

वीर सेवा मन्दिर
बिल्ली

★

क्रम संख्या 8640

काल न० 221/जे.ए.ए.

खण्ड

श्री महाकविविल्ह्यविरचितम् विक्रमाङ्कदेवचरितम्

महाकाव्यम्

प्रथमो भागः

(१—७ सर्गाः)

भारद्वाजविश्वनाथशास्त्रिविरचितरमारूपसंस्कृतटीकया
हिन्दीभाषानुवादेन च सुपरिष्कृतम् ।

सम्पादकः

पं० विश्वनाथशास्त्रिभारद्वाजः

पृ० ६० काव्यतीर्थविद्यावागीशादिपदवीविभूषितो
हिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतसाहित्यानुसन्धानसमितिसदस्यः
संस्कृतमहाविद्यालये संस्कृतसाहित्यदर्शनेतिहासाध्यापकः ।

हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृतसाहित्यानुसन्धानसमितिः ।

संवत् २०१५ वैक्रमे ।

मूल्यम्—अष्टरुप्यकम् ।

THE VIKRAMANKADEVA CHARITA MAHAKAVYA

VOL I
I—VII CANTOES.

EDITOR & COMMENTATOR

PT VISHWANATH SHASTRI BHARADWAJ

M A , Kavyateerth, Vidyavageesh,

*Member Samskrit Sahitya Research Committee,
Lecturer History of Samskrit Literature and Philosophy
Samskrit Mahavidyalaya,
Banaras Hindu University, Banaras*

THE
SAMSKRIT SAHITYA RESEARCH COMMITTEE
OF
THE BANARAS HINDU UNIVERSITY

1958

Price Rs. 8/-

PUBLISHED ON BEHALF OF THE
SAMSKRIT SAHITYA RESEARCH COMMITTEE
OF THE
BANARAS HINDU UNIVERSITY

PRINTED BY
RAMAKRISHNA DAS
AT THE BANARAS HINDU UNIVERSITY PRESS
VARANASI

विषयानुक्रमशिका

१ किञ्चित्प्रास्ताविकम्	पृ० १—४
२ समर्पणम्	पृ० ५
३ भूमिका	पृ० १—१६
४ शुद्धिपत्रम्	पृ० १—४
५ विक्रमाङ्कदेवचरितम्	पृ० १—४७०

परिशिष्टानि

क. परिशिष्टम् (मूक्तिसंग्रहः)	पृ० १—५
ख. परिशिष्टम् (अकारादिक्रमेण श्लोकानुक्रमणिका)	पृ० १—१३
ग. परिशिष्टम् (प्रधाननामविषयसूची)	पृ० १
घ. परिशिष्टम् (विक्रमाङ्कदेवचरितसम्बन्धि- ग्रन्थलेखसूची)	पृ० १—२
ङ. परिशिष्टम् (११ श शताब्दीयभारतमानचित्रम्)	पृ० १

यः पठति लिखति पश्यति

परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति ।

तस्य दिवाकरकिरणौ—

नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥

* किञ्चित् प्रास्ताविकम् *

अयि विद्वज्जनमनोमयूरविश्रामारामा निरतिशयशेमुषीमण्डिता. पण्डिताः !

विदितचरमेव तत्र भवता भवतां यत् विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यं त्रिभुवन-
मल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट-श्रीबिह्लणमहाकविविरचितं प्रशस्तमहाकाव्येषु
प्रमुखतार्हमिति ।

अद्य यावदस्य महाकाव्यस्य त्रिवारं प्रकाशनं जातम् ।

१. डा० जॉर्ज व्युह्लरमहोदयेन महता परिश्रमेण श्री पण्डित वामनाचार्य-
शल्लकीकर-महोदयानां श्री भीमाचार्यमहानुभावानाञ्च साहाय्येन मुम्बापुरीसंस्कृत-
ग्रन्थमालाया १८७५ तम ईशवीये वर्षे प्रकाशितम् ।

२. प्रातःस्मरणीयानां गुरुवर्याणां स्व. म. म. श्री पं. रामावतारशर्मणां
नाम्ना काशीस्थज्ञानमण्डलसंस्थात ईशवीये १९२७ तम वर्षे प्रकाशितम् ।

३. श्री पं. मुरारीलाल नागर महोदयैः साहित्याचार्य-एम्. ए. पदवी-
विभूषितैः विद्वद्वाराणां डा० मङ्गलदेवशास्त्रिणां निरीक्षणे काशिक-सरस्वतीभवन-
पुस्तकालयप्रकाशनविभागात् प्रकाशितम् ।

प्रथमं—डा० व्युह्लरमहोदयस्य पुस्तकं सम्प्राप्तैकहस्तलिखितपुस्तकाधारेण
मुद्रितं, सन्दिग्धस्थलेषु स्वकल्पितपाठभेदेनाञ्चितञ्चाञ्शुद्धिबहुलम् । परञ्च
महाकाव्यस्याऽस्य सर्वप्रथमं प्रकाशनं कृत्वा गूढान्वकारनिपतितसंस्कृतग्रन्थभाण्डा-
रादस्योद्धरणं साधारणलोकावलोकने स्थापनञ्च संस्कृतविद्वत्सु डाक्टरमहोदयस्य
कृतज्ञत्वं नाऽऽकलयतीति तु न । तथापि विदुषोर्यदत्र सहयोगो वर्णितस्स पुस्तक-
स्यैतस्याऽवलोकनेन न सन्देहराहित्यमधिगच्छति ।

द्वितीयं—काशीस्थज्ञानमण्डलाधिकारिभिर्गुरुवर्याणां सम्मत्याऽसम्मत्या वा
तन्नाम्ना प्रकाशितमतीवाऽशुद्धमिति श्री गुरुवर्याणां दृष्टिपथमपि न गतं स्यादित्येव
द्योतयति । सति रक्षिकरनिकरप्रवेष्टे कुतोऽयं कृतस्य सम्भवः ।

तृतीय—श्री नागरमहोदयानां पुस्तकं गवेषणापूर्णसमालोचनात्मकोपोद्घातयुक्तं पञ्चषष्ठहस्तलिखितपुस्तकानां मुद्रितपुस्तकयोश्चाऽऽधारेण पाठभेदविचारपूर्वकं महता परिश्रमेण सम्पाद्य मुद्रितं सर्वेषामेवाऽऽत्मदादीनां प्रशंसास्पदम् । परञ्च यत्र कुत्रचित्पाठभेदविचारे कार्यसम्पादनरभसादन्यकारणाद्वाऽत्र पाठभेदनिर्णये स्वलनं बरीवति । तत्तत्स्थानान्युत्सृज्य सर्वत्रैवाऽस्मिन्पुस्तकेऽस्यैव पुस्तकस्य पाठक्रमः स्वीकृतः ।

श्रीनागरमहोदयैर्जैसलमेरवृहज्ज्ञानकोषभाण्डारस्थाद्वस्तलिखितात्पुस्तकात् महता श्रमेण टिप्पणीसंग्रहं कृत्वा चरितचन्द्रिका नाम्ना सा परिशिष्टरूपेण स्वपुस्तके संगृहीता, केनाऽपि कविरहस्यकुशलेनैव धीमतेषा गुम्फितेत्यत्र नास्ति सन्देहलेशावसरः । ईशवीय १२८६ वर्षतोऽपि प्राचीनेऽस्मिन् हस्तलिखिते पुस्तके टिप्पण्येषा स्वप्राचीनत्वं प्रकटयत्येव । कुत्रचित् “अस्य शब्दस्यार्थागमो न जायते” इति स्पष्टं लिखित्वा टिप्पणीकृता विदुषा निरहङ्कारं स्वपाण्डित्यं परिचायितम् । गुणिनो न दुराग्रहा इति स्वगुणित्वमपि प्रकटितम् । टीकाया अभावेऽर्थावबोधविषये टिप्पण्येषा बहुषु स्थलेषु विदुषां पाठकानामतीवोकारिणीति निश्चप्रचम् ।

बहुषु संस्कृतविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु चैतत्पुस्तकं पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितमपि न कुत्राऽप्याऽऽपणे लभ्यमिति हेतोर्हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृतसाहित्यानुसन्धानसमित्याऽ (The Samskrit Sahitya Research Committee, B. H. U) स्य महाकाव्यस्य प्रकाशनं नितान्तमावश्यकं मत्वा मयि तत्सम्पादनभारस्समारोपितः । कठिनमप्येतत्कार्यं विघ्नपरम्परामनुभवताऽपि मया साहित्यव्याकरणाचार्य-एम्. ए.-पदवीविभूषितानां सम्प्रति हिन्दू विश्वविद्यालयीय-संस्कृतमहाविद्यालये साहित्यविभागाध्यक्षपदं भूषयतां श्री पं. रामकुवेरमालवीयानां हादिकसाहाय्येन श्री जगज्जननीसंकष्टहरणीकृपयैव संस्कृतव्याख्याभाषाटीकाभ्या सहितं सप्तसर्गान्तमेतन्महाकाव्यं सम्पाद्य प्रकाश्य च विद्वत्करकमलेषु सादर स्थाप्यते ।

पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितमेतन्महाकाव्यं टीकामूषितञ्चेत् परीक्षार्थिनां महदुपकारकं भवेदिति निर्धार्य सरलसंक्षिप्तटीकारचना कृता । यद्येतया विद्यार्थिनां परीक्षासु कथमप्युपकारश्चेदस्मत्परिश्रमः साफल्यं गच्छेत् ।

सप्तसर्गान्तमेतन्महाकाव्यं मृषक् पुस्तकरूपेण प्रकाश्याऽष्टमसर्गतं अष्टादशसर्गान्तमेतद्वितीयभागरूपेण प्रकाश्यमेव्यति । प्रायः सप्तसर्गान्तमेतन्महा-

काव्यं सर्वत्र पाठ्यपुस्तकत्वेन नियोजितं वृश्यते । स्वभाषत एवाऽकिञ्चनानां संस्कृतच्छात्राणां सम्पूर्णमहाकाव्यक्रमे धनबाबा मा भूदिति श्रिया सप्तसर्गान्तभागो बुद्ध्या पुथक् प्रकाशितः ।

अस्य महाकाव्यस्य महत्त्वं किमु वर्णनीयम् । विविधच्छन्दसामलङ्काराणां नूतनोत्प्रेक्षाणां गभीरध्वनीनाञ्चाऽऽकरेऽस्मिन् महाकाव्ये कालिदासभारव्याद्यभर-कीर्तिमता महाकवीना पदे पदे स्मरणं भवतीत्येत्काव्यानुशीलनचणानां नाऽविदितम् । रसमाधुरीप्रवाहपरम्पराणा निधिरूपमेतन्महाकाव्यं ब्रह्मास्वाद-सहोदरानन्द समर्थं हर्षयत्येव पाठकान् । ऐतिहासिकमिदं महाकाव्यं संस्कृत-विद्वांस एतिह्यरसानभिज्ञा इति पाश्चात्यानां सबलमाक्षेप दूरत एव शतधा करोति ।

ऐतिहासिके काव्ये भूगोलस्य ज्ञान सापेक्षम् । अतोऽत्र तात्कालिक-भारत-मानचित्रं प्रकाशितम् । तेन चरितनायकस्य विजययात्रासु भारते कुत्र कुत्र गमनं जातमिति छात्राणा सुस्पष्टं भवेत् ।

विद्यार्थिना सौकर्यार्थमत्र परिशिष्टेषु प्रधाननाम्नामनुक्रमणिकाऽकारादिक्रमेण सप्तसर्गान्तर्गतश्लोकसूची सूक्तिसंग्रहश्च संकलिताः । तत्रैव ग्रन्थनायकं ग्रन्थ-ञ्चाऽवलम्ब्याऽध्यावत्प्रकाशितानां लेखानां पुस्तकानाञ्च सूची संयोजिता । येन सौभाग्यात्संस्कृतच्छात्रेषु केषाञ्चिदस्मिन्विषये विशिष्टाध्ययने नवीनाविष्करणे चेच्छा जगति चेत्तेषामायासमन्तरैव सर्वं पूर्वंजातं विदितं भवेत् ।

टीकालेखने श्रीमतां पण्डितवर्याणां श्री रामकुबेरमालवीयानां साहाय्यं प्रत्येकं सर्गान्ते प्रेम्णा स्वीकृतमेवेति ते धन्यवादाहर्हाः । श्रीमत् पूज्यवर्येभ्यः श्री बलदेवो-पाध्यायेभ्य एम्. ए. साहित्याचार्येभ्यो हिन्दूविश्वविद्यालयीय-भारतीविद्यालया- (College of Indology) ध्यापकेभ्यः सहस्रशो धन्यवादा वितीर्यन्ते । यैर्माषा-टीकायामन्यत्र च यथोचितपरामर्शप्रदानेन परमनुगृहीतोऽहम् । श्री पं. राज-नारायणशर्मणो हिन्दू विश्वविद्यालयीय-संस्कृतमहाविद्यालयव्याकरणविभागाध्यक्षा धन्यवादैरभिनन्द्यन्ते । यैस्सहर्षं सर्वदैव कठिनाप्रयुक्तशब्दसिद्धौ स्वानुपमशब्द-शास्त्रज्ञानेन शब्दसिद्धिं संसाध्य महानुपकारं कृतः । श्रीमन्तो बटुकानाथशास्त्रि-ज्ञिस्ते-महोदया एम्. ए. साहित्याचार्या राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयसाहित्यशास्त्रा-ध्यापकाः साशीर्वाद् धन्यवादानर्हन्ति । यैरामूलचूलं संस्कृतहिन्दीव्याख्यासहितं लेखरूपमिदं निभात्य बहुषु स्थलेषु विशेषतोऽलङ्कारनिवेशे कविमात्रगम्यदुरूह-विचाराणां निर्देशं कुर्वन्निरुत्तरं गुणाधिक्यमुत्पादितम् । चिरायुष्मतो विनायक-

श्रीशीर्षि नामधेयस्य लेखनकार्ये साहाय्यमपि न विस्मरणीयम्, जगज्जनन्यनुग्रहात् स चिरं जीयात् । प्रकाशकाः श्री रामकृष्णदासमहोदयाः साक्षीर्वादिष्यवादयोग्याः । यैर्हिन्दूविश्वविद्यालयीयविविधकार्यभारान्महता विलम्बेनाऽपि भवतु, चतुर्वारमपि संशोधनार्थं प्राथितं प्राथमिकपत्र (Proof) मस्खलितरूपेणाऽस्मत्सविधे संप्रेष्य स्वकर्तव्यपरायणता प्रकटिता । श्रीमद्भूषो डा० जॉर्ज ब्यूह्लर, के. कृष्णम्माचारियर, ए. बी. श्रीव, रामनाथ दीक्षित, महावीर प्रसाद द्विवेदि, कङ्कण, शास्त्रिमुरारीलाल-नाथारप्रभृतिभ्यः सर्वेभ्यो मान्येभ्यो लेखकेभ्यस्तेषां पुस्तक-लेखावलोकनेन बहुधा उपकृतत्वात् धन्यवादान् समर्पयामि । अन्ते च चरित-चन्द्रिकाटिप्पणीकासा, ये केऽपि ते भवन्तु, मम हादिकान् धन्यवादानर्हन्ति । एतेषां टिप्पण्या ढीकांलेखने महती सहायता जातेत्यमायं निरूप्य विरमाम्यति-विस्तरात् ।

वाराणसी
विजया दशमी
संवत् २०१४ वै०

विश्वनाथशास्त्री
भारद्वाजः
सम्पादक.

॥ श्री. ॥

श्री काशी हिन्दू विश्वविद्यालयकुलपतिः

श्री डा० वेण्णेशङ्कर भा

पीयूषप्रतिमं रसायनमिदं वाग्देवताया नवं
काव्यं बिल्हणनिर्मितं विवरणं नाम्ना “रमाख्यं” दधत् ।
वेण्णेशङ्कर भा ! मनोविमुक्तुटालङ्कार ! युष्मत्करा-
म्भोजं विन्दतु रत्नकाञ्चनसमारलेषः समुन्मीलतु ॥

समर्पयिता

भारद्वाजो विश्वनाथशास्त्री

॥ श्रीः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री सङ्कष्टनाशिन्यै नमः ॥

—भूमिका—

अथ सुरसरस्वतीपरिचरणपराः शास्त्रचरन्धरा विपश्चिद्वरा महानुभावाः !

प्रथितयशस्तु तत्रभवत्सु न ह्येतत्तिरोहितं यद्वाङ्मये काव्यस्य कीदृशं महित-
मास्पदमिति ।

काव्यं नाम लोकोत्तरवर्णननिपुणकविकर्म । कवेर्भावः कर्म वा काव्यमी-
दृश्या व्युत्पत्त्या कविशब्दाद् “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि” चेति सूत्रेण व्य-
ञ्जप्रत्यये कृते काव्यपदसिद्धिरिति वैयाकरणी प्रसिद्धिः । कवते (वर्णयति), कौति,
कुवते (शब्दायते) चेति कविः । “कुङ्” शब्दे इति भीवादिकात्तोदादिकाद्वा
“कु” शब्दे इत्यादादिकाद्वा धातो “अच् इ” इति सूत्रेणोप्रत्यये कृते कविपद-
निष्पत्तिरिति शाब्दिकी व्युत्पत्तिः । निरुक्ते (१२-१३-१) यास्काचार्येण
कविशब्दस्य मेधावीत्यर्थं प्रतिपाद्य ‘कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा’ इति
व्युत्पादितम् । वैदिकनिघण्टी (२-१४), “कवते” इति रूपं गत्यर्थकधातुषु
पठितम् । “गत्यर्थाः सर्वे ज्ञानार्थाः” इति न्यायात्कविशब्दस्य क्रान्तदर्शी मेधावी
वेत्यर्थसंगच्छते । वैदिकनिघण्टी (३-१५) मेधाविशब्दस्य पर्यायवाचकेषु शब्देषु
कविशब्दः पठितः । तादृशस्य कवेः कृतिः काव्यमिति पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।

काव्यलक्षणं यथाऽऽह मम्मटभट्टः—“तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती
पुनः क्वाऽपि” इति । निर्दोषं सगुणं स्फुटास्फुटालङ्कारञ्च शब्दार्थयुगलं
काव्यमिति लक्षणस्यैतस्य निष्कर्षः । श्रीमता पुरतस्ससम्मानमुपस्थाप्यमानमेत-
द्विक्रमाङ्कदेवचरिताभिधानं ग्रन्थरत्नं च नित्यदोषाभावात्प्रसादादिगुणसहितत्वा-
दुपमाद्यलङ्कारमहितत्वाच्च स्फुटमेव काव्यकोटिमेवाऽऽटीकते ।

विश्वनाथकविराजस्य “वाक्यं रसात्मकं काव्यम्” इति लक्षणमपि प्रकृत-
प्रबन्धस्य वीरशृङ्गारादिरसभूषितत्वात्काव्यत्वाभ्युपगमानुगुणमेव ।

तच्च काव्यं दृश्यत्वेन श्रव्यत्वेन च भेदद्वयविभक्तम् । तत्र चाऽभिनेयत्वात्
दृश्यत्वस्य, प्रस्तुतकृतेः श्रव्यत्वं निर्विवादम् । श्रव्यकाव्यान्वप्यनेकप्रकाराणि ।

तत्र चाऽस्य प्रकृतग्रन्थस्याऽष्टाधिकसर्गनिबद्धत्वान्महाकाव्यस्य^१ लक्षणान्तरसङ्गा-
वाच्च महाकाव्यत्वमुररीक्रियते ।

उपजीव्यस्य कथाभागस्य भेदाच्च तत्काव्यमभिनवसमालोचनेक्षिकया पुनर्द्वि-
प्रकारकम् । यस्योपजीव्यकथाभागः पुराणाद्गृहीतस्तत्पीराणिकमेवमेव यस्य च
काव्यस्य नूतनेतिहासस्तदैतिहासिकम् ।

एवञ्चाऽस्य विक्रमाङ्कदेवचरितस्य कथाभागो नूतनेतिहासाद्गृहीतस्तत् एवेवं
महाकाव्यमैतिहासिकमिति निर्विवादम् । सस्कृतसाहित्ये सत्स्वपि बहुष्वैति-
हासिककाव्येषु पद्यकाव्ये विक्रमाङ्कदेवचरितं गद्यकाव्ये हर्षचरितञ्चेति काव्य
द्वितयमेवैतिहासिकरूपेण सातिशयं प्रथितम् ।

^१ महाकाव्यलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे —

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्वंशः सत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशमवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
भृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्षा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सता च गुणवर्णनम् ।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनी—प्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगया-शैलर्तुवन-सागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भी च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

प्रकृतस्य महाकाव्यस्य सर्वप्रथमं तावच्छार्मण्य (Germany) देशीयो विद्वद्भरो डा० जॉर्ज बूड्लर महोदयः स्वमित्रेण डा० एच्० याकोबीमहाशयेन साकं राजस्थानप्रदेशे पर्यटन् १८७४ तमे ख्रिष्टाब्दे जैसलमेरस्थित-जैनबृहज्ज्ञानकोश-भाण्डारेऽतिप्राचीनां प्रतिलिपिमासादितवान् । स च काव्यस्याऽस्याऽनितरसाधी-रणतामाकलयन्नात्मसुहृत्साहाय्येन दिवससप्तकाभ्यन्तर एवाऽस्य प्रतिलिपिं विधाय तस्मिन्नेव हायनान्तरे चाऽऽत्मभूमिकया समं महाकाव्यमिदं सर्वसुलभञ्चकार । इत्यञ्चाऽस्य महाकाव्यस्यैकस्या एव प्रतिलिपेरवाप्त्या बह्वोऽशा अशुद्धिप्रस्ताः । तदनन्तर डा० रामकृष्णभाण्डारकर-वेङ्कटराममहोदयादयश्चालुख्यवंशेतिहासे प्रकृतकृती विक्रमाङ्कदेवचरिते च नवनवान्बहून्विषयान्प्रकाशयमासादयामासुः । एवं सत्यपि काव्यमूलरूपं तदवस्थमेव (अशुद्धिबहुलम्) आसीत् ।

कालक्रमाद्बूड्लरसंस्करणे समाप्तिमासादिते काशीस्थज्ञानमण्डलमुद्रायन्त्रालया-न्महामहोपाध्याय-पण्डितप्रवर-गुरुवर-श्रीरामावतारशर्मनाम्ना सम्पादितं प्रकृत-महाकाव्यस्य संस्करणान्तरञ्च प्रकाशभावमानीयत । परमत्र संस्करणेऽपि पूर्वं-संस्करणाशुद्धीनां निराकरणस्य का कथा ? नवनवान्यशुद्धयन्त्रालयपि लोचन-पथातिथिता प्रयान्ति, यतः सहृदयानां चेच्छते चेतः । अत्र श्रीमता गुरुवर्याणां नामसंयोगो मनसि विचिकित्सामुत्पादयति ।

समाप्तप्रायेऽस्मिन्नपि संस्करणेऽस्य काव्यस्य महत्त्वं लोकप्रियत्वञ्च निरीक्ष्य शास्त्रिपुरारिलालनागर एम्० ए० साहित्याचार्यमहोदयैः परिश्रमातिशयेन जैसलमेरबृहज्ज्ञानकोशभाण्डारात्, पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यगवेषणासंस्थातः (Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.), अन्यतश्च प्रस्तुतग्रन्थस्य पञ्चषष्ठस्तलिखितानि पुस्तकान्यासाद्य शुद्धपाठनिर्धारणे श्लाघ्यं प्रयासं कृत्वा महाकाव्यमिदं काशीस्थसरस्वतीभवनतः (Princess of Wales Saraswati Bhavana Text Series.) प्रकाशितम् । परञ्चाऽत्रापि यत्र तत्र सम्पादनरमसादन्यकारणाद्वा पाठभेदनिर्णये प्रमादो जात इव दृश्यते यथा—

अस्मरद्द्विरवानवारिणा तेन बारिनिषिराविलीकृतः ।

हन्त सन्ततमवस्य विभ्रमानभ्रमुप्रियतमस्य दन्तिनः ॥ (सर्ग ५ श्लो० १६)

इत्यत्र तेनेति पाठात्तस्येति पाठः साधुतरः प्रतिभाति ।

एवमेव

हस्तद्वयीपादगूहीतलोल-बोलागुणानां जघने वधूनाम् ।

असंयुतजस्तदुकूलदग्धे किमप्यभूतुञ्जवसितो मनोभूः ॥ (सर्ग ७ श्लो० २९)

इत्थत्र 'असंवृते अस्तदुकूलबन्धे' इत्येव पाठः समुचितः ।

एवमादिस्थलानि विहाय सर्वत्र प्रस्तुतपुस्तके अस्यैव पाठः संगृहीतः । नागर-
महोदयैरूपोद्घाते डा० ब्रूह्मरमहादेयकृतैतिहासिकविषयस्य सुतरा बहुषु स्थलेषु
खण्डनं कविलिखितघटनायाश्च याथार्थ्यं साधितम् । तत्काव्यान्ते चरित-
चन्द्रिकानाम्ना जैसलमेरवृहज्ज्ञानकोशभाण्डारस्थपुस्तकाट्टिप्पणीसग्रहो नागरमहो-
दयस्य संस्करणं सुवर्णं सुगन्धयुक्तमिवाऽकरोत् । टिप्पणीकारः क इति यद्यपि
न ज्ञातं तथापि तस्य पाण्डित्यप्रकर्षो विद्योतत एव ।

तदिदं विक्रमाङ्कदेवचरिताख्यं महाकाव्यमष्टादशसर्गनिबद्धम् । तत्राऽऽद्येषु
सप्तदशसु सर्गेषु चालुक्यवंशोत्पत्तितज्जातनृपवर्णनपुरस्सरं विक्रमाङ्कदेवचरितं
प्रतिपादितम् । अन्तिमे चाऽष्टादशे सर्गे महाकविरात्मवर्णनकथाप्रसङ्गे स्वाभिजनं
कश्मीरदेश तत्पालकान्भूपालांश्चाऽवर्णयत् ।

संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यस्याऽस्याऽसाधारण स्थानम् । एतत्कर्ता विलक्षण-
काव्यविच्छित्ति-प्रकाशन-प्रवणो विचक्षणवरोऽनल्पमधुरकल्पनाचणो बिल्हणः ।
विक्रमाङ्कदेवचरितस्य प्रकाशनात्प्रागपि कविवरो बिल्हणो भारतीयमहाकविषु
प्रधानभावेन सन्तुतः । एतत्कुना ^१चौरपञ्चाशिका वा चोरीसुरतपञ्चाशिका
कर्णसुन्दरी नाटिका च रसिकमानसेषु हर्षोल्लासप्रकाशिका वर्तते । एवञ्च
सुभाषितसग्रहप्रबन्धेष्वपि बिल्हणविरचितानि बहूनि पद्यानि संगृहीतानि ।
सूक्तिसग्रहणप्रवणजल्हणसकलिताया सूक्तिमुक्तावन्यामेव बिल्हणस्याऽष्टाधिकानि
शतसंख्यकानि पद्यानि विलसितानि । किमधिकेन । प्रसादाभिधानेन गुणेन
वैदभ्यां रीत्या चाऽयं महाकविः काव्यनिर्माणे कविकुलगुरोः कालिदासस्य शैली
बिभर्ति । शार्दूलविक्रीडितस्रग्धरादिषु वृत्तेषु कवेरस्य शैली भवभूति-श्रीहर्षादि-
सदृशी दरीदृश्यते । किञ्च कविरयं तत्र तत्र स्वप्रबन्धे कालिदासादिमहाकवीनां
छाया स्ववैशिष्ट्यं सस्थाप्यैवाऽनुचकारैतदधिकमस्य महत्त्वं किं निवेद्यते ।

काव्यकलेवरपीवरत्वभीत्याऽस्माभिः कृतिरियं भागद्वये कृतविभागा । तथा
च सर्गसप्तकमितोऽयं प्रथमो भागः । अथाऽत्र सर्गसप्तकं यावदस्य महाकाव्यस्य
स्तोकमालोचनमनुष्ठीयते ।

^१ चौरपञ्चाशिकायाः प्रथमं प्रकाशनं शार्मण्य (Germany) देशीये डा०
सॉल्कमहोदये १८८६ ख्रिष्टाब्दे शार्मण्यभाषाप्रथितभूमिकया सह कृतम् ।
परञ्चाऽस्य नूतनं विस्तृतं संस्करणमपेक्षितम् ।

इह कविर्मङ्गलाचरणानन्तरमादौ रीतिचतुष्टये—

अनञ्चवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वती-विभ्रम-जन्म-भूमिः ।

वैवर्धनीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥

इत्यनेन पद्येन वैदर्भीमेव रीतिं प्रशशस । प्रस्तुतकृतौ कविः वैदर्भीमेव रीतिं प्रायेण समाललम्बे ।

अत्र परमरमणीयेन प्रकारेण स्वविनयवर्ति स्वस्य चोपजीव्यनरपती निरतिशया भक्तिञ्च द्योतयता महाकविना बिल्हणेनोक्तं—

गिरां प्रवृत्तिर्मम नीरसाऽपि माग्या भवित्री नृपतेश्चरित्रैः ।

के वा न क्षुष्कां मूढमञ्जसिन्धुसम्बन्धिनीं मूर्धनि धारयन्ति ॥ (१-२८)

एवञ्चाऽस्य महाकवेः श्रीहर्षेणाऽघस्तने पद्ये विशिष्टरूपेणाऽनुकरणं व्यधायि ।

पवित्रमत्राऽस्तनूते जगद्युगे स्मृता रसलालनयेव यत्कथा ।

कथं न सा मद्गिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ इति ।

(१-३) नैषधचरिते

निम्नस्थपद्ये कविनिबद्धवक्तुराह्वमल्लदेवस्य—

किमश्वमेधप्रभृतिश्रियाकर्मः सुतोऽस्ति श्रेष्ठोभयलोकबाणधरः ।

ऋणं पितृणामपनेतुमक्षमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः क्षुभम् ॥ (२-३४)

इत्युक्तिः कीदृशी सहृदयहृदयावजिका, कालिदासनिबद्धवक्तुर्दिलीपस्य—

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

सन्ततिः शुद्धबन्धया हि परत्रेह च क्षमणे ॥ (रघुवंशे १-६९)

इति वचनं स्वप्रौढिप्रकर्षेणाऽतिशेते इत्यत्र विपक्षिचद्वारा एव प्रमाणम् । सत्यैवाऽह्वमल्लदेवस्यात्मजायां प्रत्यात्मजोत्पादनमनूय—

अधीतशेवोऽस्मि कृतः श्रुतागमः श्रमोऽस्ति भूयानितिहासवत्सलु ।

गुण्यवशाविमुक्तं सदा मनस्तदभ्युपायोऽत्र मया न दुर्लभः ॥ (२-३९)

आलापोऽयं कथंविधः प्रौढिपूर्णं आत्मविश्वासप्रकाशकश्चेत्ययमर्थो गुणसाह-
काणा विदुषामतिरोहितः । एवञ्चाऽत्रस्यमाह्वमल्लतपोवर्णनं कालिदासस्य
कुमारसम्भवस्थं पार्वतीतपोवर्णनं मनोहरविषयाऽनुहरति । ज्यायसि भ्रातरि
वर्तमाने जनकपरिकल्पितं स्वीयं दीवराज्यं प्रतिषेधतो विक्रमाङ्कदेवस्य—

षालुव्यवशोऽपि यदि प्रयाति पात्रत्वमाधारविपर्ययस्य ।
अहो ! महर्षिशसनाः किमन्यद्वनऋकुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥ (३-३६)

उक्तिरियं कालिदासस्य रघुवंशे यज्ञियमश्वमपहरन्तमिन्द्रं प्रति रघोः—

त्रिलोकनाथेन सदा मल्लद्विषस्त्वया नियम्या ननु विव्यचक्षुषा ।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां स्वमन्तरायो भवसि ऋण्यतो विधिः ॥ (रघुवंश ३-४५)

वचनमदः स्वप्रीडिप्रकर्षेणातिक्रामतीत्यत्र विवुषां नो विप्रतिपत्तिः ।
एवञ्चाऽत्रत्यं विक्रमाङ्कदेवदिग्विजयवर्णनं रघुवंशस्थितं रघुदिग्विजयवर्णनमनु-
करोतीत्ययं विषयः काव्यद्वितयशीलिनां विमलमतीनां कृतिनां मतिपथे
स्फुटमेवाऽवभासते । दोषवर्जनपूर्वकं सतां गुणग्राहकत्वं कीदृश्या विच्छित्याऽ-
त्राऽवस्तने पद्ये दृष्टान्तालङ्कारेण प्रदर्शितम्—

दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।
क्षारभावमपनीय गृह्णते वारिधेः सलिलमेव वारिवाः ॥ (५-५१)

अत्रैकत्र षष्ठसर्गस्थेऽष्टमे पद्ये महाकविना “विललापे” ति प्रयोक्तव्यत्वे
‘ललापे’ति प्रयुञ्जानेनाऽवाचकत्वं नाम दोषोऽपि प्रकाशितः । सप्तमसर्गीये
चत्वारिंशत्तमे श्लोके “अक्षूणशब्दे” अप्रयुक्तत्वदोषः । परं तादृशि महाकवी
दूषणमिदं तस्य निरङ्कुशतामेव द्योतयति नत्वज्ञानम् । सोमदेवस्याऽववानामिदं

जवसमुज्जितधावनानुरूपा किमिति कृता पृथुला न नाथ ! पृथ्वी ।
नभसि क्षुरपुटैरिति स्फुरद्भूविधिनिव ये स्म मुहुः प्रतिक्षिपन्ति ॥ (६-४९)

वर्णनं महाकविश्रीहर्षकृतमधोलिखितं नैषधाश्ववर्णनमतिशेते ।

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं धरा तवभूविधिरपि स्थलायताम् ।
इतीव बाहूनिजबेगवतितः पयोविरोधसममुत्थितं रजः ॥ (१-६९) इति ।

एवञ्च—

रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिह बाहनानाम् ।
उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविदत्तरस्याम् ॥ (७-६)

इह महाकविनोत्प्रेक्षालङ्कारमाश्रित्य रवेरुदीचीगमनं येन चित्ताकर्षकविधानेन
समुपवर्णितं तत्प्रशंसनीयमेव । सप्तमे सर्गे कविना वसन्तादिवर्णनं कुर्वता
कमनीयं काव्यकोशलं प्रकाशितमिति दिक् ।

इदानीमस्याः कृतेस्तत्तल्लक्षणसंवादिष्वं वैशिष्ट्यमुपदर्शयितुमापाततः प्रतीय-
मानदोषाभासनिरासार्थञ्च स्तोकं प्रयत्यते ।

प्रस्तुतपुस्तकं महाकाव्यमिति पुरस्तादुपवर्णितमेव । अस्य नायकः ख्रुष्ट-
कादशशताब्द्यां चालुक्यशास्त्राचतुष्टये कल्याण-चालुक्यवंशोद्भूतो वीरवरो
विक्रमाङ्कदेवः । नायकलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

स्यागी कृती कुलीनः सुधीको रूपयौवनोत्साही ।

वक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोर्बदगम्यशीलबाधेता ॥

इत्यञ्च चरितप्रणेत्रा स्वनायकस्य पूर्वोक्तगुणगणालङ्कृतत्वं सम्पादनीयम् ।
एवञ्च नायकस्य भेदचतुष्टयमपि तत्रैव प्रदर्शितम् । यथा—

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ इति ।

तत्र च प्रकृतनायको विक्रमाङ्कदेवो धीरोदात्त इतीयं वार्ता निम्नस्थलक्षणे-
नाऽवसीयते । तद्यथा—

अविकल्पनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो बृहन्नतः कथितः ॥

अविकल्पनो यथा—

गौडकामरूपकाञ्चीकेरलमलयचक्रकोटद्रविडादि—भूपालान्विजित्याऽपि क-
ल्याणपुर प्रत्यावर्तमानेन तेन विक्रमाङ्कदेवेन न कुत्राऽपि स्वमुखेन स्वपौरुषमुद्घो-
षितम् । प्रत्युत द्राविडेन्द्रदूतस्य समागमे तेन स्वपराक्रममधरीकृत्योक्तम्—

ईदृशीं सुजनतामजानता कर्मकेण मुखरत्वमत्र मे ।

यत्कृतं किमपि तेन लज्जया भारती कथमपि प्रवर्तते ॥ (५-५०)

एवमेव—अङ्गानि चन्धनरसादपि क्षीतलानि चन्त्रातपं वनति बाहुरयं यशोभिः ।

चालुक्यगोत्रतिलकं क्व वसत्यसौ ते दुर्वृत्तभूपपरितापगुरुः प्रतापः ॥

(५-८६)

इत्यादिद्रविडेषवरोक्तौ स तूष्णीमेव स्थितः ।

क्षमावान् यथा—

जयकेशि-आलुपेन्द्र-द्रविडक्षितिपति-लङ्काधीशादीन् शरणागतान् स क्षाम्यति
स्म । ज्येष्ठे भ्रातरि सोमेश्वरे बन्धनधामनीतेऽपि—

वितरितुमिवमग्नस्य सर्वं पुनरपजातमसिः स राजपुत्रः । (६-९३)

इत्ययं विषयस्तस्य क्षमावत्त्वं साधयत्येव ।

अतिगम्भीरो यथा—

उभयतः समागतयोर्द्विविधपतिसोमेधवरसैन्ययोः स्थितौ स गाम्भीर्येण—

मद्यकरदिनभृत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनावः ।

मथनगिरिमिवाधिरुह्य वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ॥ (६-६८)

महासत्वो यथा—

अन्तकः प्रतिभटक्षमाभूतां निर्वयग्रहणनोद्यतं ततः ।

तन्मद्यद्विरवपावधूणितं सैन्यमेककवलं चकार सः ॥ (५-७)

विघटनमटवीधनुर्वराणां विधमपचेष्टु विधाय लीलयेव ।

पुनरपि स जगाम तुङ्गभद्रां विरचितवन्दनमालिकां तरङ्गैः ॥ (५-२५)

इत्यादिस्थलेषु राज्ञो महासत्वशालित्वं प्रकटितमेव ।

स्थेयान् यथा—

प्राप्तमप्यनयपङ्क्तुश्चित्तस्तद्वलं न सहसा अधान सः ।

अप्रतर्क्यभुजवीर्यशालिनः सङ्कटेऽप्यगहनास्तथाविधाः ॥ (५-६)

इत्यत्रोक्तमेव । पुरतः पृष्ठतश्च समागतयोर्विपक्षसैन्ययोः सः स्वधृतिमवलम्बितवान् ।

निगूढभावो यथा—

कीवृक्षो शशिमूली भवेदिति स्पृश्यते स्म हृदये स चिन्तया ।

कामुकेषु मिषमात्रमीक्षते नित्यकुण्डलितकामुकः स्मरः ॥ (५-४८)

तथापि

अन्नवीजं मनसः प्रसन्नतां वन्तकान्तिमिववीरयन्निव ।

ओष्ठपृष्ठकुटितस्मिताञ्जलः क्रुन्तलीनयनपूर्वचन्द्रमाः ॥ (५-५९)

इत्यत्राऽस्य निगूढभाववत्त्वं सुस्पष्टमेव ।

दृढप्रतो यथा—

आहवमल्लदेवस्य स्वपितुर्यौवराज्यपदग्रहणे महत्याग्रहे वर्तमानेऽपि स वैदग्ध्येन

चालुक्यवंशोऽपि यदि प्रयाति पात्रत्वमाचारविपर्ययस्य ।

अहो महद्वंशसमाः किमप्यवनङ्गकुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥ (३-३६)

एतादृश्युक्तियुक्तैर्वचनैः स्वदृढव्रतत्वं प्रकटितवानिति ।

महाकविना बिल्हणेनेत्यमेव तत्र तत्र नायकस्य धीरोदात्तत्वं प्रतिपादितम् ।

अत्रैतिहासिकतत्त्वसंरक्षणपरा डा० बूह्लरादयो विपश्चिद्वरा विप्रवदन्ति—
'महाकविना बिल्हणेन स्वकृतावैतिहासिकं तथ्य वितथीकृतमिति' । वस्तुतस्त्वे-
तद्दूषणमापातत एव प्रतिभाति न तत्त्वदृष्टया । प्रकृतकृतिरितिहासमूलाऽपि
काव्यमेव नेतिहासः । अत्र कविना प्राधान्येन प्रकाशनीयं कवित्वमेव, न
त्वितिहासतत्त्वम् । यत्त्वत्रैतिहासतत्त्व प्रकाशितं तदानुषङ्गिकत्वेन न प्रधानत्वेन ।
कल्पनाकाननसञ्चरणपराणामेतादृशानामेव कवीना कृतिमुदिष्य—

अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेवं परिवर्तते ॥

शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेत्कविर्वीतरागोनीरसं व्यक्तमेव तत् ॥ (अग्निपुराणो)

एतादृश्युक्तिः समजनि । किं बहुना, महाकवीनामेतादृशा कृते स्वनायकस्य
मर्यादासंरक्षणार्थमालङ्कारिकं सुधीभिः स्तोकरूपा स्वतन्त्रताऽपि प्रदत्ता । यथा
सा साहित्यदर्पणे—

यस्यादनुचितं वृत्तं नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अतएव धीरोदात्तनायकेन श्रीरामचन्द्रेण छपना वालिहूननमनुचितमिति
धिया महानुभूतिना भवभूतिना वीरचरिते रामवधार्थमायातो वाली रामेण
व्यापादित इति प्रतिपादितम् । अपरञ्च, काव्यसाधितं वस्तु मिथ्यारूपमितिहास-
प्रकाशितमेव तथ्यमित्यत्र का नाम विनिगमना ? इतिहासवर्णितमपि वस्तु
वितथ विलोक्यते । यथा वङ्गेतिहासे सिराजुद्दौलाभिधानेन बङ्गाधीशेन कृष्ण-
प्रकोष्ठे (Black Hole of Calcutta.) बहव आंग्लदेशाभिजना निरुद्धास्तत्र
च स्थानस्य सङ्कुचितत्वाद्बहुसंख्यका उपरता अल्पा एवाऽवशिष्टा इति यदि-
तिहासे लिखितं तत्साम्प्रतं मिथ्येवेति बहुभिर्विद्वद्भिः साधितम् । एवंविधे
व्यतिकरे लोचनगोचरे सति प्रकृतेऽपि प्रकृतचरितनायकस्य तत्सदस्यकविप्रदर्शितं
वृत्त वितथमितिहासनिर्दिष्टमेव तथ्यरूपमित्यपि सर्वतोभावेन प्रतिपादयितुं न
शक्यम् । कालान्तरे विस्तृतगवेषणानन्तरं प्रकृतकविकृतवृत्तस्य सत्यत्वसिद्धि-
रपि सम्भाव्यते । श्री नागरमहोदयैः स्वोपोद्घाते डा० बूह्लरखण्डिता काश्चि-
दैतिहासिकचटनाः डा० बुह्लरमतखण्डनपूर्वकं सत्यत्वेन प्रमाणीकृता वर्तन्ते ।

ऐतिहासिकेन विदुषा समं कवेरियं कलहवार्ता नाज्ञैव पाश्चात्यदेशेऽपि स्फुटमाकर्ण्यते । प्रतीच्यामैतिहासिकोपन्यासलेखकानामादिमो नूतनवाट (New way.) प्रकाशकः सर् वाल्टर स्काट् (Sir Walter Scott.) महाशयोऽपीत्यमेव रूपेणभाजनं समजनि । आधुनिकानामाङ्गलेतिहासज्ञानां प्रीमेनाभिधानं कौविदः परमप्रसिद्धः । उपन्यासप्रस्तुतायामितिहासविकृतौ रोष प्रदर्शयता कृतिनाऽमु-
नाऽभिहित—‘यूरोपदेशोद्भूते धर्मयुद्धयात्रायुगे (The age of the Crusades)
ये किमपि ज्ञातुमीहन्ते तै. स्कॉटकृत ‘आइवान ह्यो’ (Ivanho) नाम उपन्यासो न पाठ्य इति । अत्राऽपि समाधानं पूर्ववदेव बोध्यम् । एवमेवाऽत्र कृतौ महाकविना चरितनायकस्य तत्तत्कार्यकालानां पौर्वापर्यविपर्ययोऽकारीति यद्ब्रूषणमुपन्यस्त तत्रेयं वार्ता—नेयं कृतिः प्राधान्येनेतिहासः प्रत्युत काव्यमेव । महाकविना स्वलेखनसौविध्यमाचरतेत्यमाचरितमतो नाऽत्र स उपालम्भभाजनम् ।

‘शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते’ । इत्युक्तेरत्र वीरोऽङ्गी रसो यथायथमङ्गलरूपाणि रसान्तराणि च बोद्धव्यानि । मङ्गलाचरणरूपे प्रथमदलोके कृपाणमुपवर्णयता महाकविनाऽस्य महाकाव्यस्य वीररसाश्रयित्वं द्योतितमेव ।

अत्र सत्स्वप्नलङ्कारान्तरेषु महाकविर्विशेषतः उपमोत्प्रेक्षादृष्टान्तार्थान्त-
रन्याससमासोक्तिवृत्त्यनुप्रासादीन् बाहुल्येन लोचनगोचरीकरोति ।

यद्यपि स्वकृत्या कृतसहृदयहृदयसवननः स चाऽयं महाकविर्विलूणः काश्मीरेषु प्राप्तजननस्तथाप्ययं कल्याण-चालुक्य-वंशस्य षष्ठविक्रमादित्यस्य विक्रमाङ्क-
देवापरनामकस्य सभापण्डित आसीत् । भारते वर्षेऽस्य षष्ठविक्रमादित्यस्य शासनं १०२६ तः ११२७ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तं स्थितम् ।

काश्मीरेषु प्रवरपुरम् (श्रीनगरम्) प्रधाननगरमस्ति । तस्मात्क्रोशत्रये स्त्रोनमुखनामकं ग्रामं महाकविरयं स्वजन्मनाऽलङ्कृतवान् । तत्र कौशिकगो-
त्रोत्पन्ना ब्राह्मणा निवसन्ति स्म । तदन्वयमेवाऽयं भूषितवान् । अस्य प्रपितामहो मुक्तिकलशः पितामहो राजकलशः पिता च ज्येष्ठकलशः आसीत् । अस्य मातुर्नाम नागादेवीति । अस्य ज्येष्ठभ्राता-इष्टरामोऽनुजश्चाऽऽनन्दनामाऽसीत् । द्वावप्येतौ भ्रातरौ विद्वत्तया तत्र प्रसिद्धावास्ताम् ।

काश्मीरेष्वेव सकलवेदशास्त्राद्यधीत्य बाणभट्ट इवाऽयमपि विदेशान्त्रिति प्रतस्ये । मधुरायाम् वृन्दावने च शास्त्रार्थविषयेषु पण्डितान्विजित्य क्रमशः कान्द-
कुम्भतः प्रयागं समाजगाम । ततः काश्या ब्राह्मणीशस्य कर्णनृपतेः सभायां

श्रीगङ्गाधरनामानं कञ्चित् विशिष्टं पण्डितं पराजितवान् । ततो भोजराज-
धानीं धारां प्राप्तः । परञ्च भोजस्य दिवङ्गमात्तस्य तत्र गमनमसफलमेवाऽऽ-
सीत् । ततः स गुर्जरदेशे समागत्य सोमनाथमहादेवस्य दर्शनं कृतवान् ।
सोमनाथाभिर्गत्य स दक्षिणदेशे चिरं बभ्राम । सेतुबन्धरामेश्वरदर्शनानन्तरं
स कल्याणनगरं गतः । तत्र लब्धविद्यापतिपदवीकः सः षष्ठ-विक्रमादित्यस्य
चालुक्यवंशीयस्य सभां यावज्जीवं सम्भूषयति स्म ।

सर्वस्वं गृह्णाति कुन्तलपतिर्गङ्गातु तन्मे पुन—
भण्डागारमखण्डमेव हृदये जातमिदं सारस्वतम् ।
रे क्षुद्रास्त्यजत प्रमोदमधिरावेष्टयति मन्मथि-
हेलान्दोलितकर्णतालकरटिस्कन्धाधिरुद्धाः श्रियः ॥ १ ॥
अयि ! किमनिशं राजद्वारे समुद्धरकण्ठरे
कुवलयदलस्निग्धे मृग्ये विमुञ्चति लोचने ।
अमररमणीलीलावल्गुद्विलोचनबागुरा—
विषयपतितो न व्याध्वंसि करिष्यति बिल्हणः ॥ २ ॥

उपर्युक्तं पद्यद्वयं कादमीरासादित-चौरीसुरतपञ्चाशिकाग्रन्थे प्रारम्भ
एवाऽस्ति । एताभ्यां पद्याभ्यां बिल्हणविक्रमादित्ययोः पूर्वं कादाचित्कं वैमनस्य
द्योत्यते । प्राचीनराजसभापण्डिताः स्वभावत एव नूतनमहापण्डितप्रवेशे विरोधिनो
भवन्तीति नैतदसम्भवम् ।

श्री कृष्णम्माचारियरमहोदयस्त्वेतदेव वैमनस्यं पाश्चात्कालिक विमृश्य
महाकाव्यस्याऽस्याऽपूर्णत्वे कारणमिति कल्पयति । तन्मते ख्रिष्टीये १०८५ वत्सरे
विक्रमादित्यस्य नर्मदातटयात्राऽत्र न वर्णितेत्यस्याऽपूर्णत्वम् । परन्तु नैतन्महा-
काव्यमपूर्णम् । ख्रिष्टीय १०८५ वर्षीया घटना महाकाव्यरचनानन्तरभूतेति
तस्या अत्र समावेशोऽसम्भवः । महाकाव्यं परिसमाप्यैवाऽन्तिमेऽष्टादशसर्गे
महाकविना स्ववशवर्णनं कृतमित्यपूर्णतायाः कल्पना निराधारैव ।

एवमेव 'इण्डियन एण्टिक्वेरी' पत्रसंपादकस्य 'बिल्हणः श्लेषालङ्कारस्य
परमोपासक इत्यादि समालोचनं, श्रीमतो द्विवेदिमहोदयस्य महाकवेरस्य प्राचीन-
कवीनामनुकरणदोषारोपणं, डा० ब्रह्मरमहोदयस्य 'चैतिहासिकघटनाऽप्रदृष्टेन
दूषणं सर्वमिदं समालोचनमालोचनपूर्वकमेव । न कोऽपि निर्दोष इति विचार्यैव
महाकविना कालिदासेन कुमारसम्भवे भणितं—

एकोऽहि बौधो मुचसन्निपाते निमज्जतीन्धोः किरणेष्विकाङ्कः । इति

उभित्तविलेखैर्मुहुर्मुहुराप्रहृष्टहृष्टहिलं स्वपितरं न्यषेधत् । इत्यञ्च सोमेश्वरः सोम-
 वेद्यापरनामधेय एव यौवराज्यपदभागजायत । वस्तुतस्तु विक्रमाङ्कदेव एव राजयुव-
 राजयोर्द्वयोरपि भारमादिकमठो भूमिशेषयोरिव विशेषरूपेण बभार । तदनन्तरं
 पितुराज्ञया सर्वत्र रणोत्सवेषु विजयमवाप । एवञ्च स चोलाञ्जिगाय,
 स्वशरणागतं मालवाधीशं निष्कण्टक राज्ये समस्थापयत् । बहवो भूपालाः
 कन्यकाप्रदानच्छलतोऽस्य सर्वस्वदानं चक्रुः ।

चतुर्थसर्गे—

विक्रमाङ्कदेवो दिग्विजयार्थं प्रयाणमकरोत् । तद्गजा मलयं मलयजरहि-
 तमकुर्वन् । स केरलदेश जीवितेशदेश प्रापयत् । तद्भूयात्सिंहलभूपालस्तच्छरणं
 जगाम । एवञ्च विक्रमाङ्कदेवो गाङ्गकुण्डपुरं चोलदेशं च जिगाय । वेङ्गि-
 भूपाल चक्रकोटपतिञ्च स निर्वाय चकार । एवञ्चाज्यराक्रान्तो महाविक्रान्तो
 विक्रमाङ्कदेवः कृतकार्यैः सन्ननिवार्यदैवगत्या स्वदेशप्रत्यावर्तनकाले बहुविधान्यप-
 शकुनानि प्रत्यक्षीचकार । ततश्च स तच्छान्त्यर्थं सर्वस्वदानमालोच्य कृष्णा-
 नदीतटे विश्राम । तस्मिन्नेव समये कल्याणपुरात्समायातो दूत एतादृशीमभव्यां
 वार्तामिवावयत्—“राजकुमार ! भवज्जनको भावत्कं पाण्ड्यचोलसिंहल-
 भूपालविजय समाकर्ण्यऽमन्दमानन्दसन्दोहमन्वभूत् । पर नियतिदुर्गतिपरवशः
 स दाहज्वराभिभूत्या दक्षिणापथत्रिपथगा तुङ्गभद्रा प्राप्य सुवर्णदानपूर्वकं कण्ठदध्ने
 तत्तोये प्रविश्य चन्द्रशेखरपुरं प्रययौ” इति । इत्यञ्चाऽकाण्ड एव जनककैलाश-
 वासमाकर्ण्य परितप्तः स भृश परिदेवयामास । अयं स सन्स्थितस्य तातस्योत्तर-
 क्रिया यथाविधि विधाय सत्वरमग्नजालोकनोत्कण्ठया कल्याणप्रयाणमुद्दिश्य
 जगाम ॥

ततः स कियद्दूरपि दिवसैः कल्याणपुरी समासाद्याऽग्रे समागतेनाज्जन्मना
 सम्मानितस्तेनैव समं समानसक्लेशं नरेशप्रासादं विवेश । तदनु तावुभावकृत्रि-
 माभिर्मिथः प्रणयवृत्तिभिः कतिचिद्वासरानयापयताम् । गुणगणज्येष्ठोऽपि स
 ज्यायांसं तातप्रतीकाशं प्रतीक्ष्य समीक्ष्य समर्पयामास च तस्मै दिग्विजयोपाजितं
 समस्तं वस्तुजातम् । ततश्चाजनिवार्यया भवितव्यतया सोमेश्वरो दुर्बिनयपरोऽ-
 भूद्येन च स भूपो विमले चालुक्यकुले कलङ्करूपो बभूव । यदा विक्रमादित्य
 आत्मनोऽग्रजस्य दुराग्रहं निराकर्तुं न क्षाक, तदाज्यशोभीत्या भेरीरवेण
 श्रवणविवरं भिन्दन्कल्याणपुराद्विनिर्ययौ ॥

पञ्चमसर्गे—

विक्रमादित्यः कल्याणपुरत्यागसमये स्वाग्रजात्सङ्कटमाशङ्क्य नयविनयोपेतं जयसिंहाऽपरनामधेयं स्वाऽनुजं सिंहदेवमपि निनाय । अथैतद्वृत्तमसहमानश्चालुक्येश्वरः सोमेश्वरो विक्रमादित्यस्य पृष्ठतः पुष्कलं बलं व्यसर्जयत् । ततश्च निर्दयप्रहरणपरं तद्वलमनिच्छन्नपि महाविक्रमो विक्रमश्चूर्णितं चकार । उत्तुङ्गशक्तिं स तुङ्गभद्रां प्राप, युद्धेच्छया चोलसम्मुखवर्ती च बभूव । एव च स कञ्चित्कालं यावद्वनवासमण्डलमध्यवासः । स्वबलवाद्यनिनर्दमलयदेशभूभुजा-मात्मपूर्वविक्रमं स्मारयन्विक्रमः पुरत उच्चचालः । तस्मिन्नेवान्तरे कोङ्कणदेश-नरेशो जयकेशी प्रार्थितादप्यधिकं धनं तस्मै समर्पयामास । आलुपपालकश्च तदन्तिके रणचापलं त्यक्त्वा समृद्धिं चाऽऽप । ततः सरणेच्छया चोलैश्चचालः । विक्रमबलाऽतिक्रमाऽश्वचोलभूपालः सन्ध्यर्थं स्वसन्देशहरं विक्रमान्तिकं प्राहिणोत् । स दूतो विक्रमं बहुशः स्तुत्वा चोलभूपालो भवते स्वकुमारी समर्पयितुमिच्छती”ति निवेदयामास । विक्रमोऽपि तत्प्रार्थनामभ्युपयञ्छस्तुङ्गभद्रानदी-तटमगात् । ततश्चोलपतिः स्वकन्यां विक्रमाय समर्पितवान् ररक्ष चैव विक्रमबलाक्रमणाच्चोलाऽचलाम् ।

षष्ठसर्गे—

अथ चोलपतिः कन्यादानानन्तरं जामातुरभ्यनुज्ञां समवाप्य चचाल । ततो विक्रमादित्यः किञ्चित्कालाऽनन्तरं दैवहृतकस्य दुर्विलसिताद्रणाङ्गणे चोलपतेः सुरलोकप्रयाणमाकर्णयत् । परिदेवनादनु स चोलराजकुमारे श्रियमभिषेक्तुं काञ्चीं प्रति समुच्चचालः । तत्र च विक्रमादित्यः विलोक्य काञ्चीकामिन्यो बहुविधाः शृङ्गारचेष्टाश्चक्रुः । ततश्च स दुष्टवर्गं खर्वतैजसं विधाय चोलेन्द्र-निर्मापितं गाङ्गकुण्डपुरं प्रययौ । तत्र च स परिपन्थिसैन्यनिधनपूर्वकं चोल-राजकुमारं राजपदमधिरोप्य मासपर्यन्तं तत्राऽवस्थाय भूयोऽपि तुङ्गभद्रां वव्राज । दिष्टाऽनिष्टतया कतिपुचिद्विषेषु गतेषु राजिगाऽभिधानः वेङ्किनाथः प्रकृति-विरोधहतस्य तस्य विक्रमश्यालकस्य राज्यमपाजहार । कुटिलमतिरसौ राजिगः पुनर्विक्रमाक्रमणमाशङ्क्य विक्रमाग्रजं सोमेश्वरं स्वसहायकमकृतः । ततो विक्रमादित्ये राजिगवधार्थं कृतप्रयाणे सति सोमेश्वरस्तस्य पृष्ठे त्वरिततरमुपागतः । अग्रजेन समं समरकरणे परममक्रमं मन्वानो विक्रमोऽश्रुपूर्णनयन उद्यतो न बभूव, युद्धनिराकराणार्थं बहुन्यनुनयवचनानि च तत्पार्श्वे विसर्जं । इत्थं च समरा-ऽनुद्यतं निद्रापरवशं तं भगवाश्चन्द्रशेखरः क्षात्रधर्मपरिरक्षणार्थं युद्धतत्परं चकार ।

ततश्च रोमहर्षणो ऋगः प्रववृते । किमपरं द्रविडपतिराकुलमतित्वेन पलायितः
सोमदेवश्च बन्धनाज्जारे न्यविशत । ततश्च विक्रमस्तुङ्गभद्रा जगाम । अग्रजाय
राज्यं वितरितुं कृतमतिः स शङ्करेण भूयोऽपि न्यषेधि । इत्थं चाऽनिच्छया
स प्रतापाऽतिशयेन राजसिंहासनमारूरोह, स्वानुगतमनुजं च वनवासमण्डला-
खण्डलं चकार ।

सप्तमसर्गे—

अथाऽसौ निर्वापितचोलप्रतापो विक्रमादित्यः कल्याणपुरं प्रविवेश । अत्रान्तरे
शृङ्गारबन्धुमीनकेतनसचिवो वसन्त आविर्बभूव ॥ वसन्तर्तोरभिनव-कल्पनो-
त्प्रेक्षाकृतवर्णनेनैव सप्तमोऽयं सर्गः समाप्तिमगात् । इति

राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य सम्बन्धे यानि पुस्तकानि लिखितानि ये च लेखाः
प्रकाशितास्तेषां सूची परिशिष्टे निबद्धा । एभिर्विक्रमाङ्कदेवविषये बहुज्ञातं
भवति । परन्तु विक्रमाङ्कदेवसूनुना विदुषा सोमेश्वर-तृतीयेण, येनाऽभिलषि-
तार्थचिन्तामणिर्मनसोल्लासापरनामको ग्रन्थो व्यरचि^१, तेन विक्रमाङ्काम्बुदयारूप्यं
चम्पूकाव्यमपि विरचितं यस्य हस्तलिखितं पुस्तकं पट्टनस्यजैनभाण्डारे बरीवर्ति ।
परञ्च पुस्तकमेतत् खण्डितमिति महद्दुःखास्पदम् । अन्यथा तदाधारेण
समालोचकानां कवेर्वैतिहासिकादिकं मतं साधुं दुष्टं वेति निर्णयः सुतरां सारल्येन
सम्भाव्यः स्यात् । तत्पुस्तकावलोकनेन तत्र समाप्ति—सूचनं पार्श्वतोऽवलोक्याऽ-
नुमातुं शक्यते यदस्य पुस्तकान्तरमपि कुत्रचिदवश्यं भवेदिति । आशासे
यद्भविष्यत्काले कोऽपि गवेषणाकुशलो विद्वान् पुस्तकान्तरमस्याऽवाप्य प्रकाश्यं च
साधुवार्दल्लभेतेति ।

अन्ते चाऽस्मिन्पुस्तकेऽस्मत्कृता प्रकाशनयन्त्रजाता वा ये दोषा गुणग्राहकाणां
विदुषां लोचनपथे समागच्छेयुस्ते मर्षणीयास्तेषाञ्च सूचनयाऽनुग्राह्योऽयं जनः
इति सदर्थकमभ्यर्थनम् ।

यतो—

गच्छतस्सल्लनं क्वापि भवत्येव प्रभावतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समावधति सज्जनाः । इति ।

—शुभं भूयात्—

॥ श्रीः ॥

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तिः
बहुष्वमर्थैरद्यापि	बहुष्वमर्थैरद्यापि	१०	११
प्रत्यायकत्वेन	प्रत्यायकत्वेन	१२	२३
कर्तुं न	कर्तुं न	१३	२७
मत्सूक्तिरत्नाति	मत्सूक्तिरत्नानि	१५	२६
अन्वय	अन्वयः	१५	२५
बृहद्विष्णुणां	बृहद्विष्णुणां	१६	२५
कण्ठवि	कण्ठवि	२४	१२
निसृत्तानीत्यर्थः	नि सृत्तानीत्यर्थः	२५	६
विख्यात अस्तीति	विख्यातोऽस्तीति	२५	१०
परब्रह्म	परब्रह्म	२६	१८
इत्यादिरमरः	इत्यमरः	२७	२८
यददर्शन	यददर्शनं	३०	१०
सुन्दरस्त्रीत्वेन	सुन्दरस्त्रीत्वेन	४१	१४
पार्थिवैर्नृपैः	पार्थिवैर्नृपैः	४८	२
शीर्षेऽपि	शीर्षेऽपि	४८	२१
द्विद्विपसाहिता	द्विद्विपसाहिता	५२	२३
निवारणादुद्धतया	निवारणादुद्धतया	५४	७
सङ्ग एव	सङ्ग एव	५७	१९
सङ्गरूपी	सङ्गरूपी	५७	२६
तिकीर्तिधाराम्	पतिकीर्तिधाराम्	६८	२७
॥०१॥	॥१०॥	९५	२१
कान्तिवारिभिः	कान्तिवारिभिः	९८	२
पितृणामपनेतु	पितृणामपनेतु	११२	६
श्रोत्रपत्रप्रमाथिनि	श्रोत्रपत्रप्रमाथिनि	११३	१४
गोद म	गोद में	११४	१७
बुधसहम्	बुधसहम्	११९	९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तिः
प्रभातपूजासमये	प्रभातपूजासमये	१२१	२६
व्रतपारणाविधि	व्रतपारणाविधि	१२६	८
पूर्वपाथिवमथ	पूर्वपाथिवमथ	१४९	४
रासीद्गृहम्	रासीद्गृहम्	१४९	४
व्याघ्र के	व्याघ्र के	१६०	१२
क्षिपतो	क्षिपतो	१६३	१६
मुञ्चतोः	मुञ्चतो	१६३	१७
नन	ननु	१७२	१६
कृतस्तेनाऽनुचितकार्येण	कृतस्तेनाऽनुचितकार्येण	१७८	९
मलयाचल का,	मलयाचल को,	२०८	११
विद्वद्भेषु	विद्वद्भेषु	२१६	८
पृच्छन्तीना	पृच्छन्तीना	२३०	२६
पाण्डुराजा को	पाण्डुराजा को	२३४	२
कीर्ति	कीर्ति	२३६	३
कीर्ति इव	कीर्तिम् इव (कीर्तिमिव)	२३६	६
दिश एव	दिश एव	२३७	१४
प्रभूतप्रमोदाबहेति	प्रभूतप्रमोदाबहेति	२४०	२
जलबिन्दवोऽपि	जलबिन्दवोऽपि	२४१	५
चित्त	चित्त	२४४	१९
स्नना करके	स्नान करके	२४६	१४
तद्दुःख	तद्दुःख	२५८	२७
तुल्यम्	तुल्यम्	२६३	१२
स्तोमैस्समूहं	स्तोमैस्समूहं	२७१	८
औषध है ।	औषध है ।	२७३	४
दुराचारेऽपि	दुराचारेऽपि	२७३	१३
लक्ष्म्याः सम्पत्त्याः	लक्ष्म्याः सम्पत्त्याः	२७३	१९
श्रवणसरणिं	श्रवणसरणिं	२७८	१३
भौक्तितवजिता	भौक्तिकवजिता	२७९	१५
वसन्तेन	वसन्तेन	२७९	२०
शम	शुभं	२७९	२६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तिः
मङ्गलध्वनि	मङ्गलध्वनि	२८२	९
शब्दशून्यत्वस्य	शब्दशून्यत्वस्य	२८२	१४
चमचक्षुषां	चर्मचक्षुषां	२८४	११
सङ्कटेऽप्यापत्ता	सङ्कटेऽप्यापत्ता	२८५	९
लम्बतीरतरु	लम्बतीरतरु	२९०	१९
तुष्यतिस्म	तुष्यति स्म	३२७	९
वस्तुओं का	वस्तुओं को	३४१	१६
समेलनानन्तरं	सम्मेलनानन्तरं	३४३	११
गलदश्रुजलदिचरं	गलदश्रुजलदिचरं	३४७	२२
पुरोऽग्रे	पुरोऽग्रे	३५०	७
चोलसूनाः	चोलसूनाः	३६०	१३
नृपयाऽऽहुवमल्लदेवस्य	नृपयाऽऽहुवमल्लदेवस्य	३६९	१८
गिरिपक्षेऽसंख्याका	गिरिपक्षेऽसंख्याका	३७३	२२
समुद्र कोरण	समुद्ररूपी रण को	३७३	२७
चलन के समान	चलने के समान	३७४	२२
मथिता ये	मथिता ये	३७५	२१
अथिता	अथिता.	३७५	२४
हुआ	हुआ	३७८	११
प्राप्तपक्तिः	प्राप्तपक्तिः	३७८	१९
तद्वल	तद्वल	३७९	१२
यस्मात्तत्	यस्मात्तत्	३७९	८
भ्रातृयुद्ध	भ्रातृयुद्ध	३८१	८
प्रमोदमद्वहिष्यन्तीति	प्रमोदमद्वहिष्यन्तीति	३८३	१०
त्रिविगतः	त्रिविगतः	३८४	२६
वीरो के	वीरों के	३८९	२
प्रकट करन	प्रकट करने	३८९	२
व्रततरमाक्रममाणाम्यां	व्रततरमाक्रममाणाम्यां	३८९	१५
कवचश्चवार	कवचश्चवार	३९५	५
कपालमुक्तिमध्ये	कपालमुक्तिमध्ये	३९९	२१
आतनात्	आतनात्	३९९	२५

अधुदम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तिः
बहुत	बहुत	४०३	५
महनीय	महनीय	४०३	२३
सर्व	सर्व	४०५	४
हृष	हृष	४०७	५
गजितेन	गजितेन	४०७	२३
तुरगात्तमानां	तुरगोत्तमानां	४१४	१९
चन्दानाद्रे.	चन्दनाद्रे:	४१९	१८
चन्द्रनान्द्रे	चन्दनाद्रे	४१९	२३
दोलालिलासः	दोलाविलासः	४२०	२०
नपुण्यमापुः	नैपुण्यमापुः	४२९	१९
सुहृदायु	सुहृदायु	४४१	७
कामाभिभूतस्सम्	कामाभिभूतस्सन्	४४३	१४
संगहीतो	संगृहीतो	४५३	८
पुसान्	पुमान्	४५७	१९
सम्प्रत्यधना	सम्प्रत्यधुना	४५७	२८
दुमना	दुर्मना	४५८	१५
अविनयपथवतिनं	अविनयपथवतिनं परिशिष्ट (क)	४	१७

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

प्रथमः सर्गः ।

भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी स पातु वः कंसरिपोः कृपाणः ।

यः पाञ्चजन्यप्रतिबिम्बभङ्ग्या धाराम्भसः फेनमिव व्यनक्ति ॥१॥

अन्वयः

यः पाञ्चजन्यप्रतिबिम्बभङ्ग्या धाराम्भसः फेनं व्यनक्ति इव, सः
ऊर्ध्वगामी भुजप्रभादण्डः इव कंसरिपोः कृपाणः वः पातु ।

व्याख्या

नृत्यन्ती मुक्तकमले सुकवीनां रसतरङ्गमग्नानाम् ।

बाणी हंसीव सरो रमणीयं दर्शयति विश्वम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निबिम्बपरिसमाप्तये शिष्टाक्षरपरिप्राप्तं “आशीर्नम-
स्त्रिया वस्तुनिर्बोधो वाऽपि तन्मुक्तम्” इति मङ्गलाक्षरं कर्तव्यमिति श्री
बिल्हण-कविराजौ स्वेष्टवेवतां स्मरभाषीर्वातात्मकं मङ्गलमाक्षरति भुजप्रभादण्ड
इति ।

यः पाञ्चजन्यस्य बिणोः शङ्खस्य ‘शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्च-जन्यवक्त्रं
सुवर्शनम्’ इत्यमरः । प्रतिबिम्बस्य प्रतिच्छायाया भङ्ग्या व्याजेन धारायाः
कृपाणधाराया अम्भसो जलस्य फेनं शिष्टिरं “शिष्टिरोऽब्जिकफः फेनः” इत्यमरः ।
व्यनक्तीति प्रकटयतीव सः प्रसिद्ध ऊर्ध्वगाभ्युपरिष्ठात्प्रसरणशीलो भुजप्रभादण्ड
इव वण्डायनानवाहुकान्तिकलाप इव कंसरिपोः कृष्णस्य कृपाणः करवालो
वो युष्मान् पातु रक्षतु । श्री कृष्ण सम्बन्धिनः कृपावत्योर्ध्वप्रसरणशीलत्वक्य
समानधर्मसम्बन्धनिमित्तं भुजकान्तिकण्डत्वेनाऽऽहार्यसम्भावनमुत्प्रेक्षेय-पदवाच्या ।

कृष्णस्योभतकृपाप्रतिबिम्बितपाञ्चजन्ये क्षुभ्रन्वात्कोनोत्प्रेक्षा, सा च विषयस्य
अङ्गिपदेनाऽपन्हवावपन्हुतविषया । अत्र भगवतः साक्षाद्दर्शनं बिहाय भगवत्स-
म्बन्धिकृपावस्य वर्णनात्तस्याऽपि लोकोत्तरत्वमभिव्यज्यत इति वस्तुष्वनिरपि ।
प्रतिनायक-कंसालम्बनक-धीकृष्णनिष्ठोत्साहप्रतीतेस्तस्य च कविनिष्ठकृष्ण-
विषयकभावेऽङ्गत्वात्प्रेयोऽलङ्कारः । वीररसस्याऽङ्गत्वात्प्रसालङ्कारश्च । काव्ये-
ऽस्मिन्वीररसोऽङ्गीति मङ्गलेनैव सूच्यते । सम्येऽस्मिन्नुपजातिवृत्तम् । पूर्वार्द्धे
'उपेन्द्रवध्याछन्द उत्तरार्द्धे चैन्द्रवध्या-छन्दः । 'उपेन्द्रवध्या जतजास्ततो गौ'
'स्याबिन्द्रवध्या यदि तौ ज गौ गः' । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पावो यवीया
वृपजातयस्ताः' ।

भाषा

पूण्य भूमि भारतवर्ष मे ग्रन्थ की निबिध्न समाप्ति के ध्येय से ग्रन्थ के
आदि में मङ्गलाचरण करने की प्रथा बहुत प्राचीन काल से चली आ रही है ।
इसको ध्यान में रखते हुए महाकवि श्री बिल्हण अपने ग्रन्थ के प्रारम्भ मे
मङ्गलाचरण करते हैं ।

कंस के शत्रु श्री कृष्ण के भुजा की, दण्ड के ऐसी सीधी ऊपर उठने वाली
कान्ति के समान शोभायमान उनकी तलवार आप लोगों का संरक्षण करे,
जो धार के पानी में प्रतिबिम्बित पाञ्चजन्य शस्त्र की श्वेत परछाही के मिष
से मानो जल के फेन को प्रकट करती है ।

मङ्गलाचरण मे वीररस की झलक होने से यह काव्य वीर-रस वाला है
ऐसा सूचित होता है ।

श्रीधाम्नि दुग्धोदधिपुण्डरीके यश्चञ्चरीकधृतिमातनोति ।
नीलोत्पलरयामलदेहकान्तिः स वोऽस्तु भूत्यै भगवान्मुकुन्दः ॥२॥

अन्वयः

यः श्रीधाम्नि दुग्धोदधिपुण्डरीके चञ्चरीकधृतिम् आतनोति सः
नीलोत्पलरयामलदेहकान्तिः भगवान् मुकुन्दः यः भूत्यै अस्तु ।

व्याख्या

यः भियो लक्ष्म्या धाम्नि निवासस्थाने 'धामतेजो गृहेयणो' इत्यधरः ।
दुग्धोदधिरेव वीरसागर एव पुण्डरीकं तिताम्भोजं 'पुण्डरीकं तिताम्भोजम्'

इत्यमरः । तस्मिन् क्षीरसागराभिप्लवितार्धभोजे चञ्चरीकस्य भ्रमरस्य क्षुतिं कान्तिं विष्णोः कुण्डलवर्णत्वावातनोति विस्तारयति, स नीलञ्च तद्रूपलञ्च नीलोत्पलमिन्द्रीवरं 'इन्द्रीवरञ्च नीलेऽस्मिन्' इत्यमरः । तद्वक्ष्यामका कुम्भा देहस्य शरीरस्य कान्तिः शोभा यस्य 'शोभाकान्तिर्द्युतिश्छविः' इत्यमरः । स भगवान् मुकुन्दो विष्णुर्बो धुष्माकं भूष्य 'विभूतिर्भूतिरंशवर्धम्' इत्यमरः । ऐश्वर्यायाऽस्तु भवतु । प्रसिद्धयनुरोधात्क्षीरोदधिर्भगवतो निवासस्थानं पद्मञ्च लक्ष्म्या निवासस्थानम् । कुक्कुलत्व-साम्याद्बुधोदधौ पुण्डरीकत्वारोपात्तेकस्थान एव लक्ष्मीनारायणयोर्बलमानत्वम् । अतो 'बुधोदधिपूण्डरीके' इत्यत्र कर्षकालङ्कारः । चञ्चरीकद्युतिमिवद्युतिमित्यर्थावगमात्पदार्थ-निदर्शना । नीलोत्पलस्येव श्यामल-देहकान्तेः सङ्गाद्याहुपमा । अतस्तेषां संसृष्टिः ।

भाषा

लक्ष्मी के निवास स्थान क्षीर सागर रूपी स्वेत कमल में जिनकी साँवली मूर्ति भीरे के समान शोभित हो रही है, ऐसे नीले कमल के समान साँवली देहकान्ति वाले विष्णुभगवान् आप लोगों की ऐश्वर्यवृद्धि करें ।

वक्षःस्थली रक्षतु सा जगन्ति जगत्प्रसूतेर्गरुडध्वजस्य ।
श्रियोऽङ्गरागेण विभाव्यते या सौभाग्यहेम्नः कषपट्टिकेव ॥३॥

अन्वयः

या श्रियः अङ्गरागेण सौभाग्यहेम्नः कषपट्टिका इव विभाव्यते, सा जगत्प्रसूतेः गरुडध्वजस्य वक्षःस्थली जगन्ति रक्षतु ।

व्याख्या

या श्रियो लक्ष्म्या अङ्गस्य शरीरस्य रागेण काञ्चनसमानवर्णेन प्रतिबिम्बितेन हेतुना सौभाग्यहेम्नः सौभाग्यमेव हेम सुवर्णं तस्य श्री-सौभाग्यकषपट्टिरण्यस्य बुद्धयशुद्धिपरिचायिका कषपट्टिकेव कषपावाण इव विभाव्यते ज्ञायते सा जगतां विजयेषां प्रसूतेः कारणस्य गरुडध्वजस्य गरुडवाहनस्य 'गोविन्दो गरुडध्वजः' इत्यमरः । विष्णोर्वक्षःस्थल्युरत्पलं जगन्ति लोकान् रक्षत्ववतु । सौभाग्यमेव हेम इति रूपकम् । तस्य कषपट्टिकेवेति उत्प्रेक्षा इत्यनयो रङ्गाङ्गि-भाव-सङ्कारः ।

भाषा

संसार को उत्पन्न करने वाले गरुडवाहन विष्णु भगवान् का वक्षःस्थल अनेक लोकों की रक्षा करे । जिसपर लक्ष्मी के शरीर की सोने के समान कान्ति की छाया पड़ने से, जो सीभाग्य रूपी सोना कसने की कसौटी के समान अवगत हो रहा है ।

एक-स्तनस्तुङ्गतरः परस्य वार्तामिव प्रष्टुमगान्मुखाग्रम् ।

यस्याः प्रियार्द्धस्थितिमुद्बहन्त्याः, सा पातु वः पर्वतराजपुत्री ॥४॥

अन्वयः

प्रियार्द्धस्थितिम् उद्बहन्त्याः यस्याः एकः तुङ्गतरः स्तनः परस्य वार्ता प्रष्टुम् इव मुखाग्रम् अगात्, सा पर्वतराजपुत्री वः पातु ।

व्याख्या

प्रियस्य शिवस्यार्द्धस्थितिमर्द्धं स्ववक्षिणाङ्गे स्थितिमुद्बहन्त्या धारयन्त्या यस्याः पार्वत्या एकस्तुङ्गतरोऽप्युच्चस्तनः कुक्षः परस्य द्वितीयार्द्ध-वेहरूपप्रिय-सम्बन्धि-नोऽर्द्धवेहस्यस्तनस्य वार्ता जीवनवृत्तान्तं स्नेहात्प्रष्टुमिव पार्वत्या मुखाग्रमाननसा-मीप्यमगात्प्राप्तः, सा प्रसिद्धा पर्वतराजस्य हिमाचलस्य पुत्री कन्या पार्वती वो युष्मान् पातु रक्षतु । वृत्तान्तप्रश्नस्य परस्तनकर्तृक-पार्वतीमुखाग्रकर्मकगमन सम्बन्धि-फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्कलोत्प्रेक्षा । अत्रार्द्धनारीश्वरो व्यज्यते । उद्बहन्त्या इति पवसामर्घ्यात्पर्वतराजपुत्रीत्यत्र परिकरालङ्कारात्पार्वत्या उद्बहनक्षमत्वं गम्यते । तन्त्रशास्त्रबुद्ध्या पार्वत्या आद्य^१शक्तित्वेन ग्रहणं कविसम्मतं प्रतिभाति ।

भाषा

अपने प्रिय के आगे अङ्ग को अपने दक्षिण अङ्ग में धारण करने वाली हिमालय पर्वत की लड़की पार्वती तुमलोगों का रक्षण करे । जिसका ऊपर

^१ अर्धं स्त्रियस्त्रिभुवने सचराचरेऽस्मिन्नर्धं पुमास इति दर्शयितुं भवत्या ।

स्त्रिपुलक्षणमिदं वपुरावृतं यत्तेनाऽसि देवि विदिता त्रिजगच्छरीरा ॥

श्री नीलकण्ठदीक्षितविरचिते 'आनन्द सागरस्तवे' श्लो० १०० ।

"कान्तार्द्धविग्रहे"त्यस्य व्याख्याऽपि भास्करराय-प्रणीते ललिता-सहस्रनाम-सीभाग्य-भास्कराख्यभाष्ये द्रष्टव्या ।

उठा हुआ वामाङ्ग में का एक स्तन जाति के सीहार्द से मानो दक्षिणाङ्ग-स्थित (बने हुए) दूसरे स्तन की जीवन सबन्धि दुःख सुख की घटना पूछने के लिए पार्वती के मुख के पास पहुँचा है ।

सान्द्रां मुदं यच्छतु नन्दको वः सोष्मासलक्ष्मीप्रतिबिम्बगर्भः ।

कुर्वन्नजस्रं यमुनाप्रवाह—सलीलराधा—स्मरणं मुरारेः ॥५॥

अन्वयः

सोष्मासलक्ष्मीप्रतिबिम्बगर्भः नन्दकः मुरारेः यमुनाप्रवाहसलीलराधा-स्मरणम् अजस्रं कुर्वन् वः सान्द्रां मुदं यच्छतु ।

व्याख्या

उल्लासेन सहिताया हर्षोत्फुल्लाया लक्ष्म्याः प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाया गर्भोऽभ्यन्तरे यस्यैवम्भूतो नन्दको नन्दकनामा विष्णोः सङ्गः 'शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यवचनं सुवर्जनम् । कौमोदकी गवा सङ्गो नन्दकः कौस्तुभोमणिः' इत्यमरः । मुरारेः कृष्णस्य यमुनाप्रवाहे सलीलाया विहरन्त्या राधायाः स्मरणं स्मृतिमजस्रं सततं कुर्वन् मुरारिकर्तृकं यमुनाप्रवाहान्तर्गतविहरमाणराधाकर्मकस्मरणं निरन्तरं हेतुत्वे-नोत्पादयन् कारयन्नित्यर्थः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयं कृ चातुः । सान्द्रां घनीभूतां मुदमानन्दं यो युष्मान् युष्मभ्यं वा यच्छतु ववातु । नन्दकस्य यमुनाप्रवाहेन लक्ष्म्याश्च राधया साम्यमिति श्री कृष्णस्य स्मृतिस्संगच्छते । प्रतिबिम्बित-लक्ष्मीके नन्दके दृष्टे सति भगवतः सावृक्षयाद्यमुनाप्रवाहान्तर्गत-लीलासक्तराधि-कायाः स्मरणात्स्मरणात्कूलारः । सावृक्षयज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणात्कूलारः ।

भाषा

प्रसन्नचित्त लक्ष्मी की परछाहीं से युक्त नन्दक नाम का विष्णु का सङ्ग तुम लोगों को अधिक आनन्द दे । जो यमुना नदी में लीला करने वाली राधिका का भगवान् को निरन्तर स्मरण कराने वाला है । अर्थात् जो विष्णु को काले रंग के सङ्गरूपी यमुना नदी में प्रसन्न लक्ष्मीरूपी कृष्णावतार में अनुभूत राधिका का सतत स्मरण करा रहा है ।

पार्श्वस्थपृथ्वीधरराजकन्या-प्रकोपविस्फूर्जितकातरस्य ।

नमोऽस्तुते मातरिति प्रणामाः शिवस्य सन्ध्याविषया जयन्ति ॥६॥

अन्वयः

पार्श्वस्थपृथ्वीवरराजकन्याप्रकोपविस्फूर्जितकातरस्य शिवस्य हे मातः
ते नमः अस्तु इति सन्ध्याविषयाः प्रणामाः जयन्ति ।

व्याख्या

पार्श्वस्था सतीपत्या या पृथ्वीवरराजस्य हिमाचलस्य कन्या पुत्री पार्वती
तस्याः प्रकोपस्य क्रोधस्य विस्फूर्जितेन विलसितेन कातरस्य भीतस्य शिवस्य
हे मातर्जगज्जननि ते तुभ्यं नमोऽस्तिवति सन्ध्याविषयाः सन्ध्याकालाधिष्ठातृ-
देवताकर्मकाः प्रणामा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । अन्वनायिकायां स्नेहप्रमा-
त्पार्वत्याः प्रकोपोदयः । कवाचिच्छङ्करः सन्ध्यां प्रति ध्यानावस्थितत्वं प्रकटयन्,
भवान्यां कथमयमन्यनायिकायामनुरक्त इति भावेन नितरां क्रुद्धायां हे मातस्तुभ्यं
नम इति सन्ध्यां प्रणम्य पार्वतीपतसम्बेहं निवारितवान् ।

भाषा

पास ही में बैठी हुई पार्वती के क्रोध के आविर्भाव से डरे हुए शंकर
भगवान् के, हे माता मैं तुमको नमस्कार करता हूँ, ऐसा कह कर सन्ध्याकालीन
देवता को किये हुए प्रणाम अत्यन्त महत्व के हैं । अर्थात् शंकर को सन्ध्यारूपी
कामिनी में अनुरक्त समझ कर, पार्वती के अत्यन्त क्रुद्ध होनेपर, शंकर ने
सन्ध्या की अधिष्ठातृ देवता को माता कह कर प्रणाम करके पार्वती का क्रम
दूर करते हुए उसके क्रोध को शान्त कर दिया ।

वचांसि वाचस्पति-मत्सरेण साराणि लब्धुं ग्रहमण्डलीव ।

मुक्ताक्षसूत्रत्वमुपैति यस्याः सा सप्रसादास्तु सरस्वती वः ॥७॥

अन्वयः

ग्रहमण्डली वाचस्पतिमत्सरेण साराणि वचांसि लब्धुम् इव यस्याः
मुक्ताक्षसूत्रत्वम् उपैति सा सरस्वती वः सप्रसादा अस्तु ।

व्याख्या

ग्रहमण्डली वाचस्पतिरिक्तग्रहा वाचस्पती गुरो 'बृहस्पतिः सुराचार्यो
वीःपतिर्बिम्बो मुक्तः इत्यन्तरः । वयं केवलं ग्रहा अयं जलु वचसां पतिरपीति
कात्तरेनेर्भावः, अयं सुराचार्य इति मत्सरेण च साराणि चोक्तानि तत्त्वज्ञानानि

वर्त्तासि ज्ञानप्रबविशिष्टवाक्यानि लब्धुमिव बृहस्पतितोऽन्यधिकं ज्ञानं प्राप्नुमिव
यस्याः सरस्वत्या मुक्ताक्षसूत्रत्वं मौक्तिकजपमालात्वमुपैति प्राप्नोति, मुक्ताक्ष-
सूत्रव्याजेन सरस्वतीमुपसैवते । सा सरस्वती शारदा वाग्देवता वो मुक्ताक्षं
सप्रसन्ना प्रसन्ना भवतु । बृहस्पतिमात्मर्षहेतुसवकस्तारप्राप्तीच्छया ग्रहवज्रत्वा
मुक्ताक्षसूत्रत्वारोपे फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्कलोत्प्रेक्षेव-यदवाच्या ।

भाषा

बृहस्पति के अतिरिक्त अन्य ग्रहण, बृहस्पति ग्रह होते हुए भी वाणी का
पति और देवगुरु है, इस ईर्ष्या से, बृहस्पति से भी अधिक ज्ञान की विशिष्ट
बातें जानने की इच्छा से, जिस सरस्वती की मोती की जपमाला में मानों मोती
बन कर उसकी सेवा करते हैं, ऐसी सरस्वती तुम लोगों पर प्रसन्न हो ।

**अशेषविघ्नप्रतिषेधदक्षमन्त्राक्षतानामिव दिङ्मुखेषु ।
विघ्नेपलीला करशीकराणां करोतु वः प्रीतिमिमाननस्य ॥८॥**

अन्वयः

इमाननस्य अशेषविघ्नप्रतिषेधदक्षमन्त्राक्षतानाम् इव करशीकराणां
दिङ्मुखेषु विघ्नेपलीला वः प्रीतिं करोतु ।

व्याख्या

इभस्य गजस्याऽऽननं मुक्तमिवाऽऽननं मुक्तं यस्य तस्य गणेशस्याऽऽवाच्यते
विघ्नाः प्रत्यूहाः 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । तेषां प्रतिषेधे निवारणे
वक्षाणां समर्चनां मन्त्राक्षतानामिवाऽभिमन्त्रिताक्षतानामिव, करशीकराणां वन-
धूनां शुण्डोत्प्लिप्ताम्बुकणानां 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' । वनधुः करशीकरः ।
इत्यमरः । दिङ्मुखेषु सर्वदिक्षु विघ्नेपलीला गजानां स्वाभाविकीयं जलक्रीडा वो
युष्मान् प्रीतिमानन्व करोतु वितरतु । करशीकरेषु मन्त्राक्षतत्वस्योत्प्रेक्षणाह-
स्तुत्प्रेक्षा ।

भाषा

हाथी के ऐसे मुखवाले श्री गणेश जी के सम्पूर्ण विघ्नों को दूर करने में
समर्थ अभिमन्त्रित वक्षतों के समान, समग्र दिशाओं में अर्थात् चारों ओर
सूँघ से छोड़े हुए जल कण तुम लोगों को आनन्द दें ।

अथ प्रस्तावनामवतारयति कविः —

अनभ्रवृष्टिः अवशामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।
वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलामप्रतिभूः पदानाम् ॥६॥

अन्वयः

अवशामृतस्य अनभ्रवृष्टिः सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः पदानां सौभाग्य-
लामप्रतिभूः वैदर्भीरीतिः कृतिनाम् उदेति ।

व्याख्या

अवशस्य कर्णस्य यदमृतमानन्वदायिवस्तु तस्य अवशामृतस्य कर्ण-पीयूष-
स्याऽभ्राणां मेघानां 'अभ्रं मेघो वारिवाहस्तनयित्नुबंलाहकः' इत्यमरः । वृष्टि-
वर्षणमभ्रवृष्टिर्नाभ्रवृष्टिरनभ्रवृष्टिर्मेघमन्तरेष वर्षणरूपा सरस्वत्या वाग्देवताया
विभ्रमस्य विलासस्य जन्मभूमिरुत्पत्तिस्थानं 'स्त्रीणां विलास विब्बोकविभ्रमाल-
लितं तथा' इत्यमरः । पदानां शब्दानां सौभाग्यलामस्य सौन्दर्यप्राप्तेः प्रतिभूः
प्रतिलिङ्गिका वैदर्भीरीतिः गौडीपाञ्चालीवैदर्भीति रीतित्रय एकतमा 'माधुर्यं
व्यञ्जकैर्वर्णं रचना ललितात्मिका । अबृत्तिरल्पबृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरुच्यते' ।
कृतिनां विशिष्टकाव्यरचनाकुशलानां पुण्यवतां कवीनामुदेति प्रादुर्भवति । केवलं
भाग्यवन्तः कुशलाश्च तथाविधालौकिक-गुणविशिष्ट-वैदर्भीरीती काव्यं रचयितुं
प्रभवन्तीति भावः । वैदर्भीरीती अवशामृतानभ्रवृष्टेर्वाणीविलासजन्मभूमेः
सौभाग्यलामप्रतिभूत्वस्य चाऽऽरोपाद्रूपकालङ्कारः । 'तद्रूपकमभेदो य उपमानो-
पमेययोः ।

भाषा

वैदर्भीरीति का आविर्भाव उत्कृष्ट और अच्छे काव्य की रचना करने में
कुशल, पुण्यात्मा कवियों में ही होता है । अर्थात् वैदर्भीरीति में रचना हर
एक कवि नहीं कर सकता । यह वैदर्भीरीति श्रवणेन्द्रिय को आनन्द देनेवाले
अमृत की बिना मेघ की वर्षा है, वाणी के विलास का जन्म स्थान है और
पदों को यथोचित स्थान प्राप्त होकर उनके सौन्दर्यवृद्धि की जामिन है ।

जयन्ति ते पञ्चमनाद-मित्र-चित्रोक्तिसन्दर्भविभूषणेषु ।
सरस्वती यद्वदनेषु नित्यमामाति वीश्यामिव वादयन्ती ॥१०॥

अम्बथः

सरस्वती पञ्चमनादमित्रचित्रोक्तिसन्द्भैविभूषणेषु यद्वदनेषु नित्यं
वीणां वादयन्ती इव आभाति ते जयन्ति ।

व्याख्या

सरस्वती बागधिष्ठातृदेवता पञ्चमनादस्य पञ्चमस्वरस्य पितृस्य वा 'पिका
गायन्ति पञ्चमम्' मित्राणि समानानि चित्राणां रसतलङ्कारादिना चमत्कारिणी-
नामुक्तीनां काव्यानां सन्द्भैः समूहाः सम्यग्विरचनानि वा विभूषणान्यलङ्कार-
णानि येषां तेषु येषां कवीनां वदनेषु मुखेषु नित्यं निरन्तरं वीणां कच्छपीं
वादयन्तीव सारयन्तीवाऽऽभाति अकास्ति ते कवीश्वरा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण
वर्तन्ते । कविवदने सरस्वत्या वीणावादनस्योत्प्रेक्षणात्मिकास्वरूपधर्मोत्प्रेक्षा ।
अभेदसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन वीणावादनस्य कविवदने सम्भाष्यमानत्वात् ।

भाषा

वे कवीश्वर धन्य हैं, जिनके कोयल के शब्द के समान कर्णेन्द्रिय को सुख
देने वाली, रस अलङ्कार आदि से युक्त, चमत्कार पैदा करने वाली उक्तियों
से अथवा कविता समूहों से विभूषित मुखों में, सरस्वती अपनी कच्छपी बोन
बजाती सी सदैव शोभित होती है ।

साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।

यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणोभवन्ति ॥११॥

अम्बथः

हे कवीन्द्राः साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं रक्षत । यत् अस्य
लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः दैत्याः इव प्रगुणीभवन्ति ।

व्याख्या

हे कवीन्द्राः कविश्रेष्ठाः साहित्यमेव साहित्यशास्त्रमेव पाथसामुद्रकानां
'कवन्धमुद्रकं पाथः' इत्यमरः । निधिः समुद्रस्तस्य मन्थनं चिराभ्यासस्तस्मा-
दुत्तिष्ठतीति साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं साहित्यशास्त्ररूपसमुद्रालोकनोत्थं
कर्णयोः श्रोत्रयोस्मृतं पीयूषं रक्षत विनाश्रात्परं हंरणाद्वा गोपायत । यच्च तस्मा-
त्कारणावस्याऽऽमृतस्य लुण्ठनायाऽपहरणाय काव्यार्थस्य काव्यरूपस्य चौरास्त-

स्करा दैत्या इव समुद्रमन्थनादिभूतामृतापहरणचिन्ता दैत्या इव प्रगुणीभवन्ति
 ऋषीभवन्ति सर्वतो वर्धन्ते तीक्षा लोक्ष्याश्च सन्तीत्यर्थः । काम्यार्थचोरेषु
 दैत्यसामुद्रावपना । 'साधर्म्यमुपमाभेदे' इति लक्षणात् ।

भाषा

हे कवियों में श्रेष्ठ कविगण, साहित्यरूपी समुद्र के मंथन करने से अर्थात्
 चिरकाल तक अभ्यास करने से उत्पन्न और कान को सुख देनेवाले काव्यरूपी
 अमृत की सदैव रक्षा करते रहिए । क्योंकि इस काव्यरूपी अमृत की चोरी
 करने के लिए, समुद्रमन्थन के समय अमृत की चोरी करने में लालायित दैत्यों
 के समान बहुत से काव्य रूपी धन के चोर एकत्रित हो गए हैं ।

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
 रत्नेषु लुप्तेषु बहुध्वमर्त्यैरघापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥१२॥

अन्वयः

यदि वा सर्वे यथेष्टं गृह्णन्तु । कवीश्वराणां का अपि क्षतिः न अस्ति ।
 अमर्त्यैः बहुषु रत्नेषु लुप्तेषु अथ अपि सिन्धुः रत्नाकरः एव ।

व्याख्या

यदि वा अथवा पक्षान्तरे सर्वे काम्यार्थचोरा यथेष्टमिष्टमतिक्रम्य यथास्या-
 सथा यथेष्टं यथेष्टं गृह्णन्तु काव्यरूपं कर्णामृतं स्वोपयोगे समानयन्तु । तथापि
 कवीश्वराणां कवीन्द्राणां काऽपि काचित् क्षतिर्हानिर्नास्ति न सम्भवति ।
 अमर्त्यैर्देवैः "अमरानिर्जरादेवाः—आदित्या ऋभवोऽश्वत्था अमर्त्या अमृताम्बसः'
 इत्यमरः । बहुध्वसंख्यातेषु रत्नेषु लुप्तेषु अपहृतेषु सत्स्वप्यघापि साम्प्रतमपि
 सिन्धुः समुद्रः 'उबन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्जवः' इत्यमरः । रत्नानां
 मणीनामाकरो निधिरेव प्रसिद्धः । देवैः प्रचुररत्नानि गृहीतानि तथापि समुद्रस्य
 रत्नाकरत्वप्रयुक्तं माहात्म्यं पूर्ववदेव । अत्र वृष्टान्तालङ्कारः 'वृष्टान्तस्तु
 सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्' ।

भाषा

अथवा काम्यार्थ चोर काव्य रूपी द्रव्य की चोरी यथेष्ट करते रहें, इसमें
 श्रेष्ठ कवियों की कोई क्षति नहीं है । देवताओं ने समुद्र में से बहुत से रत्न
 निकाल लिए तो भी समुद्र अभी भी रत्नाकर ही कहा जाता है ।

सहस्रशः सन्तु विशारदानां वैदर्भलीलानिघयः प्रबन्धाः ।
तथापि वैचित्र्यरहस्यलुब्धाः भद्रां विधास्यन्ति सचेतसोऽत्र ॥१३॥

अन्वयः

(यद्यपि) विशारदानां वैदर्भलीलानिघयः प्रबन्धाः सहस्रशः सन्तु ।
तथापि वैचित्र्यरहस्यलुब्धाः सचेतसः अत्र भद्रां विधास्यन्ति ।

व्याख्या

यद्यपि विशारदानां काव्यनिर्माणकलाप्रवीणानां महाकवीनां वैदर्भी लीलेति
वैदर्भलीला विदर्भदेशप्रसिद्धो दाक्षिणात्यानां कविताविलासस्तस्य निघय आकर-
भूताः प्रबन्धाः कृतयस्सहस्रशोऽगणितास्सन्तु नाम 'नामेति सम्भावनायाम्' ।
तथापि वैचित्र्यं चमत्कारो ध्वन्यलङ्कारसन्निवेशजन्यस्तस्य रहस्ये मर्मणि लुब्धा
लोलुपास्तचेतसः काव्यानुभवानुकूलचेतसा सह वर्तमाना इति सचेतसः सहृदया
विद्वांस अत्र विक्रमाङ्कदेवचरितनाम्नि काव्ये भद्रां संघां 'संघा प्रतिष्ठा मर्यादा
भद्रा संप्रत्ययः स्पृहा' इत्यमरः । विज्ञोद्यप्रीतिमित्यर्थः । विधास्यन्ति
करिष्यन्ति ।

भाषा

यद्यपि काव्यनिर्माणकला में प्रवीण महाकवियों के विदर्भ देशीय दाक्षिणात्यो
की वैदर्भीरीति के असंख्य काव्य भले ही विद्यमान हों तो भी ध्वनि, अलङ्कार
आदि के सन्निवेश से उत्पन्न होनेवाली विचित्रता के मर्म को समझकर मोहित
होनेवाले सहृदय विद्वद्गण, इस विक्रमाङ्कदेवचरित नामक काव्यपर विशेष
प्रेम करेंगे ।

कुण्ठत्वमायाति गुणः कवीनां साहित्यविद्याभ्रमवर्जितेषु ।
कुर्यादनाद्रेषु किमङ्गनानां केशेषु कृष्णागरूपवासः ॥१४॥

अन्वयः

कवीनां गुणः साहित्यविद्याभ्रमवर्जितेषु अनाद्रेषु कुण्ठत्वम् आयाति ।
अङ्गनानाम् अनाद्रेषु केशेषु कृष्णागरूपवासः किं कुर्यात् ।

व्याख्या

कवीनां काव्यरचयितॄणां गुणः प्रकर्षः साहित्यविद्यायां साहित्यविद्योपार्जने तदनुशीलने च यः धर्मो निरन्तराभ्यासस्तेन व्रजितेषु रहितेष्वनार्द्रैश्वरसिक्तेषु प्राणिषु कुण्डलं स्वप्रभावराहित्यमायाति प्राप्नोति हृदयङ्गमो न भवतीत्यर्थः । सहृदयाः पण्डिताः साहित्यविद्यायां कृतभूरिभ्रमा एव काव्यस्य प्रवर्धमाहात्म्यं जानन्ति न तु मतिहीना अविद्वांस इति भावः । अङ्गनानां कामिनीनामनार्द्रेषु तलावि-
स्निग्धपवार्षान्मनुलिप्तेषु केशेषु कण्ठेषु कृष्णागरोद्वन्धनकाष्ठविशेषस्य कस्तूरी मिश्रितसुगन्धद्रव्यस्य वा धूपवासः सुगन्धः (अग्नौ सुगन्धद्रव्यं प्रक्षिप्य तद्भूमोपर्या-
ङ्गैकसानामनाङ्गीकरणं लोके प्रसिद्धम् ।) किं कुर्याद्विद्वन्नावयैवेत्यर्थः । न तस्य किञ्चिदुपयुक्तं फलम् । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

कवियों का गुण (वैशिष्ट्य) साहित्यविद्या का अभ्यास करने में परिश्रम न करने वाले तथा नीरस मनुष्यों पर अपना प्रभाव नहीं डाल सकता । स्त्रियों के स्निग्धता रहित सूखे हुए केशों में चन्दनविशेष या कस्तूरीमिश्रित सुगन्धित द्रव्यों का धूप क्या कर सकता है । अर्थात् सूखे हुए केशों को सुगन्धित धूप देने से उनमें सुगन्ध नहीं आ सकती ।

ग्री'द्विप्रकर्षेण पुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः पदानाम् ।

अत्युन्नतिसफोटितकञ्चुकानि वन्द्यानि कान्ताकुचमण्डलानि ॥१५॥

अन्वयः

पदानां ग्रीद्विप्रकर्षेण पुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः । अत्युन्नति-
स्फोटितकञ्चुकानि कान्ताकुचमण्डलानि वन्द्यानि ।

१ "अत्र 'ग्रीद्वि' पद प्राचीनाञ्जलङ्कारिकस्वीकृतगुणविशेषमात्रपरमितिव्याख्या-
तुं नोचितम् । तादृशार्थकरणे सङ्कुचितार्थप्रत्यायकत्वेन कवेरभिप्रायः स्फुटो न
स्यात् । अत्र तु 'ग्रीद्वि' शब्देन कविप्रतिभाविशेषस्तन्मूलको ध्वन्यलङ्कारादि-
सन्निवेशश्च विवक्षित इति ।"

२ भावोद्भवभाषि प्रदक्षित । अस्त्यप्रतिसमाधेय स्तनद्वन्द्वस्य दूषणम् ।
स्फुटतां कञ्चुकानां यथायात्यावर्णीयताम् ॥ (सर्ग-८ श्लोकः ४५)

व्याख्या

पदानां लब्धानां रसगुणालङ्कारादिप्रत्यायकत्वेन चमत्कारित्वं प्रीतिस्तस्याः प्रकर्षेणोक्तदत्त्वेन पुराणी प्राचीना वा रीतिरथवा पुराणानां कवीनां वा रीतिः परिपाटी तस्या व्यतिक्रमः परित्यागः इलाभ्यतमः प्रशस्यतमो भवति । अत्युन्नत्या स्फोटितानि दाह्यमितिशयात्प्रोदितानि विचारितानीत्यर्थः कञ्चुकानि कुचावरणान्शुकानि यैस्तानि कान्तानां प्रेयसीनां कुचमण्डलानि स्तनमण्डलानि बन्धानि स्तुत्यानि भवन्ति । अत्र वृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

प्रीति प्रकर्ष से अर्थात् रस गुण अलङ्कार आदि की विशिष्ट चमत्कृति के प्राबल्य से, प्राचीनकाल से प्रचलित अथवा प्राचीन कवियों द्वारा प्रयुक्त पद-विन्यास का यदि त्याग किया जाए तो वह प्रशसनीय है । अत्यन्त उच्चता तथा काठिन्य से चोली को फाड़ देने वाले रमणियों के स्तनमण्डल सराहना करने योग्य होते हैं ।

व्युत्पत्तिरावर्जितकोविदाऽपि न रञ्जनाय क्रमते जडानाम् ।
न मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका प्रगल्भते कर्मणि टङ्किकायाः ॥१६॥

अन्वयः

आवर्जितकोविदा अपि व्युत्पत्तिः जडानां रञ्जनाय न क्रमते ।
मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका टङ्किकायाः कर्मणि न प्रगल्भते ।

व्याख्या

आवर्जिता आकृष्टाः कोविदाः पण्डिताः 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञाः सत्सुधीः कोविदो ब्रुवः । धीरो मनीषी ज्ञाः प्राज्ञाः संख्याबान्धितः कविः' । इत्यमरः । यदा साऽऽवर्जितकोविदाऽपि पण्डितानामाकषिकाऽपि विशिष्टेत्यर्थः । व्युत्पत्तिर्नू-
तनकल्पना लौकिकरचनाकोशलं जडानां मूर्खानां रञ्जनाय प्रसादार्थं न क्रमते न समर्था भवति । मौक्तिकेषु मुक्तासु छिद्रं रन्ध्रं 'छिद्रं निर्व्ययनं रोकं रन्ध्रं वज्रं यथा सुविः' इत्यमरः । करोतीति रन्ध्रकरी शलाका सुधी टङ्किकायाः पाषाण-
दारभलोत्तकीस्य 'टङ्कूः पाषाणदारणः' इत्यमरः । कर्मणि कठिनपाषाणविदारणं कर्तुं न प्रगल्भते न समर्था भवति । अत्र वृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

पण्डितों को भी आकर्षित करने वाली नवीन कल्पना या काव्यरचना की कुशलता मुखों को आनन्दित नहीं कर सकती । मोती में छेद करने की सुई टांकी का काम नहीं कर सकती । अर्थात् सूक्ष्म बातों को कुशाग्रबुद्धि ही समझ सकता है । स्थूल बुद्धिवालों को उनसे कोई सुख नहीं मिलता ।

**कथासु ये लब्धरसाः कवीनां ते नानुरज्यन्ति कथान्तरेषु ।
न ग्रन्थिपर्णप्रणयाश्चरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्तृणेषु ॥१७॥**

अन्वयः

ये कवीनां कथासु लब्धरसाः ते कथान्तरेषु न अनुरज्यन्ति । ग्रन्थि-
पर्णप्रणयाः कस्तूरिकागन्धमृगाः तृणेषु न चरन्ति ।

व्याख्या

ये जनाः कवीनां कान्तवर्तिनां कवीनां कथासु रचनानु लब्धः प्राप्तो रस आनन्दो यैस्ते लब्धरसा अनुभूताल्हावास्ते कथान्तरेष्वन्यासु कुकविरचनानु ना-
नुरज्यन्ति नानुरक्ता भवन्ति । ग्रन्थिपर्णनाम सुगन्धिपुष्पविशेषः 'ग्रन्थिपर्णं
शुकं बह्वपुष्पं स्त्रोत्रेयकुक्कुरं' इत्यमरः । 'गंठिवन' 'भटोरा' इति भाषायां
ख्यातः । तस्मिन् प्रणयः स्नेहो येषां ते, कस्तूरिकाया गन्धो येषु ते मृगा हरिणाः
कस्तूरिमृगास्तृणेषु घासेषु 'शण्वं बालतृणं घासः' इत्यमरः । न चरन्ति न
भक्षणशीलं जनयन्ति । अत्र वृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

जो लोग अच्छे कवियों के काव्यों को पढ़कर आनन्द प्राप्त कर चुके हैं वे
अन्य छोटे मोटे कवियों के काव्यों में आनन्द नहीं प्राप्त कर सकते । गंठिवन
नाम के सुगन्धित पौधे को खाने के प्रेमी कस्तूरिमृग अन्य घासपात नहीं चरते ।

**जडेषु जातप्रतिभाभिमानाः खलाः कवीन्द्रोक्तिषु के वराकाः ।
प्राप्ताग्निनिर्वाणगर्भमम्बु रत्नाङ्कुरज्योतिषि किं करोति ॥१८॥**

अन्वयः

जडेषु जातप्रतिभाभिमानाः खलाः कवीन्द्रोक्तिषु वराकाः के । प्राप्ता-
ग्निनिर्वाणगर्भम् अम्बु रत्नाङ्कुरज्योतिषि किं करोति ।

व्याख्या

जडेवु ज्ञानरहितेषु मूर्खेषु जातस्समुत्पन्नः प्रतिभाया बुद्धिप्रागल्भ्याऽभिमानोऽहङ्कारो येषु ते सम्जातबहुव्याहङ्काराः खला नीचाः कथयः कवीन्प्राणां महाकवीनामुक्तिषु प्रतिस्पर्द्धिनीषु रचनासु वरत्काः के गणनारहिता अकिञ्चित्करावचेत्यर्थः । सभासु प्रवर्तमानासु ते पराजिता एव भवन्तीति भावः । तेषां कवीन्प्राणां यथार्थतत्त्वं महत्त्वञ्च ते न जानन्तीति विद् । प्राप्तो लघ्वोऽग्निनिर्वाणस्य बह्निप्रक्षामकत्वस्य गर्भो द्यौर् 'गर्भोऽभिमानोऽहङ्कारो मानविचल-समुज्जतिः । द्यौर्ऽजलेपोऽजष्टम्भविचलतोद्रेकः स्मयो मयः' इत्यमरः । येन तदम्बु जलं रस्मस्य मणेरङ्कुर इव ज्योतिः प्रकाशस्तस्मिन् किं करोति न किमपीत्यर्थः । जलं बह्निनिर्वाणे क्षममपि रत्नतेजसो निवारणाय नाऽलमिति । बुद्धिस्तात्कालिकीक्षेया मतिरागामिगोचरा । प्रज्ञां नवनबोम्बेवशालिनीं प्रतिभां विदुः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । किं करोति न किमपि कर्तुं शक्नोतीत्यर्थाक्षेपावर्णापतिरलङ्कारश्च ।

भाषा

मूर्खमण्डली में जिन खलो को नई नई उपज वाली बुद्धि से युक्त होने का गर्व हो गया है उन विचारे मूर्ख कवियों की श्रेष्ठकवियों की कविताओं को समझने में या उनसे अपनी कविताओं की तुलना करने में कौन गिनती है । अर्थात् प्रसङ्ग आने पर अच्छे कवियों के सम्मुख उन्हें हार माननी पड़ती है । आग को बुझा देने का अभिमान रखने वाला जल, रत्न के अङ्कुर के समान तेज (किरणों) का क्या बिगाड़ सकता है । अर्थात् रत्न पर कितना ही पानी पड़े तो भी उसकी चमक दूर नहीं हो सकती, वैसे ही मूर्खों की प्रतिभा से श्रेष्ठ कवियों की प्रतिभा दब नहीं सकती ।

उल्लेखलीला-घटनापट्टनां सचेतसां वैकटिकोपमानाम् ।
विचारशाखोपलपट्टिकासु मत्स्फुरितान्यतिथीभवन्तु ॥१६॥

अन्वय

मत्स्फुरितानि उल्लेखलीला-घटनापट्टनां वैकटिकोपमानां सचेतसां विचारशाखोपलपट्टिकासु अतिथीभवन्तु ।

व्याख्या

नम धृक्तायः कवित्त एव रत्नानि मत्पुत्रितरत्नान्मुल्लेखस्य कवितालेखनस्य वैकटिकपक्षे रत्नोत्कर्षणस्य वा लीला वैशिष्ट्यं तस्या घटनायां सम्पादने पटुतां चतुराणां वैकटिकानामुपमा साबुद्ध्यं येषु तेषां रत्नपरीक्षणमुल्थानां सचेतसां सहृदयानां महाकवीनां विचारा एव शाणोपला रत्नशुद्धिपरिचायकपाषाण विशेषाः “शाणस्तु निकषः कषः” इत्यमरः । तेषां पट्टिकास्वतिथीभवन्तु । अतिथि-रूपेणैकग्रीभवन्तु । शाणोपलपट्टिकासूस्त्रिलेखनेन रत्नकान्तिपरीक्षणदक्षणां वैकटिकानामिवोत्तमकाव्यकरणे विचारणे च कुशलानां महाकवीनां विचारार्थ-मस्मत्काव्यं भवत्विति भावः । वैकटिकेन सहृदयस्य साबुद्ध्यप्रतीत्योपमा । विचारेषु शाणोपलपट्टिकारोपाद्भूपकञ्च ।

भाषा

सान पर चढ़ाकर रत्नो की परीक्षा करने में कुशल जौहरी लोगो के समान, उत्तम काव्य बनाने में कुशल सहृदय काव्यज्ञो की विचार रूपी सान पर परीक्षार्थ मेरे श्लोक या काव्य उपस्थित हो । अर्थात् मेरे काव्य की उच्चकोटि के सहृदय कविलोग परीक्षा कर देखें कि मेरा काव्य कैसा है ।

न दुर्जनानामिह कोऽपि दोषस्तेषां स्वभावा हि गुणासहिष्णुः ।
द्रेष्यैव केवामपि चन्द्रखण्ड-विपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्कराऽपि ॥२०॥

अन्वयः

दुर्जनानाम् इह कः अपि दोषः न । हि तेषां स्वभावः गुणासहिष्णुः ।
केवाम् अपि चन्द्रखण्ड-विपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्करा द्रेष्या एव ।

व्याख्या

दुर्जनानां कलानामिहाऽस्मिन्परेषां निन्दाकरणे कोऽपि दोषो नास्ति । हि यस्मात्कारणतोषां कलानां स्वभावः प्रकृतिरेव गुणानां सद्गुणानामसहिष्णुरसहृद-लीलो मात्सर्ययुक्त इत्यर्थः । केवामपि केवाञ्चिज्जनानां चन्द्रखण्ड इव कर्पूर-खण्ड इव विपाण्डुरा सुभ्रा पुण्ड्रकाणां बहुविकूणां शर्करा बहुविकुनिर्मितशर्करा प्रकृत्यैव सुमधुराऽपि द्रेष्येवाऽऽधिकारिष्वेव भवति । ‘विस्तेन दूमे रत्ने लिताऽपि तिक्ताप्येते हंसकुलभर्तसः ।’ इति श्रीहर्षः । अत्र इष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

दुर्जनो में दुसरों की निन्दा करना यह दोष नहीं कहा जा सकता । क्यों कि दूसरों के अच्छे गुणों की निन्दा करना उनका स्वभाव ही होता है । कुछ लोग ऐसे भी हैं जिनको कपूर की ढली के ऐसी पीठे से बनी सफेद चीनी भी अच्छी नहीं लगती ।

सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः ।

न शारदादेशमपास्य दृष्टोक्तां यदन्यत्र मया प्ररोहः ॥२१॥

अन्वयः

कविताविलासाः कुङ्कुमकेसराणां नूनं सहोदराः भवन्ति । यत् मया^१ तेषां प्ररोहः शारदादेशम् अपास्य अन्यत्र न दृष्टः ।

व्याख्या

कवितायाः सत्कविताया विलासा विभ्रमाः कुङ्कुमस्याग्निशिक्षस्य 'अथ कुङ्कुमम् । कश्मीरजन्माग्निशिक्षं वरं बाह्लीकपीतने' इत्यमरः । केसराः किञ्जल्काः 'किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां नूनं निश्चयेन सहोदरा एकदेशजन्यत्वाद्भातरो भवन्ति सन्ति । यद्यस्मात्कारणान्मया कविना बिल्हणेन तेषां कविताविलासानां कुङ्कुमकेसराणाञ्च प्ररोहोऽङ्कुर उद्गम इत्यर्थः । शारदायाः सरस्वत्या आवेशं प्रसारं पक्षे शारदायाः सरस्वत्या वेशं कश्मीरमपास्य विहायाज्यत्राज्यस्मिन् पुरुषे शारदाप्रसाद रहित इत्यर्थः पक्षेऽप्यस्मिन् वेशे न वृष्टो नाऽवलोकितः । शारदाप्रसारं विना न कविताविलासोद्गमः । कश्मीरवेशं विहाय नान्यत्र कुङ्कुमकेसरोद्गम इति भावः ।

भाषा

उत्तम कविता के विलास और केसर दोनों निश्चय ही सगे भाई हैं । शारदा के आदेश बिना अर्थात् सरस्वती की कृपा बिना अच्छी कविता की उत्पत्ति और शारदा देश बिना अर्थात् कश्मीर बिना केसर की उत्पत्ति, अन्यत्र होती हुई मैंने नहीं देखी है ।

रसज्वनेरञ्चनि ये चरन्ति संक्रान्तवक्रोक्तिरहस्यमुद्राः ।

तेऽस्मत्प्रबन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषाः शुक्लाव्यपाठम् ॥२२॥

अन्वयः

संक्रान्तबक्रोक्तिरहस्यमुद्राः ये रसध्वनेः अध्वनिं चरन्ति ते अस्मत्प्र-
बन्धान् अवधारयन्तु । शेषाः शुक्रवाक्यपाठं कुर्वन्तु ।

व्याख्या

संक्रान्ता सङ्क्रान्ता बक्रोक्तीनां विचित्रोक्तीनां रहस्यस्य तत्त्वस्य मुद्राऽभिनि-
वेशो येषु ते, ये सहृदया रसध्वनेरध्वनिं मार्गं चरन्ति विहरन्ति, बक्रोक्ति
रहस्यज्ञातारो रसध्वनिमार्गान्व ये न बहिर्भूता इत्यर्थः । तेऽस्मत्प्रबन्धान् अस्मद्विर-
चितकाव्यान् अवधारयन्तु मदीयकाव्यस्य यथार्थज्ञाने समर्था भवन्तु । अन्ये तद्विहारे
शुक्रवचनवर्धनानन्तरं वाक्यपाठं शब्दोच्चारणमेव कुर्वन्तु । काव्यार्थभावना-
परिपक्वबुद्धिविवेकमात्रवेद्यमस्मत्काव्यतत्त्वमिति भावः ।

भाषा

जो विचित्र उक्तियों के सम्पूर्ण रहस्यों को अच्छी तरह जानने वाले हैं
और रसध्वनि के मार्ग का अवलम्बन करने वाले हैं वे विद्वान् कविलोग मेरे
काव्य को समझे । इनसे अतिरिक्त अन्य कवि सुगो के ऐसे (बिना अर्थ रहस्य
समझे) इस काव्य का केवल पाठ किया करें ।

अनन्यसामान्यगुणत्वमेव भवत्यनर्थाय महाकवीनाम् ।

ज्ञातुं यदेषां सुलभाः सभासु न जल्पमल्पप्रतिभाः क्षमन्ते ॥२३॥

अन्वयः

महाकवीनाम् अनन्यसामान्यगुणत्वम् एव अनर्थाय भवति यत् सभासु
सुलभाः अल्पप्रतिभाः एषां जल्पं ज्ञातुं न क्षमन्ते ।

व्याख्या

महाकवीनां कविश्रेष्ठानामग्रेषु यत्सामान्यं साधारणत्वं सकलजनबुद्धित्वं
सर्वग्यसामर्थ्यं मात्स्यन्यसामान्यजनन्यसामान्य-मनन्यसामान्यञ्चतर्बुगुणत्वञ्चेत्य
नन्यसामान्यगुणत्वं विशेषगुणवत्त्वमेवाऽनर्थायाऽनिष्टोत्पत्त्यर्थं भवति जायते ।
इष्टं तु महाकवीनामाशयज्ञानं तत् आनन्दानुभूतिः सा तु साधारणबुद्धिमतां न
भवतीत्येवाऽनर्थः । यद्यस्मात्कारणतत्सभासु सर्वसभासु सुलभा, सुखेन लभ्याः
स्वोद्योगेनैवाऽऽनन्दार्थमेकत्रीभूता इत्यर्थः । विशिष्टजनोपस्थितिः सभास्वभावा-

तेनैव सर्वत्र न भवति यतस्ते भाविनः अनाहता यत्र तत्र न गच्छन्तीति ।
अल्पप्रतिभा मन्दमतयो जना एषां महाकवीनां जलं सारगर्भं बभौ हातुं बोद्धुं
न क्षमन्ते न समर्था भवन्ति । सकलमन्दजनाज्ञेयत्वं महाकविद्वितीयानामित्येव
तेषां महाकवीनां महान्दोषः । अत्र व्याजस्तुतिरलङ्कारः 'व्याजस्तुतिर्मुखे
निन्वा स्तुतिर्वा कठिरग्न्या ।'

भाषा

महाकवियों का विशिष्टगुण ही उनके लिए अनिष्टकारक हो जाता है ।
क्यों कि सभाओं में सुलभता से प्राप्त हो सकने वाले छोटी बुद्धि के कवि,
इन महाकवियों की उक्तियों का अर्थ भी समझने में असमर्थ होते हैं ।

अलौकिकोन्लेखसमर्पणेन विदग्धचेतः—कषपट्टिकादु ।

परीक्षितं काव्यसुवर्णमेत—लोकस्य कण्ठाभरणत्वमेतु ॥२४॥

अन्वयः

विदग्धचेतःकषपट्टिकासु अलौकिकोन्लेखसमर्पणेन परीक्षितम् एतत्
काव्यसुवर्णं लोकस्य कण्ठाभरणत्वम् एतु ।

व्याख्या

कव्याणां निकषोपलानां 'शाणस्तु निकषः कषः' इत्यमरः । पट्टिकाः कषपट्टिका
विदग्धानां पण्डितानां चेतांस्येव कषपट्टिकास्तासु विदग्धचेतःकषपट्टिकास्वलौ-
किका लोकोत्तरा य उल्लेखाश्चमत्कृतकृतयः पक्षे श्रेष्ठतासूचयिभ्यः सुवर्णरेखा
स्तेषां समर्पणेन प्रदानेन परीक्षितं निर्धारितमेतत्काव्यरूपसुवर्णं (सुन्दरवर्णयुक्त-
काञ्चनं शोभनाक्षरसमेतं काव्यञ्च) लोकस्य सर्वजनस्य कण्ठाभरणत्वं कण्ठ-
भूषणत्वमेतु प्राप्नोतु । यथा कषपट्टिकायां सुपरीक्षितं शुद्धमुत्तमं स्वर्णं जनस्य
कण्ठस्थं सबलङ्कारत्वं प्राप्नोति तथैव विदग्धचेतःसु परीक्षित-मिदंकाव्यं जनस्य
कण्ठस्थं सद् भूषणं भवत्विति भावः । काव्ये सुवर्णाभेदारोपस्थ विदग्धचेतःसु
कषपट्टिकारोपे कारणत्वात्परम्परितरूपकम् । 'यत्र कस्यचिदारोपः परारोपण-
कारणम् । तत्परम्परितम् ।'

भाषा

विद्वानों की चित्त रूपी कसौटी पर (कसे जान पर) असाधारण सदुक्ति
रूपी अच्छे कस के जाने से जांचा हुआ यह काव्य रूपी सुवर्ण (सीना या

सुन्दराक्षर युक्त काव्य) मनुष्यों के कण्ठ का आभूषण बने। अर्थात् जिस प्रकार ज्वे हूए शुद्ध सोने का बना गोफ़ (गले का आभूषण) गले की शोभा बढ़ाता है वैसे ही विद्वानों द्वारा परीक्षित यह मेरा उत्तम काव्य साधारण लोगों द्वारा कण्ठस्थ किया जाकर उनकी कण्ठ की शोभा को बढ़ावे।

किं चारुचारित्रविलासशून्याः कुर्वन्ति भूपाः कविसंग्रहेण ।

किं जातु गुञ्जाफलभूषणानां सुवर्णकारेण बनेचराणाम् ॥२५॥

अन्वयः

चारुचारित्रविलासशून्याः भूपाः कविसंग्रहेण किं कुर्वन्ति । गुञ्जाफल-भूषणानां बनेचराणां सुवर्णकारेण जातु किम् ।

व्याख्या

चाह सुन्दरं सत्काव्यपरिचयेन सहृदयहृदयसंवादि चारित्रं चरितं तस्य विलास उत्कर्षस्तेन शून्या रहिताः काव्यमहत्वासंवेदिनो दुश्चरिता भूपा राजानः कवीनां संग्रहेणाऽऽभ्यप्रदानेनाऽऽभ्यं प्रदाय स्वराजसभायां स्थापनेनेत्यर्थः किं कुर्वन्ति न किमपीत्यर्थः । दुश्चरितानां राज्ञां कवि संग्रहेण न कोऽपि लाभः । ये कविमहत्त्वमेव न विदन्ति तेषां कृते कवयो निष्प्रयोजनका इति भावः । गुञ्जाफलं कृष्णलाफलं 'कार्काचिची गुंजे तु कृष्णला' इत्यमरः । एव भूषणमलङ्कारो येषां तेषां बनेचराणामारज्यकानां सुवर्णकारेण स्वर्णभूषणनिर्माणकेन जातु कदाचिदपि किं, किं प्रयोजनं, न किमपीत्यर्थः । सुवर्णकाराः सुवर्णस्य भूषणानि निर्मान्ति तानि तु बनेचरा न समाश्रियन्ते यतस्तेषां कृते गुञ्जैव महद्भूषणमिति सुवर्णकारास्तेषां कृते निष्प्रयोजनकास्तथैव कवयः सुचरित्रमेव राजानं भजन्ते न दुश्चरितम् । दुश्चरितानां राज्ञां कृते ते कवयो निष्प्रयोजनका इति भावः । अत्र बुष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

जो राजा असच्चरित्र हैं वे अपने दरबार में कवियों का संग्रह कर क्या करेंगे । गुंज के गहनों को पहनने वाले जगली लोभो को सोने के आभूषणों को बनाने में कुशल सोनारो का क्या काम पड़ सकता है अर्थात् जिस प्रकार गुंज के गहने पहनने वालों के लिये सोनार किसी काम का नहीं उसी प्रकार दुश्चरित्र राजा के लिये कवि भी किसी काम का नहीं । क्योंकि कवि सुचरित्र

राजा के यहाँ रह कर ही अपने काम्यों से उसका गुणगान कर उसकी यशः
पताका फहराता है ।

पृथ्वीपतेः सन्ति न यस्य पार्श्वे
कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि ।
भूपाः कियन्तो न बभूवुरुर्ध्वा जानाति
नामाऽपि न कोऽपि तेषाम्^१ ॥२६॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीपतेः पार्श्वे कवीश्वराः न सन्ति तस्य यशांसि कुतः । उर्ध्वा
कियन्तः भूपाः न बभूवुः तेषां नाम अपि कः अपि न जानाति ।

व्याख्या

यस्य पृथ्वीपते राज्ञः पार्श्वे कवीश्वराः कवीन्द्रा न सन्ति न शोभन्ते तस्य
भूपस्य यशांसि कीर्तयः 'यशः कीर्तिः समशः च स्ववस्तोर्न स्तुतिर्नृतिः' इत्यमरः ।
कुतो, न कुतोऽपीत्यर्थः । यशसः प्रख्यापकानामभावात्कुतो यशःप्रतिष्ठेतिभावः ।
उर्ध्वा महीमण्डले कियन्तः कतिसंख्याका भूपा राजानो न बभूवुर्न जाताः (परं) तेषां
नामाऽपि संज्ञामपि कोऽपि मनुष्यो न जानाति । काव्यैकनिबद्धमेव राज्ञां
यशश्चिरस्थायि भवतीति राज्ञां यशस्तोऽप्यशस्तो वा कवीश्वरा एव निदान-
मिति भावः ।

भाषा

जिस राजा के पास में (दरबार में) अच्छे कवि नहीं हैं उसका यश कहाँ
से फैल सकता है । इस पृथ्वी पर क्या कितने ही राजा ऐसे नहीं हुए हैं जिनका
नाम भी कोई मनुष्य नहीं जानता है ।

^१ भावोऽयमत्राऽपि प्रदर्शितः ।

भुजबनतच्छायां येषां निषेव्य महीजसां,
जलधिरशना मेविन्यासीदसावक्रुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमाया विना यदनुग्रहं,
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥ राजतरङ्गिण्याम् ।

लङ्कापतेः सङ्कुचितं यशो यद् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवाऽऽदिकवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः क्षितीन्द्रैः ॥२७॥

अन्वयः

यत् लङ्कापतेः यशः सङ्कुचितं यत् रघुराजपुत्रः कीर्तिपात्रं, सः सर्वः
एव आदिकवेः प्रभावः, क्षितीन्द्रैः कवयः न कोपनीयाः ।

व्याख्या

यत्लङ्कापते रावणस्य यशः कीर्तिः 'यशः कीर्तिः समन्तात् स्तवः स्तोत्रं स्तुति-
र्नृतिः' इत्यमरः । सङ्कुचितमवित्तुतं नष्टमित्यर्थः । यत्रघुराजस्य दशरथस्य
पुत्रो रामः कीर्तिपात्रं यशोभाजनं जातः स सर्व एवाऽऽदिकवेर्बाल्मीकेः प्रभावः
कौशलं कार्यमित्यर्थः । अतः क्षितीन्द्रं राजभिः कवयो न कोपनीया न कोपनीयाः
नापमाननीया इतिभावः । यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः ।

भाषा

रावण की कीर्ति जो न फँस सकी अर्थात् नष्ट हो गई और दशरथ जी के
पुत्र राम जी, जो कीर्ति के पात्र हुए, यह सब आदि कवि बाल्मीकि का ही
प्रताप है । इसलिए राजाओं को कभी भी कवियों को कुपित न करना चाहिये ।

गिरां प्रवृत्तिर्मम नीरसाऽपि मान्या भवित्री नृपतेश्चरित्रैः ।
के वा न शुष्कां मृदमभ्रसिन्धु-सम्बन्धिनीं मूर्द्धनि धारयन्ति ॥२८॥

अन्वयः

मम नीरसा अपि गिरां प्रवृत्तिः नृपतेः चरित्रैः मान्या भवित्री । के
वा शुष्काम् अभ्रसिन्धुसम्बन्धिनीं मूर्द्धनि न धारयन्ति ।

व्याख्या

मम मदीया नीरसाऽपि रसरहिताऽपि गिरां वाचां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं व्यापारो वा
नृपते राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य चरित्रैश्चरितैर्हेतुभिर्मन्या प्रख्या भवित्री भाविनी ।
प्रकृत्या वाच राक्षसचरितमत्र वर्णितमिति हेतोरिवं काव्यं विबुधां रसनीयत्वमुप-
यास्यत्येवेति भावः । के वा मनुष्याः शुष्कां रसरहितामभ्रसिन्धुजलिहृष्याः
सम्बन्धिनीं लटगतां मृदं मृत्तिकां मूर्द्धनि शिरसि न धारयन्ति नाश्रयन्ति ।

गङ्गासम्बन्धादेव मृगोऽप्यन्यहितत्वं न तु स्वतः । अत्र वृष्टान्तालङ्कारः ।
अन्यसम्बन्धेन श्लाघ्यत्वकथनानुवात्तालङ्कारश्च । 'लोकातिशय-सम्पत्तिवर्ग-
नोवास्तमुच्यते । यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्' ।

भाषा

मेरी नीरस वाणी का भी व्यापार (यह काव्य) राजा विक्रमाङ्कदेव के चरितो के कारण आदरणीय होगा । कौन मनुष्य गङ्गा की नीरस मिट्टी (सूखी मिट्टी) को अपने मस्तक पर धारण नहीं करते अर्थात् नहीं लगाते । अर्थात् गङ्गा का सम्बन्ध होने से सूखी मिट्टी भी जैसे आदरणीय होती है वैसे ही महाराज विक्रमाङ्कदेव का सम्बन्ध होने से मेरा नीरस काव्य भी आदरणीय होगा ।

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे प्रयत्नः सुमहान्खलानाम् ।
निरीक्षते केलिवनं प्रविश्य क्रमेलकः कण्टक-जालमेव ॥२६॥

अन्वयः

खलानां कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे सुमहान् प्रयत्नः । क्रमेलकः
केलिवनं प्रविश्य कण्टकजालम् एव निरीक्षते ।

व्याख्या

खलानां पिशुनानां 'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । कर्णयोरमृतं श्रुति-
रसायनं सूक्तिरसं सुभाषितानम्बं विमुच्य परित्यज्य दोषे दोषान्वेषणे (एव)
सुमहान्विशेषः प्रयत्नः प्रयासो भवति । क्रमेलक उष्ट्रः केलिवनं कीडोद्यानं
प्रविश्य गत्वा कण्टकानां कण्टकीवृक्षाणां जालं समूहमेव निरीक्षते पश्यत्यन्विष्य-
तीत्यर्थः । तेषां कृते कण्टकीवृक्षाणामेव प्रियत्वं न तु सुगन्धिपुष्पादिभिश्चान-
रमणीयताया इति भावः । अत्र वृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

खललोग कान को अमृत के समान सुख देने वाले अच्छे सुभाषितों के रस का आस्वादन छोड़कर उनमें दोष देखने में ही अत्यन्त प्रयत्न शील रहते हैं । सुन्दर बाग में जाकर उसकी पुष्पवृक्ष आदि की शोभा से आनन्द न प्राप्तकर ऊँट, काँटे की झाड़ियों की ही खोज में रहता है । अर्थात् ऊँट को जिस प्रकार अच्छे बाग में जाकर भी काँटे की झाड़ी ही प्रिय मालूम होती है वैसे खलों को

अच्छे काव्य सुनकर उनसे आनन्द न मिलकर केवल उनमें दोष निकालना ही त्रिष माक्षुम होता है ।

**एषास्तु चालुक्यनरेन्द्रवंश-समुद्गतानां गुणमौक्तिकानाम् ।
मङ्गारती-सूत्रनिवेशितानामेकावली कण्ठविभूषणं वः ॥३०॥**

अन्वयः

एषा चालुक्यनरेन्द्रवंशसमुद्गतानां मङ्गारतीसूत्रनिवेशितानां गुणमौक्तिकानाम् एकावली वः कण्ठविभूषणम् अस्तु ।

व्याख्या

एषा वाक्यावली चालुक्यनरेन्द्राणां वंशः कुलमेव वंशो वेणुस्तस्मात्समुद्गतानां समुत्पन्नानां, वेणी मुक्तास्तमुद्भवन्ति बहुमूल्याश्च भवन्तीति प्रसिद्धिः । मङ्गारती मयीवशाब्धेव सूत्रं गुणस्तस्मिन्निवेशितानां मुक्तिकानां, गुणा दयादा-
क्षिण्यादय एव मौक्तिकानि तेषामेकावलीकावृतो हारो वो युष्माक कण्ठवि-
भूषणमस्तु । राज्ञां गुणाः कण्ठेनोच्चार्यमाणास्तन्तः कण्ठविभूषणानि मौक्तिकानि
कण्ठे चार्यमाणानि कण्ठविभूषणानीति भावः । अत्र गुणेषु मौक्तिकारोपे, वंशे
वेणुत्वारोपस्य कारणत्वात्परम्परितं रूपकम् । वाक्यावल्यामेकावलीरूपे भारत्या
सूत्रत्वारोपस्य कारणत्वाच्च परम्परितं रूपकम् । 'नियता रोपणोपायः स्यादारोपः
परस्य यः । तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा' इति ।

भाषा

चालुक्य राजाओं के वंश रूपी वास में से उत्पन्न यह दया दाक्षिण्यादि
गुण रूपी मोतियों का, मेरी वाणी रूपी ढोरे में परोया हुआ, वाक्यावली रूपी
एकलड़ा हार, आप लोगों के कण्ठ का आभूषण हो । अर्थात् चालुक्य वंशीय
राजाओं के दयादाक्षिण्यादिगुणों की मेरी वाणी में वर्णित वाक्यावली आप लोगों
के कण्ठ से उच्चरित होकर उसे सुशोभित करे जिस प्रकार वास की मोतियों का
ढोरे में परोया हुआ एकलड़ा हार कण्ठ को सुशोभित करता है ।

साम्प्रतं चालुक्यवंशमूलपुरुषोत्पत्तिं प्रस्तौति—

लोकेषु सप्तस्वपि विभ्रुतोऽसौ सरस्वतीविभ्रमभूः स्वयम्भूः ।

चत्वारि काण्वानि चतुर्मुखस्य यस्य प्रसिद्धाः श्रुतयश्चतस्रः ॥३१॥

अन्वयः

चतुर्मुखस्य यस्य चत्वारि काव्यानि चतस्रः श्रुतयः प्रसिद्धाः । असौ सरस्वतीविभ्रमभू स्वयम्भूः सप्तसु अपि लोकेषु प्रसिद्धः ।

व्याख्या

चत्वारि मुक्तानि यस्य सः चतुर्मुखास्तस्य चतुर्मुखास्तस्य यस्य ब्रह्मणः सम्बन्धीनि तन्मुखेभ्यो निस्तुतानीत्यर्थः । चत्वारि चतुः संख्याकानि काव्यानि काव्यरूपाणि चतस्रः श्रुतयो वेदाः प्रसिद्धाः स्याता असौ प्रसिद्धः सरस्वत्या वाग्देव्या वाङ्मनसस्य वा विभ्रमाणां विलासानां भूतप्राप्तिस्त्वानमाधयो वा स्वयम्भूर्ब्रह्मा सप्तस्वपि भूर्भुवस्वर्गहोजनस्तपःसत्पथेषु लोकेषु भुवनेषु 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । प्रसिद्धो विख्यात अस्तीति । सरस्वती वेधसः कन्येति पत्नीतिचेत्युभयं लोक-प्रसिद्धम् । सरस्वत्याः पतिर्ब्रह्मेति हेतोः सरस्वती तस्मिन्स्वमञ्जुलविलासावि-
श्लेषाभिस्सरसतामापावयति कन्यात्वेनाऽऽमन्दञ्च जनयति ।

भाषा

जिस चार मुख वाले ब्रह्मा के चार मुखों से निकले हुए चार काव्य चार वेद हैं, ऐसी प्रसिद्धि है, वह सरस्वती के विलास का स्थान स्वयम्भू ब्रह्मा सातों लोकों में प्रसिद्ध है ।

एकस्य सेवातिशयेन शङ्के पङ्केरुहस्यासनतां गतस्य ।

आराधितो यः सकलं कुटुम्बं चकार लक्ष्मीपदमम्बुजानाम् ॥३२॥

अन्वयः

आसनतां गतस्य एकस्य पङ्केरुहस्य सेवातिशयेन आराधितः यः अम्बुजानां सकलं कुटुम्बं लक्ष्मीपदं चकार (इति) शङ्के ।

व्याख्या

(ब्रह्मणः) आसनतामुपवेशनस्थानतां गतस्य प्राप्तस्वैकस्य कस्यचित्पङ्केरुहस्य सरसीरुहस्य 'पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम्' इत्यमरः । सेवातिशयेन स्वपद्मस्योपवासनदानरूपसेवाप्रकर्षेणाऽऽराधितः सेवितो यो ब्रह्माऽम्बुजानां पद्मानां सकलं समग्रं 'समग्रं सकलं पूर्णम्' इत्यमरः । कुटुम्बं जातिं कमलजाति-
मित्यर्थः । लक्ष्म्याः धियः पदं निवासस्थानं चकाराति शङ्के प्रकर्षयामि । अतएव लक्ष्म्याः पद्मलक्ष्येति नाम लोके प्रसिद्धमिति भावः । अन्वयः आराधितः ।

*

भाषा

किसी एक कमल के, आसन बनकर अत्यधिक सेवा करने से प्रसन्न होकर ब्रह्मा ने सम्पूर्ण कमल जाति को ही लक्ष्मी का निवास स्थान बना दिया, ऐसा मैं सोचता हूँ ।

ब्रह्मर्षिभिर्ब्रह्ममयीममुष्य सार्द्धं कथां वर्धयतः कदाचित् ।
त्रैलोक्यबन्धोः सुरसिन्धुतीरे प्रत्यूषसन्ध्यासमयो बभूव ॥३३॥

अन्वयः

कदाचित् सुरसिन्धुतीरे ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्ममयी कथां वर्धयतः
त्रैलोक्यबन्धोः अमुष्य प्रत्यूषसन्ध्यासमयः बभूव ।

व्याख्या

कदाचित्कस्मिंश्चित्समये सुरसिन्धोः स्वर्गज्जायास्तीरे तटे ब्रह्मर्षिभिः श्रेष्ठ-
मुनिभिस्तैर्ब्रह्मसार्द्धं सह ब्रह्ममयीं परब्रह्मविषयिणीं कथां वार्तां वर्धयतो विकासं
नयतस्त्रैलोक्यस्य बन्धुमित्रं तस्य त्रैलोक्यहितकारकस्याऽमुष्य ब्रह्माणः प्रत्यूषस्य
प्रातःकालस्य 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पमुखः प्रत्यूषसी अपि' इत्यमरः । सन्ध्यायाः
सन्ध्यावन्दनादेस्समयः कालो बभूव जातः । कथारसे भग्नानां तेषां समयज्ञाना-
भावात्प्रातःकालसन्ध्यावन्दनावसरः सम्प्राप्त इति भावः ।

भाषा

किसी समय आकाशगङ्गा के किनारे ब्रह्मर्षियों के साथ परब्रह्मसम्बन्धि
कथा का विस्तार करते करते तीनो लोको के मित्र अर्थात् हित चाहने वाले
ब्रह्मा जी का प्रातःकाल का सन्ध्यावन्दन करने का समय उपस्थित हो गया ।
अर्थात् परब्रह्म की चर्चा में इतने लीन हो गये थे कि बातें करते करते सब रात
बीत गई ।

मृणालसूत्रं निजवक्त्रमायाः समुत्सुकश्चादृशु चक्रवाकः ।
अन्योन्यविश्लेषणयन्त्रसूत्र-भ्रान्त्येव चञ्चुस्थितमाचकर्ष ॥३४॥

अन्वयः

निजवक्त्रमायाः चादृशु समुत्सुकः चक्रवाकः अन्योन्यविश्लेषणयन्त्रसूत्र-
भ्रान्त्या इव चञ्चुस्थितं मृणालसूत्रम् आचकर्ष ।

व्याख्या

(प्रत्यूषे) निजबलभायाः स्वप्रियायाश्चादुषु चादुकरणेऽपि प्रेमालापविषय-
हारेषु समुत्पुङ्गवः समुत्पुङ्गवस्तद्वचनवाकः कोकः 'कोकश्चकचकवाको रथाङ्गुलस्य
नामकः, इत्यमरः । अग्नौन्यस्य परस्परस्य यद्विलेखणं वियोगस्तस्य यन्त्रसूत्रं
तद्वचनयन्त्रस्य सूत्रं तस्य भ्रान्त्या भ्रमेण इव परस्पररात्रिवियोगकारकयन्त्र-
सूत्रभ्रमाविषयश्चञ्चुस्थितं स्वप्रियायास्त्रोटिस्थितं 'चञ्चुस्त्रोटिस्थिते स्थितौ'
इत्यमरः । मृणालसूत्रं विलतन्तुमाचकर्षाऽऽकृष्टवान् । रात्रौ चकवाक
मिथुनस्य वियोगो जायत इति कविप्रसिद्धिः । प्रत्यूषे जाते चकवाकस्य स्व-
प्रियाया सह संयोगो जातः । स्वप्रियाश्चञ्चुस्थितं वार्तालापवाचकं मृणालतन्तुं
निरिकर्यतवेवाऽस्मिन्नात्रिवियोगकारणमिति भ्रमावतः परमपि सूत्रेणाऽनेन वियोगो
न कृतः स्यादिति धिया तदाचकर्षेतिभावः । चकवाककर्तृकचञ्चुस्थितमृणाल-
सूत्राकर्षणे मृणालसूत्रेऽग्नौन्यविलेखणयन्त्रसूत्रस्य भ्रान्तेर्हंतुत्वेन सम्भावनप्रति-
पादनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

(प्रातःकाल हो जाने पर, रातभरके वियोग के अनन्तर संयोग होने से)
अपनी स्त्री चकई से उत्पुङ्गवता से रस भरी मीठी मीठी बातें कहने और सुनने
की खमिलावा से, चकई की चौंच में विद्यमान कमल के डण्डे के डोरे को मानों
परस्पर वियोग कराने वाले किसी यन्त्र विशेष का यह सूत्र है ऐसे भ्रम से,
चकवे ने खींच लिया । (चकवा चकई का रातभर वियोग रहता है ऐसी
कविप्रसिद्धि है ।)

आरक्तमर्घ्यार्पणतत्पराणां सिद्धाङ्गनानामिव कुङ्कुमेन ।

बिम्बं दधे बिम्बफलप्रतिष्ठां राजीविनीजीवितवद्वभस्य ॥३५॥

अन्वयः

अर्घ्यार्पणतत्पराणां सिद्धाङ्गनानां कुङ्कुमेन इव आरक्तं राजीविनीजी-
वितवद्वभस्य बिम्बं बिम्बफलप्रतिष्ठां दधे ।

व्याख्या

अर्घ्यस्य पूजोपचारमिच्छित्तलस्य 'यद् तु त्रिज्यर्घ्यमर्घ्यार्थं पार्श्वं पश्चात्
वारिणि' इत्यादिरमरः । अर्घ्ये प्रदाने तत्पराणां लभ्यानां सिद्धाङ्गनानां देवयो-

निम्बिशेषवर्तितानां कुङ्कुमेनेवाऽग्निशिखेनेव कुङ्कुमनिमित्तजलरूपाध्वस्य रक्तकान्त्येवाऽऽरक्तमासमन्ताव्रक्तवर्णं राज्ञीविन्याः कमलिन्या जीवितं जीवनं तस्य बल्लभः स्वामी तस्य सूर्यस्य बिम्बं मण्डलं 'बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इत्यमरः । बिम्बफलस्य कुन्दू इति लोके प्रसिद्धस्य रक्तवर्णशाकफलस्य प्रतिष्ठां सवर्णत्वात्सारूप्यं वधे वधार । कुङ्कुमसंयुक्ताम्बुरुपाध्वस्य सूर्यबिम्बो प्राप्स्याऽध्वस्य रक्तत्वात्सूर्य-बिम्बस्याऽपि रक्तत्वं जातमिति भावः । प्रातः-कालिकसूर्यबिम्बस्य बिम्बफलस्य च सावृश्यवर्धनाहुपमा । सूर्यबिम्बस्य रक्तत्वे कुङ्कुमस्य कारणत्वेन सम्भावनाद्वैतप्रेक्षा ।

भाषा

अर्घ्यं देने में तत्पर सिद्धाङ्गनाओ के अर्घ्य के केसर से मानो लाल भया हुआ कमलिनी के जीवन के स्वामी सूर्य का मण्डल (पके हुए) कुन्दू के समान लाल दिखाई देने लगा ।

सुधाकरं वार्धकतः क्षपायाः संप्रेक्ष्य मूर्ध्निमिवानमन्तम् ।
तद्विप्लवायेव सरोजिनीनां स्मितोन्मुखं पङ्कजवक्त्रमासीत् ॥३६॥

अन्वयः

क्षपायाः वार्धकतः आनमन्तं मूर्ध्निम इव सुधाकरं संप्रेक्ष्य सरोजिनीनां पङ्कजवक्त्रं तद्विप्लवाय इव स्मितोन्मुखम् आसीत् ।

व्याख्या

क्षपाया रजन्या वृद्धस्य भावो वार्धकं तस्माद्वार्धकतो रजन्या गतप्रायत्वावृद्धावस्थात आनमन्तमधोगच्छन्तं (अस्तोन्मुखत्वात्) मूर्ध्निमिव शिर इव सुधाकरं चन्द्रं संप्रेक्ष्य वृद्ध्या सरोजिनीनां कमलिनीनां पङ्कजमेव वक्त्रं मुखं, तस्य चन्द्रस्य सरोजिनीरिपुत्वात् तस्याः क्षपायावध रिपुस्त्रीत्वात् विप्लवायेव विडम्बनाया इव स्मितोन्मुखमीषड्वाप्त्ययुक्तं विकासयुक्तं वाऽऽसीद्भव । यथा काचिन्नायिका स्वरिपु-मस्तोन्मुखं स्वरिपुत्विपदश्च वृद्धावस्थाप्रयुक्तां नमदाननत्वावितुरवस्थां वीक्ष्य सुखमनुभवन्ती तद्विडम्बनाय स्मेरानना भवति तद्येवैषा कमलिनी गतप्रायां रात्रि अस्तोन्मुखं चन्द्रञ्च वीक्ष्य विकसितामूदिति भावः । कमलिनी रात्रौ न विकसतीति प्रसिद्धम् । अत्राऽस्तुत-व्यवहारस्य कमलिनीव्यवहारे समारोपात्समासोक्त्य-लङ्कारः । चन्द्रे च वार्धक्यप्रयुक्तनञ्चीभूतरात्रिरूपनायिकाशीर्वस्योत्प्रेक्षाद्वस्तु-त्प्रेक्षा । पङ्कजे वक्त्रत्वाभेदाद्वक्त्रम् । अत उत्प्रेक्षाकल्पकमूला समासोक्तिः । इति त्रयाणामङ्गान्गीभावतङ्कारः ।

भाषा

बृद्धावस्था के कारण रात्रि रूपी कामिनी के चन्द्ररूपी मस्तक को लटका हुआ देखकर चन्द्र के अस्तोन्मुख होने से और उसकी (रात्रि की) बृद्धावस्था की बुरी हालत से प्रसन्न होकर कमलिनी मानो उसे चिढ़ाने के लिये मुस्कुराने लगी । अर्थात् रात समाप्त होने से और चन्द्रमा के अस्तोन्मुख होने के कारण नीचे लटक जाने से कमलिनी धीरे २ खिलने लगी । कमलिनी रात को नहीं खिलती यह बात प्रसिद्ध है ।

ज्ञात्वा विधातुश्चुलुकात्प्रसूतिं तेजस्विनोऽन्यस्य समस्तजेतुः ।

प्राणेश्वरः पङ्कजिनीवधूनां पूर्वाचलं दुर्गमिवारोह ॥३७॥

अन्वयः

पङ्कजिनीवधूनां प्राणेश्वरः विधातुः चुलुकात् समस्तजेतुः अन्यस्य तेजस्विनः प्रसूतिं ज्ञात्वा इव दुर्गं पूर्वाचलम् आरोह ।

व्याख्या

पङ्कजिन्यो नलिन्यस्ता एव वध्वस्तासां प्राणेश्वरो जीवितेश्वरस्तुर्ध्वं विधातु-
र्ब्रह्माणश्चुलुकाञ्जलपूरिताञ्जलेः समस्तस्य राजवर्गस्य जेतुर्जयशीलस्याऽन्यस्य
कस्यचित्तेजस्विनः प्रतापिनश्चालुक्यवंशमूलपुरुषस्य प्रसूतिमुत्पत्तिं ज्ञात्वेव बिज्ञा-
येव सकलजेतुरन्यतेजस्विनो भयावात्परमार्थं दुर्गं दुष्प्राप्यस्थानं दुर्गक्यं वा
पूर्वाचलमुदयाचलमारोहं गतवानिति । सूर्योदयो जात इति भावः । अत्र
पश्चिन्यां वधूतावात्प्यारोपः सूर्ये प्राणेश्वरस्याऽभेदारोपे कारणत्वात्परम्परितं
क्यकम् । पूर्वाचले दुर्गमिवारूपकम् । सूर्यस्य दुर्गारोहं अन्यतेजस्विन उत्पत्ति-
ज्ञानस्य कारणत्वेनोत्प्रेषणादुत्प्रेषा । सूर्यवृत्तान्ते तावुशाप्रकृतान्यपुरुषवृत्तान्ता-
भेदसमारोपात्समासोक्तिः । अत एतेषां सङ्कटः ।

भाषा

ब्रह्मा के चुल्लू से सबको जीतने वाले चालुक्य वंश के मूल पुरुष रूपी किसी
दूसरे तेजस्वी की उत्पत्ति होने वाली है ऐसा मानो जानकर कमलिनी रूपी
ललनाओं के पति सूर्य भय से पूर्वाचल रूपी अगम्य किले पर चढ़ गये । अर्थात्
जिस प्रकार प्रतापी, वीर और सबको जीतने वाले योद्धा के जाने पर कोई
प्रतापी भय से दुर्गाभय कर लेता है उसी प्रकार चालुक्य वंश के प्रतापी मूल
पुरुष की ब्रह्मा जी के चुल्लू से उत्पत्ति होने वाली है ऐसा मानो जान कर

प्रतापी सूर्य ने उदयाचल रूपी अनेक किले का आश्रय लिया । अर्थात् सूर्य पूर्वाचल पर उदित हुआ ।

जगाम याज्ञेषु रथाङ्गनाम्नां परस्परादर्शनलेपनत्वम् ।
सा चन्द्रिका चन्दनपङ्ककान्तिः शीतांशुशाखाफलके ममञ्ज ॥३८॥

अन्वयः

या रथाङ्गनाम्नाम् अज्ञेषु परस्परादर्शनलेपनत्वं जगाम सा चन्दनपङ्क-
कान्तिः चन्द्रिका शीतांशुशाखाफलके ममञ्ज ।

व्याख्या

या रथस्याऽङ्गं चक्रं नाम येषां तेषां रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकपक्षिणामङ्गेष्ववयवेषु परस्परस्याऽप्योन्यस्य घबर्शनं तदेव लेपनं तस्य भावस्तत्त्वमन्योन्यादर्शनप्रयोज-
कलेपनद्वयत्वं जगाम प्राप्तवती, रात्रौ चन्द्रिकया निखिललोके नितान्तं घबलितेऽपि चक्रवाकयुगलस्याऽप्योन्यदर्शनं न सम्भवतीति कविलोकप्रसिद्धम् । तत्रोत्प्रेक्ष्यते तेषां पक्षिणामङ्गेषु चन्द्रिकाऽपविलेपनद्वयविशेषेण लेपस्य जायमानत्वाद्वि-
वर्तत्वेनाऽङ्गनामविभाजनम् । सा चन्दनपङ्कस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्याः सा चन्द्रिका (प्रातःकालसमये) शीतांशुश्चन्द्रः शाखाफलकमिवेत्युपमितसमासः, चन्द-
नचर्चणोपलम्बितस्मिन् ममञ्ज तिरोहिता बभूव । जाते प्रत्युषे चन्द्रस्य निष्प्रभ-
त्वात्तस्य शरीरे चन्द्रिका समाविष्टा सती नाऽन्यत्र परिवृश्यते । चन्दनस्य यथा शाणोपरि घर्षणेन चन्दनाऽभावेऽपि तत्कान्तिः शाणोपरि वृश्यते तथैव साम्प्रतं चन्द्रिकायाः सर्वत्राऽभावः संजातः किन्तु तत्स्वरूपं शाखफलकसदृशवर्तुलाकार-
चन्द्रोपरि केवलं परिवृश्यते । अत इदं ज्ञायते यच्चन्द्रिकाऽस्मिन्मुखांशावेव प्रविष्टा सती निमग्ना जाताऽवृश्यत्वं गतेत्यर्थः । चन्द्रिकायाश्चन्दनपङ्केन सह सावृष्यावुपमा ।

भाषा

रात को चक्रवा और चकई का वियोग होता है और वे परस्पर देख नहीं सकते ऐसी कविप्रसिद्धि है । अतः कवि कल्पना करते हैं कि चक्रवा और चकई के अङ्गों को अवृष्य कर देने वाले लेप के समान एक दूसरे को परस्पर देखने में बाधक, चन्दन के द्रव के समान शोभावाली चांदनी, चन्दन घिसने के गोल होरसा के सदृश चन्द्र में प्रविष्ट हो गई अर्थात् प्रातःकाल में चांदनी अन्यत्र कहीं न दिखाई

देकर केवल चन्द्र में दिखाई देती थी जैसे चन्दन हटा लिये जाने पर भी होरसे पर चन्दन की आभा दिखाई पड़ती ही है ।

सन्ध्यासमाधौ भगवाँस्थितोऽथ शक्रेण बद्धाञ्जलिना प्रणम्य ।

विज्ञापितः शेखरपारिजात-द्विरेफनादद्विगुणैर्वचोभिः ॥३६॥

अन्वयः

अथ सन्ध्यासमाधौ स्थितः भगवान् बद्धाञ्जलिना शक्रेण प्रणम्य शेखरपारिजातद्विरेफनादद्विगुणैः वचोभिः विज्ञापितः ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रवृत्तिकात्स्वैव्यवधौ अथ' इत्यमरः । सन्ध्या-समाधौ सन्ध्याकालिकध्यानयोगे स्थितो लग्नो भगवान् बद्धा बद्धोऽञ्जलिर्यस्य तेन कृताञ्जलिना शक्रेणैव प्रणम्य नमस्कृत्य शेखरे शिरसि शिरोभूषणरूपो यः पारिजातो देवकुसुमविशेषस्तस्मिन्वे द्विरेफा अमराः 'द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गवद्वपव-अमरालयः' इत्यमरः । तेषां नावेन शङ्करेण द्विगुणैर्द्विगुणीभूतैरुपचीयमानैर्वचोभिर्वचनैर्विज्ञापितो निवेदितः ।

भाषा

इस के अनन्तर सन्ध्याकाल के ध्यान में मग्न ब्रह्मा जी को इन्द्र ने हाथ जोड़कर प्रणाम कर के, अपने मस्तक पर शोभा के लिये धारण किये हुए पारिजात के फूलों पर गूँजन वाले भौरों की शङ्कार से प्रतिध्वनित, दूने ऊँचे स्वर में निवेदन किया ।

इतः परं शक्रश्चतुर्भिः श्लोकैः स्वीयमैश्वर्यं निरूपयन् ब्रह्माणं स्तोति—

आस्ते यदैरावणवारणस्य मदाम्बुसङ्गान्मिलितालिमाला ।

साम्राज्यलक्ष्मीजयतोरणामे दन्तद्वये बन्दनमालिकेव ॥४०॥

अन्वयः

यत् ऐरावणवारणस्य साम्राज्यलक्ष्मीजयतोरणामे दन्तद्वये मदाम्बु-सङ्गात् मिलितालिमाला बन्दनमालिका इव आस्ते । (अत्र यच्छब्दो

वाक्यार्थं परामृशन् तच्छब्देन सह नित्यसाक्षात्त्वात् 'स्वामिन् स सर्वोऽ-
पी'त्यादि-त्रिचत्वारिंशत्तमे पद्ये तच्छब्देन सहाऽन्वेति ।)

व्याख्या

यदैरावणनाम्नो वारणस्येन्द्रहस्तिनः 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुबस्तभाः'
इत्यमरः । साक्षाज्जलक्ष्म्याः सार्वभौमभियो जयसुचकं तोरणं बहिर्द्वारं तस्याऽऽभा
कान्तिरिवाऽऽभा यस्य तत्तस्मिन् वन्तद्वये रवनयुग्मे 'रवना दक्षना वन्ता रवाः'
इत्यमरः । मबाम्बुसङ्गान्मदजलसंसर्गान्मिलिता समागताऽलिमाला भ्रमर-
पङ्क्तिर्बन्धनमालिकेव भूताशोकादिपत्रमालेव' बन्धनवार इति लोके प्रसिद्धा ।
आस्ते शोभते—स सर्व एव त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यग्निमेण श्लोकेनाऽन्वयः ।
आज्ञाऽशोकपल्लवैः संप्रविता माला मङ्गलकार्येषु द्वारोपरि निबध्यते । वन्तद्वये
विजयतोरणसाम्यादलिमालिकायाश्च बन्धनमालिकासाम्यादुपमा ।

भाषा

यह जो (मेरे) ऐरावण नामक हाथी के, सब भुवनों की विजय श्री के
बाहरी फाटक के समान शोभा देने वाले दोनों दातो पर, मदजल के चूने से
एकत्रित भीरे बन्धनवार से दिखाई देते हैं (वह आपकी चरण सेवा की धूलि
का ही प्रभाव है) इसका ४३ वें श्लोक से सम्बन्ध है ।

यदातपत्रं मम नेत्रपद्म-सहस्रलोलालिकदम्बनीलम् ।

कुरङ्गनाभीतिलकप्रतिष्ठां मुखे समारोहति राजलक्ष्म्याः ॥४१॥

अन्वयः

यत् मम नेत्रपद्मसहस्रलोलालिकदम्बनीलम् आतपत्रं राजलक्ष्म्याः मुखे
कुरङ्गनाभीतिलकप्रतिष्ठां समारोहति (स त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्य-
ग्निमेण श्लोकेनाऽन्वितम्) ।

व्याख्या

यच्छब्दो वाक्यार्थपरामर्शकः । मम मदीयं नेत्रपद्मेव नयनान्येव पद्मानि
कमलानि तेषां सहस्रमिन्द्रस्य सहस्रासत्वात् । तस्मिन्मल्लोलालीनां चञ्चल-
भ्रमराणां लोलालित्वेनाध्यवसितकुण्डलवर्णकनीनिकानां च कदम्बं समूहस्तद्वर्णीलं,
आतपत्रञ्चन्द्रं राजलक्ष्म्या रत्नयमिदो मुखे वक्ष्ये कुरङ्गनाभी कस्तूरी तस्या-
स्तिलकस्य भागभूवनाङ्गविशेषस्य प्रतिष्ठां स्थितिसमतां समारोहति प्राप्नोति ।

(स त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यपे सम्बन्धः) नीलभ्रमरसमूहेन नीलञ्जलस्य
साम्नाहुपमा । नेत्रेषु पद्मत्वारोपाहुपकम् । कृष्ण चञ्चलसत्ताराणां लोलालि-
त्येनाध्यवसितत्वावतिसयोक्तिः । अर्पितेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

भाषा

यह जो मेरे सहस्रनेत्र रूपी सहस्र कमलों में स्थित चञ्चल पुतलियों के
स्वरूप चञ्चल भ्रमर समूह की नीलिमा के समान नीले रंग का छत्र, राज्य
श्री के मुखपर कस्तूरी के तिलक की सोमा दे रहा है । (वह आपकी चरण
सेवा की धूलि का प्रभाव है । यह ४३ वें श्लोक से सम्बन्धित है ।)

यन्नन्दने कल्पमहीरुहाणां छायासु विश्रम्य रतिश्रमेण ।
गायन्ति मे शौर्यरसोर्जितानि गीर्वाणसारङ्गदृशो यशांसि ॥४२॥

अन्वयः

यत् गीर्वाणसारङ्गदृशः रतिश्रमेण नन्दने कल्पमहीरुहाणां छायासु
विश्रम्य मे शौर्यरसोर्जितानि यशांसि गायन्ति (स त्वत्पादसेवारजसां
प्रभाव इत्यभिमेण श्लोकेन सम्बन्धः)

व्याख्या

यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः, “स्वामिन् स सर्वोपी”त्यत्र तच्छब्देनाज्येति ।
सारङ्गस्य मृगत्य वृगिब इत् नेत्रं यासां ता गीर्वाणानां देवानां सारङ्गवृषो मृगनयन्यः
कान्ता रतिश्रमेण सम्भोगजनितपरिश्रमेण क्षिप्ताः सत्यो नन्दने नन्दनमानकेन्द्री-
ज्ञाने ‘हय उज्ज्वैः अचास्रतो मातस्निग्धनं वनम्’ इत्यमरः । कल्पमहीरुहाणां
कल्पवृक्षाणां छायासु विश्रम्य श्रमं निवार्य मे ममेन्द्रस्य शौर्यरसेन वीररसेनोर्जि-
तानि प्रबुद्धानि यशांसि स्तोत्राणि गायन्ति भजन्तीत्यर्थः ।

भाषा

यह जो सम्भोग से थकी हुई मृगनयनी देवियां नन्दन वन में कल्पवृक्षों की
छाया में विश्राम कर मेरे वीररस से परिवर्द्धित यशों का गान करती हैं (वह
आपकी चरण सेवा की धूलि का प्रभाव है—यह ४३ वे श्लोक से सम्बन्धित है ।)

किं वा बहुक्तैः पुरुहूत एष पात्रं महिम्नो यदनङ्कुशस्य ।
स्वामिन् स सर्वोऽपि शिरोधृतानां त्वत्पादसेवारजसां प्रभावः ॥४३॥

अन्वयः

वा बहुक्तैः किम् । यत् एषः पुरुहूतः अनङ्कुशस्य महिम्नः पात्रं,
स्वामिन्, सः सर्वः अपि शिरोधृतानां त्वत्पादसेवारजसां प्रभावः (अस्ति) ।

व्याख्या

वाऽयं वा बह्व्युक्तानि कथितानि ते बहुकथनैः किं, किं प्रयोजनम् न किम-
पीत्यर्थः । यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः । एष सन्मुखस्थः पुरुहूत इन्द्रो 'इन्द्रो
महत्त्वान्मयवा विडोजाः पाकशासनः । वृद्धभवाः सुनाशीरः पुरुहूतः पुरन्धरः'
इत्यमरः । नास्त्यङ्कुशः प्रतिबन्धको यस्य तस्याऽप्रतिहतस्य महिम्नो महत्त्वस्य
पात्रं भाजनमस्तीत्यर्थः । हे स्वामिन् हे निग्रहानुग्रहसमर्थं ब्रह्मन् स सर्वोऽपि
शिरोधृतानां मस्तकोपरि धारितानां सेवाया रजांसि धूलिकणानि सेवासम्बन्धि-
रजांस्यर्चनीयधूलिकणानीत्यर्थः, त्वत्पादयोस्तव चरणयोस्सेवारजांसि तेषां
प्रभावः प्रतापः कार्यमित्यर्थः, अस्ति ।

चकलकमयात् कलापकम्^१ । शब्दोऽयं कलापकार्ये कश्मीरे कठः ।

भाषा

अथवा, अधिक कहने से क्या लाभ । हे स्वामिन् यह मे इन्द्र जो असीम
महिमा का पात्र हुआ हूँ, यह सब सिर पर धारण की हुई आपकी चरण सेवा
की धूलि का ही प्रताप है ।

(जहाँ चार श्लोकों में अर्थ की पूर्ति होती है उसे कलापक कहते हैं ।
कश्मीर में कलापक को चकलक कहते हैं ।)

^१ छन्दोबद्धपदं पद्येन मुक्तेन मुक्तकम् ।

द्वाभ्यान्तु युग्मकं संदानितकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ।

अत्र पञ्चभिरिति न्यूनसंख्या व्यवच्छेदः । पञ्चभिः पञ्चाधिकैश्चेत्यर्थः ।

संदानितकं विशेषकं तिलकं वा ।

निवेदितश्चारजनेन नाथ तथा क्षितौ सम्प्रति विप्लवो मे ।
मन्ये यथा यज्ञविभागभोगः स्मर्तव्यतामेष्यति निर्जराणाम् ॥४४॥

अन्वयः

नाथ, चारजनेन सम्प्रति क्षितौ तथा विप्लवः मे निवेदितः यथा निर्ज-
राणां यज्ञविभागभोगः स्मर्तव्यताम् एष्यति (इति) मन्ये ।

व्याख्या

हे नाथ हे स्वामिन् ब्रह्मन् ! अर एव चारश्चार एव जनस्तेन गुप्ताचरेण
सम्प्रत्यधुना क्षितौ पृथिव्यां तथा तावुशो विप्लवो हिम्बो 'हिम्बो उमरविप्लवो'
इत्यमरः । नरलुब्धनाद्युपसर्गविशेष इत्यर्थः । मे मह्यं निवेदितो विज्ञापितो
यथा येन प्रकारेण निर्जराणां देवानां 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यमरः । यज्ञेषु
कृत्यु विभागा देवेभ्योऽर्पणीयद्रव्यविभागास्तेषां भोगो ग्रहणमुपभोगश्च स्मर्तव्यतां
स्मरणीयतामेष्यति प्राप्स्यतीति मन्ये जानामि तर्कयामीत्यर्थः । विप्लवैरपे
देवेभ्यो यज्ञभागा नाऽर्पिता भविष्यन्तीति तर्कयामीतिभावः ।

भाषा

हे नाथ ब्रह्मा जी ! गुप्ताचर ने पृथ्वीपर होनेवाले ऐसे उपद्रवों की मुझे
सूचना दी है जिनसे देवताओं का, यज्ञों में मिलने वाले भागों का उपभोग,
केवल स्मरण करने का ही विषय हो जाएगा, ऐसा मैं अनुमान करता हूँ ।
अर्थात् ऐसे उपद्रवों से भविष्य में यज्ञों में देवताओं को भाग नहीं दिया
जाएगा ऐसा मेरा अनुमान है ।

धर्मद्रुहामत्र निवारणाय कार्यस्त्वया कश्चिद्वार्यवीर्यः ।
रवेरिवांशुप्रसरेण यस्य वंशेन सुस्थाः ककुभः क्रियन्ते ॥४५॥

अन्वयः

अत्र धर्मद्रुहां निवारणाय त्वया अवार्यवीर्यः कश्चित् कार्यः । रवेः
वंशुप्रसरेण इव यस्य वंशेन ककुभः सुस्थाः क्रियन्ते ।

व्याख्या

अथ सिती चर्मद्रुहा चर्मद्वेषिणामर्षपरायणानां निवारणाय विनाशाय स्वया
बहुधाऽर्च्यमप्रतिहतं धीर्म पराक्रमो यस्यैवम्भूतः कश्चित् कोऽप्यप्रतिहतशक्ति-
मान्धीरः कार्यः समुत्पादनीयः । रवेः सूर्यस्यांशुप्रसरेण प्रभासन्तानेव (यथा सर्वा
प्रियत्नतनोविनाशेन प्रकाशिता भवन्ति तत्स्वायम् प्राणिनः सुखेन स्वकार्यकरणेन
जीवनमतिबाह्यन्ति तथैव) यस्याऽर्च्यधीर्यस्य धीरस्य बंधेन कुलेन ककुभः सर्वा
विष्टाः 'विशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । तत्स्वाः प्राणिन
इत्यर्थः । सुखेन तिष्ठन्तीति सुत्वा निश्चयवाः क्रियन्ते सम्पाद्यन्ते । राशि
सूर्यस्य साम्यासङ्गं चांशुप्रसरस्य साम्यादुपमा ।

भाषा

(इसलिये) इस पृथ्वी पर अर्धमियों का नाश करने के लिये आप किसी
अप्रतिहतशक्तिशाली वीर की उत्पत्ति करिए, जिसके बंध के फैलने से सब
दिशाओं में रहने वाले लोग, उपद्रवों से दूर होकर, प्रसन्न हों, जिस प्रकार
सूर्य की किरणों के फैलने से अन्धकार दूर होकर सब दिशाएँ प्रसन्न हो
जाती हैं ।

पुरन्दरेण प्रतिपाद्यमान-मेवं समाकर्ण्य वचो विरिञ्चिः ।
सन्ध्याम्बुपूर्णे चुलुके मुमोच ध्यानानुविद्धानि विलोचनानि ॥४६॥

अन्वयः

विरिञ्चिः पुरन्दरेण एवं प्रतिपाद्यमानं वचः समाकर्ण्य सन्ध्याम्बुपूर्णे
चुलुके ध्यानानुविद्धानि विलोचनानि मुमोच ।

व्याख्या

विरिञ्चिर्वाता 'वाताब्जयोनिर्गृहिणो विरिञ्चिः कमलासनः' इत्यमरः ।
विरिञ्चिर्विरिञ्चिरित्युभयमपि साधु । पुरन्दारयतीति पुरन्दारस्तेनेन्द्रेणैवं पूर्वोक्तं
प्रतिपाद्यमानं कथ्यमानं वचो वाणीं समाकर्ण्य श्रुत्वा सन्ध्या-सम्बन्ध्याम्बु अर्धं
तेन पूर्णं कुरिते चुलुकेऽञ्जली ध्यानेनाऽनुविद्धानि ध्यानप्रसक्तानि विलोचनानि
नयनानि, अङ्गुर्गुल्फाद्वद्वचनम् । मुमोच निक्षिप्तवान् ।

भाषा

ब्रह्माने, इन्द्र द्वारा इस प्रकार कहे हुए बचनों को सुन कर, सन्ध्या सम्बन्धि जल से भरी अंजुली पर अपने ध्यानयुक्त नेत्रों को डाला जबकि उसे ध्यान पूर्वक देखा ।

‘कुलकारम्भः—

प्रकोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनील-रत्नावलीकङ्कणदम्बरेण ।

बन्धाय धर्मप्रतिबन्धकानां वहन्सहोत्थानिव नागपाशान् ॥४७॥

अन्वयः

प्रकोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनीलरत्नावलीकङ्कणदम्बरेण धर्मप्रतिबन्धकानां बन्धाय सहोत्थान् नागपाशान् वहन् इव । (सुभटो विचातुमुलुकावा-विरासीदिति पञ्चपञ्चाशत्संख्याकश्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

प्रकोष्ठस्य कूर्पराधोभागस्य पृष्ठे पृष्ठभागे स्फुरन्ती वेदीप्यमाना येन्द्रनील-रत्नानामिन्द्रनीलमणीनां रत्नविज्ञेयानामावली पङ्क्तिस्तत्त्वाः कङ्कणकूरज्वर्ण-‘कंकणं करभूषणम्’ इत्यमरः । तस्य दम्बरेण निवेष्टेन प्रकोष्ठस्थितेन्द्रनीलमणि-घटित-करभूषण-निवेष्टेन धर्मप्रतिबन्धकानां धर्मप्रतिरोधकानामधर्मिणामित्यर्थः । बन्धाय नियन्त्रणाय जन्मना सहोत्पिठन्तीति प्रातुर्नवन्तीति सहोत्थास्तान्, राक्षो जन्मकालादेव समुत्पन्नान् नागपाशान् सपरंज्वूर्बहस्त्रिष्व धारयन्निव—सुभटो चातु-श्चुलुकावाविरासीदिति सम्बन्धः । इन्द्रनीलरत्नावलीकङ्कणे नागपाशस्य संभावनावुत्प्रेक्षा । सा च ‘दम्बरेण’ इत्यपमृतिभूलत्वात्सापह्वा ।

भाषा

कलाई पर बंधे हुए इन्द्रनीलमणि के कंगन के मिश्र से, धर्म श्रोहियों को बांधने के लिए मानों साथ ही में उत्पन्न भये हुए नागपांस को धारण करता हुआ (एक वीर ब्रह्मा जी की अंजुली से उत्पन्न हुआ ।) (इसका सम्बन्ध ५५ वें श्लोक से है ।)

^१ कुलकलक्षणं त्रिचत्वारिंशत्समश्लोकटिप्पण्यां श्रद्धव्यम् ।

उत्तर्जनीकेन मुहुःकरेण कृताकृतावेक्षणबद्धलक्षः ।
 रुषा निषेधमिव चेष्टितानि दिक्पालवर्गस्य निरर्गलानि ॥४८॥

अन्वयः

कृताकृतावेक्षणबद्धलक्षः (सः) उत्तर्जनीकेन करेण दिक्पालवर्गस्य निरर्गलानि चेष्टितानि रुषा मुहुः निषेधम् इव (विधातुमुलुकादाविराची-दित्यग्निमेण श्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

कृतमुचितसमाचरणमकृतमनुचितसमाचरणञ्च कृताकृते तयोः किमुचितं समाचरितं किं बाजुमुचितमाचरितं लोकरेतयोरवेलम्ने पर्यालोचने बद्धं व्यापृतं लक्षं ध्यानं यत्तु स धर्माधर्माचरणसमीक्षणैकचित्तः स सुभट उर्ध्वाकृता तर्जनी यस्यैवम्भूतेन तेन करेण हस्तेन विद्यां पालाः पालकास्तेषां दिक्पालानां वर्गस्य समूहस्य निरर्गलानि निष्प्रतिबन्धानि चेष्टितानि कार्याणि रुषा क्रोधेन मुहुर्वार-वारं निषेधमिव निवारयामिव (विधातुमुलुकादाविराचीदित्यग्नेन सम्बन्धः ।) उत्तर्जनीकरे दिक्पालचेष्टितकर्मकनिषेधकियायास्तन्मृत्प्रेषणात्किमोत्प्रेक्षा ।

भाषा

उचित और अनुचित कार्यों के परीक्षण में दत्तचित्त वह वीर, दिक्पाल लोगो के निरङ्कुश कार्यों का, खड़ी की हुई तर्जनी अंगुली से युक्त हाथ से मानो क्रोध से बार २ निषेध करता हुआ (ब्रह्मा जी की अंगुली से उत्पन्न हुआ ।)

भोगाय वैपुल्यविशेषभार्जं कर्तुं धरित्रीं निजवंशजानाम् ।
 केयूरसङ्क्रान्तविमानभङ्गया भुजोद्धृतकामभृदिष्यमाणाः ॥४९॥

अन्वयः

निजवंशजानां भोगाय धरित्रीं वैपुल्यविशेषभार्जं कर्तुं केयूरसङ्क्रान्त-विमानभङ्गया भुजोद्धृतकामभृत् इव ईक्ष्यमाणाः (विधातुमुलुकादा-विराचीदित्यम्बयः ।)

व्याख्या

निजवंशजानां स्वकुलोत्पन्नानां राज्ञां भोगायोपभोगाय वरित्रीं पृथ्वीं वैपुल्य-
विशेषं भजतीति वैपुल्यविशेषमाह तां विशालक्षेत्रां कर्तुं सम्पादयितुं केयूरेऽङ्गवे
'केयूरमंगवं तुल्ये' इत्यमरः । संक्रान्तानि प्रतिबिम्बितानि विमानानि गगन
उद्गडीयमानानि व्योमयानानि 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । तेषां भङ्गया
व्याजेन भुजाभ्यामुद्धृता क्षमाभूतः पर्वता राजानवच येन स भुजोपरि समुत्क्षिप्त-
महीधर इवेक्यमाणो वृक्ष्यमानः सुभटः प्रादुरासीदित्यग्रे सम्बन्धः । पर्वतैरवसा
राजभिराक्रान्तां पृथ्वीं स्ववंशजानां भोगायाऽल्पतरां मत्वा तानुत्क्षिप्य समतलां
निष्कण्टकां विशालाऽथ वरां चिकीर्षुरित्यर्थः । नेमे विमानाः किन्तु क्षमाभूत
इति भङ्गि शब्देन प्रतिपादनादार्थ्यपन्थुतिस्तन्मूला विमानोपरि क्षमाभूतामुत्प्रेषा ।
अत इयोरङ्गाङ्गीभावसंकरः ।

भाषा

अपने वंश में होने वाले राजाओं के उपभोग के लिये पृथ्वी पर अधिक
स्थान बढ़ाने के ध्येय से, भुजा के आभूषण विजायट में प्रतिबिम्बित, आकाश
में उड़ने वाले विमानों की परछाही के मिश्र से मानों भुजाओं से पहाड़ों को
या विपक्षी राजाओं को हटाकर दूर फेक देने के लिये उठाए हुए के ऐसा दिखाई
देने वाला (वीर ब्रह्मा जी की अंजुली से उत्पन्न हुआ ।)

अस्त्वर्गर्वस्मितदन्तुरेण विराजमानोऽधरपल्लवेन ।

समुत्थितः क्षीरविपाण्डुराणि पीत्वेव सद्यो द्विषतां यशांसि ॥५०॥

अन्वयः

अस्त्वर्गर्वस्मितदन्तुरेण अधरपल्लवेन विराजमानः क्षीरविपाण्डुराणि
द्विषतां यशांसि सद्यः पीत्वा समुत्थितः इव ।

व्याख्या

अस्त्वर्गर्वं महान् गर्वो वर्पस्तेन यस्मिन्तं शुभ्रवर्ग-गर्वहेतुः क्षीरव्याप्तं तेन
दन्तुर उन्नतानतः 'वर्गो ह्रस्वश्च वामनः' इति । 'दन्तुरं शुभ्रतन्तुम्' इति
आजगरः । तेनाऽधरः अधरेष्ठः पल्लव इत्येवधरपल्लवस्तेन विराजमानः
सुशोभितः क्षीरवद्बहुव्यवद्विपाण्डुराणि शुभ्रानि द्विषतां सन्नूनां यशांसि सद्यः पीत्वा

पार्श्वं कृत्वा, नवजातशिशुः पूर्वं दुर्यमेव स्मितीत्याशयः । समुत्थित इव विद्यमान इव सुभटः प्रातुरासीदित्यन्वयः । यशः स्मितम्बुधुर्ध्वं भवतीति कविसम्प्रदायः । तस्मिन् जातमान एव शत्रुयक्षांसि विनश्यन्ति स्मेति भावः । अथरे पल्लवा-
भेदाद्रूपकम् । क्षीरेण यशसः साम्याद्रुपमा । क्षीररूपयशः पानानन्तरं समुत्था-
नस्योत्प्रेषणात्मिक्योत्प्रेषा । अत एतेषां संकरः ।

भाषा

अधिक अभिमान से उत्पन्न भई हुई (स्वेत) मुस्कुराहट से विकसित
अधरोष्ठ से शोभित (बहु वीर) मानो दूध के समान शत्रुओं के उज्ज्वल यशों
को पीकर प्रकट भया हुआ (ब्रह्मा जी की अंजुली से उत्पन्न हुआ ।)

सुवर्णनिर्माणमभेद्यमस्त्रैः स्वभावसिद्धं कवचं दधानः ।

जयश्रियः काञ्चनविष्टरामं समुद्रहनुन्नतमंसकूटम् ॥५१॥

अन्वयः

अस्त्रैः अभेद्यं सुवर्णनिर्माणं स्वभावसिद्धं कवचं दधानः जयश्रियः
काञ्चनविष्टरामम् उन्नतम् अंसकूटं समुद्रहन् (सुभटो विधातुश्चुलुकादावि-
रासीदित्यनेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

अस्त्रैर्वाजैरग्रास्त्रैर्वाऽभेद्यं जेतुमशक्यं सुवर्णस्य काञ्चनाभस्य सुन्दरवेहवर्णस्य
निर्माणं निर्मितमेव स्वभावसिद्धं प्राकृतिकं कवचं तनुत्रं 'अथ तनुत्रं वर्णं दशनम् ।
उरच्छदः कंकटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । दधानो धारयन्, पश्ये
सुवर्णेन हेम्ना निर्माणं प्रत्येकम्भूतं कवचम् । श्लिष्टरूपकम् । जयश्रियो
विजयलक्ष्म्या उपवेशनाय काञ्चनस्य स्वर्णस्य विष्टरमासनं तत्राभेधाऽऽगत
कान्तिर्वस्य तं सुवर्णसिंहासनसदृशमुन्नतं प्रशस्तमंसकूटं स्कन्धशिरः समुद्रहन्
धारयन् 'कूटोऽज्जी शिरः शृङ्गम्' इत्यमरः । सुभटः प्रातुरासीदित्यन्वयः ।
काञ्चनाभवेहप्रभवां स्वभावसिद्धकवचात्स्योत्प्रेषणादुत्प्रेषा । वाचकान्वाच्य
तत्त्वा व्यङ्ग्यम् । अंसकूटं काञ्चनविष्टरस्य साम्यप्रतीत्योपमा । वेहस्य
सुवर्णं स्वभावसिद्धस्वर्णनिर्मितकवचस्य तादात्म्यारोपाद्रूपकपीत्युत्प्रेषाकवचोः
सम्बन्धसंकरः ।

भाषा

सोने के समान धारीर के स्वाभाविक रंग के कारण मानो बाणों या अन्य अस्त्रों से न छिद्य सकने वाले सोने से बने हुए कवच को धारण करने वाला, विजयलक्ष्मी के (बैठने के) सोने के आसन के समान उन्नत स्कन्धप्रदेशों को धारण करने वाला (एक वीर प्रकट हुआ ।)

स्वःसुन्दरीवन्दिपरिग्रहाय दत्तोऽञ्जलिः सम्प्रति दानवेन्द्रैः ।
इति प्रहर्षादमराङ्गनानां नेत्रोत्पलश्रेणिभिरर्च्यमानः ॥५२॥

अन्वयः

सम्प्रति दानवेन्द्रैः स्वःसुन्दरीवन्दिपरिग्रहाय अञ्जलिः दत्तः इति प्रहर्षात्
अमराङ्गनानां नेत्रोत्पलश्रेणिभिः अर्च्यमानः (सुभटः प्रादुरासीत् ।)

व्याख्या

सम्प्रत्यधुना राज्ञः समुत्पत्यनन्तरं दानवेन्द्रैर्वैत्यधुरन्धरैः स्वः स्वर्गस्य सुन्दर्य
एव बन्धिनो बधोक्ताः स्त्रियः स्तुतिपाठिका वा 'बन्धिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः ।
तासां परिग्रहाय सुन्दरस्त्रीत्वेन स्तुतिपाठिकात्वेन वा हरणायाऽञ्जलिर्बतः ।
अस्य राज्ञो भयात्सुरसुन्दरीवन्दिकरणाय तासां हठापहरणस्य साहसस्तैः परित्यक्त
इति प्रहर्षवितर्काव्यजनिताऽऽनन्दोद्वेगेणाऽमराङ्गनानां देवाङ्गनानां नेत्राणि
मयनान्मुत्पलानीव कमलानीव तेषां श्रेणिभिः पङ्क्तिभिरर्च्यमानः पूज्यमानो
बुध्यमान इत्यर्थः । न दानवा इतः परमस्य कृपयाऽस्मान्बन्धीकरिष्यन्तीति
देवाङ्गनाभिः प्रसन्नाभिर्वृग्भिरवलोक्यमान इति भावः । कमलपङ्क्तिभि-
रर्च्यमाने प्रहर्षस्य हेतुत्वेनोत्प्रेषणाद्भुत्प्रेसा । नेत्रयोः कमलसाम्भाषणमा ।
नेत्राण्येव कमलावीति रूपकमपि । अतस्तेषां सङ्कुरः ।

भाषा

इस वीर के उत्पन्न हो जाने पर अब दानवेन्द्रों ने भय से, स्वर्गीय ललनाओं
को, अपनी स्तुति करने के लिये जबवा सुन्दर स्त्री होने के नाते अपने बध में
करने के हेतु से, उनका अपहरण करने से मुंह-मोड़ लिया है, इस हर्ष से
देवाङ्गनाओं के नेत्र रूपी कमलों से पूजित (एक वीर उत्पन्न हुआ ।) अर्थात्

उन देवाङ्गनाओं का इस वीर के कारण भय दूर हो जाने से वे इसे हर्ष से टकटकी बाँध कर देखने लगी थीं ।

अपि स्वयं पङ्कजविष्टरेण देवेन दृष्टधिरमुत्सुकेन ।
वाञ्छाधिकप्रस्तुतवस्तुसिद्धि-सविस्मयस्मेरमुखाम्बुजेन ॥५३॥

अन्वयः

वाञ्छाधिकप्रस्तुतवस्तुसिद्धिसविस्मयस्मेरमुखाम्बुजेन उत्सुकेन पङ्कज-
विष्टरेण देवेन अपि स्वयं चिरं दृष्टः सुमद आविरासीदित्यनेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

वाञ्छाया मनोरथाव्यधिका विशेषा या प्रस्तुतवस्तुनोऽतिप्रभावशालिनो
राज्ञः सिद्धिनिर्माणं तथा सविस्मयमाश्चर्ययुक्तं स्मेरमीषद्वाच्यं तेन युक्तं मुखाम्बुजं
अवनारविन्वं यस्य तेनोत्सुकेनोत्कण्ठितेन पङ्कजं कमलं विष्टरमासनं यस्य तेन
कमलासनेन देवेन ब्रह्मणाऽपि स्वयं चिरं चिराय दृष्टः संवीक्षितः । न केवलं
देवाङ्गनाभिरपि तु ब्रह्मणाऽपि साश्चर्यं स्वयं चिरं दृष्टः । मुखेऽम्बुजा-
भेराङ्गपकम् ।

भाषा

अपने मनोरथ से भी अधिक प्रभावशाली नई वस्तु अर्थात् राजा के बन
जाने से आश्चर्य युक्त मुस्कुराहट वाले मुखकमल को धारण करने वाले,
कमल के आसन पर विराजित उत्सुक ब्रह्मा से भी स्वयं चिरकाल तक अव-
लोकित (एकवीर उत्पन्न हुआ ।)

कपोपले पौरुषकाञ्चनस्य पङ्के यशः-पाण्डुसरोरुहाणाम् ।
व्यापारयन्दृष्टिमतिप्रहृष्टा—मवाप्तपाणिप्रणये कृपाणे ॥५४॥

अन्वयः

पौरुषकाञ्चनस्य कपोपले यशःपाण्डुसरोरुहाणां पङ्के अवाप्तपाणि-
प्रणये कृपाणे अतिप्रहृष्टां दृष्टि व्यापारयन् सुमद आविरासीदित्यनेन
सम्बन्धः ।

ध्याख्या

पौषं पुष्यार्थ एव काञ्चनं सुषर्षं तस्य कवोपले सुदृघशुद्धिपरिचायक-
नीलपाषाणस्ये, यत्तःपाण्डुरोरुहाणां यत्तस्त्वरूपशुद्धपद्यानामुत्पत्तिस्त्वानस्ये पञ्च
कुण्वर्णपञ्चभिन्नेऽप्यस्तः प्राप्तः पाण्डुरेस्तस्य प्रणयस्त्प्रहणस्नेहो यस्मिन्नेवं भूते
कृपाणे लङ्गेऽतिप्रहृष्टामतिप्रसन्नां वृष्टिं व्यापारयन् कुर्वन्—सुभट आचिरासीदि-
त्यनेनाश्रयः । पौषे काञ्चनाभेदारोपस्य कृपाणे कवोपलत्वारोपेकारणत्वाद्य-
शसि ह्येतपद्यारोपस्य च लङ्गे पञ्चत्वारोपे कारणत्वात्परम्परितरूपकद्वयम् ।

भाषा

पुष्यार्थरूपी सोने की काली कसीटी स्वरूप तथा यक्षरूपी ह्वेत कमलों को
उत्पन्न करने वाली तालाव की काली मिट्टी स्वरूप अपने हाथ को प्रिय लगने
वाली तलवार को अत्यन्त हर्ष युक्त दृष्टि से देखता हुआ—एक वीर उत्पन्न हुआ ।

हेमाचलस्येव कृतः शिलाभिरुदारजाम्बूनदचारुदेहः ।

अथाऽऽविरासीत्सुभटत्रिलोकत्राणप्रवीणश्चुलुकात् आचिरासीत् ॥५५॥

अन्वयः

अथ उदारजाम्बूनदचारुदेहः हेमाचलस्य शिलाभिः कृतः इव त्रिलोक-
त्राणप्रवीणः सुभटः विधातुः चुलुकात् आचिरासीत् ।

ध्याख्या

अथ ब्रह्मणः स्व-चुलुके वृष्टिपातावमन्तरं उदारं सुदृं महत् 'उदारो वातु-
महतो' इत्यमरः । जाम्बूनवनिष सुवर्णमिश्र 'वर्णं कार्त्तस्वरं जाम्बूनवमन्ता-
पयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आरुः सुन्दरो देहः शरीरं यस्य स अतएव हेमाचलस्य
सुमेरोविशलाभिः कृत इव निर्मित इव त्रिलोकस्य त्रैलोक्यस्य त्राणे रक्षणे समुद्ररणे
च प्रवीणो निपुणः सुभटः सुयोद्धा राजा ब्रह्मणो विधातुश्चुलुकावम्बलेराचि-
रासीत्सुदुर्बभूव । देहस्य जाम्बूनवेन सावृष्याहुपमा । सुभटशरीरे सुवर्णचल-
शिलाभिर्मिततत्त्वोत्प्रेषणात्किमोत्प्रेषा ।

इति नवमिः श्लोकैः कुलकम् ।^१

^१ कुलकाविलक्षणं यस्मिन्नेवं चित्रत्वादिस्तत्प्रकलोकटिप्पण्यां विवक्ष्यम् ।

भाषा

ब्रह्मा जी के अपनी जल पूरित अंजुली पर दृष्टिपात करने के बाद शुद्ध सोने के समान सुन्दर देहवाला मानों सुमेरुपर्वत की सोने की चट्टानों से बनाया हुआ और तीनों लोकों का रक्षण तथा उद्धार करने में निपुण एक महा योद्धा ब्रह्मा के चतुर्भुजों में से प्रकट हुआ ।

(जहाँ पाच से अधिक श्लोकों में वाक्यपूर्ति हो उसे कुलक कहते हैं ।)

प्रस्थाप्य शक्रं धृतिमान्भवेति हर्षाभुपारिप्लवहक्सहस्रम् ।
स शासनात्पङ्कजहासनस्य मरुद्विपञ्चयदीक्षितोऽभूत् ॥५६॥

अन्वयः

सः हर्षाभुपारिप्लवहक्सहस्रं शक्रं धृतिमान् भव इति प्रस्थाप्य पङ्कजहासनस्य शासनात् मरुद्विपञ्चयदीक्षितः अभूत् ।

व्याख्या

स राजा हर्षाभुभिरानन्वाभुभिः पारिप्लवं चञ्चलं 'चञ्चलं अपलञ्चवं पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । बुधां नेत्राणां सहस्रं यस्य तं शक्रं सहस्राक्षं त्वं धृतिमान् भव धैर्यं धारयेत्यादिवाच्येति शेषः प्रस्थाप्य पुनस्त्वस्थाने निवर्तनाय नियोग्य पङ्कजहासनस्य पद्मासनस्य ब्रह्मणः 'पङ्कजेहं तामरतं सारतं सरसीवृह-मित्यमरः । शासनाद्व्याख्या मरुतां वेद्यानां विपक्षाः क्षत्रियो वैत्यास्तेषां जाये नाशे दीक्षितः गृहीतबीजाः कृतसङ्कल्पोऽभूत् जातः ।

भाषा

उस वीर ने हर्ष जनिता अश्रुओं से चंचल हजार आँखवाले इन्द्र को 'धैर्य रखो' ऐसा कह कर और उसको बिदा कर ब्रह्मा की आज्ञा से वैत्यों के नाश करने का बीड़ा उठाया ।

समाभूत्कुलानाभुपरिप्रतिष्ठामवाप्य रत्नाकरमोगयोग्यः ।
क्रमेण तस्मादुदिषाय वंशः शौरेः पद्माद्राज्ञ इव प्रवाहः ॥५७॥

अन्वयः

तस्मात् क्रमेण क्षमाभूत्कुलानाम् उपरि प्रतिष्ठाम् अवाप्य राजाकर भोगयोन्मः बंशः शौरैः पदात् गाङ्गः प्रवाहः इव उदियाय ।

व्याख्या

तस्मात् राजाः क्रमेण क्रमशः क्मां पुष्पीं बिभ्रतीतिस्मान्मृतो राजानः पर्वताश्च तेषां कुलानि बंशाः समूहाश्च तेषामुपरि प्रतिष्ठां सर्वातिशायिनीं स्थितिमवाप्य लब्ध्वा रत्नानामाकरस्य निधेः पक्षे समुद्रस्य भोगे सुखानुभवे पक्षे संयोगे योग्यः समर्थो बंशः कुलं शौरैर्विष्णोः पदाच्चरणाद्गाङ्गे गङ्गासम्बन्धी प्रवाह इव उदियायोदितोऽभूत् । यथा शौरैः पदात् गाङ्गः प्रवाहः पर्वतानामुपरि स्थितिं लब्ध्वा रत्नाकरसङ्गमयोग्य उदेति तथैव तस्माद्राजः पार्थिवानामुपरि स्थानं लब्ध्वा रत्ननिधेर्भोगे समर्थो बंश उदियायेति भावः । अत्र पूर्वोपमालङ्कारः ।

भाषा

उस राजा से, अन्य राजकुलो से अधिक कीर्तिशाली, रत्नों के सज्जानों का उपभोग करने के योग्य, विष्णु के चरण से पर्वत समूहों पर अपना स्थान बनाता हुआ, समुद्र से जा मिलने में समर्थ गङ्गाप्रवाह के समान, एक बंश आगे चल पड़ा ।

विपक्षवीराद्भुतकीर्तिहारी हारीत इत्यादिपुमान्स यत्र ।
मानव्यनामा च बभूव मानी मानव्ययं यः कृतवानरीक्षाम् ॥५८॥

अन्वयः

यत्र विपक्षाद्भुतकीर्तिहारी हारीतः इति आदिपुमान् बभूव । यः अरीक्षां मानव्ययं कृतवान् सः मानी मानव्यनामा च बभूव ।

व्याख्या

यत्र आलुक्पराजबंशे विपक्षानामरीक्षामद्भुताऽऽश्चर्यकारिणी वा कीर्तिर्वशः 'यशः कीर्तिः सन्नाचेत्यमरः । तस्या हारी विनाशकारी हारीत इति नाम्ना प्रसिद्धो राजाऽऽविपुष्वः कुलप्रवर्तको बभूव । यः प्रसिद्धोऽरीक्षां शत्रूणां मान-स्याद्भुतारस्य व्ययं नाशं कृतवान् अकार स मानी मानव्युक्तो मानव्यनामा

तत्ताम राजा च बभूव । हारीतो मानव्यश्च तद्वंशमूलपुरुषौ बभूवतुरित्यर्थः ।
मानं व्ययत इति मानव्यो, विपूर्वकं अयं गतौ घातोर्विधि लोपोव्योर्बलीति यकारस्य
लोपे सिद्धम् ।

भाषा

जिस चालुक्य वंश में आदि पुरुष हारीत नाम का हुवा जो विपक्षी
राजाओं की आश्चर्यजनक कीर्ति का अपहरण करने वाला था । अभिमान
मानव्य नाम का राजा भी उसी वंश में हुवा जिसने शत्रुओं के अभिमान को
तोड़ दिया था ।

मीलद्विलासालकपल्लवानि विशीर्यपत्रावस्तिमण्डनानि ।
मुखानि वैरिप्रमदाजनस्य यद्भूपतीनां जगदुः प्रतापम् ॥५६॥

अन्वयः

मीलद्विलासालकपल्लवानि विशीर्यपत्रावस्तिमण्डनानि वैरिप्रमदाजनस्य
मुखानि यद्भूपतीनां प्रतापं जगदुः ।

व्याख्या

मीलद्विलासा विलासशून्याः संस्कारशून्या अलकपल्लवा केशपाशा येषां
तानि विशीर्यानि जीर्णानि ^१पत्रावलिरूपमण्डनानि शोभावर्त्तकानि येषु तानि
वैरिणां शत्रूणां प्रमदाजनस्य स्त्रीसमूहस्य मुखान्यामनानि (कर्तुं) यस्य चालुक्य-
वंशस्य भूपतिनां राज्ञां प्रतापं प्रभावं जगदुक्चुः । वैरिस्त्रीणामलङ्काराभावा-
त्पतीनां मरणं सूच्यते ।

भाषा

शत्रुओं की स्त्रियों के संस्कार शून्य केशपाशों से युक्त तथा खण्डित पत्रावलि
से युक्त मुख, उस चालुक्य वंश के राजाओं के प्रताप को कह रहे थे । अर्थात्
प्रकट कर रहे थे । अर्थात् निकट भूत में पतियों के मारे जाने से विषदा हो

---

^१ शोभा के लिये रंगविरंगी वस्तुओं से मुखादि अंगों पर निकासी हुई
चित्रकारी ।

जाने के कारण फिर अपने को विभूषित करने का अवसर न आने से उनके केषपाश पति की जीवितावस्था के संस्कारों से रहित थे और पत्रावलि रूप मण्डन भी फिर से न ठीक किये जाने से खण्डित हो गया था ।

**उत्खातविश्वोत्कटकण्टकानां यत्रोदितानां पृथिवीपतीनाम् ।
क्रीडागृहप्राङ्गणलीलयैव बभ्राम कीर्तिर्भुवनत्रयेऽपि ॥६०॥**

अन्वयः

यत्र उदितानाम् उत्खातविश्वोत्कटकण्टकानां पृथिवीपतीनां कीर्तिः
क्रीडागृहप्राङ्गणलीलया एव भुवनत्रये अपि बभ्राम ।

व्याख्या

यत्र चालुक्यवंशे उदितानां समुत्पन्नानामुत्खातानि समूलमुच्छेदितानि
विश्वस्य संसारस्योत्कटाः प्रकाण्डाः कण्टका विघ्नभूता बुष्टा राजान (क्षुद्रशत्रवः)
यैस्तेषां पृथिवीपतीनां महीपतीनां कीर्तिर्वशः क्रीडागृहस्य लीलागृहस्य यत्राङ्गण-
माध्यन्तरभूमिस्तस्मिन्वा लीलाऽधिकपरिश्रमं विना सम्भरणादिविलासस्तयैवाऽजा-
यासेनैव भुवनत्रयेऽपि लोकत्रयेऽपि बभ्राम सम्भवचाल ।

भाषा

संसार के अत्यन्त भयङ्कर उपद्रव रूपी क्षुद्र राजाओं को समूल नष्ट करने
वाले, चालुक्य वंश में उत्पन्न राजाओं की कीर्ति, क्रीडागृह के अंगने में रहने के
समान ही तीनों लोकों में आनायास से ही फैल गई । अर्थात् विरोधी राजाओं
का नाश कर देने पर तीनों लोकों में निष्कण्टक राज्य हो जाने से विरोधियों
के अभाव में सर्वत्र अनायास ही कीर्ति फैल गई । क्योंकि तीनों लोक
उनके लिये निर्भय घर के अंगने के समान हो गया था ।

**यत्पार्थिवैः शत्रुकठोरकण्ठपीठास्थिनिर्लोठनकुण्ठधारः ।
नित्ये कृपाणः पट्टतां तदीय-कपालशाखोपलपट्टिकासु ॥६१॥**

अन्वयः

यत्पार्थिवैः शत्रुकठोरकण्ठपीठास्थिनिर्लोठनकुण्ठधारः कृपाणः तदीय-
कपालशाखोपलपट्टिकासु पट्टतां नित्ये ।

व्याख्या

यस्य बालव्यवसायस्य पार्थिवैर्नृपैः शत्रूणामरीणां कठोराः कठिनाः ये कण्ठपीठा प्रीयास्वलानि तेषामस्वीनि तेषां निलोठनेन खण्डनेन कुण्ठा कुण्ठीभूता धारा तीक्ष्णान्नभागी यस्य सः कृपाणः अङ्गुः तेषामिदं तवीर्यं तानि शत्रुसम्बन्धीनि कपालान्येव शिरोस्वीन्येव क्षाणोपलपट्टिकाः तीक्ष्णताप्रबर्णकमग्नबिम्बेवाः 'सप्त' इति लोके प्रसिद्धम् । तासु पटुतां तीक्ष्णतां निम्बे प्रापितः । कपालोपरि क्षाणोपलपट्टिकात्वारोपाङ्गुपकम् । कण्ठे पीठामेवाण्वरूपकम् ।

भाषा

जिस वंश के राजाओं ने, शत्रुओं की कड़ी २ गले की हड्डियों के काटने से कुन्ध धार वाली तलवार की धार, शत्रुओं के सिर की हड्डी रुपी सान पर चढ़ा कर तेज की ।

निरादरश्चन्द्रशिखामणौ यः प्रीतेऽपि लोकत्रितयैकवीरः ।

क्षिपन्कृपाणं दशमेऽपि मूर्ध्नि स्वयं धृतः क्षमाधरराजपुत्र्या ॥६२॥

अन्वयः

यः लोकत्रितयैकवीरः चन्द्रशिखामणौ प्रीते अपि निरादरः (सन्) दशमे मूर्ध्नि अपि कृपाणं क्षिपन् क्षमाधरराजपुत्र्या स्वयं धृतः ।

व्याख्या

यः प्रसिद्धो लोकानां भुवनानां 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । त्रितयं त्रयं तस्मिन्नेकोऽद्वितीयो वीरो रावणदहन्प्रत्यक्ष शिखामणिः शिरोभूषणं यस्य सः शिवस्तस्मिन् प्रीतेऽपि प्रसन्नेऽपि निरादरस्तन् शिवस्य प्रसन्नतामगणयन्ब्रह्मे भूज्येयं शीर्षेऽपि कृपाणं अङ्गुहासं क्षिपन्प्रहरन् क्षमाधरस्य हिमाचलस्य राजपुत्र्या राजकन्यया पार्वत्या स्वयमेव धृतो निवारितोभूत् ।

भाषा

तीनों लोको में अद्वितीय वीर रावण, जिसको, शंकर के प्रसन्न होने पर भी, उनकी प्रसन्नता की परवाह न कर अपने दसवें सिर पर तलवार बलाने के पार्वती जी ने स्वयं रोका था ।

प्रसाध्य तं रावणमध्युवास यां मैथिलीशः कुलराजधानीम् ।
ते क्षत्रियास्तामवदातृकीर्तिं पुरीमयोध्यां विदधुर्निवासम् ॥६३॥

अन्वयः

मैथिलीशः तं रावणं प्रसाध्य यां कुलराजधानीम् अयुवास ताम् अव-
दातृकीर्तिम् अयोध्याम् पुरीं ते क्षत्रियाः निवासं विदधुः ।

व्याख्या

मैथिल्यास्तीताया ईशः पतिः श्रीरामचन्द्रस्तत्प्रसिद्धं रावणं लङ्केन
प्रसाध्य निहन् यां प्रसिद्धां कुलस्य वंशस्य राजधानीं प्रधाननगरं कुलपरम्परागत-
राजधानीमित्यर्थः । अयुवास यस्यां निवासं चकार 'अधिश्रीकृष्णात्तां कर्मस्था-
धारभूताया राजधान्याः कर्मत्वम् । तां प्रसिद्धामवदाता धवला 'अवदातः
सितो गौरोऽवलक्षोऽवलोज्ज्वलः' इत्यमरः । कीर्तिर्यशो यस्याः तामयोध्या-
मयोध्यानाम्नीं पुरीं, ते क्षत्रियास्तच्चालुक्यवंशीयाः क्षत्रिया राजानो निवासं
निवासस्थानं विदधुश्चक्रुः ।

भाषा

उस रावण को मार कर श्री रामचन्द्र ने जिस कुलपरम्परागत राजधानी
में निवास किया था, उसी क्षत्रियवाली अयोध्या नगरी में ये चालुक्यवंशीय
क्षत्रिय राजा लोग रहने लगे ।

जिगीषवः केऽपि विजित्य विश्वं विलासदीक्षारसिकाः क्रमेण ।
चक्रुः पदं नागरखण्डचुम्बि-पूगद्रुमायां दिशि दक्षिणस्याम् ॥६४॥

अन्वयः

जिगीषवः के अपि विजित्य क्रमेण विलासदीक्षारसिकाः (सन्तः)
नागरखण्डचुम्बिपूगद्रुमायां दक्षिणस्यां दिशि पदं चक्रुः ।

व्याख्या

जेतुमिच्छन् जिगीषवो विजयेच्छवः केऽपि केचन चालुक्यवंशीया राजानो विश्वं
सम्पूर्णं भूमण्डलं विजित्य स्वायत्तीकृत्य क्रमेण तदनन्तरं विलासस्य विलासिताया

बीकाऽभिनिवेशस्तस्यां रसिका आकृष्टमनसस्सन्तो विलासेच्छया मनोविनोदाभि-
साधेन नागरज्जङ्घुम्बिनो नागवल्लीलम्नाः पूगद्रुमाः कमुकवृक्षा यस्यां तस्यां
दक्षिणस्यां दिशि पदं स्वनिवासस्थानं जङ्गुः रजयामातुः ।

भाषा

इस चालुक्य वंश के विजय की इच्छा रखने वाले कुछ राजा लोग सम्पूर्ण
जगत् को जीत कर विलासिता के रस में पड़कर, पान की बेंबर से सटकर
जहाँ सुपाड़ी के पेड़ लगे रहते हैं, ऐसी दक्षिण दिशा में राज्य करने लगे ।

तदुद्भवैर्भूपतिभिः सलीलं चोलीरहः-साक्षिणि दक्षिणाब्धेः ।

करीन्द्रदन्ताङ्कुरलेखनीभिरलेखि कूले विजय-प्रशस्तिः ॥६५॥

अन्वयः

तदुद्भवैः भूपतिभिः चोलीरहस्साक्षिणि दक्षिणाब्धेः कूले करीन्द्रदन्ता-
ङ्कुरलेखनीभिः विजयप्रशस्तिः सलीलम् अलेखि ।

व्याख्या

तस्मादक्षिणचालुक्यवंशानुद्भव उत्पत्तियेषां तंभूपतिभिर्नृपैश्चोलवेशोद्भूतानां
स्त्रीणां रहस्य एकान्तविलासस्य साक्षिणि साक्षिभूते दक्षिणाब्धेर्दक्षिणसमुद्रस्य कूले
तटे 'कूलं रोधश्च तीरञ्च प्रतीरञ्च तटं त्रिषु' इत्यमरः । करीन्द्राणां महागजानां
दन्ता रचनाः 'रचना वक्षना वन्तारवा' इत्यमरः । तेषामङ्कुरा अभ्रिमल्लुकमभागा
एव लेखन्यस्ताभिर्विजयस्य जयस्य प्रशस्तिः प्रशंसा सलीलं सविलासं यथास्यास-
त्तज्जलेखि लिखिता । करीन्द्रदन्ताङ्कुरेषु लेखनीत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः । तदा
दक्षिणाब्धेस्तटे चोलवंशीयनृपाणां राज्यमासीद्वितीतिहासः । तेषां महती गजसे-
नाऽपि प्रसिद्धाऽऽसीत् ।

भाषा

उस दक्षिण चालुक्य वंश में पैदा भए हुए राजाओं ने चोल-वैशीय स्त्रियों
के रहस्य पूर्ण विलासों से परिचित दक्षिण सागर के तट पर बड़े २ हाथियों
के दातों की नोक रूपी कलमों से अपने विजय की प्रशंसा खेलवाड़ में ही लिख
दी । अर्थात् हाथी की सेना ले जाकर सबको परास्त करने से वहाँ उनकी
कीर्ति फैल गई ।

द्वीपक्षमापालपरम्पराणां दोर्विक्रमादुत्खननोन्मुखास्ते ।

विष्णोः प्रतिष्ठेति विभीषणस्य राज्ये परं सङ्कुचिता बभूवुः ॥६६॥

अन्वयः

दोर्विक्रमात् द्वीपक्षमापालपरम्पराणां उत्खननोन्मुखाः ते विभीषणस्य राज्ये विष्णोः प्रतिष्ठा इति परं सङ्कुचिताः बभूवुः ।

व्याख्या

दोष्णां भुजानां 'भुजबाहू प्रवेष्टो वोः इत्यमरः । विक्रमात् पराक्रमात् द्वीपानां समा पृथ्वी तस्याः पालाः पालका द्वीपक्षमां पालयन्तीति वा तेषां परम्परास्तासामुत्खनने समूलमुन्मूलने उन्मुखास्तत्परास्ते विभीषणस्य राज्ये लङ्कायां विष्णोः प्रतिष्ठा विभीषणस्य रामभक्तत्वाद्विष्णुसाक्षादवतारस्य रामस्य स्थितिस्तत्र वर्तत इति हेतोस्तस्याः पूज्यत्वं न तु नाशयत्वमिति लङ्कापुरीनाशनं परं केवलं सङ्कुचिता बभूवुस्तत्र न जन्मरित्यर्थः । एतेन तेषां राज्ञां विष्णु-भक्तत्वं सनातनधर्मत्वञ्च सूचितम् । केवलं विभीषणराज्यद्वीपं विहाय सर्वे द्वीपास्तः स्वायत्तीकृता इति भावः । एतेन लङ्कातः पूर्वं सकलैऽपि भूभागस्तर्जित आसीदिति सूच्यते ।

भाषा

अपनी भुजा के पराक्रम से टापुओं के राजाओं को नष्ट कर देने में प्रवृत्त ये दक्षिण चालुक्यवशीय राजा, लङ्का में रामभक्त विभीषण के राज्य में श्री रामचन्द्र की स्थिति है ऐसा सोचकर केवल उसपर आक्रमण करने में अग्रसर न हुए । अर्थात् केवल विभीषण के टापू लंका का छोड़कर अन्य सब टापुओं को उन्होंने जीत लिया ।

द्वीपेषु कर्पूरपरागपाण्डु-ध्वास्वाद्य लीलापरिवर्तनानि ।

भ्रान्त्या तुषाराद्रितटे लुठन्तः शीतेन सिन्धुस्तुरगा यदीयाः ॥६७॥

अन्वयः

यदीयाः तुरगाः कर्पूरपरागपाण्डुषु द्वीपेषु लीलापरिवर्तनानि ध्वास्वाद्य तुषाराद्रितटे भ्रान्त्या लुठन्तः शीतेन सिन्धुः ।

व्याख्या

येषामिमे इति यवीया यक्षपसम्बन्धिनस्तुरगा अथवा कर्पूरस्य परागचूर्णं तद्वत्पाण्डुषु शुक्लेषु द्वीपेषु लीलया क्रीडया परिवर्तनानि परिभ्रमणान्यास्वाद्याऽनुभूय, भूमावुपविश्य परिव्रान्तिनिरासायाऽङ्गानिप्रसार्य धूलिधूसरास्तन्तोऽङ्गत्रोटनानि बाहुभूय कृत्वा तुषारात्रितटे हिमाचलप्रान्ते (शुक्लवर्णद्वीपस्य) भ्रान्त्या कर्पूर-द्वीप-भ्रमेण लुठन्तश्चलन्तः परिव्रान्तिनिवारणायाऽङ्गपरिवर्तनं कुर्वन्तो वा सन्तः शीतेन शीत्येन स्निग्धा दुःखिता बभूवुः । तुषारात्रितटे कर्पूरवच्छुभ्रवर्णद्वीप भ्रान्तिनिरूपणाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः । 'साम्यावर्तस्मिस्तद्वृद्धिर्भ्रान्तिमान्प्रतिभो-स्थितः ।' एतेन हिमाचलपर्यन्तमेतेषां विजयः सूच्यते ।

भाषा

इन राजाओं के घोड़े, कपूर के चूर्ण के समान सफेद कर्पूर द्वीप के टापुओं में टहलने का सौख्य प्राप्त कर या बकावट हटाने के लिये लोटपोट करने का सौख्य प्राप्त कर, उसी भ्रम से बरफ से ढके हुए सफेद हिमालय पर्वत पर चलने से या लोटने से शीत से बहुत पीड़ित हुए ।

इतः परं षड्भिः श्लोकैस्तैलपं नृपं वर्णयति—

श्रीतैलपो नाम नृपः प्रतापी क्रमेण तद्वंशविशेषकोऽभूत् ।

क्षणेन यः शोणितपङ्कशेषं संख्ये द्विषां वीररसञ्चकार ॥६८॥

अन्वयः

यः संख्ये द्विषां वीररसं क्षणेन शोणितपङ्कशेषं चकार (एवम्भूतः) श्री तैलपः नाम प्रतापी नृपः क्रमेण तद्वंशविशेषकः अभूत् ।

व्याख्या

यः संख्ये यद्वे 'मृधमास्कन्धनं संख्यं समीक साम्परायिकम्' इत्यमरः । द्विषां शत्रूणाम् 'द्विद्विषकाहितामित्रवस्युशत्रवशत्रवः' इत्यमरः । वीररसमुत्साहं जलञ्च क्षणेनाऽल्पकालेन शोणितस्य हधिरस्य पङ्कः कर्बम एव शेषोऽवशिष्टांशो यस्य तं चकार प्रकटयाञ्चकारेवम्भूतः श्री तैलपो नाम प्रतापी प्रभाववान्नृपो राजा क्रमेण क्रमशः स चाऽसौ वंशश्च तद्वंशस्तस्य विशेषकस्ति लकोऽभूत् । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । यस्य प्रतापोष्मणा वीररस-रूपे जले शोषिते हधिरपङ्कमेवाऽवशिष्टमिति भावः ।

भाषा

क्रम से उस वंश का तिलकरूप प्रतापी श्री तैलप नाम का राजा हुआ, जिसने युद्ध में देखते २ शत्रुओं के वीररस रूपी जल को अपने प्रताप की गर्मी से सुखा कर खून के कीचड़ के रूप में परिणत कर दिया । अर्थात् शत्रुओं की वीरता नष्ट करते हुए युद्धभूमि को खून से भर दिया ।

विश्वम्भराकण्टकराष्ट्रकूट-समूलनिर्मूलनकोविदस्य ।

सुखेन यस्यान्तिकमाजगाम चालुक्यचन्द्रस्य नरेन्द्रलक्ष्मीः ॥६६॥

अन्वयः

नरेन्द्रलक्ष्मीः विश्वम्भराकण्टकराष्ट्रकूटसमूलनिर्मूलनकोविदस्य चालुक्यचन्द्रस्य यस्य अन्तिकं सुखेन आजगाम ।

व्याख्या

नरेन्द्राणां प्रतिपक्षभूपानां लक्ष्मी राज्यधीविश्वम्भराया भूमे. कण्टकभूतः कण्टकायको यो राष्ट्रकूटस्तन्नाम-राजवंशस्तस्य समूलं यथास्यात्तथा निर्मूलने विनाशकरणे कोविदो निपुणस्तस्य चालुक्यचन्द्रस्य चालुक्यवंशे चन्द्रोपमस्य यस्य धीतैलपस्याऽन्तिकं समीपं सुखेन प्रेम्णाऽऽजगाम प्राप्ता । राष्ट्रकूटराजवंशे नष्टे सति तस्य राज्यधीरेणं वृत्तवती ।

भाषा

पृथ्वी पर कण्टक रूप राठौर वंश के राजाओं को समूलनष्ट करने में प्रवीण, चालुक्य वंश के चन्द्ररूप उस तैलप राजा के पास विपक्षी राजाओं की राज्यश्री सुख से आ गई ।

शौर्योष्मणा स्विक्रमस्य यस्य संख्येषु खङ्गः प्रतिपक्षकालः ।

पुरन्दरप्रेरितपुष्पवृष्टि-परागसङ्गाच्चिबिडत्वमाप ॥७०॥

अन्वयः

संख्येषु शौर्योष्मणा स्विक्रमस्य यस्य प्रतिपक्षकालः खङ्गः पुरन्दर-प्रेरितपुष्पवृष्टिपरागसङ्गात् निबिडत्वम् आप ।

व्याख्या

संख्येषु युद्धेषु क्षूरस्य भावः शौर्यं तद्रूपेणोष्मणा पराक्रमोष्मणा स्विन्नः स्वेवेनार्द्रः करो हस्तो यस्य तस्य यस्य श्री तलपस्य प्रतिपक्षाणां शत्रूणां कालः यमरूपो नाशकरखड्गः पुरन्धरेणेन्द्रेण 'पुच्छतः पुरन्धरः' इत्यमरः । प्रेरिता कृता या पुष्पाणां कुसुमानां वृष्टिर्बर्षं तस्याः परागस्य सुमनोरजसः 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । सङ्गात्सम्पर्काभिबिम्बत्वं घनत्वमाप प्राप । परागतसम्पर्कात्खड्गे स्वेवजलार्द्रत्वस्य निवारणादृढतया हस्तेन खड्गधारणं जातमतः खड्गहस्तयोर्विरलसम्बन्धस्याभावाद् घनसम्बन्धो जात इति भावः । शौर्यं ऊष्माभेवात्खड्गे प्रतिपक्षकालाभेवाच्च रूपकम् ।

भाषा

युद्धों में पराक्रमरूपगर्मी से, पसीने से भरे हाथ वाले राजा का, शत्रुओं का कालरूप खड्ग, इन्द्र द्वारा की हुई पुष्पवृष्टि के पराग के सम्बन्ध से गाढापन आ जाने से, हाथ में अधिक दृढ़ हो गया । अर्थात् हाथ में पसीना आ जाने से कोई बस्तु दृढ़ता से नहीं पकड़ी जा सकती । मिट्टी लगा लेने से फिर दृढ़ता आ जाती है ।

यस्याञ्जनश्यामलखड्गपट्ट-जातानि जाने धवलत्वमापुः ।

अरातिनारीशरकाण्डपाण्डु-गण्डस्थलीनिर्लुठनाद्यशांसि ॥७१॥

अन्वयः

यस्य अञ्जनश्यामलखड्गपट्टजातानि यशांसि अरातिनारीशरकाण्ड-पाण्डुगण्डस्थलीनिर्लुठनात् धवलत्वम् आपुः (इति) जाने ।

व्याख्या

यस्य राशस्तलपस्याऽञ्जनवत्कण्जलवच्छ्यामलः कृष्णः खड्ग एव पट्टस्त-स्माज्जातानि प्रादुर्भूतानि यशांसि कीर्तय अरातीनां शत्रूणां नार्यः स्त्रियस्तासां शरकाण्डवत् गुन्द्रवण्डवत् 'गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इत्यमरः । 'सरहरी' इति भाषायां प्रसिद्धम् । पाण्डुवर्णा द्येता गण्डस्थल्यः कपोलास्तासु निर्लुठनात्सम्पर्काद्विबलत्वं क्षुब्धत्वमापुर्जन्मुः । इति जाने तर्कयामि । अञ्जनेन सह खड्गस्य श्यामलत्वेन सावृष्य यशांवाग्गण्डस्थल्यः पाण्डुत्वेन शरकाण्डेन सावृष्याण्योपमा ।

भाषा

जिस राजा तैलप के कज्जल के समान काली तलवार रूपी पट्टी से समुत्पन्न यश, शत्रुओं की स्त्रियों के सरहरी के डण्डे के समान सफेद पड़े हुवे कपोलस्थलों के सम्पर्क से श्वेतवर्ण हो गये थे—ऐसा मैं समझता हूँ । अर्थात् काले रङ्ग के खड्ग से शुभ्रवर्ण यश की उत्पत्ति असम्भव है । इसलिये यह यश का श्वेतवर्ण शत्रुओं की स्त्रियों के सफेद पड़े गए हुए गण्डस्थलों की सफेदी के सम्बन्ध से प्राप्त हुआ होगा ऐसा मैं समझता हूँ ।

**स्फूर्जद्यशोहंसविलासपात्रं निक्षिपनीलोत्पलमुत्प्रभं यः ।
उत्तंसहेतोरिव वीरलक्ष्म्याः संग्रामलीलासरसश्चकर्ष ॥७२॥**

अन्वयः

यः संग्रामलीलासरसः स्फूर्जद्यशोहंसविलासपात्रम् उत्प्रभं निक्षिपनीलोत्पलं वीरलक्ष्म्याः उत्तंसहेतोः इव चकर्ष ।

व्याख्या

यः श्रीतैलपः संग्रामो युद्धमेव लीलासरः क्रीडातडागस्तस्मात्स्फूर्जत् प्रबर्धमानं यश एव हंसस्तस्य विलासपात्रं क्रीडास्थानमुत्कृष्टा प्रभा कान्तिर्यस्य तदुत्प्रभं निर्गतस्त्रिशङ्खयोऽङ्गुलिभ्य इति निस्त्रिशः खड्ग एव नीलोत्पलं नीलकमलं वीराणां लक्ष्मीः श्रीस्तस्या उत्तंसहेतोरिव कर्णपूररचनार्थमिव चकर्ष कृष्टवान् । 'उत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शोकरे' इत्यमरः । संग्रामे लीलासरोभेदः । यशसि हंसाभेदः, शुक्लत्व साम्यात् । एतावद्भावभेदौ निस्त्रिशामेदापन्न-नीलोत्पले हंसविलासपात्रत्वारोपे कारणत्वेन परिगृहीताविति परम्परित-रूपकम् । खड्ग-कर्षणे लक्ष्म्या उत्तंसकरणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणाद्धेतुत्वेना ।

भाषा

जिस राजा तैलप ने युद्धभूमि रूपी क्रीडासर के फैलने वाले यश रूपी हंस के क्रीडास्थान भूत चमकने वाले खड्गरूपी नीलकमल को मानो वीर लक्ष्मी के शिरोभूषण बनाने के लिये खींचा । अर्थात् जिस प्रकार क्रीडावापी से हंस को आनन्दित करने वाले चमकदार नीले कमल को निकाल कर कोई अपनी प्रेयसी को भूषित करता है उसी प्रकार युद्ध भूमि से फैलने वाले यश के विलासस्थानरूप चमकने वाले खड्ग को वीरता की शोभा के लिये उसने खींचा ।

विधाय सैन्यं युधि साक्षिमात्रं दासीकृतायाः प्रतिपक्षलक्ष्म्याः ।
यः प्रातिभाव्यार्थमिवाजुहाव महाभुजः शत्रुनरेन्द्रकीर्तिम् ॥७३॥

अन्वयः

महाभुजः यः युधि सैन्यं साक्षिमात्रं विधाय दासीकृतायाः प्रतिपक्ष-
लक्ष्म्याः प्रातिभाव्यार्थम् इव शत्रुनरेन्द्रकीर्तिम् आजुहाव ।

व्याख्या

महान् भुजो बाहुयस्य स दीर्घबाहुयस्तैलपो नाम नृपो युधि युद्धे सैन्यं सेनां
साक्षिमात्रं विधाय केवलं साक्षितामापाद्य स्वयमेव दासीकृताया वशीकृतायाः
प्रतिपक्षाणां शत्रूणां लक्ष्म्याः श्वियः प्रतिभूः प्रतिलम्बकः (जामिन इति भाषायाम्)
तस्य भावः प्रातिभाष्यं तदर्थं शत्रवश्चते नरेन्द्राश्च राजानस्तेषां कीर्तिर्यश आजुहा-
वाऽऽहृतवान् । शत्रुनरेन्द्रकीर्तौराह्वाने प्रातिभाव्यस्य फलत्वेनोत्प्रेषणादुत्प्रेषा ।

भाषा

उस तैलप राजा ने युद्ध में सेना को केवल साक्षिमात्र बना कर स्वयं अपने
पराक्रम से शत्रुओं की राजलक्ष्मी को दासी बनाकर उसकी जमानत करने के
लिये विपक्षी राजाओं की कीर्ति को अपने पास बुला लिया । अर्थात् शत्रुओं
की राजलक्ष्मी के साथ ही उनकी कीर्ति भी छीन ली ।

अथ पञ्चभिः श्लोकैः सत्याश्रयं वर्णयति कविः—

चालुक्यवंशामलमौक्तिकश्रीः सत्याश्रयोऽभूदथ भूमिपालः ।
खड्गेन यस्य भ्रुकुटिक्रुधेव द्विषां कपालान्यपि चूर्णितानि ॥७४॥

अन्वयः

अथ यस्य भ्रुकुटिक्रुधा इव खड्गेन द्विषां कपालानि अपि चूर्णितानि
(सः) चालुक्यवंशामलमौक्तिकश्रीः सत्याश्रयः भूमिपालः अभूत् ।

व्याख्या

अथ श्री तैलपानन्तरं यस्य राज्ञो भ्रुकुटेः कुब् तेनेव भ्रुकुटि-प्रदर्शित-क्रोधरु-
पधारिणा खड्गेनाऽसिना द्विषां शत्रूणां कपालान्यपि शिरास्थपि चूर्णितानि चूर्णी-

कृतानि स चालुक्यस्य वंशः कुलमेव बंशोवेणुस्तत्त्वाऽमलं विद्युर्द्धं मौक्तिकं तस्य श्रीः शोभा यस्मिन्स सत्याश्रयो नाम भूमिपालो राजाऽभूत् । खड्गोपरि भ्रुकुटि-
क्रोधस्योत्प्रेक्षणाद्वस्तुत्प्रेक्षा । बंशो वेणुत्वारोपो राजनि मौक्तिकत्वारोपे कारण-
मिति परम्परितरूपकम् ।

भाषा

श्री तैलप राजा के अनन्तर चालुक्य कुल में बास के स्वच्छ मोती की कान्ति के समान तेजस्वी सत्याश्रय नाम का राजा हुआ जिसकी क्रुद्धावस्था की भ्रुकुटी के क्रोध स्वरूप तलवार ने शत्रुओं के मस्तकों को भी चूर २ कर दिया ।

यस्येषवः संयुगयामिनीषु प्रोतप्रतिक्ष्मापतिमौलिरत्नाः ।

गृहीतदीपा इव बिन्दते स्म खड्गान्धकारे रिपुचक्रवालम् ॥७५॥

अन्वयः

संयुगयामिनीषु यस्य प्रोतप्रतिक्ष्मापतिमौलिरत्नाः इषवः गृहीतदीपाः
इव खड्गान्धकारे रिपुचक्रवालं बिन्दते स्म ।

व्याख्या

संयुगा युद्धान्येव यामिन्यो रात्रयस्तासु युद्धरात्रिषु 'संप्रहाराभि-सम्पातकलि संस्कोटसंयुगाः' इत्यमरः । यस्य राज्ञः सत्याश्रयस्य प्रोताभ्यनुस्यूतानि प्रतिक्ष्मा-
पतीनां प्रतिपन्नभूपतीनां मौलिनां मुकुटानां रत्नानि मणयो येषु त इषवो बाणा गृहीता दीपा यैस्ते गृहीत-दीपा इव, बाणेषु शत्रूणां शिरोरत्नान्धनस्यूतानि,
रत्नकिरणैश्चान्धकाराभावः । खड्ग एवाऽन्धकारः श्वामलत्वात्तस्मिन् रिपूणां
शत्रूणां चक्रवालं मण्डलम् । 'चक्रवालन्तु मण्डलम्' इत्यमरः । बिन्दते स्म
जानन्ति स्म अथवा विचारयन्ति स्म 'विब विचारणे' इति वधाविस्थस्य विध
धातोरात्मने पदे लटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने 'बिन्दते' इति रूपम् । अनुस्यूत-
राजमौलिरत्नेषु बाणेषु गृहीतदीपकस्य सम्भावनादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

युद्धरूपी रात्रियों में, उस सत्याश्रय राजा के, विपक्षी राजाओं के मस्तक के मणियों से नये बाण, खड्गरूपी अन्धकार में शत्रु समूह की, मानो दीपक लेकर पहचान कर रहे थे । अर्थात् उसके बाण इतने तीखे थे कि मणियों में भी छिद्र कर देते थे और वे मणी उनमें नष्ट जाते थे ।

अबन्ध्यपातानि रणाङ्गणेषु सलीलमाकृष्टधनुर्गुणस्य ।
यस्यानमत्कोटितया व्यराज-दस्त्राणिचुम्बन्निव चापदण्डः ॥७६॥

अन्वयः

रणाङ्गणेषु सलीलम् आकृष्टधनुर्गुणस्य यस्य चापदण्डः आनमत्कोटि-
तया अबन्ध्यपातानि अस्त्राणि चुम्बन् इव व्यराजत् ।

व्याख्या

रणा एव युद्धान्येषाऽङ्गणान्यजिराणि 'अङ्गणं चत्वरजिरे' इत्यमरः । तेषु
युद्धजिरेषु लीलया विलासेन सहितं सलीलमाकृष्टो धनुषश्चापस्य गुणो व्या येन
सः तस्य यस्य सत्याध्ययनस्य चापदण्डो धनुर्दण्डः 'धनुश्चापौ चन्वदारासन
कोवण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । आसमन्ताभ्रमन्थी कोटी प्रास्तभागौ 'स्त्रियः
पात्यधिकोटयः' इत्यमरः । यस्य तस्य भावस्तत्ता तया प्रक्षीभूताप्रतयाऽबन्ध्योऽ-
मोघः पातो घातो येषां तानि सफलसञ्चलनान्यस्त्राणि चुम्बन्निव प्रेम्णा
स्पृशन्निव रराज शुशुभे । चापदण्डेऽस्त्रचुम्बनस्य क्रियाया उत्प्रेक्षणा-
त्किमोत्प्रेक्षा ।

भाषा

युद्धरूपी आगनो में सरलता से धनुष की डोरी को खींचने वाले उस
सत्याश्रय राजा का धनुष दोनों नौकी के झुक आने से मानो अमोघ मार वाले
अस्त्रों का चुम्बन करता हुआ शोभित होता था ।

भूभृत्सहस्रार्पितदेहरन्ध्रैः 'क्रौञ्चाचलच्छिद्रविशारदानाम् ।
सेहे न गर्वः पृथुसाहसस्य यस्येषुभिर्गर्गवमार्गणानाम् ॥७७॥

अन्वयः

पृथुसाहसस्य यस्य भूभृत्सहस्रार्पितदेहरन्ध्रैः इषुभिः क्रौञ्चाचलच्छिद्र-
विशारदानां भार्गवभार्गणानां गर्वो न सेहे ।

१ हंसद्वार भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रमिति मेघदूते कालिदासः ।

व्याख्या

पृथुर्विशालस्ताहसः पराक्रमो यस्य तस्य यस्य राज्ञः सत्याश्रयस्य भूभृतां राज्ञां पक्षे पर्वतानां सहस्राणि तेभ्योऽपिस्तानि वसतिनि देशेषु शरीरेषु रश्मिभि-
ज्जिह्वाणि यैस्तैरिषुभिर्बाणैः क्रीञ्चपर्वतस्य क्रीञ्चपर्वतस्य छिद्रे बिले बिलकरणे
वा विशारदा निपुणास्तेषां भार्गवस्य परशुरामस्य भार्गवा बाणास्तेषां गर्भो वर्षो
'गर्भोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमृद्धतिः । वर्षोऽपलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः
स्मयो मयः' इत्यमरः । न सेहे न सोढः । भार्गवेण केवलमेकस्मिन्क्रीञ्चभूभृति
जिह्वं कृतमनेन तु बहुषु भूभृतिवति भार्गवादस्य वैशिष्ट्यम् । तस्माद्व्यति-
रेकध्वनिः ।

भाषा

उस बड़े साहसी राजा सत्याश्रय के हजारो भूभृता (राजाओ) पक्ष में
(पहाडो) के शरीरो में छिद्र करने वाले बाणो ने क्रीञ्च भूभृत् (पर्वत) में
छिद्र करने में प्रवीण परशुराम के बाणो का घमण्ड नहीं सहन किया । अर्थात्
परशुराम के बाणो ने केवल एक क्रीञ्च पर्वत में छेद किया था किन्तु इसके
बाणो ने हजारो भूभृता (राजाओ) को छेदा था इसलिए इनका कार्य उनसे
अधिक महत्व का था ।

दत्तारिदेहे समरोपमर्द-सूत्रावशेषस्थितहारदाम्नि ।

यज्ञोपवीतभ्रमतो बभूव यस्य प्रहर्तुः क्षणमन्तरायः ॥७८॥

अन्वयः

प्रहर्तुः यस्य समरोपमर्दसूत्रावशेषस्थितहारदाम्नि दत्तारिदेहे यज्ञो-
पवीतभ्रमतः क्षणम् अन्तरायः बभूव ।

व्याख्या

प्रहर्तुः प्रहारं कुर्वतो यस्य राज्ञः सत्याश्रयस्य समरे रणे 'अस्त्रियां समरानी-
करणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः । 'य उपमर्दो जनानां परस्परसंघट्टस्तेन सूत्रमेव
तन्पुरेषावशेषस्थितो मौक्तिकादीनां भग्नत्वात्सूत्रमेवाऽवशिष्टं यस्यैवम्भूत हार
एव दाम्ना माला यस्मिन् तस्मिन् वृप्ता मवान्धा अरण्यः क्षत्रवस्तेषां देहे शरीरे यज्ञो-
पवीतस्य भ्रमतो भ्रान्त्याऽयं यज्ञोपवीतो ब्राह्मणः किमिति धिया, क्षणं क्षणमात्र-

मन्तरावो विघ्नोऽभूत् । 'विघ्नोन्तरावः प्रत्यूहः' इत्यमरः । हारसूत्रे यज्ञो-
पवीतस्य भ्रान्तिप्रतिपादनाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

प्रहार करने वाले उस सत्याश्रय राजा को, युद्ध की धिगाधिगी में मोती के
हार में से मोतियों के टूटकर गिर पड़ने से केवल डोरा मात्र अवशेष धारण
करने वाले मदान्ध शत्रुओं के शरीर पर वार करने में, यह डोरा ब्राह्मणों का
यज्ञोपवीत तो नहीं है, इस भ्रम से क्षणमात्र के लिए रुकावट हो जाया करती
थी । अर्थात् यह ब्राह्मण तो नहीं है ऐसा भ्रम हो जाता था ।

अथाऽष्टभिः श्लोकैर्जयसिंहदेवं वर्णयति कविः—

प्राप्तस्ततः श्रीजयसिंहदेवश्चालुक्यसिंहासनमण्डनत्वम् ।

यस्य व्यराजन्त गजाह्वेषु मुक्ताफलानीव करे यशांसि ॥७६॥

अन्वयः

ततः यस्य गजाह्वेषु यशांसि करे मुक्ताफलानि इव व्यराजन्त, (सः)
श्री जयसिंहदेवः चालुक्यसिंहासनमण्डनत्वं प्राप्तः ।

व्याख्या

ततः सत्याश्रयानन्तर यस्य राज्ञो गजानां हस्तिनामाहवाः संप्रामास्तेषु
'अभ्यामर्द्धसमाघात संप्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः । यशांसि कीर्तयः करे हस्ते
मुक्ताफलानीव गजमौक्तिकानीव व्यराजन्त विरेजुः सुशोभितानिजातानीत्यर्थः ।
तः श्रीजयसिंहदेवस्तन्नामा राजा चालुक्यानां चालुक्यवंशीयानां राजां सिंहासनं
तस्य मण्डनत्वं शोभाविधायकत्वं प्राप्त । तस्सिंहासनस्यालङ्कारभूतो जात
इत्यर्थः । शुक्लवर्णसावृष्याद्यशस्तु मुक्ताफलत्वस्योत्प्रेक्षणानुत्प्रेक्षा ।

भाषा

राजा सत्याश्रय के अनन्तर श्री जयसिंह देव ने चालुक्य वंशीय राजाओं
की राजगद्दी को सुशोभित किया, जिसके, हाथी की सेना के युद्ध में प्राप्त यश
माने हाथ में पहिने हुये गजमौक्तिक के समान शोभित होते थे ।

यस्य प्रतापेन कदर्थ्यमानाः प्रत्यर्थिभूपालमहामहिष्यः ।
अन्वस्मरंश्चन्दनपङ्किलानि प्रियाङ्गुपालीपरिवर्तनानि ॥८०॥

अन्वयः

यस्य प्रतापेन कदर्थ्यमानाः प्रत्यर्थिभूपालमहामहिष्यः चन्दनपङ्किलानि
प्रियाङ्गुपालीपरिवर्तनानि अन्वस्मरन् ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य प्रतापेन प्रभावेण कदर्थ्यमानाः पीडिता प्रत्यर्चिनः
प्रतिपक्षावृत्ते भूपाला राजानः 'द्विद्विषपभाहितामित्र दस्यु शात्रव शत्रवः ।
अभिघाति पराराति प्रत्यर्ध परिपन्थिनः' इत्यमरः । तेषां महा-महिष्यः
कृताभिषेकाः स्त्रियश्चन्दनेन पङ्किलानि पङ्कः कर्बमस्सञ्जात एषु इति पङ्किलानि
चन्दनकर्बमयुक्तानि प्रियाणां स्वपतीनामङ्गुपालीष्वङ्गुभेगिषु परिवर्तनानि तत्र
स्वाङ्ग-परिवर्तन-जनित-सुखान्यन्वस्मरन् । साम्प्रतं प्रतापोष्मणा सप्तप्ता
अरिमहिष्यो भूतकालिकचन्दनपङ्कलिप्तस्वपत्यङ्गुशैत्यानुभव-सुखं स्मरन्ति
स्मेत्यर्थः । महिषीशब्दस्य श्लिष्टत्वाद्यथा महिष्यो निवाघे शैत्यार्थं पङ्के लुठन्ति
तथैवैता राजस्त्रियः पराजयात्पूर्वं शैत्यार्थं स्वपत्यङ्गु-लिप्तचन्दन-पङ्केषु लुठन्ति
स्मेति । चिन्तामूलकस्य स्मरणस्य सङ्ख्यावाप्त स्मरणालङ्कारः । यतः सावृष्य-
मूलकस्यैव तस्याऽलङ्कारत्वम् ।

भाषा

जिस राजा जय सिंह देव के प्रताप की गर्मी से संतप्त विपत्ती राजाओं की
रानियाँ ठडक पाने की इच्छा से अपने प्रिय पति के चन्दन से लिप्त गीली
गोदो में पडकर करवटें लेने का स्मरण करती थी । (गर्मी में जैसे भैंसें किचड़ो
में लोट पोट करना पसन्द करती है वैसे ये रानियाँ भी गर्मी में अपने पतियों
की चन्दन के अधिक लेप से गीली गोदो में ठडक पाने के लिये लोट पोट
किया करती थी । परन्तु अब पतियों के मर जाने से ये रानियाँ इस राजा की
प्रताप की गर्मी से संतप्त होकर उसका केवल स्मरण करती थी । (महिषी
शब्द के श्लिष्ट होने से यह अर्थ निकलता है । महिषी माने रानी
तथा भैंस ।)

प्रतापमानौ भजति प्रतिष्ठां यस्य प्रभातेष्विव संयुगेषु ।
सूर्योपलानामिव पार्थिवानां केषां न तापः प्रकटीबभूव ॥८१॥

अन्वयः

प्रभातेषु इव संयुगेषु यस्य प्रतापमानौ प्रतिष्ठां भजति (सति) सूर्योप-
लानाम् इव केषां पार्थिवानां तापः न प्रकटीबभूव ।

व्याख्या

प्रभातेषु प्रत्यूषेषु 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पयुषः प्रत्युषसी अपि प्रभातं' इत्यमरः ।
इव संयुगेषु युद्धेषु यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य प्रताप एव भानुस्सूर्यस्तस्मिन्
प्रतिष्ठां भजति विद्योतमाने सति सूर्योपलानामिव सूर्यकान्तमणीनामिव केषां
पार्थिवानां विपक्षिणुपाणां तापस्तन्तापः संवर्धनं न प्रकटीबभूव किन्तु तमेषां
विपक्षिणां सन्तापो जात एव । अत्र प्रतापे भानुत्वारोपाद्वयकम् । प्रभात
संयुगयोः सूर्योपलपार्थिवयोश्चोपमा । केषां न प्रकटीबभूवेत्यर्थापत्तिश्चेति
परस्परसापेक्षत्वावेतेषां सङ्कुरः ।

भाषा

प्रातः काल के सदृश युद्ध में, सूर्य के सदृश उस राजा जयसिंहदेव के प्रताप
के विद्यमान होने पर सूर्य मणियों के समान किन् राजाओं में सन्ताप प्रकट
न हुआ । अर्थात् सब राजा इसके प्रताप से सन्तप्त हो गये ।

यात्रासु यस्य ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री ।
आर्द्रव्रणाधिष्ठितपृष्ठपीठ-मकर्मठं कूर्मपतिं चकार ॥८२॥

अन्वयः

यस्य यात्रासु ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री आर्द्रव्रणा-
धिष्ठितपृष्ठपीठं कूर्मपतिं अकर्मठं चकार ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य यात्रासु युद्धयात्रासु ध्वजिन्याः सेनायाः 'ध्वजिनी
बाहिनी सेना पतनाञ्जीकिनी बभूव' इत्यमरः । भरेण भारेण बोला इवाऽऽ-
वरतीति दोलायमाना सञ्चालिता सकला समग्रा 'समग्रं सकलं पूर्णम्' इत्यमरः ।

वरित्री पृच्छाऽऽर्चनेन पृथिवी-सम्बलनजन्य-सङ्ख्यन्तोत्पन्नतृप्तनवनेनाऽविच्छिन्नं
युक्तं पृष्ठपीठं पृष्ठभागो यस्य तं कूर्माणां पतिं श्रेष्ठं विष्णुद्वितीयावतारं पृथिव्या
आधारभूतेन स्थितं कच्छपपतिमकर्मठं निष्कम्बं 'कर्मधूरस्तु कर्मठः' इत्यमरः ।
कि-कर्तव्यता-विमूढं चकार कृतवती ।

भाषा

जिस राजा जयसिंहदेव की युद्धयात्राओं में, चली सेना के बोझों से ढगमगाने
वाली समग्र पृथ्वी ने, (अपनी रगड़ से उत्पन्न) ताजे घावों से भरी पीठवाले
विष्णु भगवान् के दूसरे अवतार कच्छपराज को घबड़ाहट में डाल दिया ।

किरीटमाणिक्यमरीचिवीचि-प्रच्छादिता यस्य विपक्षभूपाः ।
चित्ताग्निभीत्या समराङ्गणेषु न संगृहीताः सहसा शिवाभिः ॥८३॥

अन्वयः

यस्य किरीटमाणिक्यमरीचिवीचिप्रच्छादिताः विपक्षभूपाः समराङ्गणेषु
शिवाभिः चित्ताग्निभीत्या सहसा न संगृहीताः ।

व्याख्या

यस्य राज्ञः, किरीटेषु मुकुटेषु माणिक्यानि मणयस्तेषां मरीचीनां किरणानां
वीचिभिस्तरङ्गैः प्रच्छादिता आवृता विपक्षभूपा विपक्षनृपाः समराङ्गणेषु युद्ध-
भूमिषु शिवाभिः शृगालीभिः बेदीप्यमानत्वाच्चित्ताग्निभीत्या चित्ताग्निबुद्ध्या
नयेन सहसा जटिति न संगृहीता न भक्षणार्थं परिगृहीताः । माणिक्यमरीचिषु
चित्ताग्निप्रतिपादनाद्भ्राम्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

भाषा

किरीट में लगे हुए मणियों की किरणों की लहरों से आच्छादित, उस
जयसिंह देव राजा के विपक्षी मृत राजाओं को, युद्धभूमि में सियारियों ने, उस
चमक को चिता की आग समझ कर, डर से शीघ्र ग्रहण नहीं किया अर्थात्
नहीं खाया ।

यात्रासु दिक्पालपुरीं बिलुप्य न दिग्गजान्केवलमग्रहीद्यः ।
पलायितास्ते जयसिन्धुराणां गन्धेन सप्तच्छदधान्यवेन ॥८४॥

अन्वयः

यः यात्रासु दिक्पालपुरीं विलुब्धं दिग्गजान् केवलं न अग्रहीत् ।
(यतः) ते जयसिन्धुराणां सप्तच्छदबान्धवेन गन्धेन पलायिताः ।

व्याख्या

यो नृपो जयसिंह देवो यात्रासु युद्धयात्रासु दिक्पालानां दिगीशानां पुरीं
नगरीं, अत्र बचनमभिधक्षितम् । विलुब्धं लुब्धयित्वा दिग्गजान् केवलं नाऽग्रहीत् ।
दिग्गजान्विहाय सर्वाणि वस्तुजातान्यग्रहीदित्यर्थः । यतस्ते दिग्गजा जय-
सिन्धुराणां विजयहस्तिनां सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य 'सप्तपर्णो विशालत्वक्
शारवो विषमच्छदः' इत्यमरः । बान्धवस्समानस्तेन गन्धेन भवगन्धेन पलायिताः
कान्विशीका जाताः । जयसिन्धुराणां भवगन्धसहनेऽसमर्था दिग्गजा दूरत एव
पलायिता इति भावः ।

भाषा

वह राजा अपनी दिगन्त युद्ध यात्राओं में दिक्पालों की पुरियों को लूटकर
केवल दिग्गजों को नहीं पा सका । क्योंकि वे दिग्गज इस राजा के विजयी
हाथियों के सप्तपर्ण वृक्ष के समान गन्धवाले मद की गन्ध से डरकर
भाग गये थे ।

अपारवीरव्रतपारगस्य पराङ्मुखा एव सदा विपक्षाः ।

अधिज्यचापस्य रणेषु यस्य यशः परं सम्मुखमाजगाम ॥८५॥

अन्वयः

अपारवीरव्रतपारगस्य अधिज्यचापस्य यस्य रणेषु विपक्षाः सदा
पराङ्मुखाः एव परं यशः सम्मुखम् आजगाम ।

व्याख्या

अपारं दुर्गमं यत् वीराणां व्रतं तस्य पार गच्छतीत्यपारवीरव्रतपारगस्तस्य
पूर्ववीरव्रतपारिणो ज्यामधिगत इति अधिज्यचापो अनुव्यस्य स तस्य यस्य राज्ञो
जयसिंहदेवस्य रणेषु युद्धेषु विपक्षाः शत्रवस्तदा नित्यं पराङ्मुखा एव जाताः
पराजिता एवेति न सम्मुखा जाता इति भावः । परं किन्तु यशः कीर्तिः सम्मुख-
माजगाम । केवलं कीर्तिस्तु सम्मुखा शत्रवस्तु पराङ्मुखा एव ।

भाषा

युद्धक्षेत्र में अमीम वीरव्रत में पारङ्गत, बड़ी कमानवाले धनुष को धारण करने वाले उस राजा के सामने से शत्रु लोग पराङ्गमुख होते थे किन्तु कीर्ति उसके सम्मुख आती थी ।

यशोवर्तसं नगरं सुराणां कुर्वन्नगर्वः समरोत्सवेषु ।

न्यस्तां स्वहस्तेन पुरन्दरस्य यः पारिजातस्रजमाससाद ॥८६॥

अन्वयः

समरोत्सवेषु अगर्वः यः सुराणां नगरं यशोवर्तसं कुर्वन् पुरन्दरस्य स्वहस्तेन न्यस्तां पारिजातस्रजं आससाद ।

व्याख्या

समरा रणा 'अस्त्रियां समरानीक-रणाः कलहविप्रही' इत्यमरः । एषोत्स-वास्तेष्वगर्वा इपरहितो यो जयसिद्धयेवः सुराणां देवानां नगरममरावतीसंज्ञकं यश एवावर्तसः शिरोभूषणं यस्य 'उत्तसावर्तसौ द्वौ कर्णपूरे च शोकरे' इत्यमरः । तम् कुर्वन् सम्पादयन्, स्वर्गपर्यन्तं यशोविस्तृतमिति भावः । पुरन्दरस्येन्द्रस्य स्वहस्तेन निजकरेण न्यस्तां परिधापितां पारिजातस्य देवपुष्पविशेषस्य अर्जं मालामाससाद प्राप्तवान् ।

भाषा

युद्ध रूपी उत्सवो में निरभिमानी, देवो की नगरी अमरावती को अपने यश रूपी शिरोभूषण से सुशोभित करने वाले अर्थात् अपने यश का मुख्य स्थान बनाने वाले राजा ने इन्द्र द्वारा अपने हाथ से पहिनाई हुई पारिजात पुष्प की माला प्राप्त की ।

इतः परं सर्गान्तमाहवमल्लदेवनामकं राजानं वर्णयति—

तस्मादभूदाहवमल्लदेवसैलोक्यमल्लापरनामधेयः ।

यन्मण्डलाग्रं न मुमोच लक्ष्मीर्वाराजलोत्था जलमानुषीव ॥८७॥

अन्वयः

तस्मात् यन्मण्डलाग्रं धाराजलोत्था लक्ष्मीः जलमानुषी इव न मुमोच (एवम्भूतः) त्रैलोक्यमल्लापरनामधेयः आहवमल्लदेवः अभूत् ।

व्याख्या

तस्माज्जयसिहदेवात् यस्य मण्डलाग्रं कृपाणं 'कौशेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । धारा जलेन कृपाणधाराजलेनोत्तिष्ठतीति धाराजलोत्था लक्ष्मीः विजयलक्ष्मीः कृपाणसञ्चालनद्वारा युद्धेषु सर्वनुपान्पराजित्य प्राप्तौ विजयधी जलमानुषीव जलोत्पन्नमानुषी यथा जलधारापानेव प्रकटीभवति (तां कदापि न जहाति) तथैव न मुमोच न त्यक्तवती । एवम्भूतः स त्रैलोक्यमल्ल एवाऽपरं नामधेयं यस्य स आहवमल्लदेवो नाम राजा अभूत् । धाराजलोत्थलक्ष्म्या जलमानुषीसादृश्यप्रतिपादनादुपमा ।

भाषा

जयसिंह देव राजा से आहवमल्लदेव जिसका दूसरा नाम त्रैलोक्यमल्ल था, उत्पन्न हुआ । जिसकी तलवार को, तलवार की धार के पानी से उत्पन्न विजयलक्ष्मी, धारा के जल में प्रकट होने वाली जलमानुषी के समान कभी त्याग नहीं करती थी । अर्थात् जल मानुषी जैसे धारा के जल में ही प्रकट होती है वैसे विजय लक्ष्मी उस राजा की तलवार की धार के तेज पानी में से शत्रुओं का नाश करने पर प्रकट होती थी ।

आख्यायिकासीम्नि कथाद्भुतेषु यः सर्गबन्धे दशरूपके च ।
पवित्रचारित्रतया कवीन्द्रैरारोपितो राम इव द्वितीयः ॥८८॥

अन्वयः

यः कवीन्द्रैः आख्यायिकासीम्नि कथाद्भुतेषु सर्गबन्धे दशरूपके च पवित्रचारित्रतया द्वितीयः रामः इव आरोपितः ।

व्याख्या

य आहवमल्लदेवः कवीन्द्रैः कविश्रेष्ठैराख्यायिकासीम्नि गद्यकाव्य-द्वितीयश्रे-
याख्यायिकामध्ये कथाद्भुतेषु गद्यकाव्यप्रथमभेदरूपाद्भुतकथासु सर्गबन्धे महा-
काव्ये दशसु रूपकेषु 'नाटकं सप्रकरण भागः प्रहसनं छिन्नः । व्यायोग-समव-
कारी बीज्यकुहामृगा' इति दशरूपकाणि । च पवित्रं पुण्यं चारित्रं चरितं
यस्य स तस्य भावः पवित्रचारित्रता तथोच्चलचरित्रत्वेन द्वितीयोज्ज्वलो राम इव
वासरचरित्राऽऽरोपितो व्याख्यातः । राक्षि द्वितीयरामत्वेन सर्वभावनयोत्प्रेक्षा ।
महाकविभिरस्य विषये बहवो ग्रन्था लिखिता इति ध्वन्यते ।

भाषा

जिस आहवमल्लदेव राजा के चरित्र को, पवित्र अतएव निष्कलङ्क होने से महाकवियों ने दूसरे दशरथ के पुत्र राम के समान आस्थापिका, अद्भुत कथा, महाकाव्य और नाटकादि दस रूपको में ग्रथित किया था। अर्थात् जैसे रामचन्द्र का चरित्र महाकवियों ने विभिन्न प्रकार के काव्यों में वर्णित किया है वैसे ही इसका भी चरित्र महाकवियों ने विभिन्न प्रकार के काव्यों में वर्णित किया था।

भूपेषु कूपेष्विव रिक्त-भावं कृत्वा प्रपापालिकयेव यस्य ।
वीरश्रिया कीर्तिसुधारसस्य दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि ॥८६॥

अन्वयः

यस्य प्रपापालिकया इव वीरश्रिया कूपेषु इव भूपेषु कीर्तिसुधारसस्य रिक्तभावं कृत्वा दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि ।

व्याख्या

यस्य राजा आहवमल्लदेवस्य प्रपा पानीयपालिका 'प्रपा पानीयपालिका' इत्यमरः । तस्याः पालिकयेव जलप्रदानरतया नार्येव वीरश्रिया वीरलक्ष्म्या कूपेष्विव भूपेषु राजसु कीर्तिर्यशः सुधारस इषामृतरस इव तस्य रिक्तभावं भूम्यात्वं विधाय कृत्वा दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि स्नेहार्द्राकृतानि । यथा प्रपापालिका कूपस्थसम्पूर्णजलं सर्वदिकस्थजनान् पाययित्वा तेषां मुखानि प्रसादयति, कूपानि च जलरहितानि करोति तथैव वीरश्रीः सर्वान् विपक्ष-भूपान् कीर्तिशून्यान् विधायाऽस्य कीर्त्या सर्वा दिशो धवलयतिस्म तत्स्याञ्जनानाऽऽनन्वयतिस्मेतिभावः । वीरलक्ष्म्याः प्रपापालिकासावुष्याद्भूपेषु कूपसावुष्याच्छोषमा । दिगन्त-विशान्त-यशा असौ वीर इति भावः ।

भाषा

जिस राजा आहवमल्लदेव की वीरश्री ने पोसरा चलाने वाली स्त्री के समान कूपों के समान भूपों में से अमृत जल के समान यश को निकालते २ उन्हें खाधी कर पोसरे पर पानी पीने वालों के मुखों के समान सब दिशाओं के मनुष्यों के मुखों को प्रसन्न कर दिया । अर्थात् आहवमल्लदेव ने वीरता से

समग्र वृष्ट राजाओं का नाश कर और उन राजाओं की कीर्ति नष्ट कर चारों दिशाओं में रहने वाले मनुष्यों को प्रसन्न कर दिया ।

**कौक्षेयकः क्षमातिलकस्य यस्य पीत्वातिमात्रं द्विषतां प्रतापम् ।
आलोढ्य बाष्पाम्बुमिराचचाम चोलीकपोलस्थलचन्दनानि ॥६०॥**

अन्वयः

क्षमातिलकस्य यस्य कौक्षेयकः द्विषतां प्रतापम् अतिमात्रं पीत्वा चोलीक-
पोलस्थलचन्दनानि बाष्पाम्बुभिः आलोढ्य आचचाम ।

व्याख्या

क्षमायाः पुषिभ्यास्तिलकस्य भूषणस्य यस्य राज्ञः कौक्षेयक कृपाणः 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । द्विषतां शत्रूणां प्रतापं तेजोऽतिमात्र-
मत्यधिकं पीत्वा, शत्रूणां प्रतापं विनाश्येत्यर्थः । चोलीनां चोलदेशीयनारीणां
कपोलस्थलेषु गण्डस्थलेषु शोभायै सुखार्थञ्च लिप्ताग्न्यपितानि चन्दनानि बाष्पा-
म्बुभिस्तवीयाभुजलरालोढ्य संमध्याऽऽचचाम पीतवान् । कृपाणः प्रतापोष्मणः
क्षान्त्यर्थं चोलस्त्रीबाष्पाम्बुभिश्चितचन्दनं पीतवान् । कश्चिदुष्णतानिवारणाय
चन्दनमिश्रितं जलं शीत्याय सेवत इत्यप्रकृतव्यवहारस्य कृपाणव्यवहारे समारो-
पास्तमासोत्तरलङ्कारः । 'समासोक्तिः समर्थं कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहार-
समारोपः प्रस्तुतेऽप्यस्य वस्तुनः' ॥

भाषा

जिस पृथ्वीभूषण राजा के खड्ग ने शत्रुओं के प्रताप को पीकर गर्मी होने से
चोल देश की नारियों के कपोलों में लगे हुए चन्दन को उनके आंसुओं में घोल
कर ठंडक प्राप्त करने के लिए पी लिया । अर्थात् पतियों के मर जाने से उनके
कपोलों पर पहिले का लगा चन्दन उनके आंसुओं से धुल गया ।

**दीप्रप्रतापानलसन्निधानाद् विभ्रतिपासामिव यत्कृपाणः ।
प्रमारपृथ्वीपतिकीर्तिधारां धारासुधारां कवलीचकार ॥६१॥**

अन्वयः

यत्कृपाणः दीप्रप्रतापानलसन्निधानात् पिपासां विभ्रद् इव प्रमारपृथ्वी-
विभ्रोर्तिधारां सुधारां धारां कवलीचकार ।

व्याख्या

यस्य राज्ञः कृपाणः कङ्को यत्कृपाण आहवमस्तदेवस्य राज्ञः कृपाणः दीप्तो दीप्तिमाग्न्यः प्रतापानलः प्रतापक्याग्निस्तस्य सन्निधानात्सानीप्यात्पिपासां जलं पातुमिच्छां विभ्रद्वारयन्निव प्रमारस्य पारमारसंज्ञकराजवंशस्य ये पृथ्वीपतयो राजानस्तेषां कीर्तिधारां यशःप्रवाहक्यामुधारां महतीं धारां धारानगरीक्यां जलधारां कवलीचकार अग्राह । धाराशब्देनोभयार्थबोधाय इत्येवात्कृतः । धाराकवलीकरणे प्रतापानलसन्निधानप्रयुक्तपिपासाधारणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणाद्भेदोत्प्रेक्षा ।

भाषा

जिसकी तलवार ने राजा के तीव्र प्रताप रूपी अग्नि के पास रहने से मानो प्यासी होकर परमारवंश के राजाओं की कीर्ति की जलधारा रूपी उन्नत धारानगरी को जलधारा के समान पी लिया अर्थात् जीत लिया । अर्थात् पारमार वंशीय राजाओं की कीर्ति रूपी प्रसिद्ध राजधानी धारा नगरी को अपने हाथ कर लिया ।

अगाधपानीयनिमग्नभूरि-भूमृत्कुटुम्बोऽपि यदीयखड्गः ।

भाग्यक्षयान्मालवभर्तुरासीदेकां न धारां परिहर्तुमीशः ॥६२॥

अन्वयः

अगाधपानीयनिमग्नभूरिभूमृत्कुटुम्बः अपि यदीयखड्गः भाग्यक्षयात् मालवभर्तुः एकां धारां परिहर्तुम् ईशः न आसीत् ।

व्याख्या

अगाधेऽपरिमितेऽप्यन्ततीक्ष्णे च पानीये जले कङ्कधाराजले च निमग्नमन्तर्गतं नष्टं च भूरिभूभृतां बहुपर्वतानामनेकेषाञ्च राज्ञां कुटुम्बं समूहो वंशश्च यस्यैवं भूतोऽपि यदीयकङ्को भाग्यक्षयाद्दीर्घाद्याधारानगर्या मालवभर्तुर्मात्स्यवासीत्यस्य भोजित्यैकां केवलमद्वितीयां वा धारां जलधारां धारानगरीं च परिहर्तुं त्यक्तुं शमस्तमर्थो नाऽऽसीत् । यद्येन्द्रवज्रप्रहारभीताः पर्वताः समुद्रस्याग्नाधपानीये निमग्नास्तथैव यदीयकङ्काजलधाराजले भूरि राजानो निमग्नाः संहृता इत्यर्थः । एवमप्यजलधारासमूहोऽपि कङ्को धारानगर्या दीर्घाद्यात्कुण्ड इवैकजलधारा-रूपामद्वितीयधारानगरीं त्यक्तुं समर्थो नाऽभवदित्यर्थः । कङ्कमुद्रास्तस्यैव एकमुद्रार्थं न प्रयतते इति लोके प्रसिद्धम् । तथापि दीर्घाद्यास्तर्षं सम्भवति ।

भाषा

जिस राजा के सङ्ग के तीक्ष्ण और अथाह धारा जल में समुद्र में इन्द्र के वज्र के भय से खूब नीचे डुबकी लगाकर छिपे हुये पर्वतो के समान अन्य राजाओं के कुटुम्बों के निमग्न अर्थात् नष्ट हो जाने पर भी धारा नगरी के दुर्भाग्य से वह सङ्ग एक छोटे धारा प्रवाह के समान मालवा के राजा भोज की राजधानी धारा नगरी को न छोड़ सका। अर्थात् अनेक बड़े २ राजाओं को जीत लेने पर भी छोटी सी धारा नगरी को जीतने से वह अपने को न रोक सका।

निःशेषनिर्वासितराजहंसः खड्गेन बालाम्बुदमेचकेन ।

भोजक्षमामृदुभुजपञ्जरेऽपि यः कीर्तिहंसी विरसीचकार ॥६३॥

अन्वयः

बालाम्बुदमेचकेन खड्गेन निःशेषनिर्वासितराजहंसः यः भोजक्षमा-
मृदुभुजपञ्जरे अपि कीर्तिहंसी विरसीचकार ।

व्याख्या

बालाम्बुदः नूतनमेघो कृष्णवर्णमेघस्तद्वन्मेचकेन श्यामेन खड्गेन कृपाणेन निःशेषं यथा स्यात्तथा निर्वासिता स्वनिवासाद्बहिः कृता राजहंसा राजानो हंसा इवेति राजहंसा राजभेष्टा यत्र मानसं प्रापिता राजहंसपक्षिणो येन सः । य आहुवमल्लवेवो नाम राजा भोजनामा क्षमामृदुराजा तस्य भुजः पञ्जर इव तस्मिन् सर्वसुखसामग्रीनिधानेऽपि कीर्तिरूपिणीं हंसीं पतिवियोगाद्विरसीचकार दुःखसागर-निमग्नां चकार । भोजराज कीर्तिरपि निराधारा सती दुःखिता जाता । वर्षा काले मानसं यान्ति हंसा इति प्रसिद्धयनुरोधान्मेघाम्बिलोचय हंसाः स्वस्थानं त्यजन्ति मानसञ्च गच्छन्ति । बालाम्बुदेन खड्गस्य सावधानुपमा । राजसु राजहंसपक्षिणामभेदारोपात्कीर्ती हंस्या अभेदारोपाद्भोजराजभुजे पञ्जराभेदा-रोपाच्च सावयवरूपकम् ।

भाषा

जिसने नवीन मेघ के समान कृष्णवर्ण खड्ग से समस्त राजारूपी राजहंसों को भगा दिया था (मेघों को देखकर हंसपक्षी मानस सरोवर चले जाते हैं ऐसी प्रसिद्धि है) उसने भोजराजा के भृजारूपी पिंजड़े में सुरक्षित उसकी कीर्तिरूपी

हुंसी को (पति वियोग से) उदास कर दिया । अर्थात् भोजराजा की कीर्ति को भी कलङ्कित कर दिया ।

**भोजक्षमापालविमुक्तधारा-निपातमात्रेण रणेषु यस्य ।
कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिश्चित्रं प्रकोपाग्निरवाप शान्तिम् ॥६४॥**

अन्वयः

यस्य रणेषु कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिः प्रकोपाग्निः भोजक्षमापाल-विमुक्तधारा निपातमात्रेण शान्तिम् अवाप (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो रणेषु युद्धेषु कल्पान्तस्य प्रलयस्य यः कालानलः सर्वभस्म-सात्कारिप्रचण्डाग्निस्तद्वचण्डोद्भा मूर्तिः स्वरूपं यस्य सः 'सर्वतः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि' इत्यमरः । प्रकोपाग्निः क्रोधानलो भोजएव क्षमापालो नृपस्तेन विमुक्ता त्यक्ता पक्षे प्रवाहिता धारानगरी खड्गधारा जलधारा च तस्या निपातेन पतनेन प्रवाहेण च शान्तिमवाप प्रापेति चित्रमवभुतम् । यथा जल-धारयाऽग्निः शान्तिमेति तथैव धारानगरीविजयेन राज्ञ क्रोधः शान्तिमगावित्यर्थः । कल्पान्तकालानलेन प्रकोपाग्नेस्तावद्व्यावृपमालङ्कारः । श्लिष्टेन धारापदेन जल-धाराया धारानगर्याः खड्गधारायाश्च ग्रहणावत्र श्लेषोऽलङ्कारः । यथा प्रल-याग्निर्भोजनृपविसृष्टजलधारा निपातमात्रेण शान्तिमाप्तुं कदापि न शक्नोति तथैव प्रलयाग्निसदृशप्रचण्डकोपाग्निरपि भोजप्रयुक्त खड्ग-धारारूपधाराजलेन न शान्तिमाप्तुं प्रभवति परम्बाऽत्र स शान्तिमाप इति विरोधः । धारापदेन धारानगर्या विमर्शेन विरोधपरिहार इति विरोधाभासालङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा की, युद्धों में प्रलय कालीन आग के भयङ्कर स्वरूप वाली क्रोधाग्नि, राजा भोज द्वारा चलाई हुई तलवार की धार रूपी जलधारा के पड़ते ही ठंडी हो गई, यह अचम्भे की बात है । यद्यर्थ में उसका क्रोध, राजा भोज द्वारा त्यक्त धारा नगरी के अधः पतन से अर्थात् उसको जीत लेने से शान्त हुआ ।

**यः कोटिहोमानसधूमजालैर्मलीमसीकृत्य दिशां म्रुक्षानि ।
तत्कीर्तिभिः बालयति स्म शश्व-दखण्डतारापतिपाण्डुरामिः ॥६५॥**

अन्वयः

यः कोटिहोमानलधूमजालैः दिशां मुखानि मलीमसीकृत्य अक्षयवृत्तारपतिपाण्डुराभिः तत्कीर्तिभिः शश्वत् क्षालयति स्म ।

व्याख्या

य आहवमल्लवेवः कोटिसंख्याका होमा यज्ञास्तेषामनलोऽग्निस्तस्य धूमजालैर्धूमसमूहैर्विशां काष्ठानां 'विशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्चहरितश्चता' इत्यमरः, मुखानि मलीमसीकृत्य 'अभूततद्भावे चिबः प्रत्ययः' मलिनीकृत्य 'मलीमसन्तु मलिनं कञ्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । अक्षयः परिपूर्णस्तारापतिश्चन्द्रस्तद्वत्पाण्डुराभिः शुक्लाभिस्तत्कीर्तिभिः यज्ञयशोभिः शश्वत्पुन क्षालयतिस्म पुनरपि श्वेततामानयतिस्म । तारापतेः पाण्डुरत्वेन कीर्ता सावृष्यानुपमा । विष्णुमुक्तामलिनीकरणपटुभ्यो यज्ञेभ्य एव पाण्डुरकीर्तिजननाद्विषमालङ्कारोऽप्यत्र ।

भाषा

जिसने करोडो यज्ञों की अग्नियों से उत्पन्न धूँएँ से दिशाओं के मुखों को मँलाकर पूर्ण चन्द्र के समान शुभ्रवर्ण अपनी यज्ञजन्य कीर्ति से उनके मुखों को फिर से धो डाला । अर्थात् उसने करोडो यज्ञ किये जिससे उसका यश चारों दिशाओं में फैल गया ।

ध्रुवं रणे यस्य जयामृतेन क्षीबः क्षमाभर्तुरभूत्कृपाणः ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारासहस्रं यशसोऽवकीर्णम् ॥६६॥

अन्वयः

यस्य क्षमाभर्तुः कृपाणः रणे जयामृतेन ध्रुवं क्षीबः अभूत् । यत् अनेन एका धारा गृहीता यशसः धारासहस्रम् अवकीर्णम् ।

व्याख्या

यस्य प्रसिद्धस्य क्षमाभर्तुः पृथ्वीपतेः कृपाणः खड्गो रणे दृष्टे जयामृतेन विजयरूपाभृतपानेन ध्रुवं निश्चयेन क्षीबो मदान्धोऽभूत् । यद्यस्मात्कारणावनेनैका धारा धारानवरी खड्गधारा च गृहीता स्वायत्तीकृता धारिता च परस्त्र तेन कार्येण यज्ञसः कीर्तेर्धारासहस्रं प्रबाहसहस्रमवकीर्णं विस्तारितम् । इदमेव मत्स्येयं यथेकस्या धाराया धारासहस्रेण विनिमयः कृत इति परिकृतिरलङ्कारः । परिवृ-

तिर्निनिमयो योऽर्वा ना स्यात्समासवैरिति लक्षणात् । धारा शब्दस्य धारानगरी,
कङ्कणधारा जलधारा चैत्यर्थत्रयबोधाच्छ्लेषोऽलङ्कारः, अतः संकरः ।

भाषा

जिस राजा की तलवार, युद्ध में विजयरूपी अमृत का पान कर अवश्य
मदोन्मत्त हो गई थी । क्यो कि उसने केवल एक धारा नगरी को लेकर या
एक धारा रखते हुवे कीर्ति की हजारो धाराओं को बहाया ।

शतक्रतोर्मध्यमचक्रवर्ती क्रमादनेकक्रतुदीक्षितोऽपि ।
ऐन्द्रात्पदादभ्यधिके पदे यस्तिष्ठन्न शङ्कास्पदतामयासीत् ॥६७॥

अन्वयः

मध्यमचक्रवर्ती क्रमात् अनेकक्रतुदीक्षितः यः ऐन्द्रात् पदात् अभ्यधिके
पदे अपि तिष्ठन् शतक्रतोः शङ्कास्पदतां न अयासीत् ।

व्याख्या

मध्यमचक्रवर्ती मध्यमलोकस्य भूलोकस्य चक्रवर्ती सार्वभौमः क्रमात्परि-
पाद्याग्नेकेष्वसंख्येषु क्रतुषु यज्ञेषु दीक्षितः सञ्जातवीक्षः यो राजा ऐन्द्रात्पदादिबिन्ध-
पदापेक्षयाऽभ्यधिकेऽधिकगुणे पदेऽपि स्थानेऽपि तिष्ठन्समासीनः शतक्रतोरिन्द्रस्य
शङ्कास्पदतां सन्देहस्थानं नाऽयासीन्न प्राप्तः । तस्याऽसंख्यक्रतुसम्पादनेनाऽपि
शतक्रतुर्भयभीतो न बभूव यतस्तेनैव तदुत्पादनार्थं ब्रह्मा प्रार्थित आसीत् ।
शङ्काकारणसत्त्वेऽपि शङ्कास्वरूपकार्याभावप्रतिपादनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

पृथ्वी के सम्राट् आहुवमल्लदेव के धीरे २ अनेक यज्ञो के करने से इन्द्र
पद से भी उच्चपद पाने की योग्यता हो जाने पर भी इन्द्र के मन में उसके
सम्बन्ध में कोई शङ्का उत्पन्न न हुई । (क्योकि इन्द्र की प्रार्थना से ही यह
चालुक्य वंश ब्रह्माने उत्पन्न किया था ।)

चिन्तामखिर्यस्य पुरो वराकस्तथाहि वार्ता जनविभ्रुतेयम् ।
यत्तत्र सौवर्ग्यतुलाधिरूढे चक्रे स पाषाणतुलाधिरोहम् ॥६८॥

अन्वयः

यस्य पुरः चिन्तामणिः बराकः तथाहि इयं वार्ता जनविभ्रुता यत् तत्र सौवर्णतुलाधिरूढे (सति) सः पाषाणतुलाधिरोहं चक्रे ।

व्याख्या

यस्य राज्ञः पुरः समतायां चिन्तामणिर्नामाऽनर्घं रत्नं बराकोऽगण्यो वैज्य-
मेवाऽवलम्बते । राजापेक्षया नातिशयचमत्कारित्वेन प्रभावशून्यत्वात् । तथाहि
यत् इयं वार्ता जनेषु विभ्रुता विख्याताऽऽसीत् । यदित्यनेनोत्तराद्धोक्तवाक्यार्थ-
परामर्शः । तत्र राजनि सुवर्णतुलापुरुषदानार्थं सौवर्णीं तुलेति सौवर्णतुला
तस्यामधिकृष्टं स्थिते सति स चिन्तामणिः पाषाणेन सह तुला साम्यं तस्यामधिरोहं
स्थिति, रत्न-तोलन-तुलायां वा स्थिति चक्रे । अस्य राज्ञः सुवर्णेन तुलना
चिन्तामणेस्तु पाषाणेन तुलनेत्यर्थपरामर्शाच्चिन्तामणेर्वैज्यमेव । अथ च स
चिन्तामणिरभीष्टवस्तुचिन्तयाऽभीष्टवस्तुप्रदाता । अयं राजा तु चिन्तां विनैव
सर्वाभीष्टं दातेति भावः । उपमानस्य चिन्तामणे राजरूपोपमेयापेक्षयाऽपकर्ष-
प्रतिपादनाद्ब्यतिरेकालङ्कारः । 'उपमानाद्यवगम्यस्य व्यतिरेकस्तएव सः' ।

भाषा

जिस राजा की ममता में चिन्तामणि रत्न भी किसी महत्व का नहीं था ।
इसीलिये यह बात लोक प्रसिद्ध है कि सुवर्ण पुरुष के दान में राजा सोने की
तुला पर चढ़ता था किन्तु चिन्तामणि पत्थर (रत्न) तोलने की तुला पर
तोला जाता था अर्थात् चिन्तामणि की तोल पत्थरों से होती थी और
राजा की सोने से । (चिन्तामणि अभीष्टवस्तु की याचना करने पर
अभीष्ट वस्तु देता है किन्तु यह राजा बिना याचना के ही अभीष्ट वस्तु
देता था) ।

विधाय रूपं मशकप्रमाणं भयेन कोणे क्वचन स्थितस्य ।

कल्लेरिवोत्सारणकारणेन यो यागधूमैर्भुवनं श्लोष ॥६६॥

अन्वयः

यः भयेन मशकप्रमाणं रूपं विधाय क्वचन कोणे स्थितस्य कल्लेः
उत्सारणकारणेन इव यागधूमेः भुवनं श्लोष ।

व्याख्या

यो नृपो भवेन राज्ञो भीत्या मशकसमानं मशकवदस्वरूपं विद्यमानं निर्माय
 स्वप्न कस्मिंश्चित्कोणे स्थितस्याऽऽत्मानमपावृत्य विद्यमानस्य कलेः कलियुगस्यो-
 त्सारजकारणेनाऽप्रसारणार्थं दूरीकरणार्थमिव यागधूमैर्मशजनितधूमैर्भुवनं जगद्ग-
 रोधाऽऽच्छादितवान् । कलजनितपापनिवारणार्थं यज्ञा मशकनिवारणार्थं भूमिश्च
 क्रियत इत्याचारः । अत्र कलेस्तारणस्य यज्ञधूमकरणकभुवनरोधप्रयोजनत्वे-
 नोत्प्रेक्षणावुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा ने, मच्छर के इतना छोटा रूप धारण कर, किसी कोने में भय
 से छिपकर बैठे हुए कलियुग को भगाने के लिए ही मानो यज्ञों के धूँ से पृथ्वी
 को छा दिया । (मच्छरों को भगाने के लिए धूँ किया जाता है ।)

स्वभाविकादुष्णगमस्तिभासः क्षत्रोष्मणो दृष्टिविघातहेतोः ।

यस्मिन्परित्रस्त इति क्षितीन्द्रे क्षणं न चिक्षेप कलिः कटाक्षम् ॥१००॥

अन्वयः

कलिः यस्मिन् क्षितीन्द्रे स्वाभाविकात् उष्णगमस्तिभासः क्षत्रोष्मणः
 दृष्टिविघातहेतोः परित्रस्तः इति क्षणं कटाक्षं न चिक्षेप ।

व्याख्या

कलिः कलियुगो यस्मिन्प्रसिद्धे राजन्याहवमल्लदेवे स्वाभाविकात्प्राकृतिका-
 कुष्णा गमस्तयो यस्य स उष्णगमस्तिः सूर्यस्तस्य भास इव भासः प्रभाः 'स्युः
 प्रभाश्चक्षुस्तिवद्भा भाश्चक्षुस्तिवीप्तयः' इत्यमरः । यस्य तस्य अतात्त्रायत
 इति क्षत्रं क्षत्रियकुलं तस्योष्मा तेजस्तस्य क्षत्रोष्मणः क्षात्रतेजसो दृष्टेर्विघात इति
 दृष्टिविघात दृष्टिद्विनाशस्तस्य हेतोः कारणात् परित्रस्तो भयभीत इति हेतुना
 क्षणं क्षणमात्रमपि कटाक्षं स्वाभाविकवर्णनं 'अपाङ्गौ नेत्रयोरन्ती कटाक्षोऽपाङ्ग-
 वर्णनं' इत्यमरः । न चिक्षेप न प्रसारयामास । अत्र क्षत्रोष्मण उष्णगमस्तिना
 सूर्येण सादृश्यप्रतिपादनावुपमालङ्कारः ।

भाषा

स्वाभाविक सूर्य के समान तेज वाले क्षत्रिय तेज से, दृष्टिनाश होने के भय

से भयभीत कली, एक क्षण के लिये भी इस राजा पर अपनी कुटिल दृष्टि नहीं डालता था ।

**अन्यायमेकं कृतवान् कृती यच्चालुक्यगोत्रोद्भववत्सलोऽपि ।
यत्पूर्वभूपालगुणान्प्रजानां विस्मारयामास निजैश्चरित्रैः ॥१०१॥**

अन्वयः

चालुक्यगोत्रोद्भववत्सलः अपि कृती यः एकं अन्यायं कृतवान् यत् निजैः चरित्रैः प्रजानां पूर्वभूपालगुणान् विस्मारयामास ।

व्याख्या

चालुक्यगोत्रे चालुक्यवंशे उद्भव उत्पत्तिर्गोत्राणां तेषु वत्सलः स्निग्धो भक्त इत्यर्थः स्वकुलोत्पन्नपूर्ववर्तितनुपाणां भक्तोऽपि 'लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । कृती कार्यकुशलः पुण्यवाञ्छितो यो राजाऽऽहवमल्लदेव एकमन्यायमनुचितकार्यं कृतवान् यच्छस्मात्कारणाभिर्बैस्स्वीयैश्चरित्रैः क्लृप्तगुणैः प्रजानां जनानां वण्डी 'शेखे—इत्यनेन' प्रजानामित्यत्र सम्बन्धसामान्ये वण्डी । पूर्वभूपालगुणान्स्ववंशजपूर्ववर्तितनुपगुणान् विस्मारयामास । अस्य गुणोत्कर्षेण भूतपूर्वतनुपा विस्मृता इत्यर्थः । एकस्याऽन्यायकार्यस्य विधानादावौ निम्नाद्याः प्रतीतिः पर्यवसाने तु राज्ञः प्रभावप्रसंसा प्रतीयते । अत्र व्याजस्तुतिरलङ्कारः । 'व्याजस्तुतिर्मुखे निम्बास्तुतिर्वा कठिरन्यवेति' ।

भाषा

पुण्यात्मा, कार्यकुशल उस राजा ने चालुक्यवंशीय प्राचीन राजाओं में श्रद्धा भक्ति रखते हुये भी एक यह अन्याय किया था कि अपने उत्कृष्ट गुणों से प्रजाओं को पूर्ववर्ती राजाओं के गुणों का विस्मरण करा दिया था । अर्थात् पूर्ववर्ती राजाओं से यह आहवमल्लदेव अधिक गुणी था ।

**विशीर्णकर्णा कलहेन यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन ।
संगच्छतेऽद्यापि न डाहसश्रीः कर्पूरताडकनिर्भयशोभिः ॥१०२॥**

अन्वयः

यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन कलहेन विशीर्णकर्णा डाहसश्रीः कर्पूर-
ताडकनिभैः यशोभिः अद्यापि न सङ्गच्छते ।

व्याख्या

पृथ्व्या भूमेर्भुजङ्गः पतिः कामुकश्च तस्य पृथिवीश्वरस्य निरर्गलेन निष्प्रति-
बन्धेन कलहेन विवादेन युद्धेन च विशीर्णो कर्णो यस्याः सा, विशीर्णो नष्टः
कर्णस्तन्नामधेयो नृपो यस्याः सा च षष्ठ्यप्रकर्णो डाहलानां डाहलदेशीयनृपाणां
(डाहलदेशाश्चेवीदेशावभिन्नः ।) श्री राजलक्ष्मीः कर्पूरस्य यत्ताडङ्गं कर्णभूषणं
'ताटङ्गमपि पाठ' तन्निर्भस्तस्तमानैर्यशोभि कीर्तिभिरधुनाप्यद्य यावन्न सङ्गच्छते
न मिलति न शोभत इत्यर्थः । कर्णभावात्तद्भूषणाभावस्तत्कीर्त्यभावश्च ।
यशसः कर्पूरताडङ्गेनसावृष्यानुपमा ।

भाषा

उस राजा के या कामुक के बिना रोक टोक के युद्ध से अथवा अत्यधिक
झगडा हो जाने से डाहल के राजा कर्ण के मर जाने के कारण या दोनों कान
कट जाने के कारण, डाहल देश की राजलक्ष्मी, कपूर के बने हुए या कपूर के
ऐसे श्वेत कर्णभूषण के समान यशो से अभीतक शोभित नहीं होती है ।

पाठान्तरम्-भङ्गयन्तरेण तदेव वर्णनं, न तु पाठ भेदः—

उसी भाव को कवि दूसरे प्रकार से वर्णित करते हैं ।

कर्णे विशीर्णे कलहेन यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन ।

कीर्तिः समाश्लिष्यति डाहलोर्वी न दन्तताडङ्गनिमाधुनापि ॥१०३॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन कलहेन कर्णे विशीर्णे (सति) दन्तता-
डङ्गनिमा कीर्तिः अधुना अपि डाहलोर्वी न समाश्लिष्यति ।

व्याख्या

यस्य प्रसिद्धस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य पृथ्वीपतेः कामुकस्य वा निरर्गलेन कोलाहल-
सम्पन्नेन कलहेन विवादेन युद्धेन वा कर्णे तन्नामके डाहलनृपे श्वोत्रे वा विशीर्णे
मृते वा नृदिते सति दन्तताडङ्गनिमा गजदन्तनिमित्तकर्णभूषणवच्छुद्धा कीर्ति
रधुनाऽपि डाहलोर्वी डाहलदेशं न समाश्लिष्यति नाऽऽश्लिष्यति । गजदन्त-
ताडङ्गेन कीर्तिर्वावस्थेन साम्यानुपमा । भुजङ्गकर्णपदयोः श्लिष्टत्वात्कामिनी
क्याप्रकृतार्थेन डाहलोर्वीक्याप्रकृतार्थस्योपमावोपमेयभावे व्यवहृतः । एवं भुजङ्ग-
पदवाच्ययोरपि । तथा च शब्दशक्तिमूलध्वनिः समासोक्तिर्वा ।

भाषा

जिस कामुक के समान राजा के (व कामिनी के समान डाहलोर्बी के) अत्यधिक युद्ध से या कलह से कर्ण राजा के मरने पर या कान के कट जाने पर हाथी दात के बने हुवे कान के आभूषण के समान श्वेत कीर्ति अभी भी डाहलदेश को नहीं प्राप्त हो रही है। (कान कट जाने से कर्ण भूषण पहनने का सीमाव्य ही अप्राप्य हो जाता है। कर्ण राजा के ऐसे प्रतापी राजा के मर जाने से कीर्ति कहाँ से आ सकती है)।

यस्यासिरत्युच्छलता रराज धाराजलेनेव रणेषु धाम्ना ।

दत्तारिमातङ्गसहस्रसङ्गामभ्युक्ष्य गृह्णन् वैरिलक्ष्मीम् ॥१०४॥

अन्वयः

यस्य असिः रणेषु अत्युच्छलता धाराजलेन इव धाम्ना दत्तारिमातङ्ग सहस्रसङ्गां वैरिलक्ष्मीम् अभ्युक्ष्य गृह्णन् इव रराज ।

व्याख्या

यस्य भूपतेरसिः खड्गो रणेषु युद्धेष्वत्युच्छलतोर्ध्वं गच्छता धाराजलेन खड्ग-धाराजलेनेव धाम्ना तेजसा, वृप्ता मदान्धा अरिमातङ्गाः शत्रुहस्तिनो विषय-चाण्डालाश्च तेषां सहस्रं तस्य सङ्गः संसर्गो यस्याः सा तां वैरिलक्ष्मीं शत्रुभिय अभ्युक्ष्य प्रक्षाल्य 'उक्ष् सेचने' इत्यस्माद्धातोरभ्युपसर्गात्स्वप्यभ्युक्षेतिनिष्पन्नम् । 'गृह्णन्निवाऽऽसादयन्निव रराज शुशुभे' । यथा चाण्डालसङ्गादशुद्धं वस्तु जलेन संप्रोक्ष्य शुद्धं विधाय गृह्यते तथैवाऽत्राऽपि मातङ्गसहस्रसंगजनिताशुद्धियुक्ता वैरिलक्ष्मी धाराजलेन पवित्रीकृत्य गृहीता । धाराजलेन सह धाम्नास्सावुष्यप्रतीतिरित्युपमा । मातङ्गशब्देन गजानां चाण्डालनाञ्चप्रतीत्या श्लेषोऽलङ्कारः । खड्गे वैरिलक्ष्मीकर्मकग्रहणक्रियाया उत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । अतस्तेषां सङ्करः ।

भाषा

जिस राजा की तलवार, युद्धों में ऊपर उठने वाले अपनी धार के जल के समान तेज से मदीन्मत्त हजारों शत्रुरूपी हाथियों के अथवा हजारों शत्रु चाण्डालों के संसर्ग दोष से अपवित्र शत्रुओं की लक्ष्मी का मानो प्रोक्षण कर ग्रहण करती हुई शोभित हुई । अर्थात् अपवित्र शत्रुलक्ष्मी पर अपनी तेज धार का पानी छिड़क, उसे पवित्र कर उसका ग्रहण किया । (अपवित्र वस्तु पर गङ्गाजल छिड़क कर पवित्र करते श्री परिपाटी है) ।

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनामभ्रान्तसन्तापकदर्ध्यमाने ।

पराङ्मुखं शोषविशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमासीत् ॥१०५॥

अन्वयः

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनाम् अभ्रान्तसन्तापकदर्ध्यमाने कुचस्थले शोष-
विशङ्कया इव कुङ्कुमपङ्कः पराङ्मुखम् आसीत् ।

व्याख्या

यस्याऽऽहवमल्लदेवस्य वैरिसामन्ताः शत्रुनृपास्तेषां नितम्बिनीनामङ्गनाना-
मभ्रान्तो निरन्तरदृष्टासौ सन्तापश्च संज्वरश्च 'सन्तापः संज्वरः समौ' इत्यमरः ।
तेन कवर्ध्यमाने दुर्दशामापन्ने तप्ते इत्यर्थः । कुचस्थले स्तने शोषस्य शोषणकर्मेणो-
विशङ्कयेव सन्देहेनेव, कुचयोः शुष्कत्वं कुङ्कुमलेपजग्योष्णत्वेन मामूढिति हेतोः
कुङ्कुमपङ्कं पराङ्मुखमासीत् नोपलिप्तमित्यर्थः । पतिविरहात्कुङ्कुमलेपावी-
नामभावः । अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुखत्वे स्तनयोः शोषशङ्काया
हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणाद्वैतप्रेक्षा ।

भाषा

जिस राजा के विपक्षी सामन्तो की नारियो के निरन्तर दुःख से दुर्दशा को
प्राप्त, स्तन, कहीं सूख न जाय इस सन्देह से मानों उन पर केसर का लेप नहीं
किया गया था । अर्थात् पतियो के मर जाने से केसर का लेप आदि शृङ्गार
बन्द हो गया था ।

एकत्र वासादवसानभाजस्ताम्बूललक्ष्म्या इव संस्मरन्ती ।

वक्त्रेषु यद्वैरिविलासिनीनां हासप्रभा तानवमाससाद ॥१०६॥

अन्वयः

यद्वैरिविलासिनीनां वक्त्रेषु हासप्रभा एकत्र वासात् अवसानभाजः
ताम्बूललक्ष्म्याः संस्मरन्ती इव तानवम् आससाद ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो वैरिविलासिनीनां विपक्षाङ्गनानां वक्त्रेषु बहनेषु विद्यमाना
हासस्य हास्यस्य प्रभा कान्तरेकत्रवासात्तत्रैव बहनेषु विद्यमानत्वात्ताम्बूललक्ष्म्या

ताम्बूलशोभायाः संस्मरन्तीव स्मरन्ती सतीव ताम्बूलसङ्गमीः पशुर्विरहद्वेषेन वा समाप्तिं गतेति सहवासोत्सखीवृत्तान्तं स्मरन्ती सतीव ताम्रं कुशावभाससाद्य प्राप । पतिविरहास्ताम्बूलभक्षणेन सह हास्यमपि लुप्तमिति भावः । अत्र हासप्रभायाः ताम्बूलसङ्गमीसमाप्तिस्मरणस्य हासप्रभानिष्ठतनुत्व-प्राप्तौ हेतुत्वे-नोत्प्रेक्षणाद्धेतुत्वेना । अप्रस्तुतसखीवृत्तान्तस्य हासप्रभाववृत्तान्तोऽभेदसमारोपास्त-भासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा के शत्रुओं की स्त्रियों के मुखों की हास्यशोभा, एकत्र बास होने से शीघ्र समाप्त होनेवाली ताम्बूल शोभा को स्मरण करती हुई, कम होने लगी । अर्थात् पतियों के मर जाने से वैधव्य प्राप्त होने पर आनन्दजनित हंसी और ताम्बूलभक्षण दोनों ही न रहा ।

यं वारिधिः प्रज्वलदस्त्रजालं वेलावनान्तेषु नितान्तभीतः ।

भूयः समुत्सारणकारणेन समागतं भार्गवमाशशङ्के ॥१०७॥

अन्वयः

नितान्तभीतः वारिधिः वेलावनान्तेषु प्रज्वलदस्त्रजालं यं समुत्सारण-कारणेन भूयः समागतं भार्गवम् आशशङ्के ।

व्याख्या

नितान्तमत्यन्तं भीतो भयाकुलो वारिधिस्समुद्रो वेलावनान्तेषु तटगतारण्यभू-मिषु प्रज्वलज्जाज्वल्यमानमस्त्रं यस्य तं यं नृपं समुत्सारणस्याऽपसारणस्य कार-णेन हेतुना भूयः पुनरपि समागतं सम्प्राप्तं भार्गवं परशुराममाशशङ्के शङ्कित-वान् । अत्र नृपे परशुरामस्य संभावनावृत्तेः १ ।

भाषा

अत्यधिक भयभीत समुद्र, तट के जंगलो में चमकते हुए अस्त्रों से शोभित इस राजा को देखकर अपने को हटाने के लिये फिर से परशुराम आये हैं क्या, ऐसा सन्देह करने लगा ।

१ कोकणदेशः पूर्वं समुद्राभ्यन्तरे वर्तमानो भार्गवेण समुद्रं समुत्सार्य स्वनिवा-सार्थं निर्मित इति पीराणिकीकथाऽत्राऽनुसन्धेया ।

स्फोटकराहिषु यद्भटेषु तदद्भुतन्मौक्तिकशुक्तिमङ्गया ।

अस्फोटयत्तीरशिलातलेषु रोषेण मूर्धानमिवाम्बुराशिः ॥१०८॥

अन्वयः

अम्बुराशिः यद्भटेषु स्फोटकराहिषु (सत्सु) तदद्भुतन्मौक्तिकशुक्ति-
मङ्गया तीरशिलातलेषु रोषेण मूर्धानम् अस्फोटयत् इव ।

व्याख्या

अम्बूनां जलानां राशिस्तमुद्रो यस्य राशौ भटेषु योद्धासु रत्नानामुत्कराः
समूहास्तेषां प्राहिषु सत्सु स्वायत्तीकृतवत्सु सत्सु तटेषु भटन्ति स्फुटितानि
मौक्तिकानि याभ्यस्ताः शुक्तयस्तासां भङ्गव्या व्याजेन तीरे तटे यानि
शिलातलानि प्रस्तरभूमयस्तेषु रोषेण कोपेन मूर्धानं शिरसमस्फोटयद्विवाऽज्ज्व-
लविष । अत्राऽप्यनुतिमूलकोत्प्रेषालङ्कारः । समुद्रे शिरस्फोटनस्य क्रियाया
उत्प्रेषणानुत्प्रेषा । नेमा स्फुटितमुक्ताशुक्तयः किन्तु समुद्रकर्तृकशिरस्फोट-
नमिति प्रतीत्या प्रतीयमानाऽऽर्थाप्यनुतिवत्प्रेषालङ्कारम् । 'प्रकृतं वसिष्ठिव्याख्य-
स्ताव्यते सात्वप्यनुतिः ।'

भाषा

जिस राजा के योद्धाओं के, समुद्र के रत्न समूहों को ले लेने पर, तट पर
पड़ी हुई मोती निकाली, सीपो के मिष से मानो समुद्र ने क्रोध से किनारे पर
के पत्थरों पर माथा पटक २ कर अपना सिर टुकड़े २ कर डाला ।

यं वीक्ष्य पाथोधिरधिज्यचापं शोष्याश्मभिः शोणितशोणदेहैः ।

क्षोभादभीक्ष्णं रघुराजबाणजीर्णप्रणस्फोटमिवाचचक्षे ॥१०९॥

अन्वयः

पाथोधिः अधिज्यचापं यं वीक्ष्य शोणितशोणदेहैः शोष्याश्मभिः
अभीक्ष्णं क्षोभात् रघुराजबाणजीर्णप्रणस्फोटम् इव आचचक्षे ।

व्याख्या

पाथासि जलानि वीक्षन्तेऽस्मिन्निति पाथोधिः समुद्रो ज्यां नीर्वात्मविगतोऽ-
धिज्यचापो धनुर्यस्य तं यं नृपं वीक्ष्याऽऽलोक्य शोणितबाहुविरक्तं 'वधिरप्यनु-
६

शोहिताक्षरस्तस्यतजशोभितम्' इत्यमरः । शोषा रक्ता देहा येषां तं चक्षिरक्तयेहीः
शोभायनभी रक्तवर्णपावाणः समुद्रान्तस्तलस्त्रितस्तद्वर्णसम्प्राप्तेनेत्यर्थः । अथीदृश्यं
शब्दत् 'युक्ते द्वे सान्प्रतं स्थानेऽभीकृणं शब्दवदनारते' इत्यमरः । शोभात्
दुःखात् रघुराजस्य रामस्य बाणास्तेषां तत्प्रहारजनिता जीर्णाः पुरातना व्रणाः
अतास्तेषां स्फोटं विघटनमाचक्षते इव संदर्शयामासेवेत्यर्थः । रामचन्द्रबाण-
जनितक्षता नाऽद्याऽपि गता अतो भवन्निर्णयं बाणसंचारं कार्यमिति प्रार्थयामासेति
भावः । अत्र रक्तपावाणेषु जीर्णव्रणस्फोटस्य संभावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मौर्वी चढे धनुष को लिये हुवे उस राजा को देखकर सतत दुःख से समुद्र,
अपने भीतर के रक्त के सदृश लाल रंग के लाल पत्थरो के द्वारा मानो रामचन्द्र
के बाणों के पुराने घाव फट रहे हों ऐसा दिखाने लगा । अर्थात् रामचन्द्र के
बाणों से भये घाव अभी तक भरे नहीं हैं अब तुम बाण मत मारो ऐसी प्रार्थना
करने लगा ।

राशीकृतं विश्वमिवावलोक्य वेलावने यस्य चमूसमूहम् ।

अम्भोविभूतेरपरिक्षयेण क्षारत्वमन्विर्बहुमन्यते स्म ॥११०॥

अन्वयः

अग्निः वेलावने राशीकृतं यस्य चमूसमूहं विश्वम् इव अवलोक्य
अम्भोविभूतेः अपरिक्षयेण क्षारत्वं बहुमन्यते स्म ।

व्याख्या

अग्निः समुद्रो वेलावने तदारण्ये राशीकृतमेकत्रीकृतं यस्य राक्षसचमूसमूहं
सैन्यसङ्घानेकत्रीभूतं सम्पूर्णं विश्वमिव जगद्विवाऽवलोक्य बुद्ध्वाऽम्भसो जलानां
विभूतेः सम्प्रदोऽपरिक्षयेण क्षारत्वेन पानाविकर्मणि व्ययाभावात् क्षारत्वं लवण-
रसाधिक्यं बहुमन्यते स्म प्रशंसितवान् । अत्राऽपरिक्षयक्यकार्ये क्षारत्वं कारक-
मिति प्रशंसाहेतुः । सेनासमूहस्य विश्वेन सह साम्यादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सम्पूर्ण जगत् एकत्रित हो गया है ऐसा दिखाई पड़ने वाले जिस राजा के
सेनासमूह को अपने तट पर एकत्रित देखकर जलसम्पत्ति का जरा भी क्षय न

हीने से, समुद्र, अपने जल के सारेपन की सराहना करने लगा । अर्थात् यदि जल निमकीन न होता तो उस राजा की सेना उसका सब जल पी जाती ।

**उत्तम्भयामास पयोनिधेर्यस्तीरे जयस्तम्भमदम्भवीरः ।
असूयितं स्वैरविहारशीलैरालानभीत्या जलवारणेन्द्रैः ॥१११॥**

अन्वयः

अदम्भवीरः यः पयोनिधेः तीरे स्वैरविहारशीलैः जलवारणेन्द्रैः आलानभीत्या असूयितं जयस्तम्भम् उत्तम्भयामास ।

व्याख्या

नास्ति दम्भः कपटो यस्मिन्स अदम्भ आदम्बररहितश्चाऽसौ वीरो बोद्धा यो राजा पयोनिधेः समुद्रस्य तीरे तटे स्वरं स्वच्छन्दं विहारस्य विहरणस्य शीघ्रं स्वभावो येषां तैर्जलवारणेन्द्रैस्समुद्रहस्तिभिरालानस्य करिबन्धस्तम्भस्य 'तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्गले' इत्यमरः । नीत्या भयेनाऽसूयितं वीरार्थिष्कारणेन निवृत्त जयस्तम्भं विजयसूचकस्तम्भमुत्तम्भयामास निचलान । जयस्तम्भे समुद्रगजानामालानस्य आन्त्याऽसूयेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

भाषा

दम्भरहित वीर, उस राजा ने, स्वच्छन्द विहार करने वाले जल हाथियो द्वारा हाथी बाधने के खूटे के भय से ईर्ष्या युक्त दृष्टि से देखे जानेवाले विजय-स्तम्भ को समुद्र के तट पर गाड़ दिया ।

**लब्ध्वा यदन्तःपुरसुन्दरीणां लावण्यनिष्यन्दमुपान्तभाजाम् ।
गृहीतसारस्त्रिदशैः पयोधिः पीयूषसंदर्शनसौख्यमाप ॥११२॥**

अन्वयः

त्रिदशैः गृहीतसारः पयोधिः उपान्तभाजां यदन्तःपुरसुन्दरीणां लावण्यनिष्यन्दं लब्ध्वा पीयूषसंदर्शनसौख्यम् आप ।

व्याख्या

त्रिदशैर्वैर्षः 'अमरानिर्जरा देवास्त्रिवशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः । गृहीतः स्वायत्तीकृतः सारस्तत्त्वमयं यस्य सः पयोधिः समुद्र उपान्तं सौख्यं भवति

सास्तासां तटप्राप्तबिहारिणीनां यस्य नृपस्याऽन्तःपुरसुन्दरीनामन्तःपुरपुरात्रीणां
लावण्यमिष्यन्द् लावण्यरसं लब्ध्वा प्राप्य पीयूषस्याऽमृतस्य सर्वान् चिरकाला-
नन्तरं प्रत्यक्षीकरणं लब्ध्वान् सौख्यमानन्दं सुखावर्णनजन्यामोदसमानमानन्दमाय-
लेभे । वैवैरमृतस्य गृहीतत्वात्स्वसमीपे तस्याऽभावात्साम्प्रतं तल्लावण्यामृतं दृष्ट्वा
पूर्वमानन्दं प्रापेति भावः । स्त्रीणां लावण्यस्य पीयूषेण साम्यवर्णनादुपमालङ्कारः ।

भाषा

देवों ने, जिसमें से अमृत जैसी सारभूत वस्तु निकाल ली है, ऐसे समुद्र ने
अपने तट पर घूमने वाली उस राजा की रानियों के लावण्य रूपी अमृत रस को
प्राप्त कर अमृत को प्रत्यक्ष देखने का सौख्य पाया । अर्थात् अपनी गई हुई
प्रिय वस्तु के फिर मिल जाने पर जैसा आनन्द होता है वैसा आनन्द समुद्र को
प्राप्त हुआ ।

जयैकरागी विजयोद्यमेषु दृष्ट्वा प्रयाणावधिमम्बुधिं यः ।
उत्कण्ठितोऽभूदशक्यदृशत्रु—सेतौ समस्यापरिपूरणाय ॥११३॥

अन्वयः

जयैकरागी यः विजयोद्यमेषु अम्बुधिं प्रयाणावधि दृष्ट्वा दशक्यदृशत्रु-
सेतौ समस्यापरिपूरणाय उत्कण्ठितः अभूत् ।

व्याख्या

जयस्य विजयस्यैवैको रागी प्रेमी विजयैकरतियौ नृपो विजयोद्यमेषु विजय-
यात्रास्वम्बुधिं समुद्रं प्रयाणस्य गमनस्याऽर्धाधि चरमां सीमां दृष्ट्वा विज्ञायाऽप्रेगम-
नस्य प्रतिरोधकं मत्वा दशक्यदृशस्य रावणस्य शत्रू रामस्तस्य सेतुस्तस्मिन् समस्या-
परिपूरणाय राम-निर्मितार्धनष्टसेतौः पुनर्निर्माणायोत्कण्ठितः समुत्सुकोऽभूत् ।

भाषा

केवल विजय ही प्राप्त करने का प्रेमी वह राजा विजय-यात्राओं की चरम-
सीमा समुद्र को देखकर रावण के शत्रु राम जी के बनाये हुए टूटे पुल को पूरा
बनाने के लिये उत्कण्ठित हुआ ।

दोर्दण्डदर्पाद्भविदप्रकाण्डं यः सम्मुखं धावितमेकवीरम् ।
अमाजनं वीररसस्य चक्रे बाणोत्करच्छिद्रपरम्परामिः ॥११४॥

अन्वयः

यः दोर्वण्डदर्पात् सम्मुखं धावितं द्रविडप्रकाशहम् एकवीरं बायोत्क-
रच्छिद्रपरम्पराभिः वीररसस्य अभाजनं चक्रे ।

व्याख्या

यो राजा दोर्वण्डयोर्भुजवण्डयोर्वर्पावभिमानात्सम्मुखमभिमुखं धावितं वेपेना-
ऽऽगतं द्रविडेषु द्रविडदेशीयनृपेषु प्रकाशं श्रेष्ठमेकवीरमप्रतिममष्टं चोलदेशोत्तरं
बाणानामिषूणामुत्करस्तमूहस्तैः कृताभिच्छिद्रपरम्पराभिः शरवर्षजनितच्छिद्रेर्वीर-
रसस्योत्साहरूपजलस्याऽभाजनमनाश्रयं चक्रे । जलपात्रे छिद्रस्तथाशया जलं
तत्र न तिष्ठति तथैव तस्मिन् राशि शरवर्षजनितच्छिद्रेर्वीररसस्याऽभावो जात
इति भावः ।

भाषा

जिस राजा ने, अपने भुजबल के अभिमान से सामने दीड़ पड़े हुए द्रविड
देशीय योद्धाओं में अप्रतिम वीर चोल देश के राजा को बाणों की वर्षा से
छिद्रमय बनाकर उसमें वीररस रूपी जल का अभाव कर दिया । अर्थात्
उसका सब वीररस, छेद वाले बर्तन में से जैसे पानी चू कर वह बर्तन खाली
हो जाता है वैसे उन छिद्रों से बाहर चू गया और वह वीररसहीन हो गया ।
अर्थात् हार गया ।

पृथ्वीभुजङ्गः परिकम्पिताङ्गी यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः ।

विभ्रुत्य काञ्चीं भुजयोर्वलेन यथोत्तराज्यभियमाचकर्ष ॥११५॥

अन्वयः

यः यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः पृथ्वीभुजङ्गः भुजयोः बलेन काञ्चीं
विभ्रुत्य परिकम्पिताङ्गीं चोलराज्यभियम् आचकर्ष ।

व्याख्या

यः प्रसिद्धो यशस्वचलकीर्तिरेव पटस्तस्योल्लुण्ठनमुत्प्रेषणमहरणमेव
केलिस्तां करोतीति यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः पृथ्व्याः पृथिव्या भुजङ्गः पतिः
कामुकश्च भुजयोर्वलेन काञ्चीं तन्नाम्नीं नगरीं रक्षनाञ्च विभ्रुत्य मित्वा प्रगृह्य
च परिकम्पितमङ्गं यस्या सा भयेन प्रेरणा च कम्पयुक्ता चोलराजस्य मितं
लक्ष्मीं ललनाञ्च आऽऽचकर्षाऽऽकृष्टवान् । अत्र नृपराज्यलक्ष्मीव्यवहारेऽप्रकृतस्य

विदकृतकस्य काञ्चीपरिग्रहे हठाव्यसधारणनायिकासमाकर्षणरूपस्याप्रकृत-
अवधारणयाऽश्वेषमासोपास्तमासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

चोलराज की कीर्ति रूपी वस्त्र को उतार लेने की अर्थात् अपहरण करने की श्रद्धा करने वाले उस राजा या कामुक ने अपनी भुजाओं के बल से काञ्ची-नगरी को जीत कर या करघनी पकड़ कर भय से या प्रेम से कापने वाली चोल राजा की राज्यलक्ष्मी को या कामिनी को अपनी ओर खींचा । अर्थात् जिस प्रकार कोई कामुक किसी कापती हुई कामिनी की साड़ी छोड़कर अपने हाथों से उसकी करघनी पकड़ कर उसे अपनी ओर खींचता है उसी प्रकार उस राजाने यश कमाने की इच्छा से अपने भुजबल से काञ्चीनगरी को जीत कर भय से कम्पित चोलराज की लक्ष्मी को अपनी ओर खींच लिया ।

चोलस्य यद्गीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।
अद्यापि किं वानुमविष्यतीति न्यपाटयन्द्रष्टुमिवाचराणि^१ ॥११६॥

अन्वयः

वनान्ताः कण्टकिनः यद्गीतिपलायितस्य चोलस्य भालत्वचम् अद्यापि
(अर्थ) किं वा अनुमविष्यति इति अक्षराणि द्रष्टुम् इव न्यपाटयन् ।

व्याख्या

वनान्ता वनमालाः कण्टकिनः कण्टकाधीर्णा वृक्षा यस्माद्वाक् आहवमल्ल-
देवाऽस्तीत्या भयेन पलायितस्य सुतरां दूरं गतस्य चोलस्य चोलदेशानुपस्य भालत्वचं
ललाटचर्म, अद्याप्यतः परमपि चोलराजाऽयं किं वा कीदृशाप्यन्यदुःस्वाम्यनु-
मविष्यतीत्यक्षराणि ललाटकिकितानि द्रष्टुमिव ध्यातव्यम् विचारितवन्तः । अत्र
वनान्तकण्टकवृक्ष-कर्तृकभालत्वचन्यपाटने 'अद्यापि किं वाऽयमनुमविष्यतीत्यक्षर-
वर्णनस्य प्रयोजनत्वेनोत्प्रेक्षणात्कलोत्प्रेक्षा ।

भाषा

जगल के कण्टकी वृक्षों ने इस आहवमल्ल देव राजा के भय से भागने वाले
चोल देश के राजा के ललाट के चमड़े को मानों इसके भाग्य में अब और

^१ श्लोकोऽयं बहुवचलङ्कारग्रन्थेषूदाहरणार्थमुद्धृतः ।

कौन २ दुःख लिखे है इन अक्षरों को पढ़ने के लिये चीर डाला । अर्थात् भय से कांटों में से भागते २ उसके ललाट का चमड़ा कट गया ।

ब्रह्मेशोर्षं प्रतियोगिवर्गमनर्गले यद्भुजशौर्यवन्द्यौ ।

प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिचिन्त्यमानो न कोऽपि मन्त्रः प्रतिबन्धकोऽभूत् ॥११७॥

अन्वयः

अनर्गले यद्भुजशौर्यवन्द्यौ अशोर्षं प्रतियोगिवर्गं ब्रह्मति(सति) प्रत्यर्थि-
पृथ्वीपतिचिन्त्यमानः कः अपि मन्त्रः प्रतिबन्धकः न अभूत् ।

व्याख्या

नास्त्यर्गलं प्रतिबन्धकं यस्मिन्तस्मिन् यस्य राज्ञो भुजस्य शौर्यरूपाभ्यो
वीर्यरूपबन्धावशोर्षं समर्थं प्रतियोगिवर्गं शत्रुसमूहं ब्रह्मति भस्मसाद्भूवति सति
प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिभिः शत्रुभूतराजभिश्चिन्त्यमानो विचार्यमाणः स्मृतः कोऽपि
मन्त्रः काऽपि मन्त्रशक्तिः 'षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः ।
बन्धिशासकमन्त्रश्च यथा-उत्तरस्मिन्च विन्भागे मरीचो नाम राक्षसः । तस्य
मूत्रपुरीषाभ्यां हुतस्तम्भः प्रजायते । प्रतिबन्धकः प्रतिरोधको नाऽभूत् । मन्त्रेण
बन्धिः प्रतिबध्यते मन्त्रशक्त्या च राज्यं रक्ष्यते । भुजशौर्यं बन्धित्वारोपाद्रूपकम् ।
शौर्यव्यवहारे बन्धिव्यवहारस्याऽप्यभेदप्रतिपत्तिः ।

भाषा

जिस राजा की अप्रतिहत भुजबल रूपी अग्नि में सब शत्रुओं के जलते
रहने पर अर्थात् उसके भुजबल से शत्रुओं का नाश होते रहने पर, विपक्षी
राजाओं द्वारा प्रयुक्त षाड्गुण्यादि उपाय या "उत्तरस्मिन्च विन्भागे मरीचो नाम
राक्षसः । तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां हुतस्तम्भः प्रजायते" सदृश अग्निस्तम्भक मन्त्र
उस अग्नि का शामक न हुआ । अर्थात् उस राजाको विपक्षी राजाओं को
परास्त करते रहने से रोकने में विपक्षियों का कोई उपाय सफल न हुआ ।

भूमस्तस्य किमसुकोशलविधौ देवस्य विक्रामतः

युष्मेधोरिव यस्य दुष्परिहराः सर्वैरखर्वाः क्षताः ।

राक्षामप्रतिमानमेव विदधे युद्धेषु यस्योर्जित-

ज्यानिष्ठयूतनितान्तनिष्ठुररवप्राप्ताग्रवादो भुजः ॥११८॥

अन्वयः

यस्य पुष्पेषोः इव अस्त्रर्षाः शराः सर्वैः दुष्परिहराः यस्य ऊर्जितव्या-
निष्ठयूतनितान्तनिष्ठुररवप्राप्ताप्रवादः भुजः युद्धेषु राज्ञाम् अप्रतिभानम्
एव विदधे, तस्य विक्रामतः देवस्य अस्त्रकौराक्षविधौ किं ब्रूमः ।

व्याख्या

यस्य राज्ञः पुष्पेषोः कुसुमबाणस्य कामस्य इवाऽस्त्रर्षाः प्रबलाः शरा बाणास्त-
र्षीरैर्दुष्परिहरा दुःखेन परिहर्तुं शक्याः कृच्छ्रेण प्रतिरोधनीया निवारणीया
इत्यर्थः । यस्योर्जितया बलवत्या अप्या मोर्ध्या निष्ठयूतो निस्सूतो नितान्त-
मत्पन्तं निष्ठुरः कठोरो रवः शब्दस्तेन प्राप्तो लब्धोऽप्रवादी युद्धाभ्यानाय प्रथम-
भवानो यस्य स भुजो युद्धेषु रणेषु राज्ञां नृपाणामप्रतिभानं प्रतिभाराहित्यं
विवेकाशून्यत्वं मूकत्वं वा किं कर्तव्यताविमूढत्वमित्यर्थः । विदधे चक्रे, तस्य विक्रामतः
पराक्रमशालिनो देवस्याऽऽहवमल्लदेवस्य, 'नामकदेशग्रहणे नामग्रहणम् ।' अस्त्राणां
कौराक्षविधौ संचालनप्रावीण्यविधौ शस्त्रास्त्रविद्यानैपुण्यविषये किं ब्रूमः किमपि
कथनीयं नास्ति । अवागोचरत्वमेवेत्यर्थः । अत्र शार्ङ्गलविक्रीडितकृच्छ्रः ।
'सूर्यादिर्वैर्मसजास्ततस्ततगाः शार्ङ्गलविक्रीडितमिति' ।

भाषा

उस पराक्रमी राजा आहवमल्लदेव की अस्त्र चलाने की प्रवीणता के
सम्बन्ध में विशेष क्या कहा जाय, जिसके कामदेव के समान प्रबल बाणों को
कोई भी टाल नहीं सकता था और जिसकी शक्तियुक्त मीर्ची के अत्यन्त कठोर
शब्दों द्वारा सर्व प्रथम ललकार ने वाली भुजा, युद्धों में शत्रुओं को किं कर्तव्यता-
विमूढ अतएव मूक बना देती थी ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री बिल्हणविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये प्रथम सर्ग ।

नेत्राञ्जाभयुगाङ्गविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाज-भुघोत्तमात्समुदितः धीविभ्रमाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुबेरपण्डितवरात्संप्राप्तसाहाय्यकः
सर्गेऽस्मिन्प्रथमे रमाकदम्बवा टीकाद्वयं निर्मलम् ॥

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

द्वितीयः सर्गः ।

अथ कल्याणनाम्नी बालुक्यराजधानीं पञ्चविंशतिस्तोकैर्वर्णयति महाकविः ।

चकार कल्याणमिति क्रमादसौ पुरं परार्ध्यं पृथिवीपुरन्दरः ।
यदुच्चहर्म्यावलिदीपसंपदां विभाव्यते कञ्जलसंनिभं नभः ॥१॥

अन्वयः

असौ पृथिवीपुरन्दरः क्रमात् कल्याणम् इति परार्ध्यं पुरं चकार यदुच्चहर्म्यावलिदीपसंपदां कञ्जलसंनिभं नभः विभाव्यते ।

• व्याख्या

असावाहवमल्लदेवनामा पृथिव्याः पृथ्व्याः पुरन्दर इन्द्रः क्रमात् क्रियता कालेन कल्याणमिति कल्याणनामकं परार्ध्यं श्रेष्ठं 'परावर्षाप्रप्राहुरप्राप्याभूवा-
धीयमप्रियम्' इत्यमरः । पुरं नगरं चकार निर्मापयामास यस्य पुरस्य हर्म्याणि
प्रासादास्तेषामावलिः पङ्क्तिः 'धीप्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणीत्यमरः' । तस्या
धीपसंपदां धीपजालानां कञ्जलसंनिभं कञ्जलसदृशं नभोऽन्तरिक्षं 'नभोऽन्तरिक्ष-
गगनमनन्तं सुरवर्त्म लम्' इत्यमरः । विभाव्यते ज्ञायतेस्म । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।
सर्गोऽस्मिन्बंशस्यच्छन्दः 'जतीतु बंशस्वयुवीरितं जरी' ।

भाषा

इस आहवमल्लदेव राजा ने बीरे २ कल्याण नामका एक श्रेष्ठ नगर बसाया

जिसके धनियों के ऊँचे २ मकानों की कतार पर जलने वाले असंख्य दीयों के कज्जल के समान आकाश दिखाई देता था । अर्थात् काला आकाश उन दीयों का धूँवाँ मालूम होता था ।

**निवर्तिताश्चन्दनलेपपाण्डुभिर्नतभ्रुवां यत्र समुभतैः स्तनैः ।
मुखानिला एव कदर्थनक्षमा भवन्ति माने मलयाद्रिवायवः ॥२॥**

अन्वयः

यत्र नतभ्रुवां चन्दनलेपपाण्डुभिः स्तनैः निवर्तिता मुखानिलाः एव माने कदर्थनक्षमाः मलयाद्रिवायवः भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे गते वक्ते भ्रुवो वृग्भ्यामूर्ध्वभागी 'ऊर्ध्वं वृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ' इत्यमरः । यस्यां तास्तासासङ्गनानां चन्दनस्य लेपेन पाण्डुभिः शुक्लवर्णैः समुभतैस्तुङ्गैः स्तनैः कथोदरैर्निवर्तिता मुखानिसूत्र्य स्तनैस्संघट्ट्य पुनः परावृत्ता मुखानिला एव माने मानावस्थायां कदर्थने व्यथोत्पादने मानभङ्गकरणे च क्षमाः समर्था मलयाद्रेर्बायवो दक्षिणानिला भवन्ति । मलयाद्रिवायुवद्विरहव्यथासंवीपनक्षमा भवन्तीति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर की नारियों के मुख से निकलने वाले वायु ही चन्दन के लेप से श्वेत वर्ण उच्च कुचों से टकरा कर फैलते हुए, मानावस्था में विरह व्यथा को उत्पन्न करने में समर्थ मलयानिल ही हो जाते हैं । मलयानिल जिस प्रकार चन्दन वृक्षों के सम्पर्क से सुगन्धित होकर पहाड़ों से टकरा कर फैलते हुए अपनी सुगन्ध और शैत्य से विरह व्यथा कारक होते हैं वैसे ही नारियों के मुखानिल स्तन पर के चन्दन लेप से सुवासित व शीत होकर ऊँचे कठोर स्तनों से टकरा कर मन्दगति से फैलते हुए मानावस्था में उनके पतियों को विरह व्यथा कारक होकर उनका मान भङ्ग करने में समर्थ होते थे ।

**क्षपाकरः कातररश्मिमण्डलः पुरन्निगण्डस्थलकान्तिसम्पदा ।
विकीर्णसंमार्जनभस्मरेणुना विमर्ति यस्मिन्मुकुटरेण तुन्यताम् ॥३॥**

अन्वयः

यस्मिन् पुरन्ध्रगण्डस्थलकान्तिसम्पदा कातररश्मिमण्डलः क्षपाकरः
विकीर्णसंमार्जनभस्मरेणुना मुकुरेण तुल्यतां विभर्ति ।

व्याख्या

यस्मिन्नगरे पुरन्ध्रीणां पतिव्रतास्त्रीणां 'पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी
पतिव्रता' इत्यमरः । गण्डस्थलस्य कपोलस्थलस्य कान्तीनां रश्मीनां संपदा
'समूहेन कातरं' हतप्रभं रश्मिमण्डलं किरणजालं यस्य सः 'किरणप्रग्रहो रश्मी-
त्यमरः । क्षपाकरश्चन्द्रः 'नक्षत्रेशः क्षपाकरः' इत्यमरः । विकीर्णः पतितः
संमार्जनस्य गृहसंमार्जनस्य भस्मरेणुर्धूलियंस्मिन्स तेन मुकुरेण वर्पणेन 'वर्पणे
मुकुरावर्षो' इत्यमरः । सह तुल्यतां समानतां विभर्ति धारयति । उपमा-
लङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में सती स्त्रियों के कपोलस्थल की कान्ति के आधिक्य से हतप्रभ
किरण समूह वाला चन्द्रमा, झाड़ू देने में उड़ी हुई धूली के कणों से आच्छादित
ऐने के समान दिखाई देता था ।

विलासदोलायितदन्तपत्रयोः क्षपासु यत्रेन्दुरलक्ष्यमण्डलः ।
प्रविश्य संक्रान्तिमिषेण योषितां कपोलयोः कान्तिजलं विलुम्पति ॥४॥

अन्वयः

यत्र क्षपासु संक्रान्तिमिषेण प्रविश्य विलासदोलायितदन्तपत्रयोः योषितां
कपोलयोः अलक्ष्यमण्डलः इन्दुः कान्तिजलं विलुम्पति ।

व्याख्या

यत्र पुरे क्षपासु रात्रिषु विलासे स्वरंकीडायां दोलायिते दोलाववाचरिते
पुरःपश्चाद्गतागते दन्तपत्रे ताटङ्गौ ययोस्तयोर्योषितां नारीणां 'स्त्रीयोषिवचला
योषा नारी सिमन्तिनी वधुः' इत्यमरः । कपोलयोर्गण्डस्थलयोरलक्ष्यमण्डलात्
मण्डलं विष्यं यस्य स इन्दुश्चन्द्रः संक्रान्तिमिषेण प्रतिबिम्बव्याजेन प्रविश्य गत्वा
कान्तिजलं लावण्यामृतं विलुम्पति पिबति । चन्द्रतोऽधिककान्तिमत्त्वात्कपोलयोः
पतितस्य चन्द्रप्रतिबिम्बस्य व्याजेनेन्दुः कान्तिनीनां स्वकान्तिविवृद्धयर्थं लावण्या-

मृतपानं करोतीत्यर्थः । चन्द्रतोऽप्यधिककान्तिमन्मुखः स्त्रिय इति भावः ।
अत्र सापन्हुवा गम्बोत्प्रेक्षा तत उपमानापेक्षयोपमेयस्य मुखाधिक्यप्रतीत्या
व्यतिरेकध्वनिश्च ।

भाषा

जिस नगर में रात्रियों में विलास में हिलने वाले कर्ण के आभूषणों से युक्त
स्त्रियों के कपोल स्थलो में चन्द्रमा अप्रत्यक्ष रूप से, प्रतिबिम्ब के बहाने से
प्रविष्ट होकर उनके लावण्यामृत का पान करता है । अर्थात् उन स्त्रियों के
मुख, चन्द्रमा से अधिक कान्तियुक्त थे ।

गतोऽपि यत्र प्रतिबिम्बवर्त्मना समीपतां वञ्चयितुं प्रगल्भते ।
मुखानि जाग्रन्मदनानि सुभ्रुवां सयामिकानीव न यामिनीपतिः ॥५॥

अन्वयः

यत्र यामिनीपतिः प्रतिबिम्बवर्त्मना समीपतां गतः अपि जाग्रन्मदनानि
सयामिकानि इव सुभ्रुवां मुखानि वञ्चयितुं न प्रगल्भते ।

व्याख्या

यत्र पुरे यामिन्या रात्रेः पतिः स्वामी चन्द्रः 'विभावरीतमस्विन्यौ रजनी
यामिनी तमी' इत्यमरः । प्रतिबिम्बवर्त्मना प्रतिबिम्बमार्गेण प्रतिबिम्बव्याजेन
वा समीपतां सामीप्यं गतोऽपि प्राप्तोऽपि जाग्रन्मदनः कामो येषु तानि समुद्दीप्त-
मन्मथानीति भावः । अतएव यामिकैः प्रहररक्षकैः सहितानि मुक्तानीव सुभ्रुवां
कामिनीनां मुखान्यास्यानि वञ्चयितुं प्रतारयितुं न प्रगल्भते न समर्थो भवति ।
अत्र नूतनहेतुकल्पनया काव्यलिङ्गमलङ्कारः 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं
निगद्यते ।'

भाषा

जिस पुर में, चन्द्रमा, प्रतिबिम्ब के बहाने से समीप आने पर भी कामोद्दीपन
से मस्त कामिनियों के मुखों को, पहरा देने वालों के समान कामदेव के बहाँ
जागते रहने के कारण, ठग नहीं सकता था । अर्थात् अपनी सौभाग्यसम्पत्ति
तथा सौन्दर्य से उन कामिनियों के मुखों को नीचा नहीं दिखा सकता था ।

जलाशया यत्र हसन्ति सन्ततं नवेन्द्रनीलद्रवनिर्मलोदराः ।
शरत्समुत्सारितमेघकर्मणं कलिन्दकन्याहृदमेघकं नभः ॥६॥

अन्वयः

यत्र नवेन्द्रनीलद्रवनिर्मलोदराः जलाशयाः शरत्समुत्सारितमेघकर्मणं
कलिन्दकन्याहृदमेघकं नभः सन्ततं हसन्ति ।

व्याख्या

यत्र कल्याणकटकनामकनगरे नवो नूतन इन्द्रनीलमणीनां द्रवो द्रुतपवार्यस्तद्व-
भिर्मलं मलरहितमुदरं मध्यं येषां ते जलाशयाः सरांसि शरदा शरद्वतुना
समुत्सारिता दूरीकृता मेघा एव कर्मणाः पङ्क्ताः यस्मात्सत् कलिन्दकन्याया
यमुनाया हृदोऽगाधपयस्तद्वन्मेघकं कुण्ठवर्णं नभ आकाशं सन्ततं सततं हसन्ति
स्वशोभया तिरस्कुर्वन्ति । शरद्वती नभसि मेघा न दृश्यन्ते जले च पङ्कुरा-
हित्वाभ्रमर्त्य जायते । अत्र जलाशयानां नभसा सादृश्यप्रतीत्योपमाया हसन्तीति
पदेन व्यङ्ग्यत्वम् ।

भाषा

जिस कल्याणकटक नगर में नये इन्द्रनील मणियों के द्रव के समान स्वच्छ
स्तर वाले जलाशय, शरद ऋतु के आने पर मेघ रूपी कीचड़ से रहित और
यमुनानदी के अगाध जल के समान नीले रंग के आकाश की हँसी उड़ाते हैं ।
अर्थात् उन जलाशयों की नीलिमा आकाश की नीलिमा से सुन्दर थी ।

प्रकर्षवत्या कपिशोर्षमालया यदुद्भटस्फाटिकवप्रसंहतिः ।
विलोकयत्यम्बरकेलिदर्पणे विलासधौतामिव दन्तमण्डलीम् ॥७॥

अन्वयः

यदुद्भटस्फाटिकवप्रसंहतिः प्रकर्षवत्या कपिशोर्षमालया विलासधौतां
दन्तमण्डलीम् अम्बरकेलिदर्पणे विलोकयति इव ।

व्याख्या

यस्य कल्याणपुरस्योद्भूटा बृहती स्फाटिका स्फटिकमणिशिलानिर्मिता वप्रस्य
प्राकारस्य संहतिः सन्ततिः श्रेणिः प्रकर्षवत्याऽत्युन्नतया कपिशोर्षाणि प्राकारस्यो-

चक्षतमभामः (बुद्धिर्वा इति लोके प्रसिद्धाः) तेषां मालां वंशितास्तवा चिह्नसेना-
प्रयासेन सुगन्धिमञ्जनेन वा धीतां आलितामत एव मुखां वन्तानां रत्नानां
मेघदलीं समूहमम्बरमेवाऽऽकाशमेव केलिवर्पणस्तस्मिन्नबलीकयतीथ पदयतीथ ।
आकाशरूपवर्पणे यत्रस्य स्वकापिशिर्वरूपवन्तानामवलोकनमुत्प्रेक्ष्यते । अतः
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जिस कल्याण नगरी की स्फटिक की चट्टानों से बनी दीवारों की कतार,
उन्नत श्वेत गुम्बजों के बहाने से मानो सुगन्धित मञ्जरी से अप्रयास से ही दलुवन
किए हुए अपने श्वेत दाँतों को आकाशरूपी क्रीडादर्पण में देखती है ।

पुराङ्गनावक्त्रसहस्रकान्तिमिस्तिरोहिते रात्रिषु तारकापतौ ।
क्व रौप्यकर्पूरकरण्डपाण्डुरः शशीति यत्र भ्रममेति रोहिणी ॥८॥

अन्वयः

यत्र रात्रिषु रोहिणी तारकापतौ पुराङ्गनावक्त्रसहस्रकान्तिभिः तिरोहिते
(सति) रौप्यकर्पूरकरण्डपाण्डुरः शशी क्व इति भ्रमम् एति ।

व्याख्या

यत्र रात्रिषु निशासु 'निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा अणदा अपा'
इत्यमरः । रोहिणी चन्द्रप्रिया तारकाणां ताराणां 'नक्षत्रमृजं भं तारा तारकाऽ-
प्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । पतिश्चन्द्रस्तस्मिन् पुरस्य कल्याणपुरस्याऽङ्गना
ललनास्तासां वक्त्राणि मुखानि तेषां सहस्राणि तेषां कान्तिभिरत्युत्कटप्रभाभिस्ति-
रोहिते पिहिते सति क्येन रजतेन निमित्तो रौप्यो य. कर्पूरकरण्डः कर्पूराधानपात्र-
विशेषस्तद्वत्पाण्डुरः शुभ्रः शशी चन्द्रः क्व कुत्र वर्तत इति भ्रमं भ्रान्तिमर्वा-
स्तन्वेहेमेति समासाधयति । अङ्गनामुखानां चन्द्रसावुक्ष्यातिशयमूलकचन्द्रा-
भेदप्रतीत्या पार्थक्येन चन्द्रप्रतीतिरेव नास्तीति भावः । अथवा पुराङ्गना
मुखचन्द्रसहस्रकान्तिभिस्तिरोहिते चन्द्रेऽस्मत्पतिश्चन्द्रः क्वेति रोहिणी भ्रममेति ।
अत्रसन्वेहालङ्कारो व्यङ्ग्यः । मीलितालङ्कारश्च । 'मीलितं वस्तुनो गुप्तिः
केनचित्सुल्यलक्षणा ।'

भाषा

जिस पुर में रात को हजारों स्त्रियों के मुखों की कान्ति से चन्द्रमा के व

यहिषाने जाने पर चांदी की कपूर की डिविया के सदृश शुभ्रवर्ण चन्द्रमा कहाँ है, ऐसा चन्द्रपत्नी रोहिणी को सन्देह हुआ करता था ।

यदीयलीलास्फटिकस्थलीभुवाममुग्धदुग्धाब्धिसमत्विषां पुरः ।

द्वामिनिर्दग्धवनस्थलोपमं विलोक्यते कञ्जलकरमलं नमः ॥६॥

अन्वयः

अमुग्धदुग्धाब्धिसमत्विषां यदीयलीलास्फटिकस्थलीभुवां पुरः कञ्जल-
करमलं नमः द्वामिनिर्दग्धवनस्थलोपमं विलोक्यते ।

व्याख्या

अमुग्धः स्वच्छदवासी दुग्धाब्धिः क्षीरसागरस्तेन समाः समानास्तिवधः कान्तयो यासां ता यदीयाः कल्याणपुरसम्बन्धिन्यो लीलाया विलासस्य कीर्तार्थ-
मारचिताः स्फटिकस्थल्यः स्फटिकभणिमितभूमयस्तासां पुरोऽपे कञ्जल-
वत्कश्मलं इयामवर्णं नम आकाशं द्वामिनिना दावानलेन निर्वाधं भस्मीकृतं
वनस्थलमरण्यप्रान्तस्तस्योपमासादृश्यं यस्य तद्विलोक्यते बुध्यते । स्फटिक-
स्थस्याकाशयोर्नैर्मल्यसामान्यत्वेऽपि स्फटिकस्थलवाः शुभ्रवर्णत्वादेधिकतान्त्र्य-
मिति भावः । ततश्च व्यतिरेकध्वनिः ।

भाषा

निर्मल क्षीर सागर के समान शुभ्र कान्ति वाले जिस कल्याण पुर के स्फटिक
के बने हुये कीडाङ्गणों के सामने कञ्जल के ऐसा काला आकाश दावानल से
जले हुए वनस्थल के समान दिखाई देता था ।

तटदुमाणां प्रतिबिम्बमात्रया सपरिजातामिव दर्शयन्निभ्यम् ।

स यत्तटागः कुस्ते विडम्बनां गृहीतसारस्य सुरैः पयोनिधेः ॥७॥

अन्वयः

सः यत्तटागः तटदुमाणां प्रतिबिम्बमात्रया सपरिजातां जिवं दर्शयन्
सुरैः गृहीतसारस्य पयोनिधेः विडम्बनाम् इव कुस्ते ।

व्याख्या

सः प्रतिद्वो वत्स कल्याणपुरस्य तटागस्तरस्तटदुमाणां तीरस्वपुष्पाणां

तद्वाने प्रतिबिम्बानां प्रतिच्छायाणां मालया पंक्या पारिजातरमैककल्पवृक्षैः सहिता युक्तां शिवं शोभां वर्धयन् विज्ञापयन् सुरैर्देवैर्गृहीतसारस्याऽपहृतकल्प-
वृक्षस्य पयोनिधेः समुद्रस्य विडम्बनामुपहासमिव कुर्वते । समुद्रास्तु पारिजातस्यै-
कस्यैवोत्पत्तिः सोऽपि देवैरपहृत इति समुद्रो निस्सारः । अस्मिन्तद्वानेत्वमेकै-
कल्पवृक्षाः परिवृक्षयन्ते केनाऽपि हृताश्च नेति समुद्रात्स्वोत्कर्षे परिहासस्य
बीजम् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारो गम्यः ।

भाषा

जिस कल्याणपुर का तालाब, तटपर के वृक्षों की परछाही पड़ने से अपन
भीतर अनेक कल्पवृक्ष होने की शोभा दिखाता हुआ, देवताओं द्वारा कल्पवृक्ष
निकाल लिए गए हुए समुद्र की मानो हँसी उड़ा रहा है ।

**प्रतिक्षणं क्षालितमन्युना रणे प्रयुक्तरक्षस्य नृपेण मानिना ।
न यस्य कक्षां शतमन्युरक्षिता पुरी पुरप्राग्रहरस्य गाहते ॥११॥**

अन्वयः

शतमन्युरक्षिता पुरी रणे प्रतिक्षणं क्षालितमन्युना मानिना नृपेण
प्रयुक्तरक्षस्य पुरप्राग्रहरस्य यस्य कक्षां न गाहते ।

व्याख्या

शतं मन्यवो क्षतवो कोपाच्च यस्य सः शतमन्युरिन्द्रः 'मन्युर्बन्धे कर्तो
कुक्षि ।' इत्यमरः । 'जिष्णुर्लैखर्षभः शक्रः शतमन्युर्विबस्पतिः ।' इत्यमरः ।
तेन रक्षिता पालिता पुरी अमरावतीनगरी रणे युद्धे प्रतिक्षणं निरन्तरं क्षालितो
झूरीकृतो मन्युः कोषो येन स तेन निर्मन्युना क्रतुरहितेन वा मानिना सगर्भेण,
'गर्भोभिमानीऽहङ्कारोभानविचस्तसमुन्नतिः ।' इत्यमरः । नृपेण राजाऽऽहवमस्त-
वेवेन प्रयुक्ता कृता रक्षा यस्य तस्य पुराणां 'निर्धारणे खण्डी' नगराणां मध्ये
प्राग्रहरस्य खेष्ठस्य यस्य कल्याणपुरस्य कक्षां साम्यं न गाहते न प्राप्नोति ।
क्षतक्रतुकारिणा क्षतकोपकारिणा चेन्नेत्रेण यत्कार्यं क्रियते तत्कार्यमनेनाऽऽहवमस्त-
वेवराजेन निर्मन्युर्नैव यत्नरहितेनाऽपि यत्नानुष्ठानादिकं विनैव साम्यत इति भावः ।
अथ व्यतिरेकालङ्कारः । 'अधिक्यमुपनेयस्योपमानान्मूनता तथा ।'

भाषा

एक सी यत्न करने वाले और सैकड़ों बार कोष करने वाले इन्द्र से रक्षित

अमरावती पुरी, मुडो में लगातार शत्रुओं का संहार करने से प्रशान्त क्रोध वाले, या यज्ञों से अपनी कार्य-सिद्धि की अपेक्षा न करने वाले, अभिमानी आहूवमल्लदेव राजा से रक्षित, पुरो में श्रेष्ठ कल्याणपुर की बराबरी नहीं कर सकती है ।

करोति गण्डस्थलचन्द्रमण्डले विलासवेल्लन्मणिकुण्डलातिथौ ।
न यत्र वित्रस्तकुरङ्गचक्षुषां निघर्षभीत्येव पदं कुरङ्गकः ॥१२॥

अन्वयः

यत्र वित्रस्तकुरङ्गचक्षुषां विलासवेल्लन्मणिकुण्डलातिथौ गण्डस्थल-
चन्द्रमण्डले कुरङ्गकः निघर्षभीत्या इव पदं न करोति ।

व्याख्या

यत्र कल्याणपुरे वित्रस्तानि स्त्रीणां विशालनेत्रकाम्या भीतानि कुरङ्गानां
मृगाणां चक्षुषि नयनानि धाम्यस्तासां पुराङ्गनानां विलासेन विधमेण वेत्तन्ती-
तस्ततः परिकल्पमानानि मणिनिर्मितकुण्डलानि कर्णभूषणान्येवाऽतिथयो यस्य
तस्मिन्, श्रीढाचञ्चलमणिनिर्मितकर्णावतंसविभूषिते गण्डस्थलमेव चन्द्रमण्डलं
शुभ्रत्वाद्वर्तुलत्वावतिशयशोभास्पदत्वाद्वा तस्मिन् कुरङ्गकश्चन्द्रमण्डलस्थित-
कलङ्करूपो मृगो निघर्षस्य कुण्डलसंघर्षजन्याङ्गच्छेदस्य भीत्या भयेन पदं स्थानं
न करोति तत्र न गच्छति । पुराङ्गनानां मुक्ताणि निष्कलङ्कानीति भावः ।
अत्रोत्प्रेक्षाशङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में, अपनी बड़ी २ सुन्दर आँखों से मृगों के नेत्रों को त्रस्त
करने वाली स्त्रियों के, खेल में हिलने वाले कान के आभूषणों से शोभित गण्ड-
स्थल (गाल) रूपी चन्द्रमण्डल में चन्द्रमा का कलङ्क रूप मृग, कर्णभूषणों की
रगड़ के भय से नहीं आता । अर्थात् चन्द्र सदृश कपोल होने पर भी चन्द्र
सकलङ्क है किन्तु उनका गण्डस्थल निष्कलङ्क है ।

समुच्चलसंभौक्तिककान्तिवारिमिः सुवर्षाकुम्भैः सुरसचमूर्षगैः ।
प्रपा पिपासापरितापशान्तये नभश्चरीषामिव येन निर्मिता ॥१३॥

अन्वयः

येन नभश्चरीणां पिपासापरितापशान्तये समुच्छ्रलम्बीकृतकान्तिर्वा-
रिभिः सुरसद्यमूर्धगैः सुवर्णकुम्भैः प्रपा निर्मिता इव (प्रतीयते) ।

व्याख्या

येन कल्याणपुरेण नभश्चरीणामाकाशविहरणशीलानामप्सरसां देवाङ्गनानां वा प्रातुमिच्छा विपासा तृषा तस्याः परितापः सन्तापस्तस्य शान्तये दूरीकरणाय समुच्छ्रलन्त्य ऊर्ध्वं प्रसारिष्यो मौक्तिकानां मुक्तानां कान्तय इव वारीणि जलानि स्वच्छत्वाद्ये तु तैः सुराणां देवानां सद्यानि मन्दिराणि तेषां मूर्ध्नि गच्छन्तीति सुरसद्यमूर्धगास्तैर्देवमन्दिरशिरोप्रधार्यमाणं सुवर्णकुम्भैः स्वर्णनिमित्तघटैः 'कुम्भौ घटेऽत्र मूर्धांशौ द्विभौ तु शिशुबालिकौ' इत्यमरः । प्रपा पानीयशालिका 'प्रपा पानीयशालिकेत्यमरः' । निमित्तेषु सम्पादितेषु प्रतीयते । उत्प्रेक्षालङ्कारोऽति-
शयोक्तिश्च ।

भाषा

जिस नगर ने आकाश में उड़ने वाली अप्सरा या देवाङ्गनाओं की प्यास के कष्ट को दूर करने के लिये देवताओं के मन्दिरों के ऊपर रखे हुए, ऊपर फैलने वाली मोतियों की कान्ति के सदृश कान्ति वाले जल से युक्त, सोने के घड़ों से मानों पोसरा बैठाया था ।

जगत्सूयीकर्मणश्चकर्मणि क्षमं निरीक्ष्य लीलायितमेषाचक्षुषाम् ।
स्मरेण यत्र स्मरता पराभवं भवाय भूयः परिबोध्यते धनुः ॥१४॥

अन्वयः

यत्र पराभवं स्मरता स्मरेण एणचक्षुषां लीलायितं जगत्सूयीकर्मण-
कर्मणि क्षमं निरीक्ष्य भवाय भूयः धनुः परिबोध्यते ।

व्याख्या

यत्र पुरे शिवात्पराभवं पराजयं स्मरता स्मरेण कामेन 'कामः पञ्चभारः स्मरः' इत्यमरः । एणानां भुवानां चक्षुषीष चक्षुषि नेत्राणि यासां तासां 'गोकर्णं पुषतं नर्प्यरोहिताक्षमरो भृगाः' इत्यमरः । लीलायितं विभ्रमं 'कर्मणमोषधि-
प्रयोगेण बन्धीकरणकर्म,' अंगतां त्रयी जगत्सूयी तस्याः कर्मणं बन्धीकरणकर्म तस्य

कर्मणि विषये अर्थ समर्थ निरीक्ष्य विक्रमेण भवाय सिवाय विषये अहं मुहुरन्मार्गं
तस्य वशीकरणार्थं वा-भूयः पुनः धनुः कार्मुकं परिवोध्यते सञ्चीक्रियते । एव
चक्षुर्वा साहाय्येन साफल्यं निश्चितमिति धियेति भावः । अत्र बाणबाणैर्हनुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

जिस नगरी की मृगनयनी स्त्रियों के हावभावों को तीनों लोकों को बख्श कर
लेने में समर्थ समझ, शंकर की हार का स्मरण रखने वाला कामदेव भानो शिव
को हराने या वश में करने के लिये फिर अपना धनुष तयार कर रहा है ।
अर्थात् इन मृगनयनियों की सहायता से अब शंकर को वश में कर लेना सरल
है, ऐसे विचार से फिर से धनुष तयार किया ।

**स्मर-प्रशस्तिप्रतिवस्तुतां गताः सलीलदात्यूहसमूहनिस्वनाः ।
भवन्ति यत्र क्षणमात्रविभ्रम-प्रदायिनः कण्ठरवेषु योषिताम् ॥१५॥**

अन्वयः

यत्र स्मरप्रशस्तिप्रतिवस्तुतां गताः सलीलदात्यूहसमूहनिस्वनाः योषितां
कण्ठरवेषु क्षणमात्रविभ्रमप्रदायिनः भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्य प्रशस्तिः कीर्तिप्रशंसा तस्याः प्रतिवस्तुतां तत्पर्याय-
रूपत्वं गताः प्राप्ता लीलया विलासेन सहितास्सलीला दात्यूहा बलकाकाः
पक्षिविशेषाः 'दात्यूहः कालकण्ठकः' इत्यमरः । तेषां समूहस्य निःस्वनाः क्षणा
योषितां स्त्रीणां कण्ठरवेषु भाषणकार्येषु गीतेषु वा क्षणमात्रमीवकालपर्यन्तं
विभ्रमं शान्तिं प्रववतीतिविभ्रमप्रवायिनो शान्तिदातारो भवन्ति । तत्रस्थानां
नारीणां शब्दो दात्यूहकूजितबन्धुर इति व्युत्पद्यते । उपमाध्वनिः ।

भाषा

जिस नगरी में कामदेव की विरुदावलिस्वरूप पिहकने वाले पपीहों के शब्द,
स्त्रियों के बोलने या गाने में उनकी आवाज थोड़े देर के लिये बन्द कर उन्हें
विभ्राम देते हैं । अर्थात् पपीहों के शब्द के समान मनोहर उन स्त्रियों की
कण्ठध्वनि थी ।

निराकृते यत्र रुषां समुद्रमे भुजङ्गसौभाग्यगुणेन सुभ्रुवाम् ।
वनान्तपुंस्कोकिलपञ्चमोर्मयो भवन्ति मानज्वरशेषभेषजम् ॥१६॥

अन्वयः

यत्र सुभ्रुवां रुषां समुद्रमे भुजङ्गसौभाग्यगुणेन निराकृते (सति)
वनान्तपुंस्कोकिलपञ्चमोर्मयः मानज्वरशेषभेषजं भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे सुभ्रुवां सुन्दरभ्रुकुटियुक्तानामङ्गनानां रुषां कोपानां 'कोपकोषा-
मर्बरोषप्रतिष्ठा स्त्रियौ स्त्रियौ' इत्यमरः । समुद्रगमे उत्पत्तौ भुजङ्गा विटजनाः
कामुका वा तेषां यत्सौभाग्यं स्त्रीप्रसादानुकूलकलाप्रावीर्यं तस्य गुणेन प्रभावे-
कोत्कर्षेण वा निराकृते दूरीकृते सति वनान्तस्थारण्यमध्यस्थ पुंस्कोकिलाः
पिकास्तेषां पञ्चमोर्मयः पञ्चमस्वरतरङ्गाः, (कोकिलाः पञ्चमस्वर एव शब्दायन्त
इति लोकप्रसिद्धिः) । मानज्वरस्य प्रणयकोपरूपज्वरस्य शेषोऽवशिष्टांशस्तस्य
भेषजं तच्छामकोषधिः 'भेषजौषधभेषज्याम्यगबोजायुरित्यपि' इत्यमरः । भवन्ति
जायन्ते । रूपकालङ्कारः । 'रूपकं रूपितारोपादिवये निरपह्नुवे' ।

भाषा

जिस नगरी में अच्छी भीबो वाली नारियो में प्रणयकोप उत्पन्न होने पर
कामुको या विटो द्वारा अपनी प्रणयकोप को दूर करने की चातुरी से उनका कोप
छान्त होने पर, वन में बोलने वाली कोयलो के पञ्चम स्वर की लहरे उनके
अवशिष्ट मान रूपी ज्वर को मिटाने के लिये औषध का काम करती है ।
अर्थात् कोयल के शब्दों को सुनकर उनका सम्पूर्ण प्रणयकोप दूर हो जाता था ।

प्रविष्य यद्वेस्मसु रोहिणीपतिर्गुणं महान्तं लभते न संशयः ।
यदेव राहोरुपयात्यलक्ष्यतां पुरन्ध्रवक्त्रेन्दुसहस्रमध्यगः ॥१७॥

अन्वयः

रोहिणीपतिः यद्वेस्मसु प्रविश्य महान्तं गुणं लभते, न संशयः ।
यत् एव राहोः अलक्ष्यताम् उपयाति ।

व्याख्या

रोहिणीपतिचन्द्रो यस्य पुरस्य वेदमसु गृहेषु 'गृहं नेहोवचसितं वेदम सप्त निकेतनम्' इत्यमरः । प्रविश्य गत्वा महान्तं विशिष्टं गुणं चमत्कारं लाभमित्यर्थः प्राप्नोति अथ संशयः सन्वेहो नास्ति । यच्चस्मात्कारणादेव चन्द्रः पुरग्रहीणां नारीणां वक्त्रेन्मूनां मुखचन्द्राणां सहस्रस्य मध्यं गच्छतीति पुरग्निधवस्तेनुसहस्र-मध्यगः सन् स्त्रीमुखेन्दुसहस्रमध्यवर्तित्वाग्राहोरलक्यतामपरिभाव्यतामुपमासि प्राप्नोति । चन्द्रबाहुस्याद्वास्तविकचन्द्रपरिचयाभावात्परिभाव्यतामुपमासीति भावः । अत्र सामान्यं नाम अलङ्कारः । 'सामान्यं प्रकृतस्याज्यसावत्स्यं सवृक्षगुणः ।'

भाषा

रोहिणी के पति चन्द्रमा को इस नगर के घरो में प्रवेश कर बहुत काम होता था इसमें सन्देह नहीं । क्योंकि राहू, हजारो स्त्रियों के मुखचन्द्रों के बीच में इसके रहने से, इसको नहीं पहचान पाता था ।

यदीयसौधध्वजपट्टपट्टिकाः समुच्चलन्मौक्तिककान्तिनिर्भरैः ।
नमस्तलान्दोलनविभ्रमाहृतं विनिक्षिपन्तीव सुरापगापयः ॥१८॥

अन्वयः

यदीयसौधध्वजपट्टपट्टिकाः समुच्चलन्मौक्तिककान्तिनिर्भरैः नमस्तलान्दोलनविभ्रमाहृतं सुरापगापयः विनिक्षिपन्ति इव ।

व्याख्या

यदीयेषु यत्पुरसम्बन्धिषु सौधेषु राजसवनेषु 'सौधोऽस्त्रि राजसवनम्' इत्यमरः । ध्वजाः पताकाः 'पताका वंजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां पट्टस्य कौशेयस्य पट्टिका वस्त्राणि समुच्चलन्ति प्रकम्पमानानि ध्वजपट्टप्रान्तभागविनिविष्टानि मौक्तिकानि तेषां कान्तिनिर्भरैः प्रभाप्रवाहैः 'प्रवाहो निर्भरो सरः' इत्यमरः नमस्तले व्योम्नि आन्धोलनस्येतस्ततः संचलनस्य विभ्रमेण विलासेनाऽऽहृतं समानुकुल्यं सुरापगायाः स्वर्गङ्गायाः पयो जलं विनिक्षिपन्तीव सिञ्चन्तीव । अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

भाषा-

विष्णु नगर के प्रासादों पर के झण्डों की रेशम की पट्टियों में लग हुए मोतियों की कान्ति रूपी जल के झरनों से मालूम होता था कि पट्टियों के आकाश में सतत हिलते रहने से उनकी झड़प से खींचे गए हुए आकाश गंगा के जल को मानो वे पट्टियाँ छिड़क रही थी ।

**अविस्मृतश्रम्यम्बकनेत्रपावकः स्मरः स्मितेन्दीवरदीर्घचक्षुषाम् ।
विलासपीयूषनिधानकुम्भयोर्न यत्र पार्श्वं कुचयोर्विमुञ्चति ॥१६॥**

अन्वयः

यत्र अविस्मृतश्रम्यम्बकनेत्रपावकः स्मरः स्मितेन्दीवरदीर्घचक्षुषां विलास-
पीयूषनिधानकुम्भयोः कुचयोः पार्श्वं न मुञ्चति ।

व्याख्या

यत्र पुरे न विस्मृतश्रम्यम्बकस्य शिवस्य नेत्रपावको नयनाग्निदाहो येन सः
स्मरः कामदेवः स्मितानि विकसितानीन्दीवराणि कमलानीव चक्षुषि नेत्राणि
यासां तासामङ्गलानां विलासरूपं यत्पीयूषममृतं तस्य निधानं निक्षेपणं ययोस्तौ
कुम्भौ तयोस्तपूषयोः कुचयोः स्तनयोः पार्श्वं सामीप्यं न मुञ्चति न परित्यजति ।
बाह्यजन्मपुन्यनिवारक, भेषजस्यामृतस्य स्तनयोः स्थितत्वात्तत्रैव नियतस्थिति
समाचकाकृत काम इति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तेन उत्प्रेक्षा व्यज्यते ।

भाषा

जिस नगर में, महादेव के तृतीय नेत्र की अग्नि के दाह को न भूलने वाला
कामदेव खिले हुए कमल के समान बड़े-रे बेत्र वाली नारियो के, विलास रूपी
अमृत का खजाना स्वरूप दो षडो से अभिन्न स्तनो मे दूर नहीं होता है ।

**स्मरस्य यत्राद्भुतमलकौशलं तथाहसौ चारुदृशां विलोचनैः ।
उपपत्तैरुत्पलपत्रमित्रतां शिलाकठोराणि मनांसि विध्यति ॥२०॥**

अन्वयः

यत्र स्मरस्य अलकौशलम् अद्भुतम्, तथाहि असौ उत्पलपत्रमित्रताम्
उपपत्तैः चारुदृशां विलोचनैः शिलाकठोराणि मनांसि विध्यति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्याऽऽस्त्राणां कौशलं नैपुण्यमद्भुतमाश्चर्यकारि परि-
ब्रूयते । तथाह्यसौ स्मर उत्पलपत्राणां कमलपत्राणां मिश्रतां साम्यमुपायतैः
प्राप्तैरतिकोमलैरित्यर्थः । आरुदुशां रम्यनयनानां नारीणां विलोचनैरक्षिभिः
शिलावत्पाषाणवत्कठोरानि कठिनानि धैर्यातिशययुक्तान्यपि मनांसि यूनां चेतांसि
विष्यति भिनसि । कार्यकारणयोगुणभेदाच्च विषमालङ्कारः । 'शुणौ चिमे
वा चेत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः । यद्धारक्यस्य वैकल्यमनर्थस्य च सम्भवः ।
विरूपयोः संघटना या च तद्विषयं मतम्' ।

भाषा

इस नगर में कामदेव का अस्त्रप्रयोग का कौशल आश्चर्य जनक था । इसीलिये
वह कमल के पत्तों की समानता अर्थात् कोमलता को प्राप्त, सुन्दर नेत्रवाली
नारियों के नेत्रों से पत्थर के ऐसे कठे युवकों के हृदयों को वेध देता था ।

समुद्रवेला रतिरत्नसम्पदा वधूतडित्ताण्डवमेधमण्डली ।

नभःस्थली विभ्रमतारकस्रजा विभाति यत्र स्मरतल्पकल्पना ॥२१॥

अन्वयः

यत्र स्मरतल्पकल्पना रतिरत्नसम्पदा समुद्रवेला, वधूतडित्ताण्डवमेध-
मण्डली, विभ्रमतारकस्रजा नभःस्थली, विभाति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्य तल्पस्य शय्यायाः कल्पना रचना 'तल्पं शय्याद्वारेषु
स्तब्धेऽपि विटपोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । रतिः कामस्त्री तत्स्वरूपा या रत्नसम्पत् तया
सर्वजनहृद्यत्वाद्भते रत्नसम्पद्यभेदारोपः । समुद्रवेला सागरतटभूमिः, स्मरतल्प-
कल्पनायां समुद्रवेलायां आरोपः, रतिस्वरूपरत्नसम्पदस्समुद्रवेलायां स्थितत्वात् ।
वधूस्वरूपतडितस्ताण्डवं मृत्यं यत्रैवम्भूता मेधमण्डली, अस्या स्मरतल्पकल्पनाया-
मारोपः । अत्र स्मरपत्नीरतिस्थानीया वधूरूपा तडित् । विभ्रमेण विलासेन
युक्तानां तारकाणां स्रजा मालया नभःस्थली श्योमभूमिः । अत्र रतिस्थानीया
तारकस्रज् । स्मरतल्पकल्पनायां नभःस्थल्याश्चारोपः । विभाति शोभते ।
रतिस्वरूप रत्नसम्पदसिंहासारकस्रिभिः समुद्रवेलामेधमण्डलीनभःस्थलीनां स्मरतल्प
कल्पनेति भावः । अत्रोत्प्रेक्षा गम्या ।

भाषा

जहाँ कामदेव की शय्या रचना, रति स्वरूप रत्नसम्पत्ति होने से समुद्रतट, रतिस्वरूप बिजली से युक्त होने से मेघमण्डली, और रति स्वरूप विलास युक्त ताराओं की माला होने से आकाश स्थली शोभित है ।

**त्यजन्ति हंसाः सरसीगुणैः स्थितिं न यत्र वर्षास्वपि हर्षगद्गदाः ।
अलङ्घनीयस्य निकाममुन्नतेदिशन्ति वप्रस्य यशस्तु दुर्जनाः ॥२२॥**

अन्वयः

यत्र हर्षगद्गदाः हंसाः सरसीगुणैः वर्षासु अपि स्थितिं न त्यजन्ति ।
दुर्जनाः तु अलङ्घनीयस्य वप्रस्य निकामं उन्नतेः यशः दिशन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे हर्षेणाऽऽनन्देन गद्गदाः पुलकिता हंसाः सरसीनां कासारानां
'पद्याकरस्तङ्गाणोऽस्त्री कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । गुणैर्नमत्याविगुणैर्वर्षास्वपि
वर्षैर्तावपि स्थितिं निवासं न त्यजन्ति न मुञ्चन्ति । वर्षाकाले मानसं याति हंसा
इति नियमान्मानसं न यान्तीति भावः । दुर्जना अलङ्घनीयस्य पारं कर्तुमयोग्यस्य
वप्रस्य प्राकारस्य निकाममत्यन्तमुन्नतेवच्छ्रायस्य यशः कीर्तिं दिशन्ति कुर्बन्त्यारोप-
यन्तीत्यर्थः । दुर्जनाः परनिन्दाकुशलाः सरसीगुणान्विहाय वर्षासु हंसानां मानसा-
गमने प्राकाराणामौन्नत्यमेव कारणमुद्धोषयन्तीति भावः । अत्राऽतिशयोक्त्य-
लङ्कारः ।

भाषा

जहा आनन्द भग्न हंसगण वर्षाऋतु में भी तलावों का पानी गवला न होने
से, अन्य स्थानों के हंसों के सदृश मानससरोवर को न जाकर वहीं रहते थे ।
दुर्जन लोग जो कभी किसी के गुण की प्रशंसा नहीं करते वे हंसों के अन्यत्र न
जाने में इस नगर की चहार दिवारी की उचाई का यश गाते थे । अर्थात् उस
नगरी के अत्यन्त रमणीय सरोवर की प्रशंसा न कर वप्र की ऊँचाई की प्रशंसा
करते थे ।

**निशासु यत्रोन्नतसौषसङ्गतिं विगाहमानस्य विधोः कुरङ्गकः ।
वतंसदूर्वाङ्कुरमेघचक्षुषां ग्रहीतुमाकाङ्क्षति वक्रकन्धरः ॥२३॥**

अन्वयः

यत्र निरासु उन्नतसौधसंगतिं विगाहमानस्य विधोः कुरङ्गकः वक्रकन्धरः
(सन्) एणचक्षुषां वतंसदूर्वाङ्कुरं प्रहीतुम् आकाङ्क्षति ।

व्याख्या

यत्र पुरे निवासु रात्रिव उन्नता अत्युष्वाः प्रासादा राजसदनानि तेषां सङ्गतिं सभागमं विगाहमानस्य विवक्षतो विधोश्चन्द्रस्य कुरङ्गकः कलङ्कपङ्क्तौ वक्रा वक्तीकृता कन्धरा ग्रीवा येन स एवम्भूतस्तन् एणचक्षुषां मृगनयनानामङ्गनानां वतंस आभूषणरूपदचासौ दूर्वाङ्कुरश्च तं “वतंस अवतंसः । “वष्टि भागुरिरल्लो-
पमबाप्योवपसर्गयोः । आपं चंव हलन्तानां यथा बाबा निशा निशा” इति । कर्मा-
वतंसरूप दूर्वाङ्कुर प्रहीतुं भक्षणार्थं स्वीकर्तुमाकाङ्क्षत्यभिलषति । अत्रातिशयो-
क्त्यलङ्कारः ।

भाषा

जहाँ रात्रियो में, चन्द्र के, बहुत ऊँचे राजसदनो के समीप आने से, चन्द्रमा में का मृग, टेढ़ी गर्दन करके, मृगनयनी नारियो के कानो पर आभूषण के रूप में खोसे हुवे दूब के अकुर को खाने की इच्छा करता था ।

अवागुरं नेत्रकुरङ्गबन्धनं निरक्षरं पञ्चशरस्य शासनम् ।
गृहे गृहे यत्र विचित्रमन्वहं वितन्वते नृत्तमधीरलोचनाः ॥२४॥

अन्वयः

यत्र अधीरलोचनाः गृहे गृहे अन्वहम् अवागुरं नेत्रकुरङ्गबन्धनं
पञ्चशरस्य निरक्षरं शासनं विचित्रं नृत्तं वितन्वते ।

व्याख्या

यत्र पुरेऽधीरे चञ्चले लोचने नेत्रे यातां तावच्चञ्चलनयनाः कामिन्यो गृहे गृहे प्रतिगृहमन्वहं प्रतिदिनं नास्ति वागुरा मृगबन्धनी यस्मिन्तदवागुरं नेत्राभ्येव मुषकजननयनाभ्येव कुरङ्गा मृगास्तेषां बन्धनं बन्धनस्वरूपं पञ्चशरस्य कामस्य निरक्षरमक्षरोन्मार्णरहितं शासनमाज्ञास्वरूपं विचित्रमाश्चर्यकरं नृत्तं नृत्तं ‘नृत्तं तात्कलमाश्रयम्’ वितन्वते कुर्वन्ति । तातां नृत्तं वृष्ट्वा सर्वे युवानः काम-
मोहिता भवन्तीति भावः । अधिकाञ्चर्बंशिष्ट्यं रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में रोज, घर २, चञ्चलनेत्रवाली कामिनियाँ, बिना जाल के कामुको के नेत्र रूपी मृगों को फँसाने वाला और कामदेव की अलिखित व अनुच्चागति आज्ञा स्वरूप ताल लय से युक्त विचित्र नाच किया करती थी ।

अमुष्य लोकत्रितयाद्भुतैर्गुणैरतीत्य मार्गं मनसोऽपि तिष्ठतः ।

असौ सदा मानसगोचरस्थिता कथं तुलायामलका प्रगल्भते ॥२५॥

अन्वयः

असौ सदा मानसगोचरस्थिता अलका लोकत्रितयाद्भुतैः गुणैः मनसः अपि मार्गम् अतीत्य तिष्ठतः अमुष्य तुलायां कथं प्रगल्भते ।

व्याख्या

असौ प्रसिद्धा सदा नित्यं मानसं सरश्चिन्तञ्च तस्य मानससरसो मनसश्च गोचरो देशो हिमालयप्रदेशो दृष्टिश्च तत्र स्थिता विद्यमानाऽलका कुबेरनगरी, लोकत्रितये त्रिषु भुवनेषु 'त्रिध्वयो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । अद्भुता आश्चर्यकारिणो गुणास्तेर्मनसोऽपि चित्तस्याऽपि मार्गं पञ्चानमतीत्याऽति-कम्प्य तिष्ठती वर्तमानस्याऽचिन्त्यरूपस्याऽमुष्याऽस्य पुरस्य तुलायां साम्ये कथं प्रगल्भते समर्था भवति । अथाऽर्थापत्तिरलङ्कारः । 'दृष्ट्वापूपिकयान्यार्वागमोऽ-र्थापत्तिरिष्यते ।'

भाषा

मानस सरोवर के आसपास हिमालय प्रदेश में स्थित अथवा मन से जानी जा सकने वाली अलका नामक कुबेर की नगरी तीनों लोकों में अद्भुत गुणों से युक्त और मन से भी कल्पना न की जा सकने वाले, इस कल्याण नगर की कैसे बराबरी कर सकती है ।

अतःपरमाद्भुतमज्ञदेवनृपं स्तौति ।

विजित्य सर्वाः ककुमः स मार्गव-प्रचण्डकोदण्डपरिभ्रमो नृपः ।

उवास तत्रार्थिशतानि पूरयन् फलं हि पात्रप्रतिपादनं भ्रियः ॥२६॥

अन्वयः

तत्र सः भार्गवप्रचक्षकोदण्डपरिभ्रमः नृपः सर्वाः ककुभः विजित्य
अर्थिरातानि पूरयन् उवास । हि भ्रियाः फलं पात्रप्रतिपादनम् ।

व्याख्या

तत्र कल्याणपुरे सः प्रसिद्धो भार्गवस्य परशुरामस्य प्रचण्डो भयङ्करः कोदण्डो
धनुः 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । तस्य परिधम इव
परिभ्रमः संप्रहारकार्यं यस्य स नृप आहवमल्लदेवः सर्वास्त्रमघाः ककुभो दिशो
विजित्य स्वायत्तीकृत्वाऽर्थिरातानि याचकशतमनोरथान् पूरयन्सफलमनुवास ।
हि यस्मात्कारणाच्छिद्रयो लक्ष्म्यास्तस्यदशक फलं सार्वक्यं पात्रेषु योग्यस्त्वानेषु
प्रतिपादनं वानम् । अत्राऽर्थान्तरन्यासात्लङ्कारः ।

भाषा

परशुराम के भयकर धनुष के सहार के समान सहार करने वाला वह
प्रसिद्ध राजा आहवमल्लदेव, समस्त दिशाओं को जीतकर और सैकड़ों अर्थिजनों
को दान देकर कल्याणपुर में रहने लगा । क्योंकि लक्ष्मी का सार्वक्य योग्य
आर्थियों को दान देना ही है ।

जगत्पनर्धेषु समस्तवस्तुषु चितीश्वरः पादतलस्थितेष्वपि ।

अभूद्दिना पुत्रमुखेन्दुदशनं प्रभातनीलोत्पलदीनलोचनः ॥२७॥

अन्वयः

क्षितीश्वरः जगति अनर्धेषु समस्तवस्तुषु पादतलस्थितेषु अपि पुत्रमुखेन्दु-
दर्शनं विना प्रभातनीलोत्पलदीनलोचनः अभूत् ।

व्याख्या

क्षितेः पृथ्वा ईश्वरः प्रभुर्जगति लोके 'त्रिष्वचो जगती लोको विष्टपं भुवनं
जगत्' इत्यमरः । अनर्धेष्वनूल्येषु समस्तवस्तुषु सकलपदार्थेषु पादतलेष्वेव
समीप एव स्थिता विद्यमानास्तोष्वतिसुलभेषु सत्त्वपि पुत्रस्याऽऽत्मजस्य धन्मुजमाननं
तदेवेन्दुपद्मप्रस्तस्य दर्शनमवलोकनं विना प्रभाते प्रातःकाले सूर्योदयावन्तरं
निश्वसने नीलोत्पल इव वीजे कान्तिरहिते लोचने नेत्रे यस्य स अभूत् । अन्वयवर्धन-

समये नीलोत्पलस्य विकासो वृश्यते न तु सुषोदयानन्तरम् । अत्र बिनोक्त्य-
कङ्कारः । 'बिनोक्तिर्यद्विनाम्येन नासाध्यवसानम् वा' ।

भाषा

राजा को संसार की समस्त अमूल्य वस्तुएँ सुलभ होने पर भी पुत्र के चन्द्रसदृश मुख को देखे बिना वह प्रातः कालीन नीलकुमुद के सदृश दीन नेत्रों से युक्त था अर्थात् उदास रहा करता था । जैसे चन्द्रदर्शन बिना नीलकुमुद विकसित नहीं होता वैसे ही पुत्र दर्शन बिना राजा की आँखें दीन थी । अर्थात् राजा उदास रहते थे ।

उवाच कण्ठागतबाष्पगद्गदैः पदैः कदाचित्सहधर्मचारिणीम् ।
सरस्वतीहारलतामिवोज्ज्वलां प्रकाशयन्दन्तमयूखचन्द्रिकाम् ॥२८॥

अन्वयः

(सः) कदाचित् सरस्वतीहारलताम् इव उज्ज्वलां दन्तमयूखमालिकां
प्रकाशयन् कण्ठागतबाष्पगद्गदैः पदैः सहधर्मचारिणीम् उवाच ।

व्याख्या

सः नृपः कदाचित् सरस्वती बाणी वाग्देवता तस्या मौक्तिकनिर्मिता या
हारलता तामिवोज्ज्वलां शुभ्रवर्णां वस्तानां रवनानां मयूखानां किरणानां 'किरणो-
त्सममूखानुगमस्तिष्ठतिरश्मयः' इत्यमरः । चन्द्रिका ज्योत्स्ना 'चन्द्रिका कौमुदी-
ज्योत्स्ना' इत्यमरः । तां प्रकाशयन् विस्तारयन् कण्ठे गले आगतानि यानि
बाष्पाव्युष्माभ्यु 'बाष्पमूष्माभ्यु कशिपु स्वप्नमाञ्छावनं द्वयम्' इत्यमरः । तैर्गद्ग-
दैर्नास्तिस्पष्टमुच्चारितैः पदैः शब्दविन्यासैस्सहधर्मचारिणीं स्वपत्नीमुवाच ।
अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

किसी समय उस राजा ने सरस्वती की मोती की माला के समान बातों की
शुभ्र किरणों की चादनी को प्रकाशित करते हुए, गले से अपनी पत्नी से कहा ।

फलेन शून्यः सुतरां दुनोति मामयं गृहस्थाश्रमधर्मपादपः ।
विलोकयामि प्रतिबिम्बमात्मनः सुतामिदं त्वयि नाशुनापि यत् ॥२९॥

अन्वयः

अयं फलेन शून्यः गृहस्थाश्रमपादपः मां सुतरां दुनोति यत् अधुना अपि त्वयि सुताभिधानम् आत्मनः प्रतिबिम्बं न विलोकयामि ।

व्याख्या

अयं फलेन पुत्ररूपफलेन शून्यो रहितो गृहस्थाश्रमरूपो गार्हस्थ्यस्वरूपो धर्म-
पादपो धर्मवृक्षो मां सुतरामत्यन्तं दुनोति परितापयति । यथा वृक्षः फलेन शून्यो
निष्फलत्वाय कल्पते तथैवायं गृहस्थाश्रमोऽपि । यद्यस्मात्कारणावधुनाऽप्यद्या-
वध्यपि त्वयि भवत्यां सुतः पुत्र अभिधानं नाम यस्य तं पुत्रनामकमात्मनः प्रतिबिम्बं
प्रतिकलं न विलोकयामि न पश्यामि । 'आत्मा वं जायते पुत्रः' इति वचनात् ।
अद्यापि पुत्रोत्पत्तिर्न जातेत्यर्थः । अत्ररूपकालङ्कारः ।

भाषा

यह फलरहित गृहस्थाश्रमरूपीवृक्ष मुझे अत्यन्त पीड़ित करता है । क्यों
कि अभी तक तुमसे मेरा प्रतिबिम्ब स्वरूप पुत्र उत्पन्न भया हुआ नहीं दीख
पड़ता है । अर्थात् तुम को मेरा प्रतिबिम्ब स्वरूप पुत्र नहीं हुआ है ।

**अलक्ष्यं बालमृगाक्षि लक्ष्यते' न किञ्चिदङ्गेषु तवेष्टाः परम् ।
पुराकृतः पुण्यविपर्ययो मम ध्रुवं फलद्विप्रतिबन्धकस्त्वयि ॥३०॥**

अन्वयः

(हे) बालमृगाक्षि तव अङ्गेषु किञ्चित् अलक्ष्यं न लक्ष्यते परं त्वयि
ईदृशः फलद्विप्रतिबन्धकः मम पुराकृतः पुण्यविपर्ययः ध्रुवम् ।

व्याख्या

हे बालमृगाक्षि बालकुरङ्गनयने तव अङ्गेषु शरीरावयवेषु किञ्चिच्छक्तिश्चि-
दप्यलक्ष्यं कुलक्षणं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकं बन्ध्यात्वलक्षणं न लक्ष्यते वृक्ष्यते ।
परं किन्तु त्वयि भवत्यामीवृक्ष इत्यन्भूतः फलद्विप्रतिबन्धकः पुत्ररूपफलसम्पत्ति-
बाधको यवैव पुराकृतः पूर्वजन्मकृतः पुण्यविपर्ययः सुकृतवैपरीत्यं पापमित्यर्थः ।
ध्रुवं निश्चयेन वर्तते ।

* 'मृग्यते' इत्यपि पाठः ।

अध्या

हे भृगुशावकनयनि ! तुम्हारे शरीर के अवयवों में कोई कुलक्षण नहीं दीख पड़ता है । किन्तु तुम्हारे में इस प्रकार की पुत्र रूपी फल की समृद्धि में प्रतिबन्धक मेरे ही पूर्वजन्म का पाप है, यह बात निश्चित है ।

**अवीक्षमाया सदृशं मुखैर्मम क्रमागता श्रीरियमाश्रयं पुरः ।
पयोधिमध्यस्थितपोतकूपकस्थिता शङ्कुन्तीव मुहुः प्रकम्पते ॥३१॥**

अन्वयः

क्रमागता इयं श्रीः अक्षगुणैः सदृशम् आश्रयं पुरः अवीक्षमाया पयोधिमध्यस्थितपोतकूपकस्थिता शङ्कुन्ती इव मुहुः प्रकम्पते ।

व्याख्या

क्रमेण कुलक्रमेणाऽऽगता प्राप्तेयं श्री राज्यलक्ष्मी मम मुखैः शीर्षादिभिः सवृष समानमत एव योग्यमाश्रयमाश्रयभूतं स्थानं पुरोऽग्रेऽवीक्षमायाऽनक्षोक्तयन्ती पयोधेः समुद्रस्य मध्ये मध्यभागे स्थितो विद्यमानः पोतो दानपात्रं 'दानपात्रे शिशी पोतः' इत्यमरः । तस्य कूपको गुणवृक्षको नीममध्यस्थितरज्जुबन्धनवृक्षः तस्मिन् स्थितोपविष्टा शङ्कुन्तीव पक्षिणीव मुहुरभीक्ष्णं 'मुहुः पुनः पुनः शशवदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः । प्रकम्पते बिभेति । स्थिरमाश्रयमपश्यमाणा स्वस्थितेस्तन्वेहास्पदत्वाद्भूतिरेत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

कुल परम्परागत यह राज्य श्री, मेरे गुणों के ऐसे गुण वाले आश्रय को आगे न देखकर बीच समुद्र में विद्यमान जहाज के मस्तूल पर बैठी बिडिया के समान रह रह कर काँपती है । अर्थात् स्थिर आश्रय न देखकर अपने अस्तित्व के सन्देह से भयभीत होती है ।

**प्रियप्रपादेन विलाससम्पदा तथा न भूषाविमवेन गेहिनी ।
सुतेन निर्व्याजमलीकहासिना यथाङ्गपर्यङ्गतेन शोभते ॥३२॥**

अन्वयः

गेहिनी यथा निर्ग्याजम् अलीकहासिना अङ्गपर्यङ्गतेन सुतेन शोभते
तथा प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा भूषाविभवेन (वा) न शोभते ।

अप्युक्तम्

गेहिनी गृहिणी गृहचररता स्त्री यथा निर्ग्याजं निष्कपटं यथास्वच्छाङ्गीक-
हासिनाऽनुतहासिना कारणमन्तरं प्रकृत्वा हासं कुर्वता 'अलीकं त्वप्रियेऽनुते'
इत्यमरः । अङ्ग उतसङ्ग एव पर्यङ्गः खट्वा 'अङ्गो रूपकभेदाऽङ्गविन्दुरेताजिभू-
षणे । रूपकांशांतिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्गं पापदुःखयोरिति' मेदिनी । 'शायनं मंचपर्यङ्ग-
'पत्यङ्गः खट्वया समा' इत्यमरः । तद्गतेन सुतेन पुत्रेण शोभते सौभाग्यमालम्बते
तथा प्रियस्य पत्युः प्रसादेन प्रसन्नताप्रदर्शनेन विलासस्य भोगस्य सम्पदा विभवेन,
भोग्यसुखसमृद्धिसामर्थ्या भूषाया भूषणस्य विभवेन वैशिष्ट्येन वा न शोभते ।

भाषा

गृहिणी जिस प्रकार कपट रहित स्वाभाविक हास्य करने वाले गोद रूपी
पलङ्ग पर लेटे हुए पुत्र से शोभित होती है वैसे न तो पती की प्यारी होने से,
न उपभोग योग्य सुख समृद्धि की वस्तुओं से, न गहना कपड़ा पहनने से शोभित
होती है ।

**वहन्ति हिंसाः पशवः कमात्मनो गुणं वितर्क्यात्मजरक्षणाभ्रमम् ।
पदार्थसामर्थ्यमचिन्त्यमीदृशं यदत्र विश्राम्यति निर्भरं मनः ॥३३॥**

अन्वयः

हिंसाः पशवः आत्मनः कं गुणं वितर्क्य आत्मजरक्षणभ्रमं वहन्ति ।
ईदृशम् अचिन्त्यं पदार्थसामर्थ्यं यत् अत्र मनः निर्भरं विश्राम्यति ।

ध्याय्या

हिंसा हिंसाः पशवो व्याघ्रादिव आत्मनो स्वस्य कं विशिष्टं गुणं प्रयोजनं
वितर्क्य विमुह्याऽऽत्मजस्य पुत्रस्य रक्षणस्य भरणपोषणादिभिः पालनस्य भ्रमं खेदं
वहन्ति धारयन्ति । ईदृशमित्थंभूतमचिन्त्यमवर्णनीयमनुभवंकगम्यं पदार्थसामर्थ्यं
'पुत्रपदार्थार्ककर्मत्वं यदत्र पुत्रे भगविचरं 'चित्तम्यु चेतो हृद्यं स्वगतं हृत्तमत्
मनः' इत्यमरः । निर्भरवत्पणं विश्राम्यति तन्तोषसुखं कान्तिरुच्य कथ्यते ।

भाषा

हिंसक व्याघ्रादि पशु अपने किस प्रयोजन के विचार से अपने बच्चे के संरक्षण के लिये परिश्रम करते हैं। पुत्र, इस वस्तु में ऐसी अवर्णनीय शक्ति है जिससे मन अत्यन्त शान्ति प्राप्त करता है।

**किमधमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चेन्नोभयलोकबान्धवः ।
अथ पितृणामपनेतुमधमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥३४॥**

अन्वयः

उभयलोकबान्धवः सुतः न अस्ति चेत् अन्धमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः किम् । पितृणां अणम् अपनेतुम् अधमाः गृहमेधिनः कथं शुभं लभन्ते ।

व्याख्या

उभयलोकस्येहलोकस्य परलोकस्य च बान्धवस्तुलकारी सहायक इत्यर्थः । सुतः पुत्रो नास्ति चेत्तर्हि अवधमेधस्तन्नाम यज्ञः प्रभृतिराधिर्यातां क्रियाणां तातां क्रमैः सम्पादनं किम् किम्फलम् । पुत्रोत्पत्त्यभावेऽवधमेधादिसवृशानां स्वालौकिक-शक्तिप्रदर्शकानां कर्मणां सुतरामेव वयस्य समायाति । पितृणां पूर्वपुरुषाणामुप-अपनेतुं दूरीकर्तुमलमा असमर्था गृहमेधिनो गृहस्थाः कथं शुभं भङ्गलं लभन्ते प्राप्नुं शक्नुवन्ति ।

भाषा

यदि इस लोक और परलोक दोनों में साथ देनेवाला पुत्र न हुआ तो अवधमेध आदि यज्ञों के करने से क्या लाभ है । पितृश्रृण से मुक्त होने में असमर्थ गृहस्थ लोगों का कैसे कल्याण हो सकता है ।

**प्रतापशौर्यादिगुणैरलङ्कृतोऽप्युपैति तावन्न कृतार्थतां नृपः ।
सुतेन दोर्विक्रमलब्धकीर्तिना न यावदारोहति पुत्रिणां धुरि ॥३५॥**

अन्वयः

नृपः प्रतापशौर्यादिगुणैः अलङ्कृतः अपि तावत् कृतार्थतां न उपैति तावत् दोर्विक्रमलब्धकीर्तिना सुतेन पुत्रिणां धुरि न आरोहति ।

व्याख्या

गुणो राजा प्रतापेन प्रभावेण 'त प्रतापः प्रभावेण यत्नेन कोट्यम्बजम्' इत्य-
मरः । सौर्यादिगुणैर्वीरतादिगुणैश्चाऽलङ्कृतः सम्भूयितोऽपि कृतार्थतां जन्म-
साफल्यं तावन्नोपैति प्राप्नोति यावत् बोध्योर्भुजयोर्विक्रमेण पराक्रमेण लब्धोपा-
श्रिता कीर्तिर्विशो येन तेन सुतेन पुत्रेण पुत्रिणां पुत्रवर्ता धुरि प्राधान्ये नाऽऽरोहति
न परिनिष्ठितो भवति ।

भाषा

राजा, प्रताप वीरता आदि गुणों से विभूषित होने पर भी तब तक अपने
जन्म की सफलता को प्राप्त नहीं करता जब तक भुजबल के पराक्रम से कीर्ति
को कमाने वाले पुत्र से पुत्रवान् लोगों में अग्रणी नहीं होता ।

**निशम्य देवस्य नितान्तदुःखिता कथामिति श्रोत्रपथप्रमाथिनीम् ।
जगाद किञ्चिन्नरेन्द्रसुन्दरी परं निशम्यास तरङ्गितालका ॥३६॥**

अन्वयः

इति श्रोत्रपथप्रमाथिनि देवस्य कथां निशम्य नितान्तदुःखिता नरेन्द्र-
सुन्दरी किञ्चित् न जगाद परं तरङ्गितालका (सती) निशम्यास ।

व्याख्या

इतीत्यं श्रोत्रयोः कर्णयोः पन्था मार्गस्तस्य प्रमाथिनीं तां कर्णकुहरदुःखवायिनीं
देवस्य राज्ञः कथां वार्तां निशम्य भुत्वा नितान्तमत्यन्तं दुःखिता पीडिता
नरेन्द्रनम्बिनी राजमहिषी किञ्चित्किमपि न जगाद नोवाच परं केवलं तरङ्गिता
हृतस्ततः प्रक्षिप्ताः कुन्तलाः केक्षा यस्या सा सती निशम्यास शीर्षमुष्मन्मन्त्र इवातं
प्रवाहितवती । केक्षास्य स्थानज्युतिर्वीर्यनिश्वासाच्च दुःखान्महम् । परमदुःखि-
ताऽभूदित्यर्थः ।

भाषा

इस प्रकार राजा की कर्णकटू बातें सुनकर अत्यन्त दुःखी रानी ने कोई
उत्तर नहीं दिया । केवल बिखरे बालों वाली उस रानी ने जोर से साँस भरा ।
अर्थात् अत्यन्त दुःखी हुई ।

स धीरसुवीन्दुरधीरलोचनामबाङ्गमारोप्य कृपार्द्रमानसः ।
हरनिषातङ्गकलङ्गमुज्ज्वलद्विजावलीकान्तिजलैरवोचत ॥३७॥

अन्वयः

अयं सः सुवीन्दुः कृपार्द्रमानसः सन् अधीरलोचनां धीरम् अङ्गम्
आरोप्य उज्ज्वलद्विजावलीकान्तिजलैः आतङ्गकलङ्गं हरन् इव अवोचत ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं स्वपत्न्या दुःखितवस्त्रानिरीक्षणानन्तरं सः प्रसिद्ध उर्ध्वाः पृथिव्या
इन्दुवचनं पृथिवीलोभापायको राजा कृपयाऽऽर्द्रं परिप्लुतं मानसं मनो यस्य
स एवभूतस्तन् अधीरे चञ्चले लोचने नेत्रे 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणञ्चक्षु-
रक्षिणि' इत्यमरः । यस्याः सा तां दुःक्षेन चञ्चललोचनां धीरं यथास्यात्तथा
धैर्यमवलम्ब्याऽङ्गं स्वोत्सङ्गमारोप्य प्रतिष्ठाप्योज्ज्वलां शुभ्रां द्विजानां वन्तस्मां
'वन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । आवली पङ्क्तिस्तस्य कान्तयः एव जलानि
तेरातङ्ग एव व्यर्थं कलङ्गो मालिन्यं तं हरनिषादपमृजनिषादवोचतोक्तवान् ।
हाम्येन स्वभावं गोपयन् पत्न्याः सान्त्वनमकरोत् । अत्रोत्प्रेकाजङ्कारः ।

भाषा

अपनी पत्नी को दुःखी देखने के अनन्तर राजा के हृदय में दया का संचार
होकर उसने चंचल नेत्र वाली रानी को, धीरज के साथ अपनी गोद में बैठकर
मानो सफेद दातो की कतार की कान्ति रूपी जल से पीड़ा रूपी धब्बे को धोते
हुए कहा अर्थात् हैंसते हुए रानी से कहा ।

अस्मिं विषादेन करोषि किं मुखं कवोष्णनिःश्वासविधूसराधरम् ।
अभीष्टवस्तुप्रतिबन्धिनामहं कृताग्रहो निग्रहणाय कर्मणाम् ॥३८॥

अन्वयः

विषादेन अस्मिं, मुखं कवोष्णनिःश्वासविधूसराधरं किं करोषि । अहं
अभीष्टवस्तुप्रतिबन्धिनां कर्मणां निग्रहणाय कृताग्रहः (अस्मि) ।

व्याख्या

विषादेनाऽस्मिं शोकः परिहर्तव्यः । 'अहं भूषणपर्याप्तिप्रतिवारणवाचकम्'

इत्यमरः । मुखं स्वाननं कथोष्णः कोष्णः 'कोष्णं कथोष्णं मन्धोष्णं कटुष्णं त्रिवृ
तद्वति' इत्यमरः । आऽसौ निश्वासस्तेन विभूतरो मलिनोऽथर अवरोष्ठो वसिष्णु
सत् किं किमर्थं करोषि विवचाति । अहमभीष्टमीप्सितं यद्वस्तु पुत्रप्राप्तिकथं
सत्प्रतिबन्धनति प्रतिवदन्ति तेषां कर्मणामिहजन्मनि पूर्वजन्मनि वा कुत्सानां दुष्कर्मैर्वा
निग्रहाय समूलमुन्मूलनय इति आग्रह अभिनिवेशो येन स वदपरिहरोऽस्मि ।

भाषा

अब दुःख दूर करो । अपने मुख को गरम द्वास से सूखे अवरोष्ठ वाला
क्यों बनाती हो । मैं पुत्र रूपी अभीष्ट सिद्धि के प्रतिबन्धक सम्पूर्ण इस जन्म
के या पूर्व जन्म के कर्मों को नष्ट करने के लिये कटिबद्ध हो गया हूँ ।

अधीतवेदोऽस्मि कृतः^१ श्रुतागमः श्रमोऽस्ति भूयानितिहासवर्त्मसु ।
गुरुष्वब्रह्माविमुखं सदा मनस्तदभ्युपायोऽत्र मया न दुर्लभः ॥३६॥

अन्वयः

(अहं) श्रुतागमः (सन्) अधीतवेदः अस्मि । इतिहासवर्त्मसु भूयान्
परिभ्रमः कृतः । मनः गुरुषु सदा अब्रह्माविमुखम् अस्ति । क्त मया
अत्र अभ्युपायः न दुर्लभः ।

व्याख्या

अहं श्रुता गुरुमुखावाकर्णिता आगमाः शास्त्राणि येन एवम्भूतस्तन् अधीताः
सम्यगभ्यस्ता वेदा ऋग्यजुस्तामाथर्ववेदा येन सोऽस्मि । इतिहासानां रामायण-
महाभारतादीनां वर्त्मसु तत्प्रतिपादितमार्गेष्वपि भूयान्महाम्परिभ्रमः कृतः । मम
मनः गुरुषु पूज्येषु सदा सर्ववैवाज्यज्ञाया अपमानात्पराङ्मुखं विमुखमस्ति ।
तत्सत्समास्कारणाच्च पुत्रवस्तुनि मयाऽभ्युपायो न दुर्लभः किन्तु सुलभस्तु-
साध्यश्चेति भावः ।

भाषा

मैंने गुरुमुख से सब शास्त्रों का श्रवण कर वेदों को पढ़ा है । रामायण-
महाभारतादि इतिहास प्रतिपादित मार्गों का परिभ्रम से पालन किया है ।

^१ कृतश्रुतागमः—इत्यपि पाठः ।

केरा मन लक्ष्म बड़ों का अपमान करने से बिस्त रहा है । ऐसी परिस्थिति में मेरे लिये पुनरुत्पी वस्तु प्राप्त करने का उपाय दुर्लभ नहीं हो सकता ।

**किमस्ति दुष्प्रापमसौ निषेव्यते कुलप्रभुर्बालसृगाङ्गशेखरः ।
करस्थितस्यापि चकोरलोचने न पात्रमालस्यहृतास्तपस्विनः ॥४०॥**

अन्वयः

असौ कुलप्रभुः बालसृगाङ्गशेखरः (यदि) निषेव्यते (तर्हि) किं दुष्प्रापम् अस्ति । हे चकोरनयने आलस्यहृताः तपस्विनः करस्थितस्य अपि पात्रं न ।

व्याख्या

असौ प्रसिद्धः कुलस्य वंशस्य प्रभुरिष्टवेषता बालोऽर्द्धो मृगाङ्गुलचन्द्रः शेखरं शिरोभूषणं यस्य स शिबो यदि निषेव्यते सेवया प्रसन्नीक्रियते तर्हि किं वस्तु दुष्प्रापं दुर्लभमस्ति, न किमपीत्यर्थः । हे चकोरवक्त्रपले नेत्रे नयने यस्यास्त-
लम्बुद्धौ हे चकोरनयने चकोरवक्त्रपले आलस्येनाऽकर्मणा हृता आलस्यवशी-
भूतास्तपस्विनो वराकाः करे करतले स्थितस्य विद्यमानस्याऽपि वस्तुन पात्रं
आचनं न अबन्ति । कर्मशीलानामुद्योगिनां पुरुषाणां किमपि दुस्तार्थ्यं नेत्यर्थः ।
अत्राऽर्धपरिपलङ्कारः ।

भाषा

अपने वंश के इष्टदेव चन्द्रशेखर शकर की यदि उपासना की जाय तो कोई वस्तु दुर्लभ नहीं है । हे चकोर के समान चञ्चल नेत्र वाली ! आलस से भरे अकर्मण्य लोगो को, पास की वस्तु भी प्राप्ति नहीं हो सकती है ।

**तदेव तावत्तपसे सह त्वया प्रभूतभावः प्रयते यतेन्निग्रयः ।
विभाबरीवह्मभस्त्रएडमण्डनः स यावदायाति दयां जगद्गुरुः ॥४१॥**

अन्वयः

सत् प्रभूतभावः एव (अहं) यतेन्निग्रयः सत् त्वया सह तावत् तपसे प्रयते यावत् विभाबरीवह्मभस्त्रएडमण्डनः जगद्गुरुः सः दयां आयाति ।

अर्थः

तत्सत्मात्कारणात्प्रभूतो बहुको भावो भक्तिभावो यस्य स एव अहं जितानि बलीकृतानीन्द्रियाणीन्द्रियसमूहो येन स बलीकृतेन्द्रियसमूहस्तन् त्वया सह भक्त्या सह तावत्कालपर्यन्तं तपते तपश्चरन्नाम प्रयते महोद्योगं करिष्ये यावत्कालं विभावय्या रजन्याः 'विभावरीतमस्त्विन्यौ रजनी यामिनी तनी' इत्यमरः । अन्ततः प्रियश्चन्द्रस्तस्य खण्ड एव कलौष मण्डनं भूषणं यस्य स जगतां भूषणानां 'विष्टयं भूषणं जगत्' इत्यमरः । गुह्यं श्रेष्ठं सः शंकरो ह्ययं कृपाभावाति प्राप्नोति । कथनार्हमानसस्तन्महीष्टवरप्रदानं करोतीत्यर्थः ।

भाषा

इसलिये दृढ़ भक्ति से युक्त, मैं तुम्हारे साथ इन्द्रियों को बन्ध में करके अर्थात् संयम से तब तक तप करने में प्रयत्नशील रहूँगा जब तक अर्धचन्द्र से शोभित जगत्प्रभु शंकर को मेरे ऊपर दया न आजाए ।

विधाय शान्त्यै कलुषस्य कर्मणस्तदेव सर्वेन्द्रियतापनं तपः ।

नयामि भक्त्या भटिति प्रसन्नतामखण्डया खण्डशशाङ्कशेखरम् ॥४२॥

अन्वयः

तत् एवः (अहं) कलुषस्य कर्मणः शान्त्यै सर्वेन्द्रियतापनं तपः विधाय अखण्डया भक्त्या खण्डशशाङ्कशेखरं भटिति प्रसन्नतां नयामि ।

व्याख्या

तत्सत्मात्कारणात्प्रभूतो कलुषस्य दुष्कृतस्य 'कलुषं बुद्धिर्नगोऽवर्णो दुस्ति-
दुष्कृतम्' इत्यमरः । कर्मणः क्रियाकलापस्य शान्त्यै विनाशाय सर्वेन्द्रियाणां
नेत्रादीनां तापनं पीडनं यस्मिन्तत्तपो दुष्करतपस्यां विधाय कृत्वाऽखण्डयाऽविच्छिन्न-
सन्तानया भक्त्या बृहदभक्त्येत्यर्थः । अखण्डयास्तौ शशाङ्कशेखरश्च सः शेखरं
शिरोभूषणं यस्य तं शिखं भटिति शब्दः 'आङ् भटित्यं कृतान्मुखं आङ् मंक्षु सप्रवि-
भूते' इत्यमरः । प्रसन्नतां प्रसादं नयामि प्रापयामि । अत्रानुप्रासोऽलङ्कारः ।

भाषा

इसलिये मैं पुत्रप्राप्ति के वाञ्छक पापकर्मों का नाश कर डालने के लिये समस्त इन्द्रियों को कष्टप्रद, घोर तपस्या कर, अविच्छिन्न बृढ़भक्ति से चन्द्रशेखर अर्थात् शंकर को शीघ्र ही प्रसन्न करूँगा ।

तवेति देव्या कृतसम्मतिस्ततः समस्तचिन्तां विनिवेदय मन्त्रिषु ।
अनुष्ठानविशेषतत्परः स पार्थिवः प्रार्थितवस्तुसिद्धये ॥४३॥

अन्वयः

ततः देव्या इति तथा कृतसम्मतिः सः पार्थिवः समस्तचिन्तां मन्त्रिषु
विनिवेदय प्रार्थितवस्तुसिद्धये अनुष्ठानविशेषतत्परः अभूत् ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं देव्या पत्न्येतीषं भवदुक्तं पुत्रोत्पत्तिरूपं कार्यं तपस्तापनेन स्था-
पिति हेतोस्तथैवास्तु, इति कृता सम्मतिर्येन स कृतनिश्चयस्त पार्थिवो राजा
समस्तां सम्पूर्णां चिन्तां राज्यभारचिन्तां मन्त्रिष्वभात्येषु विनिवेदय विनियम्य
प्रार्थितस्याऽभीष्टस्य वस्तुनः पुत्रस्य सिद्धये प्राप्तयेऽनुष्ठानविशेषे विशिष्टानुष्ठाने
तत्पर आसक्तोऽभूत् । 'तत्परे प्रसितासक्तो' इत्यमरः ।

भाषा

इसके अनन्तर, अपनी रानी की सम्मति मिलने पर, उस राजाने राजकाज
का बोझ मन्त्रियों को सौंपकर अभीष्ट पुत्रप्राप्ति की सिद्धि के लिये विशिष्ट
अनुष्ठान करना प्रारम्भ कर दिया ।

तपः स्वहस्ताहतपुष्पपूजित-त्रिलोचनः स्थण्डिलवासधूसरः ।
तथा स राजर्षिराधयद्यथा महर्षयोऽस्मादपकर्षमाययुः ॥४४॥

अन्वयः

सः राजर्षिः स्वहस्ताहतपुष्पपूजितत्रिलोचनः स्थण्डिलवासधूसरः (सन्)
तथा तपः असाधयत् तथा अस्मात् महर्षयः अपकर्षम् आययुः ।

व्याख्या

स राजर्षिः अधिष्ठतगृहीतो मृगः स्वहस्ताभ्यां स्वकराभ्यामाहूतानि समानीतानि
च तानि पुष्पानि कुसुमानि तैः पूजितोऽभ्यर्चितस्त्रिलोचनः शंकरो येन सः स्थण्डिले
भूमिबिम्बे वासेन शयनादिना 'यः स्थण्डिले शयनवाण्डिले स्थण्डिलवायसी'
इत्यमरः । कूतरः सरस्वतीस्तन् तपोर्धं तपस्तपश्चरयनसाधयत् कृतवान्

यथा येन कारणेनाऽस्मान्मृपान्महर्षयोऽपि ब्रह्मर्षयोऽप्यपकर्षं निष्करोदित्माययुः
प्राप्याः । स्थण्डिलं चत्वरं, यागार्थं परिष्कृता भूमिस्तत्र शयनाविकं बह्वुतम् ।

अथवा

अपने हाथों से तोड़े हुए फूलों से शकर की पूजा करने वाले उस राजर्षि
ने स्थण्डिल पर ही निवास करने से धृती से घूसरित होकर ऐसी उग्र तपस्या
की जिससे महर्षि लोग भी तपस्या में इससे नीचे हो गये ।

**स सौकुमार्यैकधनोऽपि सोढवाँस्तपोधनैर्दुष्प्रसहं परिभ्रमम् ।
रराज तीव्रे तपसि स्थितो नृपः शशीव चण्डद्युतिमण्डलातिथिः ॥४५॥**

अन्वयः

सौकुमार्यैकधनः अपि सः तपोधनैः दुष्प्रसहं परिभ्रमं सोढवान् ।
तीव्रे तपसि स्थितः नृपः चण्डद्युतिमण्डलातिथिः शशी इव रराज ।

व्याख्या

सुकुमारस्य भावस्तौकुमार्यं तदेव धनं द्रव्यं यस्य सः परमकोमलाङ्गोऽपि तत्र
एव धनं येषां तैस्तपस्विभिर्युक्तेन यथाकथञ्चित्प्रकर्षेण सोढुं शक्यं सहनाद्योष्य-
मित्यर्थः परिभ्रमं क्लेशं सोढवानसहत् । तीव्रेऽप्युग्रे तपसि तपस्वायां स्थितो वर्तमानो
नृपो भूपतिश्चण्डद्युतिस्सूर्यस्तस्य मण्डलस्य चक्रवालस्य 'चक्रवालं तु मण्डलम्'
इत्यमरः । अतिविस्सनीयस्यः शशी चन्द्र इव रराज शृङ्गे । यथा सूर्यमण्डल-
गतचक्रः कान्तिहीनो भवति तथैव परिभ्रमाधिक्येन स नृपो म्लानस्संजात इति
भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

स्वभाव से ही अत्यन्त सुकुमार होने पर भी उसने तपस्वियों से भी अत्यन्त
कठिन्ता से सहने योग्य क्लेश सहन किया । और तपस्या में लगा हुआ वह
राजा सूर्यमण्डल के निकट आए हुए चन्द्रमा के समान म्लान दिखाई पड़ने लगा ।

**नृपं कर्मैरवतर्षय्या कुशं समाहिता सा नरनाथमुन्दरी ।
निशातशायोऽश्लिष्टं समन्वगात् प्रमेव मायिक्यमतीव निर्बला ॥४६॥**

अन्वयः

कठोरव्रतचर्यया कृशं नृपं सा समाहिता नरनाथसुन्दरी निशातराश्वो-
ल्लिखितं माणिक्यम् अतीव निर्मला प्रभा इव समन्वगात् ।

व्याख्या

कठोरं कठिनव्रतवृत्तव्रतं तपस्याख्यं कठोरव्रतं तस्य चर्याऽऽचरणं तथा कृशं
कृशतनुं नृपं राजानं सा प्रसिद्धा समाहिता समाधौ स्थिता, निश्चलचित्तेन तपः-
वरायणा नरनाथस्य राक्षः सुन्दरी पत्नी निशातस्तीक्ष्णः शार्ङ्गः कषोपलं 'शाणस्तु
निकषः कषः' इत्यमरः । तेनोल्लिखितं घटितमत एव कृशं माणिक्यं मणिम-
यीवाऽप्यन्तं निर्मला स्वच्छा प्रभेव काभिरिव समन्वगावनुसृतवती । यथा
माणिक्यस्य कवे घर्ङ्गेन कृशता प्रभा चाऽनुसरति तथैव कठोरव्रतेन कृशं नृपं
तस्य राक्षी समनुसृतवतीति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

जिस प्रकार तेज सान पर चढ़ाए हुए माणिक्य में कृशता के साथ अत्यन्त
उज्ज्वल चमक भी आजाती है उसी प्रकार कठोर तपस्या से कृश उस राजा का,
तपस्या में लगी रानी बराबर निश्चल चित्त से साथ देती रही ।

मृगाङ्गवूडस्य किरीटनिभ्रगातरङ्गवातैरिव वारितभ्रमा ।
उपाचरत्सम्यगतौ नराधिपं स्वहस्तलिप्तेभरमन्दिराजिरा ॥४७॥

अन्वयः

स्वहस्तलिप्तेभरमन्दिराजिरा मृगाङ्गवूडस्य किरीटनिभ्रगातरङ्गवातैः
वारितभ्रमा इव असौ नराधिपं सम्यक् उपाचरत् ।

व्याख्या

स्वहस्तेन निजकरेण लिप्तं गोमयाविनोपलिप्तमीश्वरस्य शिवस्य मन्दिरस्याऽ-
जिरमङ्गलं यथा सा मृगाङ्गवूडमृगवूडे ललाटे यस्य तस्य शिवस्य किरीटकपा
मुकुटकपा 'मुकुटं किरीटं पुष्पपुतकम्' इत्यमरः । या निम्नगा गङ्गामयी
तस्यास्तरङ्गवातैर्वाधिपवर्णवारितोऽपनीतः भ्रमः क्लेशो यस्याः सा वारितभ्रमे-
वाऽतो नृपपत्नी राजमहिषी नराधिपं राजानं सम्यक् प्रकारेण सिधेये सेवितवती ।
अत्रोपमेयलङ्कारः ।

अन्वयः

अपने हाथों से शङ्कर के मन्दिर के अंगन को लीपपोत कर सफा करने वाली रानी, शङ्कर का मकुट स्वरूप गङ्गानदी की लहरो के बाध से मानो अपना भ्रम दूर करती हुई, राजा की अच्छी तरह सेवा करती थी ।

**तथाविधायाः सदृशं यदुन्नतेर्मतं यदौदार्यधनस्य चेतसः ।
तदद्रिकन्यादयितस्य पूजने जितेन्द्रियः कल्पयति स्म पार्थिवः ॥४८॥**

अन्वयः

जितेन्द्रियः पार्थिवः तथाविधायाः उन्नतेः यत् सदृशं, औदार्यधनस्य यत् मतं तत् अद्रिकन्यादयितस्य पूजने कल्पयति स्म ।

व्याख्या

जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन स यतेन्द्रियः पार्थिवो राजा 'राजा राष्ट्रपार्थिवश्चाभूषणभूषणहीनित' इत्यमरः । तथाविधायास्तावद्व्या पुत्रप्राप्तिरूपाया उन्नतेरभ्युदयस्य यत् सबुद्धा योग्य कार्यमौदार्यमेव धन यस्य तस्य चेतसश्चित्तस्य यन्मतमिष्टमुदारचित्तेन च यत्सम्पादनीयं स्यात्तत्सर्वं सेवाकार्यं तत्सामग्री च 'चित्तसाध्यमिष्टवर्जित' इति स्मरणात् । अद्रिकन्याया पार्थिव्या दयितस्य यत्पुं शिवस्य पूजने पूजाया कल्पयति स्म रचयति स्म । यज्ञानुकूलो बलिरिति न्यायाद्यथाकार्यं सर्वमकल्पयदिति भावः ।

भाषा

जितेन्द्रिय राजा, वंसी पुत्र प्राप्ति के सदृश उच्च कामना के अनुरूप और उदारचित्त की प्रेरणा के अनुसार शङ्कर के पूजन में सब उत्तम वस्तुओं का प्रयोग करता था ।

**इति चितीन्द्रधिरमिन्दुशेखर-प्रसादनाय व्रतमुग्रमाश्रितः ।
कदाचिदाकर्णयति स्म भारतीं प्रभातपूजासमये नमस्वरीम् ॥४९॥**

अन्वयः

इति इन्दुशेखरप्रसादनाय चिरम् क्वं व्रतम् आश्रितः चितीन्द्रः कदाचिन् प्रभातपूजासमये नमस्वरीं भारतीम् आकर्णयति स्म ।

ध्याक्या

इति पूर्वोक्तरौतयेभुसेसरस्य शिवस्य प्रसादनाय प्रसन्नतासम्पादनार्थं चिरं चिरकालमुग्रं कठिनं व्रतं नियमं 'नियमो व्रतमस्त्री तच्छोषवासादि पुण्यकम्' इत्यमरः । आश्रितस्तमाश्रितः क्षितीन्द्रो राजा कदाचित्कालमदिवास्तमये प्रसन्ने प्रातःकाले वा पूजाऽर्चनं तस्या अवसरे नभसि गगने चरतीति नभश्चरौ तामाकाशवामिनीं भारतीं वाणीं 'बाह्वी तु भारती माया गीर्वाणापी सरस्वती' इत्यमरः । आकाशवाणीमित्यर्थः । आकर्णयति स्य भुतवान् ।

भाषा

इस प्रकार शंकर भगवान् को प्रसन्न करने में चिरकाल तक कठोर व्रत पालन करने वाले राजा ने किसी दिन सबेरे की पूजा के काल में आकाशवाणी सुनी ।

**अलं बुलुक्वक्षितिपालमण्डन-श्रमेण विश्राम्यतु कर्कशं तपः ।
कमप्यपूर्वं त्वयि पार्वतीपतिः प्रसादमारोहति भक्तवत्सलः ॥५०॥**

अन्वयः

हे बुलुक्वक्षितिपालमण्डन श्रमेण अलं, कर्कशं तपः विश्राम्यतु, भक्तवत्सलः पार्वतीपतिः त्वयि कम् अपि अपूर्वं प्रसादम् आरोहति ।

ध्याक्या

हे बुलुक्वक्ष्य बुलुक्वक्षस्य क्षितिपाला नृपास्तेषां मण्डनमाभूषणं तत्सम्बद्धौ हे बुलुक्वक्षक्षितिपालमण्डन ! राजन् ! श्रमेणाऽलमतः परं व्रतादिषु परिश्रमो न कर्तव्यः । कर्कशं कठिनं तपो नियमो विश्राम्यतु विश्रान्तिमेतु भक्तानां प्रपन्नानां वत्सल स्निग्धः 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । पार्वत्याः पतिः शिवस्तत्त्वमिदं त्वद्विषये कमप्यपूर्वं कमप्यनिर्वचनीयं प्रसादं प्रसन्नतां कृपामारोहति करोति ।

भाषा

हे बालक्य वंशीय राजाओं के भूषण ! अब परिश्रम मत करो । कठोर तप बन्द करो । भक्तवत्सल शंकर ने तुम्हारे ऊपर एक अवर्णनीय कृपा की है ।

**इयं त्वदीया दयिता भविष्यति क्षितीन्द्र पुत्रत्रितयस्य भाजनम् ।
बुलुक्वक्षः शुचितां यद्वर्जितैर्वशोभिरायास्वति मौक्तिकैरिव ॥५१॥**

अन्वयः

हे क्षीतीन्द्र इयं त्वदीया दयिता पुत्रत्रितयस्य भाजनं भविष्यति ।
मौक्तिकैः इव कर्जितैः यस्तोमः पुलुक्यवंशः शुचिताम् जायास्यति ।

व्याख्या

हे क्षीतीन्द्र हे राजन् ! इयं त्वदीया तव दयिता महिषी पुत्रानां सुतानां
भित्तयस्य त्रयस्य शिखण्ड्याकसुतानां वा भाजनं पालनं भविष्यति । मौक्तिकैश्च
मुक्तामणिभिरिवाऽतिस्वच्छैः शुक्लवर्णैस्तवपुत्रैरजितानि निष्पादितानि यक्षोभिः
कीर्तिभिः 'यथाः कीर्तिं समस्ता च' इत्यमरः । पुलुक्यवंशस्तुलुक्यनृपाणां कुलं शुचि-
तामुज्ज्वलतां पवित्रतां वाऽऽयास्यति गमिष्यति । 'भृङ्गारः शुचिः शुक्लः' इत्यमरः ।
ते त्रयः पुत्राः कुलभूषणा भविष्यन्तीति भावः । अत्रोपमास्तुतः ।

भरवा

हे राजा तुम्हारी इस धर्मपत्नी से तुम्हे तीन पुत्र होंगे । उनके द्वारा
उपाजित मोतियों की ऐसी स्वच्छ और शुभ कीर्ति से यह चालुक्यवंश उज्ज्वल
या पवित्र हो जाएगा ।

निधिः प्रतापस्य पदं जयश्रियः कलालपस्ते तनयस्तु मध्यमः ।
दिलीपमान्धातुमुखादिपार्थिव-प्रथामतिक्रम्य विशेषमेध्यति ॥५२॥

अन्वयः

ते मध्यमः तनयः तु प्रतापस्य निधिः जयश्रियः पदं कलालयः (सन्)
दिलीपमान्धातुमुखादिपार्थिवप्रथाम् अतिक्रम्य विशेषम् एष्यति ।

व्याख्या

ते तव मध्यमो द्वितीयस्तनयः पुत्रस्तु 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः'
इत्यमरः । प्रतापस्य प्रभावस्य 'सः प्रतापः प्रभावश्च यत्नेनः कोशवृद्धजम्'
इत्यमरः । विभिन्नधानं जयश्रियो जयलक्ष्म्याः पदं स्थानं कलालवाक्यैः शुद्धि-
कलानामालयो गृहं सन् दिलीपकलमान्धाता च दिलीपमान्धातारी सुर्यवंशस्तनुपन्नो
प्रतापिनो राजानी मुक्तं भावी येषां ते दिलीपमान्धातुमुखा आदिपार्थिवाः
प्राचीननृपास्तैर्वा प्रवां क्यातिचतिक्रम्य समुत्क्रम्य विशेषं विशेषतामधिकोत्कृष्टता-
मेष्यन्ति प्राप्स्यन्ति ।

भाषा

तुम्हारा मन्त्रलः लड़का बड़ा प्रतापी, विजय लक्ष्मी का पात्र तथा चौंसठों कलाओं का ज्ञाता होकर सूर्यवशी दिलीप मान्वाता आदि प्राचीन राजानों की ख्याति से भी अधिक प्रतिष्ठा प्राप्त करेगा ।

**सुतद्वयं ते निजकर्मसम्भवं मम प्रसादात्तनयस्तु मध्यमः ।
पयोनिबेः पारगतामपि भ्रियं स दोर्बलात् इवाहरिष्यति ॥५३॥**

अन्वयः

सुतद्वयं ते निजकर्मसम्भवं, मध्यमः तनयः तु मम प्रसादात्, सः रामः इव दोर्बलात् पयोनिबेः पारगताम् अपि भ्रियम् आहरिष्यति ।

व्याख्या

सुतद्वयं द्वौ पुत्रौ ते तव निजेन स्वकीयेन कर्मणा तपसा सुकृतेन वा सम्भव उत्पत्तिर्योस्तत् । द्वौ पुत्रौ तव कठिनव्रतफलरूपाविति भावः । मध्यमो द्वितीयस्तनयः पुत्रस्तु मम शिवस्य प्रसादावनुग्रहविशेषाद्भूविष्यति । स राम इव बाह्यरक्षिरिव दोष्णोर्भुजयोर्बलं शक्तिस्तस्मात् 'भुजबाहू प्रवेष्टो द्योः' इत्यमरः । पयोनिबेः समुद्रस्य पारगतां पारे गतां भ्रियं राज्यलक्ष्मीं रामयत्ने सीतामाहरिष्यति समाश्रयेति । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

दो पुत्र तुम्हारे किये हुवे कठिन अनुष्ठानादि कर्मों से प्राप्त होंगे । किन्तु तुम्हारा मध्यम पुत्र तो मेरी विशेष कृपा से तुम्हें प्राप्त होगा । वह रामचन्द्र के समान समुद्र के पार गई हुई सीता रूपी लक्ष्मी को अपने भुजबल से ले आएगा ।

**गिरं निपीय भ्रुतिशुक्तिमागतां सुधामिव व्योमपयोनिबेरिति ।
उदञ्चिरोमाञ्चतया समन्ततः स शैत्यसम्पर्कमिव न्यवेदयत् ॥५४॥**

अन्वयः

सः व्योमपयोनिबेः भ्रुतिशुक्तिम् आगतां सुधाम् इव इति गिरं निपीय समन्ततः उदञ्चिरोमाञ्चतया शैत्यसम्पर्कम् इव न्यवेदयत् ।

उवाच

स आहवमल्लदेवो व्योमेषाऽभवेव 'लोबिबी हे स्त्रियामर्धं व्योमपुष्करमम्बरम्' इत्यमरः । पयसां जलानां निविस्तमुद्रस्तस्माच्छ्रुतिरेव कर्णं एव क्षुत्तिर्मुक्तास्फोटः 'मुक्तास्फोटःस्त्रियां क्षुत्ति' इत्यमरः । तां समागतां प्राप्तां सुधानिब पीयूषनिवेतीत्यं पूर्वोक्तां गिरमाकाशवाणीं निपीय भुत्वा समन्ततः परित उदञ्ची उद्गतो रोमाञ्च रोमहर्षणं यस्य स उदञ्चिरोमाञ्चस्तस्य भावस्तासा तया 'रोमाञ्चो रोमहर्षणम्' इत्यमरः । क्षीत्यस्य क्षीततावास्तम्भैः सन्ध्यास्तमिव न्यवेदयत् प्रकटपाञ्चकार । अत्राऽऽकाशे समुद्रतावात्मारोपः भूतो क्षुत्ति-त्वारोपे बाध्यां सुधात्वारोपे च कारणमिति परम्परितरूपकम् । अत्रोपमोत्प्रे-क्षयोः संकरः ।

भाषा

राजा आहवमल्लदेव, आकाशरूपी समुद्र से कर्णरूपी सीप में अमृत रूपी आकाशवाणी पढ़ने से हर्ष के कारण रोमाञ्चित होकर अपने को मानो जाड़ा लग रहा है ऐसा प्रकट करने लगा । (जाड़ा लगने से भी रोगटे खड़े हो जाते हैं ।)

उदञ्चदानन्दजलप्लुतेक्षस्ततः प्रमोदालसलोचनोत्पलाम् ।

स बल्लभामन्यपुरन्निर्दुर्लभैर्गुणैरुपेतां गुणवानतोषयत् ॥५५॥

अन्वयः

ततः गुणवान् सः उदञ्चदानन्दजलप्लुतेक्षः (सन्) अन्यपुरन्निर्दुर्लभैः गुणैः उपेतां प्रमोदालसलोचनोत्पलां बल्लभाम् अतोषयत् ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं गुणवान्वाचाक्षिप्यादितुमर्हेत् स आहवमल्लदेवमुप उदञ्च-दुर्लभैरुपेतामन्यपुरन्निर्दुर्लभैर्गुणैर्गुणैः तेषां प्लुते व्याप्त ईक्षते मेघे 'लोचनं ययं नेत्रमालयं चक्षुरक्षिपि' इत्यमरः । यस्यैवम्भूतस्तस्मिन्वाचपुरःप्रयत्नं नार्थं च तासु दुर्लभैर्गुणैर्गुणैस्तोज्ज्वलज्वापातिप्रत्याविगुणैरुपेतां यस्तां प्रमोदेनाऽऽनन्दे-नाऽनन्दे निस्पन्दे लोचनं एवोत्पले कमले वस्यास्तां वल्लभां प्रियामतोषयत् समाश्रयतितां च । अत्ररूपकमलङ्कारः ।

अथवा

इसके अनन्तर उस गुणी राजा ने उत्कट आनन्द जनित मधुर्जों से भरी बीखों से अन्य स्त्रियों में अप्राप्य युवों से युक्त तथा आनन्द से निर्निमेष नेत्र कमल वाली अपनी रानी की सान्त्वना की ।

**शनैर्विधाय व्रतपारणाविधिं धनैः कृतार्थीकृतविप्रमण्डलः ।
अखण्डसौभाग्यविलासया पुनस्तथा समं राज्यमुखेऽभरज्यत ॥५६॥**

अन्वयः

(सः) शनैः व्रतपारणाविधिं विधाय धनैः कृतार्थीकृतविप्रमण्डलः
(सन्) अखण्डसौभाग्यविलासया तथा समं पुनः राज्यमुखेऽभरज्यत ।

व्याख्या

स राजा शनैः स्वस्थचित्तेन व्रतस्य पूर्वाचरितानुष्ठानस्य पारणाविधिं समाप्ति-
कृत्यं ब्राह्मणभोजनादिपूर्वकं स्वभोजनादिकं विधाय कृत्वा कृतार्थीकृतं दान-
भोजनादिना सन्तुष्टमनोरथीकृतं विप्रमण्डलं ब्राह्मणसमुदायो येनैवम्भूतस्सप्रखण्डं
निरन्तरं यत्सौभाग्यं तद्यत्स्वं तस्य विलासः सौख्यं यस्यास्ता तथा स्ववत्सलभया
सह राज्यमुखेषु राजकीयमुखोपभोगेष्वभरज्यत संरक्षतो बभूव । अग्निविनिविष्ट
राज्यकार्यभारमुरीकृत्य पूर्ववत्प्रजापालनतत्परोऽभूदिति भावः ।

भाषा

वह राजा, स्वस्थ चित्त से व्रत का पारण कर और ब्राह्मणों को दान भोजन
आदि से सन्तुष्ट करते हुए राज्य कार्य का भार लेकर अखण्ड सौभाग्यवती
होने के सौख्य से युक्त अपनी रानी के साथ राज्य सुख के उपभोग करने में
प्रवृत्त हुआ ।

**क्रमेण तस्यां कमनीयमात्मजं शुभे मुहूर्ते पुच्छूतसन्निभः ।
अवाप्य सम्पादितमांसलोत्सवः परामग्नाभिर्द्वितीयेश्वरः क्षितेः ॥५७॥**

अन्वयः

पुच्छूतसन्निभः क्षितेः ईश्वरः क्रमेण शुभे मुहूर्ते तस्यां कमनीयम्
आत्मजम् अवाप्य सम्पादितमांसलोत्सवः (सन्) पथं निर्द्विम् अवाप्य ।

अव्ययः

पुत्रस्तसन्निध इन्द्रसमुद्रः 'पुत्रधन्याः क्षुनाक्षीरः पुत्रद्वृतः पुरन्दरः' इत्यव्ययः ।
 क्लितेः पृथिव्या ईश्वरः स्वामी कमेण किञ्चित्कालानन्तरं शुभे मातृल्लिके
 'कस्यायं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । मूर्तते काले तस्यां स्ववत्सभायां कमनीयं
 सुन्दरमात्मजं शुभं 'आत्मा यं जायते पुत्रः' इति श्रुतेः । अवाप्य लब्ध्या सम्पादितः
 कृतो भासलोऽतिबहुलोऽतिसमृद्धश्चोत्सवो महो येन सः 'मह उद्भव उत्सवः'
 इत्यमरः । एवम्भूतस्तन् परां समुत्कृष्टां निर्वृतिं सुखमगात् प्राप ।

भाषा

आगे चलकर इन्द्र के समान प्रतापी पृथ्वीपति आहूवमल्लदेव ने उस रानी
 से समुद्रत में एक सुन्दर पुत्र प्राप्त कर और उस उपलक्ष्य में एक बड़ा उत्सव
 मना कर बहुत आनन्द प्राप्त किया ।

स सोमवनेत्रचकोरपारणां चकार गोत्रस्य यदुज्ज्वलाननः ।
 यथोचितं सोम इति चमापतेस्ततः प्रसन्नादभिधानमासवान् ॥५८॥

अव्ययः

यत् उज्ज्वलाननः सः गोत्रस्य सोमवत् नेत्रचकोरपारणां चकार ततः
 प्रसन्नात् क्षमापतेः यथोचितं सोमः इति अभिधानम् आसवान् ।

व्याख्या

यस्यस्मात्कारणानुज्ज्वलं विशिष्टशोभान्वितमाननं मुलं यस्य स नूतनजात-
 क्षिणुर्गोत्रस्य क्षुलुक्पर्वणस्य सोमवत्तन्त्र इव नेत्राणि नयनाम्बुव चकोरावचकोरकाः
 "जीर्वाजीवचकोरकाः" इत्यमरः । पक्षिविजोषा ये चन्द्रिकमा तुष्यन्ति । तेषां
 पारणां सन्तोर्षं चकार ततस्तस्मात्कारणात्प्रसन्नादानन्दमुक्तात्क्षमापते राज्ञो
 यथोचितमुचितमनतिक्रम्य वर्तत इति यथायोग्यं सोम इत्याकारकमभिधानं
 नामाऽऽप्तवान् प्राप्तवान् । अत्रोपमाकारकयोः संकरः ।

भाषा

चूँकि सुन्दर मुखवाले उस बालक ने चन्द्रमा के समान क्षुलुक्पर्वणियों के
 नेत्र स्त्री चकोरों की सन्तुष्ट किया इसलिये प्रसन्न भिन्न राजा से उसने सोम
 यह नाम पाया । अर्थात् उसका नाम सोम रक्खा गया ।

अनन्यसामान्यतनूजशंसिनीं स्मरन् अक्षं गिरमुद्रतां दिवः ।
द्वितीयगर्भार्थमभूत्स निर्भरं समुत्सुको मध्यमलोकनायकः ॥५६॥

अन्वयः

मध्यमलोकनायकः सः दिवः उद्रतां अनन्यसामान्यतनूजशंसिनीं गिरं
अक्षं स्मरन् द्वितीयगर्भार्थं निर्भरं समुत्सुकः अभूत् ।

व्याख्या

मध्यमवर्त्ता लोकाश्च मध्यमलोको भूलोकस्तस्य नायको मध्यमलोकपालो
भूपालः स राजाऽऽहवमस्तवेवो दिव आकाशादुद्गतां समागतां नाञ्च्यः सामान्य-
स्त्वानो यस्य स चाऽसी तनूजः पुत्रश्च तं शंसति निवेदयतीति तां गिरं बाणोमज्जं
निरन्तरं 'नित्यानवरताज्जम्' इत्यमरः । स्मरन् द्वितीयगर्भार्थं द्वितीयगर्भकृते
निर्भरमत्यन्तं समुत्सुक उत्कण्ठितोऽभूत् ।

भाषा

वह भूलोक का राजा असाधारण व अलौकिक पुत्र प्राप्त होने की आकाश-
वाणी को सदैव स्मरण करता हुआ, दूसरे गर्भ के लिये अत्यन्त उत्कण्ठित हुआ ।

स्थितस्य गर्भे प्रमयेव कस्यचिद् विलिप्यमानां स्फटिकामलत्विषः ।
स गण्डपालीं विसदयदपाण्डुरां ददर्श देव्याः पृथिवीपतिस्ततः ॥६०॥

अन्वयः

ततः पृथिवीपतिः स्फटिकामलत्विषः गर्भे स्थितस्य कस्यचित् प्रभवा-
द् व विलिप्यमानां विसदयदपाण्डुरां देव्याः गण्डपालीं ददर्श ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं पृथिवीपती राजा स्फटिकस्याऽमला निर्मलातिवर्द्धिः प्रभो-
'स्युः प्रभासपुत्रिस्त्वद्भूमाभाच्छविद्युतिवीप्तयः' इत्यमरः । स्थिद् प्रभा यस्य
स तस्य स्फटिकमणिसमानक्षुब्धकान्तेर्गर्भे अवराभ्यन्तरे स्थितस्य विलिप्यमानस्य कस्य-
चिद् गर्भस्य प्रमयेव कान्त्येव विलिप्यमानां रश्मयमामानुलिप्यमानां च विलिप्य-
द् व-मृणालवद् व व 'मृणालं विलिप्यन्नादि' इत्यमरः । पाण्डुरां भूधरणीं देव्या
महिष्याः गण्डपालीं कपोलं ववर्ष दृष्टवान् । अनीचनीलमेकयोः लंकरः ।

आषा

इसके अनन्तर राजा ने स्फटिक की निर्मल कान्ति के समान शुभ्र कान्ति वाले गर्भस्थित किसी (गर्भ) की कान्ति से मानों छाप हुए, कमलनाल के सदृश श्वेत रंग के रानी के कपोलस्थल को देखा ।

स हेमवृष्टिं महतीमकारयच्चकार चित्रायथुपयाचितानि च ।
हरप्रसादोचितसन्नुलालसञ्चकार किं किं न नरेन्द्रचन्द्रमाः ॥६१॥

अम्बयः

सः महती हेमवृष्टिं चित्राणि उपयाचितानि च चकार । हरप्रसादो-
चितसन्नुलालसः नरेन्द्रचन्द्रमाः किं किं न चकार ।

व्याख्या

स राजा महतीं विशालां हेमवृष्टिं सुवर्णवृष्टिं चित्राण्याश्चर्यकराभ्युपया-
चितानि स्वमनोरथसिद्धये स्वामीष्टदेवतायै पूर्वं संकल्पितानुपहारीञ्च चकार ।
“वीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं वीहर्षं तद्वि-
दुर्बुधाः” । स राजा याचकेभ्यः प्रचुरं सुवर्णं दत्तवान् देवेभ्यश्च स्वाभिलषित-
सिद्धये पूर्वसंकल्पितानुपहारान् पूजनादिमिषेणापितवानिति भावः । हरस्य
शिवस्य यः प्रसादः प्रसन्नता ‘प्रसादस्तु प्रसन्नता’ इत्यमरः । तदुचितस्तदनुकूलो
यः सन्तुः पुत्रस्तस्मिन् लालसोत्कटकामना यस्य स ‘कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽप्यर्थं
लालसा द्वयोः’ इत्यमरः । नरेन्द्राणां राज्ञां तारकाणामिव मध्ये चन्द्रमाश्चन्द्र
इवाऽऽज्ञातको मनोहारी च स राजा किं किं समुचितं कार्यं न चकार कृतवान् ।
सर्वमेव तद्योग्यं समुचितं कार्यं कृतवानित्यर्थः । अत्रार्थापत्यलङ्कारस्तेन सम्बन्धा-
मुत्कर्षः प्रतीयते ।

आषा

उस राजा ने सुवर्ण की घोर वृष्टि की अर्थात् याचकों को खूब सुवर्णदान
दिया । देवताओं की जो विचित्र मनीषियाँ की थीं उनको पूरा किया । शंकर
के प्रसाद के अनुकूल पुत्र पाने की लालसा रखने वाले उस राजा ने क्या २
नहीं किया अर्थात् तदनुकूल सब कुछ किया ।

उवाह धौता क्षितिपालवज्रभा सुधाप्रवाहैरिव देहकन्दलीम् ।
विषादपङ्कजयतः क्षमापतेनिरन्तरं तु प्रससाद मानसम् ॥६२॥

अन्वयः

क्षितिपालवज्रभा सुधाप्रवाहैः धौताम् इव देहकन्दलीम् उवाह । क्षमापतेः
मानसं तु विषादपङ्कजयतः निरन्तरं प्रससाद ।

व्याख्या

क्षितिपालस्य भूपालस्य वल्लभा प्रिया राज्ञी सुधाया अमृतस्य प्रवाहैः
स्तनैर्धौतां प्रक्षालितामस्त एव स्वेतामिव देहकन्दलीं शरीररक्तामुवाह चारितवती ।
क्षमापतेः पृथ्वीपतेः 'विपुला बह्वरी धात्री गौरिका कुम्भिनी क्षमा । भूतबाधो
रत्नवर्मा जगती सागराम्बरा ।' इत्यमरः । मानसं मनस्तु विषादो दुःखं स
एव पङ्कः कर्ममस्तस्य क्षयतो विनाशात् निरन्तरमजलं प्रससाव प्रसन्नतां समवाप ।
मानसं तरः पङ्कुराहित्याद्यथा निर्मलजलेन प्रसन्नतां प्राप्नोति तथैव नृपस्य मनो
दुःखराहित्याद् गर्भचिन्हैः सुखं प्राप । अश्लोत्प्रेक्षाक्यकश्लेषाणां संकरस्तेन
शरवतुवृत्तान्तः प्रतीयत इति वस्तुध्वनिः ।

भाषा

रानी, अमृत से धोई हुई के समान स्वेत शरीर को धारण करने लगी अर्थात्
रानी सफेद पड़ने लगी । राजा का मन दुःख रूपी कीचड़ का क्षय होने से
निरन्तर प्रसन्न होने लगा । जिस प्रकार कीचड़ दूर होकर निर्मल जल रहने से
मानस सरोवर प्रसन्न होता है वैसे ही राजा का मन दुःख दूर होकर गर्भ के
चिन्ह से निरन्तर प्रसन्न हुआ ।

निपीड्य चन्द्रं पयसे निवेशिता ध्रुवं तदीयस्तनकुम्भयोः सुधा ।
यदुत्पलरयामलमाननं तयोः सस्राच्छनच्छायमिव व्यराजत ॥६३॥

अन्वयः

पयसे चन्द्रं निपीड्य सुधा तदीयस्तनकुम्भयोः ध्रुवं निवेशिता । यत्
तयोः उत्पलरयामलम् आननं सस्राच्छनच्छायम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

यस्ये कुम्भाय 'ययः क्षीरं ययोऽम्बु च' इत्यमरः । चन्द्रं सुधांशुं निषीदय निषीदय सुधा चन्द्रगतं यीयुषं तस्या राक्षा अयं तवीयस्ती तवीयी स्तनी एव कुम्भी तयोर्नृपपत्निकुम्भकुम्भवोर्भुवं निषचयेन निषेक्षिता प्रवेक्षिता । वक्षस्मात्कारणात् तयोः कुचयोस्तत्तलं नीलोत्पलमिव इयामलं कुम्भवर्णमाननं चूचुकः 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोशः । लाञ्छनस्य चन्द्रस्वकुम्भचिह्नस्य छाया कान्तिस्तथा सहितमिति सलाञ्छनच्छाद्यमिव ध्यराजतं सुषुभे । चन्द्रस्वसुधा-
गमसम्बन्धेन कलङ्कुकान्त्या अप्यागमनसम्बन्धबाहुत्रेकालङ्कारः ।

शेषः

(उस बालक के दूध पीने के लिये) दूध के स्थान पर चन्द्रमा को निषीद कर अमृत ही रानी के स्तन रूपी घडों में अवश्य भरा गया होगा । क्यों कि उन दोनों स्तनों के नीले कमल के ऐसे काले चूचुक, (डेपनी, स्तन के ऊपर की घुडी) चन्द्रमा के कलङ्क की कान्ति से युक्त दिखाई देते थे अर्थात् काले थे । गर्भिणी के चूचुक काले हो जाते हैं ।

नरेन्द्रकान्ताकुचहेमकुम्भयोः सुधारसं क्षीरमिषेण बिभ्रतोः ।

हिमोपचरारपितमार्द्रचन्दनं भ्रियं दधौ गालनशुभवाससः ॥६४॥

अन्वयः

क्षीरमिषेण सुधारसं बिभ्रतोः नरेन्द्रकान्ताकुचहेमकुम्भयोः हिमोप-
चारारपितम् भार्द्रचन्दनं गालनशुभवाससः भ्रियं दधौ ।

व्याख्या

क्षीरस्य कुम्भस्य मिषेण व्याजेन सुधारसममृतरसं बिभ्रतोर्धारयतो नरेन्द्र-
स्याऽऽहवत्कवेवस्य कान्ता बलभा तस्याः कुचावेव हेमकुम्भी सुवर्णकुम्भी
तयोश्चपरि हिमोपचाराय क्षीतोपचारापाठपितं विलिप्तमार्द्रचन्दनं कृतार्द्रचन्दन-
लेखे गालनं क्षावर्णं करणं वा तस्य सुभं क्षुब्धं वासी वत्सं तस्याऽमृतरसस्य-
पार्षद्वेतवत्तस्य क्षोभा कान्ति दधौ बभार । चन्दनस्य शुभवर्णत्वात्तस्मिन्नु-
पचरत्वात्तस्यैवः । कचकिर्द्राऽऽहः । 'क्षीरचन्दनसुतमन्त्रोर्द्राक्षकाऽपि
कुचचित् । यथ विन्वानुविष्कृतं क्षोचवेस्ता विवर्धय ।'

भाषा

दूध के व्याज से अमृत के रस को रखने वाले उस रानी के स्तन रूपी सोने के घड़ों पर, ठंडक पहुँचाने के लिये लगाया हुआ सफेद चन्दन, अमृत को छानने के लिये घड़ों के ऊपर रखे हुए सफेद छत्रों (छन्नों) की शोभा दे रहा था ।

**नरेन्द्रपुत्रस्य कृते सुरक्षितं द्वितीयाकान्ताकुचकुम्भयोः पयः ।
विलासहारोज्ज्वलमौक्तिकच्छलात् समल्लिकावासमिव व्यधीयत । ६५ ।**

अन्वयः

नरेन्द्रपुत्रस्य कृते द्वितीयाकान्ताकुचकुम्भयोः सुरक्षितं पयः विलासहारो-
ज्ज्वलमौक्तिकच्छलात् समल्लिकावासम् इव व्यधीयत ।

व्याख्या

नरेन्द्रस्य नृपस्य पुत्रः सनुस्तस्य कृते द्वितीयास्य पुष्पीपतेः कान्तायाः प्रियायाः
कुचावेव स्तनावेव कुम्भी घटी तयोस्तुरक्षितं सुनिहितं पयः दुग्धं विलासाय
धारितवशात् हारश्च तस्योज्ज्वलाश्चुम्भाश्च ते भोक्तृकाश्च तेषामल्लिकाम्बिवेण
विलासार्थधारितहारप्रोतशुभ्रयुक्ताफलव्याजेन मल्लिकापुष्पाणां 'मल्लिका
शतभीक्ष्णं गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीक्ष्णं वायंती भूपरी सुगन्धकम्' इति
वाचस्पतिः । वासस्तुगन्धस्तेन सहितं युक्तमिति समल्लिकावासमिव व्यधीयत
कृतम् । शुभ्रत्वान्भोक्तृकोपरि मल्लिकापुष्पत्वारोपः । सुगन्धार्थं दुग्धोपरि
मल्लिकापुष्पाणां स्थितिरिति भावः । अत्र सापन्हवोत्प्रेलालङ्कारः ।

भाषा

राजपुत्र के लिये रानी के स्तनरूपी घड़ों में सुरक्षित रक्ता हुआ दूध, शोभा
के लिये पहने हुए हार के सफेद मोतियों के मिष से मानों सफेद बेल के फूलों
की सुगन्ध से सुगन्धित किया गया था ।

**मृगीदृशः श्यामलचूचकच्छलात् कुचद्वये भूपसुतोपयोगिनि ।
प्रभावसंक्रान्तरसायनौषधी-दलद्वयं नीलमिव व्यराजत ॥ ६६ ॥**

अन्वयः

मृगीदृशः भूपसुतोपयोगिनि कुचद्वये श्यामलचूचकच्छलात् नीलं
प्रभावसंक्रान्तरसायनौषधीदलद्वयम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

मृगीवृक्ष दणनयनया नृपस्त्रियो भूपसुतस्य राजपुत्रस्योषयोमिष्युरभोगयोग्ये कुचद्वये स्तनद्वये श्यामले कृष्णवर्णे च ते चुचुके कुक्ष्याग्रे 'चुचुर्कं तु कुक्ष्याग्रं स्यात्' इत्यमरः । तयोश्चच्छलाब्ध्याजेन नीलं कृष्णवर्णं प्रभावेणाऽलौकिकज्ञप्तया संक्रमत् संगतं रसायनीवध्या आयुर्वर्षकजरानिवारकमेवजस्य दलद्वयमिव पत्रकुसुममिव रराज शुशुभे । अत्र सापन्होत्प्रेञ्जालङ्कारः ।

भाषा

राजपुत्र के उपयोग में आने वाले मृगनयनी रानी के दोनों स्तनों पर काले रंग के चुचुको (बेपनी, स्तन के ऊपर की बुड़ी) के मिष से मानों अलौकिक शक्ति से युक्त आयुष्य वर्षक और जरा निवारक किसी औषधि के काले रंग के दो पत्ते शोभित हो रहे थे ।

निरन्तरायाससमर्थमर्थिनां कथं नु दारिद्र्यमसौ सहिष्यते ।
न येन मध्यस्थमपि व्यषद्यत स्थितेन गर्मे नरनाथयोषितः ॥६७॥

अन्वयः

असौ अर्थिनां निरन्तरायाससमर्थं दारिद्र्यं कथं नु सहिष्यते । गर्मे स्थितेन येन नरनाथयोषितः मध्यस्थम् अपि (दारिद्र्यं) न व्यषद्यत ।

व्याख्या

असौ संजनिष्यमाणपुत्रोऽर्थिनां याचकानां निरन्तरः सतत आयासः श्लेशस्त-स्मिन्तमर्थं श्लेशकारकमित्यर्थः । दारिद्र्यं घनाभारं कथं केन प्रकारेण सहिष्यते न सहिष्यत इत्यर्थः । यतो गर्मे उदरे स्थितेन येन भाविराजपुत्रेण नरनाथस्य नृपस्य योषितः सीमन्तिन्याः 'स्त्री योविदबला योषा नारी सीमन्तिनी बभूः' इत्यमरः । मध्यस्थमुदरस्थं दारिद्र्यं कुशात्वं न व्यषद्यत न सोढम् । गर्मिण्या उदरं वर्धत एव । अतः अनेनोदरस्थकुशात्वरूपदारिद्र्यमपहतम् । अत्रोत्प्रेञ्जा गम्या ।

भाषा

यह गर्मस्थ बालक याचकों को निरन्तर कष्ट देने वाली दरिद्रता को कैसे सहन करेगा । क्योंकि उसने गर्म में आकर रानी के पेट की कुशाता रूपी दरिद्रता न सहन की । अर्थात् गर्भवती स्त्रियों का पेट स्वभावतः ही बढ़ा हो जाता है । रानी गर्भवती होने से उसका मध्य भाग बढ़ा हो गया था ।

बलेः समुल्लासमपाचकार यः स कारणादत्र कुतोऽपि वर्तते ।
इतीव गर्भः क्षितिपालयोषितः शशंस मञ्जुमुदरे बलिस्थितिम् ॥६८॥

अन्वयः

क्षितिपालयोषितः गर्भः उदरे बलिस्थितिं मञ्जुम्, यः बलेः समुल्लासम्
अपाचकार सः कुतः अपि कारणात् अत्र वर्तते इति शरांस इव ।

व्याख्या

क्षितिपालयोषितो नृपपत्न्या गर्भो गर्भस्थो बाल उदरे बलिस्थितिं त्रिवलिरेकां
मञ्जुमपहरन् यो विष्णुवामिनरूपो बलेर्बलिनामकवैत्यस्य समुल्लासमौढस्यमपाच-
कार दूरीकृतवान् स विष्णुः कुतोऽपि कारणात्कस्मात्स्वप्निर्वचनीयकारणावबोधे
वर्तते प्रतिवसतीति शशंसेव प्रकटीचकारेव । बलयोरभेदादुत्प्रेक्षा । नाविष्णु-
पुत्रिणीपतिरिति वचनास्य राजपुत्रस्य विष्णुरूपत्वं गम्यते ।

भाषा

रानी के गर्भ में का राजपुत्र, रानी के पेट पर की त्रिवली दूर करते हुए
यह घोषित करता था मानो यही पेट में किसी कारण से राजा बलि के औढत्य
का मञ्जु करने वाले विष्णु के अवतार रूप वामन आये हैं । (गर्भिणी के पेट
पर की त्रिवली पेट बढने से नहीं दिखाई पड़ती ।)

कृतावतारः क्षितिभारशान्तये न पीड्यमानां सहते महीमयम् ।
इतीव सा गर्भभराक्षसा शनैः पदानि चिक्षेप मृगायतेक्ष्णा ॥६९॥

अन्वयः

गर्भभराक्षसा मृगायतेक्ष्णा सा, क्षितिभारशान्तये कृतावतारः अयं
पीड्यमानां महीं न सहते इति इव शनैः पदानि चिक्षेप ।

व्याख्या

गर्भभरेण गर्भभारेणाक्षसा मन्धरागतिर्भूगत्याऽऽप्यत ईक्षण इवेक्षणे नेत्रे
यस्यास्ता नृपस्त्रीः क्षितेः पुष्पा भारः कुनूपतिकृताभ्यापविशेवस्तस्य शान्तये दूरी-
करणाय कुतोऽवतारो येन स गृहीततनुरयं कुमारो मयैव पीड्यमानां संभाष्यमानां
महीं पुष्पीं कथं सहते सहिष्यत इति हेतोरिव शनैर्बन्धं बन्धं पदानि पादान् भुवि

पृथिव्यां विद्यते वसन्ती । गर्भिण्यो बन्धगलैश्च कलन्तीति भावः । जन्मेच्छेता-
लङ्घनरः ।

भाषा

गर्भ के बोझ से धीरे २ चलने वाली, मृग के समान बढ़ी २ भाखों वाली रानी, मानों यह सोच कर कि पृथ्वी का बोझ कम करने के लिये शरीर धारण करने वाला मेरा गर्भस्थ कुमार, मुझ से पृथ्वी का बोझ द्वारा पीड़ित होना कैसे सहन करेगा, पृथ्वी पर धीरे २ पावों को डालती थी । (गर्भिणी स्त्रियां प्रायः धीरे २ ही चला करती हैं ।)

सशब्दकाञ्चीमणिविम्बितैर्बभौ सखीजनैः सान्द्रुतगर्भधारिणी ।

उपास्यमाना कुलदेवतागणैः समन्ततो यामिकतां गतैरिव ॥७०॥

अन्वयः

अद्भुतगर्भधारिणी सा सशब्दकाञ्चीमणिविम्बितैः सखीजनैः समन्ततः
यामिकतां गतैः कुलदेवतागणैः इव उपास्यमाना बभौ ।

व्याख्या

अद्भुतवचासौ गर्भश्च तं धारयतीत्यद्भुतगर्भधारिण्याऽऽश्चर्यदर्शिसिगर्भ-
धारिणी सा राक्षी शब्देन सहिता सप्तम्या, सशब्दा चाऽसौ काञ्ची रक्षणा तस्यां
समुद्भूयिष्ठा मणयस्तासु प्रतिबिम्बितैः प्रतिफलितैः 'रत्नं मणिर्द्वयोरप्यमजाती
मुक्ताविकेऽपि च' इत्यमरः । सखीजनैः समन्ततश्चतुर्दिशु यामिकतां प्राहरिकतां
गतैः संप्राप्तैः कुलस्य वंशस्य देवतागणैरिष्टदेवतासमूहैरिबोपास्यमाना तस्मिन्-
माना बभौ जुजुम्हे । यथा प्राहरिकाः सशब्दं परितो गत्वा स्वकार्यं कुर्वन्ति
तथैव सशब्दरशनागतमणि-प्रतिबिम्बित-सखीगणक-कुलदेवतागणैः समन्ततः
प्राहरिककार्यं कियत इति भावः । जन्मेच्छालङ्घनरः ।

भाषा

अद्भुत (शक्ति शाली) गर्भ को धारण करने वाली रानी इन जनाने वाली
करबनी में जड़े हुए मणियों में सखी जनों की परछाही पड़ने से मानों चारों
ओर से चिल्ला २ कर पहरा देने वाली कुलकी इष्ट देवताओं से सेवित दिखाई
पड़ती थी ।

अलङ्कृता दुष्प्रसहेन तेजसा रराज सा रत्नमयीषु भूमिषु ।
महागृहाणां प्रतिबिम्बदम्बरैः प्रणम्यमानेव कुलाचलैरपि ॥७१॥

अन्वयः

दुष्प्रसहेन तेजसा अलङ्कृता सा रत्नमयीषु भूमिषु महागृहाणां
प्रतिबिम्बदम्बरैः कुलाचलैः अपि प्रणम्यमाना इव रराज ।

व्याख्या

दुःखेन प्रकर्षेण सोढुं शक्येन दुष्प्रसहेन दुर्बर्णेन सोढुमशक्येन वा तेजसा
वीर्या 'तेजः प्रभावे वीर्यो च नले शुक्लेऽप्यतस्त्रिषु' इत्यमरः । अलङ्कृता
विभूषिता सा राज्ञी रत्नमयीषु रत्ननिर्मितासु भूमिषु स्थानेषु कुट्टिमेखित्यर्थः ।
महागृहाणां प्रासादानां प्रतिबिम्बस्य प्रतिच्छायाया दम्बरैरारोपैः कुलाचलै-
स्तप्तभिः कुलपर्वतैरपि "महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च
धारियाश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥" प्रणम्यमानेव वन्द्यमानेव रराज शुशुभे ।
विशालाकारत्वात्प्रासादप्रतिबिम्बेषु कुलपर्वतत्वारोपः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अत्यधिक तेज से विभूषित वह रानी, रत्नों से निर्मित फरसी पर बड़े २
महलों की परछाही पड़ने से मानो सात कुलपर्वतों से भी प्रणमित हो रही हो,
ऐसी शोभित हो रही थी । अर्थात् महलों की परछाही मानो पर्वत थे जो
उसके चरणों पर पड़ रहे थे ।

कलत्रमूर्वीतिलकस्य मेखला-कलापमाणिक्यमरीचिभिर्दधे ।

उदेध्यतः सूर्यसमस्य तेजसः समुद्रगतं बालमिवातपं पुरः ॥७२॥

अन्वयः

ऊर्ध्वीतिलकस्य कलत्रं मेखलाकलापमाणिक्यमरीचिभिः उदेध्यतः
सूर्यसमस्य तेजसः पुरः समुद्रगतं बालम् आतपम् इव दधे ।

व्याख्या

ऊर्ध्वाः वृषिव्यास्तिलकस्य भूषणस्य श्रेष्ठस्य वा नृपस्य कलत्रं भार्या 'कलत्रं
ओणिभार्ययोः' इत्यमरः । मेखलाया राज्ञायाः 'स्त्रीकटधां मेखला काञ्ची सप्तकी

रक्षणा तच्चा' इत्यमरः । कलापस्तमुहस्तत्र स्थितानि भाषिक्यानि मज्जयस्तेषां मरीचिभिः कान्तिभिर्हेतुमूर्तवेष्यतो भविष्योः सूर्यसमस्य भास्कारतुल्यस्य तेजसो वीर्या पुरोऽग्रे समुद्गतं समुचितं बालं नूतनातपनिव प्रकाशनिव 'प्रकाशो ज्योत आतपः' इत्यमरः । दधे धारयामास । भविष्योः सूर्यसमतेजस्विनः पुत्रस्य जन्मतः प्राक् प्रकाशनिवेति भावः । अत्र मणिकिरणेषु बालातपस्योत्प्रे-
क्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

पृथ्वी के भूषण रूप राजा की पत्नी, करधनी में जड़े हुए माणिक्यों की ज्योति से मानों उदय होने वाले सूर्य के तेज के पहिले फैले हुए प्रातः कालीन प्रकाश को धारण करती है । अर्थात् जिस प्रकार सूर्य का उदय हो कर तेज फैलने के पूर्व ही प्रकाश होने लगता है उसी प्रकार तेजस्वी पुत्र के उत्पन्न होने के पूर्व ही मानो वह करधनी में के माणिक्य का प्रकाश पड़ रहा था ।

क्षपामुखेषु प्रतिबिम्बितः शशी हृदि क्षमावल्लभलोलचक्षुषः ।
जगाम गर्भे दधतः सुखस्थितिं नरेन्द्रसूनोरुपधानतामिव ॥७३॥

अन्वयः

क्षपामुखेषु क्षमावल्लभलोलचक्षुषः हृदि प्रतिबिम्बितः शशी गर्भे सुखस्थितिं दधतः नरेन्द्रसूनोः उपधानताम् इव जगाम ।

व्याख्या

क्षपामुखेषु प्रबोधेषु 'प्रबोधो रजनीमुल्लभ' इत्यमरः । क्षमायाः पृथ्व्या बल्लभस्य त्रियस्य पृथ्वीपतेरित्यर्थः । लोलचक्षुषश्चक्षुःश्लेषलनयनायाः कान्ताया हृदि हृदये 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । प्रतिबिम्बितः प्रतिबिम्बित्वं प्राप्तः शशी चन्द्रो गर्भं उदरे मुखेनाऽऽनन्देन स्थितिं निवासं दधतः कुर्वतो नरेन्द्रसूनो राजपुत्रस्योपधानतामिवोपधीयते आरोप्यते शिरोऽग्रेत्युपधानं तस्य भावस्तानुपबर्हत्वनिव 'उपधानं तूपबर्हः' इत्यमरः । जगाम प्राप । उपबर्हस्य सावृष्यं यथाविति । उपधानं वर्तुलाकारं सम्भाकारञ्च भवति । अत्र चन्द्र-
सावृष्यावर्तुलाकारस्यैवोपधानस्य ग्रहणम् । बालार्थं वर्तुलाकारमुपधानमेव लोके वृण्यते । अत्रोत्प्रेक्षाकाकारः ।

भाषा

सार्यकाल के समय में पृथ्वीपति की चञ्चल नेत्रवाली रानी के हृदय में प्रतिबिम्बित चन्द्रमा मानों गर्भ में सुल से रहने वाले राजपुत्र की गोल तकिया का काम करता था ।

अतः परं भविष्युषीरपुत्रानुरूपं तस्य दोहर्षं वर्णयति कवि :—

नृपप्रिया स्थापयितुं पदद्वयीमियेष दिक्कुञ्जरकुम्भमितिषु ।
चिराय धाराजलपानलम्पटा कृपाश्लेखासु मुमोच लोचने ॥७४॥

अन्वयः

नृपप्रिया दिक्कुञ्जरकुम्भमितिषु पदद्वयीं स्थापयितुम् इयेष । चिराय धाराजलपानलम्पटा कृपाश्लेखासु लोचने मुमोच ।

व्याख्या

नृपप्रिया राजपत्नी दिक्कुञ्जराणां विगन्तिनां कुम्भा एव भित्तयः कुड्यानि 'मितिः स्त्री कुड्यम्' इत्यमरः । तामु पदद्वयीं चरणयुगलं स्थापयितुं निजेपु-
मियेषाऽऽचकाकृत । चिराय चिरकालात् 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्यादि-
रार्थकाः' इत्यमरः । धारायाः प्रवाहस्य जलं पयस्तस्य पाने लम्पटा लालसा-
मुक्ता सा नृपपत्नी कृपानानां करवालानां रेखा धारा तामु करवालधारासु
लोचने नयने मुमोच प्रहितवती । अत्र लङ्मधारायां जलधारात्वारोपः ।

भाषा

रानी, दिग्गजों के गण्डस्थलरूपी दीवारों पर अपने दोनों पैर रखने की इच्छा करने लगी । चिरकाल से धार का जल पीने की लालसा रखने वाली रानी तलवारों की धारों पर अपनी आँखें डालने लगी । अर्थात् गर्भस्थित बालक में वीर रस प्रधान रहने से रानी को वीर रस का दोहदा होने लगा ।

मुहुः प्रकोपादुपरि स्थितासु सा चकार तारास्वपि पाटले दृशौ ।
गुरुस्मया कारयितुं दिगङ्गनाः पदाम्बुजसंवाहनमाजुहाव च ॥७५॥

अन्वयः

गुरुस्मया सा प्रकोपात् उपरिस्थितासु तारकासु अपि मुहुः पाटले दृशौ चकार । पदाम्बुजसंवाहनं कारयितुम् दिगङ्गनाः आजुहाव च ।

व्याख्या

मुष्महान् स्मयो मयो यस्याः सा 'वर्षोऽवलेपोऽवष्टम्भविस्तोत्रेकः स्मयो मयः' इत्यमरः । प्रकोपात् क्रोधावुपर्याकाशे स्थितासु विद्यमानासु तारास्त्वपि तारकास्त्वपि 'मक्षत्रमुक्षं भं तारा तारकाप्युबु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । मुत्तुर्धरंवारं पाठते क्रोधाद्ये वृक्षौ नयने चकार कृतवती । किं ताराः स्त्रियो मयः श्रेष्ठाः । कथं तर्हि ता मनुष्येति लिङ्गन्तीति क्रोधस्य कारणम् । विषां काष्ठाभामङ्गना वेध्यास्ताः पर्व पादोऽवष्टम्भ कमलमिव तस्य संवाहनं संमर्दनं स्वचरणारविन्दसंमर्दनं कारवितुमाबुहावाऽऽमन्त्रितवती च । वितोत्रेकेन विगङ्गनाः स्वचरणसंवाहनयोग्या निर्धारिता इति भावः ।

भाषा-

अत्यधिक मद से भरी रानी, ऊपर रहने वाली ताराओं की ओर क्रोध से लाल आँखें कर बार बार ताकने लगी और दिगङ्गनाओं को अपने पदकमलों को दबाने के लिए बुलाने लगी । अर्थात् गर्भ स्थित प्रतापी बालक जनित मद से ताराक्ष्मी स्त्रियाँ मेरे ऊपर कैसे गई इससे क्रोध हुआ और दिगङ्गनाएँ मेरे पैर दबाने योग्य हैं, ऐसा अभिमान हुआ ।

उदञ्चितभ्रूमुखराशि संततं विलोकयामास विभूषणान्यपि ।

अजायत स्तब्धशिरःसु तेजसा गृहप्रदीपेष्वपि बद्धमत्सरा ॥७६॥

अन्वयः

उदञ्चितभ्रूः (सा) मुखराशि विभूषणानि अपि संततं विलोकयामास । तेजसा स्तब्धशिरःसु गृहप्रदीपेषु अपि बद्धमत्सरा अजायत ।

व्याख्या

उदञ्चिते समुन्नते भ्रूवौ दुर्ग्यामूर्ध्वभागे यस्याः सा राज्ञी क्रोधभावयुक्ते-
त्यर्थः । मुखराशि शब्दायमानानि विभूषणान्याभूषणान्यपि संततमनारतं 'सततेऽनारताभ्यां संतताविरतामिश्रम्' इत्यमरः । विलोकयामास वदति । क्रोधे भ्रूवौ समुन्नते भवत इति क्रोधेन बाचालतां प्राप्तान्याभूषणान्यवलोकितवती । महान्ती वाचालत्वं नैव सहन्ति इति भावः । तेजसा तेजःपुञ्जेन स्तब्धानि मिश्रकानि क्षिरांसि ज्योतिषि येषां तेषु गृहप्रदीपेषु गृहस्वदीपेष्वपि बद्धमत्सरा कृतवैराज्जायताऽभूत् । नमि विद्यमानायां कस्तेजसाऽविनीतस्तन् क्वलतीत्याशयेन

मात्सर्यं बहति स्मेति भावः । उक्तञ्च 'प्रकृतिः कलु सा महीयसां सहते
मान्यसमुन्नतिं ययेति' ।

भाषा

रानी क्रोध से अपनी भीँई उठा कर शब्द करने वाले आभूषणों को भी
देखती थी और तेज से अपनी जोत रूपी मस्तक को ऊपर स्थिर रखने वाले
घर के दीपों से भी ईर्ष्या करती थी । अर्थात् मेरे सामने इन भूषणों की
बोलने की हिम्मत कैसी और इन तेजस्वी दीपों को बिना सिर झुकाए मेरे
सामने ठहरने की हिम्मत कैसी—ऐसी वीर रस की, दोहृदजनित भावनाएँ
उस रानी के मन में होती थी ।

इति स्फुरत्कारुचिचित्रदोहदा निवेदयन्ती सुतमोजसां निधिम् ।
प्रतिक्षणं सा हरिश्चायतेक्षणा दृशोः सुधावर्तिरभून्महीभुजः ॥७७॥

अन्वयः

इति स्फुरत्कारुचिचित्रदोहदा सुतम् भोजसां निधिं निवेदयन्ती हरिणा-
यतेक्षणा सा प्रतिक्षणं महीभुजः दृशोः सुधावर्तिः अभूत् ।

व्याख्या

इतीत्थं पूर्वोक्तरीत्या स्फुरत्प्रकाशितञ्चारुशोभनं चित्रममसाधारणचम-
त्कारि दोहदं गर्भिणीच्छा 'दोहदं गर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि दोहदम्' यस्यां सा
सुतं पुत्रमोजसां बालानां 'भोजो दीप्तौ बले' इत्यमरः । निधिं निधानं निवेदयन्ती
विज्ञापयन्ती हरिण इव भृग इवाऽऽयते विस्तीर्णं ईक्षणे नेत्रे यस्याः सा भृगायतनेत्रा
राक्षी प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे महीभुजो नृपस्य दुर्गोर्नयनयोः सुधावर्तिं सुखसमर्पका
पीयूषशलाकाऽभूत् । राक्षी पीयूषशलाकावभृपस्य नेत्रयोरानन्वसमर्पकाऽभूदिति
भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

उपर्युक्त प्रकार से मनोहर और आश्चर्यजनक दोहदों से युक्त, (अतएव)
अपने पुत्र को बल का निधान सिद्ध करती हुई, भृग के समान बड़े बड़े नेत्र
वाली रानी, आँखों की अमृताञ्जन की शलाका के ऐसा राजा को, प्रतिक्षण
आनन्द देती थी । अर्थात् ऐसी अपनी रानी को देख कर राजा को प्रतिक्षण
आनन्द होता था ।

कृतेषु सर्वेष्वथ शास्त्रवर्त्मना यथाक्रमं पुंसवननादिकर्मसु ।
विशेषचिह्नैर्निजमीशितुः चितैर्वधूः समासन्नफलं न्यवेदयत् ॥७८॥

अन्वयः

अथ क्षिते ईशितुः वधूः यथाक्रमं सर्वेषु पुंसवननादिकर्मसु शास्त्रवर्त्मना
कृतेषु (सत्सु) विशेषचिह्नैः निजं समासन्नफलं न्यवेदयत् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं क्षितेः पृथ्व्या ईशितुरीश्वरस्य राशो वधूः स्त्रीः कमननसि कम्य
वर्तत इति यथाक्रमं कमनानुसारेण सर्वेषु समयेषु पुंसवनमादिर्वेषां तानि कर्माणि
संस्कारास्तेषु, पुंसवनसीमन्तोन्नयने द्वावेव संस्कारौ गर्भाधानसंस्कारानन्तरमिति
बहुवचनमत्राऽनपेक्षितम् । परन्तु तान्त्रिकविधिना तृतीयोऽपि संस्कारो भवति ।
शास्त्रवर्त्मना धर्मशास्त्रप्रतिपादितमार्गेण कृतेषु सम्पादितेषु सत्सु विशेषचिह्नै-
र्विशिष्टलक्षणैर्निजं स्वीयं समासन्नं निकटवर्ति च तत् फलं पुत्रोत्पत्तिकर्णं न्यवेदयत्
सूचितवती ।

भाषा

इसके अनन्तर पृथ्वी के स्वामी की स्त्री रानी ने धर्मशास्त्र के अनुसार क्रम
से पुंसवन सीमन्तोन्नयन प्रभृति संस्कारों के सम्पादित होने पर, विशेष लक्षणों
से, शीघ्र होने वाले अपने पुत्र रूप फल की सूचना दी ।

त्रिलोकलक्ष्म्येव सलीलमीक्षितः कृतद्रवैश्चन्द्रकरैरिवाप्लुतः ।
अदूरवाञ्छालतिकाफलोदयः क्वचिन्न माति स्म मुदा नरेश्वरः ॥७९॥

अन्वयः

त्रिलोकलक्ष्म्या सलीलम् ईक्षितः इव कृतद्रवैः चन्द्रकरैः आप्लुतः इव
अदूरवाञ्छालतिकाफलोदयः नरेश्वरः मुदा क्वचित् न माति स्म ।

व्याख्या

त्रिलोकस्य त्रिभुवनस्य लक्ष्म्या राजभिद्या सलीलं सविलासमीक्षितो वृष्ट
इव, कृतो द्रवो जलकणं येषां ते कृतद्रवास्तैर्द्रवीभूतैर्वचन्द्रकरैरक्षयिकिरणैराप्लुतोऽ-
भिषिक्त इवाऽदूरे समीपस्य एव वाञ्छालतिकाया इच्छालतायाः फलस्य पुत्रक्य-

स्वोदयः प्रातुर्भवो मस्य स मरेष्वरो राजा मुवाऽऽनन्दप्रसादेन कश्चिन्न मसि स्म
हर्षस्येवतां न प्राप्नोति स्म । राजानि तस्मिन् हर्षातिरेको जाय इति ज्ञायः ।
अत्रोत्प्रेक्षाकपयोः संसृष्टिः ।

भाषा

त्रिभुवन की राज्यश्री से सप्रेम अवलोकित होने के समान तथा चन्द्रकिरणों
को जलरूप में परिवर्तित कर उस जल से स्नान किये हुए के समान, शीघ्र ही
जिसकी इच्छा लता में पुत्र रूप फल का उद्गम होने वाला है, ऐसा वह राजा
हर्ष से फूले नहीं समाता था ।

अथ युग्मेन नृपबल्लमायाः स्रुतिकागृहप्रवेशं वर्णयति कविः—

मिशमिरापादितसर्वभेषजं वितीर्णरक्षाविधिमण्डलाक्षतम् ।
विशारदामिः प्रसवोचिते विधौ निरन्तरं गोत्रबधूमिरञ्जितम् ॥८०॥
विवेश सुभ्रूय स्रुतिकागृहं प्रधानदैवज्ञनिवेदिते दिने ।
समुल्लसन्निः शङ्कुनैः सहस्रशः समर्पयन्ती नृपतेर्महोत्सवम् ॥८१॥

अन्वयः

अथ सुभ्रूः प्रधानदैवज्ञनिवेदिते दिने मिशमिः आपादितसर्वभेषजं
वितीर्णरक्षाविधिमण्डलाक्षतं प्रसवोचिते विधौ विशारदामिः गोत्रबधूमिः
निरन्तरम् अञ्जितं स्रुतिकागृहं समुल्लसन्निः सहस्रशः शङ्कुनैः नृपतेः
महोत्सवं समर्पयन्ती विवेक्ष ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं सुभ्रू भूयो यस्याः सा सुभ्रू राजमहिषी प्रधानैः श्रेष्ठदैवज्ञैर्नृपतिकैः
'सर्वभेषजो ज्योतिषिको वैद्यज्ञानकावयि । स्युर्नृपतिकमौहूर्तज्ञानिकास्तृतिष्ठा
अपि' । इत्यमरः । निवेदिते कथिते दिने शुभदिने मिशमिर्वैद्यरापादितानि
सम्पादितानि सर्वाणि समन्त्राणि भेषजान्यौषधिद्रव्याणि यस्मिन्तत्, वितीर्णानि
दत्तानि रक्षाविधये नवजातबालरजार्षे मण्डलानि यन्मन्त्रिषोवाप्यसता अभिमन्त्रित
मन्त्राकृतार्षे यस्मिन्तत्, प्रसवस्य जननकर्मेण उचिते पुत्रप्रसवकारिणि समुचिते
विधायनपुष्टाने विशारदवर्तिनस्तत्कार्यकुलसमभिः गोत्रबधूमिः कुलज्ञानाभिरनन्तरं
सतसमञ्जितं वृजितं स्रुतिकागृहपरिषदं 'अरिषदं स्रुतिकागृहम्' इत्यमरः । सन्तुष्ट-

सङ्ग्रः प्रकटीकृतैः सहस्रशोऽतस्यैः सङ्गुनैः शुभविहृन्पतेर्नृपस्याऽऽह्वयमस्त्येवस्य
बहोस्तस्य हर्षातिरेकं महोत्तरेकं वा 'उत्तेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उस्तयः'
इत्यमरः । समर्पयन्ती जनयन्ती सती विवैद्य प्रविष्टा ।

भाषा

इसके बाद प्रधान ज्योतिषी द्वारा बताए हुए शुभ दिन, वैद्यो द्वारा स्थापित
समय आवश्यक औषधियों से युक्त, रक्षा के लिये फेंकी हुई मन्त्रासतों तथा
लिखे हुए मण्डलों या यन्त्रों से शोभित, चतुर कुलाङ्गनाओं द्वारा सुखप्रसव के
योग्य विधि विधान पूर्वक पूजित, प्रसूति घर में, होने वाले हजारों शुभ शकुनों
से राजा को परम आनन्द देती हुई, सुन्दर नौओं वाली रानी ने प्रवेश किया ।

अथ कलापकेन पुत्रोत्पत्तिं वर्णयति कविः—

ततः प्रदीपेष्वपि तत्र विस्फुरत्प्रमाधरेष्वर्तिवशाजपस्त्विव ।

विलासहंसीमपि बालकान्वितां परिच्छदे प्रष्टुमुपायमुत्सुके ॥८२॥

अन्वयः

ततः तत्र विस्फुरत्प्रमाधरेषु प्रदीपेषु अपि अर्तिकरात् जपत्सु इव
परिच्छदे बालकान्वितां विलासहंसीम् अपि उपायं प्रष्टुं समुत्सुके सति
(नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति पञ्चाशीतिश्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

ततः सूतिकागृहप्रवेशानन्तरं तत्र सूतिकागृहे धरन्तीति धरा विस्फुरन्त्या
वेदीप्यमानायाः प्रभायाः कान्तेर्बरास्तेषु वेदीप्यमानकान्तिधरेषु प्रदीपेषु गृहीपे-
ष्वप्यतिबलात् पीडाकारणात् जपस्त्विव नृपकान्तायाः प्रसववेदनौन्मूलनाय
मन्त्रजपं कुर्वन्तु सस्त्विव, जपकर्तृपक्षे विस्फुरन्तीतत्ततः प्रसरन्ती प्रभा मस्य
स विस्फुरत्प्रमोऽधरो येषां ते तेषु जपत्सु मन्त्रजपं कुर्वन्तु, परिच्छदे परिजने
वास्यादिके बालकैरन्वितां युक्तां नवजातबालयुक्तां विलासहंसीमपि पीडाहंसी-
मप्युपायं प्रसववेदनानिधारणपूर्वकपुत्रोत्पत्त्युपायं प्रष्टुं समुत्सुके समुत्कण्ठिते सति
नृपतेर्नन्दनोऽजायतेत्यनेनोऽन्वयः । अत्र जपस्त्विवैतद्योत्येकालङ्कारः । उत्तर-
वर्जितस्योक्तिश्च ।

भाषा

प्रसूति घरमें जाने के बाद वहाँ रानी की प्रसव वेदना को कम करने के लिये से मन्त्रजप करने में ओंठ के हिलने से उसकी फैलने वाली कान्ति से युक्त जप करने वालों के ऐसे तेज जलने वाले दीयों के भी मानो जप करते रहने पर, दासियों के, नवजात बच्चे वाली पालतू हँसिनी को भी प्रसव वेदना कम होकर पुत्र उत्पन्न होने का उपाय पूछने के लिए, उत्कण्ठित होने पर (राजा को पुत्र हुआ यह ८५ श्लोक के वाक्य से सम्बद्ध है ।)

निखातरक्षौषधिगेहदेहली-समीपसञ्जीकृतशस्त्रपाणिषु ।

इतस्तत्त्राटनमद्यतोत्करैर्विधाय हुँकारिषु मन्त्रवादिषु ॥८३॥

अन्वयः

निखातरक्षौषधिगेहदेहलीसमीपसञ्जीकृतशस्त्रपाणिषु मन्त्रवादिषु अक्षतो-
त्करैः इतः ततः त्राटनं विधाय हुँकारिषु (सत्सु) (नृपतेर्नन्दनोऽजायते-
त्यनेनाऽन्वयः ।)

व्याख्या

निजाता गर्तं विधाय तत्र निक्षिप्ता रक्षाया बालरक्षाया औषधयो भेषजानि
अस्यां सा चासौ गेहदेहली सुतिकागृहावग्रहणी 'गृहावग्रहणी देहली' इत्यमर ।
तस्यास्तमीषे सञ्जीकृताः स्थापिताः शस्त्रं पाणौ येषां ते तत्रात्मनूष्या येस्तेषु
मन्त्रवादिषु मन्त्रपाठकेष्वक्षतोत्करैरभिमन्त्रितास्तसमूहैरितस्तत्त्राटनं रक्षाविधि-
विशेषं "मन्त्राभ्युपनिषत्तो विक्षिप्य तान्निर्गन्तव्यं रक्षार्थं क्रियमाणोऽनर्बन्धवारण-
विधिविशेषेव त्राटनम्" विधाय सम्पाद्य हुँकारिषु हुँकारशब्द कुर्वन्तु सत्सु ।
(नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति सम्बन्धः)

भाषा

गृहा खोदकर जहाँ प्रसूतिरक्षा की औषधियाँ गाड़ी हुई थी ऐसी प्रसूतिघर
की देवड़ी के पास सशस्त्र मनुष्यों को बैठाने वाले मान्त्रिकों के इधर उधर
मन्त्राक्षतों को फेंककर त्राटनविधि करके हुँकार शब्द करते रहने पर (राजा
को पुत्र हुआ ।)

शुद्धोदरस्थे अरतीपरिग्रहे किमप्युपांशु स्वमतोपदेशिनि ।

वितीर्थाकर्ण्यसु निवासपञ्जरादनल्पशोकासु शुकाङ्गनास्वपि ॥८४॥

(१४५)

अन्वयः

गृहोदरस्ये जरतीपरिग्रहे उपांशु किमपि स्वमतोपदेशिनि (सति)
अनल्पशोकासु शुक्राङ्गनासु अपि निवासपञ्जरात् वितीर्णक्यासु सतीषु
(नृपतेर्नन्दनोऽजायतेत्यन्वयः) ।

व्याख्या

गृहोदरस्ये प्रसूतिगृहमध्यस्थे जरतीपरिग्रहे बृद्धनारीसमूहे उपांशु रहः कनै-
रित्यर्थः । 'विचिक्त्वविजगच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः । रहश्चोपांशु' इत्यमरः ।
किमपि प्रच्छन्नमुपायमालम्ब्य स्वमतस्य स्वाभिप्रायस्योपदेशिनि प्राकाशयमातन्वति
सति । अनल्पः शोको यासां तासु बहुशोकासु कीराङ्गनास्यपि शुकस्त्रीष्वपि
निवासपञ्जरात् स्वनिवासस्थानभूतपिञ्जरादेव न तु बहिर्निःसृत्य तस्योपाया-
भावात् । वितीर्णो वलः कर्णः अवर्णं यामिस्त्रासु किम्भवतीति सौत्तच्छिन्न-
सायां सर्वमाकर्णयन्तीषु सतीषु । (नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति सम्बन्धः ।) अत्रा-
तिशयोक्त्यलङ्कारः ।

माधा

प्रसूतिघर में बुढ़ी स्त्रियो के घीरे घीरे अपने विचार के अनुसार कुछ
उपाय बताते रहने पर, अत्यधिक दुःखी, पिजरे में की सुगियों के भी कान
देकर सब सुनते रहने पर । (राजा को पुत्र हुआ ।)

अलभ्यत प्राक्तनचक्रवर्तिना न जन्म यत्राद्भुतधाम्नि केनचित् ।
तथाविधं लभमवाप्य नन्दनः शिवप्रसादाभृपतेरजायत ॥८५॥

अन्वयः

अद्भुतधाम्नि यत्र प्राक्तनचक्रवर्तिना केनचित् अपि जन्म न अलभ्यत
तथाविधं लभम् अवाप्य शिवप्रसादात् नृपतेः नन्दनः अजायत ।

व्याख्या

अद्भुतस्याऽऽश्चर्यस्य धाम स्वानं तस्मिन्नाश्चर्यसमुत्पादकवस्तुनां यस्मिन्
समुद्भूतो भवति तावुं यत्र लग्ने प्राक्तनः पूर्वजातश्चासीत् अकर्मतिः सार्धशौनवध
तेन केनचिदपि राक्षा जन्म जनुः 'अनुर्जयमजन्मानि जनिस्त्विति ध्रुवः' इत्यमरः ।
नाऽलभ्यत न केने तथाविधं लभं सुमुहूर्तमवाप्य संप्राप्य शिवप्रसादाच्छुभकृपा-
कटाक्षानृपतेर्नृपमाह्वयमस्त्येवं 'कर्मणि षष्ठी' पुनः सुनुरजायत समुत्पन्नः ।

भाषा

जैसे अद्भुतगुणयुक्त शुभलक्षण में पूर्ववर्ति किली भी सार्वभौम राजा के जन्म नहीं पाया था ऐसे शुभ लक्षण में भगवान् शंकर की कृपा से राजा को पुन हुआ ।

वस्तुभिः पताका-कलापकमित्यर्थः ।

सुरप्रसन्नान्यपतन्सषट्पद-ध्वनीनि दध्वान सुरेन्द्रदुन्दुभिः ।
परं प्रसादं ककुभः प्रपेदिरे गुह्यैः कुमारस्य सहोत्थितैरिव ॥८६॥

अन्वयः

सषट्पदध्वनीनि सुरप्रसन्नानि अपतन् । सुरेन्द्रदुन्दुभिः दध्वान ।
कुमारस्य सहोत्थितैः गुह्यैः ककुभः परं प्रसादं प्रपेदिरे इव ।

व्याख्या

षट्पदानां भ्रमराणां 'षट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरः । ध्वनिना शब्देन सहितानि सषट्पदध्वनीनि सुरप्रसन्नानि देवकुसुमानि 'प्रसूतं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । आकाशावपतन् पुष्पवृष्टिर्बभूवेत्यर्थः । सुरेन्द्रस्य पाकशासनस्य दुन्दुभिः दुन्दुमिति शब्देन भातीति दुन्दुभिः मेरी 'मेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । दध्वान शब्दं चकार । कुमारस्य नवजातशिशोः सहोत्थितैर्जन्मना साकं समुत्पन्नैर्गुह्यैर्वावाक्षिण्यादिमहापुष्पगुणैः ककुभः विशः 'विशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । प्रसादं प्रसन्नतां निर्मलत्वं वा प्रपेदिरे इव प्राप्ता इव । अमोलेकालङ्कारः ।

भाषा

आकाश से भीरो की गुजार से युक्त नन्दन वन के फूलों की वृष्टि होने लगी । देवों के राजा इन्द्र का नयाड़ा बजने लगा । कुमार के साथ उत्पन्न उसके उज्ज्वलगुणों से मानो सब दिशाएँ प्रसन्न अर्थात् उज्ज्वल हो गईं ।

नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया निरन्तरारात्रिकदीपसम्पदा ।
भियं जगद्भोचनवालचन्द्रमाः समाजहारोदयसन्ध्ययैव सः ॥८७॥

अन्वयः

जगद्भोचनवालचन्द्रमाः सः नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया निरन्तरारात्रिकदीपसम्पदा ज्ययसम्पदा इव भियं समाजहार ।

अर्थार्थ

अनर्था भुवनानां भुवनमसमनुष्याणां लोचनानि भवनानि तेषां हृदि सुखदाय-
कत्वमुत्पन्नमेव वासुदेवो स भवजातस्त्रिभुवनस्य नूतनस्य प्रसादस्य तेजसो-
ऽङ्कुरार्ण किरणानां चर्कं वर्तुलाकारं मण्डलं तद्वत्कान्तया रमणीयया निरन्तर-
विचित्रं पद्मसपाकारमाऽऽरात्रिर्कं बालस्य पुरस्तात् प्रचलित इव भ्रामणं तस्य
वीपसम्बदा वीपसम्पत्त्या, उदयसम्पद्येव सायं सम्पद्येव धियं शोभां समावह्य
स्वीकृत्य । अर्थात् द्वितीयाचन्द्रः सम्पदाकाले लोकोत्तरातिशयेन पूज्यते तद्वत्
बाल आरातिशयेन शोभितोऽभूदिति भावः । अनौपमाकपकयोः संकरः ।

भाष्य

जगत् भर के मनुष्यों की जाँचों को जानन्द देने वाला बालचन्द्र स्वरूप
यह बालक, नूतन तेज की किरणों के चक्र के समान रमणीय सतत आरती के
वीपक की ज्योति से सायं काल की बालचन्द्र की शोभा को उत्पन्न कर
रहा था । प्रायः सभी लोग दूज के चाँद की सायं काल में आरती कर पूजा
करते हैं । वैसे ही यह भी आरती से शोभित हुआ ।

आसन्नस्रगृहमिच्छिषु निर्मलासु लोकोत्तरेण वपुषा प्रतिबिम्बितेन ।
सेवां स्मरिष्यति कृतकृतयेव दिग्भिरङ्गे गृहीत इव राजसुतो रराज ॥८८॥

अन्वयः

राजसुतः निर्मलासु आसन्नस्रगृहमिच्छिषु प्रतिबिम्बितेन लोकोत्तरेण
वपुषा (अर्च्यं) कृतकृतया सेवां स्मरिष्यति (इति) दिग्भिः अङ्गे गृहीतः इव
रराज ।

व्याख्या

राजः सुतो राजपुत्रो निर्मलासु निर्मलकान्तिष्वाऽऽलम्बाः लघीयस्वावच
रत्नगृहमित्तयो रत्नसञ्चितगेहकुट्ट्यानि तासु प्रतिबिम्बितेन प्रतिष्ठायां गतेन
लोकोत्तरेणऽलौकिकेन वपुषा शरीरेण 'गार्ग्यं वपुः संहननं शरीरं कर्म विग्रहः'
इत्यनरः । हेतुनाऽयं कुमारः कृतकृतया कृतमुपकृतं जानाति स्मरतीति कृतक-
स्तस्य भावः कृतकृतया तथा सेवान्मस्तकृतां सेवां स्मरिष्यतीति दिग्भिःकाण्डाभिरङ्गै
उत्सङ्गे गृहीत इव धारित इव रराज शुभ्रः । अनौपमेकालङ्कारः । वसन्त-
तिलकाच्छ्रवः । उक्ता वसन्ततिलका तथैवावगीतः ।

भाषा

इन्द्रकुमार के जलौकिक शरीर की परछाहीं, पास की रत्नों से जड़ी घर की छाक़ दीवारों पर पड़ने के कारण, मानों दिशाओं से वह राजपुत्र, यह समझ कर कि यह बड़ा होने पर कृतज्ञता से हमारी सेवाओं को स्मरण करेगा, दोनों में लिया हुआ शोभित होता था ।

अकथयदवनीन्दोर्नन्दनोत्पत्तिवार्ता

प्रथमममरवृन्दानन्दिनान्दीनिनादः ।

तदनु तदनुरूपोत्साहतः सुन्दरीणां

त्वरितगमनलीलागद्गदो वाग्विलासः ॥८६॥

अन्वयः

अमरवृन्दानन्दिनान्दीनिनादः प्रथमम् अवनीन्दोः नन्दनोत्पत्तिवार्ताम् अकथयत् । तदनु तदनुरूपोत्साहतः सुन्दरीणां त्वरितगमनलीलागद्गदः वाग्विलासः (अकथयत्) ।

व्याख्या

अमरवृन्दानां देवतमूहानामानन्दी मुक्तप्रबो नान्दीनिनादो मञ्जुलध्वनिः प्रथमं पूर्वमवनीन्दोराहवमल्लदेवनृप (कर्मणि षष्ठी) नन्दनस्य पुत्रस्योत्पत्तेर्जन्मनो वार्ता वृत्तान्तं 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः' इत्यमरः । अकथयदसूचयत् । तदनु तत्पश्चात् तस्य पुत्रजन्मनोऽनुरूपो योग्यो य उत्साहो हर्षातिरेकस्तस्मात् 'पञ्च-भ्यास्तसिक्' । सुन्दरीणामन्तःपुरललनानां त्वरितं शीघ्रञ्च तद् गमनं तस्य लीलाया विलासेन गद्गदोऽविव्यष्टः कम्पमानवच वाग्विलासः कलकलशब्दः पुत्रोत्पत्तिवृत्तान्तं राज्ञोऽकथयत् न्यवेदयत् । अत्राऽक्रमातिशयोक्त्यलङ्कारः । मालिनीजम्बुः । "जनमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" ।

भाषा

देवताओं की आनन्द देने वाली मञ्जुलध्वनि के हारे ने राजा को पहिले पहिले पुत्र उत्पन्न होने की सूचना दी । इसके बाद पुत्रोत्पत्ति के अनुरूप हर्ष से अन्तः पुर की ललनाओं के शीघ्रता से इधर उधर चलते २ गद्गद होकर बोले हुए कलकल शब्दों ने राजा को पुत्रोत्पत्ति से सूचित किया ।

चञ्चलारणदीयमानकनकं संनद्धगीतध्वनि

स्फूर्जद्गायकलुण्ठमानकरटि प्रारब्धनृतोत्सवम् ।

पूर्वं मङ्गलतूर्यदुन्दुभिरवैरुत्तालवैतालिक-

स्लाघालङ्कितपूर्वपार्थिवमथ क्षमाभर्तुरासोद्गृहम् ॥६०॥

अन्वय

अथ क्षमाभर्तुः गृहं चञ्चलारणदीयमानकनकं संनद्धगीतध्वनि स्फूर्जद्गायकलुण्ठमानकरटि प्रारब्धनृतोत्सवं मङ्गलतूर्यदुन्दुभिरवैरुत्तालवैतालिकस्लाघालङ्कितपूर्वपार्थिवम् आसीत् ।

व्याख्या

अथ पुत्रोत्पत्तिवार्ताप्रसरानन्तरं क्षमाभर्तुः पृथ्वीपतेराहुवमल्लवेवस्य गृहं प्राप्ता-
वदचञ्चद्भ्यो हर्षेण चञ्चलचित्तेभ्यश्चारणेभ्यः कुशीलवेभ्यो 'चारणास्तु कुशी-
लवाः' इत्यमरः । वीयमानं वितौर्यमाणं कनकं सुवर्णं यस्मिन्तत्, संनद्धो बायमानो
गीतानां स्त्रीकर्तृकगायनानां 'सोहर इति लोके प्रसिद्धम्' ध्वनिः शब्दो यत्र तत्,
स्फूर्जन्तो हर्षेण विलसन्तो गायका गायकास्तैर्लुण्ठयमाना हठाद्गुह्यमाणाः करटिनो
हस्तिनो यत्र तत्, प्रारब्धः समारब्धो नृतोत्सवो नृत्यसमारम्भो यत्र तत्, मङ्गलं
मङ्गलरूपस्तूर्यदुन्दुभिरवो वाद्यविशेषशब्दस्तैः पूर्णं परिपूर्णम्, उत्ताला अत्युच्चैः
शब्दायमाना वैतालिकाः स्तुतिपाठकास्तैः स्लाघया प्रशंसया लङ्किता अतिक्लिता अथ-
रीकृता इत्यर्थः । पूर्वपार्थिवाः पूर्ववर्तिनूपा यस्मिन्तदाऽऽसीत् । तावत्तं गुह्यमासीदिति
भावः । शार्ङ्गलविभीषितच्छन्वः । सूर्यादिवैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्ङ्गलविभीषितम् ।

भाषा

पुत्र होने की खबर फैलने के बाद राजा के महल में अत्यन्त प्रसन्न नटों को
इनाम में सोना दिया जाने लगा, सोहर का गान प्रारम्भ हो गया, हर्ष से मस्त गवैये
हाथियों को जबर्दस्ती इनाम में लेने लगे, नाच आरम्भ हो गया, मङ्गलमय तुरही
और दुन्दुभी का नाद छा गया और बड़े ऊँचे शब्दों में स्तुति-पाठक लोग पूर्ववर्ती
राजाओं से तुलना करते हुवे, इस राजा का वर्णन अधिक बढ़ाकर करने लगे ।

अथ समुचिते कर्मण्यास्थापरेख पुरोधसा

कथितमक्नीनाथः सर्वं विधाय विधानमिदं ।

प्रति मुहुरसी अनुस्पर्शान्मिहोत्सवमन्वभू-

दिह हि गृहिष्ठां गार्हस्थस्य प्रधानमिदं फलम् ॥६१॥

अन्वयः

अथ विद्वान्वित् अथौ अवनीनाथः समुचिते कर्मणि आस्थापरेषु पुरोचसा कथितं सर्वं विधाय प्रति सनुस्मरान् मुहुः महोत्सवम् अन्वमूत् ।
हि इह गृहिणां गार्हस्थस्य इदं प्रधानं फलम् ।

व्याख्या

अथ पुत्रजन्मानन्तरं विधानं शास्त्रविधिं वेत्ति जानातीति विधानविच्छास्त्र-
विधिज्ञोऽसौ प्रसिद्धोऽवनीनाथः पृथिवीपतिः समुचिते पुत्रजन्मसमयोचिते कर्मणि
धार्मिककृत्ये आस्था बृहभक्तिः परं प्रधानं यस्य स तेन धार्मिककार्येषु बृहभक्ति-
परायणेन पुरोचसा पुरोहितेन 'पुरोचास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । कथितं सूचितं
सर्वं समग्रं धर्मकृत्यं जातकर्मादिकं विधाय सम्प्राप्त्यतिष्ठानुस्यर्थात् प्रत्येकं पुत्र-
स्पर्शावसरान्मुहुः पुनः पुनः 'मुहुः पुनः पुनः शशववभीषणम्' इत्यमरः । महोत्सवं
महवानन्दमन्वभूदनुभवविषयमकुर्वन्त । हि यस्मात्कारणाविहाऽस्मिन् संसारे
गृहिणां गृहस्थाधमवासिनां जनानां गार्हस्थस्य गृहस्थधर्मस्येवं पुत्रमुखवर्धन-
कर्मैव प्रधानं मुख्यं फलम् । अत्राऽर्चान्तरन्यासात्कारः । हरिणीच्छन्वः ।
“रसगुह्येन्तो औ स्वी गो यदा हरिणी तदा ।”

भाषा

पुत्र जन्म होने के अनन्तर शास्त्रीय विधियों को जाननेवाले उस राजा ने
अज्ञात कुलपुरोहित द्वारा कथित पुत्र जन्म के लिये उचित सब जातकर्म आदि
धर्म कृत्यों को विधिवत् कर पुत्रदेह के प्रत्येक स्पर्श के अवसर से बार २ परम
आनन्द का अनुभव किया । क्योंकि इस संसार में गृहस्थाश्रम में रहने वालों
के लिये गार्हस्थ धर्म का पुत्र प्राप्ति ही मुख्य फल है ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री बिल्हणविरचिते
विष्णुदेव-चरिते महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ।

मेवाञ्जाअयुगाह्विकमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
मारदाज-पुषोत्तमास्तमुदिता श्रीविश्वनाथः सुप्रीः ।
बभौ एषकुबेरपवित्रतपरात्समास्तसद्गुह्यक—
हीकायुष्मभिर्दं रमाकदम्बया स्रग् द्वितीये इमे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

तृतीयः सर्गः

अथ नवजातराजकुमारं वर्णयति कविः—

स विक्रमेणाद्भुततेजसा च चेष्टाविशेषानुमितेन बालः ।
श्रीविक्रमादित्य इति क्षितीन्दोरवाप विख्यातगुणः समाख्याम् ॥१॥

अन्वयः

स विख्यातगुणः बालः चेष्टाविशेषानुमितेन विक्रमेण अद्भुततेजसा
च क्षितीन्दोः श्रीविक्रमादित्यः इति समाख्याम् अवाप ।

व्याख्या

सः प्रसिद्धो विख्यातगुणः प्रसिद्धगुणो बालो बालकश्चेष्टाविशेषेणाऽऽकारेण-
तादृश्यवहारेणाऽनुमितो विज्ञातस्तेन विक्रमेण शौर्येणाऽद्भुततेजसाऽऽश्चर्यमुष्मि
प्रतापेन च क्षितेः पृथिव्या इत्युच्यन्त (प्रजासहायकत्वात्) तस्मादाह्वयमस्तद्देवान्पात्
श्रीविक्रमादित्य इति विक्रमेण पराक्रमेण तेजसा चाऽऽदित्यस्वरूपः इति सप्तमन्व-
र्त्तमाख्यां नाम 'आख्याक्ते अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः ।
अवाप प्राप ।

भाषा

प्रसिद्ध गुणों से युक्त उस बालक ने अपने विशेष लक्षणों से अनुमित
आश्चर्य कारक तेज तथा भावि विक्रम का परिचय देकर पृथ्वी के चन्द्र स्वरूप
राजा आह्वयमस्तद्देव से विक्रम में और तेज में शूर्य की समानता का सूचक
श्री विक्रमादित्य यह अन्वर्थक नाव पाया ।

देवस्य चालुक्यविभूषणस्य भार्या यशोरञ्जितदिङ्मुखेन ।
तेनावदातद्युतिना रराज साम्राज्यलक्ष्मीरिव विक्रमेण ॥२॥

अन्वयः

चालुक्यविभूषणस्य देवस्य भार्या यशोरञ्जितदिङ्मुखेन अवदातद्युतिना
तेन साम्राज्यलक्ष्मीः विक्रमेण इव रराज ।

व्याख्या

चालुक्यस्य चालुक्यवंशस्य विभूषणमलङ्काररूपस्तस्य देवस्य राज्ञ आहव-
मल्लदेवस्य भार्या जाया 'भार्या जायाऽथ पुं भूमि दाराः स्यात् कुटुम्बिनी' इत्यमरः ।
यशसा कीर्त्या रञ्जितानि प्रसादितानि विद्यामाशानां मुखाग्रभागं येन स तेना-
वदाता सिता द्युतिः कान्तिर्यस्य तेन धवलकान्तिना 'अवदातः सितो गौरी बलवती
धवलोऽर्जुनः' । इत्यमरः । तेन राजकुमारेण विक्रमेण साम्राज्यस्य सार्वभौमत्वस्य
लक्ष्मीः श्रीविक्रमेण शौर्येणैव रराज शोभिताऽभूत् । अग्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

जिस प्रकार साम्राज्य की लक्ष्मी (विक्रम) पराक्रम से शोभित होती है
उसी प्रकार चालुक्यवंश के भूषण राजा आहवमल्लदेव की रानी सब दिशाओं
के अग्र भागों को अपने यश से उज्ज्वल करने वाले गौर वर्ण अपने पुत्र विक्रम
से शोभित हुई ।

अथ बाललीलां वर्णयति कवि :—

आलम्ब्य हारं करपल्लवेन पयोधरं पातुमसौ प्रवृत्तः ।
भोगेष्वबाह्या गुणिनो ममेति स्वभावमात्मीयमिवाभ्यधत् ॥३॥

अन्वयः

असौ हारं करपल्लवेन आलम्ब्य पयोधरं पातुं प्रवृत्तः (सन्) मम
भोगेषु गुणिनः अबाह्याः इति आत्मीयं स्वभावम् अभ्यधत् इव ।

व्याख्या

असौ बाह्ये स्वमातुर्हारं मुक्ताहारं करपल्लवेन हस्तपल्लवेनाऽऽलम्ब्य विपुल
पयोधरं स्नानं पातुं स्नानगतकुण्ठपानं कर्तुं प्रवृत्तो लम्पस्तन् मम भोगेषु भोग्य-

वस्तुषु गुणिनो गुणवन्तः पुष्पा हारावयः श्लिष्टगुणपदार्थसूत्रसंश्रिता अतस्तेऽपि गुणिनोऽत्राह्वा अन्तरङ्गमया सह गुणवन्तोऽपि भोग्यवस्तुषु सुखमनुभवमिच्छत्या-
स्तीर्थं स्वभावं स्वकीयां प्रकृतिसम्भवतोऽव कथितवानिव । माऽहं स्वोपभोग्य-
वस्तुषु गुणिनो विहायोपभोगे प्रवृत्तो भविष्यामीति सूचयन्निव गुणिनं मुक्ताहारं
करेण धृत्वा स्तनपानरूपोपभोगे प्रवृत्त इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

यह बालक अपनी माता के मोती के हार को अर्थात् गुणी को अपने कोमल-
पत्ते के ऐसे सुकुमार हाथ से पकड़ कर स्तनपान करता हुआ मानों अपने
स्वभाव को प्रकट करता था कि उसके उपभोगों में गुणीलोग कभी भी छूट
नहीं सकते अर्थात् वह गुणियो को अपने उपभोगों में सदैव साथ रखेगा ।
(गुण शब्द का अर्थ डोरा होने से डोरे में परोया मोती का हार भी गुणी कहा
जा सकता है ।)

मातृस्तनोत्सङ्ग-विलासहार-प्रभा प्रविश्येव विनिःसरन्ती ।
तस्यानिमित्तस्मितचन्द्रिकाभू-भरेन्द्रनेत्रोत्सववैजयन्ती ॥४॥

अन्वयः

तस्य मातृस्तनोत्सङ्गविलासहारप्रभा प्रविश्य विनिःसरन्ती इव अनि-
मित्तस्मितचन्द्रिका नरेन्द्रनेत्रोत्सववैजयन्ती अभूत् ।

व्याख्या

तस्य बालकस्य मातुः स्तनौ कुचौ मातृस्तनी तयोस्तङ्गे मध्ये विलासहारो
विलासार्थं धृतो मुक्ताहारस्तस्य प्रभा कान्तिर्बालं प्रविश्याऽभ्यन्तरं गत्वा पुनः
विनिस्सरन्तीव बहिरागतेव नास्ति निमित्तं कारणं यस्मिंस्तत् स्मितभीषद्वास
एव चन्द्रिका ज्योत्स्ना 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । चन्द्रप्रकाश
इत्यर्थः । नरेन्द्रस्य राज्ञो नेत्रोत्सवस्य नयनानन्दस्य 'लोचनं नयनं नेत्रभीषणं
चक्षुरभिणी' इत्यमरः । वैजयन्ती विजयापवित्री पताका तत्स्वरूपऽभूत् ।
इत्येतवर्णा मुक्ताहारकान्तिरेव बालं प्रविश्य बालकस्याऽकारणेवद्वासरूपचन्द्रिका-
रूपेण बहिरागता नृपस्य नयनानन्दकरी अभूवेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उस बालक की माता के कुचों के मध्य में विलसित मोती के हार की सज्जेव

कान्ति, मानों उस बालक के भीतर प्रविष्ट होकर उसके स्वाभाविक मुखकान्ति रूप सफेद चन्द्रिका के रूप में फिर बाहर निकलती हुई राजा के नेत्रों के जलनन्वोत्सव को सूचित करने वाली पताका थी । अर्थात् राजा को बालक के लकारण स्वाभाविक स्मित से अत्यन्त हर्ष होता था ।

मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीप-प्रभालता तस्य समुल्लसन्ती ।

विपक्षकण्ठक्षतजानुलिप्ता कृपाणलेखा सहजेव रेजे ॥५॥

अन्वयः

तस्य मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीपप्रभालता समुल्लसन्ती सती विपक्षकण्ठ-क्षतजानुलिप्ता सहजा कृपाणलेखा इव रेजे ।

व्याख्या

तस्य बालकस्य मुष्टयोः प्रविष्टा प्राप्ता याऽस्या रक्तवर्णा रत्नदीपानां प्रभाकरिणी कृता कान्तिवन्की सा समुल्लसन्ती सुशोभिता सती विपक्षायां शत्रूणां कण्ठास्तेषां क्षतजं वधिरं तेनाऽनुलिप्ताऽनुरञ्जिता सहजा सहैवोत्पन्ना स्वाभाविकी जन्मसिद्धा कृपाणलेखेव लङ्गलेखेव रेजे समलङ्कृताऽऽसीत् । बालकमुष्टि-प्रविष्टरत्नदीपरक्तवर्णकान्तिः शत्रुकण्ठवधिरानुलिप्तसहजकृपाणलेखेव शशुभ इति भावः ।

भाषा

उस बालक की मुट्ठी में प्रवृष्ट रत्नदीप की लाल रंग की कान्ति, शत्रुओं के कटे हुए गलों के खून से सनी, जन्म सिद्ध, साथ ही में उत्पन्न तलवार की वार के ऐसी शोभित होती थी ।

त्यक्त्वोपविष्टान्यदसौ कुमारः समुत्थितानां सचिवे जगाम ।

आगामि तेनाधिकमुज्जतात्मा नीचेषु वैमुख्यमिवावचचे ॥६॥

अन्वयः

यत् असौ उज्जतात्मा कुमारः उपविष्टान् त्यक्त्वा समुत्थितानां सचिवे जगाम तेन नीचेषु आगामि अधिकं वैमुख्यम् आवचचे इव ।

कथाकथा

सहस्रमात्कारबावसौ स उन्नतोऽभ्युदयोन्मुख आगन्ता यस्य सः कुमारो रामपुत्र उषविष्टान् भूमावासीनान् पुत्रवान् त्यक्त्वा विहाय तनुस्तर्ज्ज्जरित्यश्वेत्यर्थः । समुत्थितानामूर्ध्वस्थानां पुत्रवानां सन्धिष्वे कदम्बेषु जगाम स्वेच्छया गतवान् तेन कदम्बेन श्रीकृष्णं श्रीकृष्णदेव्यापामि भविष्यदविषयज्ञत्वं वैमुक्त्यं विदुद्विषि गतं मुक्तं यस्य स तस्य भावो वैमुक्त्यं नीचप्रतिकूलरक्षविनाशकाल इव जगादेवाऽमुच्यतेति-
येत्यर्थः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

चूँकि यह उन्नत आत्मा वाला बालक बैठे हुए मनुष्यों की गोदी को छोड़ कर खड़े भये हुए मनुष्यों की गोदी में जाता था इससे मानों उसने प्रकट कर दिया कि वह भविष्य में नीचे या नीच मनुष्यों से अधिक विमुक्त रहेगा ।

धात्रेयिकाया स्मितपूर्वकं य-ददत्त हुङ्कारमसौ कुमारः ।

अपूरयत्तेन नृपस्य कर्णौ पेयूषणयद्वृषपरम्परामिः ॥७॥

अन्वयः

यत् असौ कुमारः धात्रेयिकायाः स्मितपूर्वकं हुङ्कारम् अदत्त तेन पेयूष-
गण्डूषपरम्परामिः नृपस्य कर्णौ अपूरयत् ।

कथाकथा

यद्यस्मात्कारबावसौ पूर्वोक्तः कुमारो रामपुत्रो धात्रेयिकाया उषमातुः स्मितपूर्वकं सस्मितं हुङ्कारमाहं बालस्वामाभिकसम्बन्धतस्तवान् तेन कारणेन पेयूषस्याऽमृतस्य गण्डूषं मुक्तपूतिः 'गण्डूषो मुक्तपूतिः क्यान्पण्यहस्ताज्जु-
लावपि । प्रसृत्या प्रमितेऽपि स्यात्' इति ह्येवः । तेषां परम्परामि सन्ततप्रयो-
गेनृपस्य राज्ञः कर्णौ श्रोत्रेऽपूरयत् संपूरितवान् । उपमात्रे हुङ्कारबालकपवा-
लीकया राज्ञाऽऽनन्दपरिपूर्वनामजो कर्णौ इति अन्वयः । स्वभावेतिरलङ्कारः ।

भाषा

यह बालक अपनी दाई के पुचकारने पर मुस्कराते हुए हुँकारी भरता था इसके शब्द राजा के श्रोत्रों कानों को अमृत के गण्डूष की परम्परा से भर देता था । अर्थात् उन हुँकारियों को सुन कर राजा के श्रोत्र अमृत होकर थे ।

यदुत्थितः सोऽङ्गुलिसंग्रहेण यत्किञ्चिदव्यक्तमवोचतापि ।
अभीक्ष्णमक्षोः अवसीद्य तेन क्षमापतेः संवननं बभूव ॥८॥

अन्वयः

यत् सः अङ्गुलिसंग्रहेण उत्थितः अपि यत् किञ्चित् अव्यक्तम्
अवोचत तेन क्षमापतेः अक्षोः अवसोः च अभीक्ष्णं संवननं बभूव ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणात् स बालकोऽप्येषां जनानामङ्गुलिसंग्रहेणाङ्गुलिं वृत्त्वोत्थितः
समुत्थानं कृतवान् 'अङ्गुल्यः करशालास्त्युः' इत्यमरः । अपि चाऽप्यन्व
यत्किञ्चिदव्यक्तमस्पष्टमवोचत संजग्राव तेन कारणेन क्षमायाः पतिः स्वामी
तस्याऽवनिर्भर्तुः 'क्षितिकान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ।' 'धवः प्रिय.
पतिर्भर्ता' इत्यमरः । अक्षोर्नयनयोः 'लोचनं नयनं नेत्र मीक्षणं चक्षुरक्षिणी'
इत्यमरः । अवसोदश कर्णयोदश 'कर्णशब्दग्रही श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री अवर्णं अवः'
इत्यमरः । अभीक्ष्णं पुनः पुनः 'मुहुः पुनः पुनः शब्दबभीक्ष्णमसङ्कृत्समाः' इत्यमरः ।
संवननं वशीकरणं 'वशक्रिया संवनन' इत्यमरः । अभूत् बभूव । तस्य बालस्यो-
ङ्गुलिं संगृह्योत्थानं कृत्वा यत्किञ्चिदस्पष्टं संभावयञ्च श्रुत्वा राजा वशीकरण-
मन्त्राभिभूत इव जातः । सर्वं कार्यजातं त्यक्त्वा तदवलोकनभयवशयोगेन
इति भावः ।

भाषा

चूँकि यह बालक दूसरों की अंगुली पकड़ कर उठने लगा और साफ़ २
समझ में न आने वाले शब्दों को बोलने लगा इससे राजा की आँखों व कानों का
बार २ वशीकरण होता था । अर्थात् राजा सब कामों को छोड़ इस बालक
की लीला देखने में ही परम मुदित होता था ।

क्रमेण सम्पादितचूलकर्मा चालुक्यभूपालधुरन्धरस्य ।
विनोदलीलाकुसुमोच्चयानां स नन्दनो नन्दनतामवाप ॥९॥

अन्वयः

क्रमेण सम्पादितचूलकर्मा सः नन्दनः चालुक्यभूपालधुरन्धरस्य
विनोदलीलाकुसुमोच्चयानां नन्दनताम् अवाप ।

व्याख्या

कमेन जातकर्मादिसंस्कारानन्तरं सम्पादितं निष्पादितं ब्रूलकर्म ब्रूवाकर्म-
संस्कारो यस्य सः सम्पादितब्रूलकर्म स नन्वयतीति नन्दनः सर्वजनानन्ददाता
पुत्रव्यालुनवचञ्छीया ये भूषाला नरेश्वरास्तेषां धुरन्धरस्याऽग्रगण्यस्याऽऽहवमल्ल-
देवस्य विनोदलीला मनस आनन्दविहारलीला एव कुसुमानि पुष्पाणि 'स्त्रियः
सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । तेषामुच्ययास्समूहाः 'समुदाय-
स्समुदयः समवायश्च यो गणः' इत्यमरः । तेषां नन्दनतामिन्द्रस्य नन्दनवनना-
मकाननस्वरूपतामवाप प्राप्तवान् । यथा नन्दनवने पुष्पोच्ययानामियता
नास्ति तर्बबाऽस्य राज्ञो मनसि विनोदलीलानामत्याधिक्यं बभूवेति भावः ।
पुत्रे नन्दनवनत्वारोपे विनोदलीलासु कुसुमत्वारोपस्य कारणत्वात्परम्परितं
रूपकम् । 'निवतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्परम्परितं विलम्बे
वाचके भेदभाजि वा ॥'

भाषा

धीरे २ जातकर्मादि संस्कारो के अनन्तर ब्रूलकर्म संस्कार होने के बाद वह
राजपुत्र, चालुक्य वंशीय राजाओं में श्रेष्ठ आहवमल्लदेव राजा के मानसिक
आनन्द विहार लीला रूपी पुष्पसंचयो का इन्द्र का नन्दनवन ही हो गया ।
अर्थात् जिस प्रकार नन्दन वन में अगणित पुष्प समुदाय होते हैं वैसे इस राजा
के मन में इस बालक को देख कर अपरिमित आनन्द विहार लीलाओं का
प्रादुर्भाव हुआ ।

उत्सङ्गमारुह्य नरेश्वरस्य स पांसुलीलापरिधूसराङ्गः ।

निजाङ्गतः संगलितैः परागैश्चक्रे मनःकाम्यैश्चूर्णयोगम् ॥१०॥

अन्वयः

पांसुलीलापरिधूसराङ्गः सः नरेश्वरस्य उत्सङ्गम् आरुह्य निजाङ्गतः
संगलितैः परागैः मनःकाम्यैश्चूर्णयोगं चक्रे ।

व्याख्या

पांसुषु धूलिषु 'रेणुर्ध्रुवोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्वा न इवो रजः' इत्यमरः ।
लीला लीला तथा परिधूसराणीत्यप्यङ्ग्यङ्गनानि यस्य सः 'हरिणः पाण्डुरः
पाण्डुरीवत्याण्डुस्तु धूसरः' इत्यमरः । धूलिक्रीडनेन धूलिधूसरिताङ्गः स बालकः

मराजानीश्वरस्तस्य मानवेश्वरस्य राशिं उल्लङ्घनमुपावह्य स्थित्वा निजानुज्ञाः
स्वीयाद्यधेश्वरः संगीतैरथःवसितः करानैर्द्विभिरनैश्वरस्य मनसो हृदयस्य
कार्मणं भूलीश्वरिद्वारा वसतिम्वा 'मूलकर्म तु कार्मणम्' इत्यमरः । तत्कृते
यज्जुर्नैवोषधिपूर्वं तस्य योर्न योजनो वक्षे विहितवान् । कुमारानुज्ञान्ति-
वृत्तिमिर्नृपस्य प्रेमपूरितं हृदयं वसतिष्ठसमिध संजातमिति भावः । अथ
निवर्त्तनात्कुरः ।

भाषा

मिट्टी में खेलने से धूल से भरे शरीर वाला अतएव कुछ सफेद वर्ण का
विकलाई पड़ने वाला वह बालक, राजा की गोद में बैठ कर अपने शरीर से
सड़ी हुई धूल से मानो राजा के मन को वशीकरण करने का औषधिचूर्ण प्रयोग
करता था ।

राज्ञां प्रणामाञ्जलिसम्पुटेषु किमप्यवज्ञामुकुलीकृताद्यः ।

तस्यैकहस्ताम्बुरुहप्रणामे कृतार्थमात्मानममस्त देवः ॥११॥

अन्वयः

राज्ञां प्रणामाञ्जलिसम्पुटेषु किमपि अवज्ञामुकुलीकृताद्यः देवः तस्य
एकहस्ताम्बुरुहप्रणामे आत्मानं कृतार्थम् अमस्त ।

व्याख्या

राज्ञां सामन्तभूपानां प्रणामार्थं विहितमञ्जलिसम्पुटं तेषु सत्पु, द्वाभ्यां
युताभ्यां कराम्बां सर्वे राजमिर्नमस्कारे कृते सतीति भावः । किमप्यनिर्वचनीय-
प्रकारेण हेतुवैयर्थ्यः । अवज्ञयोपेक्षया 'रीढ़ावमाननावशावहेलनमसूक्षणम्'
इत्यमरः । मुकुलीकृते 'अमुकुलो मुकुलः कृतः इति मुकुलीकृतः' 'अमृततः प्रायेक्षिः' ।
कुदमलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । ईक्षस्तद्वृक्षितोऽक्षिणी यस्य स वेको
राजाऽऽह्वयमल्लवैवस्तस्य बालकस्यैकहस्ताम्बुरुहमेककरकमलं समुत्थाप्य कृतः
प्रणामस्तस्मिन् सति आत्मानं त्वं कृतार्थं कृतकृत्यं सफलमभ्यस्तमित्यर्थः ।
अमस्त मेने । नृपैर्बद्धाञ्जलिभिः प्रणामे कृतेऽप्यवहेलनयाऽऽह्वयमल्लवैवस्य
वृक्षितेवानुपरि सज्जुमितैवाऽऽसीत् । 'परञ्च बालमुत्तीकहस्तप्रणामे तु स
प्रसन्नतया कृतकृत्यो बभूव ।

अवस्था

अन्य सामान्य राजाओं से दोनों हाथ जोड़कर प्रणाम किये जाने पर भी अबहेलना से अपनी आँखों को कुछ संकुचित बना लेने वाला राजा बाह्यमल्लदेव, उस बालक के एकही हाथ से प्रणाम किए जाने पर अपने को कृतकृत्य समझता था।

**प्रतिक्षयां कुन्तलपार्थिवस्य वितन्वतस्तन्मुखबुम्बनानि ।
तदीयदन्तच्छदजन्मनेव रागेण चेतः परिपूर्णमासीत् ॥१२॥**

अन्वयः

प्रतिक्षयां तन्मुखबुम्बनानि वितन्वतः कुन्तलपार्थिवस्य चेतः तदीयदन्त-
च्छदजन्मना रागेण इव परिपूर्णम् आसीत् ।

व्याख्या

प्रतिक्षणं निरन्तरं तस्य बालस्य मुक्ताम्बाऽऽननस्य बुम्बनानि वितन्वतो
विद्यन्तः कुन्तलस्य कुन्तलवेशस्य पार्थिवो राजा तस्य चेतो मानसं वन्ताच्छदजन्मे
तिरोपीयन्तेऽनेनेति दन्तच्छदोऽन्तरः 'कोष्ठावरो तु रक्तच्छदी क्लान्तवत्' इत्यन्तरः ।
तस्माज्जन्म यस्य स तेन बालाधरस्थितेन रागेनेवाऽऽवचवर्चनेन
मानसपक्षे प्रेम्णा परिपूर्णं पूरितं बभूव ।

भाषा

अप्य अप्य में उस बालक के मुख को चूमने में प्रवृत्त उस कुन्तलवेश के
राजा का हृदय मानो उस बालक के अवरोष्ठ से उत्पन्न होने वाले राग
(लालिमा) से लाल हो गया था या राग (प्रेम) से भर गया था ।

**मुलेन्दुसञ्चारकृताभिलाष-कुरङ्गभीत्यर्थमिवापितेन ।
कण्ठावसक्तेन स राजधनुरराजत व्याघ्रनखाङ्कुरेण ॥१३॥**

अन्वयः

सः राजधनुरः मुलेन्दुसञ्चारकृताभिलाष-कुरङ्गभीत्यर्थम् इव अपितेन
कण्ठावसक्तेन व्याघ्रनखाङ्कुरेण अराजत ।

व्याख्या

स राजपुत्रो मुखेष्वाभाननचन्द्रे संचाराय गमनाय कृतोऽभिलाषो येन स कुरङ्गो लाञ्छनमृगस्तस्य भीत्यर्थं भयोत्पादनायेवाऽपितेन चारितेन कण्ठावसवतेन कण्ठ-
लग्नेन व्याघ्रनख एवाङ्कुरः स्तेनाऽराजत शुशुभे । बालमुखेन्दो लाञ्छनमृगस्य
भजनधारणाय व्याघ्रनखाः कण्ठे समारोपिताः । व्याघ्रनखेन तत्र व्याघ्रसत्ता-
मनुमाय मृगस्तत्र न गच्छति । अतएव बालस्य मुखचन्द्रो निष्कलङ्क इति
भाषः । बालकस्याऽरिष्ट निवारणार्थं तस्य गले व्याघ्रनखापणं भारते प्रसिद्धम् ।
कलोल्लोकाऽलङ्कारः । तेन मुखस्य निष्कलङ्कचन्द्ररूपत्वं ध्वन्यते ।

भाषा

वह राज पुत्र, मुखरूपी चन्द्र में आने की अभिलाषा रखने वाले लाञ्छन
मृग को डराने के लिए मानो गले में पहिने हुए व्याघ्रनखाकुर से शोभित
हो रहा था अर्थात् व्याघ्र के भय से मृग वहाँ नहीं जा सकता अत एव उसका
मुख रूपी चन्द्र निष्कलङ्क था । (लड़को के गले में व्याघ्रनख पहनाने की
प्रथा भारत में बिरकाल से चली आई है ।)

क्रीडन्समुत्सारितवारनारी—मजीरनादागतराजहंसः ।

एकः क्षितेः पालयिता भविष्यन् स राजहंसासहनत्वमूचे ॥१४॥

अन्वयः

क्रीडन्समुत्सारितवारनारीमजीरनादागतराजहंसः सः एकः क्षितेः भवि-
ष्यन् पालयिता राजहंसासहनत्वम् ऊचे ।

व्याख्या

क्रीडन् बालोचितक्रीडाविलासं कुर्वन् समुत्सारिता निवारिता वारनारीणां
वाराङ्गनाम् 'वारस्त्री मजिका वेश्या कृषाजीवा' इत्यमरः । मजीरनादेन
मृगुरसाब्देनाऽऽज्ञता राजहंसा मरालयेष्वा 'राजहंसास्तु ते चन्द्रचरणीर्लौहितैः
सिताः' इत्यमरः । येन स एवम्भूतः स बालक एक एवैकाग्र्येण क्षितेः सम्पूर्ण-
पुष्पिण्या भविष्यन् भावी फलयिता रक्षिता राजहंसानां श्रेष्ठनुपायानसहनत्वं
तेषां महत्त्वसहनत्वमूचे निवेदितवान् । शिल्पीत्रेणालङ्कारः ।

भाषा

खेलते हुए, वेश्याओं के पैजेब के शब्दों को सुनकर आए हुए राजहंस पक्षियों को भगा देने वाले उस बालक ने, सम्पूर्ण पृथ्वी का एक छत्र राजा हो कर भविष्य में अन्य श्रेष्ठ राजहंसों अर्थात् राजाओं के महत्व की असहनशीलता का परिचय दिया ।

**स पीडयन्नायसपञ्जरस्थान् क्रीडापरः केसरिणां किशोरान् ।
समाददे भाविरिपुद्विपेन्द्र-युद्धोपयोगीव तदीयशौर्यम् ॥१५॥**

अन्वयः

क्रीडापरः सः आयसपञ्जरस्थान् केसरिणां किशोरान् पीडयन् भाविरि-
पुद्विपेन्द्रयुद्धोपयोगि तदीयशौर्यं समाददे इव ।

व्याख्या

क्रीडापरो बालक्रीडासक्तः स आयसपञ्जरस्थान् लौहनिर्मितपिञ्जरस्थितान् लोहोज्ज्वली शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी' इत्यमरः । केसरिणां सिंहानां किशोरान् शिशून् पीडयन् बाधमानो भाविषु भविष्यत्सु रिपव एव द्विपेन्द्रास्तेषां शत्रुगजेन्द्राणां युद्धेषु जन्येषु 'युद्धमायोजनं जन्यं प्रथमं प्रविचारणम्' इत्यमरः । उपयोगि कार्यसाधकं विजयकारीतिभावः । तदीयं सिंहशिशुसम्बन्धिशौर्यं पराक्रमं समाददे इव गृहीतवानिव । सिंहोज्जायासेन स्वशौर्येण गणं हन्ति तदीयशौर्येणाज्यमपि भविष्यत् काले रिपुगजेन्द्रं हनिष्यतीति भावः । रूपकसह-
कृतोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

खेलकूद में लगे हुए उस बालक ने लोहे के पिंजरे में के शेर के बच्चों को तंग कर भावी शत्रुरूपी गजेन्द्रों के युद्धों में उपयोगी उनके शौर्य को मानो ले लिया । सिंह ही का शौर्य गजेन्द्रों के मारने में समर्थ होता है । इसलिये इसने शत्रुरूपी गजेन्द्रों को मारने के लिये मानो इनसे शौर्य छीन लिया ।

प्राप्तोदयः पादनस्रैश्चकासे स बालचन्द्रः परिवर्द्धमानः ।

अभ्यर्थमानः सहस्रेलनाय बालैरपत्यैरिव शीतररमेः ॥१६॥

अन्वयः

प्राप्नोदयः परिवर्द्धमानः बालचन्द्रः सः पादनखैः शीतरश्मेः बालैः
अपत्यैः सहखेलनाय अभ्यर्थमानः इव चकासे ।

व्याख्या

प्राप्त उदय उत्पत्तिरौन्नत्यं वा येन सः परिवर्द्धमानो वर्द्धिं प्राप्नुवन् बालचन्द्र
इवेति बालचन्द्रः कुमारो नवीनचन्द्रो वा सः पादनखैरर्द्धचन्द्राकारैः इवेतिश्च
प्रतिबिम्बितचन्द्रैर्वा शीतो रश्मिः किरणो यस्य सः 'किरणोऽक्षमयूलांशु गभस्ति-
धुनिरश्मयः' इत्यमरः । शीतरश्मिस्तस्य शीतरश्मेश्चन्द्रस्य बालैर्बालरूपैरपत्यैः
पुत्रैः सहखेलनाय सहक्रीडनायाऽभ्यर्ध्यमानः प्रार्थ्यमान इव चकासे विविद्यते ।
पादनखानामुपरि चन्द्रशिख्योत्प्रेक्षा । राजकुमारस्य बालचन्द्रेण सहाभेवाङ्ग-
कालङ्कारः । अयं बालचन्द्रः शीतरश्मेर्बालैः ऋडार्थं प्रार्थित इवाऽभूत् इति
बालस्वभावोक्तिर्भ्यञ्ज्यते ।

भाषा

उदित भया हुआ और बढ़ता हुआ, बालचन्द्र के समान वह कुमार, पाव के
नखों के स्वच्छ तथा अर्धचन्द्राकार होने से या पाव के स्वच्छ नखों में प्रतिबिम्बित
चन्द्र होने से मानो चन्द्रमा के छोटे २ बच्चों से साथ खेलने के लिये पाव पड़कर
प्रार्थना किये गये के ऐसा शोभित हो रहा था । अर्थात् पाव के नखों के म्रिय
से चन्द्र के बालक पाव पड़कर उसके साथ खेलने की प्रार्थना करते थे ।

परां प्रतिष्ठां लिपिषु क्रमेण जगाम सर्वासु नरेन्द्रसुनुः ।

पुण्यात्मनामत्र तथाविधानां निमित्तमात्रं गुरवो भवन्ति ॥१७॥

अन्वयः

नरेन्द्रसुनुः क्रमेण सर्वासु लिपिषु परां प्रतिष्ठां जगाम । अत्र तथा-
विधानां पुण्यात्मनां गुरवो निमित्तमात्रं भवन्ति ।

व्याख्या

नरेन्द्रस्य मनुष्येन्द्रस्य सुनुः पुत्रः क्रमेण धर्मः धर्मः सर्वात्कलितसु लिपि-
ष्वक्षरविन्यासेषु 'लिपिरक्षरविन्यासे लिपिलिखिते स्त्रियौ' इत्यमरः । परानु-
त्कृष्टां प्रतिष्ठां काष्ठानुत्कर्षमित्यर्थः 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ विसि' इत्यमरः ।

जगाम प्राप । अत्र संसारे तथाविधानां नृपकुमारसवधानानामलौकिकानां पुण्या-
त्मनां सुकृतिनां गुरव उपवेशका निमित्तमात्रं कारणमात्रं भवन्ति । पुण्यैरेव
सर्वा विद्या अनायासेन ते प्राप्नुवन्ति गुरवस्तु निमित्तमात्रं भवन्तीति भावः ।
अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

वह राजपुत्र धीरे २ समग्र वर्णमालाओं को अच्छी तरह से जान गया ।
इस संसार में ऐसे पुण्यात्माओं के शिक्षकगण केवल निमित्त के लिये ही होते हैं ।

अभ्यासहेतोः क्षिपतः पृथक्कान् नरेन्द्रसूनोः सकलासु दिक्षु ।
प्रहारभीतेव परिभ्रमन्ती पार्थस्य कीर्तिर्विरलीबभूव ॥१८॥

अन्वयः

अभ्यासहेतोः सकलासु दिक्षु पृथक्कान् क्षिपतः नरेन्द्रसूनोः प्रहारभीता
इव परिभ्रमन्ती पार्थस्य कीर्तिः विरलीबभूव ।

व्याख्या

अभ्यासहेतोर्बाणादिविक्षेपेणाभ्यासबाधार्थं सकलासु समप्रासु विषु काष्ठासु
'दिशस्तु ककुभ' काष्ठा आशाश्चहरितवच ताः' इत्यमरः । चतुर्विधित्यर्थः ।
पृथक्कान् बाणान् 'पृथक्बाणविशिला अजिह्मगजगाशुगाः' इत्यमरः । क्षिपतोः
मुञ्चतोः नरेन्द्रसूनो राजपुत्रस्य प्रहारात्प्रहरणाङ्गीतेव भययुक्तेव परिभ्रमन्ती-
तस्ततश्चलन्ती पार्थस्याऽर्जुनस्य कीर्तिर्बाणसन्धानयशो विरलीबभूव निबिडेतरा
बभूव न्यूनीबभूवेत्यर्थः । राजकुमारस्याऽभ्याससमय एव बाणसन्धानकौशलम-
र्जुनादप्यधिकमासीदिति भावः ।

भाषा

अभ्यास करने के लिये सब दिशाओं में बाणों को चलाने वाले उस
राजपुत्र के बाणों के प्रहार के भय से मानों डरी हुई, चारो ओर भागने वाली
(अर्जुन के पक्ष में) चारो ओर फैली हुई अर्जुन की बाण चलाने की कीर्ति
संकुचित हो गई । अर्थात् अभ्यास काल में ही वह राजपुत्र बाण चलाने की
कला में अर्जुन से भी कुशल था ।

लावण्यलुब्धाभिरलब्धमेव भूपालकन्यामधुपाङ्गनाभिः ।

कवित्ववक्तृत्वफला चुचुम्ब सरस्वती तस्य मुखारविन्दम् ॥१६॥

अन्वयः

कवित्ववक्तृत्वफला सरस्वती लावण्यलुब्धाभिः भूपालकन्यामधुपाङ्गनाभिः अलब्धम् एव तस्य मुखारविन्दं चुचुम्ब ।

व्याख्या

कवित्वं काव्यकर्तृत्वं वक्तृत्वं वाग्मिता च फलं यस्याः सा सरस्वती वाग्देवता, यस्यास्तमवधाने सति कवित्वं वक्तृत्वञ्चाज्जायासेनैव प्रतिफलतीति भावः । लावण्ये कुमारस्य सौन्दर्ये लुब्धाभिस्तद्वसाकाङ्क्षिणीभिर्भूपालानां राज्ञां कन्या राजकुमार्य एव अधुपानां भ्रमराणामङ्गनाः स्त्रियस्ताभिरलब्धमप्राप्तं तस्य कुमारस्य मुखमेवाऽरविन्दं कमलं 'वा पुंसि पथं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्' इत्यमरः । चुचुम्ब तस्य मुखे निवासं चकारेत्यर्थः । सरस्वती कुमारवृत्तान्ते नायकव्यवहारसमारोपात्समाप्तोक्तिरलङ्कारः । भूपालकन्यासु भ्रमराङ्गनात्वाभेदारोपान्मुखे चाऽरविन्वत्वाभेदारोपाद्गुणकालङ्कारः । तेन चाऽस्य विलक्षणं कवित्वं वाग्मिस्त्वञ्च व्यज्यते ।

भाषा

उस राजकुमार के सौन्दर्य पर मोहित राजकन्या रूपी भ्रमराङ्गनाओ से अप्राप्य उसके मुख कमल को कवित्व तथा वक्तृत्व शक्ति देनेवाली सरस्वती ने चूमलिया । अर्थात् सरस्वती ने उसके मुख में वास कर लिया । अतएव वह कुमार बाल्यकाल में ही कविता बनाने में और युक्तिपूर्ण बातें करने में अत्यन्त निपुण हो गया ।

तं बालचन्द्रं परिपूर्यमाणं-मालोक्य लावण्यकलाकलापैः ।

कुमुद्वतीनामिव कामिनीनां निशासु निद्रा विमुखीबभूव ॥२०॥

अन्वयः

निशासु लावण्यकलाकलापैः परिपूर्यमाणं तं बालचन्द्रम् मालोक्य कुमुद्वतीनाम् इव कामिनीनां निद्रा विमुखीबभूव ।

व्याख्या

निशासु रात्रिषु लाघवस्य सौन्दर्यस्य कलास्तासां कल्पयाः समूहास्तैः परि-
पूर्यमाणं तं बालः कुमारः चन्द्र इव शशीव नूतनचन्द्रो वा तं समालोक्य वृष्ट्वा
कुमुदतीनामिव कुमुदिनीनामिव कामिनीनामङ्गनानां निद्रा विमुक्षीवभूवाऽनससार
गतेत्यर्थः । यथा निशासु नवीनचन्द्रं विलोक्य कुमुदिनी विकसिता भवति स्वकुब्-
जलस्वरूपनिद्रां जहाति तथैव कामिन्योऽपि तमद्भुतसौन्दर्ययुक्तं कुमारं निरीक्ष्य
कामज्वरपीडिताः सत्यो रात्रौ निद्रां न लब्धवत्य इति भावः । अत्र कुमुदती
कामिन्योर्द्वयोरेककियाम्बयात्पुत्ययोगितालङ्कारः ।

भाषा

रात्रियों में जिस प्रकार कलासमूहों से क्रमशः परिपूर्ण होने वाले नूतन
चन्द्रमा को देखकर कुमुदिनी विकसित हो जाती है और उसकी कलीस्वरूपी
निद्रा हट जाती है उसी प्रकार सौन्दर्य से परिपूर्ण होने वाले उस कुमार को
देखकर सुन्दरियाँ काम ज्वर से पीडित हो जाती हैं अतएव रात्रियों में उनकी
निद्रा दूर हो जाती है ।

धैर्येण तस्मिन्नवधीर्यं याति स्मरोत्सुकानां नगराङ्गनानाम् ।
आबद्धमुग्धभ्रुकुटिच्छटानां पेतुः सकोपं नयनोत्पलानि ॥२१॥

अन्वयः

धैर्येण अवधीर्यं याति तस्मिन् स्मरोत्सुकानाम् आबद्धमुग्धभ्रुकुटीच्छ-
टानां नगराङ्गनानां नयनोत्पलानि सकोपं पेतुः ।

व्याख्या

धैर्येण धीरतया स्वस्वाभाविकगुणेन गान्धीर्येणाऽवधीर्यं कामिनीस्तिरङ्कुत्य
याति गच्छति तस्मिन् कुमारे स्मरेण कामवैगेनोत्सुकानामुद्देशितमानसानामाबद्धाः
सङ्कुचिता अत एव मुग्धा मुग्धयो या भ्रुकुटयस्तासां छट्टाः शोभा यतां तासां
नगराङ्गनानां नागरिकमुग्धरीणां नयनाभ्येव नेत्राभ्येबोत्पलानि इन्दीवराणि
तानि सकोपं कोपेन सहितं यथा स्यात्तथाऽनावरं वृष्ट्वा समुद्भूतेन कोपेन पेतुः
न्यपतन् । कामवैगेनोत्सुकानामङ्गनानां धीरतयाऽवधीरणास्तस्मिन् ताः कुचिताः
संजाता इति भावः ।

भाषा

स्वामाविक धीरता से सुन्दरियों के आकर्षण में न पड़ कर उनकी अवहेलना करने वाले उस राजपुत्र पर, कामवेग से चलायमान मन वाली सङ्कुचित अतएव सुन्दर भीवी की शोभा से युक्त नागरिक सुन्दरियों के नेत्र कमल, क्रोध से पड़ते थे । अर्थात् अपनी अवहेलना देखकर नागरिक सुन्दरियाँ भीवे चढ़ाकर क्रोध से उसे देखती थी ।

**लावण्यलक्ष्मीकुलधाम्नि तत्र विवर्द्धमाने शनकैः कुमारे ।
कासामजायन्त न कामिनीनां निद्रादरिद्राणि विलोचनानि^१ ॥२२॥**

अन्वयः

तत्र लावण्यलक्ष्मीकुलधाम्नि कुमारे शनकैः विवर्द्धमाने सति कासां कामिनीनां विलोचनानि निद्रादरिद्राणि न अजायन्त ।

व्याख्या

तत्र कल्याणपुरे लावण्यस्य सौन्दर्यस्य या लक्ष्मीः भीस्तस्याः कुलधाम कुलगृहं तस्मिन् 'धाम तेजो गृहे मणौ' इत्यमरः । सौन्दर्यलक्ष्मीकुलगृहे तस्मिन् कुमारे राजपुत्रे शनकैः शनैः शनैर्विवर्द्धमाने सति वर्द्धिते सति कासां कामिनीनामङ्गनानां विलोचनानि नयनानि निद्रादरिद्राणि निद्रादरिद्राणि नाजायन्त न जातानि अपितु सर्वाः कामिन्यो राज्ञौ तस्य स्मरणाभिप्रायं न लेभिरे । तस्याद्भुत-सौन्दर्येऽधियमबलोक्य सर्वा अपि कामिन्यः कामपरवशाः सत्यो राज्ञौ निद्रां न लेभिरे इति भावः ।

भाषा

सौन्दर्य की शोभा के कुलगृह स्वरूप उस राजपुत्र के धीरे २ बड़े होने पर उस कल्याण पुर में कीन ऐसी युवतियाँ थी जिन्हें निद्रा का दारिद्र्य न हुआ । अर्थात् अलौकिक सौन्दर्य से सुशोभित उस राजपुत्र को देख कर सब युवतियाँ काम पीड़ित हो निद्रा से वञ्चित हो गई ।

^१ अयमेव भावः प्रकारान्तरेणाऽस्य सर्गस्य विवक्षितमे श्लोके प्रदर्शितः ।

तेजस्विनामुन्नतिमुन्नतात्मा सेहे न बालोऽपि नरेन्द्रसूनुः ।
देवोऽपि भास्वाच्छरखेच्छयेव समाश्रितो विष्णुपदं रराज' ॥२३॥

अन्वयः

उन्नतात्मा बालः अपि नरेन्द्रसूनुः तेजस्विनाम् उन्नतिं न सेहे ।
भास्वान् देवः अपि शरयोच्छ्रया इव विष्णुपदं समाश्रितः रराज ।

व्याख्या

उन्नत उन्नतिप्रवण आत्मा यस्य स बालोऽपि स्वल्पवयस्कोऽपि नरेन्द्रसूनु
राजपुत्रस्तेजस्विनां तेजसा जाज्वल्यमानानामुन्नतिमभ्युदयं न सेहे न सोढुं शक्नाक ।
यतो भास्वान् सूर्यो देवोऽपि विबुधोऽपि 'अमरा निर्जरा देवास्त्रिवशा विबुधाः
सुराः' इत्यमरः । शरणेच्छयेव स्वरक्षां याचमान इव विष्णुपदं विष्णोर्भगवतः
पदं शरणं विष्णुपदमाकाशं वा 'विषद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी'
इत्यमरः । समाश्रितः प्राप्तो रराज शुशुभे । तस्य बाल्यकालादेव तेजस्युन्न-
त्यसहनस्वभावात्सूर्यो देवोऽपि भीत्या विष्णुपदं गत इव शुशुभे इति भावः ।
अत्र हेतुप्रेक्षा ।

भाषा

उन्नतात्मा वह राजपुत्र, बालक होते हुए भी, तेजस्वियों के अभ्युदय को
नहीं सहन कर सकता था । इसीलिये मानो, सूर्य, देव होते हुए भी, इससे
अपनी रक्षा करने के लिये भगवान् विष्णु की शरण में गया या आकाश में
शोभित हुआ ।

उच्चैः स्थितं तस्य किरीटरत्नं तेजोधनानामुपरि स्थितस्य ।
क्षमामिव प्रार्थयितुं लुलोठ संक्रान्तिमङ्गथा मणिपादपीठे ॥२४॥

अन्वयः

तेजोधनानाम् उपरिस्थितस्य तस्य उच्चैः स्थितं किरीटरत्नं मणिपादपीठे
संक्रान्तिमङ्गथा क्षमां प्रार्थयितुम् इव लुलोठ ।

१ किमपेक्ष्य फल पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाक्षिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ इत्युक्तेः ।

भारविः (किरातार्जुनीये २ सर्गे २१ श्लोकः)

व्याख्या

तेष एव बीप्तिरेव धनं येषां ते तेजोघनास्तेषां तेजस्विनामुपरि सर्वोत्कर्षेण स्थितस्य विद्यमानस्य तस्य राजसुनोदम्बैः शिरसि स्थितं विराजमानं किरीट-
रत्नं मुकुटरत्नं मणिमी रत्नादिभिर्निर्मिते पादपीठे पादाधारपीठे संक्रान्तिभङ्ग्या
प्रतिबिम्बव्याजेन क्षमां प्रार्थयितुमिव याचितुमिव लुलोठ पपात । अत्रोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

भाषा

सब तेजस्वियो में श्रेष्ठ इस राजपुत्र के, मस्तक पर का मुकुटमणि, रत्न
जड़ित पाव रखने की चौकी पर पड़ी अपनी परछाही के भिप से (उस तेजस्वी
के भी ऊपर बैठने के अपराध से) मानो क्षमा याचना करने के लिये उसके पैरो
पड़ता था ।

अत्रान्तरेऽभूजयसिंहनामा पुत्रस्तृतीयोऽपि नराधिपस्य ।
स्वप्नेऽपि संवादयशोदरिद्रश्चन्द्रार्द्धचूडस्य न हि प्रसादः ॥२५॥

अन्वयः

अत्र अन्तरे नराधिपस्य जयसिंहनामा तृतीयः अपि पुत्रः अभूत् ।
हि चन्द्रार्द्धचूडस्य प्रसादः स्वप्ने अपि संवादयशोदरिद्रः न (भवति) ।

व्याख्या

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवकाशे 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतावर्धे' इत्य-
मरः । नराधिपस्याऽऽहवमल्लदेवराजस्य जयसिंहनामा जयसिंहनामकस्तृती-
योऽपि पुत्रः सुनुरभूदजायत । हि यस्मात्कारणात् चन्द्रार्द्धचूडायां शिरसि यस्य
तस्य शिबस्य प्रसादोऽनुग्रहः स्वप्नेऽपि कथमपीतिभावः । संवादस्य स्वानुकूल-
फलदानरूपस्य वचनस्य यद्यप्यस्तेन दरिद्रो रहितो न, न भवतीत्यर्थः ।
शिबप्रसादप्राप्तिप्रयोजकवचनस्य सर्वत्र सत्यत्वमिति कुतस्तद्वचनस्य मिथ्या-
भाव प्रसङ्ग इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धोक्तस्य द्वितीयार्द्धोक्तेनाऽर्थेन समर्थना-
दर्थान्तरन्यासालङ्कारः । "सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यञ्च कारणेनैव कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरेणाऽर्थान्तरन्यासोऽष्टधा
ततः ।" इति लक्षणात् ।

भाषा

इसी बीच में आहवमल्लदेव राजा को जयसिंह नामक तृतीय पुत्र भी हुआ । क्योंकि भगवान् शङ्कर की कृपा, स्वप्न में भी, वचनानुकूल फलप्रदान के यश से वञ्चित नहीं हो सकती ।

सर्वासु विद्यासु किमप्यकुण्ठ-मुत्कण्ठमानं समरोत्सवेभ्यः ।
श्रीविक्रमादित्यमथावलोक्य स चिन्तयामास नृपः कदाचित् ॥२६॥

अन्वयः

अथ कदाचित् सः नृपः श्रीविक्रमादित्यं सर्वासु विद्यासु अकुण्ठं समरोत्सवेभ्यः किमपि उत्कण्ठमानम् अवलोक्य चिन्तयामास ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं कदाचित् कस्मिंश्चित्समये सः प्रसिद्धो नृपो भूपतिराहवमल्लदेवः श्रीविक्रमादित्यं तन्नामकं स्वसुतं सर्वासु सकलासु विद्यासु शस्त्रशास्त्रविद्यास्वकुण्ठममन्यं निपुणमित्यर्थः 'कुण्ठो मन्वः क्रियासु यः' इत्यमरः । समरोत्सवेभ्यो युद्धकार्येभ्यः किमपि अनिर्वचनीयतयोत्कण्ठमानं समुत्सुकमवलोक्य बुष्ट्वा चिन्तयामास विचारयामास ।

भाषा

कुछ काल के अनन्तर, समग्र शस्त्र और शास्त्र विद्याओं में निपुण अपने मध्यम पुत्र श्री विक्रमादित्य को संग्राम महोत्सवों के लिए विशेष लालायित देखकर राजा आहवमल्लदेव सोचने लगे ।

अलङ्करोत्यद्भुतसाहसाङ्कः सिंहासनं वेदयमेकवीरः ।
एतस्य सिंहीमिव राजलक्ष्मीमङ्गस्थितां कः क्षमतेऽभियोक्तुम् ॥२७॥

अन्वयः

अयम् अद्भुतसाहसाङ्कः एकवीरः सिंहासनम् अलङ्करोति चेत् (तर्हि) एतस्य अङ्गस्थितां सिंहीम् इव राजलक्ष्मीम् अभियोक्तुं कः क्षमते ।

व्याख्या

अयमवभूतमावचर्यावलम्बि साहसं विक्रमोऽङ्गं चिह्नं यस्य स 'कलङ्काङ्कुरो लाङ्गलङ्गञ्च विह्णं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । एकवीरोऽद्वितीयशूरो विक्रमाङ्कुरेवः सिंहासनं राज्यसिंहासनमलङ्करोति विभूषयति चेन्नवि तर्हि एतस्य राजकुमारस्याऽङ्कुरस्थितामुत्सङ्गे स्थितां विराजमानां सिंहीमिव मृगेन्द्राङ्गनामिवाऽपरिभवनीयामत एवाऽजेयां राजलक्ष्मीं नृपश्रियमभियोक्तुमाकमितुं हठाद् गृहीतुमित्यर्थः । कः को वा क्षमते प्रभवति न कोपीत्यर्थः ।

भाषा

यदि अद्भुतसाहस के लक्षणों से युक्त यह अद्वितीय वीर विक्रमाङ्कुरेव राजसिंहासन (राजगद्दी) को सुशोभित करेगा तो इसकी गोद में रहने वाली सिंहीनी के समान राजलक्ष्मी को कौन छेड़ सकेगा । अर्थात् सिंहीनी के समान प्रबल इसकी राजलक्ष्मी से कौन छेड़ छाड़ करेगा अर्थात् उसको छीनने का प्रयत्न करेगा ।

करोमि तावद्युवराजमेन-मत्यक्तसाम्राज्यभरस्तनूजम् ।

तटद्वयी संश्रयणाद्घातु धुनीव साधारणतां नृपश्रीः ॥२८॥

अन्वयः

अत्यक्तसाम्राज्यभरः (अहं) एनं तनूजं तावत् युवराजं करोमि । नृपश्रीः धुनी इव तटद्वयीसंश्रयणात् साधारणतां दधातु ।

व्याख्या

न त्यक्तः परित्यक्त साम्राज्यस्य सम्पूर्णराज्यस्य भरो भारो येन स एवम्भूतोऽहमेनं विक्रमाङ्कुरेवनामकं तनूजं, तन्वाः शरीरात् जायत इति तनूजस्तं तनूजं पुत्रं तावत् युवराजं करोमि राज्यकार्यभारग्रहणे नियुक्तं विदधामि । नृपश्री राजलक्ष्मी धुनीव नदीव 'अथ नदी सरित् । तरंगिणी शैबलिनी तटिनी ह्लादिनी धुनी' इत्यमरः तटयोर्द्वयी तटद्वयी तस्याः संश्रयणाश्रयणात् साधारणतामुभयावलम्बित्वात् सामान्यस्वरूपं दधातु । विस्रोभं न गच्छति इति भावः ।

भाषा

मैं अपने साम्राज्य का भार न छोड़ते हुए इस विक्रमाङ्कुरेव को सम्प्रति युवराज पद पर नियुक्त कर देता हूँ । ऐसा कर देने से दोनों तटों के आश्रय

से स्वाभाविक रूप से बहने वाली नदी के समान हम दोनों के आश्रय में रहने वाली राजलक्ष्मी समाव रूप से चलती रहेगी ।

एवं विनिश्चित्य कृतप्रयत्न-मूचे कदाचित्पितरं प्रणम्य ।

सरस्वतीनूपुरसिञ्जितानां सहोदरेण ध्वनिना कुमारः ॥२६॥

अन्वयः

कुमारः कदाचित् एवं विनिश्चित्य कृतप्रयत्नं पितरं प्रणम्य सरस्वतीनू-
पुरसिञ्जितानां सहोदरेण ध्वनिना ऊचे ।

व्याख्या

कुमारो विक्रमाङ्कदेवः कदाचित् कास्मश्चित्काले एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
विनिश्चित्य निश्चयं विधाय कृतः समारब्धः प्रयत्न उद्योगो येन तं पितरं जनक-
माहवमल्लदेव प्रणम्य नमस्कृत्य सरस्वत्या बाग्देव्या नूपुराणां मञ्जीराणां
'पादांगुलं तुलाकोटि मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सिञ्जितानां स्वनानां
सहोदरेण सद्बोधेन मधुरेणेत्यर्थः ध्वनिना शब्देन वक्षसा वा ऊचे जगाव ।
सुमधुर-कर्णप्रियशब्देन स्वपितरं जगावेति भावः ।

भाषा

किसी समय राज कुमार ने, पूर्वोक्त निश्चय कर तदनुरूप कार्य करने में
प्रवृत्त अपने पिता आहवमल्लदेव को, सरस्वती के पैजंब की ध्वनि के सदृश
सुमधुर और कर्णप्रिय शब्दों में कहा ।

आज्ञा शिरश्चुम्बति पार्थिवानां त्यागोपभोगेषु वशे स्थिता श्रीः ।

तव प्रसादात्सुलभं समस्त-भास्तामयं मे युवराजभावः ॥३०॥

अन्वयः

आज्ञा पार्थिवानां शिरः चुम्बति, श्रीः त्यागोपभोगेषु वशे स्थिता, तव
प्रसादात् समस्तं सुलभम् । मे युवराजभावः आस्ताम् ।

व्याख्या

आज्ञा मनीषादेशः पार्थिवानां राज्ञां शिरः वीर्यं चुम्बति समाकामति । सर्वे
राजानो ममाऽऽज्ञापालनं कुर्वन्तीति भावः । श्रीवर्नादिसन्निविष्ट्यागेषु बालेषु-

वभोगेषु सम्भोगेषु वसो स्थिता मयाऽऽधीना दानसम्भोगादिवु नास्ति मे
द्रव्याभाव इत्यर्थः । तब प्रसादादनुग्रहात्समस्तं समग्रं वस्तुजातं सुखं सुखेन
लभ्यं, मे मम युवराजभावो यौवराज्ये नियोजनमास्तां विरमतु ।

भाषा

मेरी आज्ञा का सब राजा लोग पालन करते हैं । दान और उपभोग के
लिये मुझे द्रव्य की कमी नहीं है । आप के अनुग्रह से मुझे सब सुलभ है ।
मुझे युवराज बनाने का विचार स्थगित किया जाय ।

जगाद देवोऽथ मदीप्सितस्य किं वत्स धत्से प्रतिकूलभावम् ।
ननु त्वदुत्पत्तिपरिश्रमे मे स चन्द्रचूडाभरणः प्रमाणम् ॥३१॥

अन्वयः

अथ देवः जगाद । वत्स मदीप्सितस्य प्रतिकूलभावं किं धत्से ।
ननु मे त्वदुत्पत्तिपरिश्रमे सः चन्द्रचूडाभरणः प्रमाणम् ।

व्याख्या

अथ स्वपुत्रवचनश्रवणानन्तरं देवो राजा जगाव कथयामास । हेवत्स ! हे
पुत्र ! ममेप्सितमभीष्टं मदीप्सितं तस्य मवभीष्टस्य मनोरथस्य प्रतिकूलभाव
प्रातिकूल्यं विरोधमित्यर्थः । किं किमर्थं धत्से करोषि । नन निश्चयेन मे मम
तद्योत्पत्तिर्जन्म त्वदुत्पत्तिस्तत्र परिश्रमस्तपस्याविकरणं तस्मिन् स चन्द्रः चूडायाः
शिरसि आभरणं भूषणं यस्य सः शिवः प्रमाणं साक्षी । स शिव एव जानाति
तव जन्महेतोः यावुक्तं कठिनतपश्चरणं मयाऽनुष्ठितमतो मम मनोरथस्य विरोधं
बिहाय तत्साधयेति भावः ।

भाषा

पुत्र की ऐसी उक्ति को सुनने के अनन्तर राजा ने कहा । बेटा ! मेरे
अभीप्सित कार्य का क्यों विरोध करते हो । तुम्हारा जन्म होने के लिये मुझे
तपश्चरणादि अनुष्ठान में कैसा परिश्रम करना पड़ा है यह चन्द्रशेखर शंकर ही
जानते हैं । इसलिये मेरी इच्छा का विरोध न करो ।

धत्से जगद्रक्षयामि क्त्वं न चेत्त्वमङ्गीकृतयौवराज्यः ।
मौर्वीरवापूरितदिङ्मुखस्य क्रान्तिः कथं शाम्यतु मङ्गजस्य ॥३२॥

अन्वयः

त्वम् अङ्गीकृतयौवराज्यः (सन्) जगद्रक्षणयामिकत्वं न धत्से चेत्
मौर्वीरवापूरितदिङ्मुखस्य मदभुजस्य क्षान्तिः कथं शाम्यतु ।

व्याख्या

त्वमङ्गीकृतं परिगृहीतं यौवराज्यं युवराजकर्म येन स एवम्भूतस्तन् जगतो
भुवनस्य 'विष्टं भुवनं जगत्' इत्यमरः । रक्षणं पालनं तस्य यामिकत्वं ग्रहरित्वं
न धत्से न वहसि चेत् मौर्व्या ज्याया रवेण नादेनाऽऽपूरितानि विशां मुक्तानि येन
स तस्य मद्भुजस्य मम बाहोः 'भुज बाहु प्रवेष्टो वोः' इत्यमरः । क्षान्तिः
परिश्रान्तिः कथं केन प्रकारेण शाम्यतु क्षान्तिमेतु । मदुपार्जितस्य रक्षणे यदि
त्वं बीजितो न भविष्यसि तर्हि मत्कठोरपरिश्रमस्य साफल्यं कुत इति भावः ।

भाषा

अगर तुम युवराज पद को स्वीकार कर जगत् की रक्षा के लिये पहरेदारी
नहीं करोगे तो प्रत्यञ्चा के शब्दों से सब दिशाओं को भर देने वाली अर्थात्
गुजाने वाली मेरी इस भुजा की थकावट कैसे दूर होगी । अर्थात् मेरी जीती
हुई पृथ्वी के यदि तुम पहरे दार न बनोगे तो मेरा इस समस्त पृथ्वी को जीत
कर अपने अधीन करने का कठोर परिश्रम कैसे सफल होगा ।

आकर्ण्य कर्णाटपतेः सखेद-मित्थं वचः प्रत्यवदत्कुमारः ।

सरस्वतीलोलदुःकूलकान्तां प्रकाशयन्दन्तमयूखलेखाम् ॥३३॥

अन्वयः

कुमारः कर्णाटपतेः इत्थं सखेदं वचः आकर्ण्य सरस्वतीलोलदु-
कूलकान्तां दन्तमयूखलेखां प्रकाशयन् प्रत्यवदत् ।

व्याख्या

कुमारो राजकुमारः कर्णाटपतेर्दक्षिण-भारतस्थितकर्णाटकदेशाधिपतेराहव-
मल्लदेवस्येत्येवम्भूतं खेदेन दुःखेन सहितं युक्तं खेदप्रकाशकं वचो बाणीमाकर्ण्य
निशम्य सरस्वत्या वागधिष्ठातृवेद्या लोलं शङ्खलं यद्दुकूलं वस्त्रं तद्वत् कान्तां
शुभ्रत्वेन रमणीयां दन्तानां रत्नानां मयूखाः किरणाः तेषां लेखा पङ्क्तिः
'वीष्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राज्ञः', इत्यमरः । तां प्रकाशयन्
प्रकटयन् प्रत्यवदत् प्रत्युत्तरं बबौ । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

दक्षिण भारत स्थित कर्णाटक देश के राजा आहवमल्लदेव की अर्थात् अपने पिता की ऐसी दुःखमयी वाणी को सुनकर सरस्वती के चञ्चल सफेद वस्त्र के समान शुभ्र दातो के किरणों की पक्ति को प्रकट करते हुए, राजकुमार ने प्रत्युत्तर दिया ।

**वाचालतैषा पुरतः कवीनां कान्त्या मदोऽयं सविधे सुधांशोः ।
त्वत्संनिधौ पाटवनाटनं यत् तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ॥३४॥**

अन्वयः

यत् त्वत्संनिधौ पाटवनाटनम् एषा कवीनां पुरतः वाचालता, अयं सुधांशोः सविधे कान्त्याः मदः तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ।

व्याख्या

यत् यद्यपि त्वत्तव संनिधौ समीपे पाटवस्य चातुर्यस्य नाटनं प्रकाशनमेव कवीनां वर्णनाचातुरीसम्पन्नानां पण्डितानां पुरतोऽग्रे वाचालता मुखरताभिर्व्यक्तितरेषु न तु किञ्चिदुचितं वचनमिति । (अथ च) अयं (इदमित्युचितम्) सुधांशोः सकलकान्तिनिधानस्येवोत्सविधे सनिकटे काम्याः शोभायाः 'शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः' इत्यमरः । मदः स्वाभिमानप्रकाशनमेव । यथा चन्द्रसमीपे कान्तिवदप्रकाशनं कविसमीपे वचोभिनाटनं च व्यर्थं तथैव तव समीपे मदीयो-क्तिरिति भावः । तथाप्येवं सत्यपि निष्प्रयोजनकत्वेऽपि त्वयि भक्त्या, पूज्येष्ठ-नुरागो भक्तिस्तया किमपि किञ्चिद्वचो ब्रवीमि वञ्चि । निदर्शनाज्जुहारः ।

भाषा

यद्यपि आप के समक्ष मेरा चातुर्य प्रकाशन करना विद्वानों के सम्मुख मुखरता अर्थात् बकवाद करना है और कान्ति निधान चन्द्रमा के सम्मुख कान्ति की वोखी बधारना है । तो भी आप में जो मेरी भक्ति है अर्थात् पूज्यत्व बुद्धि है उससे कुछ कहता हूँ ।

**विचारचातुर्यमपाकरोति तातस्य भूयान्मयि पक्षपातः ।
ज्येष्ठे तनूजे सति सौमदेवे न यौवराज्येऽस्ति ममाविकारः ॥३५॥**

अन्वयः

तातस्य मयि भूयान् पक्षपातः (तातस्य) विचारचातुर्यम् अपाकरोति ।
(तातस्य) ज्येष्ठे तनूजे सोमदेवे सति मम यौवराज्ये अधिकारः न अस्ति ।

व्याख्या

तातस्य चितुर्नयि भूयानधिकः पक्षपातः स्नेहान्मदीयपक्षग्रहणं तातस्य विचारस्य विवेकस्य चातुर्यं नैपुण्यमपाकरोति दूरीकरोति । अस्मिन्विषये भवबुक्तौ विवेकपुरस्सरविचारप्रावीण्यं न बुध्यत इत्यर्थः । यतस्तातस्य ज्येष्ठे पुत्रे सोमदेवे तन्नामके सति विद्यमाने सति धर्मशास्त्रमर्यादया मम तस्मात् कनीयसो यौवराज्ये युवराजपदेऽधिकारो योग्यत्वमौचित्यञ्च नास्ति न विद्यते ।

भाषा

आप का मेरे प्रति अधिक पक्षपात, आप की विवेकयुक्त विचार की पटुता को दूर कर रहा है । आप के ज्येष्ठ पुत्र सोमदेव के रहते हुए मेरा युवराज पद पाने का कोई अधिकार नहीं है ।

चालुक्यवंशोऽपि यदि प्रयाति पात्रत्वमाचारविपर्ययस्य ।
अहो महद्वैशसमाः किमन्य-दनङ्कुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥३६॥

अन्वयः

यदि चालुक्यवंशः अपि आचारविपर्ययस्य पात्रत्वं प्रयाति (तर्हि) आः
किम् अन्यत्, अहो महत् वैशसम्, अयं कलिकुञ्जरः अनङ्कुशः अभूत् ।

व्याख्या

यदि चालुक्यस्य वंशः कुलमध्याऽऽचारो धर्मानुकूलमर्यादा तस्य विपर्ययो वंपरीत्यं तस्य पात्रत्वं भाजनत्वं प्रयाति गच्छति तर्हि आः ! इति शब्दे । किमन्यद्वस्तु । अहो ! इत्याश्चर्ये । महद्वैशसं स्यात् महदनवंप्रयोजकं स्यात् । “वैशसं हिंसा” । अतोऽयं कलिकुञ्जरः कलिकुपहस्तयनङ्कुशो निरङ्कुशो निष्प्रतिबन्धक इत्यर्थः । अभूज्जातः । मर्यादा त्यागे चालुक्यवंशः कलिकाल-पराभूत इत्यपवादः स्यादिति भावः ।

भाषा

यदि चालुक्यवंश भी अनाचार का स्थान बन गया तो बड़े आश्चर्य और

दुःख से कहना पड़ता है कि इतना बड़ा अनर्थ और क्या हो सकता है । यह कलि रूपी, हाथी निरङ्कुश हो गया । अर्थात् अब कलि के प्रचार में कोई रोक टोक न रह गई ।

**लक्ष्म्याः करं ग्राहयितुं तदादौ तातस्य योग्यः स्वयमग्रजो मे ।
कार्यं विपर्यासमलीमसेन न मे नृपश्रीपरिरम्भणेन ॥३७॥**

अन्वयः

तत् आदौ मे अग्रजः तातस्य लक्ष्म्याः करं ग्राहयितुं स्वयं योग्यः ।
विपर्यासमलीमसेन नृपश्रीपरिरम्भणेन मे न कार्यम् ।

व्याख्या

तत्समात्कारणात् धर्मानुकूलमर्थावानुरोधात् मे ममाग्रजो ज्येष्ठभ्राता तातस्य पितुस्तव लक्ष्म्याः धियः करं हस्तं ग्राहयितुं तातरूपप्रयोजककर्तृक-ज्येष्ठभ्रातृप्रयोज्यकर्तृकलक्ष्मीसम्बन्धिकरग्रहणं सम्पादयितुं स्वयमात्मना योग्य-स्त्वमर्थः । विपर्यासिन प्रातिकूल्येन वंपरीत्येन वा 'स्यादृष्टत्पातो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये' इत्यमरः । मलीमसेन कलिङ्गतेन 'मलीमतं तु मलिनं कम्पनं मलदूषितम्' इत्यमरः । नृपश्रियो राजलक्ष्म्याः परिरम्भणेन समालिङ्गनेन ग्रहणेनेत्यर्थः । मे मम न कार्यं न किञ्चित्प्रयोजनम् ।

भाषा

इसलिये पहिले मेरे ज्येष्ठ भ्राता स्वयं आप के राजश्री का हाथ पकड़वाने के योग्य हैं । कमराहित्य के या प्रतिकूलता के कलङ्क से कलिङ्कित राजलक्ष्मी को स्वीकार करने से मुझे कोई प्रयोजन नहीं है ।

**ज्येष्ठं परिस्तानमुखं विधाय भवामि लक्ष्मीप्रणयोन्मुखश्चेत् ।
किमन्यदन्यायपरायणेन मयैव गौत्रे लिखितः कलङ्कः ॥३८॥**

अन्वयः

ज्येष्ठं परिस्तानमुखं विधाय (अहम्) लक्ष्मीप्रणयोन्मुखः भवामि चेत् (तर्हि) अन्यायपरायणेन मया एव गौत्रे कलङ्कः लिखितः, किम् अन्यत् ।

व्याख्या

ज्येष्ठं भ्रातरं सोमदेवं परिन्तानं क्रमप्राप्तराज्यलक्ष्मीपरिग्रहाप्राप्त्या मलिनं मुक्तं बदनं यस्य तं विधाय कृत्वाऽहं लक्ष्म्याः प्रणयः स्नेहस्तस्मिन्मुमुक्षुः प्रवणः परायणो वा भवामि चेत् तर्हि अन्यायेऽन्याययुक्तकार्ये परायणो लग्नस्तेन मया विक्रमाङ्गवेत्तेनैव गोत्रे विशुद्धचालुक्यवंशे कलङ्कः कालुष्यं लिखितः सम्भावितः । किमन्यदन्यायकार्यम् ? अन्यस्याऽन्यायकार्यस्याऽन्येष्वेवप्रमादो व्यर्थ एवेति भावः ।

भाषा

यदि मैं अपने बड़े भाई सोमदेव को क्रमप्राप्त राज्यलक्ष्मी के न प्राप्त होने से उदास बनाकर स्वयं लक्ष्मी के प्रेम में तत्पर हो जाऊँ, तो अन्याय युक्त कार्य करने में तत्पर, मैंने ही इस शुद्ध चातुस्य वंश में कलङ्क लगाया । और क्या अन्याय का कार्य हो सकता है ?

तातश्चिरं राज्यमलङ्करोतु ज्येष्ठो ममारोहतु यौवराज्यम् ।
सलीलनाक्रान्तदिगन्तरोऽहं द्वयोः पदातिव्रतमुद्वहामि ॥३६॥

अन्वयः

तातः चिरं राज्यम् अलङ्करोतु, मम ज्येष्ठः यौवराज्यम् आरोहतु, अहं सलीलम् आक्रान्तदिगन्तरः सन् द्वयोः पदातिव्रतम् उद्वहामि ।

व्याख्या

तातः पिता चिरं चिराय 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । राज्यमलङ्करोतु विभूषयतु । मम ज्येष्ठो ज्येष्ठभ्राता सोमदेवो यौवराज्यं युवराज्यपदमारोहतु अधितिष्ठतु । अहं लीलया सहितं सलीलं सहेलं मयास्यातथाऽऽक्रान्तानि समधिष्ठितानि विगन्तराणि येन स आक्रान्तविगन्तरस्तन् द्वयोस्तातस्य भ्रातुश्च पदातेः पत्तेः 'पदातिपत्तिपदगपादातिक पदाजयः' इत्यमरः । व्रतं नियममुद्वहामि धारयामि । अहं तच्च ज्येष्ठभ्रातुश्च पादातिको भूत्वोभयोः सेवां करिष्यामीति भावः ।

भाषा

आप चिरकाल तक राज्य को शोभित करते रहें । बड़े भाई युवराज पद पर आरुढ़ हों । मैं, तात की बात में समग्र विद्याओं में आक्रमण करता हुआ, आप दोनों का व्यादा बनकर रहूँगा ।

रामस्य पित्रा भरतोऽभिषिक्तः क्रमं समुल्लङ्घ्य यदात्मराज्ये ।
तेनोत्थिता स्त्रीजित इत्यकीर्तिरद्यापि तस्यास्ति दिगन्तरेषु ॥४०॥

अन्वयः

यत् रामस्य पित्रा आत्मराज्ये क्रमं समुल्लङ्घ्य भरतः अभिषिक्तः तेन
उत्थिता स्त्रीजितः इति तस्य अकीर्तिः अद्य अपि दिगन्तरेषु अस्ति ।

व्याख्या

यत् रामस्य पित्रा दशरथेनाऽऽत्मनः स्वस्य राज्ये क्रमं नियमोचितपरिपाटी-
क्रमं समुल्लङ्घयधाऽतिक्रम्य भरतः स्वकनीयान्पुत्रोऽभिषिक्तोऽभिवेकतिलकाञ्चितः
कृतस्तेनाऽनचितकार्येणोत्थिता समुत्पन्ना स्त्रिया भार्यया जितो वशीकृत इति
तस्याऽकीर्तिरपयशोऽद्याप्यद्यावधि दिगन्तरेषु सर्वदिक्वस्ति विद्यते ।

भाषा

चूँकि रामजी के पिता दशरथ राजा ने कुलपरम्परागत क्रम का उल्लंघन
कर बड़े भाई के रहते हुए छोटे भाई, भरत का राज्याभिषेक किया, इस अनु-
चित कार्य से उत्पन्न, स्त्री का वशीभूत, ऐसी उसकी अपकीर्ति अभी भी सब
दिशाओं में अर्थात् सर्वत्र फैली हुई है ।

तदेव विश्राम्यतु कुन्तलेन्द्र यशोविरोधी मयि पक्षपातः ।
न किं समालोचयति द्वितीन्दु-रायासशून्यं मम राज्यसौख्यम् ॥४१॥

अन्वयः

हे कुन्तलेन्द्र । तत् एव मयि यशोविरोधी पक्षपातः विश्राम्यतु ।
द्वितीन्दुः मम आयासशून्यं राज्यसौख्यं किं न समालोचयति ।

व्याख्या

हे कुन्तलेन्द्र ! कुन्तलवेशाधिप ! तत्तस्मात्कारणादेव मयि तत्सम्बन्धे
यशसः कीर्तिविरोधी प्रतिबन्धको बुज्ज्कीर्तिजनकः पक्षपातो विश्राम्यतु विश्रान्तिमेतु,
न आयासमित्यर्थः । द्वितीन्दुः पृथिवीन्दुर्नवान् ममाऽऽयासेन परिश्रमेण शून्यं
रहितमनायासप्राप्तमित्यर्थः । राज्यसौख्यं किं न समालोचयति, कथं न पश्यति ।
अहं त्वनायासेनैव राज्यसौख्यमनुभवामीति नवान् आनात्येवेत्यर्थः ।

भाषा

इसलिए, हे कुन्तलदेशाधिपति ! मेरे प्रति जो आपका अपकीर्तिजनक पक्षपात है उसे छोड़ दीजिये । क्या राजा साहेब (आप) नहीं देखते हैं कि मैं अनायास ही सब राज्य का सीख्य पा रहा हूँ ।

**पुत्राद्वचः श्रोत्रपवित्रमेवं श्रुत्वा चमत्कारमगाधरेन्द्रः ।
इयं हि लक्ष्मीधुरि पांसुलानां केषां न चेतः कलुषीकरोति ॥४२॥**

अन्वयः

नरेन्द्रः पुत्रात् एवं श्रोत्रपवित्रं वचः श्रुत्वा चमत्कारम् अगात् । हि पांसुलानां धुरि (स्थिता) इयं लक्ष्मीः केषां चेतः न कलुषीकरोति ।

व्याख्या

नरेन्द्रो राजाऽऽहवमल्लदेवः पुत्रात्सुनोर्विक्रमाङ्गदेवादेवमेवभूतं श्रोत्रपवित्रं कर्णपूर्तं कर्णसुलबायकमित्यर्थः । वचो वाणीं श्रुत्वा निशम्य चमत्कारमाश्चर्य-मगात्प्राप्तः आश्चर्यचकितो बभूवेत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् पांसुलानां स्वेरि-णीनां धुरि अप्रभागे स्थितेयं लक्ष्मीः श्रीः सम्पत्तिरित्यर्थः । केषां पुरुषाणां चेतो मनः 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । न कलुषी-करोति न मलिनीकरोति । अपि तु लक्ष्मीः सर्वानेव सम्मार्गावध्यावयतीति भावः ।

भाषा

इस प्रकार पुत्र की कर्ण को पवित्र करने वाली अर्थात् कान को अच्छी लगने वाली वाणी को सुनकर राजा को आश्चर्य हुआ । क्यों कि स्वेच्छा-चारिणियों में अप्रणी लक्ष्मी किनके चित्तो को मलिन नहीं करदेती । अर्थात् लक्ष्मी की प्राप्ति में सभी मनुष्यों का मन कलुषित हो जाता है ।

**सस्नेहमङ्गे विनिवेरय चैन-शुवाच रोमाञ्छतरङ्गिताङ्गः ।
क्षिपन्निवात्पुज्ज्वलदन्तकान्त्या प्रसादमुक्तावलिमस्य कण्ठे ॥४३॥**

अन्वयः

रोमाञ्छतरङ्गिताङ्गः एनम् अङ्गे सस्नेहं विनिवेरय अस्य कण्ठे क्षत्पुज्ज्व-लदन्तकान्त्या प्रसादमुक्तावलिं क्षिपन् इव च उवाच ।

व्याख्या

रोमाञ्चनेन रोमहर्षणेन तरङ्गितानि युक्तान्यङ्गानि यस्य स राजाऽऽहवमल्लदेव
एनं विक्रमाङ्कदेवमङ्गु उत्सङ्गे सत्नेहं प्रेमोत्सासपूर्वकं यथास्थासत्वा विनिवेश्य
संस्थाप्याऽस्य पुत्रस्य कण्ठे गलभागेऽप्युज्ज्वलाऽतिविशदा दन्तानां 'रदना दन्ता
रदाः' इत्यमरः । कान्तिः प्रभा तया दबलदन्तकान्तिक्रमना प्रसादरूपा या
मुक्तानां भौक्तिकानामाबलिमाला तां शिपभिव च निवचविच चोवाच जगाद ।

भाषा

सब अङ्गों में रोमाञ्च से युक्त उस राजा आहवमल्ल देव ने अपने पुत्र
विक्रमाङ्क देव को प्रेम पूर्वक अपनी गोद में बैठाकर और उसके गले में अपनी
द्वेत दन्तकान्ति के मिष से मानों प्रेम से समर्पित मोतियों की माला को
पहनाते हुए, कहा ।

भाग्यैः प्रभूतैर्मगवानसौ मे सत्यं भवानीदयितः प्रसन्नः ।

चालुक्यगोत्रस्य विभूषणं यत् पुत्रं प्रसादीकृतवान्भवन्तम् ॥४४॥

अन्वयः

असौ भगवान् भवानीदयितः मे प्रभूतैः भाग्यैः सत्यं प्रसन्नः । यत्
चालुक्यगोत्रस्य विभूषणं भवन्तं पुत्रं प्रसादीकृतवान् ।

व्याख्या

असौ नगं विद्यते यस्मिन् स भगवान् 'भगं श्री काममाहात्म्यवीर्ययत्नार्क-
कीर्तिषु' इत्यमरः । 'भगं श्री योनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्य-
द्वैतव्यलेषु धर्मं मोक्षेऽथ ना रबौ' । इति मेदिनी । भवान्याः पार्वत्या दयितो
वत्सलः 'अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वत्सलं प्रियम्' इत्यमरः । शिवो मे
प्रभूतैर्भूतैर्भाग्यैर्भगवैः 'देवं विष्टं भगवेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्बिधिः' इत्यमरः ।
सत्यं द्रुवं प्रसन्नः प्रीतः । यद्यस्मात्कारणात् चालुक्यगोत्रस्य चालुक्यवंशस्य
विभूषणमलङ्कारभूतं भवन्तं त्वां पुत्रं पुत्रत्वेन प्रसादीकृतवान् दत्तवान् ।
त्यस्तद्वत् चालुक्यवंशालङ्कारभूतं पुत्रं प्रसादीकृत्य तेन शिवेन महाननुग्रहः
प्रदर्शित इति भावः । 'भवानीदयितः' इति चिन्त्यम् ।

भाषा

पार्वती के पति भगवान् शंकर मेरे बड़े भाग्य से, सचमुच प्रसन्न हुए हैं। जिस कारण से उन्होंने चालुक्य वंश के भूषण स्वरूप तुम्हारे ऐसे पुत्र को देने की कृपा की है।

**एतानि निर्यान्ति वचांसि वक्त्रात् कस्यापरस्य श्रवणामृतानि ।
मधूनि लेह्यानि सुरद्विरेफै—न पारिजातादपरः प्रसूते ॥४५॥**

अन्वयः

एतानि श्रवणामृतानि वचांसि अपरस्य कस्य वक्त्रात् निर्यान्ति ।
सुरद्विरेफैः लेह्यानि मधूनि पारिजातात् अपरः न प्रसूते ।

व्याख्या

एतानीमानि श्रवणयोः कर्णयोरमृतान्मृततुल्यानि कर्णामृतानि वचांसि वचनानि 'व्याहार उक्तिर्लपित भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः । त्वदपरस्य कस्य पुरुषस्य वक्त्रान्मुखाभिर्यान्ति निर्गच्छन्ति । न कस्यापि त्वदपरस्य मुखाविति भावः । सुराणां देवानां द्विरेफैर्धर्मरैः सुरलोकैर्ध्वद्विरेफैरित्यर्थः । लेह्याभ्याम् स्वादनीयानि मधूनि पुष्परसान् 'मधु मध्वे पुष्परसे क्षौद्रे' इत्यमरः । पारिजाताद्देववृक्षादपरो वृक्षो न प्रसूते न जनयति । वृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

कान को अमृत के समान सुख देने वाले ये वचन अन्य किसके मुख से निकल सकते हैं। पारिजात वृक्ष के अतिरिक्त अन्य किसी वृक्ष में, स्वर्गलोक के भ्रमरो के आस्वाद लेने योग्य पुष्परस, नहीं उत्पन्न होता है।

**यस्याः कृते भूमिभृतां कुमारः केषां न पात्रं नयविप्लवानाम् ।
उन्मत्तमातङ्गसहस्रगुर्वी सा राज्यलक्ष्मीस्तृणवल्गुस्तु ॥४६॥**

अन्वयः

यस्याः कृते भूमिभृतां कुमारः केषां नयविप्लवानां पात्रं न, सा उन्मत्त-
मातङ्गसहस्रगुर्वी राज्यलक्ष्मीः ते तृणवल्गुः कधुः ।

व्याख्या

यस्या राजलक्ष्म्याः कृते भूमि बिभ्रति पालयन्तीति भूमिभूतस्तेषां पृथिवी-
पालानां कुमाराः पुत्रा राजकुमारा इत्यर्थः । केषां नयस्य नीतेष्विष्टत्वा विपर्य-
यास्तेषां नयविप्लवानामनीतीनां पात्रं भाजनं न, न जाताः । सा उन्मत्ता
मवाग्या ये मातङ्गा गजाः 'गजेऽपि नागमातङ्गा' इत्यमरः । तेषां सहस्रं
तद्वत्पूर्वीं भारवती स्पृहणीया च राज्यलक्ष्मीस्ते त्वदर्थं तृणवल्लघुरत्पीयसी
तुच्छा च । अन्ये राजकुमारा राज्यलक्ष्मीं सर्वतोऽधिकां मग्नमानास्तदर्थमनीति-
माचरन्ति परन्तु त्वत्कृते सा तुच्छेति भावः ।

भाषा

जिस राज्यलक्ष्मी के लिये अन्य राजाओं के पुत्र गण क्या २ अनीति नहीं
कर डालते वह सहस्रो मदोन्मत्त हाथियों से भी भारी तथा बहुमूल्य राज्यलक्ष्मी
तुम्हारे लिये तृण के समान हलकी है अर्थात् तुच्छ है ।

लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गतेयं रक्तासवैस्तृप्यति राक्षसीव ।
लक्ष्मीरसौ त्वद्भुजदण्डवद्धा पात्रं भवित्री विनयव्रतस्य ॥४७॥

अन्वयः

इयं लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गता लक्ष्मीः राक्षसी इव रक्तासवैः तृप्यति ।
असौ त्वद्भुजदण्डवद्धा सती विनयव्रतस्य पात्रं भवित्री ।

व्याख्या

इयं पूर्ववर्णिता लङ्काया रावणनगर्याः समीपे योज्म्बुधिस्तमुद्रस्तस्माभिर्गता
जाता लक्ष्मीः श्री राक्षसीव रक्षतानि इधिराण्येवाऽसौ मद्यानि तंस्तृप्यति
तृप्तिमाप्नोति । यथा लङ्कायां जाता काचिद्वाक्षसी इधिरपानेनैव तृप्यति
तथैव लङ्काविकटस्थस्तमुद्रजा लक्ष्मीरपि इधिरप्रवाहेण तृप्यतीति भावः । असौ
लक्ष्मीस्त्वद्भुजावैव दण्डी तयोर्बद्धा त्वद्भुजयोर्दण्डेन शासनेन वा बद्धा सती
विनयव्रतस्य विनयव्रतशिक्षायाः पात्रमास्वयं भवित्री भविष्यति । लोके
दण्डेनैव दुर्बिनीतानां शासनं भवति । दुर्बिनीता विनीताश्च संपाद्यन्ते, क्रूरत्वञ्च
बिहन्त्यते, तुल्यभावरश्च संस्थाप्यते इति भावः ।

भाषा

लङ्का के पास के समुद्र में से उत्पन्न यह लक्ष्मी, राक्षसी के समान रक्त रूपी सुरा से तृप्त होती है। परन्तु यह तुम्हारे भुजदण्ड से बँध जाने पर विनम्र हो जाएगी। अर्थात् लङ्का में उत्पन्न राक्षसी जिस प्रकार रक्त पान कर तृप्त होती है वैसे ही यह लंका के समीपवर्ती समुद्र से उत्पन्न होने वाली लक्ष्मी रक्त प्रवाह से तृप्त होती है। यह लक्ष्मी तुम्हारे भुजाओं के दण्ड से दण्डित होकर या तुम्हारी भुजा के आश्रय में आने पर भविष्य में नम्र हो जाएगी।

**जानामि मार्गं भवतोपदिष्टं ममापि चालुक्यकुले प्रसूतिः ।
किन्त्वत्र लक्ष्मीगुणबन्धहीने निसर्गलोला कथमेति दाढ्यम् ॥४८॥**

अन्वयः

भवता उपदिष्टं मार्गं जानामि । (यतः)मम अपि चालुक्यकुले प्रसूतिः । किन्तु गुणबन्धहीने अत्र निसर्गलोला लक्ष्मीः कथं दाढ्यम् एति ।

व्याख्या

भवतोपदिष्टं कथितं मार्गं नयवर्त्म जानामि वेधि । यतो ममापि चालुक्यवंशे नीतिमार्गावलम्बिनि चालुक्यनृपाणां कुले प्रसूतिरुत्पत्तिः । अहमपि त्वत्सदृशो नीतिमार्गकुशले चालुक्यवंशे जात इति त्वदुक्तं सर्वं नयवर्त्म जानामीतिभावः । किन्तु परन्तु गुणानां शौर्यादीनां पक्षे रज्जूनां बन्धः संघः पक्षे ग्रन्थिस्तेन हीने रहितेऽत्र अस्मिन् ज्येष्ठे पुत्रे सोमदेवे निसर्गात्स्वभावादेव लोला चञ्चलाऽस्थिरा लक्ष्मी राज्यभीः कथं केन प्रकारेण दाढ्यं बृहतां स्थिरतामित्यर्थः । एति प्राप्नोति समुपयास्यतीति भावः । बृहबन्धनेन बद्ध एव पदार्यो निश्चलो भवतीति नियमः ।

भाषा

तुमने जो नीतिमार्ग दिखाया है उसे मैं भी जानता हूँ। क्यों कि मेरा भी जन्म नीति कुशल चालुक्य राजाओं के वंश में ही हुआ है। परन्तु शौर्यादिगुणों के संघ से रहित अथवा बंधन योग्य ग्रन्थियुक्त रस्ती से रहित मेरे ज्येष्ठपुत्र सोमदेव के युवराज पद पर बैठने पर यह स्वभावतः चञ्चला राज्यलक्ष्मी इससे

कैसे दुहुता पूर्वक बाधी जा सकती है अर्थात् बिना बंधे कैसे अपनी चञ्चलता छोड़ कर साथ रह सकती है ।

**किञ्चित् मे दूषणमस्ति पृच्छ दैवज्ञचक्रं यदि कौतुकं ते ।
एतस्य साम्राज्यममन्यमानाः पापग्रहा एव गृहीतपापाः ॥४६॥**

अन्वयः

मे न किञ्चित् दूषणम् अस्ति । यदि ते कौतुकं (तर्हि) दैवज्ञचक्रं पृच्छ । पापग्रहाः एव गृहीतपापाः (सन्तः) एतस्य साम्राज्यम् अमन्यमानाः (सन्ति) ।

व्याख्या

मे ममाऽत्र न किञ्चिद्दूषणं न कोऽपि दोषोऽस्ति । नाऽहं सोमदेवस्य योवराज्यदानप्रतिबन्धक इति भावः । यदि ते तव कौतुकं कुतूहलम् 'कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः । ज्ञातुं महती समुत्कण्ठा भवेदित्यर्थः । तर्हि दैवं जानन्तीति दैवज्ञा ज्योतिषिकाः 'सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि' इत्यमरः । तेषां चक्रं समूहं पृच्छ । पापग्रहाः क्रूरग्रहा अनिष्टग्रहा इत्यर्थः । गृहीतानि पापानि दुष्कृतजन्यादृष्टानि यैस्ते गृहीतपापाः सन्त एतस्य सोमदेवस्य साम्राज्यं सन्नाट्यदेऽधिरोहममन्यमानाः सन्ति न स्वीकुर्वन्ति न समर्थयन्तीति भावः ।

भाषा

सोमदेव को युवराज न बनाने में मेरा कोई दोष नहीं है । यदि तुमको यह जानने की उत्कट इच्छा हो तो ज्योतिषियो से पूछो । (तब तुमको विदित होगा कि) सोमदेव के पापग्रह अनिष्ट कारक होकर इसका साम्राज्य होने में प्रतिबन्धक हैं ।

**साम्राज्यलक्ष्मीदयितं जगाद त्वामेव देवोऽपि मृगाङ्गमौलिः ।
लोकस्तुतां मे बहुपुत्रतां तु पुत्रद्वयेन व्यतनोत्परेण ॥५०॥**

अन्वयः

मृगाङ्गमौलिः देवः अपि त्वाम् एव साम्राज्यलक्ष्मीदयितं जगाद । लोकस्तुतां मे बहुपुत्रतां तु परेण पुत्रद्वयेन व्यतनोत् ।

व्याख्या

मृगाङ्गुवचनः 'अञ्जो जीवातुकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्गुः कलानिधिः' इत्यमरः । मीलो मस्तके यस्य स मृगाङ्गुमीलिषचन्रमीलिर्वचः शिबोऽपि त्वामेव भवन्तमेव साम्राज्यलक्ष्म्याः साम्राज्यभियो दयितं बल्लभं 'दयितं बल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । अगादोवाच कथितवानित्यर्थः । लोकैर्जनैः स्तुतां प्रशंसितां जनप्रसिद्धामित्यर्थः । मे मम बहुपुत्रतामनेकतमत्वं तु परेण त्वदतिरिक्तेन पुत्रद्वयेन व्यतनोत् कृतवान् ।

भाषा

भगवान् शङ्कर ने भी तुम्ही को साम्राज्यलक्ष्मी का प्रिय बताया था । संसार में प्रशंसित अनेक पुत्रवत्ता को शंकर ने मुझे अन्य दो पुत्रों को देकर पूर्ण कर दिया ।

तन्मे प्रमाणोकुरु वत्स वाक्यं चालुक्यलक्ष्मीश्चिरमुन्नतास्तु ।
निर्मत्सराः क्षोणिभृतः स्तुवन्तु ममाकलङ्कं गुणपक्षपातम् ॥५१॥

अन्वयः

हे वत्स ! तत् मे वाक्यं प्रमाणोकुरु । चालुक्यलक्ष्मीः चिरम् उन्नता अस्तु । निर्मत्सराः क्षोणिभृतः मम अकलङ्कं गुणपक्षपातं स्तुवन्तु ।

व्याख्या

हे वत्स पुत्र तत्तस्मात्कारणान्मे मम वाक्यं वचनं प्रमाणोकुरु स्वीकुरुष्व, यौवराज्यं गृहाणेत्यर्थः । चालुक्यवंशस्य लक्ष्मी राज्यस्वीद्विधं चिरकाल-मुन्नता वृद्धिमभ्युपेताऽस्तु । मत्सरेणाज्यशुभद्वेषेण परसम्पत्सहनेनेत्यर्थः । 'मत्सरोऽज्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिवु' इत्यमरः । रहिता हीनाः क्षोणिभृतो राजानो ममाऽकलङ्कं दोषरहितं गुणेषु क्षीर्मात्रिवु पक्षपातं गुणैकरागमित्यर्थः । स्तुवन्तु प्रशंसन्तु ।

भाषा

हे पुत्र ! इसलिये मेरी बात को मानो अर्थात् युवराज पद को ग्रहण करो (जिससे) चालुक्यवंश की राज्यलक्ष्मी चिरकाल तक उन्नत हो । मात्सर्यहीन अन्य राजा लोग मेरे अनिन्दनीय, गुणों के पक्षपात की प्रशंसा करें ।

श्रुत्वेति वाक्यं पितुरादरेण जगाद भूयो विहसन्कुमारः ।
मद्भाग्यदोषेण दुराग्रहोऽयं तातस्य मत्कीर्तिकलङ्कहेतुः ॥५२॥

अन्वयः

कुमारः पितुः इति वाक्यम् आदरेण श्रुत्वा विहसन् (सन्) भूयः
जगाद । अयं तातस्य दुराग्रहः मद्भाग्यदोषेण मत्कीर्तिकलङ्कहेतुः (अस्ति)

व्याख्या

कुमारो राजकुमारो विक्रमाङ्कदेवः पितुर्जनकस्याऽऽहवमल्लदेवस्येतीत्यं वाक्यं
वचनमादरेण समादरेण श्रुत्वा निशम्य विहसन् हास्यं कुर्वन्सन् भूयः पुनरपि
जगादोक्तवान् । अयं पूर्वोक्तः तातस्य जनकस्य भवतो दुराग्रहो दुरभिवेशो
मह्यं राज्यलक्ष्मीसमर्पणरूपाभिवेशो मम भाग्यस्य बिष्टस्य 'बैवं बिष्टं भागधेयं
भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः । बोधेण विपर्ययिन मम कीर्तयेऽस्यः कलङ्कस्य
मलिनिकरणस्य हेतुः कारणमस्ति । सत्यपि ज्येष्ठे भ्रातरि मम दुर्भाग्यजनितेन
भवतो दुराग्रहेण मे यौवराज्यग्रहणं मत्कीर्तिमलिनिकरणकारणमेव अविध्यतीति
भावः ।

भाषा

राजा की उपर्युक्त बातों को आदर पूर्वक सुनकर राजकुमार विक्रमाङ्कदेव
ने हँसते हुए फिर से कहा कि यह पिता जी का दुराग्रह, मेरे दुर्भाग्य से, मेरी
कीर्ति में कलङ्क लगने का कारण है ।

यदि ग्रहास्तस्य न राज्यदूताः कारुण्यशून्यः शशिशेखरो वा ।
तैरेव तातो भविता कृतार्थस्तद्वार्यतां कीर्तिविपर्ययो मे ॥५३॥

अन्वयः

यदि तस्य ग्रहाः राज्यदूताः न, वा शशिशेखरः कारुण्यशून्यः (तथापि)
तैः एव तातः कृतार्थः भविता । तत् मे कीर्तिविपर्ययः वार्यताम् ।

व्याख्या

यदि तस्य सोमदेवस्य ग्रहा जन्माङ्गस्थितग्रहाः 'ग्रहो निग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु
रचोद्यमे । सूर्यादी वृत्तनादौ च तंहिकेयोपरामयोः' इति विश्वः । राज्यस्य

साक्षात्स्य दूताः संदेशहाराः 'स्यात्संदेशहारी दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणि' इत्यमरः । न, न सन्ति । तद्भावसूचका न सन्तीति भावः । अथवा शशिशेखरश्चन्द्र-
मौलिः शिवः कारुण्येन वयया शून्यो रहितः । यदि शिवः स्ववयया तस्मै
राज्यसुखभोगं न ददाति चेदिति भावः । तथापि तदेव ग्रहं राज्यसुखभोगास-
सूचकं रेव तातः पिता भवान् कृतार्थः कृतकार्यस्तत्फलमनोरथ इत्यर्थः । भविता
भविष्यति । तत्समात्कारणान्मे मम कीर्तिविपर्ययो दुर्यशो वार्यतामपयशो न
विधातव्यमित्यर्थः ।

भाषा

यद्यपि सोमदेव के ग्रह उसके राज्योपभोग सूचक नहीं हैं या यो कहें कि
भगवान् शंकर की उसपर दया नहीं है । तो भी उन्हीं ग्रहों से आप की
मनोरथ सिद्धि होगी । इसीलिये मेरे अपयश को न होने दीजिये ।

अशक्तिरस्यास्ति न दिग्जयेषु यस्यानुजोऽहं शिरसा धृताङ्गः ।
स्थानस्थ एवाद्भुतकार्यकारी विभर्तु रक्षामणिना समत्वं ॥५४॥

अन्वयः

यस्य शिरसा धृताङ्गः अहम् अनुजः अस्य दिग्जयेषु अशक्तिः न
अस्ति । स्थानस्थः एव अद्भुतकर्मकारी (सन्) रक्षामणिना समत्वं
विभर्तु ।

व्याख्या

यस्य सोमदेवस्य शिरसा नतमस्तकेन धृता संभिता आत्माऽऽवेशो येन सोऽह-
मनुजः कनीयान्भ्राताऽस्मि । अस्य मम भ्रातुस्तोमदेवस्य विंशतिं जयो विजय-
स्तेषु दिग्विजयकर्मण्यशक्तिरसामर्थ्यं नास्ति न संभवति । स स्थाने तिष्ठतीति
स्थानस्थः स्वस्थाने स्थित एवाऽद्भुताग्याश्चर्यकराणि कर्माणि करोतीत्यद्भुत-
कर्मकारी सर्वसाधारणजनासाध्याश्चर्यजनककृत्यसंसाधकस्तन् रक्षामणिना सर्व-
रक्षणक्षमरूपाक्षित्यप्रभावशालिना मणिना सह समत्वं सावृण्यं विभर्तु ।
यथा रक्षामणिः स्वस्थानस्थितस्तन् यस्य शरीरे तिष्ठति तस्य सर्वतो भावेन रक्षणं
करोति तथैव मे भ्राता स्वस्थानस्थितः सम्पत्साहाय्येनाऽद्भुतकर्मकारी भूत्वा
सकलजनसंरक्षको भवत्विति भावः ।

भाषा

आज्ञा का शिरसा पालन करने वाला जिसका मे छोटा भाई हूँ उसके दिग्विजय में असामर्थ्य सम्भावित नहीं हो सकता है। वह अपने स्थान पर ही रहकर आश्चर्यजनक काम करता हुआ रक्षामणि की समानता को प्राप्त हो। अर्थात् रक्षामणि जहाँ बंधा रहता है वही रहकर सम्पूर्ण विघ्नों को अपने प्रभाव से दूरकर सब प्रकार का आश्चर्यजनक काम कर मनुष्य की रक्षा करता है वैसे ही सोमदेव अपने स्थान पर ही रहकर मेरी सहायता से आश्चर्यजनक कार्य करने के यश का भागी होकर प्रजा की रक्षा करे।

इत्यादिमिचित्रतरैर्वचोमिः कृत्वा पितुः कौतुकमुत्सवश्च ।

अकारयज्येषुमुदारशीलः स यौवराज्यप्रतिपत्तिपात्रम् ॥५५॥

अन्वयः

उदारशीलः सः इत्यादिभिः चित्रतरैः वचोभिः पितुः कौतुकम् उत्सवं च कृत्वा ज्येष्ठं यौवराज्यप्रतिपत्तिपात्रम् अकारयत् ।

व्याख्या

उदारमसंकुचितं शीलं स्वभावो यस्य स उदारशील उदारस्वभावः स राजपुत्रो विक्रमाङ्गदेव इत्यादिभिरेवभूतैश्चित्रतरैर्विचित्रैर्वचोभिर्वर्णैः पितुराह-वमल्लदेवस्य कौतुकं कौतूहलमुत्सवमानन्दावसरश्च 'उत्सेकामर्षयो रिच्छाप्रसरे मह उत्सवः' इत्यमरः । कृत्वा जनयित्वा ज्येष्ठं ज्येष्ठभ्रातरं सोमदेवं यौव-राज्यस्य युवराजपदस्य प्रतिपत्तिः स्वीकृतिस्तस्य पात्रं स्थानमकारयत् कारित-वान् । स्ववचःप्रसरं ज्येष्ठभ्रातुर्यौवराज्यपदप्रदानस्वीकृतिं लब्धवानिति भावः ।

भाषा

उदार स्वभाव वाले उस राजपुत्र विक्रमाङ्गदेव ने ऐसी २ अनेक आश्चर्य-जनक बातें कहकर अपने पिता आहवमल्लदेव राजा के कुतूहल और आनन्द के अवसर को उत्पन्न कर, अपने बड़े भाई सोमदेव को युवराज पद पर नियत करने की स्वीकृति कराली ।

स्वयं समाधास्यति चन्द्रमौलि-रम्भानकीर्तरेभिवाञ्छितं मे ।

कार्यं विचार्येति सुतोपदिष्टं स सर्वदुर्वीपतिरन्वतिष्ठत् ॥५६॥

अन्वयः

चन्द्रमौलिः स्वयम् अन्तानकीर्तेः मे अभिवाञ्छितं समाधास्यति इति विचार्य सः उर्वीपतिः सुतोपदिष्टं सर्वं कार्यम् अन्वतिष्ठन् ।

व्याख्या

चन्द्रमौलिः शशिशेखरः शिवस्वयमेवाऽऽम्नाना निष्कलङ्का कीर्तिर्यशो यस्य तस्य मे ममाऽभिवाञ्छितमीप्सितं समाधास्यति पूरयिष्यतीतीत्यं विचार्य निश्चित्य सः प्रसिद्ध उर्व्या वसुंधरायाः 'सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा' इत्यमरः । पतिः स्वामी राजाऽऽहवमल्लदेवः सुतेन पुत्रेणोपदिष्टं समन्वितं सर्वं पूर्णं कार्यं यौवराज्यप्रदानकार्यमन्वतिष्ठत्स्वकार ।

भाषा

चन्द्रशेखर भगवान् शंकर, स्वयं ही, निष्कलङ्क कीर्तिवाले मेरी अभिष्ट सिद्धि करेंगे, ऐसा विचार करके उस राजा आहवमल्लदेव ने पुत्र द्वारा कथित, यौवराज्य प्रदान रूप कार्य को पूर्णता से सम्पन्न किया ।

ज्येष्ठे कृतेऽपि प्रतिपत्तिपात्रे तमेव लक्ष्मीरनुमन्यते स्म ।
पूरेण निम्ने निहिताऽपि सिन्धु-रपेक्षते सागरमार्गमेव ॥५७॥

अन्वयः

ज्येष्ठे प्रतिपत्तिपात्रे कृते अपि लक्ष्मीः तम् एव अनुमन्यते स्म । पूरेण निम्ने निहिता अपि सिन्धुः सागरमार्गम् एव अपेक्षते ।

व्याख्या

ज्येष्ठे ज्येष्ठभातरि सोमदेवे प्रतिपत्तिपात्रे यौवराज्यदानपात्रे कृतेऽपि सन्धा वितेऽपि लक्ष्मी राज्यभीस्तमेव विष्णुमाङ्गदेवमेवाऽनुमन्यते स्म तस्मिन्नेव सन्धानं प्रचयिताऽन्व प्रदर्शयति स्मेति भावः । पूरेण जलप्रवाहेण निम्ने नीचस्थाने गते वा निहिता प्रस्थापिताऽपि सिन्धुर्नदी सागरस्य समुद्रस्य मार्गमेव पन्थानमेवाऽपेक्षते प्रतीकते । बृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

बड़े भाई सोमदेव को युवराज पद पर आरूढ़ कर देने पर भी राज्य श्री विष्णुमाङ्गदेव के ही अनुकूल थी । जल प्रवाह के कारण नीचे स्थान पर भी

बहने वाली नदी, समुद्र में जा मिलने की ही अपेक्षा रखती है। अर्थात् सिफारिश से गुणहीन सीमदेव के युवराज पद पर स्थित होने पर भी राज्य-श्री विक्रमाङ्कदेव को ही अपनाती थी क्योंकि जल प्रवाह से नीच स्थान में बहने वाली नदी समुद्र में ही मिलने की अपेक्षा रखती है।

देवोपदेशाद्गुणदर्शनाच्च स एव चित्ते नृपतेरुवास ।

यथा स्तुतं रत्नपरीक्षकेण दृष्टप्रभावं च महार्हरत्नम् ॥५८॥

अन्वयः

सः एव देवोपदेशात् गुणदर्शनात् च नृपतेः चित्ते उवास । यथा रत्नपरीक्षकेण स्तुतं दृष्टप्रभावं च महार्हरत्नम् ।

व्याख्या

स एव विक्रमाङ्कदेव एव देवोपदेशावाऽऽकाशवाण्याः श्रवणात् गुणदर्शनाद्विक्रमाङ्कदेवे शौर्यादिगुणानामनुभवाच्च नृपते राज्ञश्चित्ते मनसि 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । उवास स्थिति चकार । यथा रत्नपरीक्षकेण बैंकटिकेन स्तुतं प्रशंसितं वृष्टोऽनुभूतः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य तत् वृष्टप्रभावमनुभूतसामर्थ्यञ्च महार्हरत्नं मह्यं रत्नम् । बैंकटिकेन प्रशंसितमनुभूतसामर्थ्यं च बहुमूल्यं रत्नं राज्ञो हृदये वक्षःस्थले धार्यते तथैवाऽऽकाशवाण्या, प्रशंसितोऽनुभूतगुणश्च विक्रमाङ्कदेवो राज्ञो हृदये स्थित इति भावः ।

भाषा

जोहरी द्वारा प्रशंसित और अनुभूत सामर्थ्य वाले बहुमूल्य रत्न के समान आकाशवाणी द्वारा प्रशंसित और अनुभव में आये हुए उसके गुणों से विक्रमाङ्क देव ने राजा आहवमल्ल के हृदय में स्थान प्राप्त कर लिया । अर्थात् जिस प्रकार जोहरी द्वारा प्रशंसित और अनुभव में आए हुए उसके सामर्थ्य से बहुमूल्य रत्न को राजा हृदय पर धारण कर लेता है वैसे ही आकाशवाणी से प्रशंसित और अनुभव में आए हुए उसके गुणों से विक्रमाङ्क देव ने राजा के हृदय में स्थान प्राप्त कर लिया ।

स यौवराज्यभियमाभितस्य ज्येष्ठस्य राज्ये च पितुः स्थितस्य ।

कार्यं द्वयोरप्यखिलं वमार भूशेषयोर्मरमिवादिर्कर्म ॥५९॥

अन्वयः

सः यौवराज्यमियम् अभितस्य ज्येष्ठस्य, राज्ये स्थितस्य पितुः च द्वयोः अपि अखिलं कार्यम्, आदिकूर्मः भूशेषयोः भारम् इव बभार ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो यौवराज्यमियं यौवराज्यलक्ष्मीमाभितस्य समास्थितस्य ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभ्रातुः सोमदेवस्य, राज्ये राज्यसिंहासने स्थितस्य वर्तमानस्य पितुस्तातस्य च द्वयोश्चयोरप्यखिलं समस्तं 'विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिला-
खिलानि निःशेषम्' इत्यमरः । कार्यं युवराजप्रयुक्तं राजप्रयुक्तञ्च कार्यमित्यर्थः ।
आदिकूर्मो विष्णोः प्रथमावताररूपः कच्छपो भूः पृथ्वी शेषो नागराजोऽनन्तस्त-
मोर्भारमिव बभार भारयामास । यथा कच्छपो भुवस्तद्वत्त्वस्य नागरा-
जस्यापि भारं दधाति तथैव विक्रमाङ्कदेवः स्वज्येष्ठभ्रातुस्त्वपितुश्च कार्यभार-
मबहविति भावः ।

भाषा

भगवान् विष्णु का आदि अवतार कच्छप जैसे पृथ्वी और पृथ्वी का भार उठाने वाले शेषराज दोनों का बोझ उठाये रहता है उसी प्रकार विक्रमाङ्कदेव ने युवराज पद पर स्थित अपने बड़े भाई तथा राजगद्दी पर विराजित अपने पिता इन दोनों का सम्पूर्ण कार्य भार अपने ऊपर ले लिया ।

आज्ञापयामास च वन्दिताङ्गं तमेव सर्वत्र रणोत्सवेषु ।
पपौ च भूपस्तदुपार्जितानि यशोवतंसानि जयामृतानि ॥६०॥

अन्वयः

सः भूपः वन्दिताङ्गं तम् एव सर्वत्र रणोत्सवेषु आज्ञापयामास,
तदुपार्जितानि यशोवतंसानि जयामृतानि च पपौ ।

व्याख्या

स भूपो राजाऽऽहवमल्लदेवो वन्दिता सम्मानिताऽऽज्ञा येन तं सम्मानितत्वां
तं विक्रमाङ्कदेवमेव सर्वत्र रणोत्सवेषु युद्धोत्सवेषु गमनार्थमाज्ञापयामास नियो-
जितवान् । तेन विक्रमाङ्कदेवेनोपार्जितानि सभाजीतानि यज्ञः कीर्तिरेवाऽवतंसो
ऽङ्गुली येषां तस्मिन् । एतेन वस्तुतः मुक्तवान् वन्दते । अथा विक्रमाङ्कदेवः

मृतानि पीयूषाणि तानि च पपौ विवर्ति स्म । युद्धे सर्वत्र विजयप्राप्त्या
तवीयकीति निशम्य परमनुत्तोऽमूर्ध्विति भावः । अत्र अयस्य अमृतत्वेन रूपकं
शब्दोपासं, यद्वाति च पुष्पारोपोऽर्थलभ्य इति एकदेशविवर्ति-रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

राजा आहवयल्लदेव सर्वत्र संग्रामोत्सवों में आज्ञाकारी विक्रमाङ्कदेव को
ही जाने की आज्ञा देता था और उसके द्वारा उपाजित यश से सुशोभित
विजयरूपी अमृतों का पान किया करता था ।

तत्कुम्भिकुम्भस्थलचीनपिष्ट-विपाटलो वारिनिधिर्बभासे ।

आपूरितचोलबलक्षयोत्थ-रक्तापगानामिव मण्डलेन ॥६१॥

अन्वयः

तत्कुम्भिकुम्भस्थलचीनपिष्टविपाटलः वारिनिधिः चोलबलक्षयोत्थर-
क्तापगानां मण्डलेन आपूरितः इव बभासे ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कुम्भिनो दन्तिनस्तेषां कुम्भस्थलानि गण्डस्थलानि तेषु
यक्षचीनपिष्टं चीनवेशभवं चूर्णं सिन्दूरं तेन विपाटलो रक्तवर्णो वारिनिधिर्जल-
निधिस्समुद्रश्चोलानां चोलनृपाणां बलं सैन्यं 'वर्धनी बलं सैन्यं चर्कं चानीक-
मस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां क्षयेन नाशोऽनोत्था जाता रक्तस्य क्षयरस्याऽऽपगा
गच्छः "अपां समूहो आपं तेन गच्छतीत्यापगा' । समूहे अप्" । तासां मण्डलेन
समूहेनाऽऽपूरितस्संवलित इव बभासे क्षुति संग्राह । लोके सिन्दूरेण गजगण्डस्थलानि
क्षोभार्थं लिप्यन्ते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के हाथियों के गण्डस्थलों पर लगाये हुए सिन्दूर से सिन्दुरिया
रंग का समुद्र मानों चोलदेशीय राजाओं की सेना के काटे जाने से उत्पन्न खून
की नदियों के समूह से भरा भासित होता था ।

चातुष्पयरामे हरिवाहिनीभिः सहागते तत्र तटीं पयोधिः ।

प्रादुर्भवन्मौक्तिकशुक्तिमङ्गथा भयेन दन्तानिव निष्कर्ष ॥६२॥

अन्वयः

चालुक्यरामे तत्र हरिवाहिनीभिः सह तटीम् आगते (सति) पयोधिः प्रादुर्भवन्मौक्तिकशुक्तिमङ्गया भयेन वृत्तान् निश्चकर्ष इव ।

व्याख्या

चालुक्यस्य चालुक्यवंशस्य रामे रामसदृशपराक्रमशालिनि तत्र कुमारे विक्रमाङ्कदेवे हरीणामश्वानां रामपक्षे कपीनां 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहा-
शुवाजिवु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिवु' इत्यमरः । बाह्व्यः
सेनास्ताभि सह तटीं समुद्रबेलामागते प्राप्ते सति पयोधिः समुद्रः प्रादुर्भवन्ति
समुद्भवन्ति मौक्तिकानि मुक्ता यासु ताश्शुक्तयो मुक्तास्फोटः 'मुक्तास्फोटः
स्त्रियां शुक्ति' इत्यमरः । तासां भङ्गघातव्याजेन भयेन भीत्या वृत्तान् रत्नान्
'रत्ना वृत्ताना वृत्ता रत्नाः' इत्यमरः । निश्चकर्षेव निष्कृष्टवानिव । भयभीता
वृत्तान् प्रदर्श्य क्षमायाचनं कुर्वन्ति तथैव शुक्तिव्याजेन वृत्तान् प्रदर्श्य भयभीत-
स्समुद्र क्षमायाचनमकरोदिति भावः । सापन्तृबोत्प्रेषाजलङ्कारः ।

भाषा

चालुक्यवशीय राम स्वरूप उस कुमार विक्रमाङ्कदेव के, घोड़े की पलटन
के साथ, राम के पक्ष में—बन्दरो की सेना के साथ, समुद्र के किनारे आने पर
मोतियों को उत्पन्न करने वाली (तट पर पड़ी हुई) सीपों के मिष से मानो
समुद्र ने भय से दात चियार दिये ।

तस्मिन्प्रविष्टे मलयाद्रिकुञ्जं तद्वाहिनीकुञ्जरकर्णतालैः ।

वियोगिनीनामुपतापनाय चैत्रं विना चन्दनवायुरासीत् ॥६३॥

अन्वयः

तस्मिन् मलयाद्रिकुञ्जं प्रविष्टे सति तद्वाहिनीकुञ्जरकर्णतालैः वियोगि-
नीनाम् उपतापनाय चैत्रं विना चन्दनवायुः आसीत् ।

व्याख्या

तस्मिन् विक्रमाङ्कदेवे मलयस्य तन्नामकस्याग्रेः पर्वतस्य मलयाचलस्य कुञ्जं
निःकुञ्जं प्रविष्टे सति तस्य बाह्व्यां सेनायां ये कुञ्जरा गजास्तेषां कर्णक-
तालैस्तालवृत्तैर्वियोगिनीनां विरहिणीनामुपतापनाय पीडनाय चैत्रं मधुमासं

‘स्याञ्चैत्रे चैत्रिको मघः’ इत्यमरः । बिना विनैव चन्दनस्य चन्दनवृक्षस्य वामः पञ्चदशत्यनवापुर्दक्षिणानिल इत्यर्थः । आसीत् प्रादुर्बभूव । तद्वर्तिहन्त्यामसंभवाता गजा आसन्नितिभावः । अत्र चैत्रं बिना चन्दनवापुप्रवृत्तेर्विभावनालङ्कारः । “विभावना बिना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।”

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के मलयाचल के कुञ्ज में प्रविष्ट होने पर उसकी सेना के हाथियों के कानरूपी ताड के पत्तों से, चैत का महीना न होने पर भी, विरहिणियों को सन्तप्त करने वाला, चन्दन की सुगन्ध से युक्त दक्षिणानिल बहने लगा ।

अदर्शयत्कामपि राजहंस-लीलामसौ कुन्तलराजसूनुः ।
निर्झिराधाराजलसङ्गतं यद् द्विषां यशः क्षीरमिवाचकर्ष ॥६४॥

अन्वयः

असौ कुन्तलराजसूनुः काम् अपि राजहंसलीलाम् अदर्शयत् । यत् निर्झिराधाराजलसङ्गतं द्विषां यशः क्षीरम् इव आचकर्ष ।

व्याख्या

असौ कुन्तलराजस्य कुन्तलदेशाधिपस्य सूनुः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवो काचपि विचित्रां राजहंसस्य राजश्रेष्ठस्य हंसपक्षिणो वा लीलां क्रीडाविलासमवर्शयत् प्रकटयाम्बभूव । ‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैस्तिताः’ इत्यमरः यद्यस्मात्कारणात् निर्गतास्त्रिशङ्खयोऽङ्गनुलिभ्य इति निर्झिरः अङ्गः ‘तृष्णां अङ्गे तु निर्झिरा चन्द्रहाताधिरिष्यतः’ इत्यमरः । तस्य धाराजलजेन लीलगात्राधाम्यजलेन सङ्गतं मिथितं द्विषां शत्रूणां ‘द्विर्विपला हितामित्रदस्युशात्रवशात्रवः’ इत्यमरः । यशः कीर्तिं क्षीरमिव दुग्धमिवाऽऽचकर्षं पुष्क् कृतवान् । हंसो मिथित-नीरवीरयोः क्षीरं पिबति नीरं त्यजतीति प्रसिद्धिः । कुन्तलराजपुत्रोऽपि स्वलङ्काराजलमिथितसन्नुपशलो यशः पुष्कत्वेन स्वीचकारेति भावः । श्लेषानुप्रासितासिधयोक्तिनिबर्धना बाऽलङ्कारः ।

भाषा

उस कुन्तलदेश के राजपुत्र ने श्रेष्ठराजा की वा राजहंस पक्षी की एक मिलावट कीला दिखाई । जिस प्रकार राजहंस पानी और दूध मिला देने पर पानी हो

दूध को अलग कर पी जाते हैं उसी प्रकार इस राजहंस ने लज्ज की चार के पानी से मिले हुए शत्रुओं के यश को दूध के समान अलग कर अपनी ओर खींच लिया अर्थात् स्वीकार कर लिया ।

तस्मिन् समाकर्षति चापदण्डं वीरप्रकाण्डे विजयोद्यमेषु ।
मुखान्यभूवन् द्रविडाङ्गनाना-मुष्णोष्णनिःश्वासविधूसराणि ॥६५॥

अन्वयः

वीरप्रकाण्डे तस्मिन् विजयोद्यमेषु चापदण्डं समाकर्षति (सति)
द्रविडाङ्गनानां मुखानि उष्णोष्णनिःश्वासविधूसराणि अभूवन् ।

व्याख्या

प्रशस्तो वीरो वीरप्रकाण्डस्तस्मिन् 'मतस्तिलकामर्चाचका प्रकाण्डमुद्धतस्तजो । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमर । तस्मिन्विक्रमाङ्गदेवे विजयोद्यमेषु विजय-यात्रासु चापदण्डं धनुर्वण्डं समाकर्षति सति द्रविडदेशीयाङ्गनानां बोलबेसीयनारीणां बोलोनामित्यर्थः । मुखानि वदनान्युष्णावप्युष्ण इत्युष्णोष्णो निःश्वासः शोकजनितोच्छ्वासस्तेन विधूसराणीवत्पाण्डूनि कान्तिरहितानीत्यर्थः । 'ईदृश्या-प्यस्तु धूसरः' इत्यमरः । अभूवन् जातानि । अत्र चापदण्डाकर्षणमात्रेण मुखानां विधूसरत्वोक्त्याऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

युद्ध यात्राओं में वीरो में श्रेष्ठ उस विक्रमाङ्गदेव के धनुष तानने पर बोल-बेसी की नारियों के मुख, गरम २ उच्छ्वास लेने से कुछ सफेद पड़ जाते थे अर्थात् कान्ति हीन हो जाते थे ।

तस्मिन्विरुद्धे गिरिनिर्भराम्बु अमातिरेकात्पशुवन्निपीय ।
मातेति चोलः क्षितिमादिमर्ता कृत्वा स्तनस्वादमिबोत्ससर्ज ॥६६॥

अन्वयः

तस्मिन् विरुद्धे (सति) आदिमर्ता चोलः अमातिरेकात् गिरिनिर्भराम्बु स्तनस्वादम् इव पशुकम् निपीय क्षितिं यात्रा इति कृत्वा वत्ससर्ज ।

व्याख्या

तस्मिन्विष्णुमाङ्गदेवे विष्टदे विपक्षतां गते सत्याऽऽक्रान्तवन्ति सतीत्यर्थः । आदौ पूर्वं भर्ता पतिश्चोलश्चोलदेशीयनृपः श्वमस्य परिश्रमस्याऽतिरेकावाधिक्यात् गिरीणां शैलानां 'अत्रिणोत्रगिरिप्रावाचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । निर्झराः झोतांसि तेषामम्बु जलं स्तनयोः कुचयोरास्त्वावं दुग्धमिव पशुवत् पात्राभावान्मु-
क्षेनैव पशुवन्निपीय पीत्वा क्षिति चोलदेशभूमिं माता जननीति कृत्वेति हेतोस्तस्-
सर्षं त्यक्तवान् । पूर्वमयं चोलभूमेर्भर्ता । विष्णुमाङ्गदेवेनाऽऽक्रान्ते चोलदेशे
युद्धजनितपरिश्रमस्य पश्चात्पलायनजनितपरिश्रमस्य चाऽधिक्यात् पात्राभावात्
स्तनपानमिव गिरिनिर्झराम्बुन पशुबन्मुखेनैव पानात् सा चोलभूमिः सम्प्रति
जननीव जातेति हेतोस्तस्या उपभोगो नर्तुत्वेन निषिद्ध इति धिया तां मुमोक्षे-
त्यर्थः । चोलभूमिं त्यक्त्वाऽन्यत्र पलायित इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः,
परमर्षोचित्यं चिन्त्यमेव ।

भाषा

उस विष्णुमाङ्गदेव के चोलदेश पर आक्रमण करने पर, चोलभूमि का पहिले
जो पति था अर्थात् राजा था, वह चोलराज युद्ध के और भागने के अधिक
परिश्रम से बहुत प्यासा होकर, पहाड़ियों के झरनों का जल, गिलास न होने से
चोल भूमि के स्तनपान के समान पशुओं के ऐसे मुख से पीकर, चोल भूमि को
स्तनपान कराने वाली जननी है ऐसा समझ कर और उसका अब उपभोग
करना ठीक नहीं ऐसा सोचकर, मानो उसे त्याग कर चला गया । अर्थात्
विष्णुमाङ्गदेव के आक्रमण करने पर वह चोल भूमि छोड़ कर भाग गया ।

स मालवेन्दुं शरणं प्रविष्ट-भकण्टके स्थापयति स्म राज्ये ।

कन्याप्रदानच्छलतः वितीशाः सर्वस्वदानं बहवोऽस्य चक्रुः ॥६७॥

अन्वयः

सः शरणं प्रविष्टं मालवेन्दुम् अकण्टके राज्ये स्थापयति स्म । बहवः
क्षितीशाः कन्याप्रदानच्छलतः अस्य सर्वस्वदानं चक्रुः ।

व्याख्या

स विष्णुमाङ्गदेवः शरणं रक्षायाचनाय प्रविष्टं सप्तमर्षं मालवेन्दुं मालवदेश-
राजानमकण्टके प्रतिबन्धनान्ये बाधारहिते इत्यर्थः । राज्ये स्थापयति स्म

प्रतिष्ठापयति स्म । बहवो बहुसंख्याकाः क्षितीश्वरा राजानः कन्यायाः स्वपुत्रितुः
प्रदानं पाणिग्रहणरूपेण समर्पणं तस्य षष्ठेन व्याजेनाऽऽस्याऽर्ज्यं राक्षस्याराय
सर्वस्वस्य सर्वधनराज्यादेः प्रदानं ऋक्षः सर्वस्वं धनराज्यादिकं दातव्यस्तु वहुः ।
“अस्य सर्वस्वदानं ऋक्षः” इत्यत्र “अस्ये”ति षष्ठीप्रयोगश्चित्तव्यः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने शरण में आए हुए मालवा के राजा को निष्कण्टक राज्य
पर पुनः बैठा दिया । बहुत से अन्य राजाओं ने अपनी कन्याओं का उसके
साथ विवाह कर देने के मिश्र से अपना सर्वस्व उसको समर्पण कर दिया ।

त्रिलोकवीरः कियतो विजिग्ये न दुर्दमानां प्रतिपार्थिवानाम् ।
दोर्विक्रमेणाद्भुतसाहसेन महाह्वानाहवमल्लसूनुः ॥६८॥

अन्वयः

त्रिलोकवीरः आहवमल्लसूनुः अद्भुतसाहसेन दोर्विक्रमेण दुर्दमानां
प्रतिपार्थिवानां कियतः महाह्वान् न विजिग्ये ।

व्याख्या

त्रिलोके भुवनत्रये वीर एकस्रूर आहवमल्लस्य सूनुः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवोऽ-
द्भुतं चित्रं साहसं वनो यस्य सः ‘साहसं तु वनो वण्डः’ इत्यमरः । तेन
वोष्णोर्भुजयोर्विक्रमः पराक्रमस्तेन दुःखेन वमयितुं वान्तुं वण्डयितुं शक्या दुर्दमास्तेषां
दुर्दमानां दुर्जयानां प्रतिपार्थिवानां विपक्षिणूपाणां शत्रूणामित्यर्थः । कियतः
कतिसंख्याकान् महाह्वान् महासमरात्र विजिग्ये न जयति स्म । बहुसंख्यानि
महायुद्धानि जयति स्मेति भावः । अत्रार्थापस्यलङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोकों में अपनी वीरता का सानी न रखने वाले आहवमल्ल राजा के
पुत्र विक्रमाङ्क देव ने, विचित्र दमनशक्ति से युक्त अपनी भुजाओं के पराक्रम
से अनेक दुर्दान्त विपक्षी राजाओं के अर्थात् शत्रुओं के कितने महायुद्धों को नहीं
जीता । अर्थात् अनेक महायुद्धों को जीता ।

उत्क्रन्धरानेव रणाङ्गणेषु यस्यातितुङ्गस्य हठात्प्रहर्तुः ।

न नम्रभावादपरो नृपाद्या-मासीत्कुपाद्याप्रतिवेधमार्गः ॥६९॥

अन्वयः

अतितुङ्गस्य रणाङ्गणेषु उत्कन्धरान् एव हठात् प्रहृतुः यस्य कृपाणां
प्रतिषेधमार्गः नृपाणां नम्रभावात् अपरः न आसीत् ।

व्याख्या

अतितुङ्गस्याऽप्युक्त्वस्य 'उच्चप्राशस्तोदप्रोच्छितास्तुने' इत्यमरः । रणाङ्गणेषु
समरभूमिषूद्यतोन्नता कन्धरा धीवा येषां तानेव ऊर्ध्वस्थितधीवानुद्धतानेवेत्यर्थः ।
नृपान् हठात्प्रसभं प्रहर्तुर्नाशयितुं यस्य राजकुमारस्य कृपाणस्य खङ्गस्य प्रहारस्ये-
त्यर्थः । प्रतिषेधो निषेधस्तस्य मार्गः पन्थाः कृपाणप्रहारजनितस्वनाशाश्रमणोपाय
इत्यर्थः । नृपाणां विपक्षाणां राज्ञां नम्रभावाद्दिनयेन पराजयस्वीकारावपरोऽभ्यो
नाऽसीत् । ये खलून्नतां धीवां कृत्वा तेन सार्द्धमभिमानेन पुढाय समानता-
स्तेषामेव नाशो जातः । ये खलु नम्रभावावस्य पुरतः पराजयं स्वीचकुस्ते तु
सुरक्षिता इति भावः ।

भाषा

रणभूमि में अभिमान से ऊँची गर्दन कर युद्ध के लिये आने वालों को ही
चुन २ कर मारने वाले उस अत्युन्नत राजपुत्र की तलवार के प्रहार से
विपक्षी राजाओं को बचने का उपाय, नम्रता से पराजय स्वीकार कर लेने के
अतिरिक्त दूसरा नहीं था ।

व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन तेनोदरे हाररुचिच्छटाभिः ।

नाभीसरोजोद्गमवारणाय संचारिता चन्द्रमसः प्रमेव ॥७०॥

अन्वयः

व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन तेन उदरे हाररुचिच्छटाभिः नाभीसरोजोद्ग-
मवारणाय चन्द्रमसः प्रभा संचारिता इव ।

व्याख्या

व्याजेन छलेन विक्रमाङ्गवेव रूपेणेत्यर्थः । अवतीर्णः पृथ्वीतले समागतस्तेन
जनार्दनेन विष्णुना तेन राजकुमारेणोदरे कुक्षौ 'पिच्छङ्कुक्षी जठरोदरं सुखम्'
इत्यमरः । हारस्य युक्ताहारस्य रथीनामुत्थलकान्तीनां छटाभिश्चोभाभिः
नाभ्यां विष्णुवत्त्वनाभ्यां संरीजस्य कमलसंज्ञोद्गम उत्पत्तिस्तस्य वारधाय

दूरीकरवाय चन्द्रमसः सुधांशोः प्रभा ज्योत्स्ना संचारितेव प्रसारितेव । विष्णु-
कपोऽपि स नाभिकमलोत्पत्तिमुदरस्य—हारजनितोज्ज्वलकान्तिभिश्चन्द्रमसो
ज्योत्स्नेव प्रसार्य निवारितवान् । यतः कमलानि न चन्द्रिकायां विलसन्ति
प्रादुर्भवन्तीति भावः । अत्र सापन्होत्रेकालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्क देव के छप से अवतीर्ण विष्णु ने अपनी नाभी में से कमल की
उत्पत्ति को रोकने के लिये, अपने पेट पर के मोती के हार की उज्ज्वल कान्ति
से मानो चन्द्रमा की चादनी फैला दी थी । अर्थात् चन्द्रिका में कमल नष्ट
होते हैं इसलिये मोती के हार की मानो चादनी की ऐसी चमक फैला कर कमल
की उत्पत्ति रोक दी ।

न भोजराजः कविरञ्जनाय मुञ्जोऽथवा कुञ्जरदानदक्षः ।

हस्ताम्बुजे तस्य गुणिप्रियस्य सहर्षमाविष्कृतहेमवर्षे ॥७१॥

अन्वयः

गुणिप्रियस्य तस्य सहर्षम् आविष्कृतहेमवर्षे हस्ताम्बुजे (सति) कुञ्जर-
दानदक्षः भोजराजः अथवा मुञ्जः कविरञ्जनाय न ।

व्याख्या

गुणिनो गुणवन्तः प्रिया यस्य स तस्य गुणिप्रियस्य तस्य राजकुमारस्य
विक्रमाङ्कवेवस्य हर्षेण सहितं सहर्षं सान्त्वमाविष्कृतं प्रकटीकृतं हेमः सुवर्णस्य
वर्षं वृष्टिर्येन स तस्मिन् हस्त एवाम्बुजं कमलं तस्मिन् करकमले विराजमाने
सति कुञ्जराणां हस्तिनां दानं प्रदानं तस्मिन् दक्षः प्रवीणो भोजराजो धारावी-
शोऽथवा मुञ्जस्तत्पूर्ववर्ती मुञ्जनामनुपः कबीनां रञ्जनं प्रसन्नीकरणं तस्मै
करिदानद्वाराऽपि कबीनां मनः प्रसादाय न, न तथा समर्थ इति भावः ।

भाषा

गुणिजनों से प्रेम रखने वाले उस राजकुमार के, प्रसन्नतापूर्वक सुवर्ण की
वृष्टि करने वाले कर कमल के रहते हुए अर्थात् अपने हाथ से गुणियों को
सहर्षं सुवर्ण दान करते रहने पर, कवियों को हाथियों का प्रदान करने में प्रवीण
राजा भोज या राजा मुञ्ज, कवियों को प्रसन्न करने में, वैसे समर्थ नहीं हुए ।

तस्यारिलक्ष्मीपरिरम्भकेलि—समुत्सुकप्राज्यभुजद्वयस्य ।
केयूर-रत्नाङ्कुरकण्टकानां तैक्ष्ण्यं कृपाणाहतिभिर्निरस्तम् ॥७२॥

अन्वयः

अरिलक्ष्मीपरिरम्भकेलिसमुत्सुकप्राज्यभुजद्वयस्य तस्य केयूररत्नाङ्कुर-
कण्टकानां तैक्ष्ण्यं कृपाणाहतिभिः निरस्तम् ।

व्याख्या

अरीणां शत्रूणां लक्ष्मीः श्रीस्तस्याः परिरम्भ आलिङ्गनमेव केलिः क्रीडा
तस्यां समुत्सुकं समुत्कण्ठितं प्राज्यं विशालं भुजद्वयं बाहुयुगलं यस्य तस्य
राजकुमारस्य केयूरेऽङ्गवे स्थितानि रत्नानि तेषामङ्कुरा अग्रभागा एव कण्ट-
कानि तेषां तैक्ष्ण्यं तीव्रता कृपाणः शत्रूणां लङ्घनं राहतयः प्रहारास्तर्निरस्तं कृतम् ।
कृपाणाहतिभिः केयूररत्नाङ्कुरकण्टकानां तैक्ष्ण्यनिराकरणादालिङ्गनं निष्प्रत्यूहम-
भवति भावः । एतेन लक्ष्म्यास्तस्य राजकुमारस्य सर्वतोभावेन स्वीकरणं
चान्यते तेन रसाभासध्वनिः ।

भाषा

शत्रुओं की लक्ष्मी की आलिङ्गनरूपी क्रीडा में उत्सुक लम्बी २ दो भुजाओं
वाले उस राजकुमार के बिजायट में जड़े हुवे रत्नों का अग्रभाग रूपी काटों
का तीखापन, शत्रुओं के लङ्घ के प्रहारों से नष्ट हो गया था । अतएव
आलिङ्गन में लक्ष्मी को उन काटों के गड़ने की आशका न थी ।

एकातपत्रोर्जितराज्यलोमान्छत्रान्तराणामिव वारणाय ।
स भूसृतामुभतवंशभाजां दण्डान्शेषाञ्छतधा बभञ्ज ॥७३॥

अन्वयः

सः एकातपत्रोर्जितराज्यलोभान् छत्रान्तराणां वारणाय इव उभतवंश-
भाजां भूसृताम् अशेषान् दण्डान् शतधा बभञ्ज ।

व्याख्या

स राजकुमार एकमेवातपत्रं छत्रं यस्मिन्तरेकातपत्रमेकच्छत्रमूर्जितं समृद्धि-
मद्विशालं राज्यं तस्य लोभास्तस्य प्रतिष्ठावाञ्छयाऽन्यच्छत्रं छत्रान्तरं तेषामन्य

नृपच्छत्राणां धारणायैव दूरीकरणायैवाऽप्ये राजानश्छत्राण धारयन्तिविति विधे-
येत्यर्थः । उन्नतवंशमुच्चकुलं तुङ्गवैष्णुं वा भजन्तीत्युन्नतवंशभाजस्तेषां भूमतां
राज्ञां पर्वताणां वाऽशेषान् समग्रान्वष्टान् सैन्यानि वेणुवण्डान् वा शतधा वर्ज्य
शतक्षत्रानि चकार । अन्यः कोऽपि समुन्नतवंशजो राजा सच्छत्रो राज्यं वा
करोत्विति हेतोस्तेन राज्ञां सैन्यं शतधा क्षण्डितम् । नाशितमितिभावः ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः श्लेषानुप्राणितः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने निष्कण्टक एक छत्र श्रेष्ठ राज्य के लोभ से अर्थात् एक
छत्र श्रेष्ठ राज्य की स्थापना करने के ध्येय से अन्य राजाओं के छत्रों को मिटा
 देने के लिये, उन्नत वासों से युक्त पर्वतों से समग्र वासों को अथवा उन्नत वंश
 में होने वाले राजाओं की सेना के, सौ टुकड़े कर डाले अर्थात् सेना को
 नष्ट कर दिया ।

गायन्ति स्म गृहीतगौडविजयस्तम्बेरमस्याहवे
तस्योन्मूलितकामरूपनृपतिप्राज्यप्रतापश्रियः ।

भानुस्यन्दन—चक्रघोषमुषितप्रत्यूषनिद्रारसाः
पूर्वाद्रेः कटकेषु सिद्धवनिताः प्रालेयशुद्धं यशः ॥७४॥

अन्वयः

आहवे गृहीतगौडविजयस्तम्बेरमस्य उन्मूलितकामरूपनृपतिप्राज्यश्रियः
तस्य भानुस्यन्दनचक्रघोषमुषितप्रत्यूषनिद्रारसाः सिद्धवनिताः पूर्वाद्रेः
कटकेषु प्रालेयशुद्धं यशः गायन्ति स्म ।

व्याख्या

आहवे संधाने 'अभ्यामर्बसमाचातसंधामाभ्यागमाहवः' इत्यमरः । गृहीताः
स्वायत्तीकृता गौडस्य गौडवेशाधिपस्य विजये जये स्तम्बेरमा हस्तिनो येन
तस्योन्मूलिता समूलं नाशिता कामरूपवेशस्य आसामेति लोके प्रसिद्धस्य नृपते
राज्ञः प्राज्या क्षेष्टा प्रतापशीः प्रभावकक्षीर्येन तस्य, तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य
भानोः सूर्यस्य स्यन्दनस्य रश्मस्य चक्षणां घोषेन क्षब्देन मुषितः परित्याजितः
प्रत्यूषस्य प्रतः कालस्य निद्रारसो निद्रानन्धो वासां ताः सिद्धवनिता पञ्चर्वाङ्गनाः

पूर्वाक्षिः पूर्वाचलस्य कटकेषु नितम्बेषु 'कटकोज्ज्वी नितम्बोत्तरे' इत्यमरः ।
प्राक्षेयमिव हिममिव शुद्धं श्वेतवर्णं यशः कीर्तिं गायन्ति स्म सङ्गीतपुरस्सरं
स्तुवन्ति स्म ।

भाषा

युद्ध में गौड़ या बंगाल के राजा को जीत कर उसके हाथियों को छीन
लेने वाले, कामरूप या असम के राजा की समृद्ध प्रतापश्री को समूल नष्ट
कर देने वाले उस राजकुमार विक्रमाङ्कदेव की बरफ के समान श्वेत कीर्ति को,
सूर्य के रश्मि के पहियों की घड़घड़ाहट से प्रातः काल की निद्रा के आनन्द से
बञ्चित अर्थात् जागपड़ी हुई सिद्ध नामक देव कन्यारों, पूर्वाचल के नीचे के
भागों में गाया करती थी ।

आसीत्तस्य समुत्सुकः सुरपतिः संग्रामसंदर्शने
सेहे किन्तु न गाढपीडितधनुष्टङ्कारमुच्चैश्चवाः ।
आरूढः सुरवारणं रथरसक्रुद्धेभगन्ध—ग्रहात्
तेनाप्येष पलायनप्रणयिना दूरं समुत्सारितः ॥७५॥

अन्वयः

सुरपतिः तस्य संग्रामदर्शने समुत्सुकः आसीत् । किन्तु उच्चैश्चवाः
गाढपीडितधनुष्टङ्कारं न सेहे । (अतः) एषः सुरवारणम् आरूढः ।
(किन्तु) रथरसक्रुद्धेभगन्धग्रहात् पलायनप्रणयिना तेन अपि एषः दूरं
समुत्सारितः ।

व्याख्या

सुराणां देवानां पति. स्वामीन्द्रस्तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य संग्रामाणां युद्धानां
दर्शने कौतुकेन निरीक्षणे समुत्सुक उत्कण्ठित आसीत् । विक्रमाङ्कदेवस्य विविध
युद्धकलां सर्वतो निशम्य तस्य युद्धदर्शने कौतुकमुक्तस्सन् समुत्सुक आसीदिति
भावः । किमुच्चैश्चवा इन्द्राश्वः 'हय उच्चैः श्ववाः सुतो मातलिर्नन्धनं वनम्'
इत्यमरः । गाढं यथास्यासत्तथा पीडितं धनुः शरासनं तस्य टङ्कुरं शब्धं न सेहे
न तोडूं समर्थः । टङ्कुरशब्धं श्रुत्वा पलायित इति भावः । अत एव इन्द्रः
सुरवारणं रावतमाकषोधिष्ठितः । किन्तु रथरसेन संग्रामरसेन कूट्याः क्रुपितः
इमा वज्रास्तेषां गन्धस्य ग्रहात् ग्रहणात् पलायने वेगेन दूरापसरणे प्रणयः

प्रीतिर्यस्य तेन पलायनोत्तरलिप्तमनसा तेनैरावतेनाऽप्येव दूरं रणभूमितो महवन्तरं
समुत्सारितोऽपनीतः । विष्णुमाङ्गवेवस्य गन्धा गन्धगन्धा जातमिति भावः ।
यस्य गन्धं समाश्राप्य पलायन्तेऽपरे गजाः । स सुगन्धगन्धः प्रोक्त इति । अत्राति-
शयकोक्तिरलङ्कारस्तेनाऽस्य लोकोत्तरं शीर्यं ध्वन्यते ।

भाषा

इन्द्र को इस विक्रमाङ्क देव का संग्राम देखने की उत्कण्ठा हुई । परन्तु
इन्द्र का घोड़ा उच्चैःश्रवा, इस राजकुमार के कान तक खींच कर चलाये
जाने वाले धनुष के टङ्कार को न सहन कर सका । अर्थात् उसके धनुष के
टङ्कार से भडक गया । इसलिये इन्द्र ऐ-ध्वत नाम के अपने हाथी पर सवार
हुआ । परन्तु इस राजकुमार के युद्ध की भावना से क्रोधयुक्त गन्ध गजों की
गन्ध से (भयभीत होकर) भाग जाने में ही प्रेम रखने वाला अर्थात् अपना
कल्याण समझने वाला ऐरावत भी इन्द्र को युद्धभूमि से दूर भगा ले गया ।

काञ्ची पदातिभिरमुष्य विलुण्ठिताभूद्

देवालयध्वजपटावलिमात्रशेषा ।

लुण्टाकलुप्तनिखिलाम्बरडम्बराणां

कौपीनकार्पण्यपरेव पुराङ्गनानाम् ॥७६॥

अन्वयः

अमुष्य पदातिभिः विलुण्ठिता (सती) देवालयध्वजपटावलिमात्रशेषा
काञ्ची लुण्टाकलुप्तनिखिलाम्बरडम्बराणां पुराङ्गनानां कौपीनकार्पण्यपरा
इव अभूत् ।

व्याख्या

अमुष्य विष्णुमाङ्गवेवस्य पदातिभिः पादचारिसैनिकैर्विलुण्ठिता हठावपहृत-
सर्वस्वा सती देवानामालया देवालयो देवमन्दिराणि तेषां ध्वजेषु पताकासु
संसक्ता या पटावलिस्तन्मात्रमेव पताकाशुकाभ्येव शेषोऽवशिष्टवस्त्रभागो यस्यां
सा काञ्ची तन्नाम्नी चोलराजधानी लुण्टाकैर्हठावपहरणशीलैर्लुप्तान्यपहृतानि
निखिलाम्बराणामखिलवस्त्राणां डम्बराण्यादीनां वासां तास्तासां पुराङ्गनानां

काञ्चीनगरस्त्रीणां कौपीनकं गुह्याण्डादनवस्त्रं तस्याऽर्पणे परा तत्परबाऽभूत् ।
सर्वतो भावेन काञ्चीनगरी पदातिभिर्दुष्कृतेति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव की पैदल सेना से लूटी जाने पर केवल देव मन्दिरों की पताकाओं में ही वस्त्रों का अस्तित्व रखने वाली चोलराजा की प्रधान नगरी काञ्ची, लुटेरों द्वारा अपहृत वस्त्र समूह वाली नागरिक स्त्रियों को मानों गुह्याङ्ग ढकने के लिये लंगोटी ही देने में तत्पर थी अर्थात् समर्थ थी । अर्थात् पूरी तरह से कांची नगरी की सैनिकों ने लूट लिया था ।

अत्र द्राविडभूमिपालदलनक्रीडारसोद्दामरे

कोदण्डध्वनिमिविधुन्वति घनध्वानानुकारैर्जगत् ।

वैदेहीरमणस्य रावणशिरच्छेदेऽप्यशान्तक्रुधः

प्रत्यावृत्तिरकाण्डकम्पतरलैराशङ्कि लङ्काचरैः ॥७७॥

अन्वयः

द्राविडभूमिपालदलनक्रीडारसोद्दामरे अत्र घनध्वानानुकारैः कोदण्ड-
ध्वनिभिः जगत् विधुन्वति (सति) अकाण्डकम्पतरलैः लङ्काचरैः रावण-
शिरच्छेदे अपि अशान्तक्रुधः वैदेहीरमणस्य प्रत्यावृत्तिः आशङ्कि ।

व्याख्या

द्राविडश्चत्ती भूमिपालश्च द्राविडभूमिपालश्चोलवेशराजस्तस्य दलनस्य
पीडनस्य वा क्रीडा लीलास्तस्या रसे उद्दामर अत्युत्सुकस्तस्मिन्नत्राऽस्मिन्विक्-
माङ्कदेवे घनानामेधानां ध्वानो निस्वनस्तवनुकारैस्तत्सदृशैः कोदण्डस्य धनुषो
ध्वनिभिश्चाशङ्कैर्जगत्स्लोकं विधुन्वति कम्पयति सति अकाण्डेऽसमय एव कम्पो भवेन
कम्पनं तेन तरलैश्चञ्चलैर्लङ्काचरै राक्षसं रावणस्य लङ्कापतेः शिरसां छेदे कर्तने
कृतेऽप्यशान्ता क्रुध कोपो यस्य तस्य वैदेह्या रमणस्य श्री रामचन्द्रस्य प्रत्यावृत्तिः
पुनरावर्तनं पुनरागमनमित्यर्थः । आशङ्कि चिन्तितम् । कोदण्डप्रयोगेऽयं
श्री रामचन्द्रश्च कुशल आसीदिति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चोलदेश के राजा को परास्त करने के क्रीडारस में समुत्सुक, राज कुमार

विक्रमाङ्कदेव के भेष की गर्जना के समान घनुष की ध्वनि से समस्त जगत् को कंपाते रहने पर असमय में ही कम्प से चञ्चल अर्थात् बिना कारण भयभीत राक्षसों ने, रावण के शिरों को काट डालने पर भी क्रोध शान्त न होने वाले श्री रामचन्द्र की पुनः लौट आने की आशङ्का की। अर्थात् विक्रमाङ्कदेव के जगत् को कपा देने वाले घनुष के टङ्कारो को सुनकर व्यर्थ ही भय से व्याकुल राक्षसों को सन्देह हुआ कि रावण के शिरो को काटने पर भी क्रोध शान्त न होने से कही राम ही तो फिर से नहीं लौट कर आ रहे हैं।

इति श्री विक्रमाङ्कदेव चरिते महाकाव्ये त्रिभुवनमल्लदेव विद्यापति काश्मीर-
कभट्ट श्री बिल्हणविरचिते तृतीयः सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्गविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुबेर-परिडितवरात्संप्राप्तसाहाय्यक-
ष्ट्रीकायुष्मभिर्दं रमाकरुणया सर्गे तृतीये वरे ॥

ॐ शान्ति शान्ति. शान्ति ।

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

चतुर्थः सर्गः

कार्यतो युवराजत्वे राजसूनुवस्थितः ।

स दिग्विजयमव्याज-वीरः स्मर इवाकरोत् ॥१॥

अन्वयः

कार्यतः युवराजत्वे अवस्थितः अव्याजवीरः सः राजसूनुः स्मरः इव दिग्विजयम् अकरोत् ।

व्याख्या

कार्यतस्सम्पूर्णराज्यकार्यकारित्वाद्युवराजत्वे युवराजकार्यसम्पादनेऽवस्थितः प्रसिद्धितो न तु युवराजपदे समभिविक्तस्तत्र तु तद्वज्रजस्तोमवेवो नाम राजपुत्रोऽभिविक्त आसीत् । व्याजेन कपटेन वीरो व्याजवीरः स न भवतीत्यव्याजवीरो निष्कपटवीरः सत्यधूर इत्यर्थः । सः प्रसिद्धो राजसूनुर्नृपपुत्रः 'आत्मजस्तनयः सूनुस्तुतः पुत्रः स्त्रियां त्वनी' इत्यमरः । विक्रमाङ्कदेवः स्मर इव काम इव 'कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । विशामाशानां 'विशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । लक्षणया विलु स्थितानां राज्ञामन्यजना-नाञ्च विजयं जयमकरोत् । पृथ्वीस्थसकलभूपानां पराजयं विधाय तान् स्वबलै कृतवानित्यर्थः । राजसूनोस्मरेण साधर्म्यादगमादुपमासङ्कारः 'साधर्म्यमुपमा भेदे' । सर्वोऽस्मिन्ननुष्टुप् छन्दः । 'इलोके वष्टं गुरुक्षेत्रं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विजतुः पादवीहृत्स्वं सप्तमं बीर्धमन्ययोः ॥' इति लक्षणात्

भाषा

सम्पूर्ण राज्य कार्य करने के लिये युवराज पद पर अभिविक्त न होते हुए

भी उस पद पर स्थित, उस सत्य शूर राज पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने कामदेव के समस्त समस्त दिशाओं को अर्थात् समस्त दिशाओं के राजाओं को तथा अन्य लोगों को जीत लिया अर्थात् अपने वश में कर लिया ।

**अभज्यन्त गजैस्तस्य लीलया मलयद्रुमाः ।
समं केरलकान्तानां चूर्णकुन्तलवह्निभिः ॥२॥**

अन्वयः

तस्य गजैः लीलया मलयद्रुमाः केरलकान्तानां चूर्णकुन्तलवह्निभिः समम् अभज्यन्त ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य गजैर्हस्तिभिर्लीलया क्रीडया मलयस्य मलयाद्रुमांशुषाः केरलकान्तानां केरलदेशीयरमणीनां चूर्णकुन्तला अलकाः 'अलकाश्चूर्ण-कुन्तलाः' इत्यमरः । एव बल्लयो लतास्ताभि समं सह्यऽभज्यन्त भग्ना भूमी निपातिता इत्यर्थः । गजसेनया पत्नीनां विनाशे केरलदेशीयनारीणां चूर्णकुन्तला वेशाचाररीत्या तासां मुग्धनेन भूमी पतिता मलयद्रुमाश्च तैर्गजैर्भूमी पातिताः । अत्र सहोक्तिरलङ्कारः । द्रुमाणां पाते बल्लयोऽपि पतन्येवेति सूच्यते ।

भार्या

विक्रमाङ्कदेव के हाथियों ने मलयाचल के चन्दनवृक्षों के साथ ही केरल-देशीय स्त्रियों के केशपाश रूपी लता को भी तोड़ कर पृथ्वी पर गिरा दिया । अर्थात् गज सेना से उनके पतियों का नाश हो जाने पर देशाचारानुसार उन स्त्रियों के विधवा हो जाने से केश भी मूँड दिये गये थे और वे पृथ्वी पर गिर गये ।

**मदस्तम्भेरमैस्तस्य मलये निर्धुमीकृते ।
मन्ये चन्दनवायूनामभूद्दुर्मिषमचयम् ॥३॥**

अन्वयः

तस्य मदस्तम्भेरमैः मलये निर्धुमीकृते (सति) चन्दनवायूनाम् अक्षयं दुर्मिषम् अभूत् (इति) मन्ये ।

व्याख्या

तस्य विष्णुमाङ्गवेद्यस्य मद्यो दानमस्त्येषु ते मद्या मद्ययुक्ताः 'अर्धं आदिभ्योऽ-
जित्यच् प्रत्ययः' । स्तम्भेरमा गजाः 'इभः स्तम्भेरमः पक्षी' इत्यमरः । तैर्मद्योन्मत्त-
गर्जैर्मलये मलयपर्वते न सन्ति द्रुमा अस्मिन्निति निर्द्रुमः न निर्द्रुमोऽनिर्द्रुमः,
अनिर्द्रुमो निर्द्रुमः कृत इति निर्द्रुमीकृतस्तस्मिन् 'अभूततद्भावे संपद्यकर्त्तरि
क्विरिति ङिः प्रत्ययः' । भक्षणाङ्गुष्ठजनाङ्गुष्ठं वृक्षरहिते कृते सति चन्दनवायूनां
चन्दनद्रुमसम्पर्काच्छीतलसुगन्धिपवनानां दक्षिणानिलानामित्यर्थः । अक्षयम-
विनाशि चिरकालसंभवीत्यर्थः । दुर्भिक्षमभावोऽभूदित्यहं मन्ये तर्कयामि ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उसके मद्योन्मत्त हाथियो द्वारा मलयाचल का, वृक्षों को तोड़ने और खाने से,
वृक्ष रहित कर दिये जाने पर चिरकाल के लिये शीतल, मन्द, सुगन्ध वायु का
(दक्षिणानिल का) अकाल पड़ गया होगा ऐसा मैं समझता हूँ ।

चन्दनस्यन्दिडिण्डीरच्छलेन मलयाचलः ।

पिण्डं श्रीखण्डवृक्षाणां परोक्षाणामिवाकरोत् ॥४॥

अन्वयः

मलयाचलः चन्दनस्यन्दिडिण्डीरच्छलेन परोक्षाणां श्रीखण्डवृक्षाणां
पिण्डम् इव अकरोत् ।

व्याख्या

मलयाचलो मलयान्निचन्दनाङ्गुष्ठचन्दनवृक्षात्स्यन्वी प्रच्युतो डिण्डीरः फेनः
'डिण्डीरोऽग्निकफः फेनः' इत्यमरः । तस्य छलेन व्याजेन परोक्षाणां भग्नानामत
एव परलोकगतानां श्रीखण्डवृक्षाणां चन्दनतकणां पिण्डमिव आद्विपिण्डमिवाऽ-
करोत् कृतवान् । मृतेभ्यः सम्बन्धिभिः पिण्डदानं कियते तथैव मलयाचलः
स्वोत्पन्नानां सम्प्रति नष्टानां चन्दनवृक्षाणां चन्दनस्यन्दिफेनव्याजेन पिण्डदानं
कृतवानित्यर्थः ।

भाषा

मलयाचल ने टूटे हुए चन्दन वृक्षों से चूने वाले (सफेद) फेनों के मिश्र से
मानों 'परे हुए अर्थात् नष्ट भए हुए चन्दन-वृक्षों का पिण्डदान किया ।

सान्द्रचन्दननिस्यन्दपङ्क्तिलैस्तस्य वारणैः ।

अश्वमौर्वीमिसन्तापः प्रविश्य शमितोऽम्बुधेः ॥५॥

अन्वयः

सान्द्रचन्दननिस्यन्दपङ्क्तिलैः वारणैः प्रविश्य अम्बुधेः अश्वमौर्वीमिसन्तापः क्षणं शमितः ।

व्याख्या

सान्द्रो घनीभूतो यदचन्दनस्य श्रीलण्डवृक्षस्य निस्यन्दः प्रक्षुप्तो द्रवीभूत-
पदार्थस्तेन पङ्क्तिलैश्चन्दनवृक्षसंघर्षवशावाग्निशरीरैर्धार्यगर्जैः प्रविश्य समुद्रमध्ये
जलक्रीडार्थं गत्वाऽम्बुधेः समुद्रस्यौर्वीग्निरावाग्निर्वाहिनिस्तस्मात्सन्तापः पीडा
क्षणं क्षणमात्रं शमितः शान्तिं नीतः । 'अश्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः ।
तस्य शीतचन्दनस्यन्वलिप्ताङ्गेषु गजेषु समुद्रं प्रविष्टेषु समुद्रस्य वडवानलतापः
क्षणं शान्तिं गत इति भावः । गम्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।

महा

(अपने शरीर को चन्दनवृक्षों से रगड़ने के कारण) गाढ़े र चन्दन के रस
से लथपथ उसके हाथियों ने समुद्र में स्नानादि क्रीडा के लिए प्रवेश कर
(चन्दन की ठण्डक से) समुद्र की वडवानल की गर्मी को थोड़े देर के लिये
शान्त कर दिया ।

अश्वमौर्वीमिसन्तापः चन्दनस्यन्दवासिताः ।

शीतोपचारसाम्राज्यं भेजुर्मलयनिम्नगाः ॥६॥

अन्वयः

चन्दनस्यन्दवासिताः मलयनिम्नगाः अश्वमौर्वीमिसन्तापः शीतोपचार-
साम्राज्यं भेजुः ।

व्याख्या

चन्दनस्य श्रीलण्डवृक्षस्य स्यन्देन प्रक्षुप्तजलेन वासिताः सुगन्धितमापन्ना
मलयस्य मलयादौनिम्नगा नद्यः 'श्रीतस्विनी द्वीपवती कर्कसी निम्नगापत्ना'
इत्यमरः । अश्वमौर्वीमिसन्तापः वडवानलेन तप्त उष्णतां प्रापितः पार्श्वोचितसमुद्रस्त-

स्मिन् शीतोपचारस्य सन्तापनिवारणपूर्वकशीतानयनस्य साक्षात् वैशिष्ट्यं भेषुः
सिधेचिरे । समुद्रे चन्दनजलवासितानां नदीनां सन्तपमात् समुद्रे वीर्यं जातं
बहुवानलसन्तापश्च निवारित इति भावः ।

भाषा

बहुवानल से तपे समुद्र में चन्दन के रस से सुवासित, मलयाचल की नदियां
शीतोपचार का काम करने लगी ।

सखीव निखिलैस्तस्य सेनासीमन्तिनीजनैः ।

प्रीत्या मलयवायूनां जन्मभूमिरदृश्यत ॥७॥

अन्वयः

तस्य निखिलैः सेनासीमन्तिनीजनैः प्रीत्या सखी इव मलयवायूनां
जन्मभूमिः अदृश्यत ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य निखिलैस्तमस्तैः सेनायां सेनया सह समागताः
सीमन्तिन्योऽङ्गनास्तातां जनस्तमूहस्तैः प्रीत्या प्रेम्णा सखीव प्रेयसीव मलयवायूनां
दक्षिणानिलानां जन्मभूमिर्मलयपर्वतोऽदृश्यत परिबीक्षिता । संयोगावस्थायां
सुखप्रदानां दक्षिणानिलानां जन्मभूमिरङ्गनाभि सखीव प्रीत्या दृष्टेति भावः ।

भाषा

उसकी सेना में की अङ्गनाओ ने दक्षिणानिल की जन्म भूमि मलयाचल को
(संयोगावस्था में दक्षिणानिल के सुखद होने के कारण) सखी के समान प्रेम
से देखा ।

मलयेन तदीयस्त्री-सुरभिश्चसितानिलैः ।

गुहाश्चन्दनवायूनां बीजार्थमिव पूरिताः ॥८॥

अन्वयः

मलयेन तदीयस्त्रीसुरभिश्चसितानिलैः गुहाः चन्दनवायूनां बीजार्थं
पूरिताः इव ।

व्याख्या

मलयेन मलयाचलेन तस्य विक्रमाङ्कदेवस्येना इति तथीयाः स्त्रियो नार्हस्तास्तां सुरभीवि सुगन्धीनि 'सुरभिर्घ्राणतर्पणः । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्' इत्यमरः । इवसितान्येवाऽनिलास्तस्तथीयाङ्गनासुगन्धिवसितानिलैर्गुहा इत्यङ्गन्धनवायूनां बीजगुणानिलानां बीजार्थं बीजसंरक्षणाय पूरिता इव परिपूर्णकृता इव । गजकुतसमस्तचन्दनवृक्षनाशेऽपि आगामिनि समये कान्तानुरभिश्चसितकम्पीजैः प्रभूताश्चन्दनवायवस्तमुत्पत्स्यन्तीति धिया मलयेन तासां इवसितानां गुहासु बीजरूपेण संग्रहः कृत इति भावः । इवसितानिलैर्गुहापरिपूरणे चन्दनवायुरूप-बीजसंरक्षणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा, तथा च तथीयाङ्गनां इवसिङ्गाऽनिलैस्तह मलयपवनानामुपमा गम्यते ।

भाषा

मलयाचल ने, विक्रमाङ्कदेव के हाथियों द्वारा चन्दन वृक्षों का समूल नाश कर दिये जाने पर, चन्दन की सुगन्ध से युक्त वायुओं का बीज बनाए रखने के लिये मानों विक्रमाङ्कदेव की सेना में की अङ्गनाओं के सुगन्धित सांसों को गुफाओं में भर लिया ।

गजोन्मूलितनिक्षिप्त-चन्दनद्रुमसम्पदः ।

स मूल्यमिव रत्नानि जग्राह महतोऽम्बुधेः ॥६॥

अन्वयः

सः गजोन्मूलितनिक्षिप्तचन्दनद्रुमसम्पदः सहतः अम्बुधेः रत्नानि मूल्यम् इव जग्राह ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो गजैर्हस्तिभिः पूर्वोन्मूलिता उत्प्राक्षिताः पक्ष्मरक्षिप्तस्तास्तं-पासिताश्चन्दनद्रुमास्तद्रुपसम्पदो यस्मिन् स नागसमूहोत्पाक्षिप्तपक्षिस्तन्वृक्षसमूह-रूपसम्पत्सोर्महतोऽम्बुधेर्महासागरात् महासागरसकाशादित्यर्थः । रत्नानि समुद्रस्थितविचित्ररत्नसमूहान् मूल्यमिव इत्यचन्दनद्रुमसम्पत्सोर्मूल्यार्थमिव जग्राह गृहीतवान् । परिवृत्तिनामात्कङ्कारः । "परिवृत्तिविशेषः समन्वयनाधि-कर्मणैश्च" इति कणादः ।

भाषा

अपने हाथियों द्वारा उखाड़ कर फेंके हुए चन्दनवृक्षों की सम्पत्ति से युक्त विशाल समुद्र से मानों उस विक्रमाकूटदेव ने मूल्य में रत्नों को ले लिया ।

शिलाभिः करटिभ्रूणश्रीखण्डस्यन्दपाण्डुभिः ।

मलयस्तद्वलक्षोभादस्थिशेष इवाऽभवत् ॥१०॥

अन्वयः

मलयः करटिभ्रूणश्रीखण्डस्यन्दपाण्डुभिः शिलाभिः तद्वलक्षोभात्
अस्थिशेषः इव अभवत् ।

व्याख्या

मलयो मलयाचलः करटिभिर्गर्भैः क्षुण्णास्तंभविताः श्रीखण्डाश्चन्दनवृक्षास्तेषां
स्यन्धेन प्रसृतद्रव्येण पाण्डुवर्णाः शुभ्रवर्णास्ताभिः शिलाभिर्हेतुभिस्तस्य बलं
सैव तस्य लोभास्तंभवर्षास्तंभवर्णावित्पथः । अस्थीन्येव शेषा अवशिष्टांशा यस्य
स इवाऽभवत् । शिलासु शुभ्रत्वसाम्यावस्थित्वरूपस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उस राजा के हाथियों से नष्ट किए हुए चन्दन वृक्ष के रस से सफेद भई हुई पत्थर की चट्टानों के मिश्र से मानो उस राजा की पलटनों से सम्मदित होने से मलयाचल की हड्डियाँ अवशिष्ट रह गई हों ऐसा वह दिखाई देता था ।

अम्भोधिः श्रीभुजङ्गस्य निद्रामङ्गविधायिना ।

चमूकलकलेनेव कुपितः क्षोभमाययौ ॥११॥

अन्वयः

अम्भोधिः श्रीभुजङ्गस्य निद्रामङ्गविधायिना चमूकलकलेन कुपितः सन्
इव क्षोभम् आययौ ।

व्याख्या

अम्भोधिस्तमुद्रः भिद्यो लक्ष्म्या भुजङ्गः पतिविष्णुस्तस्य विष्णोनिद्राया मङ्गस्तं
विधायतीति तेन निद्राविच्छेदकारिणा चमूकलकलेन सेनासम्बलनक्षब्धेन कुपित-

स्सन्निव कुट्टस्सन्निव क्षोभं व्याकुलत्वमापयी प्रापतः । समुद्रक्षोभे सेनाकलकल-
अवणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेषणानुत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

लक्ष्मीपति भगवान् विष्णु की निद्रा का अङ्ग करने वाले सेना के कोलाहल
से मानो समुद्र कुपित होकर क्षुब्ध हो उठा ।

क्षुण्ण्वास्तत्करिभिस्तोय-द्विपाङ्घ्रिनिगडोपमाः ।

शयानाः कुण्डलीभूय वार्धितीरे महोरगाः ॥१२॥

अन्वयः

वार्धितीरे तोयद्विपाङ्घ्रिनिगडोपमाः कुण्डलीभूय शयानाः महोरगाः
तत्करिभिः क्षुण्णाः ।

व्याख्या

वार्धेः समुद्रस्य तीरे तटे समुद्रतटे तोयस्य जलस्य द्विपा गजास्तेषामङ्गप्रयः
पादास्तेषां निगडानां शृङ्खलानामुपमा सावृण्यं येषां ते समुद्रगजनिगडोपमाः
'अथ शृङ्खले । अम्बुको निगडोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । कुण्डलीभूय मण्डलाकारेण
कुण्डलनां विधाय शयानाः सुप्ता महोरगा उरसा गच्छन्तीत्युरगा महान्त उरसा
महोरगा महासर्पास्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य करिभिर्हस्तिभिः क्षुण्णा गणपदैः
सम्भविताः । समुद्रतटे सर्पाणामाधिक्यं स्वाभाविकमेव । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

समुद्र तट पर जलहाथियो के पाव में बांधने के सिक्कड़ के सदृश मण्डल-
बांध कर सोए हुए बड़े २ साप, उस राजा के हाथियो से कुचल दिये गए ।

दधिरे तद्गजाः पाद-स्रग्पाथोचिमौक्तिकाः ।

क्षुण्णचक्रपुञ्जस्य सौन्दर्यं सुरदन्तिनः ॥१३॥

अन्वयः

पादस्रग्पाथोचिमौक्तिकाः तद्गजाः क्षुण्णचक्रपुञ्जस्य सुरदन्तिनः
सौन्दर्यं दधिरे ।

व्याख्या

पावेषु पदेषु लग्नानि संसक्तानि पाथोभेः समुद्रस्य मौक्तिकानि येषां ते वरसंसक्तमुक्ताकलापास्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य गत्वा हस्तिनः क्षुण्णः पावसम्बन्धेन संपूर्णितो नक्षत्रपुच्छो तारकासमूहो येन तस्य 'नक्षत्रमूर्धं न तारा तारकाप्युद्वा स्थियाम्' इत्यमरः । सुरवन्तिन ऐरावतस्य सौम्यं शोभां दधरे संप्राप्ताः । निवर्तमानलङ्कारः ।

भाषा

उसके हाथी, जिनके पावों में समुद्र के मोती लग गये थे, नक्षत्र समूहों को कुचलने वाले इन्द्र के ऐरावत हाथी की शोभा प्राप्त कर रहे थे ।

तस्य वाहनमेकैकं गाहमानममन्यत ।

मन्दुरास्मरणायातमुच्चैःश्वसमम्बुधिः ॥१४॥

अन्वयः

अम्बुधिः तस्य गाहमानम् एकैकं वाहनं मन्दुरास्मरणायातम् उच्चैः-श्वसम् अभिन्यत ।

व्याख्या

अम्बुधिः समुद्रः तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य गाहमानं समुद्रं प्रविशन्तमेकैकमश्वं प्रत्येकं बाजिनं मन्दुरा बाजिशाला 'बाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । तस्याः स्मरणेनाऽऽयातं मयीया बाजिशाला समुद्रेऽवतिष्ठत इति स्मृत्या समागतमुच्चैः-श्वसमिन्द्राश्वमन्यत मेने । तस्य बाजिनोऽतीव श्रेष्ठा इति भावः । समुद्रा-वेधोच्चैःश्वस उत्पत्तिरिति पीराणिकी कथाऽत्र सूचिता ।

भाषा

समुद्र ने, समुद्र में स्नान करने वाले उसके हर एक घोड़े को, अपनी अश्व-शाला का स्मरण कर आया हुआ उच्चैःशवा नाम का इन्द्र का घोड़ा ही समझा । अर्थात् उसका हर एक घोड़ा उच्चैःशवा के ऐसा ही था । उच्चैः-शवा नामक इन्द्र के घोड़े की उत्पत्ति समुद्र में से ही हुई है ।

तदन्तिपदसंघट्ट—वृटन्मौक्तिकशुक्तिकः ।

चक्रेऽम्बुधिर्मयोद्भ्रान्त—हृदयस्फुटनग्रमम् ॥१५॥

अन्वयः

तदन्तिपदसंघट्टवृत्तन्मौक्तिकशुक्तिकः अम्बुधिः भयोद्भ्रान्तहृदय-
स्फुटनभ्रमं चक्रे ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गवेवस्य दन्तिनो हस्तिनः 'दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरबोज्जेकयो
द्विषः' इत्यमरः । तेषां पदानां चरणानां संघट्ट आम्बर्बस्तेन वृटन्ति स्फुटन्ति
भौक्तिकानि मुक्ताफलानि यासु ताः शुक्तयो मुक्तास्फोटो 'मुक्तास्फोटःस्त्रियां
शुक्तिः' इत्यमरः । यस्मिन् सोऽम्बुधिः सामरो भयेन त्रासेनोद्भ्रान्तं विह्वलं
यवधुदयं तस्य स्फुटनं विच्छेदस्तस्य भ्रमं भ्रान्तिं चक्रे । शुक्तिस्फोटजनित-
शब्देन समुद्रस्य हृदयं स्फुटति किमिति प्रेक्षकाणां भ्रान्तिजतिरिति भावः । अत्र
भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

उसके हाथियों के पाव के नीचे दब कर टूटने वाली मोतियों की सीपों से
अर्थात् उनके शब्दों से, प्रेक्षकों को, भय से विह्वल समुद्र का हृदय ही तो नहीं
फट रहा है, ऐसा भ्रम हुआ ।

अन्विध्यन्मरखोपायं दुःखात्तत्सैन्यलुपिष्ठः ।

कालकूटं हरग्रस्तं शुशोच पयसां निधिः ॥१६॥

अन्वयः

तत्सैन्यलुपिष्ठः पयसां निधिः दुःखात् मरखोपायम् अन्विध्यन्
हरग्रस्तं कालकूटं शुशोच ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गवेवस्य सैन्यैवमभिर्लुपिष्ठः स्वरत्नापहरणैरामर्बितः पयसां
जलानां निधिः समुद्रो दुःखाच्चमूसंलुप्यनजन्मकलेशान्मरणस्य मृत्योर्कृपायं
यत्नमन्विध्यन् ध्यायन् हरेण शिबेन ग्रस्तं स्वगले स्थापितं कालकूटं, कालकूटं नाम
पूर्वं समुद्रे स्थितमुर्धं विधं शुशोच शोकेन सस्मार । मरखस्य सरलोपायमर्थं
कञ्चिदवगम्यमानः कालकूटस्यैव तावत् सामर्थ्यं निश्चिन्वानस्तस्य च हरग्रस्तत्वेना-

अभ्युत्पादयिकं शोकमापेति भावः । कालकूटस्याऽप्युत्पत्तिः समुद्रादेव जातेति
पीरायिकी कथाऽत्राऽनुसन्धेया । अत्राऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उसकी सेना द्वारा रत्नादि के लेलेने से लूट लिया गया हुआ समुद्र, दुःख
से, मरने का उपाय सोंचते हुए अपने कालकूट नामक विष को शकर ने अपने
गले में रख लिया है, यह सोचकर, बहुत शोक करने लगा । अर्थात् यदि वह
विष उसके पास होता तो उसके खाने से शीघ्र मृत्यु हो जाती ।

विद्रुमेषु समुद्रस्य कान्ताबिम्बौष्ठकान्तिषु ।

अराजन् राजपुत्रस्य प्रीतिपात्रीकृता दृशः ॥१७॥

अन्वयः

समुद्रस्य कान्ताबिम्बौष्ठकान्तिषु विद्रुमेषु राजपुत्रस्य प्रीतिपात्रीकृताः
दृशः अराजन् ।

व्याख्या

समुद्रस्य पयोधेः कान्तानां रमणीनां बिम्बफलवद्वक्त्रवर्णा ओष्ठा अथ-
रास्तेषां कान्तिरिव कान्तिर्येषु तेषु विद्रुमेषु प्रबालेषु 'अथ विद्रुमः पुंसि प्रबालं
पुनपुंसकम्' इत्यमरः । राजपुत्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य प्रीतेः स्नेहस्य पात्रीकृता
भाजनीकृताः प्रेमार्त्रा इत्यर्थः । दृशो नयनान्यराजन् क्षुब्धभिरे लग्नानीति भावः ।

भाषा

स्त्रियो के बिम्ब फल के ऐसे लाल ओठों के समान दिखाई पड़ने वाले
समुद्र के मूँगों पर उस राजपुत्र की प्रेम भरी दृष्टि पड़ी ।

तेन केरलभूपाल-कीलालकलुषीकृतः ।

अगस्त्यमुनिसंघासमत्याज्यत पयोनिधिः ॥१८॥

अन्वयः

तेन केरलभूपालकीलालकलुषीकृतः पयोनिधिः अगस्त्यमुनिसंघासम्
अत्याज्यत ।

व्याख्या

तेन विक्रमाङ्कदेवेन केरलस्य^१ केरलदेशस्य भूपाला राजानस्तेषां कीलालेन सहारेण 'शोणितेज्मसि कीलालम्' इत्यमरः । कलुषीकृतो मलिनोक्तोऽपवित्रीकृत इत्यर्थः । पयोनिधिस्समुद्रोऽगस्त्यमुनेः कुम्भजमुनेस्संज्ञासमाध-
मनत्रयेणैव सर्वसमुद्रजलरिक्तीकरणकर्म भयमत्याकृतं तद्भूयाभिवृत्तमकारयत् ।
रक्तमिश्रितमपवित्रं समुद्रजलं कुम्भयोनि कदापि न पास्यतीति धिया
निर्भयत्वमिति भावः ।

भाषा

उसने केरलदेश के राजाओं को मारकर उनके रक्त से समुद्रजल को मिश्रित कर अतएव अपवित्र कर समुद्र को अगस्त्य मुनि के भय से छुड़ा दिया । अर्थात् अगस्त्य मुनि अब रक्त मिश्रित अपवित्र जल को कदापि न पीएँगे इसलिये समुद्र को अब उनका भय न रहा ।

उदरालोडनोद्भ्रान्त-दन्तसंक्रान्तपन्नगैः ।

पाथोधेरन्त्रमालेव तदन्तिमिरकुप्यत ॥१६॥

अन्वयः

उदरालोडनोद्भ्रान्तदन्तसंक्रान्तपन्नगैः तदन्तिभिः पाथोवेः अन्त्रमाला इव अकुप्यत ।

व्याख्या

उदरस्य समुद्रकुशेरालोडनान्मन्थनादुद्भ्रान्ता भयत्रस्ता दन्तेषु रवनेषु संक्रान्ताः संलग्नाः पन्नगाः सर्पा येषां तेस्तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य दन्तिभिः करिभिः पाथोधेः पाथोधेरन्त्रमाला इव पुरीतच्छेपिरिव 'अन्त्रं पुरीतत्' इत्यमरः । आन्त्रमालेवेत्यर्थः । अकुप्यताऽऽकुप्यता । अत्र दन्ते उद्भ्रान्तसंलग्नसर्पेणात्रमालाया उद्रेकेणात्सत्कूपोद्रेकालङ्कारः ।

^१ केरलदेशो भारतस्य दक्षिणपश्चिमकोणे विद्यमानः 'द्रावकोर' सहितान्यभूमिमण्डलात्मक आसीत् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के हाथियों के, समुद्र के भीतर घुस कर उसका मन्थन करने से, बबड़ा कर उनके दाँतों में लपटे हुए सर्पों से ऐसा प्रकट होता था मानों हाथियों ने समुद्र की अनदियाँ खींच ली हों ।

तद्भयात्सिंहलद्वीप-भूपतिः शरणागतः ।

विश्रामाश्रमपदे लोपामुद्रापतेर्मुनेः ॥२०॥

अन्वयः

तद्भयात् शरणागतः सिंहलद्वीपभूपतिः लोपामुद्रापतेः मुनेः आश्रमपदे विश्रामः ।

व्याख्या

तस्माद्विक्रमावित्याद्वयं भीतिस्तस्माच्छरणमागतो रक्षार्थं तत्समीपे समुपस्थितः सिंहलद्वीपस्य सीलोननाम्ना प्रसिद्धस्य द्वीपस्य भूपतिर्नृपतिर्लोपामुद्राया अगस्त्यपत्न्याः पतेर्मुनेरगस्त्यस्य 'अगस्त्यः कुम्भसम्भबः । मेन्नावहगिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी' इत्यमरः । आश्रमपदे विश्रामं विश्रान्तिमाजगाम । सिंहलद्वीपस्याऽपि युद्धं विना विजयोऽनेन कृत इति भावः । अगस्त्याश्रमप्राप्त्या तस्य तापसाश्रमस्वीकारोऽपि सूचितः ।

भाषा

उसके भय से शरण में आया हुआ सीलोन का राजा, अगस्त्यमुनि के आश्रम में विश्राम करने लगा अर्थात् राजपाट छोड़कर तपस्या करने लगा ।

धुनानेन धनुश्चित्रं कृतास्तेन मुखेन्दवः ।

गाङ्गकुण्डपुरस्त्रीयां गलत्कुण्डलमण्डलाः ॥२१॥

अन्वयः

धनुः धुनानेन तेन गाङ्गकुण्डपुरस्त्रीयां मुखेन्दवः गलत्कुण्डलमण्डलाः कृताः (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

धनुश्चापं धुनानेन संचालयता टङ्कारयता वा तेन विक्रमाङ्गवेधेन ^१गाङ्ग कुण्डस्य गाङ्गकुण्डचोलपुरनामकस्य पुरस्य नगरस्य स्त्रीणां ललनानां मुखेणैव आननचन्द्रा गलन्ति भूमौ पतन्ति कुण्डलमण्डलानि कर्णभूषणसमूहा येभ्यस्ते अस्तोन्तससमूहाः कृता विरचिता इति चित्रमाश्चर्यकरम् । गाङ्गकुण्ड-चोलपुरस्य विजयः कृतस्तेन युद्धे मृतानां पत्नीनां नाशात् स्त्रीणामाभूषणत्यागः संजात इति भावः । अथवा कर्णपीडकेन भयंकरधनुष्टङ्कारेण पूरितानां कर्णानां कम्पना-सद्गतभूषणपतनं जातमिति भावः । अत्रधनुःकम्पनेन कुण्डलानां निपत-नोक्त्याऽसङ्गत्यलङ्कारः । “कार्यकारणयोर्भिन्नवेक्षतायामसंज्ञतिः” इति लक्षणात् ।

भाषा

उसके धनुष की टङ्कार करते रहने से गङ्गकुण्ड चोलपुर की स्त्रियों के मुखचन्द्र, कान के आभूषणों से रहित हो गए, यह एक आश्चर्य की बात है । अर्थात् धनुष के कर्ण के लिये असह्य टङ्कारों से कान का पर्दा फटने लगने से कानों को जोर से हिलाने पर, उनमें के आभूषण गिर गए । अथवा पतिमरण से आभूषण धारण करना बन्द हो गया ।

यशःकूर्चिकया चित्रं दिग्भित्तिषु निविष्टया ।

द्रविडीगण्डफलके तेनावर्त्यत पाण्डिमा ॥२२॥

अन्वयः

तेन दिग्भित्तिषु निविष्टया यशःकूर्चिकया द्रविडीगण्डफलके पाण्डिमा अवर्त्यत इति चित्रम् ।

व्याख्या

तेन कुमारेण विक्रमाङ्गवेधेन विरा एव भित्तयस्तासु निविष्टया संप्रापितया यशसः स्वकीर्तः कूर्चिका यशोरूपद्वेतीकरणद्रवपदार्थस्य लेपनयन्त्रं तथा द्रविडीनां द्रविडाङ्गनानां गण्डफलके कपोलस्थले पाण्डिमा शुक्लस्वमवर्त्यत प्रावर्त्यत शुक्लत्वं कृतमित्यर्थः । इति चित्रमाश्चर्यकरम् । पतिमरणात् कोशात्

^१ राजेन्द्र चोल (गंगैकोण्ड) निर्मापिता चोलराजधानी । कावेरीनद्यास्तटे विद्यमानाऽऽसीत् । सम्प्रति गङ्गकुण्डचोलपुरनाम्ना प्रसिद्धा ।

कुङ्कुमादिरक्तीकरणलेपाभावाज्ज्वलत्वं जातमिति भावः । अत्राज्य-
सङ्गस्थलङ्कारः ।

भाषा

दिशा रूपी भीतों पर उसके यशरूपी सफेदी की कूची के फिरने से द्रविड़ देश की ललनाओं के कपोलस्थल सफेद पड़ गये, यह एक आश्चर्य की बात है । अर्थात् द्रविड़ देश के वीरो को मारटालने से उनकी स्त्रियों के कपोलस्थल दुःख से अथवा केसरिया चन्दन आदि का प्रयोग न होने से सफेद पड़ गये थे ।

गलितोत्तुङ्गभृङ्गत्वाद् द्विषां तेन जिगीषुषा ।

अपि लूनशिरस्केव राजधानी व्यधीयत ॥२३॥

अन्वयः

जिगीषुषा तेन द्विषां राजधानी अपि गलितोत्तुङ्गभृङ्गत्वात् लूनशिरस्का
इव व्यधीयत ।

व्याख्या

जेतुमिच्छुर्जिगीषुस्तेन जिगीषुषा विजयैषिणा तेन विक्रमाङ्कदेवेन द्विषां
शत्रूणां 'द्विद्विषपक्षाहितामित्र इत्युशात्रवशात्रवः' इत्यमरः । राजधानी धीयन्ते
राजानोऽस्यामिति बानी, राज्ञो बानी राजधानी प्रधानपुरी अपि गलितानि
भग्नानि सन्ति पतितान्युत्तुङ्गान्यत्पुच्छानि भृङ्गाणि शिखराणि 'कूटोऽत्र
शिखरं भृङ्गम्' इत्यमरः । यस्याः सा तस्या भावो गलितोत्तुङ्गभृङ्गत्वं
तस्मात् कारणात्लूनं ञ्छिन्नं शिरो मस्तकं यस्याः सा लूनशिरस्केव 'शेवाद्विभावेति
कप्' व्यधीयत सम्पादिता । तस्या अत्युच्चप्रासादशिखरपतनात् राजधानी
छिन्नमस्तकेव भाति स्मेति भावः । अत्रोपप्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विजय की इच्छा रखने वाले विक्रमाङ्कदेव ने शत्रु की राजधानी के ऊँचे २
शिखरों के टूट कर नीचे गिर पड़ने के कारण, मानों उसे भी सिर कटी
बना दिया ।

तत्प्रतापमवोचन्त वसैर्विगलदश्रुभिः ।

पुनन्वयो नरेन्द्राणां जलाद्वीसमतां गतैः ॥२४॥

अन्वयः

नरेन्द्राणां पुरन्ध्रयः जलाद्वीसमतां गतैः विगलदधुभिः बद्धैः तत्प्रतापम् अवोचन्त ।

व्याख्या

नरेन्द्राणां विपक्षनृपाणां पुरन्ध्रयः कान्ता जलाद्वीभिर्जलाद्वीभ्यजनैः सह समतां तुल्यतां गतैः प्राप्तेर्विगलन्ति पतन्त्यधूनि नेत्रजलानि येभ्यस्तानि विगलदधूनि तैर्बन्धैर्बन्धितोभिः 'वस्त्रमाच्छादनं वासः' इत्यमरः । तस्य राजकुमारविक्रमाङ्गदेवस्य प्रतापं प्रभावमवोचन्त समूहः । पतिविरहादसङ्गतुःखेन रोदनादधुपरम्परयाऽऽर्जं वस्त्रमेव तस्य कुमारस्य प्रतापं प्रकटयितुमलमिति भावः । अत्र विगलदधु-
वस्त्राणां जलाद्वीभिस्साम्यप्रतिपादनादुपमालङ्कारः ।

भाषा

विपक्षी राजाओं की स्त्रियाँ पानी से भिगाए हुए पंखों के समान अधुओं से अत्यधिक भीगे हुए अतएव अधुओं की बूदों को टपकाने वाले अपने वस्त्रों से उस राजकुमार के प्रताप को व्यक्त करती थी ।

चोलान्तःपुरगेहेषु सिद्धानां तस्य बाहुना ।

लोललाङ्गुलदण्डानां द्वाररक्षा समर्पिता ॥२५॥

अन्वयः

तस्य बाहुना चोलान्तःपुरगेहेषु द्वाररक्षा लोललाङ्गुलदण्डानां सिद्धानां समर्पिता ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य बाहुना भुजेन चोलस्य चोलदेवीयनूपस्याज्जन्तःपुरगेहे-
श्वबरोधगृहेषु 'स्वयंगारं भूमजामन्तःपुरं स्यादश्वरोधनम् । शुद्धान्तश्चबरो-
धश्च' इत्यमरः । द्वाराणां रक्षा रक्षणमारो लोलाङ्गुलदण्डा लालङ्गुला
दण्डा इव पुच्छदण्डा येषां ते तेषां सिद्धानां मृगेन्द्राणां कृते समर्पिता निहिता ।
शत्रुनाशानन्तरं सर्वेषु नगरस्थेषु पलायितेषु तत्सु रिक्तत्वाल्लन्तःपुरेषु सिद्धानां
समागत्य निवसन्ति स्म । द्वारपाला दण्डं धारयन्तीति सिद्धानां स्वपुच्छं दण्डरूपं
धारयन्तो द्वारपालकार्यं कुर्वन्ति स्मेति भावः । अनेन तद्भुजशीर्षं व्यज्यते ।
अत्र नगराणां शून्यत्वव्यप्यङ्गुलत्वस्यैव भङ्गव्या कथनात्पर्यायोक्तालङ्कारः ।

भाषा

उसके भुजबल ने चीलराजाओं के अन्तः पुर की दरबानी, चञ्चल पूछ रूपी वण्डे को धारण करने वाले सिंहों को सौंप दी। अर्थात् उस नगर से सब मनुष्यों के भाग जाने पर नगर के बीरान जगल हो जाने से उसके अन्तः पुर को गुफा समझ उसमें शेर रहने लगे।

चिन्तया दुर्बलं देहं द्रविडो यत्पलायितः ।

संकटाद्रिदरीद्वार-प्रवेशे बहुमन्यत ॥२६॥

अन्वयः

यत्पलायितः द्रविडः संकटाद्रिदरीद्वारप्रवेशे चिन्तया दुर्बलं देहं बहु अमन्यत ।

व्याख्या

यस्माद्विक्रमाङ्कदेवात्पलायितः समराङ्गणं स्वगृहञ्च परित्यज्य द्रुतगति-
मवलम्ब्य प्रेषावितो द्रविडो द्रविडवेशनूपः सकटं संबाधमल्पावकाशमित्यर्थः ।
'संकटं नातु संबाधः' इत्यमरः । यद्वेदेः पर्वतस्य वरीणां कन्दराणां 'वरी तु
कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । द्वारं 'स्त्री द्वाद्धारं प्रतीहारः' इत्यमरः । तस्य
प्रवेशस्तस्मिन् पर्वतकन्दराणामल्पावकाशद्वारप्रवेशे चिन्तया पराजयचिन्तया
दुर्बलं सामर्थ्यहीनमत एव कृशं देहं शरीरं बहुमन्यत प्रशंसितवान् । शरीरस्य
स्थूलत्वेऽल्पावकाशाद्रिवरीद्वारे प्रवेशाभावे स्वसरक्षणमसम्भवमिति स्वकृशत्वं
प्रशंसितवानिति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के भय से घर दुवार छोड़ कर भागा हुआ द्रविड देश का राजा, पर्वत की कन्दराओं के सकुचित द्वार में (छिपने के लिये) घुसने योग्य, चिन्ता से कृश भये हुए अपने शरीर की बहुत प्रशंसा करने लगा । अर्थात् शरीर स्थूल होने से वह उस कन्दरा में न घुस सकता और उसको छिपने का अवसर न मिलता । इसलिये अपने दुबले पतले शरीर की सराहना करने लगा ।

हरयन्तेऽद्यापि तन्नीति-विद्रुतानां दुमालिषु ।

'अलकाश्चोलकान्तानां कर्पूरतिलकाङ्किताः ॥२७॥

१ अलिका इत्यपि पाठभेदः ।

अन्वयः

द्रुमालिषु तद्गीतिविद्रुतानां चोलकान्तानाम् अलकाः अद्यापि कर्पूर-
लकाङ्किताः दृश्यन्ते ।

व्याख्या

द्रुमार्णां वृक्षाणामालयः पंक्तयस्तासु द्रुमार्णामालयो बंधु वा बनेषु तस्माद्वा-
जकुमाराद्गीतिर्भयं तथा विद्रुतानां पलायितानां, चोलकान्तानां चोलदेशस्वका-
मिनीनामलकाः केशपाशा अद्यापि कर्पूरेण कर्पूरमिश्रितेन तिलकेनाङ्किताः
शोभिता दृश्यन्ते इति विरोधः । पक्षे कर्पूरनामकतिलकनामकबुजंरङ्किताः
सम्बद्धा इति परिहारः । पतिभरणात्तद्गीतिविद्रुतानां स्त्रीणां अलकाः कर्पूर-
तिलकेनाङ्किता दृश्यन्त इति विरोधस्तत्परिहास्तु कर्पूरतिलकबुधेषु व्यासक्ता
अलका इति भावः । अत्र इलेवानुप्राणितो विरोधानासालङ्कारः ।

भाषा

उस राजा के भय से, वृक्षों के समूहों में से या जंगलों में से भागने वाली
चोल देश की नारियों के केश आज भी कर्पूरमिश्रित तिलक से शोभित दिखाई
देते हैं । विषयवा होकर, भागने वाली स्त्रियों के केश में तिलक, इस विरोध के
दूर करने के लिये उन स्त्रियों के कर्पूर और तिलक के वृक्षों से फंसे हुए केश
दिखाई देते हैं ऐसा अर्थ करने से विरोध दूर हो जाता है ।

क्षयाद्विगलितानर्घ्य-पदार्था द्रविडक्षितेः ।

प्राकारसूत्रशेषाभूत् काञ्ची तद्वाहुकम्पिता ॥२८॥

अन्वयः

तद्वाहुकम्पिता क्षयात् विगलितानर्घ्यपदार्था द्रविडक्षितेः काञ्ची प्राकार-
सूत्रशेषा अभूत् ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाञ्ज्वलस्य बाहुना भुजेन कम्पिता वधिता पक्षे संघालिता
क्षयात् क्षयमात्रादेव विगलिता नष्टा पक्षे पतित्वा अनर्घ्यपदार्था बहुमुखरत्नादि-
पदार्था यस्याः सा द्रविडक्षितेर्द्रविडराजपुत्रिभ्याः काञ्ची तत्ताननगरी पक्षे
रक्षणा प्राकारस्य प्राचीरस्य 'प्राकारो वरजः सालः प्राचीरं प्राततो वतिः'

इत्यमरः । सूत्रं भगनावशेषचिह्नस्वरैर्लंब शेषोऽवशिष्टांशो यस्याः सा पक्षे प्रकर्षेणऽकारे सूत्रमेव शेषो मस्याः साऽभूत् । इलेवानुप्राणितः समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उस राजकुमार के भुजबल ने त्रस्त और क्षणभर में जिसके बहुमूल्य रत्न नष्ट हो गए हैं ऐसी द्रविड राजा की राजधानी काञ्ची प्राकार (बाहरी दीवाल) के नष्ट हो जाने से उसके चिन्ह की लकीर मात्र शेष रह गई हो ऐसी हो गई थी । पक्ष में उस राजकुमार के बाहु से हिलाई गई द्रविड देश रूपी कामिनी की करबनी, हिलाने से बहुमूल्य रत्नों के गिर पड़ने के कारण, आकार में डोरा मात्र शेष रह गया हो, ऐसी हो गई थी ।

तेनानास्पदमात्मीय—प्रतापोत्कर्षरागिणा ।

चक्रेऽनङ्गप्रतापस्य 'वेङ्गिभूपाङ्गनाजनः ॥२६॥

अन्वयः

आत्मीयप्रतापोत्कर्षरागिणा तेन वेङ्गिभूपाङ्गनाजनः अनङ्गप्रतापस्य अनास्पदं चक्रे ।

व्याख्या

आत्मनोऽयमित्यात्मीयः प्रतापः प्रभावस्तस्योत्कर्षोऽभिबुद्धिस्तस्य रागिणाऽ-
मिलावृकेण तेन राजकुमारेण वेङ्गिभूपत्याऽङ्गनाजनौ रमणीसमूहोऽनङ्गप्रतापस्य
कामदेवप्रभावस्याऽनास्पदमनाजनं चक्रे कृतः । वेङ्गिभूपस्य पराजयावापत्ति-
सागरमग्नास्तबङ्गनाः कामसम्बन्धिविलासरतिश्रीडावीन् सकलान् सुखान्विस्मृत-
वत्य इति भावः । अथवा पतिमरणात्तासां कामकीडा सर्वथा लुप्तेति भावः ।

भाषा

अपने प्रताप का उत्कर्ष चाहने वाले उस राजकुमार ने वेङ्गिभूपाल की रानियों को कामदेव के प्रताप का अस्थान कर दिया । अर्थात् राजा के मर जाने से उनमें काम वासना लुप्त हो गई ।

^१ बेंगिदेशो भारतस्य दक्षिणपूर्वे गोदावरीकृष्णानद्योर्मध्ये विद्यमान आसीत् ।

(२२५)

आक्रान्तरिपुचक्रेण 'चक्रकोटपतेः परम् ।
लिखिताचित्रशालासु तेनामुच्यन्त दन्तिनः ॥३०॥

अन्वयः

आक्रान्तरिपुचक्रेण तेन चक्रकोटपतेः चित्रशालासु लिखिताः दन्तिनः
परम् अमुच्यन्त ।

व्याख्या

आक्रान्तं समाक्रान्तं विजितमित्यर्थः । रिपुचक्रं शत्रुचक्रबालं येन तेन
विजितारिसमूहेन तेन विक्रमाङ्कदेवेन चक्रकोटनामकस्थानस्य पतिः स्वामी तस्य
चक्रकोटवेशाधिपस्य चित्राणां शालासु गृहेषु चित्रमन्त्रिणेषु लिखिताचित्राणि
इन्तिनो गजाः परं केवलममुच्यन्त मुक्ताः । चक्रकोटपतेस्तकला गजाः स्वायत्तीकृता
इत्यर्थः । अत्र केवलं चित्रलिखिता गजा एव त्यक्ता इत्युक्त्या सर्वाऽपि गजसेना
स्वायत्तीकृतेति प्रतीत्याऽर्थापत्तिरलङ्कारः ।

भाषा

शत्रु समूह को जीतने वाले उस राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ने चक्रकोट के
राजा की चित्रशाला में चित्रित हाथियों को ही केवल छोड़ दिया अर्थात् उसके
सब हाथी ले लिये ।

कृतकार्यः परावृत्य कियत्यप्यञ्चनि स्थितः ।

अथ गम्यत्वमरतेरकस्मादेव सोऽगमत् ॥३१॥

अन्वयः

अथ कृतकार्यः सः परावृत्य कियति अञ्चनि अपि स्थितः (सन्)
अकस्मात् एव अरतेः गम्यत्वम् अगमत् ।

व्याख्या

अथ दिग्विजयानन्तरं कृतं कार्यं दिग्विजयकृत्यं येन सः सम्पादितोद्देश्यः

---

१ बँगिदेशस्योत्तरतश्चक्रकोटनगरमासीत् । एतत्प्रदेशो हस्तिनामधिकता
'आहने अकबरी' पुस्तकेनाऽपि समर्थ्यते ।

स विष्णुमाञ्जुवेवः परावृत्य विवृत्य कियत्यञ्जन्यपि मार्गेऽपि स्थितस्तन् विजय-
प्रवेशात्परावृत्य स्ववेशमार्गे कियद्दूरं समागतोऽपि सप्तकस्मादेवाऽऽकितोपनत-
भरतेष्टेगस्य सम्यत्वं पात्रत्वमगमत् प्राप्तः ।

भाषा

बाद में दिग्विजय का कार्य सम्पन्न कर लौटते हुए मार्ग में कुछ दूर भी
आजाने पर, वह अकस्मान् अशान्ति का पात्र बन गया अर्थात् वह उद्विग्न
हो उठा ।

स शङ्कातङ्कमासाद्य स्फुरणाद्रामचक्षुषः ।

श्रेयोऽस्तु तातपादाना-मिति सास्त्रमवोचत ॥३२॥

अन्वयः

सः वामचक्षुषः स्फुरणात् शङ्कातङ्कम् आसाद्य तातपादानां श्रेयः अस्तु
इति सास्त्रम् अवोचत ।

व्याख्या

स राजकुमारो वामं दक्षिणेतारं चक्षुर्नयनं तस्य वामनयनस्य स्फुरणाञ्च-
कनात् शङ्कायाः सन्देहस्याऽऽतङ्कं भयभासाद्य प्राप्य तातपादानां पूज्यचरणानां
(मम पितुः) श्रेयः कस्याणमस्त्विति वचोऽज्रेणाऽभ्युषा सहितं यथास्यात्तथाऽवोच-
तोक्तवान् ।

भाषा

बाईं आँख के फड़कने से सन्देह से भयभीत होकर उसने आँसू बहाते हुए
पिता जी का शुभ हो, ऐसा कहा ।

अदृश्यैः कैश्चिदागत्य चिन्तया शून्यचेतसः ।

तस्यामङ्गलवार्तव कापि कर्णे न्यधीयत ॥३३॥

अन्वयः

अदृश्यैः कैश्चित् इव आगत्य चिन्तया शून्यचेतसः तस्य कर्णे का अपि
अमङ्गलवार्ता न्यधीयत ।

व्याख्या

अवस्यैरदुष्टिगोचरैः कैश्चिद्विद्याऽनिर्दिष्टनामकैरिवाऽऽगत्य संप्राप्य चिन्तयाऽऽ-
ध्यानेन 'स्याच्चिन्तास्मृतिराध्यानम्' इत्यमरः । शून्यं चेतश्चित्तं यस्य तस्य
विवेकरहितहृदयस्य 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । तस्य
विष्णमाङ्गवेद्यस्य कर्णे श्रोत्रे काऽपि काचित् विशिष्टाऽप्यमङ्गलवार्ताऽऽनुभवस्तान्तो
न्यधीयत स्थापिता कथितेत्यर्थः ।

भाषा

* प्रत्यक्ष पहिचान में न आने वाले लोगों के समान कुछ लोगों ने मानो
आकर चिन्ता से शून्य हृदय उस राजपुत्र के कान में कोई अमङ्गल बात कही ।

**शुभाशुभानि वस्तूनि संमुखानि शरीरिणाम् ।
प्रतिबिम्बमिवायान्ति पूर्वमेवान्तरात्मनि ॥३४॥**

अन्वयः

संमुखानि शुभाशुभानि वस्तूनि शरीरिणाम् अन्तरात्मनि प्रतिबिम्बम्
इव पूर्वम् एव आयान्ति ।

व्याख्या

संमुखानि समुखमागतानि सन्निकटवर्तीनीत्यर्थः । शुभं मङ्गल्यमशुभमङ्गल्यं
तानि मङ्गल्यामङ्गल्यानि वस्तूनि घटनाः शरीरिणां प्राणिनामन्तरात्मनि प्रति-
बिम्बमिव प्रतिच्छाद्यमिव प्रागेवाऽऽयान्ति पूर्वमेव समागच्छन्ति । भवितव्यतायाः
परिज्ञानं प्राणिनामन्तः प्रथममेव सूचितम्भवतीति भावः ।

भाषा

निकट भविष्य में होने वाली शुभ और अशुभ घटनाएँ प्राणियों के हृदय
में प्रतिबिम्ब के समान पहिले ही प्रतिबिम्बित हो जाती हैं ।

**अवगाहितनिःशेष-शास्त्रनिर्मलधीरपि ।
अकारणमसौ प्राप्तः कुमारो यदधीरताम् ॥३५॥**

अन्वयः

अत् अवगाहितनिःशेषशास्त्रनिर्मलधीः अपि असौ कुमारः अकारणम्
अधीरतां प्राप्तः ।

व्याख्या

यद्यस्मात् कारणावगाहितानि विलोडितानि निःशेषशास्त्राणि सकलागमा-
स्तैर्निर्मला विशदा धीर्बुद्धिर्यस्य सः 'बुद्धिर्मनीषा धिवणा धीः प्रज्ञा शोभधी मतिः'
इत्यमरः । निर्मलितसकलशास्त्रतत्त्वतया विशदप्रज्ञोऽपि असौ कुमारो विक्रमाङ्क-
वेद्योऽकारणं कारणरहितं यथा स्यात्तथाऽधीरतां चाश्वत्थं प्राप्तः । तच्चिन्तो
भूवित्यर्थः । यदित्यनेन पूर्वश्लोकार्थः सम्बद्ध्यते ।

भाषा

इस कारण से सम्पूर्ण शास्त्रों के अध्ययन से निर्मल बुद्धि वाला भी वह
राजकुमार निष्कारण ही अधीर हो उठा ।

सर्वस्वदानमालोच्य दुर्निमित्तप्रशान्तये ।

अप्रयायमसौ चक्रे ततः कृष्णानदीतटे ॥३६॥

अन्वयः

ततः असौ दुर्निमित्तप्रशान्तये सर्वस्वदानम् आलोच्य कृष्णानदीतटे
अप्रयायं चक्रे ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरमसौ प्रसिद्धः कुमारो दुर्निमित्तस्य वामाक्षिस्फुरणकम्पबुद्धशकुनस्य
प्रशान्तये निवारणाय सर्वस्वस्य विजयापहतानां सकलवस्तूनां दानं पात्रेषु वितरणं
समालोच्य निर्धार्य कृष्णानद्यास्तटे तीरेऽप्रयाणमवस्थानं चक्रे । तत्रैव स्थितोऽभू-
वित्यर्थः ।

भाषा

इसके अनन्तर वह (बाईं ओर का फड़कना रूप) बुरे शकुन की शान्ति
के लिये, विजय में प्राप्त सब वस्तुओं का दान कर देने का निश्चय कर,
कृष्णा नदी के तट पर रुक गया ।

स तत्त्वज्ञात्परिम्पान-मुखं संमुखपातिनम् ।
ददर्श राजधानीतः प्रधानं दूतमागतम् ॥३७॥

अन्वयः

सः तत्त्वज्ञात् राजधानीतः आगतं परिम्पानमुखं संमुखपातिनं प्रधानं दूतं ददर्श ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवस्तत्त्वज्ञात् तस्मिन्नेव समये राजधानीतः कल्याणपुरत आगतं प्राप्तं परिम्पानं ग्लानिपरीतं मुक्तमाननं यस्य तं विमिश्रितवदनमित्यर्थः । संमुखमग्रे पतति समागच्छतीति संमुखपाती तं संमुखमागच्छन्तं प्रधानं विमिश्रितं दूतं संबेशहरं 'स्यात्संबेशहरो दूतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ।

भाषा

उसी समय उसने कल्याणपुर से आए हुए उदास मुख वाले सामने उपस्थित मुख्य दूत को देखा ।

अथ कुलकेन दूतं वर्णयति कविः—

अप्रियावेदने जिह्वा-मवगम्य पराङ्मुखीम् ।
कथयन्तमिवानर्थं श्वासैरत्यर्थमायतैः ॥३८॥

अन्वयः

अप्रियावेदने जिह्वां पराङ्मुखीम् अवगम्य अत्यर्थम् आयतैः श्वासैः अनर्थं कथयन्तम् इव (तं राजनन्दनः पप्रच्छ ।) इति द्विषत्वारिरासमेन श्लोकेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

अप्रियास्याऽशुभवृत्तान्तस्याऽऽवेदने कथने जिह्वां रसनां पराङ्मुखीं विमुखी-मनुद्युक्तामित्यर्थः । अवगम्य ज्ञात्वाऽप्यर्थमत्यन्तमायतैर्बाधैः श्वासैः स्वसनेः करणैरनर्थमनिष्टं कथयन्तमिव विज्ञापयन्तमिव (राजनन्दनः पप्रच्छेति द्विषत्वा-रिरासमश्लोकेन सम्बन्धः) । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अप्रिय बात कहने को जीम प्रस्तुत नहीं है ऐसा समझ कर मानों जोर २ से सांस भर कर अनिष्ट बात कहने वाले (दूत को राजपुत्र ने पूछा ।) यह ४२ वे श्लोक से सम्बन्धित है ।

निर्यङ्गिरतिमात्रोष्णैर्मुखनिश्वासवायुभिः ।

निवेदयन्तं दुर्वार्तावज्जानलमुपस्थितम् ॥३६॥

अन्वयः

निर्यङ्गिः अतिमात्रोष्णैः मुखनिश्वासवायुभिः उपस्थितं दुर्वार्तावज्जानलं निवेदयन्तम् (दूतं पप्रच्छेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

निर्यङ्गिर्निगच्छाङ्गिरतिमात्रोष्णैः प्रकामोष्णैर्मुखस्य वदनस्य निश्वासवायुभिः श्वसनपथनैरुपस्थितं विद्यमानं दुर्वार्ताज्जानलं एव वज्जानिः कुलिश-बन्धितं निवेदयन्तं प्रकटयन्तम् (दूतं पप्रच्छेति सम्बन्धः ।) मुखनिश्वासवायु-करणकदुर्वार्तारूपवज्जानिप्रकटनक्रियाया दूते उत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षा रूपकानु-प्राणिता ।

भाषा

विद्यमान दुर्वार्ता रूपी वज्जानि को अपने मुख से हाँपने में निकलने वाले अत्यन्त गरम २ श्वास रूपी वायु से प्रकट करने वाले (राजदूत को पूछा ।) अग्नि के संसर्ग से श्वासवायु का गरम हो जाना स्वाभाविक है ।

ककुभां भर्तृभक्तानां पृच्छन्तीनां नृपस्थितिम् ।

विद्रवन्तमिवाभान्तमत्यन्तत्वरितैः पदैः ॥४०॥

अन्वयः

नृपस्थितिं पृच्छन्तीनां भर्तृभक्तानां ककुभाम् अत्यन्तत्वरितैः पदैः विद्रवन्तम् इव आभान्तम् (दूतं पप्रच्छ ।)

व्याख्या

नृपस्य राज्ञः स्थितिमवस्थां पृच्छन्तीनां जिज्ञासमानानां भर्तृभक्तानां स्वामि-

स्वकपराजभक्तानां ककुभां विक्षां विक्षो विगङ्गनाः प्रतीत्यर्थः । 'विज्ञास्तु ककुभः काष्ठा आशास्य हरितश्च ताः' इत्यमरः । अत्यन्तस्वरितैरत्यन्तक्षीप्रणामिभिः पदैश्चरर्णविब्रवन्तमिव भावन्तमिवाऽऽभान्तं भासमानम् (दूतं पप्रच्छ ।)

भाषा

राजा की खबर पूछने वाली, अपने स्वामी की भक्त विशाओ की तरफ अत्यन्त वेग से भाग चलने वाले (दूत को देखा ।)

अनर्थवार्ताबहूनि—महापातकदूषितम् ।

गणयित्वेव धैर्येण सर्वथापि निराकृतम् ॥४१॥

अन्वयः

अनर्थवार्ताबहूनिमहापातकदूषितं गणयित्वा इव सर्वथा अपि धैर्येण निराकृतं (दूतं पप्रच्छ ।)

व्याख्या

अनर्थवार्ताया अनिष्टवृत्तान्तस्य बहूनेन प्रापणेन धारणेन वा यन्महापातकं महापापं तेन दूषितं कलुषितदूषयं गणयित्वेव विविक्तेषु धैर्येण धीरतया कर्त्रा सर्वथाऽपि सर्वप्रकारेणाऽपि निराकृतं परित्यक्तं (दूतं पप्रच्छ ।) अनिष्टवृत्तान्तधारण-महापापमेवं विगणय्य धैर्येणाऽपि त्यक्तसङ्गमित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः

भाषा

अशुभ वार्ता को धारण करने के पाप से मानो दूषित समझ कर धैर्य से एकदम परित्यक्त अर्थात् अधीर (दूतको पूछा ।) ।

कृतप्रणाममासन्नमथ तं राजनन्दनः ।

कुशलं तातपादानामिति पप्रच्छ वत्सलः ॥४२॥

अन्वयः

अथ वत्सलः राजनन्दनः आसन्नं कृतप्रणामं तं तातपादानां कुशलम् इति पप्रच्छ ।

व्याख्या

अवाप्तान्तरं वत्सलः पितृविषयकत्नेहवान् राजनन्वनो राजकुमार आसन्नं
समीपागतं कुलप्रणामं कुलनमस्कारं तं दूतं तातपादानां मम पितृचरणानां कुशलं
क्षेममस्तीति 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः । पञ्चष्ठ पृष्ठवान् ।

भाषा

इसके अनन्तर पास में आकर प्रणाम करने वाले उस दूत को पिता का प्रेम
रखने वाले राजपुत्र ने पिता जी कुशल तो है, ऐसा पूछा ।

पञ्चभिः कुलकं, पञ्चस्त्रोकात्मकं कुलकं मत्र समाप्तमित्यर्थः ।

उपविश्य शनैः पार्श्वे स निरुत्साह्या गिरा ।

कथयामास नासाग्र-विलुठद्वाष्पशीकरः ॥४३॥

अन्वयः

सः पार्श्वे शनैः उपविश्य नासाग्रविलुठद्वाष्पशीकरः (सन्) निरुत्साह्या
गिरा कथयामास ।

व्याख्या

त दूतः पार्श्वे समीपे शनैर्मन्वमुपविश्य स्थित्वा नासाग्रे नासिकाग्रे विलुठन्तो
वर्तमाना वाष्पशीकरा अधुबिन्ववो यस्यैवं भूतस्सन् 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः'
इत्यमरः । निरुत्साह्योत्साहशून्यमा गिरा वाचा 'गीर्वाणाणी सरस्वती'
इत्यमरः । कथयामास उवाच ।

भाषा

वह दूत धीरे से पास में बैठ कर, नासिका के अग्रभाग में आँसू की बूद से
युक्त होकर अनुत्साहित वाणी से बोलने लगा ।

विधेहि दृढमात्मानं मावधीरय धीरताम् ।

कुमार व्यापिपत्येव दुर्वाताप्रलयाम्बुदः ॥४४॥

१ छन्दोबद्धपदं पद्येन मुक्तेन मुक्तकम् । द्वाभ्यान्तु युग्मकं संदानितकं
निमिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ।

२ निरुत्सवयेत्यपि पाठः

अन्वयः

हे कुमार आत्मानं दृढं विवेहि धीरतां मा अबधीरय एषः दुर्बोर्तो-
प्रलयान्मुदः व्यापिपति ।

व्याख्या

हे कुमार ! हे राजकुमार ! विक्रमाङ्कदेव ! आत्मानं त्वं दृढं निश्चलं
विवेहि कुद । धीरतां धैर्यं माऽबधीरय मा तिरस्कुद । एष अग्रे कथनीयो
दुर्बोर्तोऽप्योऽमङ्गल्यवृत्तान्तरूपः प्रलयान्मुदः प्रलयकालिकमेघो व्यापिपति व्यापारं
करोति । प्रलयकालिकमेघजन्यकष्टसमां कष्टप्रदां वार्तां श्रोतुं धैर्ययुक्तो
भवेति भावः ।

भाषा

हे राजकुमार ! विक्रमाङ्कदेव ! अपने को कडा बनालो । धैर्य मत छोड़ो ।
आगे कहा जाने वाला बुरा वृत्तान्त रूपी प्रलयकाल का मेघ अब व्यापार करने
जा रहा है । अर्थात् प्रलयकाल के मेघ से होने वाले कष्ट के समान कष्ट
देने वाली दुःखद वार्ता अब मैं सुनाने जा रहा हूँ । इसलिये दृढ़ होकर
धैर्य से सुनो ।

आपाण्डुपाण्ड्यभालोल-चोलमाक्रान्तसिंहलम् ।

देवस्त्वद्विजयं श्रुत्वा भेजे सुखमयीं स्थितिम् ॥४५॥

अन्वयः

देवः आपाण्डुपाण्ड्यम् आलोलचोलम् आक्रान्तसिंहलं त्वद्विजयं
श्रुत्वा सुखमयीं स्थितिं भेजे ।

व्याख्या

देवो राजाऽऽहवमल्लदेव आपाण्डुरासमन्तात्पाण्डुः पाण्डुरः 'हरिजः पाण्डुरः
पाण्डुः' इत्यमरः । पाण्ड्यः पाण्ड्यनृपो येन तमासमन्तात्सोल्लङ्घलश्चोलदेशभूपो
येन तमाक्रान्तः सिंहलः सिंहलद्वीपो येन तं तब भवतो विजयं विग्विजयं श्रुत्वाऽऽ-
कर्ण्य सुखमयीं सुखकामुभवभूतां स्थितिमवस्थां भेजे प्राप ।

भाषा

राजा आहवमस्तु देव ने पाण्डुराजा को निस्तेज करने वाले चोलराजा को जबड़हुट में डालने वाले और सीलोन के राजा को परास्त करने वाले तुम्हारे विजय को सुन कर सुखमय अवस्था का अनुभव किया । अर्थात् राजा को अत्यन्त हर्ष हुआ ।

अकाण्डे विधि चाण्डालस्तस्मै दाहज्वरं ददौ ।

न कैश्चिदपि लभ्यन्ते निष्कम्पाः सुखसंपदः ॥४६॥

अन्वयः

अकाण्डे विधिचाण्डालः तस्मै दाहज्वरं ददौ । कैश्चित् अपि निष्कम्पाः सुखसम्पदः न लभ्यन्ते ।

व्याख्या

अकाण्डेज्वरसरे विधिर्ग्रहं चाण्डालो बुष्टकार्यकर्ता तस्मै राज्ञे दाहज्वरं^१ ज्वरविशेषं महासंतापकरं ज्वरमित्यर्थः । ददौ दत्तवान् । विधिवशादसमय एव स दाहज्वराकान्तोऽभूदित्यर्थः । कैश्चिदपि भाग्यवद्भिर्निष्कम्पाः कम्पेन चाञ्चल्येन रहिता निष्कम्पा विघ्नरहिताः सुखसम्पदः सुखसम्पत्तयो न लभ्यन्ते न प्राप्यन्ते । पूर्वार्द्धेऽस्योत्तरार्द्धेन समर्थनार्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

बेमौके ही चाण्डाल विधि ने राजा को दाहज्वर से पीड़ित कर दिया । कोई भी मनुष्य विघ्न रहित सुखसम्पत्ति को नहीं प्राप्त कर सकते ।

अपरिश्रान्तसन्तापश्चन्दनालोपनेन सः ।

त्वदङ्कपालोपेयूषमाचकाङ्क्ष पुनः पुनः ॥४७॥

^१ वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्व तथा वमि ।

कण्ठोष्ठमुखनासाना पाकः स्वेदश्च जायते ॥

प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छादाहो मदस्तृषा ।

पीतविष्मूत्रनेत्रत्व पैत्तिके भ्रम एव च ॥

इति दाहज्वरलक्षणम् । (चक्रपाणिदत्तोक्तम्)

अम्बयः

सः चन्दनालेपेन अपरिभ्रान्तसन्तापः सन् त्वदङ्गपालीपेयूषं पुनः पुनः
आचकाङ्क ।

व्याख्या

स राजा दाहज्वरे संजाते सति चन्दनस्य श्रीलङ्कायाऽऽलेपेनाऽङ्गेषु सर्वतः
प्रलेपेन न परिभ्रान्तः शान्तिमुपगतः संतापो दाहो यत्सर्वंभूतस्सन् तव विष्णु-
देवस्याऽङ्गपाली आचलेवः स एव पेयूषममृतं हृदयस्य शैत्यापावकत्वात्स्वत्परि-
रम्भणरूपमुष्णं पुनः पुनः मुहुराचकाङ्कसाऽभिलषितवान् ।

भाषा

दाहज्वर से पीड़ित वह राजा सर्वाङ्ग में चन्दन के लेप से भी शान्ति न
प्राप्त कर तुम्हारे आलिङ्गन रूप अमृत की कामना करने लगा ।

क्रमादर्धप्रबुद्धानि शिशिषे वीक्षितानि सः ।

वासवस्येव दूतेषु कुर्वन्गजनिमीलिकाम् ॥४८॥

अम्बयः

सः वासवस्य दूतेषु गजनिमीलिकां कुर्वन् इव क्रमात् अर्धप्रबुद्धानि
वीक्षितानि शिशिषे ।

व्याख्या

स राजा वासवस्येन्द्रस्य 'वासवो वृत्रहा कृषा' इत्यमरः । दूतेषु संवेश-
हारकेषु स्वर्गदूतेष्वित्यर्थः । गजस्य हस्तिनो निमीलिकेव निमीलेव निमीलिका
तां हस्तिप्रवृत्तदृग्ध्यापारं कुर्वन्निव विस्तारयन्निवोपेक्षां कुर्वन्निवेत्यर्थः । क्रमात्
क्रमशोऽर्धप्रबुद्धान्यर्धविकसितानि वीक्षितानि वर्तमानध्यापारान् शिशिषे कर्तुमारम्भे ।
शिवसायुष्येऽङ्गुः स नृपः स्वर्गदूतानपि न बहुमन्यते स्म । रोगस्याऽऽप्यात्मान-
रणकालिकार्थनिश्चितार्थप्रबुद्धनेत्रेऽधारयदिति भावः ।

भाषा

वह राजा मानो इन्द्र के दूतों पर अर्थात् स्वर्गदूतों के उसे बुलाने आने पर
हाथी की आँखों के समान आँखें बनाता हुआ, अशुली आँखें ही रखने लगा ।

शिवसायुज्य की इच्छा रखने वाले उस राजा को मानों स्वर्गदूतों का कोई महत्व ही नहीं है ऐसा प्रकट करते हुए वह मरणकालिक अधलुली आँखें रखने लगा ।

अन्तर्दाहमिवालोक्ष्य प्रियां कीर्तिं विनिर्गताम् ।

दर्शयन्दर्शनज्योत्स्ना-मयोवाच स मन्त्रिणः ॥४६॥

अन्वयः

अथ सः मन्त्रिणः अन्तर्दाहम् आलोक्ष्य विनिर्गतां प्रियां कीर्तिं इव दर्शनज्योत्स्नां दर्शयन् उवाच ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं स राजा मन्त्रिण आमात्यान्प्रति मन्त्रिणामित्यर्थः अन्तर्दाहमन्तः सन्तापमालोक्ष्य बुद्ध्वा विनिर्गतां बहिर्निःसृतां प्रियां हृद्यां कीर्तिमिव यथा इव शुक्लत्वादृशनज्योत्स्नां दन्तमन्त्रिकां 'मन्त्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । दर्शयन् प्रकटयन्नुवाच जगाव ।

भाषा

इसके बाद वह राजा मन्त्रियो को घबड़ाया हुआ देख कर, बाहर निकलने वाली अपनी (सफ़ेद) प्रिय कीर्ति के समान दन्तकान्ति को फैलाते हुए कहने लगा ।

क्षिप्ता मुकुटमाणिक्य-पट्टिकासु महीभुजाम् ।

टङ्कनेव प्रतापेन निजाज्ञाक्षरमालिका ॥५०॥

अन्वयः

महीभुजां मुकुटमाणिक्यपट्टिकासु प्रतापेन टङ्कने इव निजाज्ञाक्षरमालिका क्षिप्ता ।

व्याख्या

महीं भुञ्जन्ति ते महीभुजस्तेषां राज्ञां मुकुटानां किरीटानां माणिक्याण्येव-मणय एव पट्टिकास्तासु प्रतापेन प्रभावेण टङ्कनेव पाषाणद्वारणेनैव 'टङ्कः पाषाणद्वारणः' इत्यमरः । निजस्य स्वस्याऽऽज्ञानामावेशानामक्षराणि तद्वेषक-

वर्णास्तेषां मालिका परम्परा क्षिप्तोत्कीर्णा । सर्वेऽपि राजानो ममाऽऽपालका
महसीभूता इति भावः । अतावे दक्षुत्सोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

मैंने अपने टाँकी के समान प्रताप से राजाओं के मुकुट के माणिक्य रूपी
सिल्लियों पर अपनी आज्ञाओं के अक्षर खोद दिये थे । अर्थात् सब राजा मेरी
आज्ञाओं का पालन करते थे और मेरे वश में थे ।

दिग्भित्तयः शरश्रेणि—कृतच्छिद्रपरम्पराः ।

स्वयशोराजहंसस्य प्रापिताः पञ्जरभियम् ॥५१॥

अन्वयः

शरश्रेणिकृतच्छिद्रपरम्पराः दिग्भित्तयः स्वयशोराजहंसस्य पञ्जरभियं
प्रापिताः ।

व्याख्या

शराणां बाणानां श्रेणिभिः परम्पराभिः कृतच्छिद्राणां बिलानां परम्पराः
प्रेक्ष्यो यासु ता दिक्श एव भित्तयो दिग्भित्तयः त्वं स्वकीयं यश एव कीर्तिरेव
राजहंसः क्षुब्धवर्णत्वात् तस्य पञ्जरस्य भियं शोभा प्रापिताः गमिताः । पञ्जराभि-
च्छिद्रयुक्तान्येव भवन्ति । सर्वविधु शरंशत्रून् हत्वा अतएव सर्वविधु शर-
च्छिद्रं कृत्वा संप्राप्तपशोराजहंसस्य विषपञ्जरं निमित्तमिति दिग्भित्तिभिः
पञ्जरशोभा समनुप्राप्तेति भावः । यशसि राजहंसाभेदारोपाद्रूपकम् ।

भाषा

मैंने बाणों को बरसा कर छिद्र मय की हुई दिशा रूपी भीतों को अपने
यश रूपी राजहंस के लिये पिंजड़े की शोभा को प्राप्त कराया । अर्थात् बाणों
को बरसा कर सम्पूर्ण दिशाओं के राजाओं को जीत कर सर्वत्र अपनी कीर्ति
फैला दी ।

अदस्त्रीकृता भूमिर्विमुद्रामिर्विभूतिभिः ।

नीताः कुलवधूसाम्यं साधूनां वेश्मसु भियः ॥५२॥

अन्वयः

विमुद्राभिः विभूतिभिः भूमिः अदरिद्रीकृता । साधूनां वेश्मसु श्रियः
कुलवधूसाम्यं नीताः ।

व्याख्या

विमुद्राभिरनन्ताभिर्विभूतिभिः ऐश्वर्योपायैर्मूर्धिरदरिद्रीकृता समृद्धा कृता ।
साधूनां सज्जनानां वेश्मसु गृहेषु 'गृहं गेहोवचसितं वेश्म सद्य निकेतनम्' इत्यमरः ।
श्रियो लक्ष्म्यः कुलवधूभिः प्रशस्तकुलोत्पन्नरमणीभिस्ताम्यं समानता नीताः
प्राप्तिताः । यथा कुलवधूः स्थायित्वं निश्चलत्वं च भजते तथैव सतां गेहेषु
लक्ष्म्याः स्थायित्वं निश्चलत्वं च प्रतिपादितमिति भावः ।

भाषा

मैंने दान देकर अपरिमित सम्पत्ति के साधनों से पृथ्वी की कमी दूर कर
दी । सज्जनो के घर में मैंने लक्ष्मी को कुलवधू के समान स्थायी और
निश्चल कर दिया ।

प्राप्तः कोदण्डपाण्डित्य-जातलक्ष्मीसमागमः ।

काकुत्स्थनिषिद्धस्थामा सूनुर्विक्रमलाञ्छनः ॥५३॥

अन्वयः

कोदण्डपाण्डित्यजातलक्ष्मीसमागमः काकुत्स्थनिषिद्धस्थामा विक्रम-
लाञ्छनः सूनुः (मया) प्राप्तः ।

व्याख्या

कोदण्डे धनुषि लक्षणया तद्विद्यायां 'धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्'
इत्यमरः । पाण्डित्येन प्रावीण्येन जातः प्राप्तो लक्ष्म्या सह समागमो मेलनं
यस्य सः, काकुत्स्थस्येव रामचन्द्रस्येव निषिद्धं धनमधिकमित्यर्थः । स्वाम
पराक्रमो यस्य सः, 'द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्वाम शुष्मं च । शक्तिः
पराक्रमः प्राणो विक्रमस्तत्तिशक्तिता' इत्यमरः । विक्रमः पराक्रमो लाञ्छनं
लक्षणं चिह्नं वा यस्य स विक्रमाङ्कुरेवो नाम सूनुः पुत्रो मया प्राप्तः ।

भाषा

मैंने धनुर्विद्या की पण्डिताई से लक्ष्मी का समागम प्राप्त करने वाला अर्थात्

बनुष चला कर सब राजाओं को जीत कर लक्ष्मी प्राप्त करने वाला श्री रामचन्द्र के समान अत्यधिक पराक्रमी, विक्रम चिह्न वाला अर्थात् विक्रमाङ्कदेव नाम का पुत्र पाया है ।

तेनैव युवराजत्वं समारोप्य यशस्विना ।

एष साम्राज्यभारस्य बोढा सोमेश्वरः कृतः ॥५४॥

अन्वयः

यशस्विना तेन एष एषः सोमेश्वरः युवराजत्वं समारोप्य साम्राज्य-
भारस्य बोढा कृतः ।

व्याख्या

यशः कीर्तिविद्यते यस्य स यशस्वी तेन यशस्विना कीर्तिमता तेन विक्रमाङ्क-
देवेन एषोऽयं सोमेश्वरो मम ज्येष्ठपुत्रः सोमदेवो युवराजत्वं युवराजपदं
समारोप्य प्रतिष्ठाप्य साम्राज्यस्य भारस्तस्य सकलराज्यकार्यभारस्य बोढा
धारयिता कृतः ।

भाषा

उस यशस्वी विक्रमादित्य ने ही मेरे ज्येष्ठ पुत्र सोमदेव को युवराज पद
पर बैठाकर सम्पूर्ण राज्य कार्य का भार उसको सौंप दिया ।

इति मे कृतकृत्यस्य माहेश्वरशिरोमण्योः ।

गिरिजानाथनगरे समारोहयामुत्सवः ॥५५॥

अन्वयः

इति कृतकृत्यस्य माहेश्वरशिरोमण्योः मे गिरिजानाथनगरे समारोहयाम्
उत्सवः (अस्ति) ।

व्याख्या

इतीत्थं कृतानि साधितानि कृत्यानि सर्वकार्याणि येन स तस्य कृतकृत्यस्य
सम्पादितसांसारिकसकलकृत्यस्य माहेश्वरस्य शिवस्येने इति माहेश्वराः शङ्कर-
भक्तास्तेषां शिरोमणिर्भूम्यस्तस्य मे मम गिरिजायाः पार्वत्या नाथस्य शिवस्य

पुरे शिवलोक के कैलासे समारोहार्थ गमनमुत्सव आनन्दोऽस्ति । हृतकृत्यस्य मेऽमुना शिवलोकप्राप्तिः प्रभूतप्रनौदावहेति भावः ।

भाषा

इस प्रकार सासारिक समस्त कार्यों को सफलता पूर्वक सम्पादन करने वाले वीर शङ्कर के भक्त शिरोमणि, मेरा, पार्वतीपति महादेव की कैलास नगरी में जाना, उत्सव है ।

आत्मानमुन्मदद्वाःस्थ—गलहस्तितसेवकाः ।

अगम्यमपि दैवस्य विदन्ति हतपार्थिवाः ॥५६॥

अन्वयः

उन्मदद्वाःस्थगलहस्तितसेवकाः हतपार्थिवाः आत्मानं दैवस्य अगम्यम् अपि विदन्ति ।

व्याख्या

द्वारि तिष्ठन्तीति द्वाःस्था द्वारपाला उन्मदा मवोन्मत्ताश्च ते द्वास्थाश्चोन्मदद्वास्थास्तर्गलहस्तिता गले हस्तं दत्त्वा दूरं प्रापितास्सेवका राजभक्ता येस्ते हता अज्ञानेन हताः सम्यग्ज्ञानपराङ्मुखाः पार्थिवा राजान आत्मानं स्वं दैवस्य विधेः 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । अगम्यमप्यविषयमपि विदन्ति जानन्ति । अज्ञानिनो राजानो मदेन दैवमपि तिरस्कुर्वन्तीति भावः ।

भाषा

मदोन्मत्त दरबानो द्वारा गर्दनिया देकर राजभक्त लोगों को हटवा देने वाले अज्ञानी राजा लोग अपने को दैव से भी अगम्य समझने लगते हैं । अर्थात् दुरभिमान से दैव भी उनका कुछ बिगाड़ नहीं सकता ऐसा समझने लगते हैं ।

मम शुद्धे कुले जन्म चालुक्यवसुधामृताम् ।

कियत्योऽपि गताः भोत्र-मैत्रीं शास्त्रार्थविप्रुषः ॥५७॥

अन्वयः

चालुक्यवसुधामृतां शुद्धे कुले मम जन्म कियत्यः शास्त्रार्थविप्रुषः अपि भोत्रमैत्रीं गताः ।

व्याख्या

बालक्यस्य बालक्यवर्षस्य बसुधां वृध्वीं विभ्रति पालयन्तीति बालक्यवसुधा-
भृतस्तेषां बालक्यभूपालानां मुद्धे निर्मले कुले वंशे मम जन्म जनः । 'जनार्जुन-
जन्मानि जनित्यस्तिबभूवः' इत्यमरः । कियत्सो बहुसंख्याताः शास्त्रार्थविप्रबोधि
शास्त्रार्थकथकविप्रबोधि 'युवन्ति विप्रपुपताः पुमौसो विप्रवः स्त्रियान्' इत्य-
मरः । श्रोत्रेण कर्णेन सह मैत्रीं परिचयं यताः प्राप्ताः कर्णवोचरं यता इत्यर्थः ।
श्रेष्ठबालक्यवंशे जन्मना सह शास्त्रार्थोऽपि कर्णवोचरीकृत इति भावः ।

भाषा

बालक्यवंशीय राजाओं के विषुद्ध कुल में मेरा जन्म हुआ है । शास्त्रार्थ
के कितने ही छिटे मेरे कानों में पड़े हैं । अर्थात् शास्त्रार्थों का भी मैंने बहुत
श्रवण किया है ।

जानामि करिष्यामि—वञ्चलं हतजीवितम् ।

मम नान्यत्र विश्वासः पार्वतीजीवितेश्वरात् ॥५८॥

अन्वयः

(अहं) हतजीवितं करिष्यामि—वञ्चलं जानामि । मम पार्वतीजीविते-
श्वरात् अन्यत्र विश्वासः न ।

व्याख्या

अहं हतजीवितमथमजीवनं करीष्ये हस्तिनः कर्णस्तस्याज्जन्तः प्रान्तभागस्त-
द्वञ्चलमस्थिरं जानामि वेदि । 'क्षणभङ्गुराः प्राणाः' इति श्रुतेः । मम
पार्वत्या गिरिजाया जीवितस्य जीवनस्येश्वरः शिवस्तस्मादन्यत्र स्थाने विश्वरूपो
नमाऽऽस्था नाऽस्ति । सत्यत्वस्य स्थिरत्वस्य नित्यत्वस्य वा सत्ता शिवं विहाय
नाऽन्यत्र । अतः शिवसायुज्यप्राप्तिरेव मम मुख्यमुद्देश्यमिति भावः ।

भाषा

मैं इस अथम जीवन को हाथियों के कान के प्रान्त भाग के सवुधा वञ्चल
समझता हूँ । मेरी पार्वतीपति शंकर को छोड़ कर अन्यत्र आस्था नहीं है ।
अर्थात् मैं शिवसायुज्य की कामना करता हूँ ।

उत्सङ्गे तुङ्गभद्रायास्तदेष शिवचिन्तया ।

वाञ्छाम्यहं निराकर्तुं देहग्रहविडम्बनाम् ॥५६॥

अन्वयः

तत् एवः अहं तुङ्गभद्रायाः उत्सङ्गे शिवचिन्तया देहग्रहविडम्बनां निराकर्तुं वाञ्छामि ।

व्याख्या

तत्सत्मात्कारणात् शिवसामुज्यप्राप्तिहेतोः एषोऽहं तुङ्गभद्रायास्तुङ्गभद्रा-
मात्म्या नद्या उत्सङ्गेऽङ्गे तटे इत्यर्थः । शिवचिन्तया शिवध्यानेन देहस्य
शरीरस्य ग्रहो ग्रहणं धारणमित्यर्थः । तस्य विडम्बनामुपद्रवं जन्मग्रहणदुःखं
निराकर्तुमपनेतुं वाञ्छामि समभिलषामि । शिवसामुज्येन पुनर्जन्मग्रहणदुःखं ना
भवत्स्वित्यभिलषामीति भावः ।

भाषा

शिवसामुज्य मुक्ति प्राप्त होने के लिये मैं तुङ्गभद्रा नदी के तट पर
शंकर का ध्यान करते हुए फिर से जन्म लेने के दुःख को सदा के लिये दूर
कर देने की कामना रखता हूँ ।

यातोऽप्युपकाराय कावः श्रीकण्ठसेवया ।

कृतघ्नव्रतमेतस्य यत्र तत्र विसर्जनम् ॥६०॥

अन्वयः

अयं कावः श्रीकण्ठसेवया उपकाराय यातः । एतस्य यत्र तत्र विसर्जनं
कृतघ्नव्रतम् ।

व्याख्या

अयं कावो देहः श्रीकण्ठस्य शिवस्य सेवया परिश्रव्योपकाराय स्वामीष्ट-
सिद्ध्यर्थं यातो गतः । एतस्य वपुषो यत्र तत्र तीर्थविन्यत्र विसर्जनं त्यागः कृतं
घ्नन्तीति कृतघ्नाः परोपकारविस्मरणशीलास्तेषां व्रतमनुष्ठानं कार्यमित्यर्थः ।
कृतघ्ना एव येनाऽभीष्टसिद्धिं साधयन्ति तस्य कार्यनिष्पादनावनन्तरं तावुहां धोव्यं
समाधरं न कुर्वन्ति । एवमेवाऽनेन देहेन शिवसेवाद्वारा मन महानुपकारो
जातस्तस्मादस्य तीर्थत्यागेऽप्येव परित्यागो युक्ततर इति भावः ।

भाषा

इस शरीर द्वारा शंकर की आराधना करने से मेरा बड़ा उपकार हुआ है । इसको तीर्थस्थान के अतिरिक्त अन्यत्र त्याग करना कृतघ्नता ही होगी ।

तथेति वचनं राज्ञः प्रत्यपद्यन्त मन्त्रिणः ।

उचिताचरण्ये केषां नोत्साहचतुरं मनः ॥६१॥

अन्वयः

मन्त्रिणः इति राज्ञः वचनं तथा प्रत्यपद्यन्त । केषां मनः उचिताचरण्ये उत्साहचतुरं न ।

व्याख्या

मन्त्रिणो राजसचिवा इति पूर्वोक्तं राज्ञो नृपस्य वचनं वचः 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः । तथा येन प्रकारेण राज्ञा कथितं तेनैव प्रकारेण प्रत्यपद्यन्ताऽङ्गीचक्रुः । केषां विचारशीलानां मनुष्याणां मनश्चेत उचितस्य योग्यस्य कार्यस्याऽऽचरण्ये सम्पादन उत्साहचतुरं समुत्साहितं न भवति । अपि तु सर्वेवानेव । अत्राऽर्थान्तरन्यासात्तत्कारः ।

भाषा

मन्त्रियों ने राजा के इस वचन को तदनुसार ही स्वीकार किया । ऐसे कौन विचारशील लोग हैं जिनका मन उचित कार्य करने में उत्साहित न हो ।

ततः कतिपयैरेव प्रयाणैः प्रणयिप्रियः ।

तां क्षोणीपतिरद्राक्षीद् दक्षिणापथजान्द्वीम् ॥६२॥

अन्वयः

ततः प्रणयिप्रियः क्षोणीपतिः कतिपयैः एव प्रयाणैः तां दक्षिणापथ-जान्द्वीम् अद्राक्षीत् ।

व्याख्या

ततो राजवाक्यस्य सचिवानुबोधनानन्तरं प्रणयिनां स्नेहिनां प्रियो ह्यस्यः सोऽप्याः पुण्याः पतिरीड्यरो नृपः कतिपयैरेवाऽप्यतस्त्वैरेव प्रयाणैः स्वानास्था-

नामत्तरं गत्वा तत्र किञ्चिद्विषम्य पुनः प्रस्थानेस्तां दक्षिणापथस्य दक्षिणप्रवेशस्य
जगह्वरीं यज्ञां तुङ्गभद्रानवीमद्राणीद् वदार्त ।

भाषा

इसके बाद अपने प्रेमियों के प्यारे उस राजा ने मार्ग में बोड़े ही ठहरावों
(पड़ावों) को देकर दक्षिणापथ की गङ्गा, तुङ्गभद्रा नदी का दर्शन किया ।

तुङ्गभद्रा नरेन्द्रेण तेनामन्यत मानिना ।
तरङ्गहस्तैरुत्थिप्य क्षिपन्तीवेन्द्रमन्दिरे ॥६३॥

अन्वयः

मानिना तेन नरेन्द्रेण तुङ्गभद्रा तरङ्गहस्तैः उत्थिप्य इन्द्रमन्दिरे
क्षिपन्ती इव अमन्यत ।

व्याख्या

मानविचरत्समुत्थितरस्याऽस्तीति मानी तेन मानिना 'गर्भोऽभिमानोऽहङ्कारो
मानविचरत्समुत्थितः' इत्यमरः । तेन नरेन्द्रेणाऽऽह्वयमस्तवेवमुपेय तुङ्गभद्रा
दक्षिणापथगङ्गा तरङ्गा बीज्य एव हस्ताः करास्तैस्तरङ्गकूपकरैरुत्थिप्योर्ध्वं
प्रक्षिप्येन्नस्य मन्दिरे स्वर्गे (राजानं) क्षिपन्तीव प्रापयन्तीवाऽमन्यत मेने ।
अमोत्प्रेक्षालङ्कारः । तुङ्गभद्रायां तरङ्गाभिन्नहस्तैर्जनानां स्वर्गलोकप्रापणस्य
क्रियाया उत्प्रेक्षणात् ।

भाषा

उस उन्नत चित्त राजा ने, तुङ्गभद्रा नदी, अपने तरङ्गरूपी हाथों से मानों
उसे स्वर्ग में इन्द्र के मन्दिर में उछाल रही हो, ऐसा समझा ।

उदयडा तेन डिण्डीर-पिण्डपडिक्करदश्यत ।
विमानहंसमालेव प्रहिता पञ्चसधना ॥६४॥

अन्वयः

तेन उदयडा डिण्डीरपिण्डपडिक्काः पञ्चसधना प्रहिता विमानहंसमाणा
इव अदश्यत ।

व्याख्या

तेन राज्ञा उद्दण्डाञ्जुक्ता विन्धीराणां फेनानां 'विन्धीरोद्दण्डिकः फेनः' इत्यमरः । पिण्डा शरीराणि समूहा इत्यर्थः 'पिण्डो बोले बले साम्रे वेहागारक-वेशयोः । वेहमात्रे निवाये च योक्त सिल्हकयोरपि' इति मेदिनी । तेषां चक्रित्तः श्रेणी चर्चा कमलनेत्र सप्त गृहं बत्स तेन कङ्कणा प्रहिता नृपसमयनार्थं प्रेषिता शुक्लत्वात् विमानानि ध्योमयानानि 'ध्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । एष हंसमाला हंसश्रेणिः, इवाऽवृश्यत वृष्टा । अत्र फेनपिण्डचक्रित्तौ विमानहंसमालायाः शुभ्रत्वावृत्तेक्षणान्वस्तुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उस राजा ने ऊँचे ऊँचे फेन के सफेद गोलों की कतार को; मानों ब्रह्मा ने उसको स्वर्ग में बुलाने के लिये भेजे हुए विमान रूपी हंसों की कतार हैं, ऐसा देखा ।

अतिदूरं समुत्प्लुत्य निपतद्भिः स शीकरैः ।

अराजत धराचन्द्रः प्रत्युद्गत इव ग्रहैः ॥६५॥

अन्वयः

सः धराचन्द्रः अतिदूरं समुत्प्लुत्य निपतद्भिः शीकरैः ग्रहैः प्रत्युद्गत इव अराजत ।

व्याख्या

सः प्रसिद्धः धराया भूमेश्चन्द्र इत्युः आहवमस्तवेवोऽतिदूरं सुदूरं समुत्प्लुत्यो-र्ध्वगत्वा निपतद्भिः रजस्तावापतद्भिः शीकरैरम्बुकर्णैः 'शीकरोऽम्बुकर्णः स्मृताः' इत्यमरः । ग्रहेर्बुधशुक्रादिग्रहनक्षत्रैः प्रत्युद्गत इव सम्भ्रान्तप्रवर्तनार्थं कृतारम्भु-स्थान इवाऽराजत शुशुभे । शुभ्रत्वाद्बुधैः स्थानस्थितत्वाच्चाऽम्बुकर्णेषु ग्रहत्वा-मेव । शीकराणामुत्प्लुत्य पुनः पतने ग्रहकर्तृकाभ्युत्थानक्रियाया उत्प्रेक्षणात् क्षियोत्प्रेक्षा ।

भाषा

वह पृथ्वी का चन्द्र राजा, बहुत ऊँचे उठकर नीचे गिरने वाले जलकणों से मानों बुध शुक्र आदि ग्रहों द्वारा आदर में उत्थापन दिया गया हो, ऐसा शोभित हुआ ।

तत्रावतीर्य धौरेयो धीराणां धरणीपतिः ।
स्नात्वा चयङ्गीशचरण-द्वन्द्वचिन्तापरोऽभवत् ॥६६॥

अन्वयः

धीराणां धौरेयः धरणीपतिः तत्र अवतीर्य स्नात्वा चयङ्गीशचरणद्वन्द्व-
चिन्तापरः अभवत् ।

व्याख्या

धीराणां धौरेयतां धौरेयो धुरीणः 'धूबहे धुर्यं धौरेयधुरीणास्तधुरन्धराः'
इत्यमरः । धरण्या धरायाः 'धरा धरित्री धरणी' इत्यमरः । पतिः स्वामी
भूपतिराहवमल्लदेवस्तत्र तुङ्गभद्रानद्यामवतीर्य प्रविश्य स्नात्वा स्नानं विधाय
चयङ्ग्याः पार्वत्या ईशः पतिश्चण्डीशस्तस्य शिवस्य चरणद्वन्द्वस्य पादयुगलस्य
चिन्ता ध्यानं तत्र परो लज्जः शिवचरणयुगलध्यानतत्परोऽभवत् ।

भाषा

धीरो का अग्रणी वह आहवमल्लदेव राजा तुङ्गभद्रा नदी में उतर कर बीर
स्नाना करके शकर भगवान् के चरण युगल के ध्यान में तत्पर हो गया ।

अदत्त चापरिच्छिन्नमस्त्रिभुजः काञ्चनोत्करम् ।
न कुच्छेऽपि महाभागास्त्यागव्रतपराङ्मुखाः ॥६७॥

अन्वयः

अस्त्रिभुजः (सः) अपरिच्छिन्नं काञ्चनोत्करं अदत्त च । महाभागाः
कुच्छे अपि त्यागव्रतपराङ्मुखाः न (भवन्ति) ।

व्याख्या

अस्त्रिभुजः प्रसन्नमानसः स अपरिच्छिन्नमस्त्रिभुजं काञ्चनस्य सुवर्णस्योत्करं समूहं
अदत्त च दानपात्रेभ्यः समर्पितवान् च । महाभागा महाभाग्यवन्तो जनाः कुच्छेऽपि
कष्टे समापतितेऽपि त्यागव्रतादानानुष्ठानात्पराङ्मुखा विमुखा न भवन्ति ।
अत्रार्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः । "सामान्यं वा विशेषो वा यदन्येन समर्थ्यते ।
यसु सोऽर्थान्तरन्यासस्तावन्मन्त्रेण वा" ।

भाषा

बीर उस राजा ने प्रसन्न चित्त से अपरिमित सुवर्ण के ढेरों का दान किया ।
महा भान्धसाली लोग कष्ट आने पर भी दानानुष्ठान से विमुख नहीं होते ।

प्रविश्य कण्ठदघ्नेऽथ सरितोये जगाम सः ।

कल्लोलतूर्यनिर्घोषै—चन्द्रचूडामयोः पुरीम् ॥६८॥

अन्वयः

अथ सः कण्ठदघ्ने सरितोये प्रविश्य कल्लोलतूर्यनिर्घोषैः चन्द्रचूडामयोः
पुरीं जगाम ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं स राजा कण्ठदघ्ने गलप्रमाणे कण्ठदघ्नमित्यत्र कण्ठः प्रमाण-
मस्येति विग्रहे 'प्रमाणे द्वयसन्बध्नज्मात्रयः' इति सूत्रेण बध्नाच् प्रत्ययः ।
सरितस्तुङ्गभद्रानद्यास्तोये जले प्रविश्य गत्वा कल्लोला उल्लोलाः 'महत्सुल्लोल-
कल्लोलौ' इत्यमरः । एव तूर्याणि बाद्यविशेषाः "तुरही" इति भाषायां
प्रसिद्धाः । तेषां निर्घोषैश्शब्दैस्तह चन्द्र एव हिमाक्षरेव 'हिमाक्षुश्चन्द्रमाश्चन्द्र
इन्दुः कुमुदबन्धवः' इत्यमरः । चूडामणिशिखरोभूषणं यस्य तस्य शिखस्य पुरीं
कैलासं जगाम प्राप्तवान् ।

भाषा

अनन्तर तुङ्ग भद्रा नदी में गले तक पानी में खड़े होकर लहरों के ऊँचे २
शब्द रूपी तुरही की ध्वनि के साथ वह राजा शंकर की कैलास नगरी में
चला गया ।

पद्ययुग्मेन राजकुमारावस्थां वर्णयति कविः—

इत्युक्त्वा विरते तत्र कृतनेत्राम्मुदुर्दिनः ।

इतासिधेनुः पार्श्वस्रैः साक्रन्दगलकन्दलः ॥६९॥

स्वभावादार्रमावेन पितृस्नेहाच्च तादृशः ।

तथा स्रोद वपुषा भृष्टलुठितेन सः ॥७०॥

अन्वयः

इति कस्त्वा तत्र विरते (सति) कृत्तनेत्राम्बुदुर्बिनः पार्श्वस्थैः हतासिधेनुः
साकन्दगलकन्दसः सः स्वभावात् आर्द्रभावेन तादराः पितृस्नेहात् च
भूपृच्छलुठितेन वपुषा तथा करोष ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तमनुक्त्वा कथयित्वा तत्र कृते विरते विधाममुपगतवति सति कृत्त
सम्पादितं नेत्राम्बुभिर्नयननिर्गताभ्रजलैर्दुर्बिनं मेघावृतविवसो येन सः 'मेघच्छन्नेऽम्बु
दुर्बिनम्' इत्यमरः । अश्रुवृष्टिं कुर्वन्नित्यर्थः । पार्श्वे तिष्ठन्तीती पार्श्वस्थास्तैः
समीपचरैर्जनैः हता गृहीता असिधेनुश्छुरिका यस्य स 'छुरिका चासिधेनुका'
इत्यमरः । आकन्देनाऽऽर्तनादेन सहितो गल एव कन्दलो नाको यस्य सः
राजकुमारः स्वभावात्प्रकृत्यैवाऽऽर्द्रभावेन स्निग्धभावेन 'भावः सत्तास्वभावा-
भिप्रायच्छेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । तावुशस्तथाभूतावनिर्वचनीयास्तितृस्नेहाण्य
पितृप्रेम्णवच्च भुवः पृष्ठे भूपृष्ठे भूमितले लुठितमितस्ततः परावर्तितं तेन वपुषा
शरीरेण 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वस्त्रं विग्रहः' इत्यमरः । तथैवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण करोष रोषनं कृतवान् ।

भाषा

इस प्रकार कह कर दूत के चुप होने पर अपने आँखों के आँसुओं से मेघ के
ऐसी वृष्टि करने वाला, पास के लोगो ने कही दुःख से वह अपना प्राणान्त न
करले इस भय से जिसकी छुरी छीन ली है ऐसा पुष्काफाड कर रोने वाला,
वह राजकुमार, स्वभाव से ही कोमल हृदय होने से तथा वैसे पितृस्नेह से
जमीन पर लोट २ कर इस प्रकार विलाप करने लगा ।

एवंविधदुराचार—गृहीतनियमं यमम् ।

मन्यते स्म यथा वंशे तिग्मांशुरपि कण्टकम् ॥७१॥

यथा तिग्मांशुः अपि एवंविधदुराचारगृहीतनियमं यमं वंशे कण्टकं
मन्यते स्म ।

व्याख्या*

स तथा करोषेति पूर्वपक्षोक्तेन तथाशब्देन सहाऽन्यस्यो यथा शब्दः साकाक्ष्यः ।
स तथा करोष यथा येन कारणेन तिग्मांशुः सूर्यो यमयिताऽप्येवंविधदुराचाराय

सस्य पितुमारण्यकपात्याचाराय धर्मपरावधानां मृत्यव इत्यर्थः । गृहीतः स्वीकृतो निमग्नो निवचनो येन तं यमं कृतान्तं बन्धे सूर्यवंशे कण्ठनां कुलकलङ्कं अम्यतेस्म ज्ञातवान् ।

भाषा

राजकुमार विक्रमाङ्कदेव के वैसे रोने से यमराज के पिता सूर्य भी, उसके पिता के सदृश धर्मात्माओं को जान से मार डालने का दुराचार का काम करने के नियमी, अपने पुत्र यमराज को सूर्यवंश का कलङ्क समझने लगे ।

एतद्बुद्धुःस्नानमिज्ञेभ्यो दिनेभ्यः स्पृहयन्नुहुः ।

दिवसोऽपि यथात्मानं मन्दभाग्यममन्यत ॥७२॥

अन्वयः

यथा एतद्बुद्धुःस्नानमिज्ञेभ्यः दिनेभ्यः मुहुः स्पृहयन् दिवसः अपि आत्मानं मन्दभाग्यम् अमन्यत ।

व्याख्या

यथेति पदं पूर्वोक्तस्य तथा दरोवेति वाक्यस्य तथा शब्देनाऽन्वेति । स तथा दरोष यथा येन कारणेनैतद्बुद्धुःस्नान्याऽऽह्वमल्लमृत्युज्यराजकुमारविलापादि-
बुद्धानि तेषामनमिज्ञा अपरिचितास्तेभ्यो दिनेभ्यो दिवसेभ्यो मुहुः पुनःपुनः
स्पृहयन्नभिलषन् दिवसोऽपि राजकुमारकृतविलापदिवसोऽप्यात्मानं स्वं मन्दभाग्यं
हृतभाग्यममन्यत मेने । अन्यदिवसा मत्तो भाग्यवन्तो वैरिषं महद्बुद्धं नाऽनु-
भूतमिति चिन्तयति स्मेति भावः ।

भाषा

राजकुमार विक्रमाङ्कदेव के वैसे रोने से वह दिन भी, ऐसे क्लेश से अनभिज्ञ अन्य दिवसों के समान ही हम होते तो अच्छा था, ऐसी अनिलाषा करते हुए अपने को हृतभाग्य समझने लगा ।

“विशेषकम्” त्रिभिः पदैर्यत्र वाक्यसमाप्तिर्भवति तद्विशेषकं संवामितकं तिलकं वा ।

अथ कालकलाः स्थित्वा कियतीरप्यसौ तथा ।

अचिन्तयदविभ्रान्त-बाष्पसंतानदुर्दिनः ॥७३॥

अन्वयः

अथ अविभ्रान्तबाष्पसन्तानदुर्विनः असौ कियतीः अपि कालकलाः
तथा स्थित्वा अचिन्तयत् ।

व्याख्या

अथ पितृभरणदुर्विदनाश्चब्रजानन्तरमविभ्रान्तं निरन्तरं बाष्पसंतानस्याऽ-
भुषाराया दुर्विनं वृष्टिर्वस्मिन्तः, असौ विक्रमाङ्कदेवः कियतीरपि काश्चिदपि
कालकलाः समयकलादिचरकालपर्यन्तं तथा तेनैव प्रकारेण स्थित्वोपविश्याऽ-
चिन्तयत् चिन्तयामास ।

भाषा

बाद में लगातार आसुओं की झड़ी बरसाने वाले विक्रमाङ्कदेव ने चिरकाल
तक उसी दशा में रहने के बाद विचार किया ।

तवादिक्कर्म कर्माणि निषेधन्ति सुखस्थितिम् ।

प्रयाहि शेष निष्पेषादस्थिपञ्जरशेषताम् ॥७४॥

अन्वयः

हे आदिक्कर्म कर्माणि तव सुखस्थितिं निषेधन्ति । हे शेष निष्पेषात्
अस्थिपञ्जरशेषतां प्रयाहि ।

व्याख्या

हे आदिक्कर्म ! हे कच्छपाघतार ! कर्माणि भाग्यानि तव सुखस्थितिं
सुखेन स्थितिमाहवमल्लकर्तृकभूभारहरणस्य निरन्तरं जायमानत्वात्त्वभू-
भारधारणेन भवत्सले सुखपूर्वकत्वात् निषेधन्ति न मन्यन्ते । हे शेष ।
नागराज ! निष्पेशाश्लोऽभावाद्भूभारस्याऽऽधिक्यात्तस्य धारणेन तवाऽङ्गना-
मत्यन्तसम्मर्दनादस्थिपञ्जरः शेषोऽवशिष्टांशो यस्य स तस्य भावोऽस्थिपञ्जर-
शेषता तामधिकभारवहनजन्यदुःखातिशयान्मांससंश्लेषेणाऽस्थिमात्रावशिष्टत्वकथं
प्रयाहि प्राप्नुहि ।

भाषा

हे आदिक्कर्म ! हे विष्णु के अवतार रूप । दुर्भाग्यों से तुम को अब
चैन से रहने की नहीं मिल सकता । क्योंकि राजा आहवमल्लदेव के

रहने से पृथ्वी का बोझ कम होकर, तुम्हारा भूभार कम होने से तुम्हें जो सुख मिलता था वह अब उस राजा के मर जाने से तुम्हें प्राप्त न हो सकेगा । हे शेष ! हे नामराज ! राजा आहवमल्लदेव के मर जाने से पृथ्वी का बोझ अधिक होकर उससे पीसे जाने के कष्ट से तुम्हारा मांस सूख कर हड्डियाँ ही अवशिष्ट रह जाएँगी ।

**दिग्गजास्त्यजत स्वैर-क्रीडाविहरणादरम् ।
संभूय भूयः सर्वेऽपि धारयन्तु धरामिमां ॥७५॥**

अन्वयः

हे दिग्गजाः स्वैरक्रीडाविहरणादरं त्यजत सर्वे अपि भूयः संभूय इमां धरां धारयन्तु ।

व्याख्या

हे दिग्गजाः ! हे दिक्पुञ्जराः ! स्वैरं स्वच्छन्दं यथास्यात्तथा यत्क्रीडासु बिहरणं बिहारार्थं संचलनं तस्मिन्नावरं स्नेहं त्यजत मुञ्जत । सर्वेऽपि भवन्तस्सकला भूयः पुनरपि राज्ञ उत्पत्तिकालात्प्रागिब संभूय मिलित्वेमां धरां पृथ्वीं धारयन्तु बहन्तु । इदानीं युष्माकं पृथ्वीभारवहनकर्मणि सहायको राजाऽऽहवमल्लदेवो भूयं परित्यज्य परलोकं गत इति भावः ।

भाषा

हे दिग्गजों ! राजा आहवमल्लदेव के रहने से पृथ्वी स्थिर थी इसलिये तुम लोग आनन्द से स्वच्छन्द क्रीडा में घूमते थे । किन्तु अब राजा आहवमल्लदेव पृथ्वी छोड़ कर परलोक को सिधार गये हैं, इसलिये अपना स्वच्छन्द क्रीड़ा प्रेम छोड़ो और सब मिलकर इस पृथ्वी को सहालो ।

**बाहुराहवमल्लस्य सुवर्णस्तम्भविभ्रमः ।
पुरन्दरधुरां धर्तुं धात्रा व्यवहितः कृतः ॥७६॥**

अन्वयः

धात्रा सुवर्णस्तम्भविभ्रमः आहवमल्लस्य बाहुः पुरन्दरधुरां धर्तुं व्यवहितः कृतः ।

व्याख्या

धात्रा विरञ्चिना 'धाताञ्जयोनिर्दुहिणो विरञ्चिः कमलासनः' इत्यमरः । सुवर्णस्तम्भः सुवर्णस्तम्भः काञ्चनस्तम्भस्तस्य विघ्नो विलासो भ्रामिर्बा-
यस्मिन् स काञ्चनस्तम्भस्तद्वत् आहवमल्लदेवनृपस्य बाहुर्भुजः
पुरम्बरस्य पुष्कृतस्य 'बृद्धःश्रवाःशुनासीरः पुष्कृतः पुरम्बरः' इत्यमरः । घुरां
राज्यकार्यभारं स्वर्गराज्यकार्यभारमित्यर्थः । धर्तुं वोढुं व्यवहितः कृतोऽस्मा-
द्भूलोकान्महद्गुरे स्थापितः । नृपस्य पुण्यातिशयेन देवत्वप्राप्त्या पुरम्बरस्य
राज्यकार्ये साहाय्यप्रदानार्थं ब्रह्मणा स व्यवहित इति भावः । काञ्चलिङ्गलङ्कारः ।

भाषा

ब्रह्मणे, सोने के स्तम्भे की शोभा वाले राजा आहवमल्लदेव के बाहु को
स्वर्ग के राज्य कार्य में इन्द्र की सहायता करने के लिये इस पृथ्वी पर से दूर
हटा दिया है । अर्थात् राजा को इस पृथ्वी पर से स्वर्ग में हटा दिया है ।

निजामु राजधानीषु स्थितिं दधतु पार्थिवाः ।

तादृशः पुनरुत्साहो वीरसिंहासने कुतः ॥७७॥

अन्वयः

पार्थिवाः निजामु राजधानीषु स्थितिं दधतु । कुतः पुनः वीरसिंहासने
तादृशः उत्साहः ।

व्याख्या

पृथिव्या ईश्वराः पार्थिवा नृपा निजामु स्वीयामु राजधानीषु प्रधाननगरेषु
स्थितिं सुखेन निवासं दधतु कुर्वन्तु । कुतः कस्माद्धेतोः पुनः भूयो वीराणां
सिंहासनं संप्राप्तभूमिस्तस्मिन् तादृशः पूर्वानुभूत उत्साहश्चित्तस्योन्नतिः । सम्प्रति
नृपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य युद्धप्रियस्याऽभावात्सर्वे राजानो युद्धमयं त्यक्त्वा सुखेन
निवसन्ति इति भावः ।

भाषा

राजा लोग अब सुख से अपनी अपनी राजधानियों में रहें । आहवमल्लदेव
राजा के न रहने से अब युद्ध भूमियों में वैसा उत्साह कहाँ । अर्थात् युद्धप्रिय
राजा आहवमल्लदेव के न रहने से युद्ध का भय छोड़कर, सब राजा निश्चिन्त
हो कर अपनी अपनी राजधानी में सुख से रहें ।

तद्वाहुदण्डविस्त्रेभे किं पौरुष करिष्यसि ।

प्रतिपालकवैधुर्यात् प्रताप परितप्यसे ॥७८॥

अन्वयः

हे पौरुष ! तद्वाहुदण्डविस्त्रेभे किं करिष्यसि । हे प्रताप ! प्रतिपालकवैधुर्यात् परितप्यसे ।

व्याख्या

हे पौरुष ! हे पुरुषार्थ ! “पुंभावे लट्कियायां च पौरुषम्” इत्यमरः । तस्याऽऽहवमल्लदेवगुप्तस्य बाहुवण्डो भुजवण्डस्तस्य विस्त्रेभे वियोगे किं करिष्यसि न किमपीत्यर्थः । तद्वाहुवण्डाभावे पुरुषार्थस्य सत्तैव नमस्तीति भावः । हे प्रताप ! हे तेजः । ‘स प्रतापः प्रभावश्च यस्तेजः कोपवण्डजम्’ इत्यमरः । प्रतिपालकस्य संरक्षकस्याऽऽभयवस्तुरित्यर्थः । राज्ञ आहवमल्लदेवस्य वैधुर्या-
द्वाहत्यात् परितप्यसे दुःखजन्यसंतापं प्राप्स्यसि । आहवमल्लदेवे गुप्ते गते सति पौरुषप्रतापयोरान्ध्याभावात्प्रताप इति भावः । अत्र विनोक्तितानामाऽलङ्कारः ।

भाष्य

हे पुरुषार्थ ! आहवल्लदेव राजा के वियोग में अब तू क्या करेगा । हे प्रताप ! आश्रय के अभाव में तू दुःखी हो रहा है । अर्थात् आहवमल्लदेव राजा के न रहने से पौरुष और प्रताप दोनों ही निराधार हो गये ।

पद्मे पद्माकरानेव पुनः सद्मस्त्वमानय ।

अयं त्वया पतिभ्रंश-संतापोऽन्यत्र दुःसहः ॥७९॥

अन्वयः

हे पद्मे ! पुनः पद्माकरान् एव सद्मात्मम् आनय । त्वया अयं पति-
भ्रंश-संतापः अन्यत्र दुःसहः ।

व्याख्या

हे पद्मे ! हे लक्ष्मी ! ‘लक्ष्मीः पद्माक्षया पद्मा कमला बीर्हृरिप्रिया’ इत्यमरः । पुनः भूयोऽपि पद्मानां कमलानामाकरास्तमूहास्तानेव सद्मात्वं गृह्यत्वं निवासस्वान्तर्भवमानय प्रापय । त्वया भवत्याऽयमनुभूयमानः पत्युर्गुप्तस्य भ्रंशो

बिनाशस्तस्य सन्तापी तस्यभावज्ज्वपरित्तापोऽन्यत्र कमलमेवोऽन्यस्थाने दुस्तहो दुःखेन सोढुं शक्यः । कमलानां संयोग एव विरहावसरे वियोगाविसन्तापं निरस्य शरीरे शैत्यमापादयतीत्यतः पुनस्तत्रा पूर्वनिवासस्थानं कमलमेवाऽऽश्रयणीयमिति भावः । अथोत्तरार्धेन पूर्वोक्तकमलसमाश्रयसमर्चनावर्णान्तरन्यासः ।

भाषा

हे लक्ष्मी ! अब कमलों को ही फिर से अपना निवासस्थान बना । स्वामी के नाश का यह दुःख कमलों के अतिरिक्त अन्य स्थान में रह कर सहन करना अत्यन्त कठिन है । अर्थात् पति विरह जनित सन्ताप को शान्त करने के लिये कमल जनित शैत्य ही लाभदायक हो सकता है ।

श्लाघ्यं शेषफणाचक्र-विटङ्कात्पतनं भुवः ।

अथवा स्नेहपाण्डित्यं मृत्पिण्डस्येदृशं कुतः ॥८०॥

अन्वयः

भुवः शेषफणाचक्रविटङ्कात् पतनं श्लाघ्यम् । अथवा मृत्पिण्डस्य ईदृशं स्नेहपाण्डित्यं कुतः (सम्भवति) ।

व्याख्या

भुवः पृथिव्याः पतिबिनाशे शेषस्याऽनन्तसर्वराजस्य 'शेषोऽनन्तो बासुकिस्तु' इत्यमरः । फणानां स्कटानां 'स्कटायां तु फणा द्वयोः' इत्यमरः । अर्कं समूह एव विटङ्कमुच्चशिखरं 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । तस्मात्पतनं पतनेन मरणं इत्याध्यं वरम् । अथवा पतान्तरे मृत्पिण्डस्य मृत्तिका-शरीरस्य 'पिण्डो बोले बले सान्ने वेहागारं कवेक्षयोः । वेहमात्रे निवाये च गोल-सिङ्गकयोरपि' इति मेदिनी । ईदृशं विशिष्टं स्नेहः प्रेम तस्य पाण्डित्यं विचार-प्राप्त्यर्थं कुतः कस्माद्धेतोः सम्भवति नैव स्यादचेतनत्वाविति भावः ।

भाषा

पृथ्वी को तो पृथ्वी पति के मर जाने पर शेष राज अनन्त के फनों के समूह रूपी उच्चशिखर से गिर कर मर जाना ही उचित है । परन्तु मिट्टी का शरीर रहने वाली पृथ्वी में इस प्रकार का प्रेम का सङ्किचार कैसे सम्भव है । अर्थात् अचेतन पृथ्वी में इस प्रकार का उच्च प्रेमभाव उत्पन्न होना ही असम्भव है ।

अपूर्वः कोपि दुर्मेघाः शङ्के वेधाः समुत्थितः ।

पुराणः क्लेशनिष्पन्नां स्वकृतिं नाशयेत्कथम् ॥८१॥

अन्वयः

कः अपि अपूर्वः दुर्मेघाः वेधाः समुत्थितः (इति) शङ्के । पुराणः (वेधाः) क्लेशनिष्पन्नां स्वकृतिं कथं नाशयेत् ।

व्याख्या

कोऽपि कश्चिन्न पूर्वः प्राचीन इत्यपूर्वोऽर्वाचीनो दुष्टा बोधाम्बिता मेघा बुद्धिर्यस्य स बुर्बुद्धिर्बेधा ब्रह्मा 'अष्टा प्रजापतिर्बेधा विधाता विश्वसृष्टि विधिः' इत्यमरः । समुत्थितः संबुतः (इति) शङ्के तर्कयामि । पुराणः प्राचीनो वेधा ब्रह्मा क्लेशेन महत्प्रयासेन निष्पन्नां सम्पादितां स्वकृतिं राजाऽऽह्वयमल्लदेवोत्पादनकार्यं कथं नाशयेत् समुन्मूलयेत् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मालूम होता है कि कोई नवीन, बुद्धिहीन ब्रह्मा आ गया है । क्यों कि यदि पुराना ब्रह्मा होता तो परिश्रम से बनाई हुई राजा आह्वयमल्लदेव स्त्री अपनी वस्तु को कैसे नष्ट करता ।

अहो शौर्यमहो धैर्यं चित्रं गाम्भीर्यविभ्रमाः ।

यत्सत्यं क्वचिदेकत्र गुणास्ते दुर्लभाः पुनः ॥८२॥

अन्वयः

शौर्यं अहो ! धैर्यं अहो ! गाम्भीर्यविभ्रमाः चित्रम् । यत् क्वचित् एकत्र पुनः ते गुणाः दुर्लभाः (तत्) सत्यम् ।

व्याख्या

शौर्यं नृपाह्वयमल्लदेवनिष्ठं वीरत्वमहो आश्चर्यकारि । धैर्यं नृपाह्वयमल्लदेवनिष्ठं वीरत्वमहो अद्भुतम् । गाम्भीर्यस्य मर्यादाया विभ्रमा विलासाद्विचित्रमाश्चर्यावलम्बिनः । यत् तदिति क्वचिदित्यादिवाक्यपरामर्शकम् । क्वचित् कस्मिंश्चिदेकत्रैकस्मिन् स्थाने आधारे वा पुनस्ते पूर्वोक्तास्तत्तर्षे गुणाः शौर्यादयो दुर्लभा दुष्प्रापास्तात् सत्यमवितम्बम् । आह्वयमल्लदेवे राज्ञि पञ्चदशे गते सति

समेधां पूर्वोक्तानां मुक्तानां समन्वयः पुनः कस्मिन्मिच्छेकस्मिन् ननुप्ये दुर्लभं
इति सत्यमिति भावः ।

भाषा

अरे वह शौर्य ! अरे वह धैर्य ! अरे वे मर्यादा के कार्य ! यह सत्य है कि
ये सब गुण एकही मनुष्य में फिर से नहीं मिल सकते जो आहवमल्ल देव में थे ।

कुण्ठी कुतारिशस्त्रस्य तस्य वज्रोपमाकृतेः ।

भाग्यानामेव मे दोषा-देष जातः परिक्षयः ॥८३॥

अन्वयः

मे भाग्यानाम् एव दोषात् कुण्ठीकुतारिशस्त्रस्य वज्रोपमाकृतेः तस्य एषः
परिक्षयः जातः ।

व्याख्या

मे मम भाग्यानामेव दुर्भाग्यानामेव दोषावपराधात् कुण्ठीकृतानि व्यर्थीकृतान्य-
रीणां शत्रूणां शस्त्राणि प्रहरणानि येन स तस्य व्यर्थीकृतशत्रुप्रहरणस्य वज्रस्य
कुस्मिन्नास्य 'ह्लादिनीवज्रमस्त्रीस्यात्कुल्लिखं भिदुरं पविः । शतकोटिः स्वयः क्षांभो
वज्रोत्तरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । उपमा सावृत्त्यं यस्यां सा वज्रोपमाऽतिकृति-
नाऽऽकृतिर्बेहो यस्य स तस्य वज्रोपमाकृतेर्बज्रवतिकठोरशरीरस्य तस्याऽऽहवम-
ल्लदेवस्य एव उपस्थितः परिक्षयो विनाशो जातः ।

भाषा

मेरे ही दुर्भाग्य से शत्रुओं के शस्त्रों को कुण्ठित कर देने वाले और वज्र
के समान अति कठोर शरीर वाले मेरे पिता आहवमल्लदेव राजा की मृत्यु
हुई है ।

पाठान्तरम् । तदेव पूर्वोक्तश्लोकार्थं प्रकारान्तरेण वर्णयति
कविः ।

मद्भाग्यदोषादेवैष जाने जातः परिक्षयः ।

अन्वयः

एषः परिक्षयः मद्भाग्यदोषात् एव जातः (इति) जाने ।

व्याख्या

एषः पूर्वोक्ताः परिवाची मम विदुराहवमल्लदेवस्य चरित्राद्यो वक्ष्यी मम जायमानां दुर्गाभ्याम्वा वीर्यावेवाज्यराधादेव आतः सम्भूत इति जाने सर्वमिति ।

भाषा

यह मेरे पिता आहवमल्लदेव की मृत्यु मेरे दुर्गाय के दोष से ही हुई है ऐसा मैं समझता हूँ ।

विधास्यति कथं घाता सर्गैरत्नं तथाविधम् ।

कथं वा संघटिष्यन्ते तादृशाः परमाणवः ॥८४॥

अन्वयः

घाता तथाविधं सर्गैरत्नं कथं विधास्यति । तादृशाः परमाणवः कथं वा संघटिष्यन्ते ।

व्याख्या

घाता ब्रह्मा तथाविधं तादृशमाहवमल्लदेवस्युक्तं सर्वस्य सृष्टे रत्नं बहुमूल्य-मनिरूपमुत्कृष्टा सृष्टिरित्यर्थः । कथं विधास्यति केन कथेन करिष्यति । तादृशास्तथाविधा आहवमल्लदेवस्य समवायिकारणभूताः परमाणवः कारणभूत-ब्रह्माणि कथं वा संघटिष्यन्ते केन प्रकारेण वा मिलिष्यन्ति । आहवमल्लदेव-समवायिकारणीभूतावयवब्रह्माणां दुर्लभत्वात्तादृशी सृष्टिरपि न सम्भाष्यत इति महद्बुद्धकारणमिति भावः ।

भाषा

ब्रह्मा वैसे सृष्टि के रत्न को अर्थात् सर्वोच्च रचना को कैसे बना सकेगा ? और उस प्रकार के परमाणु जिनसे आहवमल्लदेव राजा की सृष्टि हुई थी कैसे मिलेंगे । अर्थात् वैसे परमाणुओं के न मिलने से आहवमल्लदेव सपुत्र दूधरे मनुष्य की सृष्टि हो ही नहीं सकेगी यह एक बड़े दुःख की बात है ।

प्रधावत्सम्मुखानेकवाहिनीगाहनक्षमः ।

अम्मोचिरिव दुष्पापः सत्स्वराशिस्तथावचः ॥८५॥

अन्वयः

प्रधावत्सम्मुखानेकवाहिनीगाहनक्षमः तथाविधः सत्स्वराशिः अम्मोचि-इव दुष्पापः ।

अथाख्या

प्रकाशकयोऽलिखीकवेवेनाऽऽवतन्त्यः समुद्रपक्षे वहन्त्यः सम्मुखं अभिमुखा अनेकां बह्व्यो वाहिन्ः सेनाः पक्षे नद्यः 'वाहिन्वी नर्तकीद्वयौ कवन्त्यामपि वाहिनी' इत्यमरः । तासां गाहने बिलोडने क्षमस्तमर्थस्तथाविधस्तावुषाः सत्त्वस्य बलस्य सत्त्वगुणस्य वा पक्षे सत्त्वानि जलजन्तवस्तेषां राशिः 'सत्त्वं ब्रह्मे गृध्रे क्षिते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावाग्यभावे बले प्राणेषु जन्तुषु' इति हेमचन्द्रः । निधिरभोधिरेव समुद्र इव दुष्प्रापो दुर्लभः । तीक्ष्णवेगेन सम्मुखं समागच्छन्तीनां नदीनां गाहने समर्थः, जलजन्तूनां निभिस्तमुद्र इव तीक्ष्णवेगेन सम्मुखं समागच्छन्तीनां सेनानां बिलोडने समर्थः बलवान् सत्त्वगुणयुक्तो राजाऽऽहवमल्लदेवसदृशो नरो दुर्लभ इति भावः । अत्र श्लिष्टोपमालङ्कारः ।

भाषा

वेग से सम्मुख आने वाली नदियों को अपने में मिला लेने में समर्थ, जलजन्तुओं के निधि समुद्र के समान, वेग से सम्मुख आने वाली सेनाओं को मथ डालने में समर्थ, सत्त्वगुण या बल का निधि राजा आहवमल्लदेव के ऐसा पुरुष दुर्लभ है ।

आर्येण सौकुमार्यैक-भाजनेन हृदा कथम् ।

अयं विषादवज्राभिरसह्यत मया विना ॥८६॥

अन्वयः

सौकुमार्यैकभाजनेन आर्येण अयं विषादवज्राभिः मया विना कथम् असह्यत, हृदा ।

व्याख्या

सौकुमार्यं कोमलता सार्वर्षं वा तत्पर्यं भाजनं पार्श्वं तेन सौकुमार्यैकभाजनेन स्नेहार्द्रपरममुत्सवभावेनाऽऽर्येण पूज्येन ज्येष्ठभ्रात्रा सोमदेवेनाऽप्यमनुभूयमानो विषाद एव पितृमरणशोक एव वज्राग्निः कुलिशवदविषहृद्दुःखबह्वो मया विना ममाऽनुपस्थितौ कथं केन प्रकारेणाऽसह्यत सोढः । हृदा इति चोदे । अहमेव ज्येष्ठ-भ्रातुरतिप्रियोऽस्मि ।- दुःकाले चाऽतिप्रियवस्तुनिरीक्षणेन मानसे शांतिस्स-ञ्जायते, दुःकलहस्य क्षमताऽपि संपद्यते । ममाऽनुपस्थितौ कथं मे भ्राता तद्व-सहने समर्थो जातः स्यादिति भावः ।

भाष्यः--

हाय ! अत्यन्त कोमल हृदय, मेरे बड़े भाई सोमदेव ने इस धीकरूपी ब्रह्माग्नि को मेरे वहाँ न रहने पर कैसे सहन किया होगा । अर्थात् दुःख में म्रियवस्तु के पास रहने से दुःख का वेग कम हो जाता है । मैं उसका अत्यन्त प्रिय हूँ । अतः मेरी अनुपस्थिति में उसने इस दुःख को कैसे सहन किया होगा ।

साक्रन्दमिति चान्यच्च स संचिन्त्य पुनः पुनः ।

शनैर्विवेकदीपेन पन्थानं प्रत्यपद्यत ॥८७॥

अन्वयः

सः इति अन्यत् च पुनः पुनः साक्रन्दं संचिन्त्य विवेकदीपेन शनैः पन्थानं प्रत्यपद्यत ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेव इति च पूर्वोक्तं विषयञ्चाज्यकञ्च किञ्चिन्नमनोगतञ्च पुनः पुनर्भूयोभूयस्साक्रन्दं सविलापं यथास्यासत्तथा संचिन्त्य विचार्य विवेक एव सबल-
द्विचार एव धीपः प्रकाशकारकस्तेन सबलद्विचारप्रकाशेन शनैः क्रमशः पन्थानं मार्गं स्वस्थतां प्रत्यपद्यत प्राप्तवान् । विवेकप्रकाशेन शोकतपो निरस्य शनैः यथाकथञ्चित् स्वस्थो बभूवेति भावः ।

भाषा

वह विक्रमाङ्गदेव पूर्वोक्त तथा अन्य भी कुछ मानसिक बातों का रोते हुए बार बार विचार कर धीरे धीरे विवेक रूपी दीप के प्रकाश से (शोक रूपी अन्धकार को दूर कर) रास्ते पर आया । अर्थात् कुछ स्वस्थ हुआ ।

यथाविधि विधायाथ संस्थितस्य पितुः क्रियाम् ।

अग्रजालोकनोत्कण्ठा—प्रेरितः सोऽचलत्पुरुः ॥८८॥

अन्वयः

अथ सः संस्थितस्य पितुः क्रियां यथाविधि विधाया अग्रजालोकनो-
त्कण्ठाप्रेरितः (सम्) पुरुः अचलत् ।

व्याख्या

अथ किञ्चित्स्वास्थ्यप्राप्त्यनन्तरं स विक्रमाङ्कदेवः संस्थितस्य मृतस्य धरातुप्राप्त्यवधौ परेत प्रेतसंस्थिताः इत्यमरः । पितुर्जनकस्य धियां तर्पणादि-
कथिष्वि शास्त्रविधानमनतिक्रम्य वर्तत इति यथाविधि शास्त्रमर्यादानुकूलं
विधाप्य कृत्वाऽन्नस्य ज्येष्ठभ्रातुरवलोकने दर्शने उत्कण्ठयौत्कादेष्टव्या प्रेरितो
नियोजितस्तन् पुरोऽग्रे कल्याणपुरसामेऽवलत् प्रतस्थे ।

भाषा

कुछ स्वस्थ होने के अनन्तर, अपने मृत पिता की शास्त्रानुसार तर्पणादि
क्रियाकर्म कर वह विक्रमाङ्कदेव, अपने बड़े भाई सोमदेव से मिलने की उत्कण्ठा
से प्रेरित होकर कल्याणपुर के मार्ग पर आगे बढ़ा ।

किञ्चिरपि सोऽध्वानमुपगच्छथ दिवसैस्ततः ।

निःशब्दसैन्यसंघात-सहितः प्राविशत्युरीम् ॥८६॥

अन्वयः

ततः निःशब्दसैन्यसंघातसहितः सः किञ्चिः अपि दिवसैः अध्वानम्
उपगच्छथ पुरीं प्राविशत् ।

व्याख्या

ततः कल्याणनगरं प्रति प्रस्थानानन्तरं निःशब्दाः (बुःक्षेण) स्वनमकुर्वाणाः
सैन्याः सैनिकास्तेषां संघातस्तनूहस्तौन सहितो युक्तः स विक्रमाङ्कदेवः
किञ्चिरपि कतिपयैरेव दिवसैर्बिनैरध्वानं पन्थानमुत्सृज्य समतिक्रम्य पुरीं
कल्याणनगरं प्राविशत् प्रविष्टः ।

भाषा

इसके अनन्तर शब्द रहित अर्थात् बाजे बाजे से रहित, सेना समूह के
सहित कुछ ही दिनों में रास्ता पार कर वह कल्याणपुर में प्रविष्ट हुआ ।

सरोजिनीव हंसेन नयेनेव नरेन्द्रता ।

कविना सुखगोष्ठीव चन्द्रशेख विमावरो ॥८७॥

लक्ष्मीरिव प्रदानेन कवित्वेनेव वाग्मिता ।

मेने तेनापवित्रेव पित्रा विरहिता पुरी ॥६१॥

अन्वयः

तेन पित्रा विरहिता पुरी, हुंसेन विरहिता सरोजिनी इव, नयेन विरहिता नरेन्द्रता इव, कविना विरहिता सुखगोष्ठी इव, चन्द्रेण विरहिता बिभावरी इव, प्रदानेन विरहिता लक्ष्मीः इव, कवित्वेन विरहिता वाग्मिता इव अपवित्रा मेने ।

व्याख्या

तेन विक्रमाङ्कदेवेन पित्राऽऽहवत्सलदेवेन विरहिता विवृता पुरी कल्याणपुरी हुंसेन मरासेन विरहिता झुम्बा सरोजिनीव कमलिनीव, नयेन नीत्येव विरहिता बिहीना नरेन्द्रतेव राजत्वमिव राजकर्मोत्थेयः । कविना सहृदयेन पण्डितेन विरहिता रिक्ता सुखस्याऽऽजन्मस्य रसस्य लक्षणया तदनुभवस्य तदनुभवकर्तृगोष्ठीव समेव, चन्द्रेणेभुना विरहिता हीना बिभावरीव रात्रिरिव कवित्वेन कविकर्मणाऽलौकिकचमत्काराधायककाव्येनेत्यर्थः । विरहिता बिना वाग्मित्वेन कविकाव्यमिवाऽपवित्राऽमेध्याऽरमणीयेत्यर्थः । मेने बुद्धा । मालोपमा—विनोक्त्यलङ्कारयोः सङ्करः ।

भाषा

उसने पिता से रहित उस कल्याणपुर को, हुंस से रहित कमलिनी, नीति से रहित राज्यकार्य, कवि से रहित रस भरी बातों से रसास्वाद देने वाली समा, चन्द्रमा से रहित रात, दान से रहित सम्पत्ति और उत्तम काव्य रचना से रहित वाक्पटुता के समान, अपवित्र अर्थात् अरमणीय समझा ।

युगलकम्—युग्मकम्^१ ।

अग्रे समागतेनाथ मानितः सोऽग्रजन्मना ।

सह तेनैव सङ्क्षेपं विवेश नृपमन्दिरम् ॥६२॥

अन्वयः

अथ अग्रे समागतेन अग्रजन्मना मानितः सः तेन एव सह नृपमन्दिरं सङ्क्षेपं विवेश ।

^१ युगमकलक्षणं ४२ श्लोकटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

कथाकथा

अब पुरीदक्षमन्तरमने दुरः समावतेन सबाजनाय समुपस्थितेनाऽऽजगन्मना
कथेष्टभावा सोमदेवेन मानितस्तमावृतस्त विक्रमाङ्गदेवस्तेनैव सोमदेवेनैव सह
नृपमन्दिरं राजसवनं कलेबोन दुःखेन सहितं सस्तेषां सद्गुःखं शोकमनुभवमित्यर्थः ।
चिपेक्ष प्रविष्टः ।

भाषा

कल्याण नगरी में पहुँचने पर बड़े भाई सोमदेव से अगवानी द्वारा सम्मानित
विक्रमाङ्गदेव, उसी के साथ राजमन्दिर में दुःख से गया ।

अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्येव निर्ययुः ।

बाष्पाम्भसस्तयोर्बाराचिरं तत्रातिमांसलाः ॥६३॥

अन्वयः

तत्र तयोः अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्य इव बाष्पाम्भसः अति-
मांसलाः बाराः चिरं निर्ययुः ।

कथाकथा

तत्र राजमन्दिरे तयोस्तोमदेवविक्रमाङ्गदेवयोरन्योन्यस्य परस्परस्य कण्ठा-
श्लेषेण कण्ठपरिरम्भणेन पीडितस्येव निष्ठ्यूतस्येव बाष्पमेवाम्भो बाष्पाम्भोऽ-
भुजलं तस्याऽतिमांसला अतिबलवत्य अतिविशाला इत्यर्थः । 'बलवाम्भां-
सलोऽसलः' इत्यमरः । बाराः प्रवाहाश्चिरं बहुकालपर्यन्तं निर्ययुनिस्तुताः ।
तौ चिरकालपर्यन्तमभूनि मुञ्चन्तौ वदन्तुरिति भावः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

राजमन्दिर में एक दूसरे को कस कर गले लगाने से मानों दबने से आसुओं
की विशाल बाराएँ चिरकाल तक निकलती रही ।

क्रमात्ताभ्यामदुःखाभ्यामन्योन्यस्नेहवृत्तिभिः ।

केऽपि कैतवबाष्पामिरत्यबाह्वन्त वासराः ॥६४॥

अन्वयः

क्रमात् अदुःखाभ्यां ताभ्यां कैतवबाष्पामिः अन्योन्यस्नेहवृत्तिभिः के-
अपि वासराः अत्यबाह्वन्त ।

व्याख्या

कमात् कमसौ नास्ति दुःखं यद्योस्ती ताभ्यां दुःखरहिताभ्यां ताभ्यां सोमदेवविक्रमाङ्गदेवाभ्यां कौतुकेन कपटेन 'कपटोऽस्मी व्याजवर्णोऽप्ययदृष्टयकैतवे' इत्यमरः । बाह्या बहिर्भूतास्ताभिर्निष्कपटाभिरन्योन्यस्य परस्परस्य स्नेहवृत्तिभिः प्रेमाङ्गव्यवहारैः केऽपि कियन्तोऽपि वासरा विवक्षा अत्यबाह्यान्त यापिताः ।

भाषा

धीरे धीरे दुःख से मुक्त दोनों भाइयों ने परस्पर कपट रहित, प्रेम भरे व्यवहारों में कुछ दिन बिताये ।

ज्येष्ठं गुणैर्गरिष्ठोऽपि पितुस्तुन्यममंस्त सः ।

महात्मनाममार्गेण न भवन्ति प्रवृत्तयः ॥६५॥

अन्वयः

सः गुणैः गरिष्ठः अपि ज्येष्ठं पितुः तुल्यम् अमंस्त । महात्मनाम् अमार्गेण प्रवृत्तयः न भवन्ति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो गुणैश्चौर्यबयादाक्षिण्यादिनृपोक्षितगुणैर्गरिष्ठोऽपि गुणतमोऽपि ज्येष्ठोऽपीति भावः । ज्येष्ठमप्रजं सोमदेवं पितुराहवमल्लदेवस्य तुल्यं सम्मानेन समानममंस्त विज्ञातवान् । यतो महात्मनां मनस्विनां महानुभावानाममार्गेणाऽनुक्षिताभ्यना प्रवृत्तयोऽप्यवसाया न भवन्ति । 'ज्येष्ठोऽप्राता पितुः समः' इति स्मरणात् । अत्राऽर्थान्तरव्यासालङ्कारः ।

भाषा

शौर्यादिगुणों में श्रेष्ठ होने पर भी विक्रमाङ्गदेव अपने बड़े भाई सोमदेव को पिता आहवमल्लदेव के समान ही आदरपूर्वक मानता था । बड़े लोगों के व्यवहार अनुचित तरीके से नहीं होते ।

स दिग्वल्लयमालोच्य वस्तुजातमुपाश्रितम् ।

तस्मै समर्पयामास नास्ति लोभो यशस्विनाम् ॥६६॥

अन्यथः

सः दिग्भक्त्यम् आलोड्य उपार्जितं वस्तुजातं तस्मै समर्पयामास ।
यशस्विनां लोभः न अस्ति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो दिग्बलम् विक्रमण्डलमालोड्य प्रमथ्योपार्जितं संगृहीतं वस्तु-
जातं सकलं वस्तु तस्मै सोमदेवाय समर्पयामास बहौ । यशस्विनां कीर्तिमतां
लोभस्तस्यपतिलोभो नास्ति न भवति । अत्राऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने दिग्बलजय कर लाई हुई सब चीजें अपने बड़े भाई सोमदेव
को दे दी । यशस्वी लोगों में लोभ नहीं होता ।

जातः पापरतः कैश्चिद्दिनैः सोमेश्वरस्ततः ।

एषा भगवती केन भज्यते भवितव्यता ॥६७॥

अन्यथः

ततः कैश्चित् दिनैः सोमेश्वरः पापरतः जातः । एषा भगवती
भवितव्यता केन भज्यते ।

व्याख्या

ततो विक्रमाङ्कदेवस्तविभूतिग्रहणानन्तरं कैश्चिद्दिनैः कियद्भूविबतैः कस्मि-
न्दिनकाले गते सतीत्यर्थः । सोमेश्वरः सोमदेवः पापे पापयुक्तकर्मणि रत आसक्तो
जातो बभूव । एषा प्रसिद्धा भगवती देवी भवितव्यता नियतिः केन पुरुषेण
भज्यते विनाश्यते दूरीक्यत इत्यर्थः ।

भाषा

इसके बाद कुछ समय बीतने पर सोमदेव पाप करने में प्रवृत्त हो गया ।
भगवती भवितव्यता को कौन टाल सकता है ।

यदिरेव नरेन्द्रश्रीस्तस्याभून्मदकारणम् ।

न विवेद परिग्रहं यदशेषं यशोऽयुक्म् ॥६८॥

अन्वयः

तस्य नरेन्द्रभीः मदिरा इव मदकारणम् अभूत् । वत् (सः) परि-
भ्रष्टम् अशोषं यशोभुक्तं न विवेद् ।

व्याख्या

तस्य सोमदेवस्य नरेन्द्रभी राजलक्ष्मीर्मदिरा इव मद्यमिव मदकारणमविवेक-
हेतुरभूत् । यद्यस्मात्कारणात् सः सोमदेवः परिभ्रष्टं गलितमशेषमक्षिलं यक्षः
कीर्तिरेवाशुक्तं वस्त्रं न विवेद् न ज्ञातवान् । यथा कश्चिन्मदोन्मत्तो मद्यान्धत्वात्
स्वशरीरात् गलितं वस्त्रं न जानाति तथैवाऽयं सोमदेवोऽविवेकित्वाक्षिलं यक्षो
क्षिण्णमिति न जानाति स्मेति भावः ।

भाषा

सोमदेव की राजक्षी ही मदिरा के समान उसे मदोन्मत्त बनाने में कारण
हुई । इसीसे उसने पूर्णतया नष्ट होते हुए यश रूपी वस्त्र को नहीं जाना ।
अर्थात् जिस प्रकार किसी शराबी का शरीर पर का पूरा कपड़ा गिर जाता है
तो भी उसे वह नशे में नहीं जान पाता । उसी प्रकार राजलक्ष्मी के मद में
चूर अविवेकी सोमदेव को सम्पूर्ण कीर्ति नष्ट हो जाने का पता ही नहीं चला ।

वाधिर्यमिव मङ्गल्य-तूर्यज्वनिभिरागतः ।

ईषदप्येष नाश्रौषीद् वचनानि महात्मनाम् ॥६६॥

अन्वयः

एषः मङ्गल्यतूर्यज्वनिभिः वाधिर्यम् आगतः इव महात्मनां वचनानि
ईषद् अपि न अश्रौषीत् ।

व्याख्या

एष सोमदेवो मङ्गल्यं माङ्गलिकं तूर्वं वाद्यविशेषः तस्य ज्वनिभिर्नादैर्वाधिर्यं
अभिरतामागतः प्राप्त इव महात्मनां कुलमुद्भूतानां महानुभावानां वचनानि
सद्वाक्यानीवदपि अनगमि नाऽश्रौषीत् नाऽऽकपितवान् । राजलक्ष्म्या मदोन्मत्तो
माङ्गलिकवाद्यविशेषनादेन अभिरतामिवाऽऽपन्नः सोमदेवः श्रोत्रेन्द्रियाभावात्
महानुभावैः समुपविष्टादि वाक्यानि नाऽऽश्रौषीति भावः । अत्रोक्तलङ्कारः ।

भाषा

बह सोमदेव माङ्गलिक वाद्यविशेषों के सन्नों से मानों बहिरा होकर कुल-
बृद्ध महानुभावों के सदुपदेशों को बिलकुल नहीं सुनता था ।

कुर्वन्नेषु वैक्लव्यमाविष्कृतमदञ्जरः ।

स निनाय भियं राजा राज्यक्षमेव संक्षयम् ॥१००॥

अन्वयः

आविष्कृतमदञ्जरः सः राजा राज्यक्षमा इव अज्ञेषु वैक्लव्यं कुर्वन् भियं
संक्षयं निनाय ।

व्याख्या

आविष्कृतः प्रकटीकृतो मदः ज्वर इव मदज्वरो येन स राजा नृपत्तोमदेवो
राज्यक्षमेव क्षयरोग इवाऽज्ञेष्वयमेव विकलवः स्वाङ्गनमेव धारयितुमशक्तो
विह्वलस्तस्य भावो वैक्लव्यं विह्वलत्वं कुर्वन् राजपक्षेऽमात्याद्यज्ञेषु वैक्लव्यं
सम्पक् प्रबन्धराहित्यं बीर्जनस्यमित्यर्थः कुर्वन् सम्पाद्यन् भियं राजलक्ष्मीं,
राज्यक्षमापक्षे शोभां संक्षयं विनाशं निनाय नयति स्म । यथा क्षयरोगः पूर्वं ज्वरं
समुत्पाद्य रोगिणोऽयमेव विकलतां जनयित्वा तस्य शरीरशोभां नाशयति
तर्ह्य महाप्लुतः सोमदेवोऽमात्यादिराज्याङ्गेषु वैमनस्यरूपं वैक्लव्यं जनयित्वा
राजलक्ष्मीं नाशयति स्मेति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

अभिमान के समान ज्वर को प्रकट करने वाले क्षयरोग के समान सोमदेव
राजा ने (राज्यक्षमा के पक्ष में) शारीरिक अवयवों में विकलता उत्पन्न कर
(राजा के पक्ष में) अमात्य आदि राज्य के अङ्गों में वैमनस्य उत्पन्न कर, शोभा
को (पक्ष में) राजलक्ष्मी को नष्ट कर दिया । अर्थात् जिस प्रकार क्षय रोग
पहिले ज्वर प्रकट कर शरीर के अङ्ग प्रत्यङ्ग को विह्वल कर शरीर की शोभा को
नष्ट कर देता है उसी प्रकार राजा ने मद प्रकट कर मन्त्री आदि राज्य के
अङ्गों में वैमनस्य उत्पन्न कर राजलक्ष्मी को नष्ट कर दिया ।

अपास्तकुन्तलोद्भासा वैराग्यं दधती घरा ।

जीवत्येव धवे तस्मिन् विधवेव व्यराजत ॥१०१॥

अन्वयः

अपास्तकुन्तलोच्छासा वैराग्यं दधती घरा तस्मिन् दधे जीवति एव विधवा
इव व्यराजत ।

व्याख्या

अपास्तः परित्यक्तो निरस्तो वा कुन्तलानां कर्णादिवेशानां केशानां बोस्लास-
स्तनुमतिः प्रसाधनं वा यया सा वैराग्यं विरक्ततां दधती धारयन्ती घरा पृथ्वी
तस्मिन् सोमदेवे दधे पथी जीवत्येव विद्यमानेऽपि विगतो मृतो दधः पतिर्वस्याः
सा विधवा सेव मृतपतिकानाधिकेव व्यराजत विभाति स्म । कर्णादिवेशाक्य-
केशानामप्रसाधनादर्थात् कर्णादिवेशाऽजनतेः पृथ्वी सत्यपि कर्णादिवेशाधिके
सोमदेवे विद्येव स्थितेति भावः । विधवेव केशप्रसाधनं न करोतीति विद् ।

भाषा

अपने कर्णाट देश रूपी केशो का श्रृङ्गार न करने वाली अर्थात् सोमदेव के
पापाचरण से कर्णाटदेश की अवनती होने से, विरक्त पृथ्वी सोमदेवरूपी पति के
जीवित रहने पर भी विधवा स्त्री के समान दिखाई देती थी । क्योंकि भारत-
वर्ष में पहिले काल मे सधवा स्त्रियाँ ही केशों का श्रृङ्गार करती थीं ।

चक्रुः स्तम्भेरमाः पृष्ठे तदारोह्यादूषिते ।

अभ्युक्ष्यमिवोदस्त-हस्तशीकरवारिभिः ॥१०२॥

अन्वयः

स्तम्भेरमाः तदारोह्यादूषिते पृष्ठे उदस्तहस्तशीकरवारिभिः अभ्युक्ष्यम्
इव चक्रुः ।

व्याख्या

स्तम्भेरमा इमाः 'इमः स्तम्भेरमः पथी मूचनायस्तु मूचपः' इत्यमरः । तस्य
पापस्य सोमदेवस्याऽरोहणेन तत्रस्थितिं गतेन दूषिते कलुषिते पृष्ठे, उदस्ताम्पूर्व
क्षिप्तानि हस्तेन क्षुब्धादण्डेन शीकरवारीणि जलकणाम्बुनि 'शीकरोम्बुकणाः
स्मृताः' इत्यमरः । तैस्त्वस्तहस्तशीकरवारिभिरभ्युक्ष्यं सिञ्चनमिव चक्रुः ।
अपवित्रत्वात् जलेनाभ्युक्ष्य पवित्रीक्यते तथैव हस्तिनः पापसोमदेवस्थित्याऽ-
पवित्रे पृष्ठे शीकराणि प्रक्षिप्य तत्पवित्रीकयतिरिति भावः । उत्प्रेक्षात्कारः ।

आषा

हाथी, पापी सोमदेव के बैठने से अपवित्र अपनी पीठ की, ऊपर उछाले हुए अपने सूँड के जलकणों के पानी से मानों पानी छिड़क कर पवित्र करते थे ।

फालौर्दिव्यमित्राग्रहणं मण्डलभ्रमणोद्यताः ।

अयोग्यतां साधयितुं तस्य सेनातुरङ्गमाः ॥१०३॥

अम्बयः

तस्य अयोग्यतां साधयितुं मण्डलभ्रमणोद्यताः सेनातुरङ्गमाः फालौर्दिव्यम् इव अग्रहणम् ।

व्याख्या

तस्य सोमदेवस्याऽयोग्यतां राजपवानहृत्वं साधयितुं प्रमाणीकर्तुं मण्डलेन मण्डलाकारेण भ्रमणं परिभ्रमणं तस्मिन्नुद्यतास्तत्परा मण्डले शुचिदेशे यद्भ्रमणं गमनं तत्रोद्यता रज्ज्वा वा सेनाया बाहिन्यास्तुरङ्गमा अथवाः फालैः स्फालैश्चोर्ध्वमुत्प्लुत्य गमनैर्दिव्यं शपथमिवाग्रहणम् । यथा केचन मनुष्याः कामपि विषयं प्रमाणीकर्तुं पवित्रमण्डले गत्वाऽप्याय शपथग्रहणं कुर्वन्ति । तथैव तैरश्वैर्मण्डलाकारभ्रमणव्याजेन पवित्रमण्डलमाधित्वा स्फालैश्चोर्ध्वमुत्प्लुत्या सोमदेवस्याऽयोग्यतां साधयितुं शपथग्रहणमिव कृतम् । अथवा यथा केचिन्मनुष्याः प्रायश्चित्तग्रहणाय पवित्रमण्डलाख्यस्थानेषु धावित्वा उत्फालं कुर्वन्त स्तेन च स्वस्य निष्पापतां प्रमाणयन्ति, तथैव मण्डलाकार-क्रीडा-भ्रमणव्याजेन, उत्फालैश्चाश्वैः सोमदेवसंपर्कजम्बपापावात्मानं पापरहितं साधयितुं दिव्यमिवाऽऽकुर्वन्ति भावः ।

आषा

उस सोमदेव की अयोग्यता सिद्ध करने के लिये उसकी सेना के घोड़े मण्डलाकार (गोल) घूमते हुए या प्रायश्चित्त भूमि में घूमते हुए अपनी उछलने की क्रीडा से या प्रायश्चित्त के लिये लम्बी छलांग मारने से मानों दिव्य का ग्रहण करने लगे । अथवा जिस प्रकार कोई मनुष्य खड़ा होकर शपथ ग्रहण करता है उसी प्रकार ये घोड़े गोल घूमते २ बीच २ में उछल कर मानों राजा सोमदेव की अयोग्यता की कसम खा रहे थे ।

स जातु जातुषीं मेने मन्ये नरपतिमियम् ।
एतद्विलयमीत्येव क्षात्रं तेजो यदत्यजत् ॥१०४॥

अन्वयः

सः नरपतिमियं जातु जातुषीं मेने (इति अहम्) मन्ये । यत् एतद्विल-
यमीत्या इव (सः) क्षात्रं तेजः अत्यजत् ।

व्याख्या

सः सोमदेवो नरपते राज्ञः विश्वं जगन्मीं नरपतिमियं राजलक्ष्मीं जातु
कदाचित् जगुषो लाक्षाय विहारो जातुषीं तां जातुषीं लाक्षामयीं मेने विहात-
वानित्यहं मन्ये कल्पयामि । यद्यस्मात्कारणादेतस्या लाक्षामयलक्ष्म्या विलयो
ब्रवीभूतत्वं तस्माद्भूतिस्तया लाक्षामयलक्ष्म्या ब्रवीभूतत्वात्तस्या विलयो
माङ्गुलिति भीत्येव सः सोमदेवः क्षात्रं जगियसम्बन्धि तेजः प्रताप-मत्यजत्
तत्याज । उष्णत्वादिति यावत् । क्षात्रतेजोहीनस्तंजात इति भावः ।
अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

मैं समझता हूँ कि सोमदेव ने राजलक्ष्मी को लाख की बनी समझ लिया
था । इसी कारण से क्षात्र तेज की गर्मी से कहीं वह पिघल कर नष्ट न हो
इस हेतु से उसने क्षात्र तेज को ही छोड़ दिया था ।

ज्ञातास्वादः स्वयं लक्ष्म्याः पिशाच्या इव पुम्बनात् ।
रुधिरं कण्ठरन्ध्रेभ्यः सर्वेषामाचकाङ्क्ष सः ॥१०५॥

अन्वयः

पिशाच्याः इव लक्ष्म्याः पुम्बनात् स्वयं ज्ञातास्वादः सः सर्वेषां कण्ठ-
रन्ध्रेभ्यः रुधिरम् आचकाङ्क्ष ।

व्याख्या

पिशाच्या राजास्त्रो इव लक्ष्म्याः श्विदपुम्बनात् सुप्तपुम्बनात् पिशाच्या रुधि-
राक्तपुष्कपासस्याः पुम्बनात् स्वयं सोमदेवो ज्ञातोऽनुभूतो रुधिरस्याऽऽस्वादः
स्वाभुत्वं येन सोऽनुभूतरुधिरास्वादः सः सोमदेवः सर्वेषां जनानां कण्ठरन्ध्रेभ्यो

गलच्छिन्नोऽपि क्षिप्रं रक्तमात्रकाक्षः पातुर्वैष्णवः । प्रजातां सहस्रकष्टप्रबोभूत्वा
तस्मां चक्षुरक्षामपि पातुर्वैष्णवः । काम्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

पिशाची के सवृक्ष राजलक्ष्मी का मुख चुम्बन करने से पिशाची के मुख में लगे हुए रक्त के स्वाद का स्वयं अनुभव कर वह राजा प्रजाओं के गले घोंट कर उनका खून पीने की इच्छा करने लगा । अर्थात् कर आदि लगा कर प्रजाओं को अत्यधिक कष्ट देने लगा ।

उद्धूतचामरोहाम—समीरासङ्गिनेव सः ।

रजसा पूर्यमाणोऽभून्मार्गं द्रष्टुमनीधरः ॥१०६॥

अन्वयः

उद्धूतचामरोहामसमीरासङ्गिना रजसा इव पूर्यमाणः सः मार्गं द्रष्टुम्
अनीधरः अभूत् ।

व्याख्या

उद्धूतं वेगेन आलितञ्चामरं प्रकीर्णकं 'चामरं तु प्रकीर्णकम्' इत्यमरः ।
तस्योहाम उत्कटः समीरः पवनस्तस्याऽऽसङ्गः सम्बन्धोऽस्त्यस्येति तत्तेन वेगसंचा-
लितप्रकीर्णकजनितोत्कटपवनसम्बन्धेनेव तत्सम्बन्धादागतेनेव रजसा धूल्या रजो-
गुणेन वा पूर्यमाणो पूरितनेत्रोऽप्यन्तं संपृक्तो वा स सोमवेधो मार्गं पन्थानं
विवेकमुक्तकार्यं वा द्रष्टुमवलोकयितुं विचारयितुं वाऽनीधरोऽप्रभुरसमर्थ
इत्येत्यर्थः । अभूद् अभूव ।

भाषा

जोर से झुलाए जाने वाले चवरों से जोर से बहने वाले वायु के सम्बन्ध से उड़ी हुई धूर (आँखों में पड़ जाने से) पक्ष में चंवर झुलाये जाने के राजकीय ऐश्वर्य के सम्बन्ध से उत्पन्न रजोगुण के कारण से वह राजा सन्मार्ग का अवलोकन करने में असमर्थ हो गया ।

तेजोनिधीनां रत्नानां संभारं धारयन्नपि ।

बभूव दैवोपहृतस्तमःस्वोमैस्तिरोहितः ॥१०७॥

अन्वयः

वैद्योपहृतः (सः) तेजोविधीनां राज्ञानां संभारं धारयन् अपि तमास्थोभैः
विरोहितः बभूव ।

व्याख्या

ईदं विधिना ईदं विधिं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः । इत्यनरः ।
भाग्येनोपहृतो निरस्तो दुर्भाग्यकवलित इत्यर्थः । सः सोमदेवस्तेजसां प्रभायां
निधय आकरास्तेषां प्रभाकराणां रत्नानां मणीनां संभारं समूहो धारयन् बहुस्यपि
तमसामन्वःकाराणामज्ञानानां स्तोमैस्समर्हस्तिरोहितः प्रच्छन्नो बभूवाऽभूत् ॥
रत्नरूपस्य प्रकाशकारणस्य विद्यमानत्वेऽपि प्रकाशाभावस्य तमसो वर्जनाद्विशे-
षोक्तिरलङ्कारः । 'विशेषोक्तिरलङ्कारेषु कारणेषु फलावयः' ।

भाषा

दुर्भाग्य से कवलित वह राजा तेजस्वी, व प्रकाश देने वाले रत्नसमूहों को
धारण करते हुए भी अन्धकार से (अज्ञान से) आवृत हो गया ।

उपरि प्रतिबन्धेन ध्यात्वेव नमतोऽखिलान् ।

अधोगमनमेवासौ विह्वलो बहुमन्यत ॥१०८॥

अन्वयः

असौ उपरि प्रतिबन्धेन विह्वलः (सन्) अखिलान् नमतः ध्यात्वा इव
अधोगमनम् एव बहु अमन्यत ।

व्याख्या

असौ सोमदेव उपरि ऊर्ध्वं प्रतिबन्धेन प्रतिरोधेन गन्तुमक्षमत्वेनाऽखिलान्
सकलान् जनान् नमतो नतिं कुर्वतोऽधोगच्छतो वा ध्यात्वेव विचार्यैवाऽधोगमनमथः
पतनमेव बहु नितामनोपयोग्यमन्यत विज्ञातवान् । ईदं हृतस्य तस्योक्तिकरण-
मसम्भवमिति स्वपुरतः सकलान् जनान् प्रणतान् बुद्ध्वा सोऽप्यथः पतनमेवोप-
योषीति निर्धारितवानिति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

वह राजा उन्नति के मार्ग पर आरुढ़ न हो सकने के कारण घबड़ा कर सब
लोगों को नीचे झुक कर नमस्कार करते हुए देखा कर मानों वह नीचे झुकने को
अर्थात् अधः पतन को ही उपयोगी समझने लगा ।

पिशाच इव सर्वेषां क्षत्रान्वेषतत्परः ।

नासौ किमपि कर्तव्यं विवेद मन्दमूर्च्छया ॥१०६॥

अन्वयः

असौ पिशाचः इव सर्वेषां क्षत्रान्वेषतत्परः (सन्) मन्दमूर्च्छया किम् अपि कर्तव्यं न विवेद ।

व्याख्या

असौ सोमदेवः पिशाच इव राक्षस इव सर्वेषां जनानां क्लृप्तस्य कपटव्यवहार-
स्यान्वेषणे संपादने तत्परः परायणस्सन् मनेन राक्षसदेन वा मूर्च्छा विवेकाविवेक-
शून्यत्वं तथा किमपि किञ्चिदपि कर्तव्यं राज्यभारवहनकर्तव्यं न विवेद न जानाति
स्व । यथा पिशाचः सर्वान् जनान् दुःकमितुं तत्परो भवति तथैवायं राजाऽपि
मनेन सर्वाः प्रजाः कपटव्यवहारेण पीडयन् स्वकर्तव्यं न पालयति स्वेति भावः ।
उपमाकृत्वा ।

भाषा

वह राजा सोमदेव राजमद की बेहोशी में विवेक शून्य हो कर राक्षस के
समान सब को कष्ट देने में तत्पर अर्थात् सबके साथ कपट व्यवहार करने में
तत्पर होने से अपने कर्तव्य पथ से व्युत्त हो गया ।

व्यरज्यत समस्तोऽपि लोभैकवसतेर्जनः ।

त्यागो हि नाम भूपानां विश्वसंवननौषधम् ॥११०॥

अन्वयः

समस्तः अपि जनः लोभैकवसतेः (तस्मात्) व्यरज्यत । हि भूपानां
त्यागः विश्वसंवननौषधं नाम (अस्ति)

व्याख्या

समस्तोऽल्लोऽपि जनः प्रजाजनः लोभस्याऽप्यागस्यैका वसतिः स्थानं
तस्मादत्यन्तलोभसंपन्नात् सोमदेवात् व्यरज्यत विरक्तो जातः स्नेहुराहित्यं संप्राप्त
इति भावः । हि यस्मात्कारणात् भूपानां भूपानां त्यागो लोभरहितदानादिकं
विश्वस्य संसारस्य संवननस्य वशीकरणस्य 'वशकिमा संवननं' मूलकर्म तु कार्मणम्
इत्यमरः । औषधं भेषजं नामास्ति । अत्रार्थान्तरभ्यासाकृत्वा ।

भाषा

अत्यन्त लोभी उस राजा सोमदेव से सब प्रजा विरक्त हो गई अर्थात् उससे कोई स्नेह नहीं रखता था । क्योंकि राजाओं में, लोभ रहित जानादि क्रिया ही, संसार के समस्त प्राणियों को अपने वश में करलेने का प्रधान बीजन है ।

अकार्येऽपि कुमारस्य तात्पर्यमतनोदसौ ।

किं लक्ष्मीमुखमुग्धानामसंभाव्यं दुरात्मनाम् ॥१११॥

अन्वयः

असौ अकार्ये अपि कुमारस्य तात्पर्यम् अतनोत् । लक्ष्मीमुखमुग्धानां दुरात्मनाम् असम्भाव्यं किम् ।

अथवा

असौ कुमारस्य अपि अकार्ये तात्पर्यम् अतनोत् । शेषं पूर्ववत् ।

व्याख्या

असौ सोमदेवोऽकार्येऽपि प्रजापीडनरूपदुराचारेऽपि कुमारस्य विक्रमाङ्कदेवस्य तात्पर्यमिच्छामतनोत् प्रकटीचकार । यत्प्रजापीडनं भवति तद्विक्रमाङ्कदेवे-
च्छयं भवतीति प्रकटीचकारेति भावः । अथवा असौ सोमदेवः कुमारस्यापि विक्रमाङ्कदेवस्याऽप्यकार्ये मारणे तात्पर्यमिच्छामतनोदकरोत् । अथवा—असौ सोमदेवः कुमारस्य विक्रमाङ्कदेवस्य तात्पर्यं तद्विचारमप्यकार्येऽतद्विचारेऽतनोत् कृतवान् परिणतवानित्यर्थः । विक्रमाङ्कदेवस्य सत्परामर्शं शेषं निष्पाद्य तं हानिकरं स्वविरुद्धं गृहीतवानित्यर्थः । यस्मात् लक्ष्म्याः सम्पाद्याः सुखेनाऽऽजन्मेन मुग्धानां मुग्धानामज्ञानिनां दुरात्मनां दुष्टस्वभावानां पापरतानामित्यर्थः । जनानामसम्भाव्यमकरणं किम् न किमपीत्यर्थः । अकार्यान्तरन्यासी नाना-
लङ्कारः पूर्वाह्नस्योत्तराह्नेन समर्चनात् ।

अथवा

राजा सोमदेव अपने किये हुए प्रजापीडनादि बुरे कार्यों में कुमार विक्रमाङ्कदेव की भी सम्मति है ऐसा प्रकट करने लगा । अथवा राजा सोमदेव कुमार विक्रमाङ्कदेव की मार डालने की भी इच्छा करने लगा । अथवा राजा सोमदेव कुमार विक्रमाङ्कदेव की अच्छी सलाह को भी बुरी

समझने लगा । क्योंकि लक्ष्मी के सुख से मूढ़ता को प्राप्त दुष्ट पापियो के लिये क्या अकर्तव्य है अर्थात् वे सब प्रकार के अन्याय के कार्य कर सकते हैं ।

भ्रामयन्मङ्कुशं दर्पात् द्विपेन्द्रमधिरुह सः ।

अख्यातिबीजवापाय चखानेव नमस्थलीम् ॥११२॥

अन्वयः

सः द्विपेन्द्रम् अधिरुह दर्पात् मङ्कुरां भ्रामयन् अख्यातिबीजवापाय इव नमस्थलीं चखान ।

व्याख्या

सः सोमदेवो द्वाभ्यां मुक्तशुण्डाभ्यां पिबन्तीति द्विपास्तेषामिन्द्रं श्रेष्ठं गजेन्द्र-
मधिरुह समाकृष्ट वर्णविहङ्गुरावङ्कुरां सृजि 'अङ्कुरोऽस्त्री सृजिः स्त्रियाम्'
इत्यमरः । गजमियन्त्रणकारकं शस्त्रं भ्रामयन् संचालयन्नख्यातेर्बुधशतो बीजानां
वापायेव रोपणायेव नमस्थलीं गगनस्थलीं चखान निखातवान् । हस्तिपका-
वङ्कुरां गृहीत्वा वर्पणाऽस्त्रमिव भ्रामयतस्तस्याऽपकीर्तिलोकहास्यञ्च जातम् ।
तत्कार्यं नमस्थस्यामख्यातिबीजरोपणायेव नमस्थलीकर्षणरूपमिति कविरुप्रेक्षते
अर्थात् न केवलं पुष्प्यां किन्तु नमस्थस्यामपि तस्याऽप्यशः प्रसृतमिति भावः ।
अमोलेनालङ्कारः ।

भाषा

उत्तम गज पर सवार होकर, अमिमान से अङ्कुरा को आकाश में चारो
ओर फेरने वाले सोमदेव ने मानो अपयश के बीज को बोने के लिये आकाश
रूपी खेत को जोता । अर्थात् इस लोक में ही नहीं किन्तु ऊर्ध्व लोक में भी
उसका अपयश फैल गया ।

प्रणयप्रवणैवासीत् तस्य श्रीः सपरिग्रहा ।

परं नाङ्गीकरोति स्म विक्रमाङ्कः कलङ्किनीम् ॥११३॥

अन्वयः

सपरिग्रहा श्रीः तस्य प्रणयप्रवणा एव आसीत् परं विक्रमाङ्कः कलङ्किनीं
न अङ्गीकरोति स्म ।

व्याख्या

सपरिग्रहा सपरिच्छदा श्री राज्यलक्ष्मीस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य प्रथमेन प्रेम्णा प्रबन्धोन्मुखा प्रणयप्रवणा प्रीतितत्परैवाऽऽसीत् । परं किन्तु विक्रमाङ्गो विक्रमाङ्गदेवः कलङ्किनीं सोमदेवसंसर्गात्कलुषितां तां नाऽङ्गीकरोति स्म न स्वीकरोति स्म । अमात्यादयः सर्वेऽपि रक्ष्याङ्गभूतास्तं विक्रमाङ्गदेवं राजा-सने स्थापयितुमैच्छन् । परं सः सोमदेवसंसर्गादपवित्रं राजासनं न स्वीचकारेति भावः ।

भाषा

यद्यपि राज्याङ्गभूत मन्त्री आदि से युक्त राज्यलक्ष्मी विक्रमाङ्गदेव के पास उसके प्रेम में तत्पर होकर आ रही थी । अर्थात् मंत्री लोग सोमदेव को राज-गद्दी से उतार कर इसे राजा बनाना चाहते थे । परन्तु उसने उस गद्दी को सोमदेव के संसर्ग से कलङ्कित समझ स्वीकार नहीं किया ।

बहुना किं प्रलापेन तथा राज्यं चकार सः ।

यथेन्दुमित्रे चालुक्य-गोत्रे प्राप कलङ्कताम् ॥११४॥

अन्वयः

बहुना प्रलापेन किम् । सः तथा राज्यं चकार यथा इन्दुमित्रे चालुक्य-गोत्रे (सः) कलङ्कतां प्राप ।

व्याख्या

बहुना प्रलापेनाऽतिसंलपनेन किं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । स सोमदेव-स्तथा तादृशं राज्यं राजकार्यं चकार कृतवान् यथा यथेन्दुमित्रे चन्द्रसदृशध्वले चालुक्यगोत्रे चालुक्यनृपाणां वंशे सः सोमदेवः कलङ्कतां कलुषतां प्राप प्राप्तः । अनेनैव ध्वले चालुक्यवंशे कलङ्कः स्थापित इति भावः ।

भाषा

अधिक कहने से क्या लाभ ? सोमदेव राजा ने ऐसा राज्य किया जिससे चन्द्रमा के सदृश निर्मल चालुक्य वंश में वह कलङ्क हो गया ।

न शशाक निराकर्तुमग्रजस्य दुराग्रहम् ।

राज्यग्रहगृहीतानां को मन्त्रः किं च मेकजम् ॥११५॥

अन्वयः

(सः) अग्रजस्य दुराग्रहं निराकर्तुं न शक्नाक । राज्यमहगृहीतानां मन्त्रः कः भेषजं च किम् (अस्ति) ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवोऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुर्दुराग्रहं दुराचारं प्रजापीडनकर्म निराकर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नाक न समर्थो बभूव । राज्यमेव ग्रहो वृष्टग्रहः पिशाचा-
दिर्वा तेन गृहीतानामाक्रान्तानामाविष्टानां वा नृपाणां मन्त्रो ग्रहपिशाचादिदूरी-
करणमन्त्रविशेषः को, न कोऽपीत्यर्थः । भेषजमौषधं च किम् न किमपीत्यर्थः ।
राजमयेनाऽऽविष्टानां नृपाणां कृते न कोऽप्युपाय इति भावः ।

भाषा

कुमार विक्रमाङ्कदेव अपने बड़े भाई के दुराचार को न रोक सका । राज्य
रूपी क्रूर ग्रह से या पिशाचादि से गृहीत या आविष्ट राजाओं के लिये न कोई
मन्त्र है न दवा है ।

अचिन्त्यच्च किं कार्यं विपर्यस्तधियाभुना ।

अकीर्तिसंविभागस्य गमिष्याम्यत्र पात्रताम् ॥११६॥

अन्वयः

विपर्यस्तधिया अभुना किं कार्यम् अत्र अकीर्तिसंविभागस्य पात्रतां
गमिष्यामि (इति) च अचिन्त्यत् ।

व्याख्या

विपर्यस्ता विपरीता धीर्बुद्धिर्यस्य तेन विपर्यस्तधिया 'बुद्धिर्न नीचा धिवजा धीः
प्रज्ञा क्षेमधी मतिः' इत्यमरः । विपरीतबुद्धियुक्तेनाभुना सोमदेवेन किं कार्यं मम
किं प्रयोजनम् न किमपीत्यर्थः । अत्राऽस्मिन् स्वानेऽकीर्तैर्बुद्धेशतः संविभागस्त्वाऽ
स्य पात्रतां आज्ञनत्वं गमिष्यामि प्राप्स्यामि इति चाऽचिन्त्यद्विचारितवान् ।
सोमदेवेन पापरेण सहाऽप्रस्थितौ तेन सहाऽहमपि बुद्धेशतोऽस्याऽऽमयो
भविष्यामीति च विचारयामासेति भावः ।

अर्थः

विपरीत अर्थात् त्रिविवेक बुद्धिकाले सोमदेव से मुझे क्या करना है और यहाँ रहने से मैं भी दुर्गन्ध के कुछ अंश का भागी हो जाऊँगा, ऐसा विक्रमाङ्कदेव ने विचार किया ।

‘त्यागमेव प्रशंसन्ति गुरोस्तपथगामिनः ।

तदितः साधयाम्येष दक्षिणाम्बुधिसम्मुखः ॥११७॥

अन्वयः

(यत् सत्पुरुषाः) तपथगामिनः गुरोः त्यागम् एव प्रशंसन्ति । तत् एषः (अहम्) दक्षिणाम्बुधिसम्मुखः सन् इतः साधयामि ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणात् (सत्पुरुषाः) उत्पन्नं कुमारं गच्छतीत्युत्पथगामी तस्योत्पथ-
गामिनः कुमारस्थितस्य गुरोः पूज्यस्य ज्येष्ठस्य त्वयं सर्वथैवाऽसहयोगमेव
प्रशंसन्ति समाश्रित्यन्ते । तत्तस्मात्कारणादेषोऽहं विक्रमाङ्कदेवो दक्षिणाम्बुधेर्व-
क्षिणसमुद्रस्य सम्मुख उन्मुक्तस्तत्ततोऽस्मात्स्थानात् साधयामि गच्छामि ।

भाषा

बड़ो के कुमारगामी होने पर उनका त्याग करना ही सज्जन लोग ठीक समझते हैं । इसलिये मैं यहाँ से दक्षिण समुद्र की ओर चला जाऊँगा ।

मया निपीड्यमानास्ते निषिद्धं द्रविडादयः ।

आर्यं विपर्यस्तमपि प्रभवन्ति न बाधितुम् ॥११८॥

अन्वयः

मया निषिद्धं निपीड्यमानाः ते द्रविडादयः विपर्यस्तम् अपि आर्यं
बाधितुं न प्रभवन्ति ।

१ गुरोरप्यबलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ इत्युक्तेः ।

अवार्थवा

मया विक्रमाङ्कवेधेन निबिडमत्यन्तं निषीदधमानास्तं बाध्यमानाः पराजिता इत्यर्थः । ते द्रविडावयो द्रविडदेशानुपतिप्रभृतयो विषयैस्तमत्याचारिणमप्याऽऽर्यं ज्येष्ठभ्रातरं सोमदेवं बाधितुं पीडयितुं विजेतुमित्यर्थः । न प्रभवन्ति न समर्था भविष्यन्ति । दुराचारिण्यपि भ्रातरि सहजस्नेहात्तस्त दुराचारेण सम्भाविता-कमणकारिवु स्वयमाक्रमणं कृत्वा भ्रातृरक्षणार्थिक्रमाङ्कवेधस्य महापुण्यत्वं व्यज्यते । दुराचारिणां राज्ञां पराजयोऽपि व्यज्यते ।

भाषा

दक्षिण समुद्र की ओर जाकर द्रविड देश के राजा आदि को खूब पीसूंगा अर्थात् हराऊंगा जिससे कुमार्य में प्रवृत्त भी मेरे बड़े भाई को वे तंग न कर सकेंगे अर्थात् परास्त न कर सकेंगे ।

इति स मनसा निश्चित्यार्थं बुलुक्यशिक्षामणिः

श्रवणरसरणिं भिन्दन्मेरीरवेण विनिर्ययौ ।

अपि च कुपितः क्षमाभृत्सेनागजेषु निजेषुभिः

कतिषु विदधे धैर्यध्वंसं न साहसलाञ्छनः ॥११६॥

अन्वयः

बुलुक्यशिक्षामणिः सः इति अर्थं मनसा निश्चित्य मेरीरवेण श्रवण-सरणिं भिन्दन् विनिर्ययौ । अपि च साहसलाञ्छनः कुपितः (सन्) निजेषुभिः कतिषु क्षमाभृत्सेनागजेषु धैर्यध्वंसं न विदधे ।

व्याख्या

बुलुक्यस्य बालुक्यवंशस्य शिक्षामणिश्चूडारत्नं स विक्रमाङ्कवेध इति पूर्वोक्त-प्रकारेणाऽर्थं सर्वं वस्तुजातं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्धार्य मेर्या बुन्दुभे रवेण नावेन 'मेरी रानी बुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । श्रवणयोः कर्णयोः सरणि रश्मिं भिम्बन् विदारयन् विनिर्ययौ विनिर्जगाम । अपि चाऽप्येव साहसमेवोक्ताह एव लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः साहसलाञ्छन उक्ताहवती कुपितस्तन् क्रुद्धस्तन् निजेषुभिस्त्वकीयबाणैः कतिषु कियत्सु क्षमाभृतः नृपस्य सोमदेवस्य सेनाया बाहिण्या गजा हस्तिनस्तेषु धैर्यस्य बीरताया ध्वंसं विनाशं न विदधे न कृतवान् ।

किन्तु सर्वेषां नृपसेनागजानां धैर्यमाप्तं भवे । हरिणीच्छन्वः । 'रत्नमुगहृदीर्घा
श्री स्त्री गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् ।

भाषा

चालुक्य वंश के शिरोभूषण विक्रमाङ्कदेव ने मन में ऐसा निश्चय कर
बुन्दुभी के निनाद से कान के पड़कों को फाड़ते हुए, प्रस्थान कर दिया ।
साथ ही साथ साहसव्रती उसने क्रुद्ध होकर अपने बाणों से राजा की सेना
के कितने ही हाथियों का धैर्य भंग नहीं किया अर्थात् राजा सोमदेव की सेना
के सब हाथियों को बाण मार कर भगा दिया ।

प्रत्यक्ता मधुनेव काननमही मौर्वीव चापोज्मिता

शुक्तिमौक्तिकवर्जितेव कविता माधुर्यहीनेव च ।

तेनैकेन निराकृता न शुशुभे चालुक्यराज्यस्थितिः

सामर्थ्यं शुभजन्मनां कथयितुं कस्यास्ति वाग्मिस्तरः ॥१२०॥

अन्वयः

एकेन तेन निराकृता चालुक्यराज्यस्थितिः मधुना प्रत्यक्ता काननमही
इव, चापोज्मिता मौर्वी इव, मौक्तिकवर्जिता शुक्तिः इव, माधुर्यहीना
कविता इव च न शुशुभे । शुभजन्मनां सामर्थ्यं कथयितुं कस्य
वाग्मिस्तरः (अस्ति) ।

व्याख्या

एकेन तेन केवलमेकेनैव तेन विक्रमाङ्कदेवेन निराकृता परित्यक्ता चालुक्यस्य
चालुक्यराजवंशस्य राज्यस्थिती राज्यवशा राज्यमर्यादा वा मधुना वस्तुनैव चेत्रेण
वा 'स्याच्छेत्रे क्षेत्रिको मधुः' इत्यमरः । प्रत्यक्ता प्रकर्षेण त्यक्ता काननस्याऽ-
रण्यास्य 'अटव्यरर्घ्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । मही भूमिरिव,
चापेन अनुषोज्मिता दूरीकृता मौर्वी खेव, 'मौर्वी ज्या त्रिजिनी गुणः' इत्यमरः ।
मौक्तिकैर्मुक्ताभिर्वर्जिता रहिता शुक्तिरिव मुक्तास्फोट इव 'मुक्तास्फोटः स्त्रियां
शुक्तिः' इत्यमरः । माधुर्येण माधुर्यगुणेन हीना विरहिता कविता काव्यमिव, च
न शुशुभे न शोभिता बभूव । शन माङ्गलिकं जन्म अनुयैवां ते शुभजन्मानस्तेषां
'जनुर्जन्मजन्मानि जनिवत्पतिवद्भूवः' इत्यमरः । सामर्थ्यं शक्तिं कथयितुं

कस्यैव कस्य पुण्यस्य क्लेशैरित्यर्थः । बाघां बाघीनां विस्तरो विस्तारोऽस्ति ।
न कस्याऽपीत्यर्थः । मालोपमार्चान्तरग्यासात्तद्वारयोः सकूरः । शार्ङ्गविभी-
षितज्जम्बः । 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्ङ्गविभीषितम्' इति लक्षणात् ।

भाषा

झकेले विक्रमाङ्कदेव के चले जाने से अर्थात् न रहने से चालुक्य राज्य की परिस्थिति, वसन्त या चैत्र मास के बिना वनभूमि के समान, मीची के बिना धनुष के समान, मोती के बिना सीप के समान, और माधुर्यगुण के बिना कविता के समान शोभित नहीं होती थी । सुमुहूर्त में उत्पन्न महात्माओं की शक्ति के वर्णन करने का वाक्-सामर्थ्य कौन रख सकता है अर्थात् कोई नहीं ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव—विद्यापति—काश्मीरकभट्ट श्री विल्हण-विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

मेजाज्जाभयुगाङ्गविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाज-बुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
अके रामकुबेरपरिखतवरात्संमाससाहाय्यक-
प्रीकायुष्ममिदं रमाकरुणया सर्वे चतुर्थे क्रमात् ॥

ॐ शान्ति. शान्तिः शान्तिः

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पञ्चमः सर्गः ।

नैष दुर्मतिरिमं सहिष्यते राज्यकण्टकविशोधनोद्यतः ।
अग्रजादिति विशङ्क्य सङ्कटं सिंहदेवमनुजं निनाय सः ॥१॥

अन्वयः

सः, राज्यकण्टकविशोधनोद्यतः दुर्मतिः एषः इमं न सहिष्यते इति
अग्रजात् सङ्कटं विशङ्क्य अनुजं सिंहदेवं निनाय ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो, राज्यस्य स्वराष्ट्रस्य कण्टकाः शत्रुरूपवायावास्तेषां
विशोधनेऽपसारणे मारणे इत्यर्थः । उद्यतस्तत्परो स्वराष्ट्रवायावहूरीकरणे
समुद्यतो दुर्मतिर्दुर्बुद्धिरेष सोमदेव इमं सिंहदेवनामानं कनिष्ठभ्रातरं न सहिष्यते
स्वानुकूल्येन न मंस्यते तस्याऽपि विनाशे समुद्यतो भवेदिति भावः । इति
हेतोरग्रजात्सोमदेवात्सङ्कटं बाधां विशङ्क्य वितर्क्याऽनुजं कनिष्ठभ्रातरं सिंहदेवं
जयसिंहापरनामानं निनायऽऽत्मना सह नीतवान् । अस्मिन् सर्गे रघोद-
ताच्छब्दः—‘रामराविह रघोदता लघौ’ इति लक्षणात् ।

भाषा

निष्कण्टक राज्य करने की इच्छा से, राज्य में बाधक वायावों को दूर कर
देने में तत्पर, यह कुबुद्धि सोमदेव, कहीं छोटे भाई सिंहदेव उर्फ जयसिंह का
भी अस्तित्व सहन न कर सके, ऐसे सङ्कट की आशंका से, विक्रमाङ्कदेव ने
उसको भी साथ ले लिया ।

गुप्तभूषणरवेव सर्वतस्तूर्यमङ्गलनिनादशान्तिः ।

धीरक्षयत विलक्ष्यचेतसा तस्य पृष्ठचलितेव भूभुजा ॥२॥

अन्वयः

विलक्ष्यचेतसा भूभुजा सर्वतः तूर्यमङ्गलनिनादशान्तिः गुप्तभूषणरवा
इव धीः तस्य पृष्ठचलिता इव अलक्ष्यत ।

व्याख्या

विगतं विनष्टं लक्ष्यं ज्ञानविषयो यस्मात्तद्विलक्ष्यं ज्ञानविषयरहितं चेतश्चित्तं
वस्य स तेनाज्ञानिना भुवं पृथ्वीं भुनक्ति स्वोपभोगे समामयतीति भूभुक् तेन
भूमीद्वारेण सोमदेवेन सर्वतस्सर्वासु दिक्षु तूर्यस्य भेद्यां मङ्गलनिनावः मङ्गलध्व-
निस्तस्य ज्ञान्यास्तूर्यमङ्गलध्वनिसमापितः 'पञ्चध्व्यास्तसिल्' इति तसिल्
प्रत्ययः । मुप्तः प्रच्छन्नो भूषणानामलङ्काराणां रवस्त्वनो यस्याः सा भूषण-
शब्दरहितेव धी राज्यलक्ष्मीस्तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठे पृष्ठतश्चलितेव चलन्ती-
वाऽलक्ष्यत वृष्टा । गते विक्रमाङ्कदेवे राज्यलक्ष्मीमपि तत्पदचाङ्गतामिवाऽ-
नुमाति स्मेति भावः । अत्र माङ्गलिकतूर्यध्वन्यभावाद्भूषणशब्दशान्यत्वस्य
पदचाङ्गलनस्य चोत्प्रेषणादुत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के प्रस्थान समय चारो ओर कहीं भी तुरही का मङ्गलनाद
न होने से अज्ञानी राजा सोमदेव ने, राज्य लक्ष्मी मानो अपने आभूषणो के
शंकारो को दबाकर उसके पीछे चली जा रही है, ऐसा अनुभव किया ।

अङ्गवर्तिनमशङ्कमाः कथं नाहमेनमुपरुद्धवानिति ।

तल्पनिर्जुठनशीर्षचन्दनः पर्यतप्यत विभावरीषु सः ॥३॥

अन्वयः

आः । अङ्गवर्तिनम् अशङ्कम् एनम् अहं कथं न उपरुद्धवान् इति
विभावरीषु तल्पनिर्जुठनशीर्षचन्दनः सः पर्यतप्यत ।

व्याख्या

आः । इत्यत्यन्तछोटे । अङ्गे उत्तङ्गे वर्तते इत्यङ्गवर्ती तमङ्गवर्तिनं मयधीनं
कस्यामपुरस्चं शङ्कया मत्तः स्वायत्तीकरणस्य सम्बन्धेन रहितमशङ्कमेव विक्रमाङ्क-

वेधनहं सोमदेवः कथं कस्माद्योपपद्यमानं प्रतिबद्धवान् । इति हेतोर्विभावरीषु रात्रिषु तस्यै शम्बायां निर्लुण्ठनेनैतस्ततः परावर्तनेन शीर्षं गतितं चान्नं घात्रे समुपलिप्तश्चान्नपक्वो यस्य स तत्पुनर्निर्लुण्ठनशीर्षचान्नः स सोमदेवः पर्यतप्यंतं विक्रमाङ्गदेव-निर्गमनजान्यपदचात्तापेन संतप्तो बभूव ।

भाषा

अत्यन्त दुःख की बात है कि मैंने पास ही में विद्यमान निःशङ्क विक्रमाङ्गदेव को क्यों नहीं गिरफ्तार कर लिया—इस विचार से पलङ्क पर बेचीनी से करवटें बबलते २ शरीर में लगा हुआ चन्दन मिटाते हुए सोमदेव रात्रियों में पदचात्ताप करने लगता था ।

तस्य मममवनीपतेर्मनस्त्रासपङ्कपटले पटीयसि ।
भूरिसंख्यभरकर्षणमैरप्यकुप्यत न मत्तदन्तिभिः ॥४॥

अन्वयः

अवनीपतेः तस्य पटीयसि त्रासपङ्कपटले मम मनः भूरिसंख्यभर-
कर्षणक्षमैः मत्तदन्तिभिः अपि न अकुप्यत ।

व्याख्या

अग्न्या भूमेः पतिस्त्वामी तस्याऽवनीपतेः पुष्पीपतेस्तस्य सोमदेवस्याऽतिशयेन पटुरिति पटीयान् तस्मिन् पटीयस्यतिघने त्रासो भयमेव 'वरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्यतं भयम्' इत्यमरः । पङ्कः कर्बमस्तस्य पटलं समूहः तस्मिन् भीतिरूप-
कर्बमसमूहे ममं निपतितं मनश्चित्तं 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । भूरीणि भूयांसि 'पुङ्गवः पुङ्गव्यं स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः । संख्यानि युद्धानि 'मूधमास्काच्चनं संख्यं समीकं साम्परायिकम्' इत्यमरः । तेषां भरो भारस्तस्य कर्बणे बहने क्षमाः समर्थास्तीर्षहृद्युद्धकरणक्षमैर्मता मदाग्राह्य ते दन्तिनो गजाश्च 'बन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरबोऽनेकयो द्विपः' इत्यमरः । तीर्षबाण्यहस्तिभिरपि नाऽकुप्यत न समाकुप्यत । विक्रमाङ्गदेवपराक्रममया-
हृषाकुलं सोमदेवस्य मनो मत्तगजराजसमूहसंक्रुलानिबिडबानानिस्तेनाभिरपि विक्रमाङ्गदेवस्य पराजयकरणे स्वविजये च विह्वस्तं न बभूवेति भावः । त्रासे पङ्कमेवाङ्गपङ्कम् ।

भाषा

भय रूपी कीचड़ में फंसे हुए सोमदेव के मन को अनेक युद्धों के बोझ को खींचने में समर्थ, उसके मदोन्मत्त हाथी भी खींच कर बाहर न कर सके । अर्थात् विक्रमाङ्कदेव के भय से पीड़ित सोमदेव अनेक युद्धों में विजय प्राप्त कराने वाले हाथियों के (शक्तिशाली गज सेना के) रहते हुए भी, शान्ति न प्राप्त कर सका ।

स व्यसर्जयद्य क्वच्यन्मनाः पुष्कलं बलमुप्य पृष्ठतः ।

किं न सम्भवति चर्मचक्षुषां कर्म लुब्धमनसामसात्त्विकम् ॥५॥

अन्वयः

अथ क्वच्यन्मनाः सः अमुप्य पृष्ठतः पुष्कलं बलं व्यसर्जयत् ।
चर्मचक्षुषां लुब्धमनसां किम् असात्त्विकं कर्म न सम्भवति ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येवञ्चो अथ' इत्यमरः । क्वचक्षु-
यमानं मनश्चित्तं यस्य स सोमदेवोऽमुप्य विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठतः पश्चात्
पुष्कलं पर्याप्तं 'येषाम् श्रेष्ठः पुष्कलस्यात्ससमश्चात्सोभने' इत्यमरः । बलं
सैन्यं व्यसर्जयत् प्रेषितवान् । चर्मचक्षुषां येषां ते तेषामङ्गुरवशिनां लुब्धं
लोभाकृष्टं मनो येषां ते तेषां लुब्धचेतसां किमसात्त्विकं तामसं कर्म कार्यं न
सम्भवति, अपि तु सर्वमेव तामसिकं कार्यं सम्भवतीति भावः । अथाऽर्थान्तर-
स्यासौलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर पीड़ित हृदय सोमदेव ने विक्रमाङ्कदेव के पीछे एक बड़ी पलटन भेज दी । चर्मचक्षु अर्थात् अङ्गुरदर्शी तथा लोभी मनुष्य कीन तामसिक कार्य नहीं कर सकते अर्थात् वे सब प्रकार के दुष्कर्म कर सकते हैं ।

प्राप्तमप्यनयपङ्कशङ्कितस्तद्वलं न सहसा जघान सः ।

अप्रतर्क्यशुजवीर्यशालिनः सङ्कटेऽप्यगदनास्तथाविधाः ॥६॥

अन्वयः

अनयपङ्कुराङ्कितः सः प्रातम् अपि तद्वत् सहसा न जघान । अप्र-
तर्क्यभुजवीर्यशक्तिनः तथाविधाः सङ्कटे अपि अगह्णताः (भवन्ति) ।

व्याख्या

अनय एवाऽनीतिरेव पङ्कः कर्मस्तस्माच्छङ्कितः शङ्कामुक्तस्त विष्णुमाङ्क-
देवः प्राप्तं पदधावागतमपि तस्य सोमदेवस्य बलं सैन्यं तद्वत् 'अनीकिनी बलं
सैन्यं चकं चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमरः । सहसा इदिति न जघान न संहृतवान् ।
अप्रतर्क्यमचिन्त्यं भुजयोर्बोहजोर्बीर्यं पराक्रमस्तेन शालमते शोभन्त इत्यप्रतर्क्यभुजवी-
र्यशालिनोऽचिन्त्यभुजशक्तिशोभितास्तथाविधा विष्णुमाङ्कदेवसदृशाः सङ्कटेष्वप्या-
पत्तावप्यगह्णता निराकुला भवन्ति । अत्राप्यर्चान्तरन्यासीऽलङ्कारः ।

भाषा

अनीति रूपी कीचड़ से शङ्कित विष्णुमाङ्कदेव ने सेना के पास में आ जाने
पर भी उसका संहार नहीं किया । क्योंकि कल्पनातीत भुजबल से शोभित
विष्णुमाङ्कदेव जैसे लोग आपत्ति आजाने पर भी धक्काते नहीं ।

अन्तकः प्रतिभटक्षमाभृतां निर्दयप्रहृणनोद्यतं ततः ।

तन्मदद्विरदपादचूर्णितं सैन्यमेककवलं चकार सः ॥७॥

अन्वयः

ततः प्रतिभटक्षमाभृताम् अन्तकः सः निर्दयप्रहृणनोद्यतं सैन्यं तन्मद-
द्विरदपादचूर्णितं (सत्) एककवलं चकार ।

व्याख्या

ततस्तेनात्मनानन्तरं प्रतिभट्टाः क्षमाभृता ये क्षमाभृतः पुष्पीपालस्तेषां प्रति-
पक्षरूपालानामन्तको घ्नः स विष्णुमाङ्कदेवो निर्दयं अपारहितं क्रूरतापूर्वक-
मित्यर्थः । यत्प्रहृणन् मारणं तदर्थमुद्यतं प्रवृत्तं सैन्यं बलं ते प्रसिद्धाः मरद्विरदा
मरान्धा गजास्तेषां पादद्विरदचूर्णितं मर्दितं सवेककवलमेकप्रातं क्षमामात्रेणैव
जीवमित्यर्थः । चकार कृतवान् । पुण्यः समामृतं सोमदेवसैन्यं सहसाऽऽक्रम-
नोद्यतं दृष्ट्वा स्वमज्जन्तव्यताद्वारा नास्तित्वमिति भावः । क्यकमलङ्कारः ।

भाष्य

सोमदेव की सेना के आजाने पर विपक्षी राजाओं के लिये यमस्वरूप विक्रमाङ्कदेव ने क्रूरता से मार काट करने में प्रवृत्त उसकी सेना को, उन मदनोन्मत्त हाथियों के पाँवों तले कुचला कर क्षण भर में नष्ट कर दिया ।

**किं बहुप्रलपितैः पुनः पुनः प्रत्यनीकपृतनाः समागताः ।
कालवक्त्रकुहरे निवेरय स स्वाङ्गशेषमकरोन्महीपतिम् ॥८॥**

अन्वयः

पुनः पुनः बहुप्रलपितैः किम् । सः समागताः प्रत्यनीकपृतनाः काल-
वक्त्रकुहरे निवेरय महीपतिं स्वाङ्गशेषम् अकरोत् ।

व्याख्या

पुनः पुनः भूयो बहुप्रलपितैर्बहुभाषितैः किं न किमपि प्रयोजनम् । स
विक्रमाङ्कदेवः समागताः समराङ्गणं प्रत्यागताः प्रत्यनीकस्य विपक्षस्य क्षत्रोरि-
त्यर्थः । पृतनास्तेनाः (कर्म) 'अस्त्रिणां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः ।
ध्वजिनी बाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनीचमूः' इत्यमरः । कालस्य यमस्य वक्त्रं
मूकमेव कुहुरं बिलं 'अथ कुहुरं सुविरं विवरं बिलम्' इत्यमरः । तस्मिन्निवेद्य
प्रवेद्य महीपतिं पृथ्वीपतिं सोमदेवं स्वस्याऽङ्गं शरीरमेव शेषमवशिष्टांशो यस्य
तं स्वशरीरमात्रावशेषं निस्तहायमित्यर्थः । अकरोत् कृतवान् ।

भाषा

बार २ बहुत कहने से क्या लाभ । उसने आई हुई विपक्षी पलटनों को
यमराज के मूक रूपी बिल में डालकर राजा सोमदेव को केवल शरीर मात्र
शेष बना दिया । अर्थात् उसकी सब सेना नष्ट कर डाली ।

**राजहंसमिव बाहुपञ्जरे श्रीविलासमुषि लालयन्पशः ।
तत्र तत्र शतपत्रलोचनचित्रमभ्युदयमाससाद् सः ॥९॥**

अन्वयः

शतपत्रलोचनः सः श्रीविलासमुषि बाहुपञ्जरे राजहंसम् इव यथाः
लालयन् (सन्) तत्र तत्र चित्रम् अभ्युदयम् आससाद् ।

व्याख्या

ततपत्रे कमले हृव लोचने नेत्रे यस्य सः कमलनेत्रस्त विक्रमाश्रित्यः धियो राजलक्ष्म्याः शोभाया वा विलासभूमि कीडास्थाने बाहुर्भुज एव पञ्जरस्तस्मिन् भुजपञ्जरे राजहंसमिव मरालमिव शुभं यशः कीर्तिं लालयन् सुखपूर्वकं पालयन् सन् तत्र तत्र सर्वत्र स्थाने चित्रमाश्रयमुत्तमभ्युदयं समुपतिमाससाध प्राप्तवान् ।

भाषा

कमल के समान नेत्र वाले उस विक्रमाश्रुदेव ने राजलक्ष्मी या शोभा की विलास भूमि अपनी भुजा रूपी पिंजड़े में हंस के समान श्वेत यश को प्रेमपूर्वक पालन करते हुए सर्वत्र आश्चर्य जनक अभ्युदय प्राप्त किया । अर्थात् अपने भुजबल से शत्रुओं को परास्त कर यश फैलाते हुए सर्वत्र आश्चर्य जनक अभ्युदय किया ।

मन्युपङ्ककलुषं समुद्रहन् भ्रातृदुश्चरितचिन्तनान्मनः ।

सुप्रसन्नपयसा प्रसन्नतां द्रुगनीयत स तुङ्गभद्रया ॥१०॥

अन्वयः

भ्रातृदुश्चरितचिन्तनात् मन्युपङ्ककलुषं मनः समुद्रहन् सः सुप्रसन्नपयसा तुङ्गभद्रया द्राक् प्रसन्नताम् अनीयत ।

व्याख्या

भ्रातृस्तोमदेवस्य दुश्चरितं कुचरितं तस्य चिन्तनात् स्मरणात् मन्युः क्रोध एव वैज्यमेव वा 'मन्युर्वैज्ये क्रतो कृषि' इत्यमरः । पङ्कः कर्मस्तेन कलुषं मलिनं मनो हृदयं समुद्रहन् धारयन् स विक्रमाश्रुदेवः सुप्रसन्नं निर्मलं पयो जलं यस्यास्तया तुङ्गभद्रया नद्या द्राक् क्षदिति प्रसन्नतां निर्मलत्वमनीयत प्राप्तः । तुङ्गभद्रावर्णनेन तत्र स्नात्वा च प्रसन्नचित्तो बभूवेति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

अपने भाई सोमदेव के कुकर्मों का विचार करने से उत्पन्न क्रोध या विषाद रूपी कीचड़ से मलिन हृदय को धारण करने वाला विक्रमाश्रुदेव निर्मल जल वाली तुङ्गभद्रा नदी को देख कर (और उसमें स्नान कर) क्षीघ्र ही प्रसन्न हो गया ।

तत्करीन्द्रनिबहावगाहनैर्वाहिनी प्रतिपथेन सागमत् ।

दन्तिदानजलनिम्नगाः पुनर्लेभिरे प्रक्षयमापगापतेः ॥११॥

अन्वयः

सा बाहिनी तत्करीन्द्रनिबहावगाहनैः प्रतिपथेन अगमत् । दन्तिदान-जलनिम्नगाः आपगापतेः प्रक्षयं पुनः लेभिरे ।

व्याख्या

सा प्रसिद्धा बाहिनी तुङ्गभद्रानदी 'वाणिग्यो मर्तकी कृत्यौ जलव्यामपि बाहिनी' इत्यमरः । तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य करीन्द्रा गजेन्द्रास्तेषां निबहाः समूहा-स्तेषां निबहाणामि स्नानानि तैस्तत्करीन्द्रनिबहावगाहनैः प्रतिपथेन विपरीत-मार्गेणागमत् प्रवहति स्म । दन्तिनां करिणां दानजलस्य मदजलस्य निम्नगा मद्य आपगानां नदीनां 'ज्वन्ती निम्नगावगा' इत्यमरः । पतिस्समुद्रस्तस्य प्रणयं स्नेहं संगममित्यर्थः । पुनर्लेभिरे प्रापुवच । तुङ्गभद्रायाः प्रतिकूलगमनेन मदजलनदीनाञ्च समुद्रसंयमेन गजेन्द्राणामस्याधिक्यं सूचितम् । अत्र सिङ्गसाम्या-आयक-नायिकाव्यवहारप्रतीते समाप्तोक्तिरलङ्कारः । तुङ्गभद्रायां कृष्णनायिका-व्यवहारश्च प्रतीयते ।

भाषा

वह तुङ्गभद्रा नदी विक्रमाङ्कदेव के असह्य बड़े २ हाथियों के एक साथ उसमें उतर कर स्नान करने से उलटी बहने लगी और हाथियों के मदजल की नदियां समुद्र में जा मिली ।

वारणः प्रतिगजं बिलोकयंस्तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः ।

आददे न विशदं नदीजलं शीलमीदृशमर्षशास्त्रिणाम् ॥१२॥

अन्वयः

प्रतिगजं बिलोकयन् तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः वारणः विशदं नदीजलं न आददे । अमर्षशास्त्रिणाम् ईदृशं शीलम् ।

व्याख्या

प्रतिगजं प्रतिमल्लहस्तिनं बिलोकयन् संपश्यन् तस्य प्रतिगजस्य विमर्षेन सम्मर्षेन शरीरसंघट्टनेन वा यो रसो जलमापन्वो वा तस्मिन्मांसला बसवती

स्पृहाऽऽकाङ्क्षता यस्य स वारणो गजः 'मतङ्गजो गणो नामः कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः । विशदं निर्मलं नद्यास्तुङ्गभद्राया जलं पयो न जायते न जघ्राह । अमर्षेण रोषेण शालन्ते शोभन्ते इत्यमर्यशालिनस्तेषां 'कोपकोपामर्षरोषप्रतिपाद्यद्विषौ स्त्रियौ' इत्यमरः । कोपमुक्तानामीदृशमेवं विषं शीलं स्वभावः 'शीलं स्वभावे सवृत्ते' इत्यमरः । तद्गजो भवान्धत्वात्प्रतिमल्लगनेन साकं मुहुरसानुभवेच्छया तवानन्वलोभपरवशास्तन् पिपासाशान्त्यै निर्मलं पेयमपि नदीजलं न पपाविति भावः । अत्राऽर्षान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

विरोधी हाथी को देखकर उसको घर दवाने के रस या जल की उत्कट इच्छा रखने वाले विक्रमाङ्कदेव के हाथी ने तुङ्गभद्रा नदी के निर्मल जल का पान नहीं किया । क्रोधियो का स्वभाव ही ऐसा होता है ।

षट्पदध्वनिमिराकुलीकृतः पातुमैच्छदुदकं न कुञ्जरः ।

तान्प्रविश्य पयसि न्यपीडयदूषणं हि मुखरत्वमर्थिनाम् ॥१३॥

अन्वयः

कुञ्जरः षट्पदध्वनिभिः आकुलीकृतः (सन्) उदकं पातुं न ऐच्छत् । (किन्तु) पयसि प्रविश्य तान् न्यपीडयत् । हि प्रार्थिनां मुखरत्वं दूषणम् ।

व्याख्या

कुञ्जरो गजः षट्पदानां भ्रमराणां 'षट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरः । ध्वनिभिः शब्द्वराकुलीकृत उद्विग्नस्तन् उदकं जलं पातुं पानं कर्तुं नैच्छत् न चकमे । किन्तु पयसि जले प्रविश्य तन्मध्ये गत्वा तान् भ्रमरान् न्यपीडयद् बाधितवान् । हि यतोऽर्थिनां याचकानां मुखरत्वं वाचालत्वं दूषणं दोषः । अत्राऽर्षान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के हाथी ने भीरो की भनभनाहट से बचड़ा कर पानी पीने की इच्छा न की । किन्तु पानी में गोता लगा कर उनको तंग किया । क्योंकि अधिक बड़ बड़ करना याचकों का दोष है ।

अत्यजत् प्रतिगजं मतङ्गजः पार्श्वसङ्गतकरेणुलोमतः ।

यत्र तत्र भुजदण्डचण्डिमा चित्रमप्रतिहतो मनोबुधः ॥१४॥

अन्वयः

मतङ्गजः पार्श्वसङ्गतकरेणुलोमतः प्रतिगजम् अत्यजत् । यत्र तत्र मनोबुधः भुजदण्डचण्डिमा अप्रतिहतः (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

मतङ्गजो नाग 'मतङ्गजो गजो नाग' इत्यमरः । पार्श्वे समीपे सगता मिलिता करेणुर्हस्तिनी 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । तस्या लोमतः प्रलोभात् प्रतिगजं प्रतिमल्लनागमत्यजत् विजहौ । यत्र तत्र सर्वत्र मनसा भवतीति मनोभू कामस्तस्य मनोबुधः कामस्य भुजदण्डस्य दोर्दण्डस्य चण्डिमा क्षौर्यमप्रतिहतो निर्बाधगतिरिति चित्रमाश्चर्यकरम् । कामशरताडितस्सर्वं परित्यज्य तद्वशे भवतीति भावः ।

भाषा

हाथी ने पास ही में विद्यमान एक हाथिनी के लोभ से विपक्षी हस्ती को छोड़ दिया । क्या आश्चर्य की बात है कि कामदेव के भुजदण्ड के पराक्रम में रोक टोक करने वाला कोई नहीं है । अर्थात् सभी जीव कामदेव के वशीभूत हैं ।

रुद्रवर्त्मसु गजेषु वाजिनः प्रापूरम्भसि निमज्जनं चिरात् ।

लम्बतीरतरुकण्टकैः पुनर्नेक्षितापि तटिनी क्रमेलकैः ॥१५॥

अन्वयः

गजेषु रुद्रवर्त्मसु (सत्सु) वाजिनः अम्भसि चिरात् निमज्जनं प्रापुः । लम्बतीरतरुकण्टकैः क्रमेलकैः पुनः तटिनी ईक्षिता अपि न ।

व्याख्या

गजेषु हस्तिषु वृद्धं प्रतिवृद्धं वर्त्म मार्गो यस्ते रुद्रवर्त्मानस्तेषु रुद्रवर्त्मसु प्रतिवृद्धमार्गेषु सत्सु 'अयन वर्त्म मार्गाध्वपन्वान्, पवनी सृति' इत्यमरः । वाजिनोऽश्वाः 'वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसंग्वचसप्तयः' इत्यमरः । अम्भसि जले

धिरात् बहुकालमभिध्याप्य निमज्जनं स्नानं प्रापुः प्राप्तवन्तः । गर्जनावधौ यद्दे-
ससि बाजिनां निस्सरनमार्याभावात् तेजसाक्षिरं स्नानावसरमवापुरिति
भावः । लब्धानि प्राप्तानि तीरे नवीतटे तरुणां वृक्षाणां कण्टकानि येस्तैः
क्रमेणकैवर्षैः पुनस्तदिनी नवीकृताऽपि न कृष्टाऽपि न । उष्ट्राणां कण्टकत्रि-
यत्वाच्च स्नानार्थं तैर्ध्यानमपि न वृत्तमिति भावः ।

भाषा

हाथियो के समूह से बाहर निकलने का रास्ता रुक जाने से घोड़ों ने
चिरकाल तक नदी में स्नान किया । नदी के तट पर के वृक्षों के काँटे मिल
जाने से ऊँटों ने नदी की ओर वाँछ उठा कर भी न ताका । अर्थात् सुन्दर
जलाशय मिलने पर भी स्नान करने की अभिरुचि उनमें उत्पन्न न हुई ।

अस्मद्द्विरददानवारिणा तस्य^१ वारिनिधिराविलीकृतः ।

हन्त संततमदस्य विभ्रमानभ्रमुप्रियतमस्य दन्तिनः ॥१६॥

अन्वयः

तस्य द्विरददानवारिणा आविलीकृतः वारिनिधिः संततमदस्य अभ्रमु-
प्रियतमस्य दन्तिनः विभ्रमान् हन्त ! अस्मरत् ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गुवेवस्य द्वौ रवौ दन्तौ येषां ते द्विरवा गजाः^१ दन्ती दन्तावली
हस्ती द्विरबोजेकयो द्विपः^२ इत्यमरः । तेषां दानवारि मवजलं^३ गण्डः कटो मवो
वानम्^४ इत्यमरः । तेन गजमवजलेनाऽऽविलीकृतः कलुषीकृतो वारिनिधिः समुद्रः
सन्ततोऽविच्छिन्नो मवो यस्य तस्य निरन्तरनिस्सरमवजलस्याऽभ्रमुर्नाविरावत-
गजस्याङ्गना 'ऐरावतोभ्रमातङ्कैरावणाभ्रमुवल्लभाः'^५ इत्यमरः । तस्याः
प्रियतमोऽत्यन्तप्रियः पतिस्तस्य दन्तिन ऐरावतस्य विभ्रमान् विलासान् हन्तेति
खेदेऽधुना तत्समीपे देवैरपहृतस्वैरावतस्याऽभावावस्मरत् सस्मार । अथ सेनागज-
सम्बन्धेन तत्तद्वैरावतस्मरणास्मरणात्कुरारः ।

^१ तेनेति पाठात्तस्येति पाठः साधुतरः प्रतिभाति ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के हाथियों के मदजल से मटमैला समुद्र, मद को सतत चुवाने वाले अन्नमु नाम की हथिनी के प्रिय पति ऐरावत नाम के इन्द्र के हाथी का स्मरण करने लगा। उच्चैःश्रवा नामक इन्द्र के घोड़े के समान ऐरावत हाथी भी पहिले समुद्र में ही था। बाद में समुद्र मन्थन से उत्पन्न इन दोनों को इन्द्र ने अपना वाहन बनाया।

स्नानसक्तपरिवारसुन्दरी-वृन्दमध्यमवधीरिताकुशः ।

यज्जगाम मदलक्षितः करी भाग्यसम्पदुपरि स्थितस्य सा ॥१७॥

अन्वयः

मदलक्षितः अवधीरिताकुशः करी स्नानसक्तपरिवारसुन्दरीवृन्दमध्यं यत् जगाम सा उपरि स्थितस्य भाग्यसम्पत् ।

व्याख्या

मदेन लङ्घितोऽतिक्रान्तमर्यादो मदीन्मत्त इत्यर्थः । अवधीरित उपेक्षितोऽ-
कुशः सृण्येन स उपेक्षिताकुशुनियन्त्रणः गजः स्नानेऽवगाहने सक्ताः संलग्नाः
परिवारसुन्वयोऽन्तःपुराङ्गनास्तासां वृन्धं समूहस्तस्य मध्यं स्नानलग्नान्तः-
पुराङ्गनासमूहमध्यं यज्जगाम प्रविष्टवान् इति यत्; अत्र यच्छब्देन पादत्रयो-
क्तार्थस्य संग्रहः । सा उपरि गजोपरि स्थितस्य विद्यमानस्य हस्तिपकस्येत्यर्थः ।
भाग्यसंपत् भाग्यसम्पत्तिरासीत् । नारीसमूहमध्यं गजे प्रविष्टे सति तासां
भयजन्यविविधवस्त्रस्त्रलनादिविलासदर्शनस्य सौभाग्यात् हस्तिपकस्य कृते सा
घटना भाग्यसंपदेवेति भावः ।

भाषा

मदीन्मत्त हाथी का, अकुश की कुछ भी परवाह न कर स्नान करने में व्यस्त
अन्तःपुर की सुन्दरियों के समूह के बीच में अचानक चला जाना, पीलवान के
लिये बड़े भाग्य की घटना थी। अर्थात् हाथी के डर से अर्धनग्न या नग्न अन्तः
पुर की कामिनीयों के प्राण छुड़ा कर भागने के हाव भावों को देखने का अवसर
पीलवान को प्राप्त होना, बड़े भाग्य की बात है अन्यथा अन्तःपुर की स्त्रियों
को देखना भी उसके लिये असम्भव है।

तां विधाय कतिचिदिनानि स प्रेयसीधुसृणपङ्क्तिं नदीम् ।
 चोलसम्मुखमगाहताहव'-प्राप्तिदुर्ललितबाहुराग्रहम् ॥१८॥

अन्वयः

आहवप्राप्तिदुर्ललितबाहुः सः कतिचित् दिनानि तां नदीं प्रेयसीधुसृण-
 पङ्क्तिं विधाय चोलसम्मुखम् आग्रहम् अगाहत ।

व्याख्या

आहवानां युद्धानां 'अभ्यामर्षसमायातसंप्रानाम्यापमाहवाः' इत्यमरः । प्राप्तौ
 लाभे दुर्ललितो दुश्चेष्टो बाहुर्भुजो यस्य स युद्धप्राप्तिलिप्तभुजः स विक्रमाङ्कदेवः
 कतिचित् कियन्ति दिनानि विवसांस्तां नदीं तुङ्गभद्रां प्रेयसीनामङ्गनानां धुसृणेन
 कुङ्कुमेन पङ्क्तिं कर्षमसंपन्नां विधाय कृत्वा चोलसम्मुखं चोलराज्याभिमुख-
 माग्रहमाक्रमणमगाहत कृतवान् ।

भाषा

युद्ध की प्राप्ति के लिये अत्यन्त लालायित या युद्ध की प्राप्ति न होने से
 दुश्चेष्ट भुजा वाले विक्रमाङ्कदेव ने कुछ दिनों तक उस तुङ्गभद्रा नदी को
 अङ्गनाओं के अङ्ग में विलिप्त केशर से मिश्रित करने के अनन्तर चोलदेश पर
 आक्रमण कर दिया ।

इतः परं पञ्चभिः श्लोकैर्बनवासमण्डलं वर्णयति कविः—

केलिकाननशङ्कुन्तकूजितच्छाद्यमानगलकन्दलस्वनाः ।

प्राप्नुवन्ति न विदग्धतागुणं यत्र दर्शयितुमेषलोचनाः ॥१९॥

अन्वयः

यत्र केलिकाननशङ्कुन्तकूजितच्छाद्यमानगलकन्दलस्वनाः पश्यन्वनाः
 विदग्धतागुणं दर्शयितुं न प्राप्नुवन्ति ।

---

* चोलसम्मुखमगाहताहवप्राप्तिदुर्ललितबाहुराग्रहम् । इतिपाठः साधुतरः
 प्रतिभाति ।

व्याख्या

यत्र वनवासमण्डले केले: कीडायाः काननं वनं 'अटप्यरप्यं विपिनं बहूनं काननं वनम्' इत्यमरः । तस्मिन् ये शकुन्ताः पक्षिणस्तेषां कूजितैशब्दैश्छाद्यमानोऽभिभूयमानो गलकन्वलस्य गलनलिकायाः स्वनशब्दो यासां ता एणलोचना भृगनयनाः, पक्षिकलकलस्योत्कटतया भृगलोचनाशब्दोऽभिभूतो माधुर्यातिशयादिति भावः । विदग्धताया बंदगवस्य गुणं समुत्कर्षं दर्शयितुं प्रकाशयितुं न प्राप्नुवन्ति न शक्नुवन्ति । पक्षिणां कलकलाधिकाबाहुन्नानां कोमलशब्दा कुम्भवा इति भावः । पक्षिणामाधिकास्तत्रस्थफलसम्पत्तिर्ध्वनिता । अतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

बागो के पक्षियों के कूजित से दबे हुए गलों के शब्द वाली भृगनयनी स्त्रियां अपनी दक्षता के उत्कर्ष को प्रकट करने में समर्थ न हो सकी । अर्थात् पक्षियों के जोर से होने वाले कलरव से उनकी कोमल व मधुर ध्वनि सुनाई नहीं पड़ सकती थी ।

यत्र तिष्ठति विरोधमुद्बहन् दाहतः प्रभृति तेजसा सह ।

मेघकक्रमुककाननावलीमीलितोष्णकिरणार्चिषि स्मरः ॥२०॥

अन्वयः

मेघकक्रमुककाननावलीमीलितोष्णकिरणार्चिषि यत्र स्मरः दाहतः प्रभृति तेजसा सह विरोधम् उद्बहन् तिष्ठति ।

व्याख्या

मेघकानां कुण्डवर्णनां क्रमुकाणां पुगवृक्षाणां काननानि वनानि तेषामावली पक्षितस्तया मीलितान्यवच्छादयन्पुष्पकिरणस्य सूर्यस्याऽर्चिषि मयूखा यस्मिन्तस्मिन् मेघकक्रमुककाननावलीमीलितोष्णकिरणार्चिषि यत्र वनवासमण्डले स्मरः कामदेवो बाहृतक्षिबतृतीयनेत्राग्निभस्मीकरणात्प्रभृति तेजसा येन केनाऽपि तेजस्सामान्येन सह विरोधं विद्बेवमुद्बहन् धारयन् तिष्ठति निवासं करोति । शिबने-त्राग्निविरोधेन तेजस्सामान्येन द्वेषात्सूर्यतेजसोऽप्यत्राज्ञायमनादत्र वने स्मरः स्थितिमवलम्बते इति भावः । स्मरे तेजसा विरोधक्यस्य धर्मस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेषालङ्कारो गम्यते, तेन च काननानां कीडायोग्यत्वं ध्वन्यत इति वस्तुध्वनिः ।

भाषा

इयामवर्ण के सुपारी के वृक्षों के जगलों में जहाँ सूर्य की किरणों की भीतर प्रवेश नहीं कर सकती वहाँ (वनवास मण्डल में) शिव के तीसरे नेत्र की आग से जलने के दिन से, तेज मात्र से द्वेष करने वाला कामदेव निवास करता है ।

‘यत्र मारुतविधूतकेतक—व्रातधूलिधवलासु भूमिषु ।

कामिनीशरणमाश्रिते स्मरे भर्गवहिरिव भस्मसादभूत् ॥२१॥

अन्वयः

स्मरे कामिनीशरणम् आश्रिते सति यत्र मारुतविधूतकेतकव्रातधूलि-
धवलासु भूमिषु भर्गवह्निः भस्मसात् अभूत् इव ।

व्याख्या

कामिनीनामङ्गनानां शरणं स्वरक्षार्थं रक्षितुत्वेनाऽऽश्रितेऽजलम्विते सति यत्र वनवासमण्डले मारुतेन पवनेन विधूताः कम्पिताः केतकव्राताः केतकसमूहा-
स्तेषां धूलिभिः परार्गधवलासु शुभ्रासु भूमिषु भर्गवह्निः शिवस्य तृतीयनेत्र-
जन्यवह्निर्भस्मसादभूदिव भस्मशेषोऽभूदिव । कामिनीशरणागते कामदेवे यत्र
भर्गवह्निर्वायुकम्पितकेतकसमूहपरागपतनमिवेण शुभ्रत्वात् भस्मावशेषोऽभूदिवेति
भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

कामदेव के, अङ्गनाओं की शरण ले लेने से, वनवासमण्डल में हवा के झोको से हिलाए हुए केवडों के फूलों की धूलि से सफेद भई हुई भूमियों पर मानो शकर के तृतीय नेत्र की अग्नि, जल जाने पर राख होकर पड़ी थी ।

नारिकेलफलस्रण्डताण्डव—क्षुण्णतत्कुहरवारिवीचयः ।

यत्र यान्ति मरुतः स्मरास्त्रातां धूतपक्वकदलीसमृद्धयः ॥२२॥

अन्वयः

यत्र धूतपक्वकदलीसमृद्धयः नारिकेलफलस्रण्डताण्डवक्षुण्णतत्कुहर-
वारिवीचयः मरुतः स्मरास्त्रातां यान्ति ।

^१ दृशादग्ध मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो वामलोचनाः । इत्युक्तेः ।

व्याख्या

यत्र वनवासमण्डले कूताः काम्पिताः पक्वकवलीनां परिणतावस्थापक्षरम्भा-
फलानां समुद्रयः समूहा यैस्ते, नारिकेलफलानां क्षण्वास्तमूहास्तेषां ताम्बवेनो-
द्गतमुत्प्रेन, वृक्षात् सततपातनेन जलमध्ये प्रविश्यपुननिस्सरणेनेत्यर्थः । क्षुण्णाः
सम्भविता उत्पादिता इत्यर्थः । तस्य वनमण्डलस्य कुहरे मध्ये गते वा बारिबीचयो
जलतरङ्गा यैस्ते मयतो वायवः स्वरस्य कामस्याऽऽव्रतां बाणत्वं कामोद्दीपनाय
बाणस्यग्रहणत्वमित्यर्थः । यान्ति व्रजन्ति । पक्वकवलीसुगन्धयुक्ता नारिकेल-
जमितदीकरहीतला वायवः कामोद्दीपका भवन्तीति भावः । तत्र कवलीफलानां
नारिकेलफलानाञ्चाऽऽधिक्यं व्यज्यते ।

भाषा

जिस वनवास मण्डल में पके हुए केलों के समूहों को शकसोरने वाले और
नारियल के फल समूहों के लगातार गिराने से, नारियलों के भीतर डूबकर फिर
ऊपर निकल आने से और छीटे उड़ाने से उस वनवास मण्डल के जल पूरित गडहों
में जल की तरङ्गों को उत्पन्न करने वाले वायु कामदेव के अस्त्र का काम करते
थे अर्थात् कामोद्दीपक होते थे । अर्थात् जहाँ केले और नारियल के बहुत पेड़ थे,
ऐसे वनवासमण्डल में पके हुए केलों की सुगन्ध से युक्त और गडहों में नारियलों
के गिरने से उड़े हुए जल कणों से ठण्डे वायु कामोद्दीपक होते थे ।

अध्युवास वनवासमण्डलं तद्दिनानि कतिचिन्नुपात्मजः ।

योषितामुपवनस्थलीभुवः कर्तुमद्भुतविलाससाक्षिणीः ॥२३॥

अन्वयः

नृपात्मजः उपवनस्थलीभुवः योषिताम् अद्भुतविलाससाक्षिणीः कर्तुं
कतिचित् दिनानि तत् वनवासमण्डलम् अध्युवासः ।

व्याख्या

नृपस्य राज्ञ आहवत्सलदेवस्याऽऽत्मजः पुत्रो विक्रमाङ्कदेव उपवनस्थोद्यानस्य
स्थलीभुवोऽकृत्रिमभूमयस्ता उपवनस्थलीभुवो योषितां ललनानामद्भुतविलासाना-
माहर्च्यकारिभिभ्रमाणां साक्षिण्योऽवलोकयिष्यस्ताः कर्तुं विधातुं कतिचित्
कियन्ति दिनानि विषयानि तत् पूर्वोक्तं वनवासमण्डलं वनवास इति नामधेयं
प्रवेशमभ्युवासाऽभ्यतिष्ठत् । तत्र वनवासमण्डले स्त्रीणां वनसमीपाकृत्रिम-
भूमेनिरतिशयानन्धं प्रापयितुं कतिचिद्दिनान्युवासेति भावः ।

भाषा

साध की अङ्गनाओं को उस वनवास नामक स्थान के प्राकृतिक भूमियों के अद्भुत आनन्द को प्राप्त कराने के उद्देश्य से, राजपुत्र ने वहाँ कुछ दिन तक वास किया ।

इति पञ्चमिः श्लोकैः कुलकम् ।

उच्चाल पुरतः शनैरसौ लीलया मलयदेशभूभुजां ।
पूर्वदर्शितपराक्रमस्मृतिं सैन्यतूर्यनिनदैः प्रबोधयन् ॥२४॥

अन्वयः

असौ सैन्यतूर्यनिनदैः मलयदेशभूभुजां पूर्वदर्शितपराक्रमस्मृतिं प्रबोधयन् लीलया शनैः पुरतः उच्चाल ।

व्याख्या

असौ विक्रमाङ्कदेवः सैन्यानां सैनिकानां तूर्याणि वाद्ययन्त्रविशेषास्तेषां निनदंशशब्दैः मलयदेशस्य मलयप्रान्तस्य भूभुजां राज्ञां पूर्वं दिग्विजयसमये वंशितस्य प्रकटीकृतस्य पराक्रमस्य शौर्यस्य स्मृतिं स्मरणं प्रबोधयन् राजागरयन् लीलया विलासेन शनैर्मन्वं मन्वं पुरतोऽग्रे उच्चाल प्रस्थितोऽभूत् ।

भाषा

मलयप्रान्त के राजाओं को सेना की तुरही के शब्दों से दिग्विजय के समय दिखाए हुए अपने शौर्य का स्मरण कराते हुए, विक्रमाङ्कदेव ने आराम से धीरे २ आगे प्रस्थान किया ।

एनमेत्य 'जयकेशिपार्थिवः प्रार्थितादधिकमर्पयन्धनम् ।
निश्चलामकृत हासचन्द्रिकां कोङ्कणप्रणयिनीमुत्सेन्दुषु ॥२५॥

' अयं जयकेशी कादम्बकुलसमुत्पन्नो जयकेशी-द्वितीयः । गोपकपुरस्य (गोवा) शासकः । अस्य राज्ञी मैलालदेवी पर्माडी विक्रमादित्यस्य पुत्री । जयकेशिनः पुत्रीं मैणलदेवीमनहिलवाडस्य राजा कर्ण उपयेमे । तयोस्तनयः प्रसिद्धो जयसिंहसिद्धराजो गुर्जरदेशाधिपतिः । इति डा० ब्यूह्लरमतम् । परं तच्चिन्त्यम् । कविवर्णितोऽयं जयकेशी प्रथम एव प्रतिभाति समयविचारात् ।

अन्वयः

जयकेशीपार्थिवः एनम् एत्य प्रार्थितात् अधिकं धनम् अपर्षयन् (सन्)
कोकणप्रणयिनीमुखेन्दुषु हासचन्द्रिकां निम्नहाम् अकृत ।

व्याख्या

जयकेशी नाम कोकणवेशाधिपो गुर्जरवेशाधिपस्य जयसिंहसिद्धराजस्य
मातामह एनं विक्रमाङ्कदेवमेत्य प्राप्य प्रार्थितावभिकाकृमितावधिकं महतरं धनं
वित्तमर्पयन्वितरन् सन् कोकणवेशस्य प्रणयिन्यो ललनास्तासां मुखेन्दवो वदन-
चन्द्रास्तेषु हास एव चन्द्रिका कौमुदी 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः ।
तां हास्यकौमुदीं निश्चलां स्थिरामकृत कृतवान् । धनप्रदानेनाऽऽक्रमणाभावात्
कोकणवेशीया नार्यश्चिराय सुप्रसन्नाः कृता इति भावः । अत्र क्पकालङ्कारः ।

भाषा

(गुर्जर देश के राजा जयसिंह सिद्धराज के मातामह), कोकण देश के
राजा जयकेशी ने विक्रमाङ्कदेव के सन्मुख उपस्थित होकर, मागे हुए से अधिक
धन देकर, कोकण देश की नारियों के मुख रूपी चन्द्रमा की हास्य रूपी चादनी
को अचल कर दिया । अर्थात् वहाँ की स्त्रियाँ युद्ध न होने से चिरकाल के
लिये प्रसन्न हो गईं ।

आलुपेन्द्रमवदातविक्रमस्त्यक्तचापलमसावर्धयत् ।

दीपयत्यविनयाग्रदूतिका कोपमप्रणतिरेव तादृशाम् ॥२६॥

अन्वयः

अवदातविक्रमः असौ त्यक्तचापलम् आलुपेन्द्रम् अवर्धयत् । अविन-
याग्रदूतिका अप्रणतिः एव तादृशाम् कोपं दीपयति ।

व्याख्या

अवदातो धवलो लोकोत्तरत्वेन विख्यात इत्यर्थः । विक्रमः पराक्रमो यस्य स
असाधारणपराक्रमोऽसौ विक्रमाङ्कदेवस्त्यक्तं दूरीकृतं चापलमौद्धत्यं येन तमविन-
यासम्पुक्तं विनीतमित्यर्थः । आलुपस्य वेशविशेषस्येन्द्रं राजानमालुपवेशाधिपति-
मवर्धयत्यस्म्यक् परिपालनेन समृद्धिमन्तमकरोत् । अविनयस्योद्धत्यस्याऽग्रदूतिका
परिचायिकाऽप्रणतिरेवाऽनतिरेव तावुशामवदातविक्रमाणां विक्रमाङ्कदेवसदृशानां
कोपं कोधं दीपयति समुज्ज्वलयति । अत्राऽर्चान्तरन्यासात्कङ्कारः ।

भाषा

लोकोत्तर पराक्रम शाली विक्रमाङ्कदेव ने विनीत आलुप प्रान्त के राजा का संरक्षण कर उसकी उन्नति की । औद्धत्य का सूचक शरणागत न होना ही विक्रमाङ्कदेव सदृश महानुभावों का क्रोध उत्पन्न करता है ।

व्यापृतैरविरतं शिलीमुखैः केरलक्षितिपवामचक्षुषाम् ।

पूर्वकल्पितमसावदर्शयद् गण्डपालिषु निवासमश्रुणः ॥२७॥

अन्वयः

असौ अविरतं व्यापृतैः शिलीमुखैः पूर्वकल्पितं केरलक्षितिपवाम-
चक्षुषां गण्डपालिषु अश्रुणः निवासम् अदर्शयत् ।

व्याख्या

असौ विक्रमाङ्कदेवोऽविरतं निरन्तरं 'सततेऽनारता भ्रान्तसन्तताविरता-
निशाम्' इत्यमरः । व्यापृतं स्तंभालितं शिली शल्पं मुखे येषां ते शिलीमुखा
बाणास्तैः पूर्वं दिग्विजयकाल एव कल्पितं विहितं केरलदेशस्थ द्वाचंकोरप्रान्तस्य
क्षितिपो नृपस्तस्य वामचक्षुषां वामलोचनानां 'कामिनी वामलोचना' इत्यमरः ।
गण्डपालिषु कपोलस्थलेषु अश्रुणो बाणस्य निवासं स्थितिमदर्शयत्प्रकटयाम्यकार ।
विक्रमाङ्कदेववैभवं वृष्ट्वा स्मृतपूर्ववृत्तान्ताः केरलदेशमहिष्यः बाणाम्बूनि
मुञ्चन्त्यो भूशमद्वयन्तेति भावः । अत्र भूतार्थस्य प्रत्यक्षायमाणत्वोक्त्या भाषिकं
नामालङ्कारः । "अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः । यत्प्रत्यक्षाय-
माणत्वं तद्भाषिकमुदाहृतम्" इति लक्षणात् ।

भाषा

दिग्विजय के समय में विक्रमाङ्कदेव के लगातार चलाए हुए बाणों से
केरलदेश की रानियों के गालों पर पड़े हुए पहिले आसुओं को विक्रमाङ्क देव ने
दिखाया । अर्थात् विक्रमाङ्कदेव के वैभव को देखकर, पूर्व वृत्तान्त का स्मरण
होकर वे रानियाँ आँसू गिराने लगी और अत्यन्त दुःखित हुई ।

तं विमाम्य रमसाहुपागतं चमाश्रुजङ्गमुपजातसाध्वसा ।

लोत्सारिमिचिनीसङ्कुचदत्ता द्राविडक्षितिपभूरकम्पत ॥२८॥

अव्ययः

लोलवारिनिधिनीलकुण्डला द्राविडक्षितिपभूः रभसात् उपागतं तं
क्षमाभुजङ्गं विभाव्य उपजातसाध्वसा (सती) अकम्पत ।

व्याख्या

लोलौ चञ्चली वारिनिधी पूर्वपश्चिमसमुद्रावेव नीले श्यामवर्णे कुण्डले
कर्णभूषणे यस्याः सा, द्राविडदेशस्य पूर्वपश्चिमसमुद्रद्वयमध्ये विद्यमानत्वात् ।
लोलवारिनिधिनीलकुण्डला चञ्चलनीलसमुद्रद्वयरूपधूमनीलकर्णावतंसा द्रविडा-
नामयमिति द्राविडः स चाऽसौ क्षितिपो भूपस्तस्य भूर्भूमिर्द्रविडाधिपभूमी
रभसाद्देगादुपागतं समागतं तं प्रसिद्धं पूर्वज्ञातं वा क्षमाया पृथिव्याः द्रविडदेशभूमेर्वा
भुजङ्गं पति बिटं वा 'भुजङ्गे बिटसर्पयोः' इत्यमरः । विभाव्य समालोच्यो-
पजातं समुत्पन्नं साध्वसं भयं, समुत्पन्ना लज्जा वा 'साध्वसं भयलज्जयोः'
इत्यमरः । यस्याः सा उपजातसाध्वसा भीता सती, लज्जायुक्ता सती वाऽकम्पत
कम्पमाप । एकत्र भयेनाऽप्यत्र सात्विकभावेन । यथा रभसादागतं पूर्व-
परिचितं कामुकं वीक्ष्य लज्जायुता कामिनी सात्विकभावेन कम्पते तथैव
द्राविडराजभूमी रभसादागतं पूर्वज्ञातं विक्रमाङ्कदेवं निरीक्ष्य भयेन कम्पते
स्मेति भावः । अत्र समासोक्त्यलङ्कारः श्लेषानुप्राणितः ।

भाषा

चंचल नीले रंग के पूर्वपश्चिम समुद्र रूपी नीले कुण्डलो को धारण करने
वाली द्राविड राजा की भूमी रूपी कामिनी वेग से आए हुए पृथ्वी के राजा या
कामुक विक्रमादित्य को देख कर भय से या लज्जा से कापने लगी । अर्थात्
जिस प्रकार नीलम के बने कुण्डलों को धारण करने वाली कामिनी पूर्व परिचित
कामुक को वेग से आए हुए देखकर लज्जा से सात्विक भाव उत्पन्न होने के
कारण रोमाञ्चित हो, कापने लगती है उसी प्रकार नीले पूर्वपश्चिम समुद्र-
रूपी नीले (नीलम के) कुण्डलों को धारण करने वाली द्राविड राजा की भूमि
वेग से आए हुए पूर्व परिचित विक्रमाङ्क देव को देख कर भय से कापने लगी ।

तस्य सञ्चलुषः प्रतिक्रिया-शून्यपौरुषविशेषशालिनः ।

द्राविडेन्द्रपुरुषस्ततः समामाजगाम नयमार्गकोविदः ॥२६॥

अन्वयः

ततः नयमार्गकोविदः द्राविडेन्द्रपुरुषः प्रतिक्रियाशून्यपौरुषविशेषशालिनः सज्जधनुषः तस्य सभाम् आजगाम ।

व्याख्या

ततो राजकुमारस्य द्राविडराजभूमिसन्मुखलग्नानन्तरं नयस्य राजनीतिमार्गः पन्थास्तस्य कोविदो ज्ञाता नीतिज्ञ इत्यर्थः । द्राविडेन्द्रस्य द्रविडवेशनुपस्य बोलवेशाभिषधीरराजेन्द्रस्य पुरुषो दूतस्सन्वेशहारक इत्यर्थः । प्रतिक्रिया प्रतीकारस्तया शून्यं रहितं पौरुषं पराक्रमस्तस्य विशेषोऽतिशयस्तेन शालते शोभते तस्याऽज्येयपराक्रमातिशयजुषः सज्जं शरप्रक्षेपणाय पूर्णतयोज्युक्तं धनुः कोदण्डं यस्य स तस्य सज्जधनुवस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य सभा संसदमाजगाम प्रविवेश ।

भाषा

बाद में नीतिशास्त्रपारङ्गत द्रविडदेश के राजा का दूत अज्येय पौरुषविशेष से शोभित तथा युद्ध के लिये सदैव धनुष को तयार रखने वाले विक्रमाङ्गदेव की सभा में आया ।

मौलिचुम्बितवसुन्धरातलः कुन्तलेन्द्रतनयं प्रणम्य सः ।

व्याजहार दशनांशुपद्मवन्वस्तकोमलपदां सरस्वतीम् ॥३०॥

अन्वयः

मौलिचुम्बितवसुन्धरातलः सः कुन्तलेन्द्रतनयं प्रणम्य दशनांशुपद्मवन्वस्तकोमलपदां सरस्वतीं व्याजहार ।

व्याख्या

मौलिना शिरसा चुम्बितं समालिङ्गितं वसुन्धरातलं पुषिधीतलं येन स दूतः कुन्तलेन्द्रस्याऽऽहवमल्लदेवस्य तनयं पुत्रं विक्रमाङ्गदेवं प्रणम्य नमस्कृत्य दशानाम् वन्तानाम्शवः किरणा एव पल्लवाः किसलयानि 'पल्लवोऽञ्जरी किसलयम्' इत्यमरः । तेषु न्यस्ते निक्षिप्ते कोमले सुकुमारौ पदे चरणी यया सा तां सरस्वतीं वाग्देवतां पद्मे दशनांशवः पल्लवा इव काम्तिमस्वात्तैस्तह न्यस्तानि प्रतिपादितानि कोमलानि मधुराणि पदानि शब्दाः यस्यां तां सरस्वतीं वाचं व्याजहार उवाच । मधुरपदविन्यासं शब्दाव्यासचोवाचेति भावः ।

भाषा

उस दूत ने पृथ्वी पर मस्तक टेक के कुन्तलदेश के राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव को प्रणाम कर दाँतो के किरण रूपी कोमल पत्तों पर अपने कोमल चरणों को रखने वाली सरस्वती को प्रकट किया या स्मित पूर्वक कोमल पत्तों के सदृश कोमल अर्थात् मधुर वाक्यों को कहा ।

करचुलुक्यनृपवंशमण्डनं त्वद्गुणान् गणयितुं प्रगल्भते ।
धाम पङ्कुरहिणीविलासिनः कस्य सङ्कलयितुं विदग्धता ॥३१॥

अन्वयः

हे चुलुक्यनृपवंशमण्डन कः त्वद्गुणान् गणयितुं प्रगल्भते । पङ्कुरहिणीविलासिनः धाम सङ्कलयितुं कस्य प्रगल्भता ।

व्याख्या

चुलुक्यनृपवंशस्य चालुक्यराजकुलस्य मण्डनं भूषणं तत्सम्बद्धौ, हे चुलुक्यनृप-
वंशमण्डन ! हे विक्रमाङ्कदेव ! कः पुरुषस्तव गुणास्त्वद्गुणास्तान् वयादा-
क्षिण्यादीन् गणयितुं संख्यातुं प्रगल्भते क्षमते । न कोऽपीत्यर्थः । पङ्कुरहिणीनां
कमलिनीनां विलासी सुखदायकस्तूर्यस्तस्य धाम तेजः किरणानित्यर्थः । संकलयितुं
गणयितुं कस्य जनस्य विदग्धता पाण्डित्यं सामर्थ्यमित्यर्थः । न कस्यापीतिभावः ।
प्रतिवस्तूपमाङ्गलङ्कारः । “प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाम्ययोः । एकोऽपि
धर्मः सामान्यो यत्र निविश्यते पृथक् ” इति लक्षणात् ।

भाषा

हे चालुक्यराजकुल के भूषण ! विक्रमाङ्कदेव ! तुम्हारे दयादाक्षिण्यादि
गुणों की गणना करने में कौन समर्थ हो सकता है अर्थात् कोई भी समर्थ नहीं
हो सकता । कमलिनी को सुख देने वाले सूर्य की किरणों को गिनने की
पाण्डिताई या सामर्थ्य किसमें है अर्थात् किसी में नहीं है ।

वर्षयामि विमलत्वमम्मसः किं त्वदीयकरवालवर्तिनः ।
एति यत्प्रभवमैन्दवीं धुतिं विश्वशुक्तिपुटमौक्तिकं यशः ॥३२॥

अन्वयः

त्वदीयकरवालवर्तिनः अम्भसः विमलत्वं किं वर्णयामि । यत्प्रभवं
विश्वशुक्तिपुटभौतिकं यशः ऐन्दवीं द्युतिम् एति ।

व्याख्या

त्वदीये त्वत्सम्बन्धिनि करवाले लज्जे वर्तत इति त्वदीयकरवालवर्ती तस्य
भवदीयलङ्गे स्फुटतया प्रतीयमानस्याऽम्भसो जलस्य विमलत्वं विशदत्वं
वाच्यमित्यर्थः । किं वर्णयामि केन प्रकारेण निरूपयामि । यस्मादम्भसः
प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तत् यत्प्रभवं यदुत्पन्नं, विश्वं सम्पूर्णब्रह्माण्डमेव शुक्तिपुटं तस्य
भौतिकमेव यशः कीर्तिरिन्दोरियमित्येवम्बी तामिन्नुत्सम्बन्धिनीं द्युतिं कान्तिमेति
प्राप्नोति । त्वत्करवालप्रभावेण विश्वस्मिन्नेव चन्द्रवच्छुभ्रं यशः प्रसृतमिति
भावः । शुभ्रत्वाद्यशसि भौतिकामेवारोपाद्गुणकम् । अस्मिन्विश्वस्मिन् शुक्ति-
पुटत्वारोपः कारणमतः परम्परितरूपकम् । 'नियतारोपणोपायस्यावारोपः
परस्य यः । तत्परम्परितमिति' लक्षणात् ।

भाषा

आपकी तलवार के (वार के) पानी की स्वच्छता का क्या वर्णन करें ।
जिससे उत्पन्न विश्वरूपी सीप का भौतिक रूपी यश चन्द्रमा की कान्ति को
प्राप्त करता है अर्थात् आपकी तलवार से उत्पन्न चन्द्रमा के समान शुभ्र यश
सम्पूर्ण विश्व में फैल गया है ।

खड्गवारि भवतः किमुच्यते लोलशैवलमिवारिकुन्तलैः ।

यत्र राजति निवेशितं त्वया राजहंसनिवहोपमं यशः ॥३३॥

अन्वयः

अरिकुन्तलैः लोलशैवलम् इव भवतः खड्गवारि किम् उच्यते । यत्र
त्वया निवेशितं राजहंसनिवहोपमं यशः राजति ।

व्याख्या

अरीणां शत्रूणां कुन्तलैः केसैः (हेतुभिः) लोलशैवलमिवारिकुन्तलैः
'जलनीली तु शोवालं शैवलः' इत्यमरः । यस्मिन्स्तलोलशैवलं प्रकम्पमान-
शोवालमिव भवतस्तत्र विक्रमाकुवेवस्य खड्गवारि कृपावधाराजलं किमुच्यते

अनेस्सर्वेबाज्जवर्जनीयमेवेत्यर्थः । यत्र कृपाणघाराजले त्वया भवता निवेशितं प्रतिष्ठापितं राजहंसानां मरालानां निबहस्समूह उपमोपमानं यस्य तन्मरालस्समूह-सवशं शुभं यशः कीर्त्ती राजति शोभते । उपमालङ्कारः ।

भाषा

शत्रुओं के केशों के लगे होने के कारण, चञ्चल सेवार से युक्त तलवार के पानी का कैसे वर्णन किया जाए । जहाँ तुम्हारे द्वारा स्थापित राजहंस के समूह के समान श्वेत यश शोभित होता है । अर्थात् तुमने शत्रुओं को काटकर अपना श्वेत यश स्थापित किया ।

त्वद्भुजप्रणयिचापनिस्वनः कैरसौ समरसीम्नि सद्यते ।
व्यक्तिमेति रिपुमन्दिरेषु यः क्रन्दितध्वनिभिरेणचक्षुषाम् ॥३४॥

अन्वयः

असौ त्वद्भुजप्रणयिचापनिस्वनः समरसीम्नि कैः सद्यते । यः रिपु-मन्दिरेषु एणचक्षुषां क्रन्दितध्वनिभिः व्यक्तिम् एति ।

व्याख्या

असौ प्रसिद्धस्तव भुजो बाहुः 'भुजबाहु प्रवेष्टो वोः' इत्यमरः । त्वद्भुज-स्तस्य प्रणयी बुद्धसम्बद्धो यश्चापो धनुस्तस्य निस्वनः शब्दः समरसीम्नि युद्धभूमौ कर्जनैः सद्यते सोढुं शक्यते । यो निस्वनो रिपूणां शत्रूणां मन्दिरेषु गृहेष्वेणस्य मृगस्य 'गोकर्णपुषतेणश्यरोहिताश्चमरो मृगाः' इत्यमरः । अक्षुरिव लोचनमिव अक्षुरीत्यां तास्तासां मृगलोचनामां क्रन्वितानि श्वितानि 'क्रन्वितं श्वितं क्रुष्टम्' इत्यमरः । एव ध्वनयश्शब्दास्तैर्व्यक्तिं प्रकाशं प्रकटतामित्यर्थः । एति प्राप्नोति । समरे यदीयचापनिर्गतबाणंमृतान् भर्तुन् श्रुत्वा राजपत्न्यः स्वभवनेषु वदन्तीति भावः । अत्र चापनिस्वन-तत्प्रतिध्वन्योर्वैयधिकरण्येन वर्णनादसङ्गतिरलङ्कारः ।

भाषा

तुम्हारी भुजा से धनिष्ठता रखने वाले इस धनुष की टङ्कार को युद्ध-भूमि में कौन सहन कर सकते हैं । जिसका साक्षात्कार शत्रुओं के घरों में मृग-नयनियों की रोने की ध्वनि से होता है । अर्थात् तुम्हारे धनुष का टङ्कार होते ही शत्रु मरता है और उसके घर की नारियाँ रोने लगती हैं ।

निर्मदत्वमुपयान्ति हन्त ते ज्यारवैः करटिनो दिशामपि ।
कश्मलैः परिहृता इवालिभिर्ध्वजजन्ति ककुभः प्रसन्नताम् ॥३५॥

अन्वयः

ते ज्यारवैः दिशां करटिनः अपि हन्त निर्मदत्वम् उपयान्ति । यत्
अलिभिः इव कश्मलैः परिहृताः ककुभः प्रसन्नतां भजन्ति ।

व्याख्या

ते तव विक्रमाङ्गदेवस्य ज्यारवा मीर्घ्या रवाः स्वनास्तीज्यारवैः शिञ्जिनी-
निर्घोषैः 'मीर्घ्या ज्यारवा शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । दिशां ककुभां करटिनो गजा अपि
विग्नजा अपीत्यर्थः । हन्तेति हर्षे, 'हन्त दानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ।
निदधये च प्रनोदे च' इत्यमरः । निर्मदत्वं भयेन मवरहितत्वमुपयान्ति
प्राप्नुवन्ति । ते ज्यारवं धृत्वा विग्नजाः स्वाहंकारं परिहृत्य भीतास्सन्तो
मवरहिता भवन्तीति भावः । यद्यस्मात्कारणावलिभिरिव भ्रमरैरिव कश्मलैर्मोहैः
'मूर्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्षस्तु पीडनम्' इत्यमरः । कुमुपकृतबुष्कर्मभि-
रित्यर्थः । परिहृता रहिता ककुभो दिशः प्रसन्नतां नैर्मत्वं भजन्ति समाधायन्ति ।
कश्मलस्याऽलिभिस्ताम्बाहुपमा ।

भाषा

यह कहते हर्ष होता है कि आप की प्रत्यञ्चा के शब्द को सुन कर दिग्गज
भी भय से मद रहित हो जाते हैं । मद जल के न बहने से भ्रमरो के न आने
के कारण, भ्रमर रूपी दुष्ट राजाओं के कुकृत्य स्वरूप कालिमा के दूर हो जाने
से दिशाएँ प्रसन्न हो जाती हैं ।

त्वादृशेन विजिगीषुषा विना च्छत्रमक्षममसाध्यसाधने ।
प्लावनाय जगतः प्रगल्भते नो युगान्तसमयं विनाम्बुधिः ॥३६॥

अन्वयः

छत्रं, त्वादृशेन विजिगीषुषा विना असाध्यसाधने अक्षमम् । अम्बुधिः
युगान्तसमयं विना जगतः प्लावनाय नो प्रगल्भते ।

व्याख्या

कसात् प्राप्त इति अत्र क्षत्रियजातिः क्षात्रधर्मो वा स्वावृत्तेन भवावृत्तेन विधि-
गीबुजा विजयविना बिनाऽसाध्यानां कर्तुमशक्यानां कार्याणां साधने सम्पादनेऽक्षमं
सामर्थ्यहीनम् । अन्वधिस्तमुद्रो युगान्तसमयं बिना प्रलयकालागमनं बिना जगतो
भुवनस्य 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । प्लावनाय निमज्जनाय नो प्रगल्भते
न प्रभुः । अत्र प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । 'सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये
स्थितिरिति' लक्षणात् ।

भाषा

क्षत्रिय जाति, तुम्हारे ऐसे विजय की इच्छा रखने वाले के बिना असाध्य
कार्य की सिद्धि करने में समर्थ नहीं हो सकती । समुद्र प्रलय काल के बिना
जगत् को पानी के अन्दर डुबाने में समर्थ नहीं होता ।

अग्रजे तृणवदर्पितं निजं राज्यमूर्जितगुणेन यत्त्वया ।

वज्रलेपघटितेव तेन ते निश्चला जगति कीर्तिचन्द्रिका ॥३७॥

अन्वयः

यत् ऊर्जितगुणेन त्वया निजं राज्यं तृणवत् अग्रजे अर्पितम् । तेन
ते कीर्तिचन्द्रिका जगति वज्रलेपघटिता इव निश्चला (जाता ।)

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणाद्भूजिताः श्रेष्ठा गुणा दयाबाक्षिण्यादयो यस्य स तेन प्रशस्त्य-
गुणेन त्वया निजं स्वकीयं राज्यमग्रजे श्रेष्ठभ्रातरि सोमदेवे तृणवत्तुणेन तुल्यं
लोभरहितमित्यर्थः । अर्पितं निवेदितं तेन कारणेन ते तव कीर्तिरेव चन्द्रिका
कीर्तिज्योत्स्ना वज्रलेपेन कुलशलेपेन चिरकालस्याधिना लेपवद्भ्येन निश्चला-
ऽचला स्थिरेत्यर्थः । जाता ।

भाषा

चूँकि श्रेष्ठ गुणों से युक्त तुमने अपना राज पाट तृणवत् समझ कर अपने
बड़े भाई सोमदेव को दे दिया इससे तुम्हारी कीर्ति रूपी चांदनी वज्रलेप के
समान अचल हो गई ।

किं करोषि निजयाथवा भुवा त्वं समस्तवसुधातलेधरः ।
केसरी' वसति यत्र भूधरे तत्र याति मृगराजतामसौ ॥३८॥

अन्वयः

अथवा समस्तवसुधातलेधरः त्वं निजया भुवा किं करोषि । यत्र भूधरे केसरी वसति तत्र असौ मृगराजतां याति ।

व्याख्या

अथवेति पश्चान्तरे । समस्तस्य समग्रस्य वसुधातलस्य भूतलस्येधरः प्रभुत्वं निजया स्वकीयया भुवा पृथिव्या राज्येनेत्यर्थः । किं करोषि किम्प्रयोजनं धारयसि । न किमपीत्यर्थः । यत्र यस्मिन्भूधरे पर्वते केसरी सिंहो 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । वसति गच्छति तत्र तस्मिन् स्थानेऽसौ सिंहो मृगराजतां मृगराजपदवीं याति प्राप्नोति ।

भाषा

अथवा सम्पूर्ण पृथ्वी के स्वामी, तुमको अपनी पृथ्वी की अर्थात् राज्य की क्या परवाह है । शेर जिस पर्वत पर जा बैठता है वही वह मृगराजपद को प्राप्त कर लेता है ।

याति पुण्यफलपात्रतामसौ यां भुवं निवससे महामठ ।
सा कुपार्थिवकदर्थनोज्झिता त्वां पतिं हि लभते गुणोज्ज्वलम् ॥३९॥

अन्वयः

हे महामठ ! (त्वं) यां भुवं निवससे असौ पुण्यफलपात्रतां याति हि, सा कुपार्थिवकदर्थनोज्झिता (या) गुणोज्ज्वलं त्वां पतिं लभते ।

व्याख्या

हे महामठ ! हे महावीर ! त्वं यां भुवं पृथिवीं निवससे स्थितिं करोषि, असौ भूः पुण्यस्य सुकृतस्य फलानां सुखैश्वर्यसमृद्धीनां पात्रतां भाजनत्वं याति हि निश्चयेन प्राप्नोति । सा भूमिः कुपार्थिवस्य कुत्सितनृपस्य

१ 'ये देशा अयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापाजितम्' इति कालिदासः ।

कदम्बेन पीडनेनोन्मिता परित्यक्ता भवति या पृथिवी गुर्जरेवावाक्षिप्यशीर्षादि-
गुर्जरेण्यस्य प्रदास्यं त्वां भवन्तं पति स्वामिनं रुन्धते प्राप्नोति ।

भाषा

हे महावीर ! आप जिस पृथ्वी पर अर्थात् जहाँ रहोगे वह भूमि पुण्य के
सुख ऐश्वर्य समृद्धि आदि फलों को अवश्य प्राप्त करेगी । वह भूमि दुष्टराजाओं
की पीडा से मुक्त हो जाएगी जो दया दाक्षिण्य वीर्य आदि गुणों से देदीप्यमान
आपको अपना स्वामी पाएगी । अर्थात् आप जहाँ रहोगे वह भूमि अवश्य समृद्धि-
शाली हो जाएगी और उसको कभी भी दुष्ट राजा लोग पीड़ित न कर सकेंगे ।

त्वद्गिर्या गिरिगुहाश्रये^१ स्थिताः साहसाङ्ग गलितत्रपा नृपाः ।
ज्यारवप्रतिरवेण तानपि त्वद्धनुः समरसीम्नि बाधते ॥४०॥

अन्वयः

हे साहसाङ्ग ! (ये) नृपाः गलितत्रपाः (सन्तः) त्वद्गिर्या गिरिगु-
हाश्रये स्थिताः तान् अपि त्वद्धनुः समरसीम्नि ज्यारवप्रतिरवेण बाधते ।

व्याख्या

हे साहसाङ्ग ! साहसं विक्रम एवाऽङ्गो विजयलक्षणं 'कलङ्काङ्गौ लालछ-
नञ्च चिन्हं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । यस्य स तत्सम्बोधने हे साहसाङ्ग हे
विक्रमाङ्गदेव ! ये नृपा भूपा गलिता विनिर्गता त्रपा लज्जा येषां ते विगत-
लज्जास्तन्तस्त्वतो भीस्तया भवद्भयेन गिरीणां पर्वतानां गुहाः कन्दरा एवाऽऽश्रयः
रक्षास्थानं तस्मिन् स्थितास्तानपि तव धनुश्चापः समरसीम्नि समराङ्गणे ज्यारवा
और्ध्वा रवस्य शब्दस्य प्रतिरवः प्रतिध्वनिस्तेन बाधते पीडयति । पर्वतकन्दरा-
स्वपि विक्रमाङ्गदेवस्याऽऽगमनभयादिति भावः ।

भाषा

हे विक्रमाङ्गदेव ! जो राजा लोग लज्जा को छोड़ तुम्हारे डर से पर्वतों
की कन्दराओं में छिप कर बैठ जाते हैं उनको भी तुम्हारा धनुष समर भूमि
में प्रत्यञ्चा की टङ्कार की प्रतिध्वनि से पीड़ित करता है ।

^१ 'गिरिगुहासु ये' इत्यपि पाठान्तरम् ।

उत्प्रतापदहनं मुखं बह्मभाहवे त्वदसिरिन्द्रजालिकः ।

दिव्यमस्तकसमागमं द्विषां लूनमर्त्यशिरसां करोति यत् ॥४१॥

अन्वयः

आहवे त्वदसिः उत्प्रतापदहनं मुखं बहन् इन्द्रजालिकः (भवति) यत् लूनमर्त्यशिरसां द्विषां दिव्यमस्तकसमागमं करोति ।

व्याख्या

आहवे युद्धे तव अतिस्त्ववसिर्भवदीयसङ्ग उद्गत ऊर्ध्वं प्रसारितः प्रताप एव बहनोऽग्निर्यस्मात्तुत्प्रतापबहनं मुखमाननमग्रभागञ्च बहन् धारयन्निन्द्रजालिक इन्द्रजालविद्याप्रवीणो मायावी भवति । यद्यस्मात्कारणात् स लूनं छिन्नं मर्त्यं मरणशीलं विनाशीत्यर्थः । शिरो येषां ते लूनमर्त्यशिरसस्तेषां छिन्नविनाशिमस्तकानां दिव्यानां स्वर्गीयाणां मस्तकानां शिरसां सगागमं प्रापणं करोति । यथा कश्चिदिन्द्रजालिको मुक्तावग्निनिस्सरणं प्रदर्शयन् चमत्कारयुक्तानि कार्याणि करोति तथैव तव सङ्ग ऊर्ध्वप्रसारितप्रतापरूपबहनयुक्तं मुखं धारयन् लूनशिरसां शत्रूणां रणे मरणात्तेषां स्वर्गप्राप्तिर्निश्चितेति हेतोस्तेषां नूतनदिव्यमस्तकान् संवधाति । अत्रोत्तरार्धगतवाक्यार्थस्येन्द्रजालिकत्वे हेतुतया कथनात्काव्य-लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

युद्ध में, ऊपर उठने वाले तेज रूपी अग्नि से युक्त मुख या नोक वाली तुम्हारी तलवार, इन्द्र जालिक हो जाती है । क्यों कि कटे हुए मानवी मस्तक वाले शत्रुओं को वह दिव्य मस्तकों से युक्त कर देती है । अर्थात् युद्ध में जो वीर मरते हैं वे स्वर्ग में जाते हैं यह प्रसिद्धि है । इसलिये तुम्हारी तलवार इन्द्रजालिक के समान सिर कटे शत्रुओं को काल्पनिक दिव्य मस्तकों से युक्त कर स्वर्ग में भेज देती है ।

भाग्यभूमिमपि भारतादिषु त्वाद्दृशं न शृणुमः प्रतापिनम् ।

दर्शनेन विजयभियं रणेष्वन्यसङ्गविमुखीं करोति यः ॥४२॥

अन्वयः

भारतादिषु अपि त्वाद्दृशं भाग्यभूमिं प्रतापिनं न शृणुमः । यः रणेषु दर्शनेन विजयभियम् अन्यसङ्गविमुखीं करोति ।

व्याख्या

भारतादिष्वपि महाभारतप्रभृतिप्राचीनेतिहासग्रन्थेष्वपि भारतादिदेशेष्वपि वा त्वावुसं भवावुसं भाग्यस्य भागधेयस्य 'दैवं विष्टं भागधेवं भाग्यं एत्री नियति-विधिः' इत्यमरः । भूमिमाध्यं भाग्यवन्तं प्रतापिनं प्रभाववन्तं न भृशुमो नाऽऽकर्षयामः । यो रणेषु युद्धेषु दर्शनेन स्व-स्वक्यप्रकाशनेनैव विजयधियं जयकङ्कमीमन्येषां राज्ञां सङ्गास्तम्बन्धाद्विमुखीं पराक्रमुर्भीं करोति । युद्धेषु तत्र दर्शनेनैव शत्रवो भयभीता भवन्ति तस्मात्तेषां राज्यधीरनुपमक्यलावध्ययुक्तं कामुकं कामिनीव तांस्त्यक्त्वा त्वत्सनीपे समायातीति भावः । समासोक्ति-रलङ्कारः ।

भाषा

महाभारत आदि प्राचीन ऐतिहासिक ग्रन्थों में या भारत आदि देशों में तुम्हारे ऐसा भाग्यशाली प्रतापी कोई भी सुनने में नहीं आता । युद्धों में जिसके दर्शनमात्र से शत्रुओं की राज्ञी शत्रुभूत राजाओं के पास रहना ही नहीं चाहती । अर्थात् युद्धों में तुम्हारे दर्शन मात्र से विपक्षी राजा भयभीत हो जाते हैं अत एव उनकी राज्ञी, अति सुन्दर कामुक के दर्शन मात्र से, कामिनी के समान, उनको छोड़ कर तुम्हारे पास चली आती है ।

किं किरीटमणयः क्षमासुजां लोहकर्षकदृष्टसहोदराः ।

आनयन्ति यदुपान्तवर्त्मनि त्वत्कृपाण्यमतिदूरवर्तिनम् ॥४३॥

अन्वयः

क्षमासुजां किरीटमणयः लोहकर्षकदृष्टसहोदराः किम् ? यत् अति-दूरवर्तिनं त्वत्कृपाण्यम् उपान्तवर्त्मनि आनयन्ति ।

व्याख्या

क्षमां पुष्पीं भुञ्जन्ति त्वोपभोगे समानयन्ति ते क्षमासुजो विपक्षभूमि-पतयस्तेषां किरीटेषु मुकुटेषु मणयो रत्नानि 'मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुनपु-सकम्' इत्यमरः । लोहस्य लोहस्य कविका वृषदध्वज्यकशिलास्तासां सहोदरा-स्तद्वशाः किम् ? यद्यस्मात्कारणावतिदूरे वर्तत इत्यतिदूरवर्ती तं विप्रकृष्ट-वैशेष्यं त्वत्कृपाणं त्वत्कृपामुपान्तवर्त्मनि समीपप्रवेशे आनयन्ति समाकर्षन्ति । अनोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

भाषा

बिपक्षी राजाओं के मुकुटों के मणी क्या लोहे को आकर्षण करने वाले चुम्बक पत्थर के समान है ? क्योंकि बहुत दूर देश में रहने वाले तुम्हारे लोहे के सङ्ग को वे अपनी ओर आकर्षित कर लेते हैं ।

चोलभूमिपतिरुज्ज्वलैर्गुणैः किं नु वक्ति भवतानुरक्षितः ।

पर्यतस्तृणसमां तव श्रियं श्रीप्रदानकथनेन लज्जते ॥४४॥

अन्वयः

भवता उज्ज्वलैः गुणैः अनुरक्षितः चोलभूमिपतिः किं नु वक्ति । श्रियं तृणसमां पर्यतः तव श्रीप्रदानकथनेन लज्जते ।

व्याख्या

भवता विक्रमाङ्कदेवेनोज्ज्वलैः श्रेष्ठैर्गुणैर्बयादाक्षिण्याविभिरनुरक्षितस्तस्मात्-
कथितश्चोलभूमिपतिश्चोलदेशाधिपो वीरराजेन्द्रः किं नु वक्ति न किमपि वक्तुं
पारयति । श्रियं लक्ष्मीं तृणसमां तृणसदृशीं तुच्छां पश्यतो भावयतस्तव श्रियो
लक्ष्म्याः प्रदानं त्वदायसीकरणं तत्कथनेन लक्ष्मीसमर्पणकथनेन लज्जते हिं-
माप्नोति । विशिष्टलक्ष्मीत्यागमूर्तेस्तव पुरतः स्वाल्पलक्ष्मीप्रदानप्रस्तावेऽपि
लज्जां घत्से इति भावः ।

भाषा

आप के श्रेष्ठ दया दाक्षिण्य आदि गुणों से आकर्षित चोलदेश का वीर-
राजेन्द्र नाम का राजा आप के सामने क्या कहे । वह, लक्ष्मी को तृण के
समान तुच्छ समझने वाले आप को धन देने की बात कहने में भी लज्जित
होता है ।

अन्यपौरुषगुणेष्वपि श्रुतिं प्राप्तवत्सु घनगर्जितेष्विव ।

राजहंसवनितेव मानसाच्चास्य निःसरति तावकी स्तुतिः ॥४५॥

अन्वयः

घनगर्जितेषु इव अन्यपौरुषगुणेषु अपि श्रुतिं प्राप्तवत्सु अस्य मानसात्
राजहंसवनिता इव तावकी स्तुतिः न निःसरति ।

व्याख्या

जनानां मेघानां गर्जितानि स्तनितानि 'स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितानि-
च' इत्यमरः । तेजिविवाज्येषां प्रतापिनां पौरुषस्य पुष्पार्थस्य गुणेषु महत्त्वेण्य-
पि श्रुतिं कर्णं प्राप्तवत्सु गतेषु, अस्य चोलनृपतेर्मानसान्मनसो 'चितं तु चेतो
हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । मानससरोरो वा राजहंसवनिनेष
मरालीष तावकी त्वदीया स्तुतिः स्तवः 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः' इत्यमरः । न
निःसरति न पुष्पभवति । तन्मनस्येव निश्चला तिष्ठत इति भावः । जनगर्जितं
श्रुत्वा यथा मराली मानससरोबरावग्यत्र न गच्छति तत्रैव तिष्ठति च तथैव
बहूनां राज्ञामपि पुष्पार्थकथां श्रुत्वा तव स्तुतिश्चोलदेशाधिपतेर्मनसो न पुष्पभ-
वतीत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

मेघ की गरज के समान अन्य राजाओं के भी पुरुषार्थ के महत्त्व को सुन
कर चोलदेश के राजा वीरराजेन्द्र के मन से तुम्हारी स्तुति मानस सरोवर से
राजहंसी के समान नहीं हटती है । अर्थात् जैसे मेघ के शब्द सुनकर राजहंसी
मानस सरोवर में ही रहती है और वहा से अन्यत्र नहीं हटती वैसे ही अन्य
राजाओं के पौरुष के महत्त्व को सुनने पर भी तुम्हारी स्तुति उस चोल राजा
के मन से नहीं हटती किन्तु उसके मन में विद्यमान है ।

कन्यकां कुलविभूषणं गुणैरद्भुतैस्त्रिभुवनातिशायिनीम् ।

त्वत्करप्रणयिनीं विधाय सः प्राप्तुमिच्छति समस्तवन्द्यताम् ॥४६॥

अन्वयः

सः कुलविभूषणम् अद्भुतैः गुणैः त्रिभुवनातिशायिनीं कन्यकां त्वत्कर-
प्रणयिनीं विधाय समस्तवन्द्यतां प्राप्तुम् इच्छति ।

व्याख्या

स वीरराजेन्द्रनामकश्चोलदेशराजः कुलस्य वंशस्य भूषणमलङ्कारभूतामद्भु-
तेराश्चर्यकरं गुणैः शीललज्जाविभित्प्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तमतिशेते
लङ्कयतीति त्रिभुवनातिशायिनी तां त्रिभुवनातिशायिनीं लोकत्रयेण्वनूपमां
कन्यकां स्वात्मजां तव करस्य हस्तस्य प्रणयिनीं सङ्गिनीं तां विधाय कृत्वा त्वां
विवाह्येत्यर्थः । समस्तैस्तकलीलैर्कैर्वन्द्यतां नमस्यतां प्राप्तुं लब्धुमिच्छत्य-
भिवाञ्छति ।

भाषा

वह वीरराजेन्द्र नामक चोल देश का राजा कुल की अलङ्कार स्वरूप और शील लज्जा आदि अद्भुत गुणों से तीनों लोको में अनुपम, अपनी कन्या का तुमसे पाणिग्रहण अर्थात् विवाह कर सब लोगों में वन्दनीय होना चाहता है ।

तेन तस्य वचनेन चारुणा प्राप 'कुन्तलपतिः प्रसन्नताम् ।
तीव्ररोषविषवेगशान्तये भेषजं विनय एव तादृशम्' ॥४७॥

अन्वयः

कुन्तलपतिः तस्य चारुणा तेन वचनेन प्रसन्नतां प्राप । तादृशां तीव्ररोषविषवेगशान्तये विनयः एव भेषजम् (अस्ति) ।

व्याख्या

कुन्तलपतिः कुन्तलदेशाधिपतिविक्रमाङ्कदेवस्तस्य द्रविडदेशतत्स्य चावध्या मनोहारिणा तेन पूर्वोक्तेन वचनेन वाक्प्रपञ्चेन प्रसन्नतां प्रसारं 'प्रसादस्तु प्रसन्नता' इत्यमरः । प्राप्नोष्यजगाम । तादृशां विक्रमाङ्कदेवसदृशानां विजिगीषूणां तीव्रस्तीक्ष्णो रोषः क्रोध एव विषं गरलं तस्य वेगो रयस्तस्य शान्तये शमनाय विनय एव नञ्त्वमेव भेषजनौषधं 'भेषजौषधभेषज्यान्वयदो जायु-रित्यपि' इत्यमरः । अस्ति । विजिगीषूणां वीरानां पुरतो विनयवर्जनं तेषां क्रोधनिवारणपूर्वकप्रसन्नतासम्पादनार्थमेक एवोपाय इति भावः । रोषे विषता-वात्प्यात्रूपकम् ।

भाषा

कुन्तलदेशाधिपति विक्रमाङ्कदेव, द्रविडदेश के राजा के दूत की पूर्वोक्त मीठी बातों से प्रसन्न हो गया । ऐसे महापुरुषों के तीव्र क्रोध रूपी विष के वेग को रोकने के लिये केवल विनय ही औषध है ।

^१ कुन्तलदेशः कृष्णातुङ्गभद्रासङ्गमात् कावेरीनद्युदगमस्थानपर्यन्तं प्रसृतः पूर्वपश्चिमादिमध्यभागः ।

^२ भाष्योऽयमत्रापि प्रदर्शितः—

उत्कम्बरानेव रणाङ्गणेषु यस्यातितुङ्गस्य हठात्प्रहर्तुः ।

न नञ्भावादपरो नृपाणामासीत् कृपाणप्रतिषेधमार्थः ॥ (३ सर्ग ६९ श्लोकः)

कीदृशी शशिमुखी भवेदिति स्पूरयते स्म हृदये स चिन्तया ।
कामुकेषु मिषमात्रमीक्षते नित्यकुण्डलितकार्मुकः स्मरः ॥४८॥

अन्वयः

सः शशिमुखी कीदृशी भवेत् इति चिन्तया हृदये स्पूरयते स्म ।
नित्यकुण्डलितकार्मुकः स्मरः कामुकेषु मिषमात्रम् ईक्षते ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवः शशिमुखी चन्द्रमुखी ब्रविडदेशराजकुमारी कीदृशी
किंस्वरूपा भवेदिति चिन्तया विचारेण हृदये मनसि 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं
हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । स्पूरयते स्म चिन्तितो अभूव । नित्यं सर्वत्र
कुण्डलितं समाकुण्डं कार्मुकं धनुर्येन स सततसज्जधनुः स्मरः कामदेवः कामुकेषु
कामिषु कान्तान्प्रत्यनुरागसम्भूतेष्वित्यर्थः । मिषमात्रं व्याजमात्रमीक्षते
पश्यति । चिन्तितोत्पादनव्याजेनैव कामबाणव्यापारः सकल इति भावः ।
अत्राऽर्थास्तरस्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव, ब्रविड देश के राजा की चन्द्रवदनी कन्या कैसी होगी
इस विचार से चिन्तित हो उठा । कामियों के प्रति सदा धनुष सज्ज रखने
वाला कामदेव, कामियों को पीड़ित करने में कोई बहाना ही खोजता रहता है ।

अग्रवीच मनसः प्रसन्नतां दन्तकान्तिमिरुदीरयन्निव ।
ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलः कुन्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः ॥४९॥

अन्वयः

ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलः कुन्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः (सः) दन्तकान्तिभिः
मनसः प्रसन्नताम् उदीरयन् इव अग्रवीत् च ।

व्याख्या

ओष्ठयोः पुष्पं तत्र लुठितो लुलितः स्मितस्येषद्वासस्याऽञ्चलः प्रान्तभागो
यस्य स ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलो लज्जयेषद्वासयुक्तः कुन्तलीनां कुन्तलदेश-
कामिनीनां नयनानि नेत्राणि 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः ।

तेषां कृते पूर्णचन्द्रमाः पूर्वेणुववास्हावकारकः स विक्रमाङ्कदेवो दन्तकान्तिभि-
रीषद्वारे प्रवर्तितदन्तप्रभाभिर्ननसविचसस्य प्रसन्नतां प्रसादमुदीरयन् प्रकट-
यन्निवाऽन्नवीच कथयामास च । दानकान्तिमिवेण मनः प्रसादोदीरणस्योत्प्रेक्षि-
तत्वाद्युत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

ओठों के पृष्ठ भाग पर स्मितरूपी आँचल से युक्त अर्थात् कुछ लज्जा से
मुस्कुराने वाला कुन्तल देश की ललनाओं के नेत्रों का पूर्णचन्द्र अर्थात् पूर्णचन्द्र
के समान आनन्द देने वाला वह विक्रमाङ्कदेव, मानों दातों की कान्ति से अपने
मन की प्रसन्नता को प्रकट करता हुआ बोला भी ।

ईदृशीं सुजनतामजानता कार्मुकेण सुखरत्वमत्र मे ।

यत्कृतं किमपि तेन लज्जया भारती कथमपि प्रवर्तते ॥५०॥

अन्वयः

ईदृशीं सुजनताम् अजानता मे कार्मुकेण अत्र यत् किम् अपि सुखरत्नं
कृतं तेन लज्जया (मे) भारती कथम् अपि प्रवर्तते ।

व्याख्या

ईदृशीं पूर्वोक्तेन वाक्यकदम्बेन सम्यग् व्यक्तां सुजनतां सज्जनतामजानता
तस्याः सुजनताया अज्ञानान्मे मम कार्मुकेण अनुवाऽत्राऽस्मिन्नूपे यत्किमपि
यत्किञ्चिदपि सुखरत्नं वाचालत्वं वाष्टर्घसूचकं निमित्तं कर्मेति भावः । कृतं
सम्पादितं तेनोद्धत्येन हेतुना लज्जया हिंया मे मम भारती वाणी 'बाह्मी तु
भारती भाषा गीर्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । कथमपि कृच्छ्रादेव महताकाष्टे-
नेत्यर्थः । प्रवर्तते प्रस्फुरति ।

भाषा

इस प्रकार पूर्व प्रकाशित सौजन्य को न जानने वाले मेरे अनुष ने इस
राजा के साथ जो कुछ ज्यादती की है उस लज्जा से मेरी वाणी किसी प्रकार
कठिनता से निकलती है अर्थात् मैंने राजा की सुजनता को न समझ, अपने
अनुष से जो जो क्रूर काम किये हैं उसके लिये मैं लज्जित हूँ ।

दोषजातमवधीर्यं मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

क्षारभावमपनीय गृह्यते वारिधेः सलिलमेव वारिदाः ॥५१॥

अन्वयः

सज्जनाः दोषजातम् अवधीर्यं मानसे गुणम् एव धारयन्ति । वारिदाः वारिधेः क्षारभावम् अपनीय सलिलम् एव गृह्यते ।

व्याख्या

सज्जनाः सत्पुरुषा बोवाणां निम्नवस्तूनां जातं समूहं दोषजातं दुर्गुणकुल-
नित्यर्थः । अवधीर्यं परित्यज्याऽवहेलनं विधायेति भावः । मानसे हृदये
'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । गुणमेव धारयन्ति
समादरेण गृह्णन्ति । वारिदा मेघा वारिधेः समुद्रस्य क्षारभावं लवणत्वमपनीय
कूरीकृत्य सलिलमेव शुद्धं माधुर्यवज्जलमेव गृह्णते समाददति । वृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

सज्जनलोग दोषो को छोड़ कर मन में गुण को ही धारण करते हैं । मेघ,
समुद्र के खारेपन को छोड़ कर विद्युद्ध मधुर जल ही ग्रहण करते हैं ।

दिग्जयव्यसनिना पुनः पुनस्तस्य किं प्रियमनुष्ठितं मया ।

रज्यते मयि दृढं तथाप्यसौ वेत्ति कथरितमुन्नतात्मनाम् ॥५२॥

अन्वयः

पुनः पुनः दिग्जयव्यसनिना मया तस्य किं प्रियम् अनुष्ठितम् ।
तथापि असौ मयि दृढं रज्यते । कः उन्नतात्मनां चरितं वेत्ति ।

व्याख्या

पुनः पुनर्भूयो भूयो विधां जयो विजयस्तस्य व्यसनमस्याऽस्तीति दिग्जय-
व्यसनी तेन सर्वदिग्धर्तमाननुपमण्डलपराजयबुल्लितचेतसा मया विक्रमाङ्गवेवेन
तस्य द्वाविडेन्द्रस्य किं प्रियं हितमनुष्ठितं कृतम् । तथापि मया किञ्चिदुपकारेऽ-
कृतेऽप्यसौ द्वाविडेन्द्रो मयि मत्तम्बन्धे दृढं रज्यते गाढं स्नेहं कुक्षते । कः
पुण्य उन्नत उत्कृष्ट आत्मा येषां ते तेषामुन्नतात्मनां महात्मनां चरितं माहात्म्यं
वेत्ति जानाति । अत्रार्चान्तरन्यासालङ्कारः

भाषा

बार २ दिग्विजय करने में लम्पट मैने उस द्राविडदेश के राजा का क्या प्रिय किया है। तो भी वह मुझ से घनिष्ठ प्रेम रखता है। महात्माओं के चरित्र को कौन समझ सकता है।

तस्य भूरिगुणरत्नशालिनः स्नेहपूतहृदयस्य बाञ्छितम् ।

पारयामि न विधातुमन्यथा यत्स्थितं मनसि तद्विधीयताम् ॥५३॥

अन्वयः

भूरिगुणरत्नशालिनः स्नेहपूतहृदयस्य तस्य बाञ्छितम् अन्यथा विधातुं न पारयामि । यत् मनसि स्थितं तत् विधीयताम् ।

व्याख्या

गुणाः सौजन्याविगुणा एव रत्नानि गुणरत्नानि भूरीणि बहूनि गुणरत्नानि भूरिगुणरत्नानि तैश्चालते शोभते स तस्य बहुगुणरत्नशोभितस्य स्नेहेन प्रेम्णा पूतं पवित्रं हृदयं मनो यस्य तस्य प्रेमपावनीकृतविशुद्धमनसस्तस्य द्वाविडेन्द्रस्य बाञ्छितमभीष्टं कन्यादानादिकमन्यथा वैपरीत्येन विधातुं कर्तुं न पारयामि न शक्नोमि । यवभीप्सितं मनसि स्वान्ते 'चिन्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । स्थितं विद्यमानं तद्विधीयतां कियताम् । मनसैवाऽनुमोदयामि तव प्रस्तावमिति भावः ।

भाषा

अनेक गुणरत्नों से सुशोभित, प्रेम से पवित्र हृदय वाले द्राविडदेश के राजा की अभीप्सित कन्यादान की बात को न मानने में मैं असमर्थ हूँ । जो उसके मन में हो, वह करे ।

दर्शयन्तममृतद्रवोपमां वाचमिन्दुकरनिर्मलामिति ।

विक्रमाङ्कमपयातसाञ्चसः साधुरेनमथ स व्यजिज्ञपत् ॥५४॥

अन्वयः

अथ अपगतसाञ्चसः साधुः सः अमृतद्रवोपमाम् इन्दुकरनिर्मलाम् इति वाचं दर्शयन्तम् एनं विक्रमाङ्कं व्यजिज्ञपत् ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवोक्तयनन्तरमपगतं हूरीभूतं साध्यतं भयं यस्य स विगत-
भीस्तामुस्तञ्जनस्तस्य चोलभूतोऽमृतस्य सुबाया इवः प्रवाह उपभोगमानं यस्यास्तां
पीयूषप्रवाहसदृशीमिन्द्रकरवज्रकिरणवस्त्रमला विशवा तामिति पूर्वोक्तप्रकारां
बाधं बाणीं दर्शयन्तं प्रकटयन्तं वृषाणमित्यर्थः । एनं प्रसिद्धं विक्रमाङ्कं
विक्रमाङ्कदेवं व्यभिज्ञपत् निवेदितवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के बोलने के अनन्तर भय से रहित उस सज्जन चोलराजदूत
ने अमृत के प्रवाह के ऐसी तथा चन्द्रमा के किरणों के ऐसी मीठी और निर्मल
उपर्युक्त बातें बोलने वाले विक्रमाङ्कदेव से कहा ।

किं तवान्यदुचितं वदान्यता यत्समादिशति तत्त्वया कृतम् ।
प्रार्थितार्थपरिपन्थितामगात् करचुलुक्यकुलपार्थिवोऽर्थिनाम् ॥५५॥

अन्वयः

तव अन्यत् उचितं किम् । वदान्यता यत् समादिशति तत् त्वया
कृतम् । कः चुलुक्यकुलपार्थिवः अर्थिनां प्रार्थितार्थपरिपन्थिताम् अगात् ।

व्याख्या

तव भवतो विक्रमाङ्कदेवस्याऽन्यदितरदुचितं योग्यं किम् । अर्थात् भवता
सर्वमुचितमेवाऽनुष्ठितम् । वदान्यतोदारता 'स्युर्बदान्यस्यूललक्ष्यदानशीला बहुप्रदे'
इत्यमरः । तावकोनेति भावः । यत्समादिशति यदाज्ञापयति तत्त्वया भवता
कृतं विहितम् । सर्वथैव हृदयस्य विशालतैव भवता प्रदर्शितेति भावः ।
करचुलुक्यकुलस्य चालुक्यवंशस्य पार्थिवो नृपोऽर्थिनां याचकानां प्रार्थितोऽभिवा-
ञ्छितोऽर्थः प्रयोजनं तस्य परिपन्थितां प्रतिकूलतामगात् गतवान् न कोऽपीत्यर्थः ।
चालुक्यकुलोत्पन्नानां राज्ञां याचकमनोरथपूरणं स्वान्नाधिकमिति भावः । अत्रा-
वपिस्पलङ्कारः ।

भाषा

इससे बड़ कर आपका और दूसरा क्या उचित कार्य हो सकता है । आपने
अपने जीदार्थ के अनुरूप कार्य किया । चालुक्य वंश के किस राजा ने अधियों
की प्रार्थना का निषेध किया है अर्थात् किसी ने नहीं ।

वेत्सि मे पतिमवञ्चकं यदि स्वच्छतां स्पृशति चात्र ते मनः ।
तन्निवृत्य कुरु तुङ्गमद्रया मुद्रिते पदमुपान्तवर्त्मनि ॥५६॥

अन्वयः

यदि मे पतिम् अवञ्चकं वेत्सि, अत्र ते मनः च स्वच्छतां स्पृशति तत्
निवृत्य तुङ्गमद्रया मुद्रिते उपान्तवर्त्मनि पदं कुरु ।

व्याख्या

(हे राजन् !) यदि त्वं मे मनः पतिं स्वामिन् ब्राह्मिणेश्वरमवञ्चकं निष्क-
पटहृदयं स्वच्छान्तःकरणमित्यर्थः वेत्सि जानासि । अत्राऽस्मिन्निचये ते तव
मनस्य चेतस्य स्वच्छतां नैर्मल्यं स्पृशत्यालिङ्गति तर्हि निवृत्त्याऽस्मात्स्थानात्प-
रावृत्य तुङ्गमद्रया तन्नामनद्या मुद्रिते चिह्नित उपान्ते वर्त्म तस्मिन् सीमान्तप्रदेशे
पदं स्थितिं स्वनिवासमित्यर्थः । कुरु विधेहि ।

भाषा

यदि आप मेरे स्वामी ब्राह्मिणेश्वर को निष्कपट समझते हैं और इस सम्बन्ध
में आप का मन यदि सन्देह रहित है तो आप यहाँ से लौट कर तुङ्गमद्रा नदी
से चिह्नित सीमान्तप्रदेश में अपना डेरा डालिये ।

कैश्चिदेव सततप्रयाणकैस्तत्र शुद्धहृदयः करिष्यति ।
स त्वया परिचयं प्रतापिना पर्वशीन्दुरिव तिग्मरश्मिना ॥५७॥

अन्वयः

तत्र शुद्धहृदयः सः कैश्चित् एव सततप्रयाणकैः प्रतापिना त्वया पर्वशि-
न्दुः तिग्मरश्मिना इव परिचयं करिष्यति ।

व्याख्या

तत्र तुङ्गमद्रासीमान्तप्रदेशे शुद्धं निष्कपटं हृदयं मनो यस्य स निर्मलमानसः
स ब्राह्मिणेश्वरः कैश्चिदेव कियद्भिरेव सततं निरन्तरं प्रयाणकानि ममनानि
अस्वानानि वा तैः प्रतापिना प्रभावशालिना त्वया भवता सह पर्वण्यमाया-
निष्पृश्यन्ति तिग्मरश्मिना सूर्येणैव परिचयं सम्मोक्षणं करिष्यति विधास्यति ।
अधोपमाशुद्धारः ।

भाषा

सुङ्गभद्रा के सीमान्त प्रदेश में निष्कपट हृदय वाले मेरे स्वामी द्राविडेश्वर, प्रतापी आप से, अमावस्या को, चन्द्रमा के तेजस्वी सूर्य से मिलने के समान, रास्ते में लगातार कुछ ही डेरे डालते हुए, आ मिलेंगे ।

**गाहतेऽत्र धृतकार्मुके त्वयि प्रीतिदानमपि भीतिदानताम् ।
तेन तस्य महती विलक्षता यत्र वेत्सि गुणपक्षपातिताम् ॥५८॥**

अन्वयः

अत्र धृतकार्मुके त्वयि प्रीतिदानम् अपि भीतिदानतां गाहते तेन यत्र गुणपक्षपातितां वेत्सि तस्य महती विलक्षता ।

व्याख्या

अत्राऽस्मिन् चोलराजप्रधाननगराय धृतं गृहीतं कार्मुकं धनुर्येन स तस्मिन् सलज्जधनुषि त्वयि विक्रमाङ्गदेवे प्रीत्या प्रेम्णा दानं कन्यायाः प्रधानमपि भीत्या भयेन दानं तस्य भावस्तां भीतिदानतां भयजन्यदानत्वं गाहते प्राप्नोति । सलज्जधनुषाय तुभ्यं यत्प्रीतिपूर्वकमपि दास्यते तद्भूयेन वत्तमिति सर्वेषां ज्ञानं भवेदिति भावः । तेन कारणेन यत्र यस्य द्राविडराजस्य विषये गुणेषु तदीयेषु गुणेषु सौजन्यादिव दस्ते पक्षपातस्समादरस्तस्य भावो गुणपक्षपातिता तां वेत्सि जानासि आरयसीत्यर्थः । तस्य द्राविडाधिपस्य महती विपुला विलक्षता सलज्जत्वम् । अथवा तं प्रति सर्वेषां विस्मयान्वितत्वं यदेवं शौर्ययुक्तोऽपि भयात् कन्यां ददातीति । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । त्वद्भूयास्तेन कन्या प्रवर्त्तेति तस्य महदपयशस्तेन यस्य कृते तव गुणपक्षपातित्वं वर्त्तते स लज्जास्पदं वा भूयादिति हेतोः सीमान्तप्रान्त एव तव वर्त्तनं वरमिति भावः ।

भाषा

उस द्राविड राजा के राज्य की प्रधान नगरी में धनुष लेकर (अपनी सेना के साथ) आये हुए तुमको जो प्रेम पूर्वक भी दिया जाएगा वह लोगो की दृष्टि में भय से दिया गया समझा जाएगा । इस कारण से जिसके गुणो के प्रति आप का समादर है उस चोलदेश के राजा को लज्जित होना पड़ेगा । या सब लोग उसके सम्बन्ध में आश्चर्य करने लगेंगे कि इतना पराक्रमी और शौर्ययुक्त होने पर भी उसने भय से अपनी लड़की कैसे दे दी ।

नाथ यावदवलोकिता जनैः क्वापि तस्य वचसामसत्यता ।
मादृशां शुभविपर्ययाद्यदि व्यक्तिमेप्यति भवादृशेषु सा ॥५६॥

अन्वयः

अथ यावत् जनैः तस्य वचसाम् असत्यता क्व अपि न अवलोकिता ।
यदि मादृशां शुभविपर्ययात् सा भवादृशेषु व्यक्तिम् एष्यति ।

व्याख्या

अथ यावदाधुनिककालपर्यन्तं जनैर्लोकैस्तस्य वचसां वाणीनामसत्यता निष्पत्त्यं
क्वाऽपि कस्मिन्नपि विषये नाऽवलोकिता न दृष्टा नानुभूतेत्यर्थः । यदि परं
मादृशां मत्तदुशानां शुभस्य पुण्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं तस्मात्पापात् दुर्भाग्यवद्वा
साऽसत्यता भवादृशेषु त्वादृशेषु महानुभावेषु व्यक्तिं प्रकाशमेप्यति प्राप्यति ।
अयमस्माकं बीभाग्यस्यैव प्रभावः स्याद्यदि तस्य वचसामसत्यता भवत्सु प्रकटीभ-
येदिति भावः ।

भाषा

आज तक लोगों को किसी भी विषय में द्राविडेस्वर की वाणी की
असत्यता का अनुभव नहीं हुआ है । यदि आपके अनुभव में ऐसी बात आवे
तो वह मेरे ऐसो के पाप से या दुर्भाग्य से ही हो सकता है ।

एवमादिभिरनेन बोधितः कोविदेन वचनैः पुनः पुनः ।
ज्ञातचोलहृदयः स्वयं च स प्राङ्निवेदितमगाजदीतटम् ॥६०॥

अन्वयः

कोविदेन अनेन एवम् आदिभिः वचनैः पुनः पुनः बोधितः स्वयं च
ज्ञातचोलहृदयः सः प्राक् निवेदितं नदीतटम् अगात् । .

व्याख्या

कोविदेन पण्डितेन लौकिकव्यवहाराभिज्ञेनेत्यर्थः । अनेन दूतेनैवमादिभि-
रेतादृशैर्बचनैः पुनः पुनो भूयो भूयो बोधितो विज्ञापितः स्वयम्बुव गुप्तचरादि-
भिर्ज्ञातं परीक्षितं चोलस्य चोलदेशाधिपस्य हृदयं येन स विज्ञातचोलराज-
हार्दिकभावः स चिकमाङ्गदेवः प्राक् पूर्वं निवेदितं सूचितं नदीतटं तुङ्गनागानदी-
तीरमगाजगाम ।

भाषा

इस चतुर व लौकिकव्यवहार में कुशल वृत्त द्वारा ऐसी ऐसी बातों से बार बार समझाया हुआ और स्वयं भी अपने गुप्तचरों से चोल राजा के हार्दिक भाव को जान लेने वाला, विक्रमाङ्कदेव, पूर्व सूचित तुङ्गभद्रानदी के तट पर गया ।

चोलभूमिपतिरप्यनन्तरं निर्जगाम नगरात्कृतोत्सवः ।

पुष्पसायकपताकया तथा कन्यया सह सहासवक्त्रया ॥६१॥

अन्वयः

अनन्तरं कृतोत्सवः चोलभूमिपतिः अपि सहासवक्त्रया पुष्पसायक-
पताकया तथा कन्यया सह नगरात् निर्जगाम ।

व्याख्या

अनन्तरं विक्रमाङ्कदेवस्य तुङ्गभद्रानदीतटप्राप्त्यनन्तरं कृतो विहित उत्सवो
महो 'मह उद्भव उत्सवः' इत्यमरः । येन स विहितमहश्चोलस्य चोलदेशस्य
भूमिपतिः पुष्पीपतिश्चोलेश्वरोऽपि हासेन सहितं सहासं वक्त्रमाननं यस्यास्ता
तथा प्रफुल्लाननया पुष्पाण्येव सायका बाणा यस्य स पुष्पसायकः कामस्तस्य
पताका वंजयन्ती 'पताका वंजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
कामोद्बोधकत्वात्स्वरूपा तथा मन्मथध्वजरूपया तथा प्रसिद्धया कन्यया स्वसुतया
सह नगराभिषराजधान्या निर्जगाम बहिनिःसृतवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के तुङ्गभद्रा नदी के तट पर पहुँचने पर चोलदेश का राजा
भी मंगलोत्सव मनाकर, प्रसन्न वदन और कामदेव की ध्वजा के समान अपने
स्वरूप से कामोद्दीपन करने वाली अपनी कन्या के साथ अपनी राजधानी से
बाहर निकल पड़ा ।

सन्धिवन्धमवलोक्य निश्चलं तस्य कुन्तलनरेन्द्रसूनुना ।

शान्तसाध्वसमहारुजः प्रजाः स्वेषु धामसु बबन्धुरादरम् ॥६२॥

अन्वयः

प्रजाः तस्य कुन्तलेन्द्रसूनुना निश्चलं सन्धिवन्धम् अवलोक्य शान्त-
साध्वसमहारुजः (सत्यः) स्वेषु धामसु आदरं बबन्धुः ।

व्याख्या

प्रजा जनास्तस्य द्राविडेश्वरस्य कुन्तलेन्द्रस्य कुन्तलराजस्याऽऽहवमल्लदेवस्य सूनुः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवस्तेन सह निश्चलं बृद्धं सन्धेः स्नेहस्य बन्धं बन्धनं सन्धिबन्धं प्रेमबन्धनमवलोक्य ज्ञात्वा शान्तं समाप्तं साध्वत्तं भयमेव महाकृद् महापीडा यासां ता ब्रूरीकृतमहाव्यायाः सत्यः स्वेषु निजेषु धामसु गृहेष्वावरं प्रेम बन्धपूर्वेषु । अयं विक्रमाङ्कदेवः स्नेहसम्बन्धेन न तु दिग्विजयार्थमत्राऽऽगत इति विनिश्चित्य त्यक्तचिन्ता जना आक्रमणकालिकगृहत्यागादिकं सम्प्रत्यनावश्य-कमिति सुखेन स्वगृहेषु निवासं चकुरिति भावः ।

भाषा

प्रजागण अपने राजा द्रविडेश्वर का कुन्तलराज आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव से बृद्ध प्रेम सम्बन्ध जानकर भय रूपी महाव्याया से शान्त होकर, अपने अपने घरों में सुख से रहने लगे । अर्थात् आक्रमण काल में जो अपना घर छोड़ सुरक्षित स्थान में रहने जाना पड़ता था उसकी आवश्यकता न समझ वे सुख से अपने अपने घर में ही रहे ।

दिग्गजश्रवणभङ्गकारिमिर्दुन्दुभिष्वनिमिरस्य भैरवैः ।

अभ्रमभ्रमुजङ्गडिण्डिमध्वाननिर्मरमिव व्यराजत ॥६३॥

अन्वयः

अस्य दिग्गजश्रवणभङ्गकारिभिः भैरवैः दुन्दुभिष्वनिभिः अभ्रम् अभ्रमुजङ्गडिण्डिमध्वाननिर्मरम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

अस्य चोलवेशाधिपस्य दिशां ककुभां 'विशस्तु ककुभः काष्ठा वासाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । गज्या हस्तिनी दिग्गजास्तेषां श्रवणानि कर्णास्तेषां भङ्गो बधिरिकरणं तत्कुर्वन्तीति तैर्दिक्कनामकर्णबधिरिकरणसम्पादकैर्भैरवैर्मयान-कैर्दुन्दुभिनां भेरीणां 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । ध्वनयस्स्वनास्तैर्भेरी-स्वनैरर्धं नभोऽध्रमुरैरावतकान्ता हस्तिनी 'ऐरावतोभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्गभाः' इत्यमरः । तस्या भुजङ्गः पतिरैरावतस्तस्य डिण्डिमो बाद्यविशेषः डिण्डिम-सदृशो ध्वनिर्वा 'बाद्यप्रभेदा डमरुमद्दुडिण्डिमशर्कराः' इत्यमरः । तस्य ध्वानेन

कठोरसज्जेन निर्भरमिव व्याप्तमिव ध्वरावताऽजायत । कुन्दुभिध्वनिध्वरावत-
विष्किम्बन्धनित्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

दिग्गजों के कानों को बहिरा कर देने वाले इस चोल राजा की तुरहियों के भयंकर शब्दों से मानों ऐरावत के नगाड़े की ध्वनि से या नगाड़े के समान शब्द से आकाश गूँज उठा हो, ऐसा प्रतीत होने लगा ।

सर्वतः अवणमैरवस्फुरद्—कुन्दुभिप्रतिरवापदेशतः ।

सस्वनं द्विरदधृन्दधट्टनादस्फुटमिव दिगन्तमित्तयः ॥६४॥

अन्वयः

सर्वतः अवणमैरवस्फुरद्कुन्दुभिप्रतिरवापदेशतः द्विरदधृन्दधट्टनात्
दिगन्तमित्तयः सस्वनम् अस्फुटन् इव ।

व्याख्या

सर्वतः सकलेषु प्रवेशेषु अवणेभ्यः कर्णेभ्यो भैरवा भयानका ये स्फुरन्तः
प्रकटीभवन्तो कुन्दुभिनां भेरीणां प्रतिरवाः प्रतिध्वनयस्तेषामपवेशतो व्याजाद्
द्विरवानां गजानां कृन्वानि समूहास्तेषां घट्टनात्संघर्षणाच्च विशामन्ता दिगन्तास्तेषां
दिगन्तप्रवेशानां मित्तयः कुडघानि 'मित्तः स्त्री कुडघम्' इत्यमरः । सस्वनं
सशब्दमस्फुटमिवाऽपतमिव विदारिता इव जाता इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चारों ओर जोर-से बजने वाली भेरियों के कर्णकटु प्रतिध्वनियों के मिश्र
से और हाथियों के समूहों के परस्पर घर्षण से मानों दिगन्तप्रदेशों की
दीवारें शब्द करती हुई फट रही थी ।

कर्णतालपवनोर्मिशीतलैः सिञ्चति स्म करशीकराम्बुभिः ।

दिग्गजानिव भवेन मूर्च्छितोस्तस्य चारणपरम्परा पुरः ॥६५॥

अन्वयः

तस्य चारणपरम्परा कर्णतालपवनोर्मिशीतलैः करशीकराम्बुभिः पुरः
भवेन मूर्च्छितान् दिग्गजान् सिञ्चति स्म इव ।

व्याख्या

तस्य चोलवेशाधिपस्य वारणानां गजानां परम्परया श्रेणिर्गजयूथा इत्यर्थः । कर्णास्ताला इवेति कर्णतालास्तालपत्रसदृशभोग्राणि तेषां पवना वायवस्तेषामूर्ध्व-
भिस्तरङ्गं शीतलानि तैस्तालपत्राकारविशालभोग्रस्फुरणजमितवायुतरङ्गवीर्यैः
कराणां शुष्कानां शीकराम्बूनि जलकणजलानि 'शीकरोऽम्बुकृणाः स्मृताः'
इत्यमरः । तैर्हस्तिशुष्कानिस्तरज्जलबिन्दुष्वाराभिः पुरोऽग्रे भयेन महाशब्द-
जनितभीत्या भूलिखतान् चेतनारहितान् दिग्गजान् दिङ्नागान् लिङ्घति स्मैव
पुनरपि चेतनाप्राप्यर्थं शीतजलोपचारेण सेवत इव । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चोलदेश के राजा के हाथियों का झुण्ड, अपने कान रूपी ताड़ के पत्तों या पखों से उत्पन्न वायु की लहरो से ठण्डे भए हुए सूड से छूटने वाले फुवारों के जल से, मानो सामने दिखाई देने वाले भय से मूर्छित दिग्गजों को फिर से होश में लाने के लिये, शीतोपचार कर रहा था ।

तच्चमूरजसि दूरमुद्रते यत्र दिग्भ्रममघच्च भास्करः ।

हेतुरत्र रजसां निवारणं कुञ्जरध्वजपटान्तवीजनैः ॥६६॥

अन्वयः

तच्चमूरजसि दूरम् उद्रते (सति) भास्करः यत् दिग्भ्रमं न अघच्च अत्र
कुञ्जरध्वजपटान्तवीजनैः रजसां निवारणं हेतुः ।

व्याख्या

तस्य चोलराजस्य चमूस्तेना 'ध्वजिनी बाहिनी सेना पतनाऽजीकिनी चमूः'
इत्यमरः । तस्या रजो धूलिस्तस्मिन् तस्तेनाधूलौ दूरमत्पूष्वमुद्रते उत्पत्तिरे
सति भास्करः सूर्यो महिषां भ्रमं दिग्भ्रान्तिं नाऽयत् न बभाराऽत्राऽस्मिन्नर्थे
कुञ्जराणां हस्तिनां ध्वजपटान्तानां पताकापटप्रान्तभागानां वीजनैस्तंचलनेर्गजो-
परिस्थितपताकावस्त्राण्यलक्षं चलनसमुद्भूतपवनैरित्यर्थः । रजसां धूलौनां
निवारणं समुत्सारणमेव हेतुः कारणम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

उसकी सेना के चलने से उड़ी धूलि के बहुत ढेरों तक छा जाने पर,

सूर्य को जो रास्ते का भ्रम न हुआ अर्थात् भुलावा न पड़ा, इसका कारण, हावियों पर के झण्डों की झण्डियों के हिलते रहने से, उसकी हवा से धूलि का हट जाना ही है। अर्थात् झण्डियों के, खूब ऊपर फड़फड़ाते रहने से उसकी हवा से धूलि के हट जाने से सूर्य को साफ़ २ मार्ग दिखाई देता था।

क्षोणिरेणुमिषतः सदाध्वगः स्यन्दने रचयति स्म भास्करः ।

पश्चिमाद्रिविषमस्थलीभुवां पूरयार्थमिव संग्रहं मृदः ॥६७॥

अन्वयः

सदाध्वगः भास्करः क्षोणिरेणुमिषतः पश्चिमाद्रिविषमस्थलीभुवां पूरयार्थम् इव स्यन्दने मृदः संग्रहं रचयति स्म ।

व्याख्या

सदा निरन्तरमध्वनि मार्गे गच्छतीति सदाध्वगः सर्वत्र गमनशीलः पान्थ इत्यर्थः । अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पश्चिम इत्यपि इत्यमरः । भास्करः सूर्यः क्षोणेः पश्चिम्या रेणुर्धूलिस्तस्य मिषतो व्याजात् पृथ्वीधूलिव्याजात् पश्चिमाग्निः पश्चिमपर्वतस्तस्य विषमा उन्नतानताः स्वस्थो भूमिभागास्तासामस्ताचलस्थितगर्तानां पूरयार्थमिव भरणार्थमिव समीकरणार्थमित्यर्थः । स्यन्दने स्वरथे मृदो मृत्तिकायास्तसंग्रहमेकत्रीकरणं रचयति स्म सम्पादयति स्म । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सदैव चलते रहने वाला सूर्य, पृथ्वी की धूलि के बहाने से मानों पश्चिमाचल अर्थात् अस्ताचल की ऊंची नीची जमीन को भर कर समथल बनाने के लिये अपने रथ पर मिट्टी एकत्रित कर रहा था ।

नन्दनद्रुमनिकुञ्जपुञ्जितैः पांसुमिः कुसुमधूलिवासितैः ।

चौर्यकेशिरायनोपयोगतस्तुष्यति स्म मुरपांसुलाजनः ॥६८॥

अन्वयः

मुरपांसुलाजनः कुसुमधूलिवासितैः नन्दनद्रुमनिकुञ्जपुञ्जितैः पांसुमिः चौर्यकेशिरायनोपयोगतः तुष्यति स्म ।

व्याख्या

सुराणां देवानां पांसुलाजनः स्वैरविहारिणीजनः कुसुमानां पुष्पाणां मूलयः परागः 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । ताभिर्वातितस्तसुरभीकृतास्तैः पुष्परेषु-सुरभीकृतैर्नन्दनस्येन्द्रजनस्य द्रुमा वृक्षास्तेषां निकुञ्जा लतादिपिहितोदराः 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । तेषु पुञ्चिता एकत्री-मृतास्तैर्नन्दनोद्यानबृक्षकुञ्जस्तञ्चितैः पांसुभिः क्षितितलोत्थितरेषुभिश्चौर्येणाऽ-प्रशस्तरूपेण केलिः क्रीडा चौर्यकेलिः परपुत्रवैस्तनं परनारीणां रतोत्सवस्तदर्थं क्षयनं शय्या तस्मिन् क्षयनरचनार्थमुपयोगस्तस्मात् चौर्यरक्षिण्यनिर्माणार्थोप-योगात् पुण्यति स्म सन्तोषं प्राप्नोति स्म । नन्दनोद्यानपर्यन्तमुत्थितायास्तदा-च्छाद्य स्थितायाश्च धूलेः कोमलत्वाच्चौर्यक्रीडारतसुरपांसुलाजनस्य कोमलशय्या-प्राप्त्या सुमहान् सन्तोषो जात इति भावः । अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

स्वच्छन्द विहार करने वाला स्वर्गीय स्त्री समूह, पृथ्वी से उठ कर नन्दन वन के कुञ्जों में फैली हुई और पुष्परज से सुवासित धूलि के कारण (उस भूमि के नरम हो जाने से) छिपकर विषयादि करने में कोमल शय्या के सदृश उस भूमि का उपयोग होने से, सन्तुष्ट हुआ ।

वीक्ष्य पुष्पमधु पांसुदूषितं नन्दनं ध्रुवममुच्यतालिभिः ।

अन्धकारपटलच्छलेन यद् भृङ्गपूरितमिवामबधमः ॥६६॥

अन्वयः

पांसुदूषितं पुष्पमधु वीक्ष्य अलिभिः नन्दनं ध्रुवम् अमुच्यत । यत् नभः अन्धकारपटलच्छलेन भृङ्गपूरितम् इव अभवत् ।

व्याख्या

पांसुभिः क्षोभीसमुत्थितरजोभिः 'रेणुद्वयोः स्त्रियां बूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः । दूषितं कलुषीकृतं पुष्पाणां कुसुमानां मधु रसं मकरन्दं वीक्ष्य वृष्ट्वा-अलिभिर्जम्भरैः 'वट्पत्रवज्रमरालयः' इत्यमरः । नन्दनं सुरेन्द्रोद्यानं ध्रुवं निवचयेनाऽमुच्यत परित्यक्तम् । यद्यस्मात्कारजाश्रय आकाशमन्वकारस्य बूलिजनितध्वान्तस्य पटलं समूहस्तस्य छलेन व्याजेन भृङ्गजम्भरैः पूरितं व्याप्तमिवाऽभवत्जातम् । कुल्लत्वादन्धकारे भृङ्गपटलस्योत्प्रेषणानुत्प्रेषा-कङ्कारः ।

भाषा

पृथ्वी से उठी धूलि से पुष्पों का मकरन्द, गन्दा हुवा देखकर, भ्रमरों ने नन्दन वन को निश्चय ही त्याग दिया था । क्यों कि धूलिजनित अंधकार के आधिक्य के मिश्र से आकाश मानों भीरो से छाया हुआ था । अर्थात् धूलि जनित कृष्णवर्ण अन्धकार मानों कृष्णवर्ण के भीरे ही थे ।

जैत्रवाजिपृतना—सुरक्षत-क्षोणिधूलिपटलीभिरञ्चसु ।
तद्वलस्य सुगमत्वमागमन् पूरितानि विषमस्थलान्यपि ॥७०॥

अन्वयः

अञ्चसु जैत्रवाजिपृतनासुरक्षोणिधूलिपटलीभिः पूरितानि विषमस्थलानि अपि तद्वलस्य सुगमत्वम् आगमन् ।

व्याख्या

अञ्चसु मार्गेषु जैत्रा जयशीला 'जैत्रस्तु जेता योजच्छत्यलं विद्विषतः प्रति' इत्यमरः । या वाजिनामश्वानां पृतनाः सेनाः 'पृतनाऽभीकिनो ञ्चसुः' इत्यमरः । तासां क्षुरैः क्षाफैः क्षता विदारिता क्षोणिः पृथ्वी तस्या धूलयो रजांसि तासां पटलीभिस्समूहैर्जयनशीलाश्वसेनाक्षफविदारितभूमिसमुत्थितरजस्समूहैः पूरितानि व्याप्तानि समीकृतानीत्यर्थः । विषमस्थलान्युक्त्वावस्थानान्यपि तस्य चोलराजस्य बलं सैन्यं तस्य तद्वलस्य सुगमत्वं सुखपूर्वकगमनार्हत्त्वमागमन् प्रापुः । मार्गेषु तत्सेनाया अनायासेन गमनाय सेनाश्वक्षुरविदारितपृथ्वीरजोभिर्विषमस्थलानि पूरितानीति भावः । अत्र समाधिर्नामाऽलङ्कारः । "समाधिः सुकरे कार्ये वैबाहुस्त्वन्तरागमात्" इति लक्षणात् ।

भाषा

मार्गों में, विजयी घोड़ों की सेनाओं के क्षुरों से खुदी भूमि के धूलि समूहों से भरी गई हुई नीची ऊँची जमीन, समथल होकर, चोल राजा की सेना के सुगमता से चलने के काम में आई ।

चेतसोऽपि दधतीरलङ्घ्यतां लङ्घयद्भिरवटस्थली भुवः ।
तस्य वाजिभिरजायत चित्तिर्भ्रान्तवातहरियेव सर्वतः ॥७१॥

अन्वयः

चेतसः अपि अलङ्घ्यतां दधतीः अबटस्यलीमुखः लङ्घयद्भिः तस्य वाजिभिः क्षितिः सर्वतः भ्रान्तवातहरिणा इव अजायत ।

व्याख्या

चेतसोऽपि चित्तस्याऽपि 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । अलङ्घ्यतामप्राप्यतां पारं गन्तुमशक्यतामित्यर्थः । दधतीर्षारयतीरवटा गतीः 'गतावटौ भुवि इवध्रे' इत्यमरः । तेषां स्थलीभूवस्ता गर्तबहुला भूमीलङ्घयद्भिः पारं गच्छद्भिस्तस्य चोलराजस्य वाजिभिरश्वैः क्षितिः पृथ्वी सर्वतः सर्वत्र भ्रान्ता भयावचकिता वातहरिणा वातमृगाः 'वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्वीहामृगो वृकः' इत्यमरः । यस्यां सेव निजस्थानपरिभ्रष्ट-भयवचित्वातमृगयुक्तेवाऽराजत शशुभे । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मन से भी लाघने की कल्पना न की जाने योग्य ऊबड़ खाबड़ जमीन को लाघने वाले उस चोलराज के घोड़ों से मानो पृथ्वी चारो ओर घबड़ाए हुए वातमृगो से युक्त शोभित हो रही थी ।

तेन सैन्यधनुषां शिलीमुख-ज्यालताप्रणयिनां विभूतिभिः ।

तत्र तत्र विजयश्रियः कुते केलिकाननमिव व्यधीयत ॥७२॥

अन्वयः

तेन शिलीमुखज्यालताप्रणयिनां सैन्यधनुषां विभूतिभिः विजयश्रियः कुते तत्र तत्र केलिकाननम् इव व्यधीयत ।

व्याख्या

तेन चोलराजेन शिली शल्पं मुक्तेऽग्रे येषां ते शिलीमुखा बाणा भ्रमरावच 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । ज्यालताश्च मौर्वीरूपलताश्च तासां प्रणयिनः स्नेहिणः सम्बन्धिनस्तेषां, सैन्यानां जम्बूनां धनुर्वि बाणाः प्रियालमुखाश्च 'धनुः प्रियाले ना न स्त्री राक्षिभेदे शरासने' इत्यमरः । तेषां विभूतिभिः समृद्धिर्निविजयश्रियो विजयलक्ष्म्याः कुतेऽर्धे तत्र तत्र तस्यैवावने केलिकाननं श्रीदोष्टानमिव व्यधीयत रचितम् । चोलराजेन बाणज्यालतासम्बन्धिसैन्यबाणप्रतापैस्तत्र तत्र

विजयं प्राप्य विजयलक्ष्म्याः कृते विजयप्राप्तिस्थानेषु शान्तिं प्रस्थाप्य श्रीबोद्धान-
मिव रक्षितम् । यजे अमरज्याकूपलताप्रणयिप्रियालवृक्षाणां समृद्धिभिस्तेन
राजलक्ष्म्याः कृते श्रीबोद्धानमिव रक्षितमिति भावः । इलेयानुप्राणितोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

भाषा

चोल देश के राजा ने बाण तथा मीर्ची से सम्बन्ध रखने वाले सेना के धनुषों के प्रभाव से जहाँ तहाँ शान्ति स्थापन कर मानो विजयलक्ष्मी के सैल सपाटे के लिये बाग बना दी थी । पक्ष में भौरे और लता से प्रेम करने वाले प्रियाल वृक्षों के आधिक्य से मानो विजयलक्ष्मी के लिये जहाँ तहाँ विहार करने के लिये बाग बना दी थी ।

अप्रयाणरहितैः स पार्थिवः प्राप कैरपि दिनैस्तरङ्गिणीम् ।
कार्यजातमसमाप्य धीमतां निद्रया परिचयोऽपि कीदृशः ॥७३॥

अन्वयः

सः पार्थिवः अप्रयाणरहितैः कैः अपि दिनैः तरङ्गिणीं प्राप । धीमतां
कार्यजातम् असमाप्य निद्रया परिचयः अपि कीदृशः ।

व्याख्या

सः पार्थिवश्चोलदेशनृपोऽप्रयाणं विश्रामस्तेन रहिता हीनास्तैर्विश्रान्तिरहितैः
कैरपि कश्चिदेव दिनैर्विषयैस्तरङ्गिणीं तुङ्गभद्रानदीं प्राप संप्राप्तः । धीमतां
बुद्धिमतां जनानां कार्यजातं कार्यसमूहमसमाप्य परिपूर्णमकृत्वा निद्रया विश्रामेण
परिचयोऽपि सम्बन्धोऽपि कीदृशो भवति । न भवतीत्यर्थः । बुद्धिमन्तो विनैव
कार्यसमाप्तिं विश्रामं नाऽऽश्रयन्तीति भावः । पूर्वाह्णस्थोत्तराह्णेन समर्थनादर्थान्तर-
व्यासालङ्कारः ।

भाषा

वह चोलदेश का राजा रास्ते में कहीं बिना विश्राम लिए कुछ ही दिनों में तुङ्गभद्रा नदी के पास पहुँच गया । बुद्धिमान् लोगो को बिना कार्य समाप्त किये निद्रा का परिचय कैसा ? अर्थात् बुद्धिमान् लोग बिना सम्पूर्ण कार्य पूरा किए विश्राम नहीं लेते ।

रञ्जितः परिजनोऽस्य शीतल-स्वच्छया सपदि तुङ्गभद्रया ।
आगताः किमपि पृष्ठतस्तु ये पङ्कशेषमलमन्त ते जलम् ॥७४॥

अन्वयः

अस्य परिजनः सपदि शीतलस्वच्छया तुङ्गभद्रया रञ्जितः । ये तु किम् अपि पृष्ठतः आगताः ते पङ्कशेषं जलम् अलभन्त ।

व्याख्या

अस्य चोलदेशाधिपस्य परिजनोऽनुचरवर्गस्तपदि तत्क्षणं 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । शीतला शीता चाऽसौ स्वच्छा निर्मला च तथा शीतलनिर्मलाम्बु-युक्तया तुङ्गभद्रया नद्या रञ्जितः प्रसन्नो जातः । ये तु जनाः किमपि पृष्ठतः किञ्चित्कालानन्तरमागतास्तुङ्गभद्रां प्राप्तास्ते पङ्क एव शेषो यस्मिंस्तत्पङ्कशेषं कर्बमावशिष्टं जलं सलिलमलमन्त प्राप्तवन्तः । अनेन चोलराजेन सहाजगतस्य जनसमूहस्याऽऽधिप्यं सूचितम् ।

भाषा

उस चोल राजा के नौकर चाकर शीघ्र ही ठंडे और निर्मल जल वाली तुङ्ग भद्रा नदी से प्रसन्न हो गए । अर्थात् तुङ्गभद्रा नदी के शीतल और निर्मल जल में स्नान आदि कर उस राजा के नौकरो को बहुत आनन्द मिला । परन्तु जो लोग कुछ देर करके आए उनको गंदला पानी ही मिला । अर्थात् उस राजा के साथ में अत्यधिक नौकर चाकर आदि आए थे ।

दक्षिणार्णवतटादुपागतैस्तद्रजैः पिशुनतां गतैरिव ।
शीघ्रमक्रियत मध्यवर्तिभिः सा प्रतीपगतिरम्बिवल्लभा ॥७५॥

अन्वयः

सा अम्बिवल्लभा दक्षिणार्णवतटात् उपागतेः मध्यवर्तिभिः तद्रजैः पिशुनतां गतैः इव शीघ्रं प्रतीपगतिः अक्रियत ।

व्याख्या

सा प्रसिद्धा अम्बेस्तमुद्रस्य बल्लभा त्रिधा समुद्रसीमन्तिनी तुङ्गभद्रा नदी दक्षिणोऽर्णवस्तमुद्रस्तस्य तटातीरावद्याचीनसमुद्रकुलादुपागतैस्तन्मागतैर्मध्यवर्ति-

भिर्नदीजलमध्यावस्थितस्तस्य चोलवेशानुपस्य गजा हस्तिनस्त्रैः पिशुनतां दुर्जनतां
 यतः प्राप्तेरिव क्षीघ्रं द्रुतं प्रतीया प्रतिकूला गतिर्गमनं यस्यास्ता प्रतीपमतिः
 प्रतिकूलगामिन्याक्रियत सम्पादिता । यथा केचन पिशुना अन्योन्मं भेदमुत्पाद्यो-
 भयबाष्पि मध्यस्थाः सन्तः सीमन्तिनीं स्वपत्युविपरीतमार्गगामिनीं कुर्वन्ति तथैव
 पिशुनतामिव गल्लंस्तेर्गजैर्नदीमध्यस्थैः प्रवाहावरोधेन तुङ्गभद्रा समुद्राविपरीत-
 वेशबाहिनीं कृतेति भावः । गजेषु दुर्जनत्वस्योत्प्रेक्षयानुत्प्रेक्षा । गजव्यवहारे
 दुर्जनव्यवहारोपात्समासोक्तिश्च । अतस्तयोस्संकरः ।

भाषा

जिस प्रकार स्त्री पुरुष में, दोनों ओर से मध्यस्थ बन कर, परस्पर भेद
 भाव उत्पन्न करने वाले दुर्जन चतुर लोग क्षीघ्र ही स्त्री को पति के प्रतिकूल
 बना देते हैं वैसे ही इस चोल राजा के दक्षिण समुद्रतट से आए हुए हाथियों ने,
 तुङ्गभद्रा नदी के बीच में खड़े होकर, प्रवाह के विपरीत बहने से मानों
 दुर्जनता को प्राप्त हुए के समान, तुङ्गभद्रा नदी को समुद्र से विपरीत दिशा
 में बहने वाली बना दिया ।

सिन्धुतीरनिलयानुरोधतस्तत्तथा बलमवाप दीर्घताम् ।

अन्तरक्षपितरात्रिभिर्जनैः प्राप्यते स्म नृपमन्दिरं यथा ॥७६॥

अन्वयः

तत् बलं सिन्धुतीरनिलयानुरोधतः तथा दीर्घताम् अवाप यथा अन्तर-
 क्षपितरात्रिभिः जनैः नृपमन्दिरं प्राप्यते स्म ।

व्याख्या

तत् चोलराजस्य बलं सैन्यं सिन्धोस्तुङ्गभद्राया नद्यास्तीरं तदं तस्मिन्निलयो
 निवासस्तस्याऽनुरोधोऽनुवर्तनं 'अनुरोधोऽनुवर्तनम्' इत्यमरः । तस्मास्तुङ्गभद्रा-
 नदीतटनिवासानुवर्तनात्तथा तावुन्मीनपुर्वाभितिमहतीं दीर्घतां विज्ञात्तामवाप
 प्राप्तं यथा येन प्रकारेणाऽन्तरे मध्ये 'अन्तरमवकाशावधिपरिचानात्तद्विषये
 तावध्यं । छिद्रास्मीयविनाबहिरवसरमध्यैऽन्तरात्मनि च' इत्यमरः । क्षपिता
 यापिता रात्रिनिशा यैस्ते तैर्मार्गगमनेनैव व्यतीतराश्रयवच्छिन्नकालैर्जनैः प्रजाभि-
 नृपस्य राज्ञो मन्दिरं राजमकनं प्राप्यते स्म गम्यते स्म । तीरभूमेस्तंकीर्णत्वा-
 तीरे सेनाया बहुदूरपर्यन्तं श्रेयिबद्धनिवासेन पश्चादागता ये केचन राजमन्दि-

जिगमिषवस्ते नदीतीरमार्गे सम्पूर्णकराग्निसमर्थं व्यतीत्यैव राजभवनं प्राप्ता इति
सेनया विशालत्वं दूरदेशव्यापित्वञ्च सूचितम् ।

भाषा

चोलराज की उस सेना के तुङ्गभद्रा नदी के किनारे पर ही डेरा रखने के
अनुरोध से, (किनारे की संकीर्णता से कतार में बहुत दूर तक टिकी होने से)
वह सेना इतनी अधिक विशाल व दूरदेश व्यापी हो गई थी कि राजभवन में
जाने वाले सम्पूर्ण रात भर का समय चलने में लगाने पर ही, राज भवन में
पहुँच पाते थे ।

चोलकेलिसलिलावगाहन-प्राप्तभूरिघनसारपाण्डुरा ।

सा हिमाचलविटङ्कनिर्गता जाह्नवीव तटिनी व्यराजत ॥७७॥

अन्वयः

चोलकेलिसलिलावगाहनप्राप्तभूरिघनसारपाण्डुरा सा तटिनी हिमा-
चलविटङ्कनिर्गता जाह्नवी इव व्यराजत ।

व्याख्या

चोलस्य चोलदेशनृपतेश्चोलजनस्य च यत्केलिसलिलावगाहनं श्रीडार्ढ्य-
जलस्नानं तेन प्राप्तो लब्धो भूरि घनसारः प्रचुरकर्पूरस्तेन वाण्डुरा शुभ्रवर्णा सा
प्रसिद्धा तटिनी तुङ्गभद्रानदी 'सरङ्गिणी शंखलिनी तटिनी ह्लादिनी शुभी'
इत्यमरः । हिमाचलस्य तुषाराद्रविटङ्कं शिखरं 'कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं
पुनपुंसकम्' इत्यमरः । तस्मान्निर्गता निस्तृता जाह्नवीव गङ्गेव व्यराजत
शुशुभे । कर्पूरसंमिश्रणास्तुङ्गभद्रायाः कृष्णं जलं गङ्गेव शुभ्रं जातमिति भावः ।
विटङ्कं कपोतपालिकावाचकमत्र लक्षणया शिखरवाचकमिति । अत्रोपमा-
लङ्कारः ।

भाषा

चोलदेशीय राजा और प्रजा के जलक्रीडा सहित स्नान करने से, उनके
शरीर में पोते हुए कपूर से श्वेतवर्ण को प्राप्त तुङ्गभद्रानदी, हिमालय के
शिखरों से निकली गङ्गानदी के समान शोभित हुई ।

तत्र दक्षिणतटे कुतस्थितिः कुन्तलैन्दुरवलोक्य तद्वलम् ।

बाहुमाहवसहस्रदीक्षितं वन्दते स्म परिचुम्बति स्म च ॥७८॥

अन्वयः

तत्र दक्षिणतटे कुतस्थितिः कुन्तलेन्दुः तद्वलम् अबलोक्य आहवसहस्र-
वीक्षितं बाहुं वन्दते स्म परिचुम्बति स्म च ।

व्याख्या

तत्र तस्मिन् दक्षिणतटे तुङ्गभद्राया दक्षिणतीरे कृता सम्पादिता स्थिति-
निवासो येन सः कुन्तलेन्दुः कुन्तलवेशचन्द्रो विक्रमाङ्कदेवस्तस्य चोलराजस्य बलं
सैन्यमवलोक्य वृष्ट्वाऽऽह्वानां युद्धानां सहस्रं तस्मिन् वीक्षितं संजातवीर्यं युद्धसह-
स्रकृतानुभवं बाहुं स्वभुवं वन्दते स्म प्रणमति स्म परिचुम्बति स्म च वचनसंयुक्तं
करोति स्म च । स्वबाहोर्नहती इलाषा कुरुतेति भावः ।

भाषा

तुङ्गभद्रा नदी के दक्षिण किनारे पर निवास करने वाले कुन्तलेन्दु विक्रमाङ्क-
देव ने चोल देश के राजा की सेना को देखकर हजारों युद्धों का अनुभव
करने वाली अपनी भुजा को प्रणाम किया और चूम लिया । अर्थात् अपनी
भुजा का आदर व प्रेम किया ।

ब्राविडोऽपि नृपतिः कुतूहलाद्वीक्ष्य तत्कटकमुत्कटद्विपम् ।

राज्यमुद्धृतमनर्थपङ्कतः कन्यकावितरणादमन्यत ॥७६॥

अन्वयः

ब्राविडः नृपतिः अपि उत्कटद्विपं तत्कटकं कुतूहलात् वीक्ष्य कन्यका-
वितरणात् राज्यम् अनर्थपङ्कतः उद्धृतम् अमन्यत ।

व्याख्या

ब्राविडो ब्राविडदेशीयो नृपतिश्चोलदेशाधिपो वीरराजेन्द्रनामको भूपतिरप्यु-
त्कटा मवान्धा द्विपा गजा यस्मिंस्तस्मैवसगजप्रचुरं तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कटकं
सैन्यं कुतूहलात्कौतुकात् 'कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः ।
वीक्ष्याऽवलोक्य कन्यकायाः स्वात्मजाया वितरणं दानं तस्मात् स्वसुताप्रदानात्
राज्यं स्वचोलराज्यभनर्थ एवाऽनिष्टमेव पङ्कः कर्मस्तस्मादनिष्टकर्मस्त उद्धृतं
वहिर्निस्सारितममन्यत विज्ञातवान् ।

भाषा

द्रविडदेश के चोलवंशीय राजा वीरराजेन्द्र ने भी कौतुक से विक्रमाङ्कदेव की मदोन्मत्त हाथियों से युक्त सेना को देखकर कन्या प्रदान से अनिष्ट रूपी कीचड़ से अपने राज्य का उद्धार हुआ ऐसा माना ।

प्रेषितैरथ तयोः परस्परं प्रेम्णि योग्यपुरुषैः प्रपञ्चिते ।

संगमः सकललोकसंमतो जायते स्म गुरुपुण्ययोरिव ॥८०॥

अन्वयः

अथ प्रेषितैः योग्यपुरुषैः परस्परं प्रेम्णि प्रपञ्चिते तयोः गुरुपुण्ययोः इव सकललोकसंमतः संगमः जायते स्म ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेववीरराजेन्द्रयोस्तुङ्गभद्रातटप्राप्त्यनन्तरं प्रेषितैरथमपक्षात्प्रा-
पितैर्योग्यपुरुषैश्चतुरजनेः परस्परं मिथः प्रेम्णि स्नेहे प्रपञ्चिते सम्बंधिते सति
तयोर्विक्रमाङ्कदेववीरराजेन्द्रयोर्गुरुपुण्ययोर्बृहस्पतिपुण्यनक्षत्रयोरिव सकललोकैस्त-
म्पूर्णजनैस्तस्मत्तत्समाहितः संगमः सम्मेलनं जायते स्म जातम् । 'ज्योतिषशास्त्रे
गुरुपुण्ययोगः प्रशस्त्यत्वेन वर्णितः । सर्वे जना तद्योगस्य शुभफलप्रवत्त्वञ्चाऽऽ-
मनन्ति । अत्रोपमालङ्कारः

भाषा

विक्रमाङ्कदेव और वीरराजेन्द्र चोल के तुङ्गभद्रानदी के तटपर आ जाने पर, दोनों ने भेजे हुए कार्यकुशल पुरुषों के परस्पर वार्तालाप से प्रेमवृद्धि होने पर, सब लोगों को अभीष्ट गुरुपुण्ययोग के समान उनदोनों का योग वर्णित मिलाप हुआ ।

एष स प्रियतमः भ्रियः स्वयं कर्मणा मम शुभेन दर्शितः ।

इत्युदभ्रुनयनः प्रभावतः कुन्तलचित्तिपतेरमस्त सः ॥८१॥

^१ गुरुपुण्ययोगः पञ्चसंख्याकामृतसिद्धियोगेष्वेकतमः ।

यदि विष्टिर्व्यतीपातो दिनं वाऽप्यशुभं भवेत् ।

हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तन्नो मया ॥

मुहूर्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधारायां दीपिकाकारस्य वचनम् ।

अन्वयः

सः कुन्तलक्षिविपतेः प्रभावतः एषः स्वयं सः भियः प्रियतमः मम शुभेन कर्मणा दर्शितः इति उद्भूतनयनः सन् भ्रमस्त ।

व्याख्या

स वीरराजेन्द्रचोलः कुन्तलक्षिविपतेः कुन्तलवेशाधिपत्याऽऽहवमल्लदेवस्य प्रभावतः प्रसापस्य माहात्म्यादेव विक्रमाङ्कदेवः स्वयं साक्षात् स प्रसिद्धः भियो लक्ष्म्याः प्रियतमो विष्णुर्मम शुभेन कर्मणा मम पुण्येन दर्शितः प्रत्यक्षीकृत इति पूर्वोक्तमुद्गतान्मुत्थितान्भूणि हर्षाभूणि ययोस्ते उद्भूणी नयने नेत्रे 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणि' इत्यमरः । यस्य स प्रेमाभ्युपार्जनयनस्तत्प्रमस्त ज्ञातवान् । वैदिकपद्धत्या कन्याप्रदानं विष्णुरूपिणे वरायैव क्रियत इति तस्य विष्णुस्वरूपत्वमङ्गीकृतमिति भावः ।

भाषा

वीरराजेन्द्र चोल ने, कुन्तलराज आहवमल्लदेव के प्रभाव के माहात्म्य से यह विक्रमाङ्कदेव साक्षात् लक्ष्मी का पति, मेरे पुण्य से मेरे दृष्टिगोचर कराया गया है ऐसा, आनन्द के आँसुओं को नेत्रों से बहाते हुए, माना ।

पादयोः प्रणतये कृतोद्यमं तं मुदा द्रविडपार्थिवं ततः ।

विक्रमाङ्कनृपतिर्न्यवर्तयत् तस्य संभ्रमविशेषतोषितः ॥८२॥

अन्वयः

ततः विक्रमाङ्कनृपतिः तस्य संभ्रमविशेषतोषितः (सन्) मुदा पादयोः प्रणतये कृतोद्यमं तं द्रविडपार्थिवं न्यवर्तयत् ।

व्याख्या

ततः साक्षात्कारानन्तरं विक्रमाङ्कनृपतिस्तस्य वीरराजेन्द्रचोलस्य सम्भ्रम-विशेषेण हर्षजनितविशिष्टस्वरया समाहरविशेषेण वा तोषितः प्रसादितस्सन् मुदा हर्षेण पादयोर्विक्रमाङ्कदेवचरणयोः प्रणतये प्रणामाय कृतस्तस्माद्वित उद्यम उद्योगो येन स तं कृतोत्साहं तं प्रसिद्धं द्रविडपार्थिवं द्रविडनृपं वीरराजेन्द्रं न्यवर्तयत् न्यवारयन्निवेष्टति स्मेत्यर्थः ।

भाषा

सामना होने के अनन्तर विक्रमाङ्कदेव ने, बीरराजेन्द्र चोल के हर्ष जनित त्वरा से या आदर से प्रसन्न होकर, आनन्द से अपने पाओं पर पड़ कर प्रणाम करने का उत्साह दिखाने वाले द्रविड राजा को बैसा करने से रोका ।

**किं करोषि वयसाधिकेन मे क्षिप्यतां शिरसि पादपङ्कजः ।
अद्यजातमपि मूर्ध्नि धार्यते किं न रत्नममलं वयोधिकैः ॥८३॥**

अन्वयः

अधिकेन वयसा किं करोषि, मे शिरसि पादपङ्कजः क्षिप्यताम् । किं वयोधिकैः अद्यजातम् अपि अमलं रत्नं मूर्ध्नि न धार्यते ।

व्याख्या

अधिकेन त्ववपेक्षयाऽधिकेन वयसाऽवस्थया वार्षिक्यविचारेणेत्यर्थः । किं करोषि कथं निषेधसि । मे मम शिरसि मूर्ध्नि पादपङ्कज एव पल्लवः कोमल-पत्रं चरणपल्लवः क्षिप्यताम् निषीयताम् । किं कथं वयसाऽवस्थयाऽधिकाः श्रेष्ठास्तैर्वयोवृद्धैरद्यजातममलमद्योत्पन्नं शाणादिना सञ्जीकृतं नवीनमित्यर्थः । अप्यमलं निर्मलं रत्नं मणिमूर्ध्नि शिरसि न धार्यते नोद्यते, अपि तु धार्यत एव । वृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

मैं अवस्था में बड़ा हूँ ऐसा विचार कर क्यों मुझे चरण पर पड़ने से रोकते हो । मेरे मस्तक पर अपना चरणपल्लव रक्खो अर्थात् मुझे चरण पर पड़कर प्रणाम करने दो । क्या वयोवृद्ध आज ही प्राप्त अर्थात् नवीन निर्मल मणि को अपने मस्तक पर नहीं धारण करते अर्थात् करते ही हैं ।

**इत्युदीरितवता निरन्तरं तेन हर्षजलपूर्णचक्षुषा ।
कुन्तलेन्दुरगमन्मुदं परां द्राविडक्षितिपमालिलिङ्ग च ॥८४॥**

अन्वयः

इति उदीरितवता निरन्तरं हर्षजलपूर्णचक्षुषा तेन कुन्तलेन्दुः परां मुदम् अगमत् द्राविडक्षितिपम् आलिलिङ्ग च ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तनुदीरितवतीकतता निरन्तरविविधं हर्षकसेन प्रेमाश्रुणा पूर्वं व्याप्ते चक्षुषी मेघे यस्य तेनाऽऽनन्दाश्रुपरिष्कृतमयनेन तेन द्रविडाविषेन कुन्तलेभ्यः कुन्तलवेषाचन्द्रो विक्रमाङ्गदेवः परानुत्कृष्टां भुवं हर्षमगमत् प्राप्नोद्वाविडक्षितिपं द्रविडवेषाधिपं वीरराजेन्द्रमालिलिङ्गं च आदिलष्टयौवच । प्रेम्णा तस्याऽऽलिङ्गनम्बकारित्यर्थः ।

भाषा

पूर्वोक्त बातें कहने वाले और निरन्तर प्रेमाश्रुओं से भरे नेत्र वाले द्रविड देश के राजा से कुन्तलवेष का चन्द्र विक्रमाङ्गदेव बहुत प्रसन्न हुआ और उसको गले लगा लिया ।

अर्धासनप्रणयपूर्णमनोरथोऽथ

श्रीकुन्तलेश्वरमवोचत चोलभूपः ।

प्रत्यादिशन्दशनचन्द्रिकया किरीट-

रत्नातपं सदसि राजपरम्पराणाम् ॥८५॥

अन्वयः

अथ अर्धासनप्रणयपूर्णमनोरथः चोलभूपः सदसि दशनचन्द्रिकया राजपरम्पराणां किरीटरत्नातपं प्रत्यादिशन् (सन्) श्रीकुन्तलेश्वरम् अवोचत ।

व्याख्या

अथ परस्परालिङ्गनान्तरं (सिंहासने) अर्धासनस्य प्रणयेन कृपयाऽर्धासनप्रदानकृपयेत्यर्थः । पूर्णस्सफलो मनोरथो बाञ्छिताद्यौ यस्य स चोलभूपश्चोलनृपो वीरराजेन्द्रः सदसि सभायां 'समज्या परिषद्गोष्ठी सभा-समितिसंसदः । आस्थानी बन्धीवमास्थानं स्थीननुंसकयोः सवः' इत्यन्तरः । वशानानां वस्तानां अग्निका प्रकाशस्तथा वस्त्रकाम्यया राजपरम्पराणां नृपस्येणीनां किरीटे मुकुटे रत्नानि मणयस्तेवामातपं प्रकाशं प्रत्यादिशन् निराकुर्बन् सन् श्री-कुन्तलेश्वरं विक्रमाङ्गदेवं प्रत्यबोधतोवाच । एतेन द्रविडेश्वरस्य स्वात्मनि यैरवमिक्षेयो ब्रह्मण्ये । वसन्ततिलककावुलम् । 'उज्जता वसन्ततिलका सभजाः जगौगः' । इति लक्षणात् ।

भाषा

परस्पर आलिङ्गन के पश्चात् आधे सिंहासन पर बैठाने की कृपा से पूर्ण मनोरथ चोलराज वीरराजेन्द्र ने सभा में अपने दातों के प्रकाश से अन्य राजाओं के मुकुटमणियों के प्रकाश को निस्तेज करते हुए, कुन्तलेखर विक्रमाङ्कदेव से कहा ।

अङ्गानि चन्दनरसादपि शीतलानि

चन्द्रातपं वमति बाहुरयं यशोभिः ।

चालुक्यगोत्रतिलकं क्व वसत्यसौ ते

दुर्बुधैश्चभूषणपरितापगुरुः प्रतापः ॥८६॥

अन्वयः

अङ्गानि चन्दनरसात् अपि शीतलानि (सन्ति) । अयं बाहुः यशोभिः चन्द्रातपं वमति । चालुक्यगोत्रतिलक ! ते दुर्बुधैश्चभूषणपरिताप-गुरुः असौ प्रतापः क्व वसति ।

व्याख्या

अङ्गानि ते शरीरावयवाश्चन्दनस्य श्रीकण्ठस्य रसो व्रवस्तस्मादपि शीतलानि शीतानि सन्ति । अयं प्रसिद्धो बाहुर्भुजो यशोभिः कीर्तिमिश्रचन्द्र-स्येन्दोरातपं ज्योत्स्नां अङ्गकिरणसमानशीतकान्तिं वमति प्रकटयति । हे चालुक्यगोत्रतिलक ! हे चालुक्यवंशविभूषण ! ते तव दुर्बुधानां दुश्चरित्राणां भूपानां राज्ञां परितापस्य संतापस्य गुहराचार्यो महीयाश्चाऽतिशयसंताप-कारीत्यर्थः । अथवा परितापेन युधः प्रबलः प्रतापः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशवण्डजम्' इत्यमरः । क्व कुत्र वसति । तवाऽऽलिङ्गनेन तवाऽव-यवेषु सर्वत्र शीत्यमेवाऽनुभूतम् । तव शत्रुबाहुकरं तेजस्तव शरीरे कुत्र वसतीति तु न ज्ञायते इति भावः । अत्रैवंविधशीतलाङ्गास्तावदाप्रतापोदयो विस्मयावह इति विचमालङ्कारः ।

भाषा

हे चालुक्य कुलभूषण ! तुम्हारे शरीर के विभिन्न अवयव, चन्दन के रस से भी शीतल हैं । तुम्हारी भुजा (स्वेत) कीर्तियों के कारण से चांदनी के

ऐसी ठंडी कान्ति फैलाती है । तुम्हारा दुश्चरित राजाओ को विशेष तपाने वाला वह प्रताप तुम्हारे शरीर में कहाँ रहता है ?

धैर्यस्य धाम निधिरद्भुतचेष्टितानां

दृष्टान्तभूरनवधेः करुणारसस्य ।

त्वं वैषसा विरचितः सकलादिराज-

निर्माणसारपरमाणुसमुच्चयेन ॥८७॥

अन्वयः

वैषसा सकलादिराजनिर्माणसारपरमाणुसमुच्चयेन त्वं धैर्यस्य धाम, अद्भुतचेष्टितानां निधिः अनवधेः करुणारसस्य दृष्टान्तभूः विरचितः ।

व्याख्या

वैषसा ब्रह्मणा सकलास्समस्ता आविराजानो भान्वातुदिलीपप्रभृतय आदि-
नृपतयस्तेषां निर्माणस्य रचनायाः सारभूताः श्लेष्ठांशा ये परमाणवस्तूष्मतम-
भावास्तेषां समुच्चयेन समूहेन सर्वादिभान्वातुप्रभृतिनृपरचनासारांशरूपसूक्ष्मतम-
भावाकवन्धेन त्वं भवान् धैर्यस्य गाम्भीर्यस्य धाम कुलगृहमद्भुतान्याश्चर्योत्पा-
दकानि चेष्टितानि व्यापारास्तेषां निधिराकरोऽनवधेर्निर्मयद्विष्य कर्षणारसस्य
दयार्द्रभावस्य दृष्टान्तभूदृष्टान्तभूमिस्वाहरणमित्यर्थः । विरचितो निर्मितः ।
अथ राशि धामनिध्यादेरभेदारोपान्मालारूपकालङ्कारः ।

भाषा

ब्रह्मा ने समग्र प्राचीन भान्वाता दिलीप आदि राजाओ को बनाने के सारभूत परमाणुओ के सग्रह से गाम्भीर्य के घर, आश्चर्यजनककायों का खजाना और असीम दयार्द्रभाव के उदाहरण स्वरूप, आप की रचना की ।

कन्या विभूषणमियं भुवनत्रयस्य

सिंहासनं विपुलमेतदयं ममात्मा ।

व्यस्तं समस्तमथवा तदिदं गृहाण

पुण्यैर्मम प्रणयमेतु यशःपताका ॥८८॥

अन्वयः

इयं भुवनत्रयस्य विभूषणं कन्या, एतत् विपुलं सिंहासनम्, अयं मम आत्मा । तत् इदं व्यस्तम् अथवा समस्तं गृहाण । मम पुत्र्यैः यशः-पताका प्रणयम् एतु ।

व्याख्या

इयं पुरतो दृश्यमाना भुवनानां लोकानां त्रयं तस्य विभुवनस्य विभूषण-मलङ्कारः कन्या ममात्मजा, एतदग्रे वर्तमानं विपुलं विशालं सिंहासनं राज्य-विष्कातुसमुपवेशनस्थानं, अयं प्रत्यक्षवृक्षो मम मवीय आत्मा क्षीरावच्छिन्न आत्मा । तद्विषं पूर्वोक्तं वस्तुजातं व्यस्तमेकैकमथवा पक्षान्तरे समस्तं सर्वं मिलितं गृहाण स्ववशमानय । मम पुत्र्यैःशुभकर्मजन्यावृष्टराक्षिर्भयःशःपताका मम कीर्तिवैजयन्ती 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रणयमेतु स्फुरतु ।

भाषा

तीनो लोकों की विभूषणस्वरूप यह मेरी लड़की, यह विशाल राजसिंहासन और यह इस शरीर से आवृत मेरी आत्मा, इन सब वस्तुओं का एक एक करके अथवा इन सभी वस्तुओं का इकट्ठा ही आप स्वीकार करें । मेरे पुत्र्यों से मेरी कीर्तिपताका प्रसन्नता पूर्वक फहराती रहे । अर्थात् मेरे पुत्र्यों से आपके सम्बन्ध से मेरा यश चिरस्थायी हो ।

कन्यान्तःपुरघाम्नि धैर्यनिधिना माधुर्यधुर्यैः पदै

रित्यादि द्रविडेश्वरेण निविडप्रेम्णा मुहुर्व्याहृतः ।

चौलीनां कुटिलासु कुन्तललतादोलासु लोलां दृशं

देवः सोऽथ विनोदयन्मुदमगाच्चालुक्यविद्याधरः ॥८६॥

अन्वयः

अथ कन्यान्तःपुरघाम्नि धैर्यनिधिना द्रविडेश्वरेण माधुर्यधुर्यैः पदैः इत्यादि निविडप्रेम्णा मुहुः व्याहृतः सः चालुक्यविद्याधरः देवः चौलीनां कुटिलासु कुन्तललतादोलासु लोलां दृशं विनोदयन् मुदम् अगात् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं कथायाः स्वात्मजाया अन्तःपुरमवरोधनं 'रूप्यगारं भूयुजामन्तः-
 पुंश्चैव स्वावरोधनम्' इत्यमरः । एव धाम गृहं तस्मिन् कन्यावरोधगृहे शैब्यस्य
 याम्नीर्यस्य निधिराकरस्तेन महाभयवता द्विविधेवरेण द्विविधाधिपेन बीरराजेनैव
 माधुर्यानां मधुरभावानां धुर्या धीरेया अग्रगण्या इत्यर्थः । 'पूर्वहे धुर्यं धीरेय
 धुरीणाः सधुरंधराः' इत्यमरः । तद्विशेषमधुरं पदं प्रकाशयित्वा वि पूर्वोक्तमन्यच्च
 निधिविप्रेण्या सान्द्रत्नोहेन मधुरारं वारं व्याहृतः कथितः सः प्रसिद्धः चालुक्यस्य
 चालुक्यवंशस्य विद्याधरः श्रेष्ठजनो देवो विक्रमाङ्कदेवः 'नामकदेशप्रहणे नाम-
 ग्रहभूमिति' । चोलीनां चोलाङ्गनानां कुटिलासु वक्रासु कुन्तललताबोलासु
 केशवल्लीरुपाश्वीलिकासु लोलां चञ्चलां वृषं दृष्टिं विनीवयन् व्यापारयन्मृ-
 मान्धनमगात्प्राप । शार्दूलविष्ठीडितच्छन्दः । सूर्यादिवैयं वि मः सजो सततयाः
 शार्दूलविष्ठीडितम् । रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर, कन्या के अन्तः पुर में, अत्यन्त धीर, द्विविध देश के राजा,
 बीरराजेन्द्र द्वारा, विशेष मधुर शब्दों में बार २ घनिष्ट प्रेम से ऐसी २ बातों
 से सम्बोधित उस चालुक्यवंश में श्रेष्ठ, विक्रमाङ्कदेव ने चोलदेश की अङ्गनाओं
 के धुरराले केशलता रूपी झूलों पर अपनी चञ्चल नजर फेरते हुए, आनन्द
 प्राप्त किया । अर्थात् हवा से हिलने वाले धुरराले बालवाली अङ्गनाओं को
 देख कर उसे हर्ष हुआ ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकमट्ट श्री बिल्हण विरचिते
 विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः ।

नेत्राभ्याभ्युगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
 भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
 अत्र रामकुबेरपण्डितवरात्संप्राप्तसाहाय्यक-
 षोकायुग्ममिदं रमाकदम्बया सर्गे शुभे पञ्चमे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

षष्ठः सर्गः ।

सह विभवमरेण तत्र पुत्रीं गुणनिधये नृपनन्दनाय दत्त्वा ।
कथमपि परियेतुरभ्यनुज्ञामथ समवाप्य चचाल चोलराजः ॥१॥

अन्वयः

अथ चोलराजः तत्र गुणनिधये नृपनन्दनाय विभवमरेण सह पुत्रीं
दत्त्वा कथमपि परियेतुः अभ्यनुज्ञां समवाप्य चचाल ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवचोलराजयोस्तमेलनानन्तरं चोलवंशस्य नृपो राजा वीर-
राजेन्द्रस्तत्र तुङ्गभद्रातटे गुणानां शौर्यादिगुणानां निधिराकरस्तस्मै गुणाकराय
नृपस्य राज्ञ आह्वयमस्तदेवस्य मन्दनाय पुत्राय विक्रमाङ्कदेवाय विभवस्य सन्त्य-
र्भरस्तमूहस्तेन समृद्धिरासिना सह साकं पुत्रीं स्वात्मजां दत्त्वा समर्प्य कथमपि
केनाऽपि प्रकारेण परिणेतुं विवाहकर्तुरभ्यनुज्ञामाप्तां समवाप्य लज्जया चचाल
स्वराजधानीं प्रति प्रतस्थे । पुष्पिताप्रावृत्तम् । “अयुजि तयुगरेफतो यकारो
युजि च न जी जस्याश्च पुष्पिताप्रा” इति लज्जयात् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव और चोलराज से मिलाप होने के अनन्तर, चोलदेश के राजा
ने तुङ्गभद्रा नदी के तट पर उस गुण की खान, राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव को बहुत
सी सम्पत्ति के साथ कन्या प्रदान कर, बड़ी कठिनता से विवाह करने वाले
विक्रमाङ्कदेव की आज्ञा पाकर अपनी राजधानी की ओर प्रस्थान किया ।

द्रविडनरपतेरदत्त वित्तं निरवधि कुन्तलनाथनन्दनोऽपि ।
यशसि रसिकताम्रपागतानां तृणगणना गुणरागिणां धनेषु ॥२॥

अन्वयः

कुन्तलनाथनन्दनः अपि द्रविडनरपतेः निरवधि वित्तम् अदत्त ।
यशसि रसिकताम् उपागतानां तृणगणना गुणरागिणां धनेषु तृणगणना ।

व्याख्या

कुन्तलनाथस्याऽऽहवमल्लदेवस्य तन्दनः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवोऽपि द्रविडस्य
द्रविडदेशस्य नरपते राक्षसचोलराजस्य नात्पवधिविस्तीर्णा यस्य तन्निरवधि प्रभूतं
वित्तं धनमदत्त इत्येवान् याचकेभ्य इत्यर्थः । यशसि कीर्तिं 'यशः कीर्तिः समज्ञा
श्च' इत्यमरः । रसिकतामानन्दानुभूतिमुपागतानां प्राप्तानां गुणेषु सौजन्यादिगुणेषु
रागिणोऽनुरागवन्तस्तेषां गुणस्नेहिनां धनेषु वित्तेषु वित्तविषय इत्यर्थः । तृणस्य
घातस्य 'शष्पं बालतृणं घातः' इत्यमरः । इव गणना दृष्टिर्भवति । यशस्विनां धनं
तृणवन्निरमूल्यमिति भावः । पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धेन समर्थनादर्शान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

कुन्तलदेश के राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने भी द्रविड राजा
के अपरिमित वित्त को याचकों को दे दिया । यश में रसिकता रखने वाले
गुणग्राही जन, धन को तृणवत् समझते हैं ।

मुदितमनसि जातमानसिद्धौ गतवति तत्र गुणैकपक्षपाती ।
प्रतिपदमुदकपठत चितीन्दुः कुसुममृदूनि मनांसि निर्मलानाम् ॥३॥

अन्वयः

गुणैकपक्षपाती क्षितीन्दुः जातमानसिद्धौ मुदितमनसि तत्र गतवति
(सति) प्रतिपदम् उदकपठत । निर्मलानां मनांसि कुसुममृदूनि (भवन्ति) ।

व्याख्या

गुणेष्वेव सौजन्यादिगुणेष्वेवंको मुखः पक्षपातः स्नेहो यस्य स गुणैकानुरक्तः
क्षिते. पृथ्वा इन्द्रधनुश्चन्द्रो विक्रमाङ्कदेवो (आल्हावकत्वात्) जाता सम्पन्ना मान-
स्याऽऽवरस्य सिद्धिनिष्पत्तिर्यस्य स तस्मिन् मुदितं दृष्टं मनश्चित्तं यस्य स तस्मिन्

प्रहृष्टचेतसि तत्र द्रविडनृपतौ यतवसि सति स्वनगरं प्रति प्रस्थिते सति प्रतिपद्यं
प्रतिअणमुदकण्ठत समुत्सुको बभूव । तस्य स्मरणेन प्रसन्नो बभूवेत्यर्थः । निर्मलानां
स्वच्छहृदयाणां मनसि चेतसि कुसुमवत्पुष्पबन्धूनि कोमलानि भवन्ति ।

भाषा

केवल गुणों से ही स्नेह करने वाला, पृथ्वी भर के लोगों को सुख देने
वाला विक्रमाङ्कदेव, अपने आदर की सिद्धि से प्रसन्न चित्त, द्रविड राजा के चले
जाने पर, अण २ में उसके लिये उत्कण्ठित होता था । स्वच्छ हृदय वाले
मनुष्यों के मन, फूल के ऐसे कोमल होते हैं ।

द्रविडपतिकथाद्भुत क्षयेषु क्षितिपति सूनुरसौ गुणानुरागी ।
पुलकपरिकरैः कपोलपालीं विपुलमतिः परिपूरयाञ्चकार ॥४॥

अन्वयः

विपुलमतिः गुणानुरागी असौ क्षितिपतिसूनुः द्रविडपतिकथाद्भुत-
क्षयेषु पुलकपरिकरैः कपोलपालीं परिपूरयाञ्चकार ।

व्याख्या

विपुला विशुद्धोदारेत्यर्थः । मतिर्बुद्धिः 'बुद्धिर्मनीषा विवना धीः प्रज्ञा शेनुवी
मतिः' इत्यमरः । यस्य स उदारप्रज्ञो गुणेषु सौजन्यादिगुणेष्वनुरागः प्रेम यस्य
स गुणस्नेहसौ प्रसिद्धः क्षितिपतेर्नृपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य सूनुः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवो
द्रविडपतेश्चोलराजस्य कथानां वास्तानामद्भुता आश्चर्यान्विताः अणा अवसरास्तेषु
चोलराजसम्बन्धिवृत्तान्तचर्चाकालेषु पुलकानां रोमाञ्चानां परिकरास्तमूहास्तौ
रोमाञ्चप्रकरैः कपोलपालीं गण्डस्थलीं परिपूरयाञ्चकार परिपूर्णाञ्चकार ।
तस्य चोलराजस्य स्मरणमात्रेण प्रेम्णा स रोमाञ्चितोऽभूदिति भावः ।

भाषा

निर्मल बुद्धि वाले गुणप्राही राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव के गाल,
चोलराज को अद्भुत बातचीत के सिलसिले में रोमाञ्चित हो उठते थे ।

किमिति न गमनाभिचारितोऽसौ परिचयमेष्यति चक्षुषोः पुनः किम् ।
इति सुजनशिखामयिः कुमारः किमपि चिरं परिचिन्तयाञ्चकार ॥५॥

अन्वयः

असौ गमनात् किम् इति न निवारितः । सुजनशिक्षामणिः किम् पुनः चक्षुषोः परिचयम् एष्यति इति कुमारः किमपि चिरं परिचिन्तयाञ्चकार ।

व्याख्या

असौ द्विविडनरपतिर्गमनात्स्वनगरप्रयाणात् किमिति न कुतो न निवारितः प्रतिषिद्धः । सुजनानां सज्जनानां शिक्षामणिश्शिरोरत्नं श्रेष्ठ इत्यर्थः । द्विविडा-धिराजः किमिति प्रश्ने पुनः भूयश्चक्षुषोर्नयनयोः परिचयं गोचरत्वमेष्यति समाग-मिष्यतीतीत्यं प्रकारेण कुमारो विक्रमाङ्कदेवः किमपि विचित्रमवर्णनीयं चिरं बहुकालं परिचिन्तयाञ्चकार विचारं कृतवान् ।

भाषा

मैंने द्विविडराजा को अपने घर जाने से क्यों नहीं रोका ? क्या वह सज्जन शिरोमणि फिर कभी दृष्टि-गोचर होगा ? वह राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ऐसी २ चिरकाल तक चिन्ता किया करता था ।

द्रविडनृपतिपुत्रिकां चकार त्रिभुवनदुर्लभसम्पदास्पदं सः ।
प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः प्रसरति सन्ततिमप्यनुग्रहीतुम् ॥६॥

अन्वयः

सः द्रविडनृपतिपुत्रिकां त्रिभुवनदुर्लभसम्पदास्पदं चकार । प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः सन्ततिम् अपि अनुग्रहीतुं प्रसरति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो द्रविडनृपतेश्चोलावीरवरस्य पुत्रिकामात्मजां त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य दुर्लभा दुष्प्राप्या या सम्पत्सम्पत्तिस्तस्या मात्सवं स्थानं चकार निष्पादितवान् । विक्रमाङ्कदेवस्तत्कन्यार्यं प्रभूतसम्पत्तिं ददावित्यर्थः । प्रणयिषु स्नेहाग्निज्ज्ञेयं शुभं कल्याणकारि चेतश्चित्तं येषां ते तेषां महोपकारिणां महाजनानां प्रसादः प्रसन्नता 'प्रसादस्तु प्रसन्नता' इत्यमरः । सन्ततिं सन्तानमपि कन्यापुत्रादीनपीत्यर्थः । अनुग्रहीतुं कृपां प्रदर्शयितुं प्रसरति प्रवर्तते । द्विविडराज-प्रेम्णा तत्पुत्रीमप्यनुगृह्णाति स्मेति भावः । पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन समर्थनादर्थस्त-रन्वासा लङ्कृतः ।

भाषा

उसने द्रविडराज की लड़की को तीनो लोको में दुर्लभ सम्पत्ति दी । अपने स्नेहियों के सम्बन्ध में कल्याण करने की चित्तवृत्तिवालों की कृपा, उनके कन्या पुत्रादि पर भी हो जाती है ।

**रणरमसविलासकौतुकेन स्थितिमथ बिभ्रदसौ यशोवतंसाम् ।
विधिहतकदुराग्रहादकाण्डे गतमशृणोदुद्रविडेन्द्रमिन्द्रघान्नि ॥७॥**

अन्वयः

अथ रणरमसविलासकौतुकेन यशोवतंसां स्थितिं बिभ्रत् असौ विधिहतकदुराग्रहात् अकाण्डे द्रविडेन्द्रम् इन्द्रघान्नि गतम् अशृणोत् ।

व्याख्या

अथ किञ्चित्कालानन्तरं रणो युद्धं तस्य रमसो हर्षः 'रमसो हर्षवेगयोः' इति विश्वः । तस्य विलासः क्रीडा लीला तस्य कौतुकं कुतूहलं तेन युद्धजनितहर्षलीला-कुतूहलेन यशः कीर्तिरवतंसो भूषणं यस्यास्ता तां कीर्तिभूषणां स्थितिमवस्थां बिभ्रद्धारयन्तौ विक्रमाङ्कदेवो विधिर्गहा स एव हतको नीचस्तस्य दुराग्रहाद्-दुराग्निवेशादकाण्डेऽनवसरे द्रविडेन्द्रं चोत्तराजमिन्द्रघान्नि स्वर्गे गतं प्राप्तं मृतमित्यर्थः । अशृणोदाकर्णितवान् ।

भाषा

कुछ काल के अनन्तर, युद्ध जनित हर्ष की लीला के कुतूहल द्वारा यश से विभूषित अवस्था में विद्यमान उस विक्रमाङ्कदेव ने, क्रूर दैव के दुराग्रह से द्रविडदेश के राजा की असमय में ही स्वर्ग में जाने की बात सुनी ।

**सुदुहदयतया गुणानुरागादतिमहतः प्रशयाच्च राजपुत्रः ।
हिमकरकरकाण्डपायदुगण्ड-स्थलगलदभ्रजलधिरं सलाप ॥८॥**

अन्वयः

राजपुत्रः सुदुहदयतया गुणानुरागात् अतिमहतः प्रशयात् च हिमकरकरकाण्डपायदुगण्डस्थलगलदभ्रजलधिरं (सन्) चिरं सलाप ।

व्याख्या

राजपुत्रो नृपतन्वनो विक्रमाङ्गदेवो मधु कोमलं हृदयं चित्तं यस्य स मधु-
हृदयस्तस्य भावो मधुहृदयता तथा कोमलचित्तत्वात् गुणेषु सौजन्यादिगुणेष्व-
नुरागः प्रेम तस्माद्गुणपक्षपातित्वावतिमहतोऽतिबृहत्ः प्रणयाच्च स्नेहाच्च
हिमावशीतलाः कराः किरणा यस्य स हिमकरश्चन्द्रस्तस्य करा अंशवः 'किरणो-
ज्जमयूक्षांशुगभस्तिघृणिरश्मयः । भानुः करो मरीचिः स्त्री पुंसयोर्बौधितिः
स्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां काण्डानि समूहास्तद्वत्पाण्डु इवेतं गण्डस्थलं कपोलस्त-
स्माद्गलत्परिपतवश्चुजलं बाष्पाभ्यो यस्य स चन्द्रकिरणवैतकपोलगलद्वाभ्या-
म्बुस्तन् चिरं बहुकालं ललाप विललाप विलापं चकारेत्यर्थः । अत्राऽनुप्रासः
शब्दालङ्कारः । अत्र 'ललाप' इति क्रियापदे अवाचकत्वं नाम बोधः, उपसर्ग
विनाऽर्थबोधकत्वाऽभावात् ।

भाषा

वह राजपुत्र, कोमल हृदय होने से, गुणों के अनुराग के कारण तथा अत्यधिक
प्रेम से, चन्द्रमा की किरणों के समान सफेद पड़ गए हुए गालों पर से आसुओं
को गिराता हुआ बहुत देर तक विलाप करता रहा ।

द्रविडविषयरारज्यविप्लवेन श्रवणपथातिथिना ततः सखेदः ।
अभिजनवति चोलराजपुत्रे श्रियमभिषेक्तुमसौ समुच्चाल ॥६॥

अन्वयः

ततः असौ श्रवणपथातिथिना द्रविडविषयरारज्यविप्लवेन सखेदः (सन्)
अभिजनवति चोलराजपुत्रे श्रियम् अभिषेक्तुं समुच्चाल ।

व्याख्या

ततश्चोलराजविषयकशोकानन्तरमसौ विक्रमाङ्गदेवः श्रवणयोः कर्णयोः पन्था
मार्ग इति श्रवणपथः कर्णकुहरमार्गस्तस्याऽतिविषयस्तेन ध्रुतेनेत्यर्थः । द्रविड-
विषयो द्रविडदेशस्तस्य राज्यं शासनं तस्मिन् विप्लवो द्रिम्बः 'द्रिम्बे द्रमर-
विप्लवी' इत्यमरः । तेन, खेदेन दुःखेन सहितः सखेदो दुःखाकान्तस्तत्राभिज-
नवति कुलीने 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्धभिजनान्वयो' इत्यमरः । चोलराजपुत्रे
वीरराजेन्द्रात्मजोऽधिराजराजेन्द्रनामके श्रियं राज्यलक्ष्मीमभिषेक्तुं प्रतिष्ठापयितुं
समुच्चाल प्रतस्थे ।

भाषा

शोक मनाने के बाद, द्रविडदेश के राज्य में विप्लव होने की खबर सुन कर, दुःखित हो, वह विक्रमाङ्कदेव, कुलीन चोलराजा वीर राजेन्द्र के अधिराज-राजेन्द्र नामक पुत्र को राजगद्दी पर बैठाने के लिये चल पड़ा ।

करटिशतविकीर्णकर्मतालव्यजनसमीरणशीतलीकृतानि ।

अथ धरणिभुजां पिबन् यशांसि क्षितिपतिरादिपुरीमवाप काञ्चीम् ॥१०॥

अन्वयः

अथ क्षितिपतिः करटिशतविकीर्णकर्मतालव्यजनसमीरणशीतलीकृतानि धरणिभुजां यशांसि पिबन् आदिपुरीं काञ्चीम् अवाप ।

व्याख्या

अथ चोलदेशम्प्रति प्रस्थानानन्तरं क्षितिपतिः पृथिव्या अभिष्ठाता करटिनां गजानां शतं तेन विकीर्णानि क्षितिपतानि कर्णा एव तालाः तालवृक्षपर्णानि तान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तेषां समीरणेन पवनेन शीतलीकृतानि, अशीतलानि शीतलानि कृतानीति शीतलीकृतानि 'ष्विः' प्रत्ययः । विपक्षनृपाणां प्रतापजनि-तोष्माणं निवार्य हिमीकृतानि धरणिभुजां पृथ्वीपालानां यशांसि कीर्तिः दुग्धमिव पिबन् गुह्यभादिपुरीं प्रथमनगरं काञ्चीं तन्नामचोलराजधानीमवाप संप्राप्तः । यस्ततः इवेत्यं प्रतिद्वमिति दुग्धरूपता व्यज्यते, एवं शत्रुभूपानां यसोदुग्धं पिबन्निव तन्नाऽऽजगामेति भावः ।

भाषा

चोलदेश के प्रति प्रस्थान करने के अनन्तर, सैकड़ों हाथियों के हिलाए हुए कान रूपी ताल पत्र के पंखों से उत्पन्न वायु से ठण्डे किए हुए विपक्षी राजाओं के यशों का पान करते हुए वह पृथ्वी का संरक्षक विक्रमाङ्कदेव प्राचीन नगरी काञ्ची में पहुँच गया । अर्थात् हाथी की सेना से शत्रुओं को परास्त कर उनकी प्रताप की गर्मी शान्त होने से उनका शीतल दुग्ध के समान यश, अपने परिश्रम से लगी व्यास को मिटाने के लिए, पान करता हुआ काञ्ची नगरी में पहुँचा ।

समजनि कलमेखलाकलाप-ध्वनिजयडिण्डिमसञ्जपुष्पचापम् ।
अथ चटुलकटाक्षवाच्यवर्ष-प्रगुणममुष्य पुरः पुरन्ध्रचक्रम् ॥११॥

अन्वयः

अथ अमुष्य पुरः पुरन्ध्रचक्रं कलमेखलाकलापध्वनिजयडिण्डिम-
सञ्जपुष्पचापं चटुलकटाक्षवाच्यवर्षप्रगुणं समजनि ।

व्याख्या

अथ काञ्चीपुरीसमागमानन्तरममुष्य विक्रमाङ्कदेवस्य पुरोऽग्रे पुरन्ध्रीणां
साध्वीनां ललनानां 'पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । चक्रं
समूहो मेखलानां कलाप-ध्वनिनां कलापस्तमूहस्तस्य ध्वनिस्त्वन इति मेखलाकलाप-
ध्वनिः कलो मधुरो यो मेखलाकलापध्वनिः स एव जयडिण्डिमो विजयसूक्त-
वाद्यविशेषशब्दस्तेन सञ्जस्तुलजितः पुष्पचापः कुसुमायुधः कामो येन तत्,
चटुलाक्षचञ्चलाः कटाक्षा एव बाणाश्चरास्तेषां वर्षं वृष्टिस्तेन प्रगुणं प्रकृष्टगुण-
युक्तं सवजन्यभूत् । तत्र नागरीणां काञ्चीशब्देन कटाक्षबीक्षणं च काम-
साध्याभ्यमिव प्रवक्षितमिति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के काञ्चीनगरी में पहुँचने पर इसके सामने वहाँ की नागरिक
ललनाएँ मानो सुन्दर करचनियों के शब्द रूप जयध्वनि के नगाड़े के शब्द से
कामदेव को उत्साहित करने वाली तथा चञ्चल कटाक्ष स्त्री बाणों की वृष्टि
करने वाली, हो गई ।

अधरहसितकिंशुका शुकाय क्रमुकदलं वदनस्थमर्पयन्ती ।
क्षितिपतितनयेऽत्र कापि नेत्र-प्रणयिनि चुम्बनचातुरीमुवाच ॥१२॥

अन्वयः

अधरहसितकिंशुका का अपि वदनस्थं क्रमुकदलं शुकाय अर्पयन्ती
(सती) नेत्रप्रणयिनि अत्र क्षितिपतितनये चुम्बनचातुरीम् उवाच ।

व्याख्या

अधरेण अधरोष्ठेन रक्तवर्णत्वात् हसितः अधरीकृतः किंशुको रक्तवर्णपला-
शपुष्पं यया सा स्वरक्तवर्णाधरेणाधरीकृतरक्तवर्णकिंशुका रक्तवर्णाधरोष्ठेति

भावः । काश्चिन्मन्त्ररजनीं यदने मुञ्चे स्तिष्ठतीति तं मुञ्चन्तर्वर्तिनां तन्मन्त्रस्य धूमस्य
 बलं ज्ञानं धूमस्य कीराय मुञ्चेनकाश्चिन्मन्त्रा इवती सती नेत्रयोः कामिनीमियमनयोः
 प्रणयः स्नेहोत्पत्तिरिति नेत्रप्रणयी तस्मिन्नेत्रप्रणयिनि दृष्टिगोचरेऽत्रास्तिनन्
 नितिपते राह माहवमस्त्वदेवस्य तनये पुत्रे भिक्षमाङ्गदेवे धूमन्त्रस्य वपनसंयोगस्य
 चापुत्री वंशज्यं तं धूमन्त्रवेदमन्त्रमात्रं प्रकटयामासुव ।

भाषा

अपने लाल अघर पल्लव से पलास के लाल फूल की हंसी उड़ाने वाली नागरी ललता, अपने मुख में बिखमान सुपाड़ी के टुकड़े को अपने मुख से ही सुगे के मुख में देती हुई मानो राजा आह्वयमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव के प्रति चम्बन करने के कौशल को प्रकट करती थी ।

गृहशिक्षरमगम्यमभ्यरोहद् द्रुतमवधीरितपातभीतिरन्या ।
मरुष्यपि तृशं समर्षयन्ते मनसिजपौरुषवासितास्तरुण्यः ॥१३॥

अन्वयः

अन्या अवधीरितपातभीतिः (सती) अगन्त्यं गृहशिवारं द्रुतम् अभ्य-
रोहत् । मनसिजपौरुषवासिताः तरुण्यः मरणम् अपि कृणुं समर्थयन्ते ।

उपस्थापना

अन्याऽपरा रथपथवधीरिता तिरस्कृता त्यक्तेत्यर्थः । पातस्य पतवस्य
 भीतिभयं यया सा त्यक्तपतनभया सती गन्तुं योग्यं यम्यं न गम्यमगम्यमारोह-
 मनहं गृहाणां गेहानां 'गृहं गेहोऽप्यवसितम्' इत्यमरः । शिकारं शृङ्गं सर्वोच्च-
 स्थानमित्यर्थः । कृतं श्रीश्रवण्यरीहवापरीह । अनसितस्य कावस्य दीक्षित-
 विष्णोश्च वासित्वा श्रुक्ताः श्रवणस्यनवविभुक्तस्तद्व्यो मुक्तस्य वरस्यनवि मुक्तस्य
 तृणं तृणवस्तुच्छं समर्थयन्ति मन्थन्ते । अत्र पूर्वार्थस्योत्तरार्थेन समर्थनादर्थान्तर-
 न्यासो नामालङ्कारः ।

माया

कोई नागरी इसको देखने के लिये, गिरने का भय छोड़ कर जल्दी से न चढ़े जाने योग्य घर के सबसे ऊँचे भाग पर चढ़ गई। कामदेव के पराक्रम से अभिभावित अर्थात् कामासक्त युवतियाँ, मीत को भी तृण के समान तुच्छ समझती हैं।

कलकलमपरा मुधा विधाय क्षितितिलकाभयनान्तमाससाद ।
अवतरति मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुरुपायदर्शनेषु ॥१४॥

अन्वयः

अपरा मुधा कलकलं विधाय क्षितितिलकात् नयनान्तम् आससाद् ।
मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुः उपायदर्शनेषु अवतरति ।

व्याख्या

अपरा काचित् कामिनी मुधा व्यर्चनेव प्रयोजनमस्तरेणैवेत्यर्थः । कलकलं कोलाहलं 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । विधाय कृत्वा क्षितितिलकाद्भूमि-
भूषणाद् विक्रमाङ्कदेवाभयनयोर्नेत्रयोरन्तमपाङ्गभागमाससाद प्राप । कलकल-
मिषेण तस्य दृष्टिमाचकरोति भावः । मृगीणां हरिणीनां वृशो नेत्राणीव वृशो दासां
तास्तासां हरिणनयनानां तृतीयं तृतीयसंख्याकं मनसिजः कामः एव चक्षुर्नयनं
कामनयनमुपायानां यत्किञ्चिद्दृष्ट्वाजल्पोपायानां दर्शनमवलोकनं प्रयोग इत्यर्थः ।
तेषु स्वाभीष्टसिद्धिप्रापयप्रयोगेष्ववतरति फलति । काम एव तद्वर्णीनां विभ्रमा-
विभ्रमलङ्घनान्यसाधारणव्यवहारशिक्षक इति भावः । पूर्वार्थस्योत्तरार्धेन समर्थना-
र्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

किसी अन्य स्त्री ने, अकारण कोलाहल मचाकर, विक्रमाङ्कदेव का दृष्टिकोण
अपनी ओर आकर्षित कर लिया । मृगनयनियों का कामरूपी तृतीय नेत्र,
(ऐसे २) उपायों को मुझा देता है ।

इदि विहितपदेन शुद्धभासा कृतमधरं धरणीन्द्रसुनुनेव ।
निपतितमवधीर्य हारमन्या हरिखविलोलविलोचना जगाम ॥१५॥

अन्वयः

हरिखविलोलविलोचना अन्या शुद्धभासा इदि विहितपदेन धरणीन्द्र-
सुनुना अधरं कृतम् इव निपतितं हारम् अवधीर्य जगाम ।

व्याख्या

हरिणस्य मृगस्य इव विलोले चञ्चले विलोचने नेत्रे यस्याः सा मृगचञ्चल-
नयनाज्या काचित्कलना शुद्धा निर्मला भाः कान्तिर्यस्य तेन निर्मलकान्तिमता 'स्युः'

प्रभास्फुटिस्त्रिहृत्भा भावच्छविद्युतिवीप्तयः' इत्यमरः । हृदि बलःस्थलेऽन्तःकरणे च विनिहितं स्थापितं पदं स्थानं येन स तेन कुलस्थानेन वरणीन्द्रस्य नृपतेराहुबलस्य-
बलस्य ध्रुवः पुत्रस्तेन विक्रमाङ्गदेवेनाऽवरं निम्नस्थानस्थितं युक्तेर्युनञ्च कुलमिव सन्पावितमिवाऽत एव निपतितमधोऽध्वं हारं मुक्तामालामवधीर्य परित्यज्य जगाम गता । कुमारं श्रद्धं गताऽन्या काऽपि स्त्री रत्नसात् निपतिता हृदिस्थां मुक्तामालां परित्यज्य जगाम । यतः हारस्य स्थाने ललनाह्वयं शुद्धभासा कुमारेणऽऽश्रितस्वात्तस्य निम्नस्थानगतत्वात्पतनमुत्प्रेक्षितमिति भावः । श्लेषा-
नुप्राणितोत्प्रेक्षा ।

भाषा

मृग के समान चञ्चल नेत्र वाली कोई ललना, निर्मलकान्तिवाले और ललना के हृदय में स्थान बनाने वाले राज पुत्र से, मानो नीचे खसकाए गये हुए अतएव बल. स्थलपर से गिरे हुए हार की परवाह न कर चली गई ।

उरसि मनसिजावतंसलीला-समुचितकोमलपल्लवानुकाराम् ।
नखलिपिमपरा प्रकाशयन्ती सुरतविमर्दसहृत्वमाचचचे ॥१६॥

अन्वयः

अपरा उरसि मनसिजावतंसलीलासमुचितकोमलपल्लवानुकारां नखलिपिं प्रकाशयन्ती सुरतविमर्दसहृत्वम् आचचचे ।

व्याख्या

अपराऽन्या कामिन्युरसि बलःस्थले मनसिजस्य कामस्य याऽवतंसलीला भूषणरूपविलासस्तस्याः समुचितो योग्यः कोमलपल्लवो मृदुकिसलयं 'पल्लवोऽञ्जरी किसलयम्' इत्यमरः । तस्याऽनुकारोऽनुकरणं यस्यां सा तां मन्मथभूषण विलासयोग्यमृदुकिसलयसदृशाकृतिमर्द्धवृत्ताकारामित्यर्थः । नखलिपिं नखसत-
परम्परां प्रकाशयन्ती प्रदर्शयन्ती सुरते निवृत्तनखीडायां यो विमर्दः संघर्षस्तं सहते इति सुरतविमर्दसहृत्वस्य भावस्तत् सुरतकीडासंघर्षक्षमत्वमाचचचे कथितवती ।

भाषा

अन्य किसी नारी ने अपनी छाती पर कामदेव के भूषण की सोमा के योग्य कोमल पत्तों की आकृति के अर्धवृत्ताकार नखसतों को दिखाते हुए, अपनी सुरत कालीन झकझोर को सहने की योग्यता प्रकट की ।

अभजत मणिकुण्डलं परस्याः भवणपरिच्युतमंसदेशमेत्य ।
गलविगलितपुष्पबाणचक्र-भ्रियमसितोत्पलचारुलोचनायाः ॥१७॥

अन्वयः

असितोत्पलचारुलोचनायाः परस्याः मणिकुण्डलं भवणपरिच्युतं
(सत्) अंसदेशम् एत्य गलविगलितपुष्पबाणचक्रभ्रियम् अभजत ।

व्याख्या

असितं नीलमुत्पलं कमलं तद्वच्चावणी सुन्दरे लोचने नेत्रे यस्याः सा तस्या
नीलकमलवत्सुन्दरनेत्रायाः परस्या अन्यस्याः ललनाया मणिकुण्डलं रत्नावर्तसः
भवणाभ्यां कर्चाभ्यां परिच्युतं पतितं सत् अंसदेशं स्कन्धस्थलमेत्य संप्राप्य गले
कण्ठदेशे विगलितास्सम्प्राप्ताः पुष्पबाणाः कुसुमसायकास्तेषां चक्रं समूहस्तस्य
भ्रियं शोभामभजत धारयामास । मणिकुण्डलस्य पुष्पबाणेन साम्यावुपमा ।
मणिकुण्डलस्य वर्तुलाकारत्वात् कामस्य चक्रभ्रियमभजतेत्यर्थः समीचीनः ।
परन्तु कामस्य चक्रधारणमप्रसिद्धम् ।

भाषा

किसी नीले कमल के ऐसे सुन्दर नेत्रवाली नारी के कान में का मणिकुण्डल
गिर कर उसके गले पर आ पड़ने से वह गले पर पड़े हुए कामदेव के फूल के
बाण समूहों की शोभा को प्राप्त करता था । कान के अभूषण के गोल होने
से कामदेव के चक्र की शोभा अर्थ ही ठीक है । परन्तु कामदेव का चक्र
धारण अप्रसिद्ध है ।

परिकलितचुलुक्यराजपुत्र-प्रथमविलोकनकौतुकत्वरायाम् ।
इति नगरकुरङ्गलोचनाना-मभवदनङ्गविलोभनो विलासः ॥१८॥

अन्वयः

परिकलितचुलुक्यराजपुत्रप्रथमविलोकनकौतुकत्वरायाम् नगरकुरङ्गलोच-
नानाम् इति अनङ्गविलोभनः विलासः अभवत् ।

व्याख्या

परिकलितो विवितः कंचिच्चङ्गविशेषविज्ञात इत्यर्थः । यश्चुलुक्यराजपुत्रो

विक्रमाङ्कदेवस्य प्रथमविलोकनस्य सर्वप्रथमदर्शनस्य यत्कीदृशं क्रौञ्चस्य त्रिमयम्
स्वरा सम्प्रभो यासां तस्मासां नगरस्य काञ्चीपुर्याः कुरङ्गलोचना मृगनय-
नास्तासां कामिनीनामिति पूर्वोक्तप्रकारोऽनङ्गस्य कामस्य विलोभनो विनोदोऽन-
ङ्गविलोभनो मदनमोहनो विलासो नानाविधकामसम्बन्धिचेष्टाविशेषोऽभवत्
प्रादुर्बभूव ।

भाषा

किसी प्रकार बिह्वादि से पहिचान में आए हुए चूलुक्य वंशीय राजकुमार
विक्रमाङ्कदेव के पहिले पहिल दर्शन की उत्कण्ठा से त्वरा करने वाली नागरिक
मृगनयनियों की पूर्वोक्त प्रकार की काम सम्बन्धि चेष्टाएँ हुई ।

**‘नरपतितनयः कयापि कोप-स्फुरितरदच्छदलेखयालुलोके ।
प्रकटितपदुपञ्चबाणलीला-कलकिलकिञ्चितमीदृशाञ्जलेन ॥१६॥**

अन्वयः

कोपस्फुरितरदच्छदलेखया कया अपि ईश्याञ्जलेन प्रकटितपदुपञ्च-
बाणलीलाकलकिलकिञ्चितं नरपतितनयः आलुलोके ।

व्याख्या

कोपेन क्रोधेन स्फुरितस्संवलितः कम्पमानो वा यो रदच्छदोऽवरस्तस्य लेखा
अवरदेशः ‘ओष्ठावरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी’ इत्यमरः । यस्याः सा तथा
क्रोधकम्पितसूक्ष्मावररेखया कयाऽपि नायिकया ईक्षणयोर्नेत्रयोरञ्जलः प्रान्त-
भागस्तेन कटाक्षेण प्रकटिता प्रकाशिता पदुर्विविधवैदग्ध्यसमेता या पञ्चबाणस्य
कामस्य लीला क्रीडा तथा कलं मधुरं किलकिञ्चितं कामजनितकोषाद्युहर्व-
भीत्यादिभिर्विधितभाविशेषो यस्मिन्कर्तव्यं तच्च बासातया नरपतितनयो राजपुत्रो
विक्रमाङ्कदेव आलुलोके संवृष्टः ।

भाषा

क्रोध से फुरफुराने वाले ओठ से युक्त, किसी नारी ने कामदेव की चातुरी
युक्त मनोहर लीला से आभ्यन्तरिक राग क्रोधादि भावों को प्रकट करते हुए,
राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव को कटाक्ष से देखा ।

१ सन्दर्भवृष्ट्या श्लोकोऽयं पूर्वश्लोकात्प्रागेव स्थानमपेक्षते ।

**कनकसदनवेदिकान्तराल-प्रथितपदः क्षितिपालनन्दनोऽसौ ।
सुरशिखरितटीविटङ्कमध्य-प्रणयिनमुष्णकरं निराचकार ॥२०॥**

अन्वयः

कनकसदनवेदिकान्तरालप्रथितपदः असौ क्षितिपालनन्दनः सुरशिखरितटीविटङ्कमध्यप्रणयिनम् उष्णकरं निराचकार ।

व्याख्या

कनकस्य सुवर्णस्य यत्सदनं गृहं तस्य वेदिका समुपवेशनाय परिष्कृता भूमिः 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । तस्या अन्तरालं मध्यं 'अभ्यन्तरं स्वन्तरालम्' इत्यमरः । तस्मिन् प्रथितं विहितं पद चरणं येन स असाद्यं क्षितिपालस्याऽऽहवमल्लदेवस्य नन्दनः कुमारो विक्रमाङ्कदेवः सुराणां देवानां शिखरी पर्वतस्सु-वर्णाद्रिः सुमेरुस्तस्य तटी प्रान्तभाग एव विटङ्कमुन्नतस्थान तस्य मध्य मध्यभागस्तस्य प्रणयी स्नेहवशंवदस्तद्वर्तीत्यर्थः । तमुष्णकरं सूर्यं निराचकार तिरश्चकार । निजोन्नतापेन स्वर्णवेदिबिद्यमानत्वेनाऽनुपमशोभया तिरश्चकारेति भावः ।

भाषा

सोने के घर के चौतरे पर चरण रखने वाले राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने (सोने के) सुमेरु पर्वत के प्रान्त भाग की उच्च भूमि के मध्य में विराजित सूर्य को नीचा दिखाया । अर्थात् सूर्य के समान तेजस्वी विक्रमाङ्कदेव के सोने के बने घर की वेदिका पर विराजित होने से इसकी शोभा के सामने सुमेरु पर्वत के प्रान्तभाग में विराजित सूर्य की शोभा फीकी पड़ गई ।

**क्षितिचिदपि दिनानि तत्र नीत्वा परिसरभूमिषु भूरिभिर्विलासैः ।
चरतश्चलनिविष्टदुष्टवर्गः पुरमवलोकयति स्म गाङ्गकुण्डम् ॥२१॥**

अन्वयः

चरतश्चलनिविष्टदुष्टवर्गः (असौ) तत्र परिसरभूमिषु भूरिभिः विलासैः क्षतिचित् अपि दिनानि नीत्वा गाङ्गकुण्डं पुरम् अवलोकयति स्म ।

व्याख्या

चरतले पावतले निविष्टा दलित्ता दुष्टवर्गाः शत्रुसमूहा येन स असी

विक्रमाङ्कदेवस्तत्र काञ्चीनगरे परिसरभूमिषु नगरवर्हिर्भावेषु भूरिभिर्यद्विचरि-
त्सासैनोबिनोदकृत्यैः कतिचिदपि कानिचिदपि दिनाभ्यहानि नीत्वा व्यतीत्य
गाङ्गकुण्डं पुरं राजेन्द्रचोलनिर्मापितां गाङ्गकुण्डचोलपुरास्यां चोलदेशत्वेका
राजधानीम् अवलोकयति स्म पश्यति स्म तत्र गतवानित्यर्थः ।

भाषा

विपक्षी दुष्ट राजाओं को अपने पैर तले कुचलने वाले राजपुत्र विक्रमाङ्क-
देव ने काञ्ची नगरी के आस पास के प्रवेष्टों के विहार में कुछ दिन बिताकर
राजेन्द्रचोल द्वारा बसाए हुए गाङ्गकुण्ड चोल पुर को देखा अर्थात् वहाँ गया ।

ऋग्वेदेन गाङ्गकुण्डचोलपुरं वर्णयति कविः—

द्रविडनरपतिप्रतापमीत्या किमपि गते पयसां निधौ परस्तात् ।
यद्विहितविवाहमङ्गलाया बहिरिव निर्गतमादिधाम लक्ष्म्याः ॥२२॥

अन्वयः

यत् पयसां निधौ द्रविडनरपतिप्रतापमीत्या किमपि परस्तात् गते
(सति) अविहितविवाहमङ्गलायाः लक्ष्म्याः आदिधाम बहिः निर्गतम् इव ।

व्याख्या

यद्गाङ्गकुण्डचोलपुरं पयसां जलानां निधायाकरे समुद्रे द्रविडस्व नरपतिर्नृ-
पस्तस्य प्रतापः प्रभावस्तस्माद्भूतिर्भयं तथा चोलदेशानुपभयेन किमपि किञ्चिदपि
परस्तात् पृष्ठभागे गते प्राप्ते सति स्वस्थानं विमुच्य किञ्चित्पृष्ठप्रवेशमपसृते सति
न विहितमविहितमसम्पादितं विवाहमङ्गलं पाणिग्रहणोत्सवो यस्याः सा तस्या
अपरिणीताया लक्ष्म्याः अयि आदिधाम प्रथमगृहं बहिर्निर्गतमिव समुद्राद्वहिरा-
गतमिव । गाङ्गकुण्डचोलपुरस्य लक्ष्मीप्रथमगृहत्वेनोत्प्रेक्षायादपरिमितसम्प-
त्तिशालित्वञ्च द्योत्यते । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जो गाङ्गकुण्डचोलपुर द्रविड देश के राजा के प्रताप के भय से (डरकर)
समुद्रके कुछ पीछे सरक जाने से, अविविहित अवस्था में समुद्र में लक्ष्मी के
रहने का आदिनिवास स्थान ही मानों बाहर निकल आया था ।

गगनमुपगतैन शोभते य-भिरुपमकाञ्चनवप्रमण्डलेन ।
सुरपुरमिव हेमशैलमग्रे विबुधविभूतिभरात्कृतप्रवेशम् ॥२३॥

अन्वयः

यत् विबुधविभूतिभरात् गगनम् उपगतेन निरुपमकाञ्चनवप्रमण्डलेन
हेमशैलमग्रे कृतप्रवेशं सुरपुरम् इव शोभते ।

व्याख्या

यद्वाङ्मण्डलमिव सुरपुरं विबुधानां देवानां वसितानां वा विभूतिभराद्देवर्षी-
तिसायाद्वेत्तोरग्रेभ्यः आरात्—इदं तावत्सर्वनिष्पादकहेतुनिरूपकं पदम् । गगनमाका-
शमुपगतेन प्राप्तेन नास्ति उपमा सावृत्त्यं यस्य तन्निवृत्त्यमपि द्वितीयं यत्काञ्चनस्य
सुवर्णस्य वामनवर्णं प्राकारवरम्भरा (ऊर्ध्वविशाली इति भाष्येयम्) तेनानुवर्ण-
मुदभोगिमित्तप्राकारवरम्भराहेतुना हेमः सुवर्णस्य शैलः कर्षतः सुवर्णस्य मध्ये-
ऽभ्यन्तरे कृतो विहितः प्रवेशोऽभ्यन्तरस्थितिर्येन तद्विहितप्रवेशं सुराणां देवानां पुरं
नगरममरावतीव शोभते विलसति । काञ्चनप्राकारान्तर्गतगाङ्गकुण्डचोल-
पुरस्थोपरि सुवर्णवर्णितान्तर्गतसुरपुरस्थोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

जो गाङ्गकुण्ड चोलपुर, विद्वानों की अधिक समृद्धि से और आकाश चुम्बि
अनुपम सोने की चाहार दिवारी से मानों देवों की अधिक समृद्धि से (अर्थात्
बोझों से स्वर्ग से नीचे आई हुई) और (ऊँचे) सोने के पर्वत सुमेरु के बीच में
प्रविष्ट, अमरावती नगरी के समान शोभित होता था ।

विघटितपरिपन्थिसैन्यसार्थः पदमधिरोप्य स तत्र चोलसन्नुम् ।
नयनचुलुकलुण्ठ्यमानकान्तिर्द्रविडवधूमिरुवास मासमात्रम् ॥२४॥

अन्वयः

विघटितपरिपन्थिसैन्यसार्थः सः चोलसन्नुं पदम् अधिरोप्य तत्र द्रविड-
वधूमिः नयनचुलुकलुण्ठ्यमानकान्तिः सन् मासमात्रम् उवास ।

व्याख्या

विघटिताः शकलीकृताः परिपन्थिनां क्षत्रूणां सैन्यसार्थाः सैनिकसमूहा येन

सः सकलीकृतविपक्षितैरनिकसमूहः स विक्रमाङ्कदेवश्चोलसमूहं चोलदेवाधिराजमुज्ज-
 जधिराजराजेन्द्रनामकं यत् राष्यसिंहासनमधिरोप्य तत्र प्रतिष्ठाप्य तत्र गाङ्ग-
 कुण्डचोलपुरे द्रविडबन्धुभिर्द्रविडाङ्गनाभिर्नयनानि द्रविडाङ्गनानेत्राभ्येव चतुर्लोकान्य-
 ङ्गजलयः—विक्रमाङ्कदेवदर्शनकोतुकानन्वातिशयेन विकासितस्वाङ्गचतुर्लोकसारोपः ।
 तेनयनचतुर्लोकैर्लुण्ठयमाना स्त्रियमाणा पीयमाना वा कान्तिः शरीरलावण्यामृतं यस्य
 स नेत्राङ्गलिपुटगुह्यमाणकान्तिः सन् आसमात्रमेकमासपर्यन्तमुवास निवासं
 विवधौ । यथास्तुक्तपिपासया बाध्यमाना जलपात्रादिकमनयेक्याऽविलम्बं
 चतुर्केनवाऽधिकं जलमग्रे मिलिष्यति न वेति धिया परिपीय पूर्णां तृप्तिं भजन्ते
 तथैव प्रमदा रामजीयकं नृपकृपमग्रे द्रष्टुमोक्षं भविष्यति न वेति धियाऽतिकौतू-
 हलेनाऽहमहमिकया स्वमयनैर्नृपचतुर्लोकान्यङ्गं चिरं पश्यन्त्योऽपरिमितां मानसतृप्तिं
 बहन्ति स्वेति भावः ।

भाषा

प्रतिपक्षी राजाओं के सेनासमूहों को नष्ट करने वाले विक्रमाङ्कदेव ने
 चोलराज के राजकुमार अधिराज राजेन्द्र को राजसिंहासन पर बैठाकर द्रविडदेश
 की ललनाओं को नेत्ररूपी अङ्गुलियों से अपने रूपलावण्यामृत का पान कराते
 हुए केवल एकमास तक गाङ्गकुण्ड चोलपुर में निवास किया । अर्थात् उसके
 अनुपम रूप से आकर्षित होकर आगे फिर ऐसा रूप देखने का अवसर आवेगा
 या नहीं इस भावना से द्रविडाङ्गनाएँ उसे आँखें मझा कर चिरकाल तक
 देखती रहीं ।

विघटनमटवीधनुर्वराणां विषमपथेषु विधाय स्त्रीसयैव ।

पुनरपि स जगाम तुङ्गभद्रां विरचितवन्दनमालिकां तरङ्गैः ॥२५॥

अन्वयः

सः विषमपथेषु अटवीधनुर्वराणां स्त्रीसया एव विघटनं विधाय तरङ्गैः
 विरचितवन्दनमालिकां तुङ्गभद्रां पुनः अपि जगाम ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो विषमा दुर्गमाः पन्थानो मार्गा इति विषमपथास्तेषु दुर्गम-
 मार्गेष्वटव्या वनस्य 'अटव्यरप्यं विविर्न गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । धनुर्वरा
 धानुङ्का भिस्त्वकिरातावयस्तेषां धनुर्विद्याविशारदानां वनेवराणां स्त्रीसयैव

कीर्तयेव विषदत्तं विभुत्तुल्लं विधाय सम्पाद्य तरङ्गर्षीचिभिर्विरचिता राज-
कुमारस्य स्वागतसंस्कारार्थं सम्यक् संघटिता (माङ्गलिकी) बन्धनमालिका
तोरणस्यक् (बन्धनवार इति भाषायां प्रसिद्धा ।) यया सा तां तुङ्गभद्रां तन्नाम्नीं
नदीं पुनरपि मुहुर्जगाम ययौ । तरङ्गगणां बन्धनमालिकाभीरुपणाग्रूपकम् ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव, दुर्गम मार्गों में आक्रमण करने वाले कोलमिल्लादि
जंगली धनुर्धारियों को सहज में भगाकर, अपने स्वागत में, लहरो से बन्दन वार
बाधने वाली तुङ्गभद्रा नदी पर फिर से गया ।

अथ कतिपुचिदेव दैवयोगात् परिगलितेषु दिनेषु चोलसूनाः ।
श्रियमहरत राजिगामिधानः प्रकृतिविरोधहतस्य वेङ्गिनाथः ॥२६॥

अन्वयः

अथ कतिपुचित् एव दिनेषु परिगलितेषु दैवयोगात् राजिगामिधानः
वेङ्गिनाथः प्रकृतिविरोधहतस्य चोलसूनाः श्रियम् अहरत ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं कतिपुचिदेव कियत्स्वेव दिनेषु दिवसेषु परिगलितेषु व्यतीतेषु
सत्सु दैवयोगाद्भूग्यवशात् राजिग इत्यभिधानं नाम 'आख्याह्ने ह्यभिधानञ्च
नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । यस्य स राजिगाख्यो वेङ्गिनाथो वेङ्गि-
वेशाधिपती राजेन्द्रचोलः प्रकृतीनां प्रजानां प्रकृतेः स्वभावस्य वा विरोधेन
प्राप्तिकूल्येन वैरेण वा हतस्य मारितस्य चोलसूनाश्चोलराजपुत्रस्वाधिराज-
राजेन्द्रस्य अथ लक्ष्मीं राज्यमित्यर्थः । अहरत गृहीतवान् ।

भाषा

इसके अनन्तर कुछ ही दिन बीतने पर राजिग उपनामक वेङ्गिदेश के राजा
राजेन्द्र चोल ने प्रजा के विरोध से या स्वाभाविक वैर से चोल के राजपुत्र
अधिराज राजेन्द्र को मारकर उसका राज्य छीन लिया ।

कुटिलमतिरसौ विशङ्कमानः पुनरमुमेव परामवप्रगन्मम् ।
प्रगुणमकृत पृष्ठकोपहेतोः प्रकृतिविरोचिनमस्य सोमदेवम् ॥२७॥

अन्वयः

कुटिलमतिः असौ पराभवप्रगल्भम् अमुम् एव पुनः विराङ्गमानः (सन्)
पृथकोपदेहोः अस्य प्रकृतिविरोधिनं सोमदेवं प्रगुणम् अकृत ।

व्याख्या

कुटिला कुटिलनीतिप्रवृत्ता मतिर्बुद्धिः 'बुद्धिर्मनीषा धिक्का नीः प्रज्ञा सेनुषी मतिः' इत्यमरः । यस्य सः कुटिलमतिरसौ वेङ्गिनाथो राजिगः पराभवे शत्रूणां पराजयकरणे प्रगल्भं निष्णातमम् विक्रमाङ्कदेवमेव पुनः शपथद्विषाङ्गमान आतङ्कहेतुं मन्थमानः सन् पृष्ठेन पृष्ठभागेन कोप आक्रमणमेव हेतुः कारणं तस्माद्विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठभागावाक्रमणार्थं छलेन विक्रमाङ्कदेवं विजेतुमित्यर्थः । अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य प्रकृत्या स्वभावेनैव विरोधिनं प्रतिकूलं सोमदेवं विक्रमाङ्कदेवव्येष्टभातरं प्रगुणं समुद्यतमकृत कृतवान् ।

भाषा

कुटिलनीति में कुशल राजिग-वेङ्गिनाथ-राजेन्द्र-बोल ने, शत्रुओं को परास्त करने में कुशल विक्रमाङ्कदेव की फिर से काञ्ची में आने की आशंका से, विक्रमाङ्कदेव के स्वभाविक विरोधी उसके बड़े भाई सोमदेव को, विक्रमाङ्कदेव पर पीछे से आक्रमण करने के लिये तैयार कर लिया ।

सुभटशतनिशातखङ्गधारा-विहरणसम्रणपादपल्लवेव ।

अपि नयनिपुणेषु नो भरेण क्षिपति पदं किमुत प्रमादिषु श्रीः ॥२८॥

अन्वयः

श्रीः सुभटशतनिशातखङ्गधाराविहरणसम्रणपादपल्लवा इव नयनिपुणेषु
अपि भरेण पदं नो क्षिपति प्रमादिषु किमुत ।

व्याख्या

श्री राज्यलक्ष्मीः सुभटानां सुयोधानां अर्तं सुभटशतं तस्य निशातास्तीक्ष्णा खङ्गानां करवालानां धारा अग्राणि तासु बिहरणेन सविलाससंचरणेन सख्यौ सख्यौ पादपल्लवौ चरणकिसलये यस्याः सा इव नये नीती निपुणाः प्रपन्नास्तेषु नीतिप्रगल्भेष्वपि भरेण क्षरीरभारेण सामस्थेन सर्वतोभावेनेत्यर्थः । पदं चरणं नो क्षिपति न निवशति । सख्यौपादपल्लवस्य व्यवाभयात् । वृष्यते च लोके

सङ्गच्छन्ना भूमौ शरीरस्य सम्पूर्णभारेण सुतरां पवं न निवसत इति । प्रमादिवु
प्रमादप्रसक्तोऽप्यन्यहितेषु जनेषु तु सुखेन पदनिक्षेपश्च किमुत कस्तव्यम् । अर्थात्
प्रमादिवु नीतिरहितेषु तु लक्ष्म्याः प्रेमप्रवक्तृत्वनामसम्भाव्यमिति भावः ।
अत्र पावपल्लवे सङ्गच्छन्ना-विरहण-अन्यत्रण-सहितत्वस्योत्कटैककोटिकसंभावना-
दुत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

सैकड़ों योद्धाओं की तीखी सङ्गछानाओं पर घूमने से मानों जिसके चरणों
में घाव हो गए हैं ऐसी लक्ष्मी, नीति युक्त कार्य करने वाले राजाओं के पास
भी शरीर का पूर्ण बोझा देकर अर्थात् सर्वतो भावेन अपना पद नहीं रखती
अर्थात् स्थान ग्रहण नहीं करती । अनीति युक्त कार्य करने वाले प्रमादियों
के पास लक्ष्मी के निवास के सम्बन्ध में कहना ही क्या है । अर्थात् प्रमादियों
के पास तो लक्ष्मी आ ही नहीं सकती । जिसके पावों में घाव रहता है वह
स्वभाव से ही अपने चुटीले पाव पर शरीर का कुल बोझा देकर कभी नहीं
चलता है । जल्मी पांव वाली लक्ष्मी इसी से नीति निपुणों के पास भी अपने
पांव पर शरीर का पूरा बोझा देकर नहीं रहती अर्थात् सर्वतो भावेन
नहीं रहती ।

अवतरति मतिः कुपार्थिवानां मुकुतविपर्ययतः कुतोऽपि तादृक् ।
भटिति विघटते यया नृपभ्रीस्तटगिरिसंचटितेव नौः पयोधेः ॥२६॥

अन्वयः

कुपार्थिवानां मुकुतविपर्ययतः कुतः अपि तादृक् मतिः अवतरति यया
नृपभ्रीः पयोधेः तटगिरिसंचटिता नौः इव भटिति विघटते ।

व्याख्या

कुपार्थिवानां निम्नचरित्राणां नृपानां मुकुतस्य पुण्यकर्मणो विपर्ययो मुकुतं
तस्मात्पापादित्यर्थः । कुतोऽपि कस्मादपि अथोऽविधयात् तादृक् तादृशी विधिना
मतिर्बुद्धिरवतरति संजायते यया बुर्बुद्ध्या नृपभ्री राजलक्ष्मीः पयोधेः समुद्रस्य तटे
तीरे गिरिः पर्वतस्तेन संचटिता संचट्टमासाविता नौरिव नौकेव भटिति द्रान्
विघटते विपन्ना भवति समुद्रे मज्जति इति भावः । उपमालङ्कारः ।

भाषा

दुश्चरित्र राजाओं के पाप से उनमें न जाने कहीं से ऐसी वृद्धि अर्थात् बुद्धि आ जाती है जिससे राजलक्ष्मी, समुद्र के किनारे के पर्वतों से टकराई हुई नाव के समान शीघ्र नष्ट हो जाती है ।

**प्रथमिदमिह शङ्खदेवतानां दृढमधुनापि कलौ निरङ्कुशेऽपि ।
अभिनयपथवर्तिनं यदेताः प्रबलमपि प्रघनेषु वञ्चयन्ति ॥३०॥**

अन्वयः

इह निरङ्कुशे अपि कलौ शङ्खदेवतानाम् इदं दृढं प्रतं यत् एताः अधुना अपि अभिनयपथवर्तिनं प्रबलम् अपि प्रघनेषु वञ्चयन्ति ।

व्याख्या

इहाऽस्मिन् जगति निरङ्कुशेऽपि निष्प्रतिबन्धेऽपि कलौ कलियुगे शस्त्राध्यामा-
युधानां देवतास्तदधिष्ठातृदेवतास्तेषामधुनाऽपि साम्प्रतमपीबनेत् इदं निश्चितं
अतं नियमो यद्यस्मात्कारणादेताः शस्त्राधिष्ठातृदेवता अभिनयस्थोद्धृत्यस्य पन्था
मार्गोऽभिनयपथस्तस्मिन् वर्तत इत्यस्मिन्पथवर्ती स कुषार्णवमिनिं प्रबलमपि
प्रकुण्डलवन्तं शूरमपि प्रघनेषु युद्धेषु 'युद्धमायोजनं जगत् प्रवर्तं प्रविचारयन्'
इत्यमरः । वञ्चयन्ति नाऽनुगृह्णन्ति तत्समीहितं नोपनयन्ति । काव्य
लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

इस जगत् में इस निरङ्कुश कलियुग में भी, शस्त्रों की अधिष्ठातृ देवताओं का सम्प्रति भी यह निश्चित नियम है कि वे अनीतिमार्गाखंड बलवान् से बलवान् को भी युद्धों में धोखा देती हैं । अर्थात् उनका साथ नहीं देती ।

**इति हृषितधियः श्रिया प्रयान्त्या रमसवशादविचिन्त्य दग्धभूपाः ।
बलमरबहुमानतः पतङ्ग-व्रतमुपयान्ति परप्रतापदीपे ॥३१॥**

अन्वयः

इति प्रयान्त्या श्रिया मुषितधियः दग्धभूपाः रमसवशात् अविचिन्त्य बलमरबहुमानतः परप्रतापदीपे पतङ्गव्रतम् उपयान्ति ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तावधगमित्वाद्धेतोः प्रयान्त्या नृपमेकं परित्यज्याऽन्यत्र गच्छन्त्या धिया राजलक्ष्म्या मुविताऽपहृता धीः सवसद्विवेकिनी बुद्धिर्येषां तेऽपहृतसम्मतयो बन्धनूपा दुष्टराजानो रभसवशादविमृश्यकारित्वादिभिचिन्त्याऽज्ञात्वेन बलस्य सैव्यस्य भरोऽतिशयस्तस्य बहुमानोऽतिवर्षस्तस्मात् स्वसैव्याभिषयातिवर्षतः परेषां शत्रूणां प्रतापस्तेज एव दीपस्तस्मिन् पतङ्गानां शलभकीटानां व्रतं गतिं शलभत्वमित्यर्थः । उपक्रामन्ति प्राप्नुवन्ति । शलभवत्परप्रतापधीपक्षिणायां भस्मसाङ्गुवन्तीति भावः । पतङ्गानां व्रतमिव व्रतं प्राप्नुवन्तीत्यर्थपरामर्शात् पदार्थनिवर्तनालङ्कारः ।

भाषा

अनीतिमार्ग पर आरूढ होने से, उन राजाओं को छोड़ कर अन्यत्र जाने वाली राजलक्ष्मी के द्वारा अपहृत सुबुद्धि वाले दुष्ट राजा लोग, बिना बिचारे शीघ्रता से कार्य करने के कारण, बड़ी पलटन होने के अधिक गर्व से अनजान में ही शत्रु के प्रताप रूपी दीपक में फतिङ्गों के समान जलकर भस्म हो जाते हैं ।

सकलमपि विदन्ति हन्तशून्यं क्षितिपतयः प्रतिहारचारणाभिः ।
क्षणमपि परलोकचिन्तनाय प्रकृतिजडा यदमी न संरमन्ते ॥३२॥

अन्वयः

क्षितिपतयः प्रतिहारचारणाभिः सकलम् अपि शून्यं विदन्ति हन्त ।
यत् प्रकृतिजडाः अमी परलोकचिन्तनाय क्षणम् अपि न संरमन्ते ।

व्याख्या

क्षितिपतयो राजानः प्रतिहारद्वारपालैर्चारणाः सर्वजनप्रवेशनिषेधकरणानि तैर्द्वारपालकृतसकललोकापसारणैः सकलमपि सम्पूर्णमपि अगतं शून्यं स्व बिहत्यान्यनियन्तुरहितं विवन्ति जानन्ति हन्तेति खेदे अथवा सर्वशून्यमिति बौद्धमतमवलम्बते । यद्यस्मात्कारणात् प्रकृत्या स्वभावेन जडा भूर्त्ता अमी नृपाः परलोकस्य मर्त्यलोकं बिहायाऽन्यलोकस्येहकृतकर्मफलभोगाभ्यभूतस्य जन्मान्तरस्य वा चिन्तनमस्ति त्वविचारस्तस्मै परलोकचिन्तनाय क्षणमपि स्वल्पकालमपि न संरमन्ते न चेष्टां विवधति । बौद्धा अपि पुनर्जन्म नोररीकुर्वन्ति । पूर्ववाक्या-

ब्रह्मपरवाक्यार्थस्य हेतुत्वप्रदर्शनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अथवा पूर्वोत्तर
वाक्यार्थयोः परस्परं व्याप्ताज्जुमानालङ्कारः ।

भाषा

दुःख की बात है कि ये दुष्ट राजा लोग द्वारपालों के रोकने से भीतर किसी
का प्रवेश न होने के कारण भीतर एकान्त होने से सम्पूर्ण जगत् को शून्य
अर्थात् अपने को छोड़ कर दूसरा कोई भी इस जगत् का नियन्ता नहीं है—ऐसा
समझने लगते हैं । क्योंकि ये स्वाभाविक मूर्ख राजागण इस लोक को छोड़
कर परलोक में जाने पर उनकी क्या दशा होगी इसका क्षण भर भी विचार
नहीं करते । अथवा 'सर्वं शून्य' मानकर बीढ़ हो जाते हैं इसीलिये पुनर्जन्म
नहीं मानते ।

विदधति कुधियोऽत्र देवबुद्धिं स्फटिकशिलाघटनासु बर्तुलासु ।
इति मनसि निधाय दग्धभूपास्त्रिनयनलिङ्गमपि स्पृशन्ति मिथ्या ॥३३॥

अन्वयः

दग्धभूपाः, अत्र कुधियः बर्तुलासु स्फटिकशिलाघटनासु देवबुद्धिं
विदधति इति मनसि निधाय त्रिनयनलिङ्गम् अपि मिथ्या स्पृशन्ति ।

व्याख्या

दग्धभूपा दुष्टनृपा, अत्राऽस्मिन् संसारे कुधियो निमित्तबुद्धयो मूर्खा इत्यर्थः ।
बर्तुलासु बर्तुलाकारासु स्फटिकस्य शिलाः पाषाणास्ताभिर्घटना मिमंषिं यासां
तास्तासु स्फटिकनिमित्तशङ्करलिङ्गमूर्तिषु देवबुद्धिं देवत्वज्ञानं तदास्था वा
विदधति कुर्वन्ति । जगति मूर्खा एव स्फटिकनिमित्तदेवमूर्तिषु देवबुद्धिं धार-
यन्तीति भावः । इतीत्थं मनसि हृदये निधाय निश्चित्य त्रीणि नयनानि यस्य
स त्रिनयनस्त्रिनेत्रः शिवस्तस्य लिङ्गं लिङ्गक्या मूर्तिं मिथ्या मिथ्यात्वकल्पेण
स्पृशन्ति स्पर्शं कुर्वन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः ।

भाषा

इस संसार में, मूर्ख लोग, स्फटिक की गोल शङ्कर की लिङ्ग मूर्तियों
पर देवत्व बुद्धि रखते हैं, ऐसा मन में निश्चय कर, दुष्ट राजा लोग शिव के
ज्योतिर्लिङ्ग को भी मिथ्या समझते हैं ।

अविरततरुणीसहस्रमध्य-स्थितिविगलत्पुरुषव्रता इवैते ।
प्रतिपदमतिकारताः क्षितीशाः परिकलयन्ति भयं समन्ततोऽपि ॥३४॥

अन्वयः

एते क्षितीशाः अविरततरुणीसहस्रमध्यस्थितिविगलत्पुरुषव्रताः इव
प्रतिपदम् अतिकारताः (सन्तः) समन्ततः अपि भयं परिकलयन्ति ।

व्याख्या

एते इमे दुष्टाः क्षितीशा राजानोऽविरतं सन्ततं तद्वशीनां युवतीनां सहस्रं
तस्य मध्ये वा स्थितिनिवासस्तथा विगलत्परिपतत्पुरुषाणां नराणां व्रतं ध्वं-
षीकृतमित्यर्थः । येषां ते निरन्तरयुवतीसहस्रमध्यस्थित्या नश्यत्पौरुषा इव
प्रतिपदं प्रतिक्षणमलिकातरा अत्यन्तसंभीतास्सन्तः समन्ततोऽपि परितोऽपि भयं
भीतिं परिकलयन्ति भरिपश्यन्ति विचारयन्तीत्यर्थः । अत्र तद्वशीमध्यस्थितेर्नष्ट-
पुरुषव्रते हेतुत्वेन संज्ञावनादुद्देशात्प्रकटारः ।

भाषा

सदैव हजारो युवतियो के बीच में रहने से मानो जिनका पुरुषत्व ही नष्ट
हो गया है, ऐसे ये दुष्ट राजा लोग, पद पद पर अत्यन्त कायर होकर, चारो
ओर भय ही देखते हैं । अर्थात् उनको चारो ओर से भय की ही प्रतीति होती है ।

अभिसरणपरा सदा वराकी समरमहाज्वसु रक्तपङ्क्तिषु ।
हृदि धरणिभुजामियं नृपश्रीनिहितपदैव कलङ्कमातनोति ॥३५॥

अन्वयः

रक्तपङ्क्तिषु समरमहाज्वसु सदा अभिसरणपरा इयं वराकी नृपश्रीः
धरणिभुजां हृदि निहितपदा एव कलङ्कम् आतनोति ।

व्याख्या

रक्तेन वधिरेण पङ्क्तिः कर्दमयुक्तास्तेषु समरा युद्धस्थलान्येव महाध्वानो
विषममार्गास्तेषु सदा निरन्तरमभिसरणं यानं तस्मिन्पराऽऽसक्ता अभिसारिका वा
रक्तपङ्क्तिमुद्देशु सदा बिहरमानेत्यर्थः । इयमेवा वराकी असन्तुष्टा कुराधारिणी
वा नृपश्री राजलक्ष्मी धरणिभुजां महीभुजां बुद्धानां राज्ञामित्यर्थः । हृदि

मनसि निहितं स्थापितं चरणं यथा स निश्चितपर्यंतं राज्ञां मनसि तस्या विचार-
मात्रेणैवेति भावः । कलङ्कं पञ्चविधं 'कलङ्काङ्कुरी लाण्छनञ्च विद्धं लयम्
च लक्षणम्' इत्यमरः । पक्षे चरित्रे लाण्छनमातनोति विस्तारयति । यथा
कस्याश्चिच्चक्षुर्लघूत्तरितपदायाः स्त्रियः पावस्य संयोगेन तस्त्वानं मलिनं भवति
तथैव राजलक्ष्म्याः मनसि विचारमात्रेणैव दुष्टानां राज्ञां हृदयं कलुषितं भवति
किं पुनस्तस्मात्प्रवृत्तिः भावः । अथवा शौर्यमात्राया राजलक्ष्म्या स्त्रैरनु-
मनसि तस्याः संश्रान्तिविचारमात्रेणैव तेषां हृदयं कलङ्कितं भवतीति भावः ।
अथवा दुराचारिणीसम्बन्धाभावा अपि दुर्घातो भवतीति भावः ।

भाषा

खून के कीचड़ से भरे संग्राम रूपी विषम मार्गों पर घूमने में आसक्त,
असन्तुष्ट राजलक्ष्मी या अभिसारिका रूपी दुराचारिणी राजलक्ष्मी दुष्ट राजाओं
के हृदय में पैर रखते ही उसको कलङ्कित कर देती है । अर्थात् शौर्यमात्र से
प्राप्त हो सकने वाली राजलक्ष्मी, स्त्रैण राजाओं के उसको प्राप्त करने की
हार्दिक इच्छा ही से उनके हृदयों को कलुषित कर देती है । अथवा दुराचारिणी
अभिसारिका रूपी राजलक्ष्मी के विचार से ही दुष्ट राजा कलङ्कित हो जाते हैं ।

गुणिनमगुणिनं वितर्कयन्ती स्वजनमभिप्रमनात्तमाप्तवर्गम् ।
वितरति मतिविप्लवं नृपाणामियदुपसर्पश्चमात्रकेख लक्ष्मीः ॥३६॥

अन्वयः

इयं लक्ष्मीः उपसर्पणमात्रकेण गुणिनम् अगुणिनं स्वजनम् अभिप्रम्
आप्तवर्गम् अन्यात् वितर्कयन्ती (सती) नृपाणां मतिविप्लवं वितरति ।

व्याख्या

इयमेवा लक्ष्मी राज्यधी उपसर्पणमेव सतीवगमनमेवेत्युपसर्पणमात्रमुप-
सर्पणमात्रकेणोपसर्पणमात्रके तेन सामीप्यप्राप्त्यैव बुद्धिर्न गुणवत्तं पुरुषमगुणिनं
गुणशून्यं स्वजनमात्मीयजनं मित्रमित्यर्थः । अभिप्रं शत्रुमाप्तवर्गमाप्तानां
विधवासपात्राणां वर्गं समूहमनाप्तं सन्नेहस्थानं वितर्कयन्तीविचिन्तयन्ती (प्रयोज-
कार्थं निष् ।) नृपाणां राज्ञां मतिविप्लवं बुद्धिविघ्नं वितरति प्रवृत्तति ।
राजलक्ष्मीसंलग्नादेव नृपाणां मतिविघ्नो भवतीति भावः ।

भाषा

यह राजकुम्भी पास में आते ही राजाओं में गुणी को गुणरहित, मित्र को शत्रु और विश्वासपात्रों को अविश्वासपात्र समझने का भाव उत्पन्न कर उनकी बुद्धि में भ्रम उत्पन्न कर देती है।

**विधिलिखितमिदं कुटुम्बमध्ये नृपतिपदं समुपैति कश्चिदेव ।
इति हृदि न विचारयन्ति भूपाः कुलमपि निर्दलयन्ति राज्यलुब्धाः ३७**

अन्वयः

भूपाः, इदं विधिलिखितं (यत्) कुटुम्बमध्ये कश्चित् एव नृपतिपदं समुपैति, इति हृदि न विचारयन्ति (किन्तु) राज्यलुब्धाः (सन्तः) कुलम् अपि निर्दलयन्ति ।

व्याख्या

भूपा राजान्, इदं वक्ष्यमाणं वस्तु विधिना ब्रह्मणा लिखितं लेखद्वारा संधटितं, यतो लिखितमेव निश्चितं भवति न तु भाषितम् । यत् कुटुम्बमध्ये कश्चिदेव भ्रातृशाली जनो नृणां पतिर्नृपतिः स्वामी तस्य एव स्थानं राज्यपदवीं समुपैति संप्राप्नोतीति विषयं हृदि मानसे न विचारयन्ति न परिक्षीलयन्ति किन्तु राज्ये राजपदे लुब्धा लोलुपास्तन्तः कुलमपि स्ववंशमपि निर्दलयन्ति विनाशयन्ति । स्वाभोग्यतया स्वकीर्तिमन्तमपि वंशमपकीर्त्या कलङ्कयन्तीति भावः ।

भाषा

राजा लोग यह नहीं विचार करते कि यह ब्रह्मा का लेख है कि कुल में (सब नहीं, किन्तु) कोई ही राजपद को प्राप्त करने योग्य होता है। किन्तु राज्य के लोभी बनकर ये राजा लोग अपने कुल को भी कलङ्कित कर डालते हैं।

**अनुचितममुना किमग्नजस्य व्यवसितमुभतचेतसा यदस्मिन् ।
अपकरणधिया चकार सन्धिं कुलरिपुणा सह चोत्तराजिगेन ॥३८॥**

अन्वयः

उभतचेतसा अमुना अग्नजस्य अनुचितं किं व्यवसितं यत् (सः) अस्मिन् अपकरणधिया कुलरिपुणा चोत्तराजिगेन सह सन्धिं चकार ।

व्याख्या

उन्नतं सन्नुवारं चेतस्वितं 'चित्तन्तु चेतो हृदयं त्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । यस्य स उन्नतचेतास्तेनाऽमुना विक्रमाङ्कदेवेनाऽप्रवस्य राज्ञे-
भ्रातुः सोमदेवस्य किमनुचितं प्रतिकूलं व्यवसितं कृतं यच्चस्मात्कारणादस्मि-
न्विक्रमाङ्कदेवेऽपकरणस्याऽपकारस्य बीर्बुद्धिस्तया कुलरिपुणा वंशपरम्परागत-
शत्रुणा चोलराजिगेन वैज्जिचोलदेशाधिपतिराजेन्द्रेण सह साकं सन्धिं गुप्त-
मैत्रीं चकार सम्पादितवान् ।

भाषा

उदारचित्त विक्रमाङ्क देव ने अपने बड़े भाई सोमदेव का क्या बिगाड़ा था जो इसने, विक्रमाङ्क देव का अपकार करने की इच्छा से चालुक्य वंश के शत्रु वैज्जिचोलदेशाधिपति राजेन्द्र से सन्धि कर ली ।

**अथ नृपतनये कृतप्रयागे गलितनयस्य वधाय राजिगस्य ।
त्वरिततरमुपागतोऽस्य पृष्ठे सह सकलेन बलेन सोमदेवः ॥३६॥**

अन्वयः

अथ नृपतनये गलितनयस्य राजिगस्य वधाय कृतप्रयागे (सति)
सोमदेवः सकलेन बलेन सह अस्य पृष्ठे त्वरिततरम् उपागतः ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं नृपयाऽऽह्वयमल्लदेवस्य तनये पुत्रे विक्रमाङ्कदेवे गलित औचित्य-
मार्गात्त्वरिभ्रष्टो नवो नीतिमार्गो यस्य स तस्य राजिगस्य वैज्जि-राजेन्द्रस्य
वधाय नाशाय कृतं विहितं प्रयागं प्रस्थानं येन स तस्मिन्, प्रस्थिते सति सोमदेवो
व्येष्टभ्राता सकलेन सम्पूर्णं बलेन सैन्येन 'अनीकिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीक-
मस्त्रियाम्' इत्यमरः । सह साकमस्य विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठे पृष्ठभागे त्वरिततरं
द्रुततरमुपागतस्संप्राप्तः ।

भाषा

बाद में, राजपुत्र विक्रमाङ्क देव के, अनुचितनीति मार्ग पर आरुढ़ वैज्जि-
राजेन्द्र का वध करने के लिये रवाने होने पर, सोमदेव अपनी सब पलटनों के
साथ इसके पीछे जल्दी से आ गया ।

अथ चक्षुःभिः पक्षैः सोमदेवहस्तिनो वर्णयति कविः—

अनुसरदसितातपत्रमैत्रीं मधुकरमण्डलमाससाद येषाम् ।

अतिविपुलकपोलदानपङ्क—प्रभवसरोरुहिणीदलानुकारम् ॥४०॥

अन्वयः

असितातपत्रमैत्रीम् अनुसरत् मधुकरमण्डलं येषाम् अतिविपुलकपोल-
दानपङ्कप्रभवसरोरुहिणीदलानुकारम् आससाद ।

व्याख्या

असितस्य कृष्णवर्णस्याऽऽतपत्रस्य छत्रस्य मैत्रीं सादृश्यं तामनुसरत्संचारयन्म-
धुकराणां भ्रमराणां मण्डलं समूहो, येषां सोमदेव गजानामतिविपुलेष्वत्यन्त-
प्रशस्तेषु कपोलेषु मण्डस्थलेषु दानं मद एव पङ्कः कर्ममः स एव प्रभव उत्पत्तिस्थानं
यासां तासां सरोरुहिणीनां कमलिनीनां दलानां पत्राणां 'पत्रं पलाशं छवनं
दलं पर्णं छवः पुमान्' इत्यमरः । अनुकारं साम्यमाससाद भेजेऽनुप्राप्येत्यर्थः ।

भाषा

काले रग के छत्र के समान कृष्णवर्ण भीरो के समूह, सोमदेव के हाथियों
के अति विशाल मण्डस्थलो पर के मद रूपी कीचड़ में उत्पन्न नीले रग की
कमलिनी के पत्तों की समानता प्राप्त कर रहे थे । अर्थात् नील कमलिनी
के पत्तों के ऐसे शोभित होते थे ।

अगणितसृष्टिभिः प्रधावितैर्यैः कुलगिरयः परिघट्टितास्तटेषु ।

मुमुचुरिव मुखैरजस्रमस्रं विगलितधातुतरङ्गिणीमिषेण ॥४१॥

अन्वयः

अगणितसृष्टिभिः प्रधावितैः यैः तटेषु परिघट्टिताः कुलगिरयः मुखैः
विगलितधातुतरङ्गिणीमिषेण अजस्रम् अस्रं मुमुचुः इव ।

व्याख्या

अगणिता उषेक्षिताः सृणयोऽङ्ककुशा यस्ते तैरङ्ककुशानिक्षेपाऽनिबन्धितैः
प्रधावितैस्तीक्ष्णवेगेन संघर्षक्षुर्येणैस्तटेषु प्रान्तभाषेभु परिघट्टिताः संघट्टं प्राप्तिताः
कुलगिरयः कुलपर्वताः 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमानक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च

‘चारियावश्च सप्तर्षे कुलपर्वताः’ । मुर्खैर्धर्मभार्गवविगलिता ज्ञवन्ती धातुतरङ्गिणी
गैरिकाविधातुनवी तस्या भिवेण व्याजेनाऽज्ज्वलं निरन्तरम्बलं बधिरं ‘बधिरैः-
सुक्लोहिताक्षरक्तवतजशोणितम्’ इत्यमरः । मुमुक्षुरिव संतत्यक्षुरिव बबन्-
रिवेत्यर्थः । गजसंघट्टनात्ताडिताः कुलपर्वता उपरिष्ठात्पतन्गैरिकाविरक्त-
धातुबद्धीमिवेण मुर्खैरलं निरन्तरं बबन्रिवेति भावः । जघ्रोत्प्रेक्षात्कङ्कुरः ।

भाषा

जङ्गुश की परवाह न कर, बेग से दौड़ने वाले इन हाथियों से, तट भाग में
टक्कर खाए हुए, अत एव चुटीले महेन्द्रादि कुलपर्वत, ऊपर से बहने वाली
लाल रंग की गेरु आदि धातुओं की नदी के बहाने से मानों मुर्खों से लगातार
खून की कय कर रहे थे ।

निजदशनयुगैकबद्धवासां श्रियमिव कर्तुमुपोढकौतुका ये ।

स्मरणशरणपङ्कजानि चक्रुः सततममर्षपुरःसराः सरांसि ॥४२॥

अन्वयः

श्रियं निजदशनयुगैकबद्धवासां कर्तुम् इव उपोढकौतुकाः अमर्षपुरस्सराः
ये सरांसि सततं स्मरणशरणपङ्कजानि चक्रुः ।

व्याख्या

भियं लक्ष्मीं निजं स्वीयं यद्दशनयोर्दन्तयोर्युगं युगलमेवंकं केवलं तस्मिन्
बद्धो बृढतया कृतो वासः संस्थितिर्यया सा तां कर्तुमिव विधातुमिबोपोढं संजातं
कौतुकं कुतूहलं येषां ते ‘कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्’ इत्यमरः ।
अमर्षः क्रोधः पुरस्सरो मुख्यो येषां ते ये सोमवेदनूपस्य गजाः सरांसि तडामान्
सततं निरन्तरं स्मरणं स्मृतिरेव शरणं रक्षास्थानं येषां तानि स्मृतिशरणानि
स्मृतिगोचराणि न तु लोके प्रत्यक्षविषयाणि पङ्कजानि कमलानि येषु तानि
स्मृतिगोचरकमलानि पद्मरहितानीत्यर्थः । चक्रुर्विबधुः । हस्तिनां दन्तेषु
भियः स्थानं प्रसिद्धम् । तदुत्पत्तिमुत्प्रेजते कथिः । यस्सरोवरगतलक्ष्मी-निवास-
स्थानकमलसमूहविनाशेन स्वदन्तेषु स्थिरं लक्ष्मीनिवासस्थानं ते चक्रुरिति भावः ।

भाषा

मानों लक्ष्मी को केवल अपने दोनों दातों की ही निवासिनी बनाने के ध्येय से
अत्यन्त उत्सुक तथा क्रोध से भरे सोमदेव के हाथियों ने तलवारों को स्मृतिमात्र

में जाने योग्य कमल वाले बनादिया अर्थात् लक्ष्मी के निवास स्थान कमलों को नष्ट कर दिया जिससे उनके दातों में ही लक्ष्मी वास करे ।

**अवशमधुरविस्फुरद्वज्वनीनां व्यधुरलपकारधियेव षट्पदानाम् ।
मदसलिलमुदारसौरभं ये विटपिविधूननपातिभिः प्रसूनैः ॥४३॥**

अन्वयः

ये अवशमधुरविस्फुरद्वज्वनीनां षट्पदानाम् उपकारधिया इव विटपि-
विधूननपातिभिः प्रसूनैः मदसलिलम् उदारसौरभं व्यधुः ।

व्याख्या

ये सोमदेवगजाः अवधयोः कर्णयोर्मधुरः सुश्राव्यः कोमल इत्यर्थः । विस्फुर-
द्विलसद् ज्वनिः शब्दो येषां ते तेषां अवधमधुरविलसच्छब्दानां षट्पदानां
भ्रमराणां 'षट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरः । उपकारधिया हितसम्पादनबुद्धयेव
विटपिनां वृक्षाणां विधूननेनाऽऽन्दोलनेन पातिभिरधःपतनशीलैः प्रसूनैः पुष्पैर्मद-
सलिलं मयजलमुदारोऽधिकः सौरभः सुगन्धो यस्मिस्तद्वधुः संवक् । कर्णमधुर-
शब्देनोपकृता गजाः स्वमदं पुष्परसेनाऽधिकं सुस्वादु विधाय भ्रमरान् प्रत्युप-
कुर्वन्ति स्मेति कविश्लेषकते । गज-भ्रमरयोः परस्परमादानप्रदानाभ्यां
परिवृत्तिर्नामालङ्कारः ।

भाषा

इन सोमदेव के हाथियो ने कान में आनन्द देने वाली गुजार करने वाले
भीरों पर मानो उपकार करने की बुद्धि से वृक्षों को शकसोरने से गिरे हुए
फूलों से अपने मद जल को अधिक सुगन्धित बना दिया । अर्थात् भ्रमरो के
शब्द द्वारा आनन्द देने से उपकृत होकर उनके लिये अपने मद जल को फूलों
से अधिक सुगन्धित बनाकर उनका प्रत्युपकार किया ।

**निजतनुभरगौरवाद्गलन्तीं क्षितिमिव ये दधति स्म शैलतुङ्गाः ।
मदमुकुलितलोचनाश्चलन्तः किमपि करैः सखिलासमुज्जमग्निः ॥४४॥**

अन्वयः

शैलतुङ्गाः मदमुकुलितलोचनाः सखिलासं चलन्तः ये उज्जमग्निः करैः
निजतनुभरगौरवात् गलन्तीं क्षितिं किमपि दधति स्म इव ।

व्याख्या

शैलवत्पर्वतवत्सुक्ता उन्नता पर्वतवद्विशालोच्चशरीरा मयेन दानेन मुकुलितानि निमीलितानि लोचनानि नयनानि येषां ते सबिलासं सलीलं चलन्तो मन्दबिम्बेयं कुर्वन्तो ये सोमदेवगजा उन्नमन्निरुद्धं क्रियमाणैः करैः शुष्कादण्डैर्निजाः स्वकीयास्तनवो देहास्तेषां भरस्य भारस्य गौरवात् स्थूलत्वेन वृक्षबाहुल्यलम्बीयवो विशन्तीं क्षितिं भूमिं किमपि किञ्चिदपि दधति स्मेवोपरि गृह्णन्ति स्मेव ।

भाषा

पर्वत के ऐसे ऊँचे, मद से अशुक्ली आलवाले व मस्ती से झूम झूम कर धीरे धीरे चलने वाले सोमदेव के हंसी, अपने शरीर के बोझ से नीचे बैठने वाली पृथ्वी को मानो अपनी सूँड ऊपर उठा कर कुछ उभार रहे थे ।

रणजलधिविलोडनप्रचण्डा गिरय इव द्विरदेशरास्तदीयाः ।
दधुरतिमहतीमतीतसंख्याः श्रियमधिरोहितयोधमण्डलास्ते ॥४५॥

अन्वयः

अतीतसंख्याः अधिरोहितयोधमण्डलाः रणजलधिविलोडनप्रचण्डाः गिरयः इव ते तदीयाः द्विरदेशराः अतिमहतीं श्रियं दधुः ।

व्याख्या

अतीतसंख्याः संख्यामतिक्रम्य वर्तन्त इत्यतीतसंख्या गणनारहिता अधिरोहितानि स्वपृष्ठोपरि स्थापितानि योधानां सुभटानां मण्डलानि समूहा येस्ते रणौ युद्धमेव जलधिसमुद्रस्तस्य विलोडनेऽवगाहने मग्न्यने प्रचण्डा निष्पाता गिरय इव पर्वता इव विशाला इत्यर्थः । ते प्रसिद्धास्तस्य सोमदेवस्येने इति तदीया द्विरदेशरा गजेन्द्रा 'बन्ती बन्ताबलो हस्ती द्विरबोऽनेकयो द्विपः' इत्यमरः । अतिमहतीमत्यधिकां श्रियं शोभां दधुः धारयामासुः । गिरिपक्षेऽनंतस्याका योधमण्डलमुक्ता, जलधौ रण इव तद्विलोडने मन्दराचलवत्प्रचण्डा गिरय इवेति शिक् ।

भाषा

असंख्य, योधाओं को अपनी पीठ पर धारण करने वाले वृक्ष में अपने शिखरों भर रखने वाले, रणरूपी समुद्र को मग्न करने में प्रवीण, पक्ष में समुद्र और

मन्दराचल के समान मन्थन करने वाले पर्वतो के समान सोमदेव के गजेन्द्र
अस्थन्त शोभा को प्राप्त हो रहे थे ।

इति सम्बन्धकुलकम्—कुलकमित्यर्थः ।

अथ सोमदेवसेनाभ्याम्पञ्चमिः स्लोकेर्धर्षयति कविः—

कुलिशकठिनलोहबन्धयोगाभिजगृहकुट्टिमवद्विलङ्घयते स्म ।
विशिखशकलकण्टकावतीर्णा रणसुरली सुरमण्डलैर्यदीयैः ॥४६॥

अन्वयः

यदीयैः सुरमण्डलैः कुलिशकठिनलोहबन्धयोगात् विशिखशकलकण्ट-
कावतीर्णा रणसुरली निजगृहकुट्टिमवत् विलङ्घयते स्म ।

व्याख्या

येषामश्वानामिमे इति यदीयास्तैः सुरमण्डलैः शकसमूहैः 'शकं क्लीबे सुरः
पुमान्' इत्यमरः । कुलिशवद्वल्ग्वत्कठिनानां कठोराणां लोहबन्धानां सुरेषु
कीलितलोहानां "नाल" इति भाषायां प्रसिद्धानां, योगात्सम्बन्धाद्विशिखानां
बाणानां शकलानि खण्डान्येव कण्टकास्तरवकीर्णा व्याप्ता रणसुरली युद्धभूमि-
निजानि स्वकीयानि गृहाणि गेहाः 'गृहं गेहोदवसितम्' इत्यमरः । तेषां
कुट्टिमा निबद्धा भूस्तद्वत् 'कुट्टिमोऽज्जनी निबद्धा भूः' इत्यमरः । विलङ्घयते
स्माऽतिङ्गम्यते स्म ।

भाषा

जिन घोड़ों के खुरों से, वज्र के समान कड़ी नाल बधी होने के कारण,
बाणों के टुकड़े रूपी काटों से आच्छादित युद्धभूमी, घुड़साल की फरशबन्दी के
समान लांघी जाती थी अर्थात् घोड़े, खुरों में कड़ी नाल जड़ी होने के कारण
आराम से घुड़साल की पक्की सतह पर चलन के समान बाणों के टुकड़े रूपी
काटों से आच्छादित रणभूमि पर भी आराम से चलते थे ।

अथ जनपदुल्लासविप्रपञ्च-प्रचुरसमीरबापुञ्जमध्यवर्ती ।

स्वरितगमनलङ्घितोऽपि येषां मरुदविभाष्यतया न लज्जते स्म ॥४७॥

अन्वयः

व्यजनचटुलबालविप्रपञ्चप्रचुरसमीरणपुञ्जमध्यवर्ती मरुत् येषां त्वरित-
गमनलङ्घितः अपि अविभाव्यतया न लज्जते स्म ।

व्याख्या

व्यजनानि तालवृन्तानीव चटुलाश्चपला बालधयः पुञ्जकेशपुञ्जाः
'पुञ्जोऽस्त्री लूमलांगूले बालहस्तश्च बालविः' इत्यमरः । तेषां प्रपञ्चा
विस्तारास्तेभ्यः प्रचुरा बहुलाः समीरणा वायवस्तेषां पुञ्जस्य समूहस्य मध्ये
वर्तत इति व्यजनचटुलबालविप्रपञ्चप्रचुर-समीरणपुञ्जमध्यवर्ती मरुत्वायुषेया-
मवधानां त्वरितगमनेन क्षीप्रगतिविशेषेण लङ्घितोऽप्यतिक्रान्तोऽप्यविभाव्य-
तयाऽलक्ष्यतया न लज्जते स्म न त्रपते स्म । मरुद्गतिस्तु प्रसिद्धं ।
परमवधानां गतिस्तस्मादधिकेति लज्जास्थानम् । किन्तु मरुतो व्यजनचटुल-
बालविप्रपञ्चप्रचुरसमीरणपुञ्जवर्तित्वादविभाव्यतया को मां पश्यतीति भावेन
लज्जा न संजातेति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

ताड के पंखों के समान चचल पूँछों के हिलने से उत्पन्न अधिक हवाओं के
समूह के मध्य में विद्यमान पवन, घोड़ों से तीव्रगति में पराजित होने पर भी
अदृश्य होने से लज्जित न हुआ । अर्थात् घोड़ों से गति में हरा दिये जाने पर
भी अन्य वायुओं के मध्य में रहने से मुझे कौन पहचान सकेगा इस भावना से
मरुत् लज्जित न हुआ ।

प्रतिफलननिभात्सहस्रभासा मणिमयपद्मयनप्रतिष्ठितेन ।

निजरथवहनाथेमथिता ये स्वयमधिरुह्य परीक्षिता इवासन् ॥४८॥

अन्वयः

ये प्रतिफलननिभात् मणिमयपद्मयनप्रतिष्ठितेन सहस्रभासा निजवाह-
नार्थम् अथिताः (सन्तः) स्वयम् अधिरुह्य परीक्षिताः इव आसन् ।

व्याख्या

येऽववाः प्रतिफलनस्य प्रतिबिम्बस्य निभात् व्याजात् 'निर्भं व्याजसदृशयोः'
इति कोशः । मणीनां चिकार इति मणिमयं तावुं पद्मयनं पर्यायं (काठीति

भाषायाम्) तस्मिन् प्रतिष्ठितेन समुपबिष्टेन मणिमयपल्लवनप्रतिबिम्बितेनेत्यर्थः ।
 स्रुत्वा भासो मयूकस्य यस्य तेन सहजभानुना सूर्येण तेषामश्वानां सर्वश्रेष्ठत्वा-
 भिजवहनार्थं स्वबाहनकल्पनार्थमर्थावता अपेक्षिताः सन्तः स्वयं साक्षात्स्वयमेव
 तानविचक्षाऽऽबोधपरि समुपविश्य परीक्षितास्तीव्रतमा गतिरस्ति न वेति
 निरीक्षिता इवाऽऽसन् । सूर्याश्वतोऽपि तेषामश्वानां श्रेष्ठत्वमिति भावः ।
 सात्त्विकचोत्प्रेक्षाशुभारः ।

भाषा

इन घोडों की रत्न जड़ित काठियों पर सूर्य के प्रतिबिम्ब पड़ने के मिथ से
 (अपने घोडों से अच्छे समझ) सूर्य द्वारा अपना वाहन बनाने के लिये मांगे हुए
 इन घोडों पर मानो स्वयं सूर्य ने सवारी कर उनकी परीक्षा की हो ।

जवसमुचितधावनानुरूपा किमिति कृता पृथुला न नाथ पृथ्वी ।
 नमसि खुरपुटैरिति स्फुरद्भिर्विधिमिव ये स्म मुहुः प्रतिक्षिपन्ति ४६

अन्वयः

(हे) नाथ ! पृथ्वी जवसमुचितधावनानुरूपा पृथुला किमिति न कृता
 इति नमसि स्फुरद्भिः खुरपुटैः ये विधिं मुहुः प्रतिक्षिपन्ति स्म इव ।

व्याख्या

हे नाथ ! हे स्वामिन् ब्रह्मन् । पृथ्वी मेदिनी जवस्य वेगस्य समुचितं
 योग्यं धावनं तीव्रगमनं तस्याऽनुरूपाऽनुरूपा पृथुला विस्तृता महतीत्यर्थः 'विशङ्कृतं
 पृथुबृहद्विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । किमिति कस्माद्धेतोर्न कृता न विहिता ।
 इति हेतोरीदृशमनौचित्यं मनसि परिज्ञाय नमसि व्योम्नि स्फुरद्भिर्विरितस्ततः
 समुच्छलद्भिः खुरपुटैः शफसंपुटैः येऽश्वानां विधिं ब्रह्मणं मुहुर्मयः प्रतिक्षिपन्ति
 स्मेव समुपालभन्ते स्मेव । खे खुरपुटस्फुरणे ब्रह्मण उपालम्भस्याहार्यसंभावना-
 शुभ्रेषालङ्कारः ।

भाषा

हे ब्रह्मा जी । आपने इस पृथ्वी को वेग के अनुसार दौड़ लगाने योग्य
 विस्तृत क्यों नहीं बनाया । इसीलिए मानो वे घोड़े आकाश में ऊपर दिखाई
 देने वाले अपने खुरपुटों से ब्रह्मा को उलाहना दे रहे थे या ब्रह्मा की लिहाड़ी
 ले रहे थे ।

प्रतिदिशमधिरोहिताश्ववाराः परिचितकाञ्चनचित्रवर्मबन्धाः ।
अगणितकुतपङ्क्तयो ह्यास्ते कमिव न चक्रुरपक्रमं तदीयाः ॥५०॥

अन्वयः

अधिरोहिताश्ववाराः परिचितकाञ्चनचित्रवर्मबन्धाः अगणितकुत-
पङ्क्तयः ते तदीयाः ह्याः प्रतिदिशं कम इव उपक्रमं न चक्रुः ।

व्याख्या

अधिरोहितास्त्वपृष्ठोपरि समुपवेशिता अश्ववाराः साविनः 'अश्वारोहास्तु
साविनः' इत्यमरः । यस्ते परिचितानि गात्रेषु शोभार्यं निर्मितानि काञ्चनस्य
सुवर्मस्य चित्राः विचित्राः वर्मबन्धाः कवचानि येषां तेऽगणिताः संख्यामतिक्रान्ताः
कृता बद्धाः पङ्क्तयः श्रेणयो येषां ते तद्योक्तास्ते प्रसिद्धास्तदीयास्तोमदैव-
सम्बन्धिनो ह्या अश्ववाराः प्रतिदिशं दिशि दिशि कमिवोपक्रमं समुद्योगं न चक्रुः न
विवधुः सर्वमेवोपक्रमं चक्रुरिति भावः । अनेन तेषामश्वानामतिसाहसकर्मकारित्वं
सूचितम् ।

भाषा

घोडसवारों को अपने पीठ पर बैठाए हुए, अपनी शोभा और रक्षा के
लिये सोने के विचित्र कवचों को धारण करने वाले, असंख्य कतारें बनाए हुए
उन प्रसिद्ध सोमदेव के घोड़ों ने प्रत्येक दिशा में कौनसा साहसयुक्त कार्य
नहीं किया ।

इति पञ्चभिः कुलकम् ।

असितविलसितेन तद्गलानामसिलतिकानिवहेन निर्मलेन ।
गगनगिरितटी नवेन्द्रनील-द्रुतिशतनिर्भरधारिणीव रेजे ॥५१॥

अन्वयः

गगनगिरितटी तद्गलानाम् असितविलसितेन निर्मलेन असिलतिका-
निवहेन नवेन्द्रनीलद्रुतिशतनिर्भरधारिणी इव रेजे ।

व्याख्या

गगनमाकाशमेव गिरिः पर्वतस्तस्य तटी प्राम्तभागः (कर्षी) तस्य सीमन्तस्य
बलाभि संख्याभि 'अनीकिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां

सोमदेवसैन्यानां कलितं कुण्डं विलसितं वैधितं स्वरूपं वा यस्य स तेन इवाम-
वर्णेन निर्मलेन विशवेनाश्रयः छाज्जा एव ललितका लतास्तासां निवहेन लघूहेन
हेतुना नवो नवीनो य इन्द्रनीलो मरकतमणिस्तस्य द्वितीयां ब्रवीभूतपवार्यानां
जातानि तेषां निर्झरान् बारिप्रवाहान् 'बारिप्रवाहो निर्झरो हरः' इत्यमरः ।
बारयसीति नवेन्द्रनीलद्रुतिस्तनिर्झरधारिणीव नवीनमरकतमणिब्रवीभूतपवार्य-
स्तप्रवाहधारिणीव रेखे मुमुभे । छाज्जलतानिबहे कृष्णत्वसाम्याविन्द्रनीलद्रव-
स्तनिर्झरत्वस्य सम्भावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

आकाशरूपी पर्वत का प्रान्तभाग, सोमदेव की सेना के कृष्णवर्ण निर्मल
तलवार रूपी लताओं के समूह से मानो नये मरकत मणी (पत्ते) के पानी के
सैकड़ों झरनों को धारण करता हुआ शोभित होता था ।

**क्व नु न विलसति स्म कुन्तमाला कलितशिखण्डिशिखण्डमण्डनश्रीः ।
बिषमविरहिता विपक्षसेना—भटशिरसामिव मण्डलैस्तदीया ॥५२॥**

अन्वयः

कलितशिखण्डिशिखण्डमण्डनश्रीः तदीया कुन्तमाला विपक्षसेना-
भटशिरसां मण्डलैः श्रृणम् अविरहिता इव क्व नु न विलसति स्म ।

व्याख्या

कलिता धारिता शिखण्डिनां मयूराणां शिखण्ड पिच्छमेव मण्डनं भूषणं,
तस्य श्रीः शोभा यया सा तदीया सोमदेवसैन्यसम्बन्धिनी कुन्तमाला प्रासपङ्क्तिः
'प्रासस्तु कुन्तः' इत्यमरः । विपक्षाणां शत्रूणां सेना सैन्यं तासां भटा योद्धार-
स्तेषां शिरांसि मूर्धनिस्तेषां मण्डलैस्तमूहैः क्षणमीषत्कालायाऽविरहितेव युक्तेषु
क्व नु कस्मिन्समराङ्गणप्रवेशे न विलसति स्म न प्रस्फुरति स्म । सर्वत्र
विलसति स्मेति भावः । मयपरिच्छशोभितास्तदीयसेनाकुन्ताः क्षणं शत्रुमस्तक-
धारिण इव सर्वत्र वृश्यन्ते स्मेत्यर्थः ।

भाषा

मोरपक्ष की सजावट से सजाया हुआ सोमदेव के भालों का समूह, थोड़ी
देर के लिये, शत्रु की सेना के योद्धाओं के मस्तक समूहों से युक्त होने के समान,
कहाँ नहीं दिखाई देता था अर्थात् सर्वत्र दिखाई देता था ।

बहुभिरभिहितैः किमबुद्धतैर्वा भयजननं भुवनैकमल्लसैन्यम् ।
रथारसचलितं विलोक्य केषामलभत चेतसि नान्तरं विकल्पः ॥५३॥

अन्वयः

बहुभिः अबुद्धैः अभिहितैः किं वा । भयजननं भुवनैकमल्लसैन्यं
रथारसचलितं विलोक्य केषां चेतसि विकल्पः अन्तरं न अलभत ।

व्याख्या

बहुभिरनेकैरबुद्धैराश्चर्यकारिभिरभिहितैः कश्चित्बर्णनैरित्यर्थः । किं वा
किम्फलं न किमपीत्यर्थः । भयस्य प्राप्तस्य जननमुत्पत्तिर्यस्मात्तत् भयोत्पादकं
भुवने जगत्प्रेकोऽद्वितीयो मल्लो वीरस्तोमदेवस्तस्य सैन्यं बलं रथस्य युद्धस्य
रसेनोत्साहेन चलितं समापतन्तं विलोक्य बुद्ध्वा केषां नृपणां चेतसि हृदये
विकल्पः संशयोऽन्तरमवकाशं 'अन्तरमवकाशावधिपरिचानान्ताद्विभेदावधौ'
इत्यमरः । नालभत न प्राप । राजानोऽपि तदबलं वीर्यं विजये संशय-
युक्ता अभूवन्निति भावः ।

भाषा

बहुत सी आश्चर्य जनक बातें कहने से क्या लाभ ? भयजनक, जगत् के
अद्वितीय वीर सोमदेव की सेना को, युद्ध के उत्साह से आई हुई देखकर किन
राजाओं के हृदय में सन्देह को अवकाश नहीं मिलता था अर्थात् सभी राजा
इसकी पलटन देखकर विजय के विषय में सन्दिग्ध हो जाते थे ।

द्रुविडबलभरे क्रमादवाप्ते निकटमुदारभुजस्य राजसूनोः ।
अपि नृपतिरसौ समीपमागादपकरणावसरं चिरादवाप्य ॥५४॥

अन्वयः

द्रुविडबलभरे उदारभुजस्य राजसूनोः क्रमात् निकटं अवाप्ते (सति)
असौ नृपतिः अपि अपकरणावसरं चिरात् अवाप्य समीपम् आगात् ।

व्याख्या

द्रुविडबलानि द्रुविडदेशाधिपति । श्रीलङ्काराजिपतेत्यादि तेषां भरस्तमूहः
'मित्यानवरताजलमन्यथातिशयो भंरः' इत्यमरः । तस्मिन् द्रुविडराजसैन्य

समूह उधारी महान्तस्त्रिभुवनी भुजौ बाहू यस्य तस्य राजकुमारो राजपुत्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कमस्तु कमस्तौ निकटं समीपमवाप्ते प्राप्ते सत्यसौ प्रसिद्धौ नृपतिर्भूतस्सोमदेवोऽप्यपकरणस्य वैरनिर्यातनस्याऽवसरं समुचितसमयं चिराद्बहुकालानन्तरमवाप्त्वाऽधिगत्य समीपं विक्रमाङ्कदेवसमीपमावासाजगाम ।

भाषा

धीरे २, द्रविडदेश के राजा चोलराज राजिग की भारी पलटन के, महा-शक्तिशाली भुजावाले राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव के पास आने पर, राजा सोमदेव भी चिरकाल के बाद वैर निकालने का अवसर प्राप्त कर, उसके (विक्रमाङ्कदेव के) समीप आ गया ।

**ग्रहकलितमिवाग्रजं विलोक्य प्रहरणसम्मुखमभ्रपूर्णनेत्रः ।
किमपि किमपि विक्रमाङ्कदेवश्चिरमनुचिन्त्य निवेदयाञ्चकार ॥५५॥**

अन्वयः

विक्रमाङ्कदेवः प्रहरणसम्मुखम् अग्रजं ग्रहकलितम् इव विलोक्य अभ्र-पूर्णनेत्रः (सन्) किमपि चिरम् अनुचिन्त्य किमपि निवेदयाञ्चकार ।

व्याख्या

विक्रमाङ्कदेवः प्रहरणाय शस्त्रैः प्रहारं कर्तुं सम्मुखं समक्षमागतमग्रजं कजेष्ठभ्रातरं सोमदेवं ग्रहैः शनैश्चरादिपापग्रहैः कलितं प्रस्तमिव विलोक्य वृष्ट्वाऽभ्रनिर्बाण्यः पूर्णं व्याप्ते नेत्रे नयने यस्य स बाष्पाम्बुपूरितनयनस्सन् किमपि वस्तु चिरं बहुकालमनुचिन्त्य विचार्य किमपि वस्तु निवेदयाञ्चकार कथितवान् शनैश्चरादिपापग्रहैः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने प्रहार करने के लिये उद्यत, दुष्टग्रहों से गृहीत होने के समान, अपने बड़े भाई सोमदेव को देखकर आँखों में आँसु भरकर बहुत देर तक कुछ सोच कर कुछ कहना प्रारम्भ किया ।

**अहह महदनर्यभोजमेतद् विविहितकेन विरोधसारिणीभिः ।
अविनयरसपूरपूरितामिर्विहितमकीर्तिफलप्रदानसजम् ॥५६॥**

अन्वयः

विधिहृतकेन अभिनयरसपूरपूरिताभिः विरोधसारिणीभिः अहह !
एतत् अकीर्त्तिफलप्रदानसज्जं महत् अनर्थबीजं विहितम् ।

व्याख्या

विधिब्रह्मैव भाग्यदेव वा हृतको नीचस्तेन विधिहृतकेन दुर्बलेन 'देवं विष्टं
भाग्येयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः । अभिनयो दुराचार एव रसो जलं
तस्य पूरेण प्रवाहेण पूरिता परिपूर्णास्ताभिर्दुराचारपूरपरिपूर्णाभिर्विरोधो वैरमेव
सारिणी जलप्रणालिकाऽल्पनद्यो वा ताभिरहहेतिच्छेदे । एतद्भ्रातृयुद्धमकीर्ति-
रयश एव फलं परिणामस्तस्य प्रदाने समुत्पादने सज्जं समुद्यतमकीर्तिफलप्रदान-
समुद्यतं महत् विशिष्टमनर्थस्यानुचितकार्यस्य बीजं कारणं विहितं सम्पादितम् ।

भाषा

अरे रे ! दुर्भाग्य ने, दुराचार रूपी जल की बाढ से भरे वैर रूपी नालो (की
सहायता) से, यह, अपयश रूपी फल को पैदा करने में सज्जद, एक विशिष्ट
अनुचित कार्य (रूपी वृक्ष) के बीज को बो दिया है । अर्थात् बड़े दुःख की
बात है कि दुर्बल से यह भाइयो का परस्पर युद्ध होकर जगत् में अपकीर्ति फैल
जाएगी ।

इह निहतनयः समागतो यत् समममुना परिपन्थिनाग्रजो मे ।
समरशिरसि सञ्चरन्पृषक्तैः कथमपरामृशता मया निवार्यः ॥५७॥

अन्वयः

यत् निहतनयः मे अग्रजः अमुना परिपन्थिना समं इह समागतः
(तत्) समरशिरसि सञ्चरन् (अयं) पृषक्तैः अपरामृशता मया कथं
निवार्यः ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणाभिहतो न्यायमुक्तधर्ममार्गात्परिच्युतो नवो राजनीतिर्वस्य सः
परिजघ्दनीतिमार्गो मे ममाग्रजो ज्येष्ठभ्राता सोमदेवोऽमुनाऽनेन परिपन्थिना
सञ्चरन्ता 'अभिधाति-धराशिरसि-प्रत्यभिपरिपन्थिनः' इत्यमरः । इतिहासिपति-
'राजियेन समं सह 'साकं सन्ना समं सह' इत्यमरः । इहाऽस्मिन्प्रदेशे संधानमूनी

समागतः प्राप्तः । ततस्मात्कारणात् समरस्य रणस्य शिरस्ये सञ्चरन्निर्भयं
परिष्कृतमयं सोमदेवः पुयत्क्रीर्वाणैरपरामुक्षता स्पर्शमकुर्वता मया विक्रमाङ्कदेवेन
कथं केन प्रकारेण निवार्यो दूरीकरणीयः । युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं सोमदेवो
अत्कुलबाणप्रहारमन्तरा समराङ्गत्वं विहाय कथं गमिष्यतीति भावः ।

भाषा

चूँकि नीतिमार्ग से च्युत मेरा बड़ा भाई सोमदेव मेरे इस शत्रु द्रविडाधिपति
राजिग के साथ यहाँ आया है इसलिए युद्ध में आए हुए अपने बड़े भाई को
मे किस प्रकार बिना बाणों से आघात पहुँचाए दूर करूँ ?

पितुरपि परिपन्थिनीं विधाय श्रियमहमत्र निवेशयाम्बभूव ।
सपदि कथमिमं कदर्थयामि व्यथयति मामहहा महाननर्थः ॥५८॥

अन्वयः

अहं श्रियं पितुः अपि परिपन्थिनीं विधाय अत्र निवेशयाम्बभूव (अहं)
इमं सपदि कथं कदर्थयामि । अहहा ! महान् अनर्थः मां व्यथयति ।

व्याख्या

अहं विक्रमाङ्कदेवः श्रियं राज्यलक्ष्मीं पितुराहवमल्लदेवस्याऽपि परिपन्थिनीं
विषडां मित्राऽम्भननुमोक्षितामित्यर्थः । विधाय रक्षयित्वाऽत्र सोमदेवे निवेशया-
म्बभूव स्थापयाञ्चकार । अहं सपदि सद्य इमं सोमदेव कथं कस्मात्कदर्थयामि
पीडयामि अहहेति खेदे । महाननर्थो भाविमहदनिष्टं मां व्यथयति मे मनसि
विपुलाधि जनयति ।

भाषा

मेने ही अपने पिता आहवमल्लदेव की इच्छा के विरुद्ध, इसको राज्यलक्ष्मी
दिलाई । अब मैं तुरन्त ही अपने बड़े भाई सोमदेव को (जिसको मैं ने
ही राजगद्दी दिलाई है) कैसे कुचलूँ । अरे रे ! बड़ा भारी (भावी) अनर्थ
मुझे पीड़ित कर रहा है ।

अपसरस्रमितः करोमि किंस्वित् प्रसरति गोत्रवधाय नैव बाहुः ।
परमयमयशांसि दुष्टलोकः किमपि निपात्य मयि प्रमोदमेति ॥५९॥

अन्वयः

किंस्वित् इतः अपसरणं करोमि । एष बाहुः गोत्रवधाय न प्रसरति । परम् अयं दुष्टलोकः अवशांसि मयि निपात्य किम् अपि प्रमोदम् एति ।

व्याख्या

किंस्वित् इति किमितोऽस्माद्गणाङ्ग्यावपसरणं पलायनं करोमि । एष मे बाहुर्भुजो गोत्रस्य मत्कुलोत्पन्नस्य ज्येष्ठभ्रातुस्तौमदेवस्य वधाय नाशाय न प्रसरति व्यापारं न कुर्वते । परं किन्त्वयं दुष्टलोको दुर्जनसमूहोऽप्रशास्यपकीर्तिर्मयि विक्रमाङ्गदेवे निपात्य निक्षिप्य किमप्यनिर्वचनीयं प्रमोदमानन्दमेति । सज्जनास्तुभ्रातुः संरक्षणार्थं रणं विहाय गत इति यद्यर्थं कथयिष्यन्ति परन्तु दुर्जना भीत्येवायं पलायित इति मनसि निर्धार्याऽप्ययः प्रसार्य प्रमोदमद्विष्यन्तीति भावः ।

भाषा

अथवा क्या मैं रणभूमि से भाग चलूँ ? यह मेरी भुजा अपने कुल के प्राणी का नाश करने में अपसर नहीं होती है । परन्तु दुष्ट लोग भय से रण छोड़कर भाग गया—ऐसा मेरा अपयश फैलाकर आनन्द करेगे ।

इति गिरमभिधाय निष्कलङ्कां विशदमनाः शनकैर्यशोधनोऽसौ ।
अनुनयवचनानि तस्य पार्श्वे कति न विसर्जयति स्म राजपुत्रः ॥६०॥

अन्वयः

विशदमनाः यशोधनः असौ राजपुत्रः इति निष्कलङ्कां गिरं शनकैः अभिधाय कति अनुनयवचनानि तस्य पार्श्वे न विसर्जयति स्म ।

व्याख्या

विशदं निर्मलं मनश्चित्तं यस्य स निर्मलचित्तो यश एव कीर्तिरेव च न विसं यस्य सः कीर्तिवित्तोऽसौ राजपुत्रो विक्रमाङ्गदेव इति पूर्वोक्तां निष्कलङ्कां कालक्ष्म्यरहितां गिरं वाणीं शनकैः शनैरभिधाय व्याहृत्य कति कियन्त्यनुनयवचनानि तस्य पार्श्वे कति न विसर्जयति स्म । किन्तु ब्रह्मद्वारा ब्रह्मतरं प्रार्थनमकरोदिति भावः ।

भाषा

निर्मलचित्त, यशोधन इस राजपुत्र ने पूर्वोक्त कालुष्य रहित बातें धीरे से कह कर कितने प्रार्थना के सन्देश सोमदेव के पास नहीं भेजे । अर्थात् बहुत से प्रार्थना के संदेश युद्ध में सम्मिलित न होने के लिये भेजे ।

**स तु शपथशतैः प्रपद्य सर्वं वितथवचाः कुलपांसनत्वमाप्तः ।
अथमनुगुणमैषत प्रहर्तुं मलिनधियां घिगनाज्वं चरित्रम् ॥६१॥**

अन्वयः

वितथवचाः कुलपांसनत्वम् आप्तः सः तु शपथशतैः सर्वं प्रपद्य प्रहर्तुं अनुगुणं क्षणम् ऐक्षत । मलिनधियां चरित्रं अनार्जवं धिक् ।

व्याख्या

वितथं मिथ्या वचो वचनं यस्य स मिथ्याभाषी कुलस्य गोत्रस्य पांसनः कलङ्कुस्तस्य भावः कुलपांसनत्वमाप्तो वंशकलङ्कुस्वमुपागतः स तु सोमदेवस्तु शपथानां शतानि तैरसंख्यशपथग्रहणैः सर्वं विक्रमाङ्गदेवप्रार्थितं प्रपद्य तथेत्यङ्गीकृत्य विक्रमाङ्गदेवं प्रहर्तुं मारयितुमनुगुणमनुकूल क्षणभवसरमैकत वृष्टवान् प्रतीक्षते स्मेत्यर्थः । मलिन मलीमसा 'मलीमसं तु मलिनं कञ्चरं मलवूषितम्' इत्यमरः । धीर्बुद्धिर्येषां ते तेषां मलीमसबुद्धिमतां चरित्रं वृत्तमनार्जवं कुटिलं कीटित्यपूर्णमित्यर्थः । इति धिक् । अत्राऽर्थान्तरग्यासालङ्कारः ।

भाषा

मिथ्याभाषी, कुलाङ्गारता को प्राप्त यह सोमदेव तो विक्रमाङ्गदेव की प्रार्थनाओं को, सैकड़ों कसमें खा, स्वीकार कर, उसको मार डालने के लिए अनुकूल मौका खोजता था । मलिन बुद्धि वाले के चरित्र को धिक्कार है जो कि सर्वदा कीटित्यपूर्ण होता है ।

**किमिदमुपनतं यशोविरोधि त्रिदिगगतः किम् वक्ष्यते पिता मे ।
इति मनसि निधाय जातनिद्रं नृपतनयं शशिमौलिरादिदेश ॥६२॥**

अन्वयः

शशिमौलिः 'यशोविरोधि इदं किम् उपनतं, त्रिदिगतः मे पिता किम् वक्ष्यते' इति मनसि निधाय जातनिद्रं नृपतनयम् आदिदेश ।

व्याख्या

शशोऽस्यास्तीति शशी चन्द्रो मौली शिरसि यस्य सः शशिमौलिः शङ्करो, यशसः कीर्तिर्विरोधि विपरीतमयशस्करमित्यर्थः । इदं सोमदेवप्रेरितसमरकृपकार्यं किमुपनतं कथं प्राप्तम् । त्रिविधं स्वर्गं 'स्वरभ्यस्व स्वर्गनाकत्रिविधत्रिविधशालयाः' इत्यमरः । यतः प्राप्त इति त्रिविधगतः स्वर्गतो मे मम विक्रमाङ्गदेवस्य पिताऽऽहवमल्लदेवः किमु वक्ष्यते किं कथमिष्यति । इति सर्वं मनसि हृदये निधाय संस्थाप्य जातनिद्रं जाता समागता निद्रा स्वापो यस्य स त सुप्तं नृपतनयं राजकुमारं विक्रमाङ्गदेवमाविवेशऽऽज्ञप्तवान् ।

भाषा

अपयश पैदा करने वाला यह मौका कैसे आ गया ? स्वर्गवासी मेरे पिता आहवमल्लदेव मुझे क्या कहेंगे ? ऐसी बातें मन में रख कर, सोए हुए उस राजकुमार को चन्द्रशेखर महादेव ने (स्वप्न में) आज्ञा दी ।

त्वमिह महति वत्स देवकार्ये ननु गुणवानवतारितो मयैव ।
तरलयति मुधा विकल्पदोला किमिति मनस्तव शुद्धैर्यधाम्नः ॥६३॥

अन्वयः

हे वत्स ! मया एव इह महति देवकार्ये गुणवान् त्वं अवतारितः ननु । विकल्पदोला शुद्धैर्यधाम्नः तव मनः किम् इति मुधा तरलयति ।

व्याख्या

हे वत्स ! हे प्रिय बालक ! मयैव शिवेनैवेत्यर्थः । इहाऽस्मिन् जगति महति विशाले देवकार्ये सुरकार्यार्थं गुणवान् दयादाक्षिण्यशीर्षादिगुणशाली त्वं विक्रमाङ्गदेवोऽवतारितः समुत्पादितो ननु निश्चयेन । विकल्पः सन्देह एवोभय-पक्षस्य समबलत्वेनाऽऽभयणादोला प्रेक्षा 'दोला प्रेक्षाविका स्त्रियाम्' इत्यमरः । शुद्धस्य चाञ्चल्यरहितस्य धैर्यस्य धीरताया धाम स्थानं तस्य तव मनश्चित्तं किमिति कथं मुधा व्यर्थं तरलयति चञ्चलयति । संशयं विहाय समरोक्षतो भवेति भावः ।

भाषा

हे प्रिय बालक ! इस संसार में देवताओं के बड़े महत्वयुक्त कार्य करने के लिये दया दाक्षिण्य शीर्ष आदि गुणों से युक्त तुम (विक्रमाङ्गदेव) को निश्चय-

पूर्वक मंने ही उत्पन्न कराया है। सन्देह रूपी हिंडोला, निर्दोष धैर्य के आश्रय स्थान, तुम्हारे मन को व्यर्थ ही क्यों चलायमान कर रहा है। अर्थात् सन्देह छोड़ कर युद्ध करो।

**सपदि न शुभमस्ति भोगहेतोस्तिलपरिमाणमपि त्वदग्रजस्य ।
इह हि विहितभूरिदुष्कृतानां विगलति पुण्यचयः पुरातनोऽपि ॥६४॥**

अन्वयः

सपदि त्वदग्रजस्य भोगहेतोः तिलपरिमाणम् अपि शुभं न अस्ति ।
हि इह विहितभूरिदुष्कृतानां पुरातनः अपि पुण्यचयः विगलति ।

व्याख्या

सपदि इति 'आक् इटित्यञ्जसान्हाय ब्राह्मणं सपदि द्रुते' 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । त्वदग्रजस्य तव ज्येष्ठभ्रातृस्सोमदेवस्य भोगहेतोः सुख-
भोगार्थं तिलपरिमाणमप्यल्पमात्रमपि शुभं पुण्यकर्म नास्ति न विद्यते नाऽवशिष्टं
'अविध्यतीति भावः । हि यस्मात्कारणादिहाऽस्मिञ्जगति विहितानि कृतानि
भूरीणि बहुनि दुष्कृतानि कुकर्माणि यस्ते तेषां कृतपापानां पुरातनोऽपि प्राचीनोऽपि
पूर्वसञ्चित इत्यर्थः । पुण्यचयः सुकृतसमुदायो विगलति नश्यति समाप्ति-
मेतीत्यर्थः ।

भाषा

जल्दी ही तुम्हारे बड़े भाई सोमदेव की सुखानुभूति के लिये रत्तीभर भी
पुण्यकर्म (अवशिष्ट) न रहेगा । क्योंकि इस ससार में अत्यधिक पाप करने
वालों का प्राचीन सञ्चित पुण्य भी क्षीण हो जाता है ।

**भव भुवनमहोत्सवे तदत्र प्रगुणधनुः परिपन्थिनां प्रमाथे ।
स्मरसि न किमिति स्थितिस्तवैषा ननु भुवि धर्मविरोधिनां वधाय ॥६५॥**

अन्वयः

तत् अत्र भुवनमहोत्सवे परिपन्थिनां प्रमाथे प्रगुणधनुः भव । भुवि
एषा तव स्थितिः धर्मविरोधिनां वधाय ननु, इति किं न स्मरसि ।

व्याख्या

तत्सत्मात्कारणावभाऽस्मिन् भुवनानां जगतां 'निष्ठयं भुक्त्वं जगत्' इत्यमरः । महोत्सवो हर्षो यस्मात्स तस्मिन् भुवनमहोत्सवे युद्ध इत्यर्थः । परिपन्थिनां शत्रूणां प्रमाथे मन्थने विनाशायेत्यर्थः । प्रगुणं सत्त्वं धनुस्वापो यस्य सः सञ्जघनमुंघ संपद्यस्व । भुवि पृथिव्यामेवा तव ते स्थितिस्तावकीनाऽवस्थानं धर्मस्य सुकृतस्य विरोधिनः प्रतिकूलास्तेषां पापात्मनां वधाय ननु निश्चयेन शेषां विनाशायेवेति किं न, कथं न स्मरसि स्मरणगोचरं करोषि ।

भाषा

इसलिये पृथ्वी को हर्षित करने वाले इस युद्ध में शत्रुओं का नाश करने के लिये धनुष तान कर तयार हो जाओ । इस पृथ्वी पर तुम्हारी स्थिति निश्चय पूर्वक पापियों के नाश के लिये ही है यह बात तुम्हें क्यों स्मरण नहीं है ।

**गिरमिति स निशम्य विश्वमर्तुगिरितनयादयितस्य मुक्तनिद्रः ।
वचनमिदमलङ्घयमिन्दुमौलेरिति रणकर्मणि निश्चयं चकार ॥६६॥**

अन्वयः

सः विश्वमर्तुः गिरितनयादयितस्य इति गिरं निशम्य मुक्तनिद्रः (सम्) इन्दुमौलेः इदं वचनम् अलङ्घयम् इति रणकर्मणि निश्चयं चकार ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो विश्वस्य सकलसंसारस्य भर्ता पालकस्तस्य गिरेर्हि-माद्रेस्तनयायाः कन्यायाः पार्वत्या वयितः पतिस्तस्य शिवस्येति पूर्वोक्तां गिरं वाणीं निशम्य धृत्वा मुक्ता स्यक्ता निद्रा स्वापो येन स जागृतस्तन्निद्रुवचनो मौलो मस्तके यस्य स तस्य चन्द्रशेखरस्य शङ्करस्येवं स्वप्नोक्तं वचनं वचोऽलङ्घयधमनतिक्रमणीयमिति हेतो रणकर्मणि युद्धकार्ये योद्धमित्यर्थः । निश्चयं व्यवसायात्मिकां बुद्धिं चकार कृतवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव ने समस्त संसार का भरण पोषण करने वाले पार्वती के पति महादेव की ऐसी वाणी सुन, जागकर, चन्द्रशेखर शङ्कर की यह वाणी (आज्ञा) अलङ्घनीय है, इस हेतु से युद्ध करने की ठान ली ।

प्रसरदुभयतः प्रहारसज्जं बलयुगलं तदवेक्ष्य वीक्षते स्म ।
समुचितसमरोपभोगलोभात् प्रतिकलमुत्पुलकं भुजद्वयं सः ॥६७॥

अन्वयः

सः उभयतः प्रसरत् प्रहारसज्जं तत् बलयुगलम् अवेक्ष्य समुचित-
समरोपभोगलोभात् उत्पुलकं भुजद्वयं प्रतिकलम् वीक्षते स्म ।

अन्वयः

स विक्रमाङ्गदेव उभयतोऽग्रतः पृष्ठतश्च प्रसरद्विस्तारमाण्नुत्प्रहारे प्रहार-
करणे सज्ज तत्पर तदद्भुतं बलयुगलं सेनाद्वयमवेक्ष्य विलोक्य समुचितो योग्य-
स्समरो युद्धं तस्योपभोगस्याऽऽस्वादस्य लोभाविच्छात उद्गतः समुत्पन्नः पुलको
रोमाञ्चो यस्मिंस्तद्भुजद्वयं बाहुयुगलं प्रतिकलं प्रतिक्षणं वीक्षते स्म दृष्टवान् ।

भाषा

वह विक्रमाङ्गदेव, आगे और पीछे दोनों ओर से, विस्तृत तथा प्रहार करने
में तत्पर, उन आश्चर्य जनक दोनों सेनाओं को देखकर, अपनी वीरता के
अनुरूप युद्ध का आस्वादन करने के लोभ से, रोमाञ्च से युक्त अपनी दोनों
भुजाओं को क्षण क्षण में अर्थात् बार २ देखता था ।

मदकरटिनमुत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनादः ।
मथनगिरिमिवाधिरुद्ध वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ॥६८॥

अन्वयः

उत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनादः (सः) मदकरटिनं मथनगिरिम्
इव अधिरुद्ध वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ।

व्याख्या

उत्कट उत्कृष्टः प्रतापः प्रभावो यस्य स उत्कृष्टप्रभावः प्रकटितः प्रकाशितो
वीराणां शक्तिशालिनां मृदङ्गानामिव धीरो गम्भीरो नावो ध्वनिर्यस्य स
मदकरटिनं मदान्धगजं मथनगिरिमिव मन्वराबलमिवाऽधिरुद्धं तदुपरि स्थित्वा
वेगाज्जवात् प्रतिबलमेव शत्रुसैन्यमेव वारिधिः समुद्रस्तस्य लोडनं मथनं चकार
बिह्वे विनाशं चकारेत्यर्थः । उपमाश्रयकयोः सङ्करालङ्कारः ।

भाषा

उत्कृष्ट प्रभाव वाले, मृदङ्ग के ऐसे बीरो के गम्भीर शब्दों को प्रकट करन वाले विक्रमाङ्कदेव ने मन्वराचल के समान मदोन्मत्त हाथी पर सवार होकर वेग से शत्रु सेना रूपी समुद्र को मथ डाला । अर्थात् शत्रु की सेना को नष्ट कर दिया ।

**अहमहमिकया प्रधाविताभ्यां मिलितममुष्य बलं तयोर्बलाम्याम् ।
सलिलमभिमुखं सहाम्बुराशेस्तदनु महानदयोर्विवेदकाम्याम् ॥६६॥**

अन्वयः

तदनु अमुष्य बलम् अहमहमिकया अभिमुखं प्रधाविताभ्यां तयोः बलाभ्यां सह अम्बुराशेः सलिलम् अभिमुखं प्रधाविताभ्यां महानदयोः विवेदकाभ्यां सह इव मिलितम् ।

व्याख्या

तदनु शत्रुसेनासम्मर्दनानन्तरममुष्याऽस्य विक्रमाङ्कदेवस्य बलं सैन्यमहमहमिकया परस्परहङ्कारेण 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्सहङ्कारः' इत्यमरः । अभिमुखं सम्मुखं प्रधाविताभ्यां व्रततरमाक्रमणाभ्यां तयोस्तोम-वेचराजिगयोः बलाभ्यां सेनाभ्यां सहाम्बूनां जलानां राशिः समुद्रस्तस्य समुद्रस्य सलिलं जलमभिमुखं प्रधाविताभ्यां वेगेन सम्मुखं प्रवहन्त्या महानदयोर्विवेदकान-दयोस्त्वकाभ्यां जलाभ्यां सहेव मिलितं तद्गतम् । अत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

भाषा

शत्रु की सेना को कुचलने के बाद, इस विक्रमाङ्कदेव की सेना, परस्पर अहङ्कार से सामने दौड़ पड़ी हुई सोमदेव और राजिग की सेनाओं के साथ, समुद्र का जल, सामने से बह कर आते हुए दो विशाल नदों के जलों के समान, मिल गई अर्थात् जिस प्रकार समुद्र में दो तरफ से आने वाले दो महानद मिल जाते हैं उसी प्रकार दोनों ओर से आने वाली दो सेनाएं विक्रमाङ्कदेव की सेना से गुंथ गई ।

**मुखमसितपताकया पतन्त्या ध्वजगरुडः परिवुम्बितं दधानः ।
वदनपरिगृहीतपद्मस्य व्यतनुत सत्यगरुस्ततः प्रतिष्ठास्य ॥७०॥**

अन्वयः

आपतन्त्या असितपताकया परिचुम्बितं मुखं दधानः ध्वजगरुडः वदन-
परिगृहीतपद्मस्य सत्यगरुत्मतः प्रतिष्ठा व्यतनुत ।

व्याख्या

आपतन्त्या सम्मुखमागच्छन्त्याऽसितपताकया कृष्णवर्णध्वजेन परिचुम्बितं
संयुक्तं मुखमध्वजं दधानो धारयन् ध्वजगरुडः केतुचिह्नभूतोगरुडो वदने मुखे
परिगृहीतः संचारितः पद्मस्तर्पो येन स तस्य मुखधृतसर्पस्य सत्यगरुत्मतो
वास्तविकगरुडस्य 'गरुडमान् गरुडस्ताक्यो वनतेयः क्षणेदवरः' इत्यमरः । प्रतिष्ठां
स्थितिं साम्यमित्यर्थः । व्यतनुत प्राप्तवान् विस्तारितवानित्यर्थः । कृष्णत्व-
साम्बादसितपताकार्या सर्पत्वकल्पना । उपमालङ्कारो, निदर्शना वा ।

भाषा

सामने से आने वाली सेना के काले झण्डे के, गरुड के चिह्न वाले झण्डे के
अग्रभाग में मिलने से वह झण्डे में का गरुड, मुख में सर्प को पकड़े हुए सच्चे
गरुड की शोभा को प्रकट करता था । अर्थात् काला झण्डा मानो काला
साँप ही था ।

प्रकटितपटुमौक्तिकावतंस-द्विरदशिरःस्थलसङ्गतिं प्रपद्य ।

अलभत परमार्थसिंहलीलां करिवरकेतुपरिच्युतो मृगेन्द्रः ॥७१॥

अन्वयः

करिवरकेतुपरिच्युतः मृगेन्द्रः प्रकटितपटुमौक्तिकावतंसद्विरदशिरःस्थल-
सङ्गतिं प्रपद्य परमार्थसिंहलीलाम् अलभत ।

व्याख्या

करिवरस्य हस्तिश्रेष्ठस्य केतुर्ध्वजस्तस्मात्परिच्युतः परिभ्रष्टो मृगेन्द्रः पताका-
संलग्नचिह्नभूतः सिंहः प्रकटितानि प्रकाशितानि पटूनि स्थूलान्मुकुलानि च
मौक्तिकानि गजमुक्ताफलान्येवाऽवतंसा. शिरोभूषणानि येषां ते द्विरवा
गजास्तेषां शिरःस्थलानि शिरांसि तैस्तह सङ्गतिं समागमं प्रपद्य प्राप्य परमार्थो
वास्तविकश्चाऽसी सिंहश्च परमार्थसिंहस्तस्य लीलां विलासमलभत प्राप ।
गजमौक्तिकाभूषणेषु प्रतिबिम्बरूपेण पतितो ध्वजमृगेन्द्रः परमार्थसिंहलीलां

प्रकटयाञ्चकारेति भावः । यतो मृगेन्द्राः पूर्वं गजशिरांस्येव विदारयन्तीति प्रसिद्धिः । निबन्धनालङ्कारः ।

भाषा

श्रेष्ठ हाथी की, सिंह के चिन्ह से अङ्कित ध्वजा में से नीचे आ पड़ा हुआ सिंह, प्रत्यक्ष दिखाई पड़ने वाले बड़े बड़े चमकदार गजमौक्तिक रूपी शिर के आभूषणों से युक्त हाथियों के मस्तकों का समागम प्राप्त कर अथवा शिरोभूषण रूप हाथियों के मस्तकों पर के गजमौक्तिकों के आभूषणों में प्रतिबिम्बित होकर सच्चे सिंह की लीला को अर्थात् हाथी के गण्डस्थल पर सवार होकर उसी को पहिले विदारण करने की शोभा को प्राप्त हुआ ।

कथमपि विनिपत्य सञ्चरन्तः क्षतजतरङ्गवतीषु चिन्हमत्स्याः ।

सुरयुवतिविलोचनानि संख्ये विदधुरकृत्रिममत्स्यशङ्कितानि ॥७२॥

अन्वयः

संख्ये क्षतजतरङ्गवतीषु कथम् अपि विनिपत्य सञ्चरन्तः चिन्हमत्स्याः सुरयुवतिविलोचनानि अकृत्रिममत्स्यशङ्कितानि विदधुः ।

व्याख्या

संख्ये समरे 'मूधमास्कन्धनं संख्यं समीकं साम्प्रदायिकम् । अस्त्रियां समरानी-
करणाः कलहविप्रहृ' इत्यमरः । क्षतजस्य रुधिरस्य तरङ्गवतीषु नदीषु रुधिर-
नदीषु कथमपि केनापि प्रकारेण विनिपत्य पतित्वा सञ्चरन्तः परिभ्रमन्तो
बहन्त इत्यर्थः । चिन्हमत्स्याः पताकासलग्नचिन्हभूतमीनाः सुराणां देवानां
युवतयो नार्यस्तासां विलोचनानि नयनान्यकृत्रिममत्स्यैर्यथार्थमीनैः शङ्कितानि
तदभिप्लवनेन सम्भावितानि विदधुश्चक्रुः । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

युद्ध में खून की नदियों में किसी प्रकार गिर कर बहने वाली पताका में
की चिन्ह भूत मछलियों ने (युद्ध में बीरो को ले जाने के लिये आई हुई) देवों
की नारियों के नेत्रों को सच्ची मछलियों के होने की शङ्का उत्पन्न कराई ।

रुधिरपटलकर्दमेन दूरं रणभूवि दुर्गमताम्रपागतायाम् ।

गमनमनिमिषप्रियाजनस्य प्रियमकरोदवलम्बनानपेक्षम् ॥७३॥

अन्वयः

(सः) रुधिरपटलकर्मणेन रणभुवि दूरं दुर्गमताम् उपागतायाम् (सत्याम्) अनिमिषप्रियाजनस्य अवलम्बनानपेक्षं गमनं प्रियम् अकरोत् ।

व्याख्या

(स विक्रमाङ्कदेव) रुधिरस्य श्रेणितस्य पटलं समूहस्तस्य कर्मणः पङ्कस्तेन रणभुवि युद्धभूमौ दूरमत्यन्तं दुर्गमतां दुःखेन गन्तुं शक्यतामुपागताया प्राप्तायां सत्यां न निमिषन्तीत्यनिमिषा देवास्तेषां प्रियाजनस्याऽङ्गनाजनस्य नास्त्यपेक्षा यस्मिंस्तदनपेक्षमवलम्बनस्याऽऽश्रयरूपताहास्यस्य पृथिव्यादेरित्यर्थः । अनपेक्षमित्यवलम्बनानपेक्षं गमनं निराश्रया गगनगतिः प्रियमभीष्टमकरोत् कृतवान् । रणस्य दुर्गमत्वाद्देवाङ्गनानां निराश्रया गगनगतिः समरावलोकने तासामिष्टसाधिकाऽभूदिति भावः ।

भाषा

खून के आघिक्थ से कीचड होजाने से युद्ध भूमि के दुर्गम होजाने पर, देवाङ्गनाओ की आश्रयरहित आकाशगति को उसने उनके लिये अभीष्ट-साधक बना दिया । अर्थात् उनको युद्ध देखने में कोई रुकावट न पड़ी ।

प्रहतिनिवहमूर्छितोऽधिरोहः स्वकरटिकर्णपुटानिलैः प्रबुध्य ।
अपरसुमटपातिते प्रहर्तर्यनुशयमापदलब्धवैरशुद्धिः ॥७४॥

अन्वयः

प्रहतिनिवहमूर्छितः अधिरोहः स्वकरटिकर्णपुटानिलैः प्रबुध्य प्रहर्तरि
अपरसुमटपातिते (सति) अलब्धवैरशुद्धिः (सन्) अनुशयम् आपत् ।

व्याख्या

प्रहतीनां प्रहरणानां निवहस्तसमूहस्तेन मूर्छितो विगतचेतनोऽधिरोहो गजारोही योद्धा स्वस्याऽत्मनो करटी गजस्तस्य कर्णपुटौ श्रोत्रपुटौ तयोरनिला वायवस्तः प्रबुध्य संज्ञां प्राप्य प्रहर्तरि स्वस्योपरिप्रहारकर्तारि भटेऽपरोऽन्यं सुभटो योद्धा तेन पातिते प्रहारेण भूमौ निपातिते सति हस्ते सतीत्यर्थः । अलब्धाऽप्राप्ता वैरस्य शत्रुभावस्य शुद्धिनिष्कमो येन सः स्वप्रहर्तारं स्वयमेव यत्न भूमावपातयदिति हेतोरनुशयं पश्चात्तापमापत्प्राप्तः । सर्वेव करणीयमन्येन कृतमिति सन्तप्तमना अभूदिति भावः ।

भाषा

हस्त्रों की मार से बेहोश हाथी सवार, अपने हाथी के कानों की हवा से होश में आकर अपने को मारने वाले को दूसरे ने मारकर गिराया हुआ देख कर बदला न ले सकने के कारण पश्चात्ताप करने लगा ।

नयनगतमरातिवीरचूडा-मण्डिलनप्रभवं परागमेकः ।

करिदशनविदारितात्मबक्षः-स्थलरुधिराञ्जलिभिर्निराचकार ॥७५॥

अन्वयः

एकः नयनगतम् अरातिवीरचूडामण्डिलनप्रभवं परागं करिदशन-विदारितात्मबक्षःस्थलरुधिराञ्जलिभिः निराचकार ।

व्याख्या

एकः कश्चिद्भूटो नयनयोर्नैत्रयोर्गतं प्राप्तमरातयः शत्रवो वीराश्चरा इत्यरा-तिवीरास्तेषां चूडामण्योऽलङ्कारभूताः शिरोमण्यस्तेषां दलनं क्षूर्णनमेव प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्य स तं परागं धूलिं करिणां हस्तिनां दशनैर्दन्तैर्विदारितं भिन्न-मात्मनस्त्वस्य बक्षःस्थलं तस्य रुधिरस्य शोणितस्याऽञ्जलयस्तैर्निराचकार दूरीकृतवान् । येन वीरेण कस्यचिद्भूटस्य चूडामणिः खण्डितस्तस्य केनाऽपि करिणा बक्षः स्थलं विदारितमिति तुमुलं युद्धं समजनीति भावः । अतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

किसी योद्धा ने अपने आल में पड़ी, विपक्षी वीरो के शिरोमणियों को चूर २ कर देने से उत्पन्न धूलि को हाथी के दातो से चीरी हुई अपनी छाती से निकलने वाले खूनो की अजुलियो से धो डाला । अर्थात् आल में पड़ी धूल को पानी न होने से खून से ही धोकर सफा कर दिया तात्पर्य यह कि घोर संग्राम होने लगा ।

महति समरसङ्कटे भटोऽन्यः प्रतिभटनिर्दलनात्समाप्तशस्त्रः ।

अगणितमरणः प्रविश्य वेगादरिकरतः करवालमाचकर्ष ॥७६॥

अन्वयः

महति समरसङ्कटे प्रतिभटनिर्दलनात् समाप्तशस्त्रः अन्यः भटः अगणितमरणः (सन्) वेगात् प्रविश्य अरिकरतः करवालम् आचकर्ष ।

व्याख्या

महति विघाते समस्तकुटे तुमुले रणे प्रवृत्ते सति पृथक्सम्बाधेन प्रतिभटानां विपक्षयोद्धृणां निर्बलनाशिःशेषेण कण्डनात् नाशादित्यर्थः । समाप्तं निरन्तर-
युद्धकरणाश्रयं भ्रष्टञ्च शस्त्रमायुधं यस्य स अन्यः कश्चिद्भूटस्सुयोद्धाश्रयि-
तमकिञ्चित्करत्वेनाऽवबुद्धं मरण प्राणनाशो येन स एवम्भूतः सन् वेगाज्जवा-
त्प्रविश्य शत्रुसैन्यसमूहं प्रसभं समाक्रम्याऽरिकरतो वैरिणो हस्तात्करवालं
काङ्क्षमाचर्कवाऽऽकृष्टवान् ।

भाषा

घोर संग्राम होने पर विपक्षी शत्रुओं का दलन करन के कारण जिसके
शस्त्र समाप्त हो चुके हैं ऐसा एक वीर, मरने की कुछ भी परवाह न कर वेग
से शत्रुओं के बीच में घुस कर उनके हाथ से तलवार छीनने लगा ।

असुभिरपि यियासुभिः प्रविश्य प्रतिभटमूर्धनि कोऽपि दत्तपादः ।
फलममनुत जन्मनोऽपि लब्धं यशसि रतिर्महतां न देहपिण्डे ॥७७॥

अन्वयः

कः अपि असुभिः यियासुभिः अपि (सङ्घिः) प्रविश्य प्रतिभटमूर्धनि
दत्तपादः (सन्) जन्मनः फलम् अपि लब्धम् अमनुत । महतां रतिः
यशसि (भवति) न देहपिण्डे ।

व्याख्या

कोऽप्यन्यः कश्चिद्भूटोऽसुभिः प्राणैः 'पुंसि भूम्यसवः प्राणाः' इत्यमरः ।
यियासुभिरपि गन्तुमिच्छुभिरपि सङ्घिरासन्नमरणोऽपीत्यर्थः । प्रविश्य मध्येरणं
हठात्प्रवेशं लब्ध्वा प्रतिभटस्य विपक्षवीरस्य मूर्धनि शिरसि दत्तस्त्वापितः
पादचरणं येन सः सन् जन्मनः स्वजन्यः 'जनुर्जननजन्मानि जनिक्ष्यसिद्भूवः'
इत्यमरः । फलमपि प्रयोजनमपि लब्धं प्राप्तममनुत कृतवान् भग्यते स्म ।
वीराणां निहतशत्रौ पादाघातो महान्पुरुषार्थ इति भावः । महतां महामहिम-
शालिनां रतिः प्रीतिर्यशसि कीर्तौ भवति न तु देहपिण्डे शरीरे । अत्रार्थान्तर-
न्यासालङ्कारः ।

भाषा

किसी वीर ने मरणासन्न अवस्था में भी युद्ध में घुसकर विपक्षी वीर के मस्तक पर लात देकर अपने जीवन का फल भी प्राप्त भया समझा । बड़े लोगों का प्रेम यश में होता है शरीर में नहीं ।

**विघटितकवचश्चचारकश्चित् प्रतिभटमुज्झितकङ्कटं विलोक्य ।
विमलविजयलालसाः खलानामवसरमल्पमपि प्रतिक्षिपन्ति ॥७८॥**

अन्वयः

कश्चित् उज्झितकङ्कटं प्रतिभटं विलोक्य विघटितकवचः सन् चचार ।
विमलविजयलालसाः खलानाम् अल्पम् अपि अवसरं प्रतिक्षिपन्ति ।

व्याख्या

कश्चित्सुभट उज्झितः परित्यक्तः कङ्कटः कवचो 'उरच्छवः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । येन स तं प्रतिभटं विपक्षवीरं विलोक्य बुष्ट्वा, मल्लयुद्धाय सन्नद्धं त्यक्तकवचं प्रतिभटं विलोक्येत्यर्थः । विघटितः स्वशरीरात्पृथक् कृतः कवचो येन सः, प्रतिभटेन साकं मल्लयुद्धाय कवचं देहात्पृथक्कृत्य रणेऽवतीर्णस्तन्नित्यर्थः । चचार बभ्राम । विमला क्षुद्धा विजयस्य लालसाऽतिप्रीतियैषां ते वीराः खलानां नीचानां निन्दकानामित्यर्थः । अल्पमपि क्षुद्रमप्यवसरं समयं प्रतिक्षिपन्ति धूरीकुर्वन्ति । विमलविजयलालसास्तथा व्यवहरन्ति यथा खलाः स्वल्पमपि निन्वावसरं न प्राप्नुवन्तीतिभावः ।

भाषा

कवच को उतार कर रख देने वाले वीर मल्लयुद्ध को तयार विपक्षी योद्धा को देखकर कोई वीर अपना कवच उतार कर मल्लयुद्ध के लिये तयार होकर टहलने लगा । विशुद्ध विजय से प्रेम रखने वाले वीर खलो को निन्दा करने का थोड़ा भी अवसर नहीं देते ।

**रुधिरभृतकपालपङ्क्तिमध्ये मदकरटो विनिपत्य कर्णतालैः ।
शिशिरमिव चकार पानपात्र-प्रस्थयिनमासवमागतस्य मृत्योः ॥७९॥**

अन्वयः

मक्करटी रुधिरभृतकपालपङ्क्तिमध्ये विनिपत्य आगतस्य मृत्योः पानपात्रप्रणयिनम् आसवं कर्णतालैः शिशिरम् इव चकार ।

व्याख्या

मक्करटी मदान्धगजो रुधरेण शोणितेन भृतानि परिपूरितानि कपालानि शिरोऽस्थीनि तेषां पङ्क्तिः श्रेणी तस्या मध्ये विनिपत्य शस्त्रप्रहारेण भग्नस्तन्मयः पतित्वाऽऽगतस्य गजार्थं समुपयातस्य मृत्योर्यमस्य पानपात्रे चषके प्रणयिनं स्थित-
भासवं मद्यं कर्णतालैः श्रोत्ररूपतालवृत्तैस्तज्जनितपवनैरित्यर्थः । शिशिरमिव शीतलमिव चकार कृतवान् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

कोई मदान्धहाथी खून से भरी गण्डस्थल की हड्डियों की कतार के बीच में, चोट खा जाने से गिरकर, उसको लेने को आए हुए यमराज के कटोरो में के मद्य को मानो अपने कानरूपी ताड़ के पत्तों से हवा कर ठण्डा कर रहा था ।

उपरि निपतितः कपालशुक्तेः श्रवणपुटः करिणः कृपाखलूनः ।

समरभुवि कृतान्तपानलीलाचषकपिधानविलासमाससाद ॥८०॥

अन्वयः

समरभुवि कपालशुक्तेः उपरि निपतितः कृपाखलूनः करिणः श्रवणपुटः कृतान्तपानलीलाचषकपिधानविलासम् आससाद ।

व्याख्या

समरभुवि युद्धभूमौ कपालशुक्तेः शिरोऽस्थिरूपशुक्तेरुपरि निपतितः संप्राप्तः कृपाणेन लङ्गेन लूनश्छिन्नः करिणो कस्यचिद्गजस्य श्रवणपुटः कर्णपुटः कृतान्तस्य यमस्य 'कृतान्तो यमुनाध्राता शमनो यमराज्यमः' इत्यमरः । पानस्य मद्यपानस्य लीलाचषकं प्रियपात्रं तस्य पिधानमाच्छादनं तस्य विलासं शोभा-
माससाद प्राप । निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

समराङ्गण में गण्डस्थल की हड्डी रूपी सीपपर, तलवार से कटकर गिरा

हुआ हाथी का कान, यमराज के मद्यपान के प्रिय प्याले पर ढक्कन की शोभा को प्राप्त हो रहा था ।

अनियतविजयश्रियि प्रवृत्ते चिरमिति तत्र महाहवप्रबन्धे ।
प्रतिसुभटकपालपाटनाय द्विरदमुदञ्चयति स्म राजसूनुः ॥८१॥

अन्वयः

तत्र अनियतविजयश्रियि इति महाहवप्रबन्धे चिरं प्रवृत्ते (सति)
राजसूनुः प्रतिसुभटकपालपाटनाय द्विरदम् उदञ्चयति स्म ।

व्याख्या

तत्र तस्मिन्ननियताऽनिश्चिता विजयस्य श्रीर्जयलक्ष्मीर्यस्मिन्स तस्मिन्नितीत्यं
महाहवप्रबन्धे तुमुलसंग्रामे चिरं बहुकालपर्यन्तं प्रवृत्ते सञ्चलिते सति राजसूनु-
राहवमल्लवेवपुत्रो विक्रमाङ्कदेवः प्रतिसुभटानां विपक्षयोधानां कपालानि शिरांसि
तेषां पाटनाय विदारणाय द्विरदं स्वगजमुखञ्चयतिस्म प्रवर्त्तयति स्म ।

भाषा

उस अनिश्चित विजयश्री वाले, इस प्रकार घनघोर युद्ध के चिरकाल तक
होते रहने पर राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव ने विपक्षी योद्धाओं के मस्तकों को काटने
के उद्देश्य से अपने हाथी को आगे बढ़ाया ।

क्षणमुदचलदुचलत्पताके द्रविडबले क्षणमग्रजस्य सैन्ये ।
रणभूवि स चचार यत्र यत्र न्यपिबदरातियशांसि तत्र तत्र ॥८२॥

अन्वयः

सः उचलत्पताके द्रविडबले क्षणम् उदचलत् । (उचलत्पताके)
अग्रजस्य सैन्ये क्षणम् उदचलत् । (सः) यत्र यत्र रणभूवि चचार तत्र
तत्र अरातियशांसि न्यपिबत् ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेव उचलत्पताके स्फुरन्ती पताका ध्वजो यस्मिन्स तस्मिन्मुख-
लत्पताके द्रविडबले बोलबेलातिपतिराजिगसैन्ये क्षणं क्षणमात्रमुखलदुचलत्पताका ।

उच्चलत्पताकेऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुः सोमदेवस्य सैन्ये बले क्षणमुदचलत् । स विक्रमाङ्कदेवो यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् स्थाने रणभूमि युद्धभूमौ चचार जगाम तत्र तत्र तस्मिन् तस्मिन्स्थानेऽरातीनां शत्रूणां यशसि कीर्तीन्व्यपिबत्पयो । यत्र संप्राप्ते स गतस्तत्रैव शत्रून् पराजितवानित्यर्थः ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव झण्डे को फहराने वाले चोल देश के राजा राजिग की सेना में और अपने बड़े भाई सोमदेव की सेना में थोड़ी २ देर के लिये गया । जहाँ २ युद्धभूमि में वह गया वहाँ २ उसने शत्रुओं के यश को पी लिया अर्थात् उनको हराकर निस्तेज कर दिया ।

पददलितवृहत्कपालजाले करटिनि तस्य दुरापभाजनानाम् ।
सुभटरुधिरसोधुपानकेलिव्यघटत तत्र पिशाचसुन्दरीणाम् ॥८३॥

अन्वयः

तत्र तस्य करटिनि पददलितवृहत्कपालजाले (सति) दुरापभाजनानां पिशाचसुन्दरीणां सुभटरुधिरसोधुपानकेलिः व्यघटत ।

व्याख्या

तत्र युद्धे तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य करटिनि गजे पदैश्चरणैर्दलितानि खण्डितानि बृहन्ति विशालानि बहूनीत्यर्थः । कपालानां कर्पराणां जालानि समूहा येन स तस्मिन्नेवं भूते सति दुरापानि दुर्लभानि भाजनानि चवकापरपर्यायमद्यपात्राणि यासां तास्तासां पिशाचानां सुन्दर्यस्तासां पिशाचिनीनां सुभटानां सुयोधानां रुधिरस्य शोणितस्य शोणितरूपस्येत्यर्थः । शीबोर्गच्छस्य पानकेलिः पानक्रीडा व्यघटत भङ्गमाप खण्डिता बभूवेत्यर्थः । हस्तिना कपालेषु चूर्णितेषु पात्राभावात् पिशाचिनीनां रुधिररूपमद्यपानक्रीडा समाप्येति भावः ।

भाषा

युद्ध में विक्रमाङ्कदेव के हाथी के पाव तले बहुत सी खोपड़ियों के चूर २ हो जाने पर, पानपात्रों को न प्राप्त करने वाली पिशाचिनियों की, योद्धाओं के रुधिर रूपी शराब को पीने की क्रीडा बन्द हो गई ।

ध्रुवमरिषु पदं व्यधत् लक्ष्मोः सुरभिकुशेशयकोशकेलिप्रक्ता ।
नृपसुतकरबाललेखया यन्मधुकरमालिकषेत्रं चुम्ब्यते स्म ॥८४॥

अन्वयः

सुरभिकुशेशयकोशकेलिसक्ता लक्ष्मीः ध्रुवम् अरिषु पदं व्यधत् ।
यत् मधुकरमालिकया इव नृपसुतकरबाललेखया चुम्ब्यते स्म ।

व्याख्या

सुरभिः सुगन्धिः 'सुरभिर्ध्वान्तपङ्कः' इत्यमरः । यः कुशेशयस्य कमलस्य
'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । कोशः कुङ्कुमं 'कोशोऽस्त्री
कुङ्कुमे लङ्गपिधानेऽर्धौघद्विव्ययोः' इत्यमरः । तस्मिन्या केलिः क्रीडा तत्र
सक्ता संलग्ना लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः, कमलं लक्ष्म्या निवासस्थानमिति हेतोस्तत्र
सक्तेत्यर्थः । ध्रुवं निश्चयेनाऽरिषु शत्रुषु शत्रुशिरःस्वित्पथः । पदं स्थानं
धरणं वा व्यधत् कृतवती । यद्यस्मात्कारणान्मधुकराणां भ्रमराणां मालिका
समूहस्तया भ्रमरश्रेण्येव नृपसुतो विक्रमाङ्कदेवस्तस्य करबाललेखा कुण्ववर्णा
लङ्गरेखा तया चुम्ब्यते स्म प्रेम्णा परिचुम्बिता बभूव । यतो मधुकरमालिकेव
कुण्ववर्णा लङ्गरेखा शत्रुशिरःसु पतति तस्मात् कुशेशयसक्ता लक्ष्मीरवश्यमेव
शत्रुशिरःसु पदं व्यधत् । कमलाभावे मधुकरमालागमनासम्भवादिति आशयः ।
अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

सुगन्धयुक्त कमल की कली में क्रीड़ा करने में आसक्त लक्ष्मी अवश्यमेव
शत्रुओं के मस्तकों पर जा बैठी थी । क्योंकि भ्रमर श्रेणी के समान काले
रंग की विक्रमाङ्कदेव के तलवार की धार शत्रुओं के शिरों में विद्यमान लक्ष्मी
का चुम्बन करती थी । अर्थात् शत्रुओं की गर्दन काटती थी ।

अनुकृतसमवर्तिपानलीला-वधककरालकपालगुक्तिमन्थे ।

करिदशनपरम्परा निपत्य श्रियमतनोदुपदंशमूलकानाम् ॥८५॥

अन्वयः

करिदशनपरम्परा अनुकृतसमवर्तिपानलीला-वधककरालकपालगुक्ति-
मन्थे निपत्य ^१उपदंशमूलकानां श्रियम् अतनोत् ।

^१ यथा वेणीसंहारनाटके तृतीयाङ्के—“हविर प्रिय ! गृहार्णतत् हस्तिशिरः
कपालसंचितमग्रमांसोपदंशं पिब नवद्योगितासवम् ।”

व्याख्या

करीषां मयानां वशनानि वन्तास्तेषां परम्परा खेगिरनुकृतोऽनुवृत्तः समवर्तिनो यमस्य 'धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद्' इत्यमरः । पावलीलाचषको सुरापानपात्रं 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । यैस्तानि करालानि भयङ्कराणि कपालानि शिरोऽस्थीनि 'स्यात्कर्पटः कपालोऽस्त्री' इत्यमरः । साम्पेव शुक्लयस्तासां मध्यं तस्मिन्निपत्य पतनं विधायोपदंशमूलकानां मध्यपानान्तराले चर्व्यमाणमूलकानां ('मूली' इति भाषायां प्रसिद्धः ।) भ्रियं शोभामतनोद्विस्तारयामास । मूलकधीसमधीविस्ताररूपार्थस्य प्रतीत्या पदार्थनिवर्शना लङ्कारः ।

भाषा

हाथियो के दातो की कतार, यमराज के शराब पीने के प्याले का अनुकरण करने वाली, भयङ्कर माथे की हड्डियाँ रूपी सीपों में गिर कर शराब पीते समय बीच २ में चबाई जाने वाली मूलियों की शोभा दे रही थी ।

वशमवनिपतिद्वयं नयन्ती चटुलपृषत्ककटाक्षमालिकाभिः ।

क्षितिपतितनयेन वीरलक्ष्मीः सुचिरमनर्त्यत सङ्गराग्ररङ्गे ॥८६॥

अन्वयः

सङ्गराग्ररङ्गे क्षितिपतितनयेन चटुलपृषत्ककटाक्षमालिकाभिः अवनिपतिद्वयं वशं नयन्ती वीरलक्ष्मीः सुचिरम् अनर्त्यत ।

व्याख्या

सङ्गरस्य संप्रामस्य 'प्रतिज्ञाजि संविद्यापत्सु सङ्गरः' इत्यमरः । अग्रेमेव रङ्गो नाट्यशाला रङ्गमञ्च इत्यर्थः । तस्मिन् क्षितिपतेराहवमल्लदेवस्य तनयेन पुत्रेण विक्रमाङ्कदेवेन चटुलाक्षचञ्चलाः पृषत्का बाणा 'पृषत्कबाणविशिखा अजिह्वगलगाधुगाः' इत्यमरः । एष कटाक्षा नेत्रप्रान्तवर्शनानि 'अपाङ्गी नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गवर्शने' इत्यमरः । तेषां मालिकाः पङ्क्तयस्ताभिरवनेः पृथिव्याः पतिः स्वामीत्यवनीपतिः तयोर्द्वयं युगलं राजिनं सोमदेवञ्च वशं स्वाधीनतायां नयन्ती प्रापयन्ती वीरलक्ष्मीर्युद्धवीराणां राजलक्ष्मीः सुचिरं बहुकालमनर्त्यत नर्तनाय प्रवर्तिता । रङ्गमञ्चाधिकारिणा रङ्गमञ्चे सचञ्चलकटाक्षा नर्तकीव विक्रमाङ्कदेवेन समराङ्गणे सचञ्चलबाणवर्षं वीरलक्ष्मीरनर्त्यतेति भावः ।

भाषा

युद्ध के अग्रभाग रूपी रङ्गमञ्च पर राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव ने चञ्चल बाण रूपी कटाक्षों की पञ्क्तियों से दोनों राजाओं को अर्थात् राजिग तथा सोमदेव को वश में लाने वाली वीरश्री को चिरकाल तक नचाया । अर्थात् दोनों राजाओं को बाण मार कर अपनी वीरता से अपने काबू में लाते हुए चिरकाल तक घोर संग्राम किया ।

**कुलिशनिशितकङ्कपत्रभिन्ना-त्रिभुवनभीमभुजस्य राजसूनोः ।
प्रतिमटकरटिस्थिताः प्रवीराः प्रणतिपरा इव सम्मुखा निपेतुः ॥८७॥**

अन्वयः

त्रिभुवनभीमभुजस्य राजसूनोः कुलिशनिशितकङ्कपत्रभिन्नाः प्रतिमट-
करटिस्थिताः प्रवीराः प्रणतिपराः इव सम्मुखाः निपेतुः ।

व्याख्या

प्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं लोकत्रयं तस्मिन् भीमो भयङ्करो
'भयङ्कुरं प्रतिभयं घोरं भीमं भयानकम्' इत्यमरः । भुजो बाहुयस्य स तस्य
राजसूनो राजपुत्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कुलिशवद्वज्रवन्निशितं तीक्ष्णं कङ्कपत्रं
बाणविशेषस्तेन भिन्ना विचारिताः प्रतिमटानां शत्रुपक्षीययोधानां करदिनो
गजास्तेषु स्थिताः समाकृष्टाः प्रवीराः प्रकृष्टवीराः प्रणतिपरा इव प्रणामप्रवणा
इव प्रणमन्त इत्येतर्यः । सम्मुखा अभिमुखाः पुरतो निपेतुर्भूमीं निपतितवन्तः ।
गजोपरिस्थिताः प्रवीरा अस्य बाणैः कृतास्तस्य पुरतो निपेतुरिति भावः ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोकों में भयङ्कुर भुजावाले अर्थात् भुजशक्ति वाले उस राजकुमार
विक्रमाङ्कदेव के वज्र के समान तीक्ष्ण २ कङ्कपत्रों से घायल शत्रुपक्षीय योधानों
के हाथियों पर बैठे हुए प्रधान वीरगण मानों विक्रमाङ्कदेव को प्रणाम करते
हुए उसके सामने (हाथियों पर से) गिरने लगे ।

**द्विरदपतिरमुष्य शत्रुसेना-भटमुखपद्मविमर्दकेलिकालः ।
ऋदिति रणसरम्भकार सचमी-करपृतविभ्रमपुण्डरीकशेषम् ॥८८॥**

अन्वयः

अमुष्य शत्रुसेनाभटमुखपद्मविमर्दकेतिकालः द्विरदपतिः रणसरो
कटिति लक्ष्मीकरधृतविभ्रमपुण्डरीकशेषं चकार ।

व्याख्या

अमुष्याऽस्य विक्रमाङ्कदेवस्य शत्रूणामरीणां सेना यमूस्तस्यां ये भटा योधा-
स्तेषां मुखान्याननान्येव पद्मानि कमलानि तेषां विमर्दचूर्णनमेव केलिः क्रीडा
तदर्थं कालो यमो विनाशकारित्वात् । 'कालो वण्डधरः आह्वयेवो वैवस्वतोऽन्तकः'
इत्यमरः । द्विरदपतिर्गजनाथो रण एव संग्राम एव सरस्तडागस्तत् रणसरो
युद्धतडागो कटिति शीघ्रं लक्ष्म्या भ्रियः करेण हस्तेन घृतं धारितं विभ्रमपुण्डरीकं
विलाससिताम्भोजं 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः । एव शेषोऽवशिष्टांशो
यस्य सञ्चकार निष्पादितवान् । रूपकालङ्कारः ।

भाषा

शत्रु सेना के योद्धाओं के मुख कमलों को चूर २ कर देने की क्रीडा में
यमस्वरूप, विक्रमाङ्कदेव के श्रेष्ठ हाथी ने रणरूपी तालाव को जल्दी से
महालक्ष्मी के हाथ में विद्यमान विलास का श्वेतकमल मात्र ही शेष रह गया
हो, ऐसा कर दिया । अर्थात् लक्ष्मी के हाथ के कमल को छोड़ कर शत्रु के
मुख रूपी सब कमलों को रणरूपी सरोवर में नष्ट कर दिया ।

धृतसुभटकरङ्गमङ्कवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालम् ।

रणमनणु कृतान्तमुक्तशेष-प्रणयि बभूव शिवासहस्रभोग्यम् ॥८६॥

अन्वयः

धृतसुभटकरङ्गम् अङ्कवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालं कृतान्तमुक्त-
शेषप्रणयि शिवासहस्रभोग्यम् अनणु रणं बभूव ।

व्याख्या

धृता गृहीताः सुभटानां सुयोधानां करङ्गा अस्त्रिपञ्चरा येन तत् । अङ्के
कोडे वर्त्तिनि गतानि द्विरवानां गजानां विकटानि अयङ्कुराण्यस्थिचक्रवाल-
म्यस्थिसमूहा यस्य तत्, कृतान्तस्य यमस्य भुक्तं भोजनं तस्य शेषस्तस्य प्रणयि
स्थानं शेषभुक्तमित्यर्थः । तद्यमराजभक्षितमार्सशिष्टदुक्तमिति भावः । शिषाणां
वृषालीनां सहस्रं तेन भोगं भोगबोधं रथं युद्धमनणु वहुलं बभूव जातम् ।

भाषा

बड़े बड़े योद्धाओं के अस्थिपञ्जरो को धारण करने वाला, (गोद में) पास ही में हाथियों के समूह की भयङ्कर हड्डियों के ढेर को रखने वाला, यमराज के खाने से बचे हुए मांस वाला और हजारों शृगालियों के उपभोग के योग्य, एक बहुत बड़ा युद्ध हुआ ।

किमपरमपरि प्रतापभाजां विहितपदः स बभञ्ज राजयुग्मम् ।
द्रविडपतिरगात्क्वचित्पलाय्य न्यविशत बन्धनधाम्नि सोमदेवः ॥६०॥

अन्वयः

किम् अपरम् । प्रतापभाजाम् उपरि विहितपदः सः राजयुग्मं बभञ्ज ।
द्रविडपतिः पलाय्य क्वचित् गतः । सोमदेवः बन्धनधाम्नि न्यविशत ।

व्याख्या

किमपरमन्यत्किं वक्तव्यम् । प्रतापं प्रभावं भजन्ति सेवन्ते ते प्रतापभाज-
स्तेषां प्रभावशालिनामुपरि मस्तके विहितं स्थापितं पदं चरणं येन सः स्थापित
चरणः स विक्रमाङ्कदेवो राजोर्द्रविडपतिराजिगसोमदेवयोर्दुग्मं युगलं बभञ्ज
सम्भवितवान् । द्रविडपती राजिगः पलाय्य द्रुतगत्या क्वचिदज्ञातस्थानं गतो
जगाम । सोमदेवो बन्धनस्य धाम स्थानं तस्मिन् कारागारे न्यविशत निबिष्टवान् ।

भाषा

अब और दूसरा क्या कहना है ? प्रतापियों के मस्तक पर चरण रखने
वाले विक्रमाङ्कदेव ने राजिग और सोमदेव, इन दोनों राजाओं को कुचल
डाला । द्रविड़ देश का राजा राजिग भागकर कहीं अज्ञात स्थान में चला गया ।
सोमदेव कैद खाने में बन्द हो गया ।

उभयनरपतिप्रतापलक्ष्म्यौ विलुलुठतुश्चरणद्वये तदीये ।
त्रिभुवनमहनीयबाहुवीर्यद्रविणविभूतिमतां किमस्त्यसाध्यम् ॥६१॥

अन्वयः

उभयनरपतिप्रतापलक्ष्म्यौ तदीये चरणद्वये विलुलुठतुः । त्रिभुवन-
महनीयबाहुवीर्यद्रविणविभूतिमतां किम् असाध्यम् (अस्ति) ।

व्याख्या

उभयनरपत्न्योः सोमदेवराजिण्योः प्रतापलक्ष्मी प्रभावराजलक्ष्मी राजिन-
सोमदेवोभयनरदेवयोः प्रभावसम्पत्ती तस्येवं तदीयं तस्मिन् विक्रमाङ्कदेवसम्ब-
न्धिनि चरणद्वये पादयुग्मे बिलुलुठुविलोठनं चक्षुः । त्रयाणां भुवनानां
समाहारस्त्रिभुवनं तस्मिन्लोकत्रये महनीयं पूजनीयं प्रशंसनीयमित्यर्थः । बाह्यो-
र्भुजयोर्बाह्यं बलं त्रिविधं धनं विभूतिरैश्वर्यञ्चाऽस्ति येषु ते तेषामसाधारण-
पुरुषाणां कृते किमसाध्यमप्राप्यमस्ति न किमपीत्यर्थः । अत्रार्थास्तरम्या
सालङ्कारः ।

भाषा

दोनों ही राजाओं के प्रताप और राजलक्ष्मी विक्रमाङ्कदेव के चरणों पर
लोटेने लगी । तीनों लोको में पूजनीय बाहुबल, धन और ऐश्वर्य से युक्त
असाधारण पुरुषों के लिये कौन कार्य असाध्य है अर्थात् कोई भी कार्य
असाध्य नहीं है ।

विहितसमरदेवतासपर्यः परिकरितः क्षितिपालयुग्मलक्ष्म्या ।

अथ शिथिलितकङ्कटस्तटान्त-स्थितकटकां स जगाम तुङ्गभद्राम् ॥६२॥

अन्वयः

अथ विहितसमरदेवतासपर्यः क्षितिपालयुग्मलक्ष्म्या परिकरितः शिथि-
लितकङ्कटः सः तटान्तस्थितकटकां तुङ्गभद्रां जगाम ।

व्याख्या

अथ राजद्वयविजयानन्तरं विहिता कृता समरदेवतायाः संप्रामादिष्ठातु-
देवतायाः सपर्यां पूजा 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यां चार्हणाः समाः' इत्यमरः ।
येन सः, क्षितिपालयो राज्ञोः सोमदेवराजिण्योर्युग्मं युगलं तस्य लक्ष्मी
राजलक्ष्मीस्तया परिकरितः परिवेष्टितस्समालिङ्गित इत्यर्थः । शिथिलितः
इक्ष्वाकृतः कङ्कटः कबचो येन स त्यक्तकबच इत्यर्थः । स विक्रमाङ्कदेवस्तटान्ते
तीरप्रान्ते स्थितं प्रान्तं कटकं सैन्यं यस्याः सा तां तुङ्गभद्रां तन्नाम्नीं नदीं
जगाम ययौ ।

भाषा

दोनों राजाओं को परास्त करने के अनन्तर सग्राम की देवता का पूजन
करने वाला, दोनों राजाओं की राजलक्ष्मी से आलिङ्गित अर्थात् राजलक्ष्मी को

प्राप्त करने वाला और युद्ध समाप्त हो जाने से आवश्यकता न रहने के कारण कबच को छोड़ा करने वाला विक्रमाङ्कदेव, तट पर विद्यमान सेना वाली तुङ्गभद्रा नदी पर गया ।

**वितरितुमिदमग्रजस्य सर्वं पुनरुपजातमतिः स राजपुत्रः ।
तुहिनकिरणखण्डमण्डनेन स्फुरदशरीरगिरा रुषा न्यवेधि ॥६३॥**

अन्वयः

अग्रजस्य इदं सर्वं पुनः वितरितुम् उपजातमतिः सः राजपुत्रः तुहिन-
किरणखण्डमण्डनेन रुषा स्फुरदशरीरगिरा न्यवेधि ।

व्याख्या

अग्रजस्य ज्येष्ठभ्रात्रे सोमदेवाय 'अग्रजस्येत्यत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । इदं सर्वं राज्याधिकं पुनर्वितरितुं समर्पयितुमुपजाता समुत्पन्ना मतिर्बुद्धिर्यस्य स उपजातमतिः स राजपुत्रो नृपसुतो विक्रमाङ्कदेवस्तुहिनकिरणः शीतमयूखचन्द्रो मण्डनं शिरोभूषणं यस्य स तेन शङ्करेण रुषा क्रोधेन स्फुरन्ती प्रकटिताऽशरीरा बेहरहिता गीर्वाणी 'गीर्वाणाणी सरस्वती' इत्यमरः । तयाऽऽकाशवाण्या न्यवेधि निवारितः ।

भाषा

अपने बड़े भाई सोमदेव को उसका राज्य आदि फिर से लौटा देने की उत्पन्न भई हुई बुद्धि वाले विक्रमाङ्कदेव को चन्द्रमा के खण्ड को अपने मस्तक पर आभूषण के रूप में धारण करने वाले भगवान् शंकर ने क्रोधपूर्वक आकाश-वाणी द्वारा मने किया ।

**अथ विक्रमाङ्कदेवस्य राज्याभिषेकं कुलकेन वर्णयति कविः—
मुखपरिचितराजहंसमङ्गथा सरसिरुहेष्विव पूरयत्सु शङ्खान् ।
सरिति घटिकयेव शोभयन्त्यां प्रतिफलितार्कमिषेय लभवेत्साम् ॥६४॥**

अन्वयः

मुखपरिचितराजहंसमङ्गथा सरसिरुहेषु शङ्खान् पूरयत्सु इव, सरिति प्रतिफलितार्कमिषेय घटिकया लभवेत्साम् शोभयन्त्याम् इव (विक्रमादित्य-देवोऽभिषेकमलभतेति ६८ संख्याकलोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

शुद्धे आन्तेऽग्रभागे वा परिचिता स्नेहमापन्नाः स्थिता राजहंसा मरालराजाः
'राजहंसास्तु ते बभ्रुवचरणैर्लोहितैस्सिता' इत्यमरः । तेषां भङ्गुषा व्याजेन सरसी-
क्षेषु कमलेषु 'पङ्केक्षं तामरसं सारसं सरसीक्षहम्' इत्यमरः । शङ्खान् कम्बून्
पूरयत्सु सत्सु ध्वनयत्सु सत्स्विव, सरति नद्यां प्रतिफलितो जले प्रतिबिम्बितोऽर्कः
सूर्यस्तस्य भिषेण व्याजेन घटिकया समयसूचकघटीयन्त्रेण लग्नवेलामभिषेकस्य
शुभमुहूर्तं शोषयन्त्यामिव विचारयन्त्यां सत्यामिव (विक्रमादित्यदेवोऽभिषेकमल-
भतेत्यनेन सम्बन्धः ।) सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

कमलो के मुख पर या अग्रभागे में प्रेमपूर्वक बैठे हुए राजहंसो के मिथ से
मानों कमलों के शखो को बजाते रहने पर और नदी के जल में प्रतिबिम्बित
सूर्य बिम्ब के मिथ से मानो नदी के, घटिका देखकर शुभमुहूर्त का विचार
करते रहने पर (विक्रमाङ्कदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

अतिशिशिरतया मरुत्सु भक्त्या कुलसरितामिव वारि धारयत्सु ।

नमसि विकरतीव गाङ्गमम्भः पवनसमाहृतशीकरच्छलेन ॥६५॥

अन्वयः

मरुत्सु अतिशिशिरतया भक्त्या कुलसरितां वारि धारयत्सु (सत्सु)
इव, नमसि पवनसमाहृतशीकरच्छलेन गाङ्गम् अम्भः विकरति (सति)
इव (विक्रमादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेत्यन्वयः)

व्याख्या

मरुत्सु वायुव्यतिशिशिरतयाऽतिशैत्येन भक्त्या पूज्यत्वप्रयुक्तानुरागेण कुल-
सरितां गङ्गादिपवित्रनदीनां वारि जलं धारयत्सु बहुत्सु सत्स्विव, नमस्याकाशे
पवनेन वायुना समाहृताः समानीताः शीकरा अम्बुकणाः 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः'
इत्यमरः । तेषां छलेन व्याजेन गङ्गाया इव गाङ्गमाकाशमङ्गासम्बन्धव्यङ्ग्यो
जलं विकरति बिलिपति सतीव (विक्रमादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेति) ।

भाषा

वायुजो के अत्यन्त ठंडे होने से मानों उनके द्वारा भक्तिपूर्वक गङ्गादि कुल
नदियों से (अभिषेक के लिए) लाए गए पवित्र जलों को धारण करते रहने

पर, और आकाश के वायुओं द्वारा लाए हुए जल कणों के मिश्र से मानों आकाशगङ्गा के जल को छिड़कते रहने पर (विक्रमाङ्कदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

**अतिविशदतया दिशां मुखेषु स्मितमिव केतकमित्रमुद्ग्रहत्सु ।
निखिलभुवनमानसेषु हर्षप्रसरवशेन नितान्तमुत्सुकेषु ॥६६॥**

अन्वयः

दिशां मुखेषु अतिविशदतया केतकमित्रं स्मितम् उद्ग्रहत्सु (सत्सु) इव निखिलभुवनमानसेषु हर्षप्रसरवशेन नितान्तम् उत्सुकेषु (सत्सु) (विक्रमादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

दिशां ककुभां 'विशत्सु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । मुखेष्वाननेष्वप्रभागेषु वाऽतिविशदतयाऽतिनैर्मल्येन केतक्याः पुष्पं केतकं तस्य मित्रं शुक्लत्वात्केतकीपुष्पसदृशं स्मितमीषद्धास्यमुद्ग्रहत्सु चारयत्सु सत्स्विष्व, विष्णु नैर्मल्यं प्राप्तास्त्वित्यर्थः । निखिलभुवनानां सकललोकस्थितजनानां मानसानि मनसि तेषु सकललोकगतजनमनःसु हर्षस्याऽऽनन्दस्य प्रसरो विस्तारस्तस्य वशेन कारणेन नितान्तमत्यन्तमुत्सुकेषु समुत्कण्ठितेषु सत्सु (विक्रमादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेति ।)

भाषा

दिशाओं के अत्यन्त निर्मल होने से मानों श्वेत केवड़े के फूलों के समान उनके मुस्कराते रहने पर और समस्त लोको के मनुष्यों के मनों में आनन्द का संचार होने के कारण उनके उत्कण्ठित हो उठने पर (विक्रमाङ्कदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

**वरकरिषु गभीरदुन्दुभीनां ध्वनिमिव संजनयत्सु गर्जितेन ।
दिशि दिशि तुरगेषु सान्द्रशङ्ख-स्वनकमनीयसहर्षहेषितेषु ॥६७॥**

अन्वयः

वरकरिषु गर्जितेन गभीरदुन्दुभीनां ध्वनिं संजनयत्सु (सत्सु) इव,

विशि विशि तुरगेषु साम्राज्ञस्त्वनकमनीयसहर्षहेषितेषु (सस्तु) (विक्र-
मादित्यदेवोऽभिवेकमलभतेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

करकारिषु श्रेष्ठगजेषु गजितेन बृंहितेन गम्भीरकुम्भनीनां गम्भीरभेरीणां 'भेरी
स्त्री कुम्भभिः पुमान्' इत्यमरः । ध्वनिं शब्दं संजनयत्सु सत्स्विव, विशि विशि
प्रतिविशं तुरगेषु घोटकेषु साम्रा घना गम्भीरा वा शङ्खानां कम्बूनां स्वनाः
शब्दा इव कमनीयानि मनोज्ञानि सहर्षाणि प्रमोदसहितानानि हेषितानि तुरग-
रणाः येषां ते तेषु गम्भीरकम्बुशब्दमनोज्ञतत्प्रमोदहेषितेषु सस्तु (विक्रमादित्य-
देवोऽभिवेकमलभतेति ।

भाषा

श्रेष्ठ हाथियों की गर्जना से मानों उनके भेरीनाद करते रहने पर और
चारो ओर घोड़ों के, गम्भीर शङ्खों की ध्वनि के समान कर्णप्रिय सहर्ष हिन-
हिनाते रहने पर (विक्रमाङ्कदेव का राज्याभिवेक हुआ ।)

अथ सुरपथवल्गादिव्यभेरीनिनादं

प्रशमितपरितापं भर्तृलाभात्पृथिव्याः ।

अलमत चिरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मी-

क्लममुषमभिवेकं विक्रमादित्यदेवः ॥६८॥

अन्वयः

अथ विक्रमादित्यदेवः पृथिव्याः भर्तृलाभात् प्रशमितपरितापं सुरपथ-
वल्गादिव्यभेरीनिनादं चिरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मीक्लममुषम् अभिवेकम्
अलभत ।

व्याख्या

अथ समरविजयानन्तरं विक्रमादित्यदेवो विक्रमाङ्कदेवो राजकुमारः पृथिव्याः
क्षमाया भर्तृलाभात् सुस्वामिप्राप्त्या प्रशमितः क्षान्तिं प्रापितः परितापस्तन्तापो
दुःखं वा येन स तं दूरीकृतदुःखं, सुरपथे गतने वल्गन् समुत्कर्षं प्राप्नुवन्निधिव्यायाः
स्वर्गायाया भेर्या निनादः शब्दो यस्मिन् स तं गगनप्रसरत्स्वर्गायभेरीमित्स्वनं,
चिराज्ज्वरकालादारभ्य चिराय वा व्याप्ता चिन्ता स्वस्वामिपराजयजन्यश्लोको-

अथवा सुस्वामिप्राप्त्यर्थं चिन्ता तयाऽऽचान्ता परिपूर्णा चालुक्यलक्ष्मीश्चालुक्य-
राजवंशाधीनस्तस्या कर्म क्लान्तिं मुञ्जातीति चिरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मीवल्लभमुद्-
तमभिवेकं राज्याभिवेकमलभत प्राप्तवान् ।

भाषा

युद्ध में विजय प्राप्त होने के अनन्तर राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ने, पृथिवी
को अच्छा स्वामी मिल जाने से, अपने स्वामियों के पराजय के सम्पूर्ण दुःखों
को दूर कर देने वाले, आकाश में गुंजने वाले स्वर्गीय भेरी की ध्वनि से
युक्त, और चिरकाल तक अच्छे स्वामी (राजा) को प्राप्त करने की चिन्ता में
हुबी हुई चालुक्य वंशीय राजाओं की राज्यलक्ष्मी के मनोमालिन्य को दूर कर
देनेवाले, राज्याभिवेक को प्राप्त किया ।

इति पञ्चमिः श्लोकैः कुलकम् ।

श्रीचालुक्यनरेन्द्रसूनुजं तत्रैव पुण्ये दिने

कारुण्यातिशयादसूत्रयदसौ पात्रं महत्याः श्रियः ।

दासी यद्भवनेषु विक्रमघनक्रीता ननु श्रीरियं

तेषामाश्रितपोषणाय गहनं किं नाम पृथ्वीभुजाम् ॥६६॥

अन्वयः

असौ श्रीचालुक्यनरेन्द्रसूनुः तत्र पुण्ये दिने एव कारुण्यातिशयात्
अनुजं महत्याः श्रियः पात्रम् असूत्रयत् । यद्भवनेषु विक्रमघनक्रीता इयं
श्रीः दासी ननु, तेषां पृथ्वीभुजाम् आश्रितपोषणाय किं नाम गहनम्
(अस्ति) ।

व्याख्या

असौ श्रिया विराजितस्य चालुक्यनरेन्द्रस्याऽऽहवमल्लदेवस्य सूनुः पुत्रो
विक्रमाङ्कदेवस्तत्र तस्मिन् पुण्ये पावने सुन्दरे वा 'पुण्यं तु चार्बपि' इत्यमरः ।
दिने राज्याभिवेकविवस एव कारुण्यस्य दयाया अतिशय आधिक्यं तस्मात्स्वधिक-
व्यालुत्वादननुजं स्वकनिष्ठभ्रातरं सिंहदेवं महत्या विशालायाः श्रियो लक्ष्म्याः
पात्रं भाजनमसूत्रयत् कृतवान् । तस्मै वनवासिमण्डलाधीश्वरं अकारेति भावः ।
येषां राज्ञां भवनेषु सवनेषु विक्रमघनेन पराक्रमरूपद्वयेण क्रीता, मूर्ख्येन स्वायत्ती-

कृत्येयं श्री राख्यलक्ष्मीर्वासी सेविका ननु निश्चयेन, तेषां पृथ्वीभुजां भूभुजाना-
म्बितानामवलम्बितानामाश्रयं विधाय वसतां सिंहदेव-महाकविप्रभृतीनां पोषणाय
अरणाय किं नाम गहनं कठिनम् । तेषां अरणपोषणेवेतावृशानां महाप्रतापिनां
राक्षां किमपि कठिन्यं नास्तीति भावः ।

भाषा

इस श्रीमान् आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने उसी शोभन दिन ही
अत्यन्त दयालुता के कारण अपने छोटे भाई सिंहदेव को विशाल सम्पत्ति का
भाजन बनाया । अर्थात् उसे बनवासिमण्डल का राजा बना दिया । जिन
राजाओं के घरों में पराक्रम रूप धन से खरीदी हुई यह लक्ष्मी निश्चय पूर्वक
दासी बन कर रहती है उन राजाओं को अपने आश्रितों का (सोमदेव तथा
अन्य महाकवि गुणी आदि का) पालन पोषण करना क्या कठिन है ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकमट्ट-महाकवि-विह्वलविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये षष्ठः सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुबेर—परिहृतवरात्सम्प्राप्तसाहाय्यक—
ह्रीकायुष्ममिदं रमाकण्ठया सर्गेऽत्र षष्ठे नवम् ॥

ॐ शान्ति. शान्तिः शान्ति ।

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री बिल्हण-विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

सप्तमः सर्गः ।

स सर्वमावर्ज्य रिपुप्रमाथी मनोरथानामथ पूरणेन ।

परिभ्रमन् युद्धकुतूहलेन दिग्दन्तिशेषाः ककुभश्चकार ॥१॥

अन्वयः

अथ रिपुप्रमाथी सः मनोरथानां पूरणेन सर्वम् आवर्ज्य युद्धकुतूहलेन परिभ्रमन् (सन्) ककुभः दिग्दन्तिशेषाः चकार ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवस्य राज्याभिषेकानन्तरं रिपूणां शत्रूणां प्रमाथी सर्वकः स विक्रमाङ्कदेवो मनोरथानामभिलाषाणां पूरणेन सकलीकरणेन सर्वं जनसमूहमावर्ज्य बलीकृत्य युद्धस्य समरस्य कुतूहलमुत्कृष्टा तेन परिभ्रमन् परितो विचरन् ककुभो विहाः 'विहास्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' । विहाः इन्तिनो दिग्दन्तिनो दिग्गजा एव शेषा अवशिष्टा यामु ताश्चकार सम्पादितवान् । सकल-यजाहरणादिग्गजा एवाऽवशिष्टा आसन्निति भावः । सर्गेऽस्मिन्निम्नवर्णाच्छब्दः 'स्वादिम्नवर्णा यदितौ जनीमः' इति लक्षणात् ।

भाषा

(विक्रमाङ्कदेव के) राज्याभिषेक के अनन्तर, शत्रु का मर्दन करने वाले विक्रमाङ्कदेव ने मनोरथों को पूर्ण कर, सब जनो को अपने अनुकूल बना कर, युद्ध की उत्कृष्टता से चारों ओर घूमते हुए दिशाओं को, दिग्गज ही अवशिष्ट हैं जिनमें ऐसा बना दिया । अर्थात् चारों दिशाओं के हाथियों को अपने स्वाधीन कर लेने से केवल दिग्गज (दिशाओं के हाथी) ही अवशिष्ट रह गये ।

गते समप्तिं नरनाथचक्रे निचोलकारासितचापदण्डः ।
निर्वाप्य चोलस्य पुनः प्रतापं क्रमेण कन्याणामसौ विवेश ॥२॥

अन्वयः

असौ चोलस्य प्रतापं निर्वाप्य नरनाथचक्रे क्रमेण समप्तिं गते (सति)
निचोलकारासितचापदण्डः (सन्) पुनः कन्याणां विवेश ।

व्याख्या

असौ विक्रमाङ्कदेवो चोलस्य चोलवेशाधिपस्य प्रतापं प्रभावं निर्वाप्य शान्तिं
मीत्वा नराणां मनुष्याणां नाथाः स्वामिनस्तेषां चक्रं समूहस्तस्मिन् राजसमूहे
क्रमेण शनैः समाप्तिं गते पराजयं प्राप्ते सति निचोल आवरकम् (‘‘छोल’’ इति
भाषार्या प्रसिद्धः ।) एव कारा गुप्तिगृहं ‘कारास्याद्वन्द्वनालये’ इत्यमरः । तस्या-
भासितो निवेशितचापदण्डो धनुर्दण्डो येन सः । एवम्भूतस्सन् पुनर्मुहुः कन्याणां
कल्याणकटकपुरं विवेश प्रविष्टवान् समाजगामेत्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने, चोल देश के राजा के प्रताप को ठंडा कर अर्थात् उसे
हराकर, सम्पूर्ण राजाओं को क्रम से पराजित कर देने पर, अपने धनुष्य को खोल
में रखकर फिर से कन्याण कटक पुर में प्रवेश किया ।

अत्रान्तरे मन्मथबालमित्रं लतावधूविभ्रमसूत्रकारः ।
स्थानोपदेशी पिकपञ्चमस्य शृङ्गारबन्धुर्मधुराविरासीत् ॥३॥

अन्वयः

अत्रान्तरे मन्मथबालमित्रं लतावधूविभ्रमसूत्रकारः पिकपञ्चमस्य
स्थानोपदेशी शृङ्गारबन्धुः मधुः आविरासीत् ।

व्याख्या

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवकाशे मन्मथस्य कामदेवस्य ‘मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो
मीनकेतनः’ इत्यमरः । बालमित्रं बालसखा, लता एव वध्यः कान्तास्तास्ता
विभ्रमस्य विलासोपवेशस्य सूत्रधारो नाट्याचार्यः, पिकानां कोकिलानां ‘वनमित्रः
परभूतः कोकिलः पिक इत्यपि’ इत्यमरः । पञ्चमः पञ्चमस्त्वरस्तस्य ‘पिकाः

गायन्तिपञ्चमम्' इति । स्थानस्य शुद्धोच्चारणोपयुक्त-मुक्तस्थित-कण्ठ तात्वाच्च-
भिधातस्थानस्योपवेश्युपवेशकः सङ्गीताचार्यः, शृङ्गारस्य शृङ्गाररसस्य वन्धु-
वहीपको मधुर्बसन्त आबिरासीत् समाजगाम । मालारूपकमलङ्कारः ।

भाषा

इसी बीच में कामदेव का लंगोटिया साथी, लता रूपी स्त्रियों को विभिन्न
विलासों का उपदेश देने वाला, नाट्याचार्य; कोयल के पञ्चम स्वर के शुद्ध
उच्चारण के लिये कण्ठ तालु आदि स्थानों की शिक्षा देने वाला सङ्गीताचार्य;
शृङ्गार रस को उद्दीप्त करने वाला; वसन्त ऋतु आ गया ।

शीतर्तुमीत्या विविशुः समस्ताः किं कन्दरासीमनि चन्दनाद्रेः ।
यन्निःसरन्ति स्म हिमव्यपाये दिवा च रात्रौ च ततः समीराः ॥४॥

अन्वयः

समस्ताः समीराः किं चन्दनाद्रेः कन्दरासीमनि शीतर्तुमीत्या विविशुः
यत् हिमव्यपाये (ते) दिवा च रात्रौ च ततः निःसरन्ति स्म ।

व्याख्या

समस्तास्सकलास्समीरा वायवः किं चन्दनाद्रेर्मलयपर्वतस्य कन्दरासीमनि
वरीमध्ये 'वरी तु कन्दरो वाऽस्त्री' इत्यमरः । शीतर्तुमीत्या शिशिरर्तुमयेन
विविशुः प्रविष्टाः । यद्यस्मात्कारणात् हिमस्य शिशिरर्तौर्व्यपाये समाप्ता ते
पवना दिवा दिने च रात्रौ च निशायाञ्च 'निशा निशीषिनी रात्रिस्त्रियामा
सगवा अपा' इत्यमरः । ततश्चचन्दनाद्रेनिःसरन्ति स्म निर्गच्छन्ति स्म । कन्दरासु
प्रवेशे शीतर्तुमीतेर्हेतुत्वेनोत्प्रेषणादुत्प्रेषा ।

भाषा

सम्पूर्ण वायु क्या शिशिर ऋतु के (घण्टे के) भय से मलयाचल की
कन्दराओं में छिप कर बैठे थे ? क्योंकि शिशिर ऋतु के (जाड़े के) बीतते
ही वे वायु रात दिन मलयाचल से निकलते ही चले आ रहे थे ।

कृतप्रकोपाः पवनाशनानां निवासदानादिव पञ्चगानाम् ।
विनिर्ययुश्चन्दनशैलकुआदाशामुदोर्चीं प्रति गन्धवाहाः ॥५॥

अन्वयः

गन्धबाहाः पवनारानानां पक्षगानां निवासदानात् कृतप्रकोपाः इव
(सन्तः) चन्दनशैलकुञ्जात् उदीचीम् आशां प्रति विनिर्ययुः ।

व्याख्या

गन्धबाहा अनिलाः 'गन्धबाहानिलाक्षुणाः' इत्यमरः । पवनो वायुरक्षन् भोजनं
येषां ते तेषां वायुभक्षकाणां पक्षगानामुरगाणां 'उरगः पक्षगो भोगी जिह्मगः
पवनाशनः' इत्यमरः । निवासस्य स्थितेर्दानं तस्मात् कृतः प्रदाशितः प्रकोपः
कोपो यस्तेऽमर्षयुक्तास्तन्त इवाऽस्मद्भक्षका एवाऽत्र निवसन्ति ततोऽत्राऽस्मन्निवासो
न युक्त इति हेतोः कुपिताः सन्त इत्यर्थः । अन्वनक्षैलस्य मलयाचलस्य
कुञ्जाभिः कुञ्जात् 'निःकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः ।
उदीचीमुत्तरामाशां दिशं प्रति विनिर्ययुर्निर्गन्तुः । मघौ दक्षिणानिलो बहतीति-
प्रसिद्धिः । पवने स्वभक्षकसर्पनिवासहेतुककोपकर्तृत्वस्य मलयाचलपरित्यागे
हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

वायुगण, वायुभक्षक सर्पों को, मलयाचल द्वारा आश्रय दिये जाने से मानों
क्रुद्ध होकर मलय पर्वत के कुञ्ज से उत्तर दिशा की ओर भाग चले । अर्थात्
दक्षिणानिल उत्तर दिशा की ओर बहने लगा ।

रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव बाहनानाम् ।
उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥६॥

अन्वयः

रविः रथस्थितानां पुरातनानां बाहनानां परिवर्तनाय इव तुरगोत्तमानाम्
उत्पत्तिभूमौ उत्तरस्यां दिशि प्रतस्थे ।

व्याख्या

रविस्सुपौ रथस्थितानां रथे विनियोजितानां पुरातनानां वृद्धानां बाहनाना-
मवधानां परिवर्तनायेव तेषां स्थानेऽप्यनवीनाश्चप्रहणार्थमिव तुरगोत्तमानामवब-
धेष्ठानामुत्पत्तिभूमी अन्वभूमी काबुलप्रदेश इत्यर्थः । काबुलप्रदेशो भारत-

स्योत्तरदिशिः विलसमानोऽस्ति । उत्तरस्यां दिग्मुदीच्यामासायां 'विलसतु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः' इत्यमरः । प्रतस्थे गन्तुमारेने । रविरुत्तरायणोऽनुविति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सूर्य अपने रथ के बृद्धे घोड़ों को बदल देने के लिये मारनों श्रेष्ठ घोड़ों के उत्पत्ति स्थान उत्तरदिशा में अर्थात् काबुल में (काबुली घोड़े प्रसिद्ध हैं) प्रस्थित हुवा । अर्थात् सूर्य उत्तरायण होने लगे ।

अहो नु चैत्रं प्रति कापि भक्तिरकृत्रिमा केरलमारुतस्य ।
द्राघिष्ठमध्वानमसौ विलङ्घ्य सर्वत्र तस्यानुचरो यदासीत् ॥७॥

अन्वयः

अहो नु केरलमारुतस्य चैत्रं प्रति अकृत्रिमा का अपि भक्तिः यत् असौ द्राघिष्ठम् अध्वानं विलङ्घ्य सर्वत्र तस्य अनुचरः आसीत् ।

व्याख्या

“अहो” इत्याश्चर्ये ‘नु’ इति वितर्कः । केरलमारुतस्य दक्षिणस्थकेरलदेश-बाहिनः पवनस्य दक्षिणानिलस्येत्यर्थः । चैत्रं चैत्रमासं प्रति वसन्तकालं प्रतीत्यर्थः । अकृत्रिमा स्वाभाविकी काव्यनिर्वचनीयाऽपूर्वैत्यर्थः । भक्तिरनुरागः । यद्यस्मात्कारणादसौ दक्षिणानिलो द्राघिष्ठमतिदीर्घमध्वानं मार्गं ‘अयनं वसन् मार्गाध्वपन्थानः पवनी सुतिः’ इत्यमरः । विलङ्घ्य समतिक्रम्य सर्वत्र सर्वस्थाने तस्य चैत्रमासस्य वसन्तस्य बाऽनुचरोऽनुगम्यासीत् जातः । वसन्ते दक्षिणानिलः सर्वत्रैव वहतीति भावः । अत्र केरलमारुते सेवकव्यवहारसमारोपात् समासो-क्तिरलङ्कारः ।

भाषा

आश्चर्य की बात है कि केरल के वायु का अर्थात् दक्षिणानिल का चैत्र मास के प्रति अर्थात् वसन्त ऋतु के प्रति एक विलक्षण स्वाभाविक अनुराग है । क्योंकि वह दक्षिण का वायु एक भारी रास्ता तैय कर सर्वत्र चैत्र का अर्थात् वसन्त ऋतु का साथ देता था । अर्थात् वसन्त ऋतु में सदैव दक्षिणानिल बहता ही है ।

अथ दक्षिणानिलस्य कामोद्दीपकत्वाच्चिरद्विषीनां दयनीयां दशां
वर्णयति कविः—

देया शिलापट्टकपाटमुद्रा श्रीखण्डशैलस्य दरीगृहेषु ।
वियोगिनीकण्टक एष वायुः कारागृहस्यास्तु चिरादभिन्नः ॥६॥

अन्वयः

श्रीखण्डशैलस्य दरीगृहेषु शिलापट्टकपाटमुद्रा देया । (येन)
विनियोगिनीकण्टकः एषः वायुः कारागृहस्य चिरात् अभिन्नः अस्तु ।

व्याख्या

श्रीखण्डशैलस्य चम्बनाद्वेर्मलयाचलस्य दरीगृहेषु कन्दरागृहेषु 'दरी तु कन्दरो
वाल्मी' इत्यमरः । शिलापट्टाः प्रस्तरकण्डपट्टा एव कपाटानि तेषां मुद्रा प्रावरणं
देया निवेद्या येन कारणेन शिलामुद्रणरूपेण वियोगिनीकण्टको विरहिणीनां हृदि
कण्टकवच्छल्यबहुधयाजनक एष प्रसिद्धो वायुर्दक्षिणानिलः कारागृहस्य बन्धनाल-
यस्य 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्धां कारास्याङ्गबन्धनालये' इत्यमरः । चिराच्चिराय बहुकाल-
पर्यन्तमित्यर्थः । अभिन्नस्तन्निवासजन्यदुःखानुभविताऽस्तु जायताम् । परपीडकः
कारागृहनिवासयोग्य इति भावः ।

भाषा

मलयाचल के कन्दरा रूपी घरो को पत्थरो की चट्टान रूपी किवाड़ों से
बन्द कर देना चाहिये । जिससे (उन कन्दराओं में रहने वाला) विरहिणियों के
हृदय में काँटे गड़ाने के समान पीड़ा देने वाला यह दक्षिणानिल चिरकाल तक
कैदखाने में रहने के दुःख का अनुभव करे । क्योंकि जो दूसरो को व्यर्थ दुःख
देता है वह कैदखाने में जाने योग्य है ।

विरुक्षणीयः सखि दाक्षिणात्यस्त्वया न वायुः परुषैर्वचोभिः ।
यत्कोपनिःश्वासपरम्परामिः पीनत्वमायात्ययमुष्णताञ्च ॥६॥

अन्वयः

हे सखि ! त्वया परुषैः वचोभिः दाक्षिणात्यो वायुः न विरुक्षणीयः ।
यत् अयं कोपनिःश्वासपरम्परामिः पीनत्वम् उष्णताञ्च आयाति ।

व्याख्या

हे सखि ! हे वयस्ये ! त्वया पक्षैः कूरैः कोबोत्पादकैरित्यर्थः । वचोनिर्ब-
चनैर्दक्षिणस्यां भवो दक्षिणात्यो मलयाचलसम्बन्धी वायुः पवनो न विक्रमणीयो
न कोपनीयः । यद्यस्मात्कारणादयं वायुः कोपस्य त्वत्पक्षवचनजन्यकोपस्य
निःश्वासपरम्पराः पक्षवाक्यजातकोबोत्पन्नमनःक्षोभजनिःश्वासपरम्परास्ताभिः
पीनत्वं स्थूलत्वमुष्णतां तापकत्वञ्चाऽऽप्नोति प्राप्नोति । मलयानिलः शीतलोऽपि
विरहिणीनामुष्णतामेव वेगेन वर्धयतीति भावः ।

भाषा

हे सखि ! तुम कटुए वचनो से दक्षिणानिलको कुपित न करो । क्योंकि
यह वायु कुछ होकर लम्बे २ उच्छ्वास लेने से मोटा अर्थात् वायु में उच्छ्वास
के वायु मिलने से अधिक, और गरम हो जाता है । विरहिणियों को दक्षिणानिल
ठंडा होने पर भी गरम ही मालूम होता है ।

बाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा निवार्यतां दक्षिणमारुतस्य ।
इत्यर्थनीयः शबरधिराजः श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः ॥१०॥

अन्वयः

श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः शबरधिराजः बाणेन मृगं हत्वा अस्य
दक्षिणमारुतस्य यात्रा निवार्यताम् इति अर्थनीयः ।

व्याख्या

श्रीखण्डपृथ्वीधरो मलयाचलस्तस्य कन्दरो इरी 'बरी तु कन्दरो वा स्त्री'
इत्यमरः । तस्मिन् तिष्ठतीति श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः शबरानां वनेचराना-
मधिराजः स्वामी बाणेन शरेण मृगं वायुबाहुरूपं मृगं हत्वा मारयित्वाऽस्य
दक्षिणमारुतस्य दक्षिणानिलस्य यात्रा प्रवह इत आगमनमित्यर्थः । निवार्यतां
प्रतिषेधनीयेत्यर्थनीयः प्रार्थनीयः । बायोर्बाह्वं मृगः अत एव स पृथक्पृथक् इति
कथ्यते । 'पृथक्पृथक् गन्धवाहो गन्धवाहानिलाक्षुणाः' इत्यमरः । बाह्वाभावे
बायोर्बाऽऽगमनमसम्भवमिति भावः ।

भाषा

मलयाचल की कन्दरा में रहने वाले शबरराज से यह प्रार्थना करनी
२७

चाहिये कि वायु के वाहन मृग को मार कर वायु का इस तरफ़ आना रोक दे । अर्थात् दक्षिणानिलके न आने से बिरहजनित पीड़ा न हो सकेगी ।

यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्यमेतन्नेच्छन्ति वैरं मरुतां किराताः ।
केलिप्रसङ्गे शबराङ्गनानां स हि स्मरग्लानिमपाकरोति ॥११॥

अन्वयः

यत् वा एतत् दैन्यं मृषा तिष्ठतु । किराताः मरुता वैरं न इच्छन्ति ।
हि सः शबराङ्गनानां केलिप्रसङ्गे स्मरग्लानिम् अपाकरोति ।

व्याख्या

यदेति पक्षान्तरे एतद्दैन्यं मलयानिलस्य प्रियविप्रलम्भव्यथोद्बलकृत्वात्तस्मा-
च्छ्रुयेन मृगमारणप्रार्थनं मृषा मिथ्या निरर्थकमेवेत्यर्थः । तिष्ठत्वाऽऽस्ताम् ।
किराताः शबरा मरुता मलयवायुना सह वैरं शत्रुतां नेच्छन्ति नाऽऽकाङ्क्षन्ति । हि
यस्मात् कारणात् 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । स दक्षिणानिलः शबराणां वने-
शबराणां 'भेदाः किरातशबरपुलिनबन्लेच्छजातयः' इत्यमरः । अङ्गना ललना-
स्तासां केलिप्रसङ्गे सुरतक्रीडाकाले स्मरग्लानिं कामोद्वेगजन्यक्रीडोत्पन्नशारीरिक-
अमपाकरोति दुरीकरोति । अमापनवनेनोपकारित्वावयं दक्षिणानिलो शत्रुभावं
न जनयतीति तस्य मृगविनाशाभ्यर्थना कुर्यावेति भावः ।

भाषा

अथवा किरातराज से वायु के वाहन रूप मृग को मारने की अभ्यर्थना
व्यर्थ है । किरात लोग दक्षिणानिल से वैर करना नहीं चाहते । क्योंकि वह
दक्षिणानिल किरातिनियों की सुरत क्रीडा में सुरत जनित श्रम का अपहरण
करता रहता है । अर्थात् दक्षिणानिल उपकारी होने से उस से किरातराज
का शत्रुभाव हो ही नहीं सकता ।

दुराग्रहचन्दनमारुतस्य सदा यदन्यर्तुपराङ्मुखोऽयम् ।
अनेन चैत्रः सुतरामसह्यन्त्रोदयेनेव शरत्प्रदोषः ॥१२॥

अन्वयः

चन्दनमारुतस्य दुराग्रहः यत् अयं सदा अन्यर्तुपराङ्मुखः । अनेन
चैत्रः चन्द्रोदयेन शरत्प्रदोषः इव सुतराम् असह्यः ।

उपनिषद्

चन्द्रमास्तस्य चन्द्रमसम्पर्कः समागतस्य दक्षिणानिलस्य दूराग्रहो बुधश्चि-
निवेशः कुम्भस्थितिरित्यर्थः । यद्यं मास्तोऽन्येषु वसन्तातिरिक्तेषु ऋतुषु पराङ्मुखो
न प्रवहति । अनेन मलयानिलेन हेतुना चैत्रो वसन्तमासश्चन्द्रोदयेनेन्दुप्रकाशेन
क्षस्त्रप्रदोषः शरत्कालिकरणनीमुष्णमिव 'प्रदोषो रक्षनीमुष्णम्' इत्यमरः । सुतरा-
मत्यन्तमसह्यः सोऽबुमशक्यः । विरहिणीनां दक्षिणानिलबन्धीतलः शरत्कालिक-
श्चन्द्रोदयोऽपि नितरां सन्तापजनको भवतीति भावः ।

भाषा

यह तो दक्षिणानिल का दूराग्रह ही है कि वह वसन्त ऋतु को छोड़ कर
अन्य ऋतुओं में बहता ही नहीं । इसके कारण से वसन्तमास चैत्र, चन्द्रमा
का उदय होने के कारण से शरत् ऋतु की शाम के समान ही असह्य हो जाता
है । अर्थात् विरहिणियों को वसन्त ऋतु तथा शरत् काल का चन्द्र दोनों ही
सन्ताप जनक होते हैं ।

वियोगिनीनां किमु पापमेतन्मेधायवा दक्षिणमारुतस्य ।
कदापि दिङ्मोहवशाद्यदेव न चन्दनाद्रेः परतः प्रयाति ॥१३॥

अन्वयः

एतत् वियोगिनीनां पापं किमु, अथवा दक्षिणमारुतस्य मेधा यत् एषा
दिङ्मोहवशात् कदापि चन्दनाद्रेः परतः न प्रयाति ।

उपनिषद्

एतत्प्रत्यक्षबुद्धयमानोपद्रवः वियोगिनीनां विरहिणीनां पापं दुष्कृतपरिणामः
किमु किमवस्था यद्वा दक्षिणमारुतस्य दक्षिणानिलस्य मेधा भारणवती कुडिः
'बीर्धारणवती मेधा' इत्यमरः । यद्यस्मात्कारणादेव मलयवायुर्विङ्मोहवशा-
द्विभ्रमकारणेन कदापि कस्मिन्नपि काले चन्द्रनाम्नेर्मलयपर्वतात्परतोऽन्यस्मा-
त्प्रवेष्टात्र प्रयाति न भवति ।

भाषा

यह जो विरहिणियों का प्रत्यक्ष कष्ट है वह वियोगिनियों के पापों का
परिणाम है या दक्षिणानिल की मेधा का कल है ? क्योंकि मलयवायु विभ्रम
होने से कभी भी मलयपर्वत को छोड़ कर अन्य स्थानों से कहीं बहता है ।

इति अमत्सौरभमांसलेन निमीलितानां मलयानिलेन ।
अभूचिरं भूमिगृहस्थितानां प्रलापमाला प्रियकाङ्क्षिणीनाम् ॥१४॥

अन्वयः

अमत्सौरभमांसलेन मलयानिलेन निमीलितानां भूमिगृहस्थितानां प्रियकाङ्क्षिणीनाम् इति प्रलापमाला चिरम् अभूत् ।

व्याख्या

अमिश्रितस्ततः प्रसरन् यत्सौरभसुगन्धस्तेन मांसलो बहुलस्तेन प्रसरत्सुगन्ध-
बहुलेन मलयानिलेन दक्षिणपवनेन निमीलितानां व्यधितानां भूमौ पृथिव्यामध-
स्तात् गृहाणि सबनानि, प्रीष्मातपनिवारणाय भूम्यभ्यन्तरे निमित्तानि शीतभव-
नानि तेषु स्थिता विद्यमानास्तासां प्रियाणां प्रेमास्पदजनानां पत्नीनामित्यर्थः ।
काङ्क्षिण्योऽभिलाषिण्यस्तासां ललनानां वियोगिनीनामित्यर्थः । इति पूर्वोक्त-
प्रकारः प्रलापमाला निरर्थकवाक्यकदम्बः 'विप्रलापो विद्वद्वोक्तिः प्रलापोऽनर्थकं
वचः' इत्यमरः । चिरं बहुकालपर्यन्तमभूज्जाता ।

भाषा

चारो ओर फैलने वाली सुगन्ध से भरे दक्षिण वायु से पीड़ित, तल घर में
(तहसने में) रहने वाली, अपने प्रिय की अभिलाषा रखने वाली वियोगिनी
स्त्रियों के पूर्वोक्त प्रकार के निरर्थक वाक्यसमूह चिरकाल तक चलते रहे ।

इति षट्सोकात्मकं कुलकम् ।

कन्दर्पदेवस्य विमानसृष्टिः प्रासादमाला रसपार्थिवस्य ।
चैत्रस्य सर्वर्तुविशेषचिन्हं दोलालिसासः सुदृशां रराज ॥१५॥

अन्वयः

कन्दर्पदेवस्य विमानसृष्टिः, रसपार्थिवस्य प्रासादमाला चैत्रस्य सर्वर्तु-
विशेषचिन्हं सुदृशां दोलाविलासः, रराज ।

व्याख्या

कन्दर्पदेवस्य कामदेवस्य 'कन्दर्पो हर्षकोऽनङ्गः कामः पञ्चवक्त्रः स्मरः'
इत्यमरः । विमानसृष्टिर्ध्वोमयानरचना, 'ध्वोमयानं विमानोऽर्जवी' इत्यमरः ।

रसः शृङ्गाररस एव पार्थिवो राजा तस्य प्रासादानां हर्म्याणां माला पल्लविः ।
अत्युच्चत्वेन निरतिशयरमणीयत्वेन च बोलाबिलासे कामसम्बन्धिविमानसुखे
रसनूपसम्बन्धिविमानप्रासादमालायाश्चाऽऽरोपः । चैत्रस्य चैत्रमासस्य सर्वं सकलमुपु-
विशेषस्य वसन्तस्य चिह्नं लक्षणं यद्वा चैत्रस्य वसन्तस्य सर्वतुल्यो विशेषं विशिष्टं
चिह्नं लक्षणं 'कलशुत्कृतौ लाच्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । यतो
वसन्त एव बोलारोहणक्रीडा विशेषतो भवतीति भावः । सुष्ठु वृत्तौ नयने यासां
तास्तासां सुन्दरनयनाङ्गनानां बोलासु प्रेङ्गानसु बिलासः क्रीडा रराज शुशुभे ।
विशेषविनोदकारित्वेन चैत्रमासभवस्य वसन्ततुल्यसकलचिह्नस्याऽभेदारोपो बोला-
बिलासेऽतोऽत्र मालारूपकम् ।

भाषा

कामदेव की विमान रचना, शृङ्गार रस रूपी राजा के महलो की कतार,
चैत्र मास का सब ऋतुओं में श्रेष्ठ वसन्तऋतु का चिह्न अथवा वसन्त का अन्य
सब ऋतुओं से विशिष्ट चिह्न, सुनयनी स्त्रियों की झूला झूलने की क्रीडा शोभित
होने लगी । अर्थात् चैत्र मास या वसन्त ऋतु के आते ही सुन्दर नेत्रवाली
कामिनियों में झूला झूलने का उमङ्ग, कामदेव की प्रेरणा से काम सम्बन्धि
दूर २ की उनकी मानसिक उड़ानें तथा शृङ्गार रस का साम्राज्य चारोतरफ
छा गया ।

दोलाधिरूढस्य बधूजनस्य नितम्बभारेण गतागतेषु ।

त्रुटिर्यदालम्बगुणेषु नाभूत् सा भाग्यशक्तिः कुसुमायुधस्य ॥१६॥

अन्वयः

यत् दोलाधिरूढस्य बधूजनस्य नितम्बभारेण गतागतेषु आलम्बगुणेषु
त्रुटिः न अभूत् सा कुसुमायुधस्य भाग्यशक्तिः ।

व्याख्या

यदित्यनेन व्याख्यानपरामर्शः । बोला प्रेङ्गा 'बोला प्रेङ्गाधिका स्त्रियाम्'
इत्यमरः । 'हिंदोला' इति भाषायाम् । अधिरूढस्समासीनस्तस्य प्रेङ्गाधिकास्त्रिय-
बधूजनस्य कामिनीजनस्य नितम्बः शोभिस्तस्य भारो गुह्यं तेन गतागत-
मितस्ततः संचलनं येषां ते तेज्वालम्बगुणेषु दोलाबलम्बनरञ्जेषु त्रुटिर्भङ्गो
चाऽभूत् जातः सा कुसुमायुधस्य कामस्य भाग्यशक्तिरदृष्टमहत्त्वम् । ललनाभि-

तन्मनामस्तन्तुमुखाद्दोलावलम्बनरञ्जनां भङ्गस्तु निश्चितप्राय एवाऽऽसीत् ।
वरन्तु स न जात इत्यत्र कामस्याऽप्युष्टमहत्त्वमेव कारणमिति भावः । काम-
लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

चूँकि हिंडोले पर झूलने वाली कामिनियों के नितम्बों के बोझ से शोंकों में
इधर उधर जाने वाली झूले की रस्तियाँ न टूँटी इसमें कामदेव की भाग्य
सम्पत्ति ही कारण है । अर्थात् उन स्त्रियों के नितम्ब बहुत भारी थे और
कामदेव की पूर्ण कृपापात्र थी । अर्थात् पूर्णतया कामासक्त थी ।

जनेषु दोलातरलाः पुरन्ध्रीः संभूय भूयःसु विलोकयत्सु ।
लक्ष्यस्य विस्तीर्णतया मनोभूरवन्ध्यपातैरिषुभिर्वर्ष ॥१७॥

अन्वयः

दोलातरलाः पुरन्ध्रीः भूयःसु जनेषु संभूय विलोकयत्सु (सत्सु) मनोभूः
लक्ष्यस्य विस्तीर्णतया अवन्ध्यपातैः इषुभिः वर्ष ।

व्याख्या

दोलासु प्रेङ्खनसु तरलाश्चञ्चलाः पुरन्ध्रीर्ललनाः (कर्म) 'पुरन्ध्री सुचरित्रा तु
सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । भूयःसु बहुलेषु जनेषु कामिजनेषु संभूय-
कत्रीभूय विलोकयत्सु पश्यत्सु सत्सु मनसि भवतीति मनोभूः कामो लक्ष्यस्य
शरणातपिष्यस्य विस्तीर्णतया विज्ञातवेष्टव्यापित्वेनाऽवन्ध्योऽनिष्कलः पातो लक्ष्ये
वेष्टो येषां ते तैरिषुभिः स्वपुण्यद्वारेणैव वर्षं वृष्टवान् । तत्रैकत्रीभूताः कामिजनास्ता
दोलास्थिताः कामिनीर्बीक्ष्य कामार्ता जाता इति भावः ।

भाषा

हिंडोले पर झूलने वाली कामिनियों को कामी लोगो के इकट्ठा होकर
देखते रहने पर कामदेव ने निशाने के स्त्रूल अर्थात् बड़े होने के कारण अपने
अमोघ बाणों की वर्षा की । अर्थात् उन झूला झूलने वाली स्त्रियों को देखने
के लिये इकट्ठा भए हुए सभी कामी जन कामासक्त हो गए ।

दोलाविनोदेन विलासवत्यः सुदृमारुह्य निवर्तमानाः ।
अथ नमःप्राज्ञसङ्गिनीनां विलासमापुस्तिदशाङ्गनानाम् ॥१८॥

अन्वयः

विलासवत्यः दोलाबिनोदेन सुदूरम् आरुह्य निवर्तमानाः (सत्यः)
नभःप्राङ्गणसङ्गिनीनां त्रिदराङ्गनानाम् अर्धं विलासम् आपुः ।

व्याख्या

विलासवत्योऽङ्गना दोलायाः प्रेङ्गनाया बिनोदेन क्रीडया सुदूरमत्युर्ध्वं वैसमावह्य
गत्वा निवर्तमाना पुनरधोर्ध्वं प्रति निवृत्ताः सत्यो नभ एवाऽऽकाशमेव प्राङ्गर्ध्वं
विस्तृतस्थानं तस्मिन्सङ्गिन्यः प्राप्तास्तासां त्रिवशाङ्गनानां देवाङ्गनानामाकाशे
संचरणशीलानामप्सरसां वाऽर्धं विलासं विभ्रमं सारूप्यमित्यर्थः । आपुः प्राप्तवत्यः ।
अङ्गनानां रूपलावण्यातिशयाद्देवाङ्गनासादृश्यम् । दोलाया आकाशे चाऽल्पकाल-
वृत्तित्वावर्धमेवाप्सरसां विलासं शोभां वा प्राप्पुरित्यर्थः । अत्र निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

अङ्गनाओं के हिंडोले की क्रीडा में बहुत ऊँचे जाकर फिर नीचे लौट आने
से, वे, आकाशरूपी आगन में विहार करने वाली अप्सराओं के आधे सारूप्य
को प्राप्त हुईं । अर्थात् कामिनियाँ झूला झूलते हुए आधे समय तक खूब ऊँचे
और आधे समय तक नीचे रहने से ऊँचे रहने के आधे समय के लिये साक्षात्
आकाश में विहार करने वाली अप्सराओं की शोभा प्राप्त करती थी ।

विलासदोलाफलके नितम्ब—विस्ताररुद्धे परितस्तरुण्याः ।

लब्धः परं कुञ्चितकार्मुकेण तत्रावकाशः कुसुमायुधेन ॥१६॥

अन्वयः

विलासदोलाफलके परितः तरुण्याः नितम्बविस्ताररुद्धे (सति) तत्र परं
कुञ्चितकार्मुकेण कुसुमायुधेन अवकाशः लब्धः ।

व्याख्या

विलासस्य क्रीडाया दोलाफलकं वाद्यमयान्दोलनफलकं 'तस्ता' इति
भाषायाम् । तस्मिन् परितः सर्वतस्तद्व्याप्त्युपवीजनस्य नितम्बस्य कटिपद्मा-
ङ्गागस्य 'पद्माक्षितम्बः स्त्रीकट्याः इत्यमरः । विस्तारेण विशालरूपेण रुद्धे
समाच्छादिते सति तत्र दोलाफलके परं केवलं कुञ्चितं संकोचमाप्तं कार्मुकं
वन्यस्य स तेन कुसुमायुधेन कामेनाऽवकाशः स्थानं लब्धः प्राप्तः । दोलावि-

लासो युवतीनामतीव कामोद्दीपक इति भावः । यथा स्वल्पावकाशोऽपि संकुचित-
स्थाने विदग्धजनः स्वशरीरं तत्र प्रविश्य सुखानुभूतिं करोतीत्यप्रकृतव्यवहारस्य
कुसुमानुभवव्यवहारे समारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

क्रीडा के झूले का तस्ता युवतियों के नितम्बों से चारों तरफ से छेक लिया
जाने पर अर्थात् वहाँ बिलकुल जमीन न रहने पर भी, वहाँ केवल अपने धनुष
को सिकोड़ लेने वाले कामदेव ने ही स्थान प्राप्त किया । अर्थात् झूला झूलने
से युवतियाँ कामासक्त हो गईं ।

सौन्दर्यमिन्दीवरलोचनानां दोलासु लोलसु यदुल्लास ।

यदि 'प्रसादाद्भ्रमते कवित्वं जानाति तद्वर्णयितुं मनोभूः ॥२०॥

अन्वयः

लोलासु दोलासु इन्दीवरलोचनानां यत् सौन्दर्यम् उल्लासास, यदि
मनोभूः प्रसादात् कवित्वं लभते (तर्हि सः) तत् वर्णयितुं जानाति ।

व्याख्या

लोलासु चञ्चलासु दोलासु प्रेङ्गलास्विन्दीवराणीव नीलकमलानीव
लोचनानि नेत्राणि यासां तास्तासामङ्गलानां यत् सौन्दर्यं रामणीयकमुल्लासास
प्राकुर्बभूव, यदि मनोभूः कामः प्रसादात्सरस्वत्यनुग्रहात् कवित्वं काव्योत्पादन-
प्राप्त्यर्थं लभते प्राप्नोति तर्हि स कामस्तत्सौन्दर्यं वर्णयितुं विस्तारेण कथयितुं
जानाति पटुस्त्यादित्यर्थः^१ । समर्थः कविरेव स्वकृतेर्गुप्तरहस्यं ज्ञातुं समुदाह-
यितुश्च क्षमो न त्वन्यः । अतः कामविलासरहस्यं कामस्य कवित्वे एव याथाार्थ्येन
वर्णितं स्यान्नत्वन्यस्येति भावः ।

^१ 'प्रमादात्' इति पाठस्तु लेखकानवधानतैव । चरितचन्द्रिका टिप्पणी-
कारस्य 'प्रमादादनवधानतां परित्यज्येति भावः ।' इत्यपि चिन्त्यम् ।

^२ त्रिपुरारहस्यमाहात्म्ये-लक्ष्म्यास्त्रिपुराप्रसादेन कामस्य पुत्रत्वेन प्राप्तिः ।
स कविरासीदिति तस्य "त्रिपुरानवकम्" रचनया सिद्धम् । तत्रयकानुष्ठानेन
पण्डिताः कवित्वं प्राप्नुवन्तीति प्रसिद्धिः ।

भाषा

चञ्चल झूलो पर नीलकमलनयनी ललनाओं का जो सौन्दर्य उमड़ पड़ा उसका यथार्थ वर्णन, यदि कामदेव ही सरस्वती के प्रसाद से कविता रचना की शक्ति प्राप्त करें तो ही हो सकता है। अर्थात् कामदेव ही यदि कवि हो तो वे इस काम सम्बन्धित ललनाओं के सौन्दर्य का सफलता से वर्णन कर सकते हैं।

**दोलासु यदोलनमङ्गनानां यन्(या)मल्लिका यच्(श्च) लवङ्गवायुः ।
सा विश्वसंमोहनदीक्षितस्य मुख्याङ्गसम्पत्कुसुमायुधस्य ॥२१॥**

अन्वयः

अङ्गनानां दोलासु यत् दोलनं, यत् लवङ्गवायुः यत् च मल्लिका, सा विश्वसंमोहनदीक्षितस्य कुसुमायुधस्य मुख्याङ्गसम्पत् (अस्ति)।

व्याख्या

अङ्गनानां सुन्दरीणां दोलासु प्रेङ्गलासु यदोलनमधस्तादुपरि चञ्चलं यच्चात्र यविति क्रियाविशेषणं यथेत्यर्थः । लवङ्गवायुर्देवकुसुमसम्पर्कजन्य-सुगन्धवाही पवनः 'लवङ्गं देवकुसुमम्' इत्यमरः । यदत्रापि पूर्ववत् । मल्लिका पुष्पविशेषः 'बेला' इति भाषायाम् । सा विश्वस्य सम्पूर्णसंसारप्राणिनां संमोहनं कार्मेणकर्म वशीकरणमित्यर्थः । तस्मिन् दीक्षितस्य सङ्गस्य कुसुमायुधस्य कामस्य मुख्याङ्गानां प्रधानसाधनानां सम्पत्सम्पत्तिरस्ति । आदोलन-मल्लिकापुष्प-लवङ्गवायव एव कामस्याङ्गिल्लोकवशीकरणे प्रधानसाधना-नीत्यर्थः ।

भाषा

ललनाओं का हिंडोलो पर झूलना, बेले के फूल और देवपुष्प, ये सब विश्व का वशीकरण करने में तत्पर कामदेव की प्रधान साधन सम्पत्ति हैं ।

**प्रसार्य पादौ विहितस्थितीनां दोलासु लोलांशुकपद्मवानाम् ।
मनोरथानामपि यच्च गम्यं तद्द्रष्टुमापुः सुदृशां युवानः ॥२२॥**

१ अत्र यत् यत् इत्यस्य स्थाने या मल्लिका, यच्च लवङ्गवायुः, इत्येव पाठः समीचीनः प्रतिभाति, परं पाठान्तराज्जाभातयैव मुद्रापितमिति विचिन्तनीयम् ।

अन्वयः

युवानः दोलासु पादौ प्रसार्य विहितस्थितीनां लोलांशुकपल्लवानां सुहरां
वत् मनोरथानाम् अपि न गम्यं तत् द्रष्टुम् आपुः ।

व्याख्या

युवानस्तवणजना बोलासु प्रेरकासु पादौ चरणौ प्रसार्य विस्तार्य विहिता
कृता स्थितिः समुपवेश्य याभिस्तास्तास्ताभासीनानां लोलांशुकपल्लवाः स्वनियत-
स्थानात्परिच्युता अंशुकाः पल्लवा इवेत्यंशुकपल्लवा मसृणाम्बराणि यासां
तास्तासां सुवृक्षां सुनयनानामङ्गनानां यत् गुह्यं स्थानं गोपनीयाङ्गं जघनादि
मनोरथानामपि कल्पनानामपि न गम्यं न प्राप्यं तद्द्रष्टुमवलोकयितुमापुः
प्राप्तवन्तः । बोलनजनितवायुवेगेन तासां मसृणाम्बरेषु स्थानभ्रष्टेषु सत्सु
युवानस्तासां कल्पनायामप्यप्राप्यं जघनादिगोपनीयाङ्गं द्रष्टुं श्रुति भावः ।

भाषा

युवक लोगो ने, पाव लम्बा कर झूलो पर बैठी हुई, हवा के झोके से
स्थानच्युत मुलायम साड़ी वाली सुनयनी अङ्गनाओ के, कल्पना में भी न आने
वाले जघनादि गोपनीय अङ्गो को देखा ।

**उन्नम्य दूरं मुहुरानमन्त्यः कान्ताः श्लथीभूतनितम्बजाड्याः ।
दोलाविलासेन जितभ्रमत्वात् प्रकर्षमापुः पुरुषायितेषु ॥२३॥**

अन्वयः

दूरम् उन्नम्य मुहुः आनमन्त्यः श्लथीभूतनितम्बजाड्याः कान्ताः दोला-
विलासेन जितभ्रमत्वात् पुरुषायितेषु प्रकर्षम् आपुः ।

व्याख्या

दूरं विप्रकृष्टवेशमुन्नम्योर्ध्वं समुत्थाय मुहुर्बारम्बारमानमन्त्योऽधोवेशं प्राप्नु-
वन्त्य उत्थाय पुनश्चविशन्त्यः श्लथीभूतं शिथिलीभूतं निरस्तमित्यर्थः । नितम्बस्य
कटिपद्माङ्गलस्य जाड्यं शिथिलीकृत्यदूष्यत्वं यासां ताः कान्ता अङ्गना बोलायाः
प्रेक्ष्यपत विलासेन संचालनचर्याया जितोषसीकृतः ध्वजः कार्यकरणसम्बन्धं
याभिस्तास्तासां भावो जितभ्रमत्वं तस्मात् समुपाजितकठिनकार्यसम्पादन-
कक्षितत्वात् पुरुषायितेषु पुरुषकर्तृकव्यापारेषु विपरीतचरितेषु प्रकर्षमुत्कृष्टत्वमापुः
प्राप्तवन्त्यः ।

भाषा

दूर तक ऊपर जाकर फिर नीचे जाने वाली अर्थात् झूला झूलाने में उठकर बैठने वाली, अपने नितम्बों के वैधित्य को त्याग कर उनसे काम लेने वाली ललनाएँ हिड्डोलों के चलाने में जरा भी थकावट का अनुभव न करने से पुरुषों के द्वारा किये जाने वाले काम में अर्थात् विपरीत रति में उत्कृष्टता को प्राप्त हुई । अर्थात् बिना थकावट झूला चलाने में अपनी कमर को आगे पीछे करने वाली ललनाओं ने विपरीतरति में अपनी समर्थता का परिचय दिया ।

**कुचस्थलैर्निर्दलितो वधूनां संजीवितः श्वाससमीरणेन ।
क्लेशातिरेकान्मलयानिलोऽभूद् भृत्येषु मान्यः कुसुमायुधस्य ॥२४॥**

अन्वयः

वधूनां कुचस्थलैः निर्दलितः मलयानिलः श्वाससमीरणेन संजीवितः
(सन्) क्लेशातिरेकात् कुसुमायुधस्य भृत्येषु मान्यः अभूत् ।

व्याख्या

वधूनां स्त्रीणां कुचस्थलैः कठिनस्तनमण्डलैर्विदलितः आघातात्संचूर्णितो मलयानिलो दक्षिणसमीरणो वधूनामेव श्वाससमीरणेन वियोगजन्यबीर्धवास-वायुना संजीवितस्तन् समासादितप्राणः सन् प्रबुद्धस्तस्मित्यर्थः । क्लेशस्य कष्टस्याऽतिरेको बाहुल्यं तस्मात् कष्टप्राचुर्यात् कुसुमायुधस्य कामस्य भृत्येषु कर्मकरेषु सहायकेष्वित्यर्थः । मान्यः प्रतिष्ठितोऽभूज्जातः । कामस्य दक्षिणा-निलोऽस्तीव प्रियः सहायकत्वादिति भावः । अत्र समीरणे सेवकवृत्तान्तसमा-रोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

स्त्रियों के कठिन कुचस्थलों से टकराकर गत प्राण होते हुए और स्त्रियों के ही वियोगजन्य उच्छ्वासों से पुनः जीवित मलयानिल, अधिक कष्ट भोगने के कारण कामदेव के भूत्यों या सहायकों में मान्य हो गया । अर्थात् मलयानिल कामदेव का प्रधान सहायक है ।

**यत्पूरयामास विलासदोलाः पुरन्ध्रभिः सिञ्चितनूपुराभिः ।
तेनोद्गता मन्मथराजधानी मन्ये वसन्तोमकरोद्गसन्तः ॥२५॥**

अन्वयः

वसन्तः सिञ्चितनूपुराभिः पुरन्ध्रभिः विलासदोलाः यत् पूरयामास तेन उद्धसां मन्मथराजधानीं वसन्तीम् अकरोत् । (इत्यहं) मन्थे ।

व्याख्या

वसन्तो वसन्तर्तुः, सिञ्चितानि शब्दायमानानि नूपुराणि मञ्जीराणि 'मञ्जीरो नूपुरो स्त्रियाम्' इत्यमरः । यासां तास्ताभिः पुरन्ध्रभिः स्त्रीभिर्विलासदोलाः श्रीबामेक्ष्ण यत् पूरयामास परिपूरितवान्, तेन कारणेन उद्धसां उद्गता वसन्तो यस्याः सा उद्धसा तां जनशून्यामित्यर्थः । मन्मथस्य कामस्य राजधानी प्रधान-नगरी तां वसन्तीं जनबहुलामकरोत् कृतवान् । वसन्ते कामिनीकतूंकविलास-दोलाकर्मकाक्रमणेन कामराजधानीरूपविलासदोलार्थां कामिनीजनाभ्युषितत्वं सूचितम् । इत्यहं मन्थे तर्कयामि । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चूँकि वसन्त ऋतु ने शब्द करने वाले पैजेब पहने हुई अङ्गनाओ से, आनन्द देने वाले हिंडोलो को भर दिया । इससे मैं समझता हूँ कि वसन्त ऋतु ने कामदेव की उजड़ी राजधानी को बसा दिया ।

चुचुम्ब वक्त्राणि चकर्ष वस्त्रं चिरं विश्राम नितम्बबिम्बे ।

दोलाविलासे गुरुङ्गनानामनकुशः केरलमारुतोऽभूत् ॥२६॥

अन्वयः

केरलमारुतः अङ्गनानां वक्त्राणि चुचुम्ब, वस्त्रं चकर्ष, नितम्बबिम्बे चिरं विश्राम । (अतः) दोलाविलासे (अङ्गनानाम्) अनकुशः गुरुः अभूत् ।

व्याख्या

केरलमारुतो दक्षिणदिगत्केरलदेशपवनो दक्षिणानिल इत्यर्थः । अङ्गनानां स्त्रीणां वक्त्राणि मुलानि चुचुम्ब पस्पर्श । वस्त्रसम्पर्कं चकर्ष हठाञ्जघाह । नितम्बबिम्बे पश्चात्कटिभागे चिरं बहुकालं विश्राम विधान्ति लेभे । अतोऽङ्ग-नानां दोलाविलासे प्रेक्ष्यश्रीबामनकुशः स्वच्छन्दो गुरुपदेष्टा आचार्य इत्यर्थः । अभूत् संजातः । गुरुर्मया स्वशिष्येभ्यः शिक्षां ददाति तथैव दक्षिणपवनोऽङ्गनाभ्यो मुलचम्पनादिकार्यसाहाय्येन दोलाविलाससम्बन्धिनीं शिक्षां ददादिति भावः ।

भाषा

दक्षिण दिशा के केरल देश के वायु ने अर्थात् दक्षिणामिल ने कामिनिर्घों के मुत्तों को चूमा, साड़ी को खींचा, कटि पश्चात् भाग में चिर काल तक विश्रान्ति ली। इसलिये अङ्गनाओं का हिंडोले की क्रीड़ा का वह आचार्य हो गया। अर्थात् हिंडोले की क्रीड़ा में क्या २ किया जाता है (चुम्बन करना, कपड़ा हटाना और निस्तम्बो पर हाथ फेरना) इसका उपदेश दिया।

**गीतेषु याताः किमु शिष्यभावं वामभ्रुवां विभ्रमदोलिनीनाम् ।
पुंस्कोकिलाः काननचारिण्यो यच्चातुर्यमापुः कलपञ्चमस्य ॥२७॥**

अन्वयः

काननचारिण्यः पुंस्कोकिलाः गीतेषु विभ्रमदोलिनीनां वामभ्रुवां शिष्यत्वं याताः किमु, यत् (ते) कलपञ्चमस्य चातुर्यम् आपुः ।

व्याख्या

कानने बने 'अटव्यरथ्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । अरन्ति बिहरन्तीति ते वनगताः पुंस्कोकिलाः पिकाः 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । गीतेषु गानकलासु विभ्रमेण विलासेन बोलायन्ते बोलासु बिहरन्तीति विभ्रमदोलिनीयस्तासां विलासबोलासु बिहरन्तीनां वामभ्रुवां पञ्चमल-भ्रुकुटीनां कान्तानां शिष्यत्वं छात्रभावं याताः प्राप्ताः किमु । यद्यस्मात्कारणात् पिकाः कलो मधुरः पञ्चमः पञ्चमस्वर इति तस्य मधुरपञ्चमस्वरस्य चातुर्यं मपुष्यमापुः प्राप्ताः । वामभ्रुवां शिष्यभावं विना पुंस्कोकिलानां पञ्चमस्वरस्त्वै-तावृक्षं नैपुष्यं सर्ववैबाऽसंभवीति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जंगलों में विहार करने वाले पिक, क्या गान कला में विलास पूर्वक झूला झूलने वाली व टेढ़ी भौंओं वाली ललनाओं के शिष्य तो नहीं हो गए, क्यों कि उन्होंने मधुर पञ्चम स्वर में बोलने की चतुरता प्राप्त करली थी। अर्थात् बिना गुरु के विद्या कहाँ ? इससे उन झूला झूलने वाली नारियों से कोकिलों ने पञ्चमस्वर में बोलना सीखा होगा ।

सङ्गादजस्रं वनदेवतानां लीलावनान्तस्थितयः शकुन्ताः ।
आरुह्य दोलासु बिलासिनीनां तामिः सह भ्रेमुरसंभ्रमेण ॥२८॥

अन्वयः

लीलावनान्तस्थितयः शकुन्ताः वनदेवतानाम् अजस्रं सङ्गात् बिला-
सिनीनां दोलासु आरुह्य तामिः सह असंभ्रमेण भ्रेमुः ।

व्याख्या

लीलावनस्य क्रीडोद्यानस्याऽन्ते मध्ये स्थितिर्निवासो येषां ते क्रीडोद्यानमध्य-
वासिनः शकुन्ताः पक्षिणः 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः ।
वनदेवतानामरण्याधिष्ठातृदेवतानामजस्रं निरन्तरं 'निस्थानवरताजस्रमप्ययाति-
शयो भरः' इत्यमरः । सङ्गात् सहवासोद्विलासिनीनां कामिनीनां दोलासु भ्रेमुर-
स्वाच्छ्रम स्थित्वा तमिर्विलसिनीभिस्सहऽजस्रमेवाऽप्याकुलं यथास्वात्तया भ्रेमुर-
तागतं ययुः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

क्रीडोद्यान में रहने वाले पक्षी, वनदेवताओं के निरन्तर साथ रहने से
झूला झूलने वाली रूपवती स्त्रियों के झूलों पर बैठ कर उनके साथ निडर
होकर झूला झूलते थे । अर्थात् वे स्त्रियां वनदेवताओं के ऐसी रूपवती थीं ।

हस्तद्वयीगाढगृहीतलोले—दोलागुणानां जघने वधूनाम् ।
'असंवृते सस्तदुकूलबन्धे किमप्यभूदुच्छ्वसितो मनोभूः ॥२९॥

अन्वयः

हस्तद्वयीगाढगृहीतलोलदोलागुणानां वधूनां सस्तदुकूलबन्धे जघने
असंवृते (सति) मनोभूः किमपि उच्छ्वसितः अभूत् ।

व्याख्या

हस्तयोः करयोर्द्वयीति हस्तद्वयी तथा गाढं बृहं गृहीता धृता लोलावचञ्चला
दोलानुभा दोलारञ्जयो जाजिस्तास्तासां वधूनां नारीणां सस्तः स्थानाञ्जु-

१ "असंवृतसस्तदुकूलबन्धे" इति पाठस्तु चिन्तवः ।

तो हृष्टलक्ष्मणो नीचिष्यन्तो यस्मात्तस्मिन् जघने कटिपुरोभावेऽसंभृतेऽना-
च्छादिते प्रकटीभूते सति मनोभूः कामः किमप्यनिर्वचनीयं यथास्यास्योच्छ्वसित
उत्सासयुक्तः सान्द्र इत्यर्थः । अबूज्जातः । नारीणां गुह्याङ्गदर्शनेन यूनान-
निर्वचनीयाऽऽनन्दप्राप्तिरभूदिति भावः ।

भाषा

झूला झूलते समय दोनों हाथों से दृढ़तापूर्वक हिंडोले की चञ्चल रस्सियों
को पकड़ रखने वाली अङ्गनाओं के, नीची की गांठ खुल जाने से, और बोती
सरक पड़ने से जघनस्थल के दिखाई पड़ने पर कामदेव अनिर्वचनीय उत्सास को
प्राप्त हुआ । अर्थात् स्त्रियों के गोपनीय अङ्गों को देखने से युवकों को एक
विशिष्ट आनन्द मिलता है ।

त्वरोपयातप्रियबाहुपाश-रुद्धेषु कण्ठेषु वियोगिनीनाम् ।

वृथासमाहृतकृतान्तपाशः स्मितं लतानां मधुरास्तन ॥३०॥

अन्वयः

वियोगिनीनां कण्ठेषु त्वरोपयातप्रियबाहुपाराकृष्टेषु (सत्सु) वृथास-
माहृतकृतान्तपाशः मधुः लतानां स्मितम् आततान ।

व्याख्या

वियोगिनीनां विरहिणीनां कण्ठेषु प्रीवासु त्वरया शीघ्रतयोपयातास्तं प्राप्यः
प्रियाः कान्तास्तेषां बाहुषो भुजा एव पाशा रज्जवस्तं रुद्धेषु सत्सु बन्धेन मुच्येव
समाहृतस्तं प्रापितः कृतान्तस्य यमस्य पाशो येन स मधुर्वसन्तो चञ्चमासो वा
लतानां बीजेषां स्मितबीजद्वारस्थं विकासमित्यर्थः । आततान विस्तारयामास ।
वसन्तागमनेनोद्दीपितमदनानां विरहिणीनां कामिनीनां स्रद्धिति प्रियालिङ्गन-
प्राप्या वसन्तकामनम्भसंलताये सत्यपि प्राणवियोगे न जात इति वृष्ट्या त्वरीक-
तावप्राप्त्यत् लता वसन्तमुच्छ्वसतीति भावः ।

भाषा

वियोगिनी स्त्रियों के गलों के, शीघ्रता पूर्वक आए हुए उनके पतियों के बाहु
पाश से उपरुद्ध हो जाने पर, यमराज के पाश को (उनके गलों में बांध कर
उनका प्राणान्त करने के लिये) व्यर्थ ही बुलाने वाले वसन्त ने लताओं को
विकसित किया । अर्थात् वसन्तजनितवसन्ताप से मरणाच्छन्न स्त्रियों की,

उनके पतिजों द्वारा जल्दी से आकर आलिङ्गन किये जाने के कारण, वियोग से उनकी मृत्यु न हो सकने से, लताएँ वसन्त को हँसने लगीं अर्थात् विकसित हो गईं ।

निवारणं पल्लवबीजनानां स्थितिर्निवातेषु गृहोदरेषु ।

मूर्च्छाप्रबन्धेषु वियोगिनीनामासीदपूर्वः परिहारमार्गः ॥३१॥

अन्वयः

वियोगिनीनां मूर्च्छाप्रबन्धेषु पल्लवबीजनानां निवारणं निवातेषु गृहोदरेषु स्थितिः (इति) अपूर्वः परिहारमार्गः आसीत् ।

व्याख्या

वियोगिनीनां पतिविरहितानां कामिनीनां मूर्च्छाप्रबन्धेषु पतिविरहजन्य-दुःखातिशयात्संज्ञाशून्यवशायां पल्लवैः किसलयबीजनानि वायुसञ्चालनानि तेषां शीतत्वात्किसलयेन वायुसंचालनानां निवारणं निषेधः । नास्ति वातो वायुर्येषु ते निवातास्तेषु वायुरहितेषु गृहाणामुबराणि मध्यानि तेषु गृहमध्यस्थानेषु स्थिति-निवास इत्यपूर्वो विधिः परिहारमार्गो मूर्च्छानिवारणस्योपचारविधिरासीत् । विरहावस्थायां शीतोपचारा अपि विशिष्टसंस्थापकरा भवन्तीति भावः ।

भाषा

पतिविरहजन्य अधिक दुःख से मूर्छित, विरहिणियों की मूर्छावस्था में कोमल-पत्तों से ठण्डी हवा झलने का निषेध और वायुरहित गृहमध्य में निवास इत्यादि मूर्च्छानिवारण के लिये अमृतपूर्व उपचार होते थे । अर्थात् विरहिणियों को विरहावस्था में शीतोपचार अधिक संतापकारक होते हैं । इसीलिये मूर्छा निवृत्ति के लिये शीतोपचार का निषेध किया जाता था ।

लीलाशुकाः कोकिलकूजितानामतिप्रहर्षाद्बिहितानुकाराः ।

गृहादवाव्यन्त' वियोगिनीभिर्गुणो हि काले गुणिनां गुणाय ॥३२॥

अन्वयः

अतिप्रहर्षात् कोकिलकूजितानां बिहितानुकाराः लीलाशुकाः वियोगि-नीभिः गृहात् अवाव्यन्त, हि गुणिनां गुणः काले गुणाय (भवति) ।

१ 'अवाव्यन्त' इति पाठः साधुतरः ।

व्याख्या

अतिप्रहर्षादान्धातिशयात् कोकिलानां विकानां कूजितानि ध्वनयस्तेषां विहितः कुतोऽनुकारोऽनुकरणं यस्ते लीलाशुकाः श्रीरामाः 'कीरशुकौ समौ' इत्यमरः । विद्योगिनीभिर्विरहिणीभिर्वृहात्स्वसदनादभाष्यन्त बहिर्निष्कास्यन्ते स्म । कोकिलकूजितस्य विरहे दुःखप्रदायित्वेनाऽऽहृत्प्राप्तबनुकारिणां लीला-
शुकानां गृहादपसारणं ताभिः कृतमिति भावः । हि यतः गुणिनां गुणवतां गुणः स्वरमाधुर्यादिक्यः काले समुचिते समय एव गुणाय प्रहर्षाय भवति न त्वन्यथेति शेषः । कीराणां कोकिलशब्दानुकरणं गुणः परञ्च विरहावस्थायां स शेष एव जात इति भावः । अत्राऽर्थान्तरन्यासात्कुरः ।

भाषा

अत्यन्त हर्ष से कोयल के शब्दों का अनुकरण करने वाले पालतू सुगो, विद्योगिनियों द्वारा दौड़ा कर बाहर कर दिये गए । क्योंकि गुणियों का गुण अवसर पर ही गुणाघायक होता है । अर्थात् सुगों का, कोयल की बोली बोलना यह एक गुण है किन्तु पतिविरहजन्य दुःख की अवस्था में वह गुण अवगुण सा हो जाता है ।

श्रुत्वेव वृत्तावसरं तुषारं बहिःस्थितानामलिनां निनादैः ।

द्विवर्षकन्यामुखकोमलामं पङ्कोदरात्पङ्कजमाविरासीत् ॥३३॥

अन्वयः

द्विवर्षकन्यामुखकोमलामं पङ्कजं, बहिः स्थितानाम् अलिनां निनादैः तुषारं वृत्तावसरं श्रुत्वा इव पङ्कोदरात् आविरासीत् ।

व्याख्या

द्वौ वर्षौ यस्याः सा द्विवर्षा, द्विवर्षा चाऽसौ कन्या च द्विवर्षकन्या तस्या मुखस्येव कोमला मुकुमाराऽऽभा कान्तिर्यस्य तत् 'स्युः प्रभा क्वचित्स्तिब्धभाऽऽभाच्छविद्युतिवीर्यायः' इत्यमरः । पङ्कजं कमलं बहिःस्थितानां बाह्यस्थान-
वर्तिनामलिनां भ्रमराणां निनादैर्लङ्कारैस्तुषारं हिमं 'तुषारस्तुहिमं हिमम्' इत्यमरः । वृत्तो निर्गतोऽवसरः कालो हेमन्तशिशिरार्तं यस्य स तं श्रुत्वेवाऽऽ-
कर्ण्यैव पङ्कोदरात्तरसः पङ्कजवरे यस्येति विग्रहात्, पङ्कस्य कर्मस्थोवरं मध्यं तस्माद्वा कर्ममातरावाविरासीत्प्रकटीकम् । हिमसमये पङ्कजानि न समुत्पद्यन्ते
भ्रमराश्च न मुञ्चन्ति तस्माद्भ्रमरशब्दव्यवभाहिकमनमनमनुभाव वसन्ताप-
नात्कोमलं कमलं प्रादुर्भाव्येति भावः । अत्रोत्प्रेक्षात्कुरः ।

भाषा

दो वर्ष की कन्या के मुख के समान कोमल कान्ति वाला, कमल, बाहर रहने वाले भ्रमरो की गुञ्जार से मानों हेमन्त और शिशिर ऋतुओं के बीत जाने की सूचना पाकर तालाब से प्रकट हुआ । अर्थात् हेमन्त और शिशिर ऋतुओं में कमल नहीं उत्पन्न होते और भ्रमर भी गुञ्जार नहीं करते ।

नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण वासन्तिकाकुड्मलनिर्गमेन ।

उत्सङ्गसङ्गी विपिनस्थलीनां बालो वसन्तः किमपि व्यराजत् ॥३४॥

अन्वयः

विपिनस्थलीनाम् उत्सङ्गसङ्गी वसन्तः बालः नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण वासन्तिकाकुड्मलनिर्गमेन किमपि व्यराजत् ।

व्याख्या

विपिनस्थलीनामरम्यभूमीनां 'अदृश्यरम्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । विपिनस्थल्याः स्त्रीत्वेन जननीत्वं व्यङ्ग्यम् । उत्सङ्गेऽङ्गे मध्ये वा सङ्गत इत्युत्सङ्गसङ्गी 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः' इत्यमरः । अङ्कवर्ती वसन्तो बालः कुमारो नवीनः प्रत्यघो दन्तोद्गमो दशनोत्पत्तिस्तद्वत्सुन्दरो मनोहरस्तेन वासन्तिका माघवीलता 'वासन्ती माघवीलता' इत्यमरः । तस्याः कुड्मलानि कलिकास्तासां निर्गम उत्पत्तिस्तेन किमप्यनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा व्यराजत् शूशुभे । वसन्ते बालत्वारोपाद्वासन्तीकलिकासु दशनत्वारोपात्, विपिनस्थलीनां धात्रीत्वारोपस्य व्यङ्ग्यत्वाच्च एकवेशविधिरूपकम् ।

भाषा

जंगल की भूमियों की गोद में रहने वाला वसन्त रूपी बालक, नये दात निकलने के समान सुन्दर माघवीलता की कलियों के निकलने से एक अवर्णनीय शोभा को प्राप्त हुआ ।

सुगन्धिनिःश्रासमिवानुबेल-मुद्गेध्रता दक्षिणमारुतेन ।

सुखं प्रघ्नन्स्मितदन्तुरं तच्चुम्ब्य सुगवस्य मधोर्वनधीः ॥३५॥

अन्वयः

वनश्रीः अनुवेलं सुगन्धिनिःश्वासम् इव उद्वेलता दक्षिणमाक्षतेन
सुगन्धस्य मधोः तत् प्रसूनस्मितदन्तुरं मुखं चुचुम्ब ।

व्याख्या

वनश्रीर्बनलक्ष्मीर्बनशोभनेत्यर्थः । अनुवेलं प्रतिक्षणं सुगन्धिनिःश्वासमिव
सुगन्धगन्धयुक्तमुखानिःश्वासमिवोद्वेलता विस्तारयता दक्षिणमाक्षतेन मलय-
मिलेन सुगन्धस्य बालस्य मधोर्धसन्तस्य तदनिर्बन्धनीयं प्रसूनान्येव पुष्पाण्येव शुभ्र-
त्वेन स्मितानीबद्धास्यानि तैर्बन्तुरं दन्तुरितं मनोहरमितिभावः । मुखमालनमप्र-
भामञ्च चुचुम्ब परिचुम्बितवती । वसन्तर्तौ पुष्पोद्गमेन वनशोभाऽऽधिरासीदिति
भावः । समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

वनकी शोभा ने सुगन्धित सांस के समान सुगन्धयुक्त दक्षिणानिल के
बहते रहने से बालरूप वसन्त ऋतु के, उस अवर्णनीय श्वेत फूल रूपी मुस्कराहट
से युक्त मनोहर मुख को या अग्रभाग को चूमा । अर्थात् वसन्तऋतु में फूलों
से वन की शोभा प्रकट होती थी ।

संक्रान्तभृङ्गीपदपङ्क्तिमुद्रं पौष्पं रजः क्रमाफलके रराज ।

क्रमान्लिपिज्ञानकुतक्षयस्य क्षुण्णं मधोरक्षरमालयेव ॥३६॥

अन्वयः

क्रमाफलके संक्रान्तभृङ्गीपदपङ्क्तिमुद्रं पौष्पं रजः क्रमात् लिपिज्ञान-
कुतक्षयस्य मधोः अक्षरमालया इव क्षुण्णं रराज ।

व्याख्या

क्रमाफलके पृथ्वीतलपट्टिकायां संक्रान्ताः संलग्ना भृङ्गीणां अक्षरीणां पदानि
चरणास्तेषां पङ्क्तयः श्लेषयस्तासां मुद्रादिचिह्नानि, यस्मिन्नात् पुष्पस्येवं पौष्पं
कुसुमसम्बन्धी 'तस्येवमिदम्' । रजो वृत्तिः क्रमात् क्रमशो लिपिज्ञानेऽक्षर-
ज्ञानाभ्यासे कृतो विहितः क्षण उत्तरो येन स तस्य 'निर्ज्यापारस्थितौ काल-
विशेषोत्तमयोः क्षणः' इत्यमरः । मधोर्धसन्तस्याऽक्षरमालया वर्णमालया
कुण्मिब संभृतमिव रराज शशुने । बालका यथाऽक्षरज्ञानाभ्यासे पट्टिकायां

तिर्यगादिरेखाबाहुत्यमेव रचयन्ति तत्रैव समाफलके वसन्तागमनात्पुष्पधूलि-
बाहुत्यासत्र भृङ्गीणां भ्रमणेन तत्पादजनितरेखाकवम्बकं कविः बालस्य वसन्त-
स्याक्षरज्ञानाभ्यासे क्षमापट्टिकायां तिर्यग्रेखाविकमित्पुत्रेकते ।

भाषा

पृथ्वी रूपी पटिया पर भ्रमरियो के पावो की पंक्तियों से अङ्कित कुसुम-
रज, धीरे २ वर्णमाला सीखने का उत्सव मनाने वाले वसन्तऋतु की अक्षर-
माला से मानो अंकित हो, ऐसी शोभित होती थी । अर्थात् वसन्तऋतु में
पृथ्वीपर बहुत पुष्परज गिरने से और उनपर भ्रमरियों के चलने से बनी लकीरो
से कवि उत्प्रेक्षा करता है कि बालक वसन्त ने मानो अक्षर सीखते समय पृथ्वी
रूपी पटिया पर टेढ़ी मेढ़ी लकीरें खींची हों ।

समारोहोपरि पादपानां लुलोठ पुष्पोत्कररेणुपुञ्जे ।
लताप्रसूनांशुकमाचकर्षं क्रीडन्वनैः किं न चकार चैत्रः ॥३७॥

अन्वयः

चैत्रः पादपानाम् उपरि समारोह, पुष्पोत्कररेणुपुञ्जे लुलोठ, लता-
प्रसूनांशुकम् आचकर्षं, वनैः क्रीडन् किं न चकार ।

व्याख्या

चैत्रो वसन्तमासः पादैर्मूलैः पिबन्तीति पादपास्तेषां पादपानां वृक्षाणामुपर्यूर्ध्वं
समारोह वृक्षान्समागच्छादितवानित्यर्थः । पुष्पाणां कुसुमानामुत्करास्तसमूहास्तेषां
रेणवो झूलयः 'रेणुद्वयोः स्त्रियां पुंसि पांसुर्वा न द्वयो रजः' इत्यमरः । तेषां
पुञ्जे समूहे लुलोठ पपात । लतानां बीवधां प्रसूनाम्येव पुष्पाभ्येवांशुकं क्लृप्त्वा-
न्मृदुत्वाच्चाम्बरमाचकर्षं बलाद्गृहीतवान् । इत्थं वनैर्वनस्पर्धस्त्वभिः क्रीडन्
बिहर्न् किं न चकार किं न कृतवान् । कर्तव्याकर्तव्यविवेकं परिहाय बालवत्
यथेच्छं सर्वमेव चैत्रेणाऽनुष्ठितमिति भावः । यथा कश्चित् बालको वृक्षारोहणं
धूलिधिलुठनं, अंशुकाकवज्जञ्च करोति तथा बालो मधुः कृतवानिति भावः ।
अत्र समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

(बालक) चैत्र अर्थात् वसन्त वृक्षो पर चढ़ गया । पुष्पों के समूह के
पराम में अर्थात् मिट्टी में लोट पोट की, लता के पुष्प रूपी वस्त्र को खींच लिया ।

इस प्रकार बालक वसन्त ने वन में की सभी वस्तुओं से क्रीड़ा करते हुए क्या नहीं किया । अर्थात् बालक वसन्त ने कर्तव्याकर्तव्य का विचार छोड़कर अपनी इच्छा के अनुसार सब कुछ खेल किया । जैसे कोई बालक वृक्षारोहण, घूर में लोटना और मां के या अन्य स्त्रियों की साड़ी खींचना आदि बेव्याहारी करता है वैसेही चैत्र ने किया । भाव यह है कि वसन्त ऋतु के जाने से वृक्षों पर वासन्तिक शोभा छा गई, पुष्पों के समूह से खूब मकरन्द चूने लगा और लताओं में से फूल टूट २ कर गिरने लगे ।

**दक्षः प्रबालौष्ठसमर्पणाय लतावधूनां मुकुलस्तनीनाम् ।
मत्तालिवैतालिकगीतकीर्तिर्भ्रमन्मधुर्यौवनमारुरोह ॥३८॥**

अन्वयः

मुकुलस्तनीनां लतावधूनां प्रबालौष्ठसमर्पणाय दक्षः मत्तालिवैतालिक-
गीतकीर्तिः भ्रमन् मधुः यौवनम् आरुरोह ।

व्याख्या

मुकुलानि कुङ्कुमलान्येव स्तनाः कुष्मा यासां तास्तासां लतावधूनां बीजपुष्पनारीणां प्रबालाः रक्तकिसलया एवौष्ठा अधरोष्ठास्तेषां समर्पणाय वितरणाय दक्षश्चतुरः प्रगल्भ इत्यर्थः । मत्ता मदान्धा अलसो भ्रमरा एव वैतालिकाः स्तुतिगायकास्तैर्गीता गानेन वर्णिता कीर्तियस्य स भ्रमस्मितस्ततो गतागतं कुर्वन् मधुर्यौवनो यौवनं ताकथ्यमारुरोह संप्राप्तवान् । प्रत्यक्षकुचभूषितानां किशोरीनाम-
धरोष्ठप्रदाने चम्बनदाने कुशलो वैतालिकगीतकीर्तिस्संचरन् मनुष्य इव मुकुलि-
तानां लतानां किसलयप्रदाने कुशलो मत्तालिकगीतकीर्तिर्भ्रमन् वसन्तो यौवनं प्रापेति भावः ।

भाषा

कली रूपी स्तनों वाली, लता रूपी स्त्रियों को किसलय (नये लाल पत्ते) रूपी ओठों को (तृप्त करने में) देने में कुशल मदोन्मत्त भ्रमर रूपी स्तुतिगायकों से गाई गई कीर्तिवाला, चारो ओर विहरण करने वाला वसन्तऋतु युवावस्था को प्राप्त हुआ । अर्थात् छोटे-२ नये कड़े स्तन वाली किशोरियों के लाल ओठों को चूम लेने में कुशल स्तुतिपाठकों द्वारा कीर्तिगान किए जाने वाले नवयुवक के

समान कलियों से युक्त लताओं को नये लाल पत्ते प्रदान करने में कुशल, भीरों की गुंजाहट से कीर्तिगान किया जाने वाला वसन्त युवावस्था को प्राप्त हुआ ।

सलीलमङ्गीकृतपञ्चबाण-साम्राज्यभारस्य मधोरमङ्गः ।

एको भुजस्तस्य लवङ्गवायु-रन्यः पिकलीकलपञ्चमोऽभूत् ॥३६॥

अन्वयः

सलीलम् अङ्गीकृतसाम्राज्यभारस्य तस्य मधोः अमङ्गः एकः भुजः लवङ्गवायुः अन्यः पिकलीकलपञ्चमः अभूत् ।

व्याख्या

लीलया विलासेन सहितं सलीलमङ्गीकृतः स्वीकृतः पञ्चबाणस्य कामस्य साम्राज्यभारोऽस्मिराज्यशासनभारो येन स तस्य स्वीकृतकामसाम्राज्यभारस्य तस्य प्रसिद्धस्य मधोर्बसन्तस्याऽभङ्गोऽविकलो बलिष्ठ इत्यर्थः । एको भुजो बाहुर्लवङ्गवायुर्वक्षिणानिलोऽन्य इतरो बाहुः पिकानां कोकिलानां स्त्रियः कोकिलास्तासां कलः सुन्दरः पञ्चमः पञ्चमस्वरोऽभूत् । एतेन वसन्तस्य कामसाम्राज्ये मङ्गित्वं प्रतीयते ।

भाषा

खेलवाड से ही कामदेव के साम्राज्य के समग्र कार्यों को करने का स्वीकार करने वाले उस वसन्त ऋतु का एक बलवान् हाथ दक्षिणानिल था और दूसरा हाथ कोयल का सुन्दर पञ्चम स्वर था । अर्थात् काम के राज्य में वसन्त ही प्रधान मंत्री था जो दक्षिणानिल तथा कोकिला के पञ्चम स्वर का प्रयोग कर उसका साम्राज्य चलाता था ।

राशीकृताः पुष्पपरागपुञ्जाः पदे पदे दक्षिणमारुतेन ।

मत्तस्य चैत्रद्विरदस्य कर्तु-मद्यूषहेतोरेव पांसुतल्पान् ॥४०॥

अन्वयः

दक्षिणमारुतेन पदे पदे मत्तस्य चैत्रद्विरदस्य अद्यूषहेतोः पांसुतल्पान् कर्तुम् इव पुष्पपरागपुञ्जाः राशीकृताः ।

व्याख्या

दक्षिणमाक्षतेन मलयानिलेन पदे पदे स्थाने स्थाने मत्तस्य मदान्धस्य चैत्र एव द्विरवो गवः 'वन्ती वन्तावलो हस्ती द्विरवोऽनेकयो गवः' इत्यमरः । तस्याऽक्षूणहेतोरक्षूणं^६ विश्रामः सततपरिभ्रमेण समागतकलान्तिरूपन्यूनताया ब्रूरीकरणार्थं विश्रामितिरित्यर्थः । स एव हेतुः कारणं तस्मात् पांसवो धूल्य एव तत्त्वानि शय्याः 'तस्यं शय्याद्वारेषु स्तम्भेऽपि बिटवोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तानि कर्तुमिव विधातुमिव पुष्पाणां कुसुमानां परागस्य रजसः पुञ्जास्तमूहा राशीकृता एकत्रीकृताः । वसन्ते परागस्याऽऽविष्यं भवति त च मलयमाक्षतवेगेनैकत्रीभवति अमनिवारणार्थं मत्तचैत्रगजस्य तत्पताञ्च प्राप्नोतीति भावः ।

भाषा

दक्षिणानिलने स्थान स्थान पर मदनोन्त चैत्र रूपी हाथी के विश्राम के निमित्त धूलि की कोमल शय्या बनाने के लिये मानो पुष्प की धूलि को एकत्र किया ।

स्रग्मद्विरेफ्चनिपूर्यमाणं वासन्तिकायाः कुसुमं नवीनम् ।
आसादयामास वसन्तमास-जन्मोत्सवे मङ्गलशङ्खलीलाम् ॥४१॥

अन्वयः

वसन्तमासजन्मोत्सवे स्रग्मद्विरेफ्चनिपूर्यमाणं वासन्तिकायाः नवीनं कुसुमं मङ्गलशङ्खलीलाम् आसादयामास ।

व्याख्या

वसन्तमासस्य मधुमासस्य जन्मन उत्सवस्तस्मिन्, लग्नाः संक्षिप्ता द्विरेफा

^६ सज्ञानु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

'दुक्षु' गती—आदादिकधातोर्भावे नञ् प्रत्यये बाहुलकादीर्घे नञ्समासे 'अक्षूण' शब्दो निष्पन्नः । न क्षूणमक्षूणं गत्यवरोधो विश्राम इत्यर्थः ।

^७ उक्तं साहित्यदर्पणे—

मल्लिकामकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।

प्रयागे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥

अमरास्तेषां ध्वनिमिश्रंङ्कारैः पूर्वमार्थं परिपूरितं वासन्तिकामा माधवीलताया जघीर्णं प्रत्यग्रं कुसुमं पुष्पं मङ्गलशङ्खस्य माङ्गलिककार्यविम्बभूतशङ्खस्य लीलां विलासमासावयामास संप्राप । कचमन्थस्य लीलामन्थः कर्तुमर्हतीति लीलासवृष्टीं लीलामिति पर्यवसितेऽर्थे सति पदार्थनिर्देशनालङ्कारः । 'अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः' इति लक्षणात् ।

भाषा

वसन्त मास के जन्मोत्सव के अवसर पर छाए हुए भौरों की गुञ्जार से भरा जाने वाला (बजाया जाने वाला) माधवीलता का पुष्प, माङ्गलिक अवसरो पर बजाए जाने वाले शङ्ख की शोभा को प्राप्त हुआ ।

गते हिमर्तौ ध्रुवमुष्णस्त्रिभः शीतोपचारं मलयः सिषेवे ।
यदाजगाम व्यजनोपमानां समीरणचन्दनपल्लवानाम् ॥४२॥

अन्वयः

हिमर्तौ गते उष्णस्त्रिभः मलयः ध्रुवं शीतोपचारं सिषेवे । यत् व्यजनोपमानां चन्दनपल्लवानां समीरणः आजगाम ।

व्याख्या

हिमः शीत ऋतुरिति हिमर्तुस्तस्मिन् गते व्यतीते सति, उष्णेनोष्मणा स्त्रिभः संतप्तो मलयो मलयनिरिः ध्रुवं निश्चयेन शीतोपचारं ग्रीष्मनिवारकं शीतोत्पादकं साधनं सिषेवे सेवितवान् । यद्यस्मात्कारणादुष्णजननेवोपमानं येषां ते व्यजनो-मास्तेषां तालवृन्तसमानानां चन्दनपल्लवानां श्रीलङ्किसलयानां समीरणो वायु-राजगाम संवचाल । चन्दनपल्लवस्य शीत्यासत्सम्पर्कद्वयोरपि शीत्यजनकत्व-मिति भावः ।

भाषा

हेमन्त व शिशिर ऋतुओं के बीत जाने पर गरमी से स्त्रिभ मलयपर्वत, निश्चय ही शीतोपचार का सेवन करने लगा । क्योंकि पक्षों के समान चन्दनवृक्ष के कोमल पत्तों का वायु बहने लगा । अर्थात् गर्मी से पीड़ित होकर जन साधारण पक्षा चला कर अपनी गर्मी दूर करते हैं । मलय पर्वत ने चन्दन के पत्तों से हवा लेकर अपनी गर्मी शान्त की ।

मनस्विनीनां मनसोऽवतीर्य मानस्य वेगेन पलायितस्य ।
जीवग्रहायेव वसन्तमित्रं बभ्राम वायुः ककुभां मुखानि ॥४३॥

अन्वयः

वसन्तमित्रं वायुः मनस्विनीनां मनसः अवतीर्य वेगेन पलायितस्य
मानस्य जीवग्रहाय इव ककुभां मुखानि बभ्राम ।

व्याख्या

वसन्तस्य वसन्तर्तौमित्रं सुहृद्वायुर्दक्षिणानिलः प्रशस्तं मनो यातां ता मनस्वि-
न्यस्तासां मनस्विनीनां मानिनीनां मनसो हृदयावतीर्य निष्क्रम्य वेगेन जवेन
पलायितस्य प्रभावतो गच्छत इत्यर्थः । मानस्याऽहङ्कारस्य जीवस्य प्राणानां
ग्रहाय ग्रहणाय इव प्राणवधार्थमिवेत्यर्थः । ककुभां बिंशा 'विंशस्तु ककुभः
काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः' इत्यमरः । मुखानि मण्डलानि बभ्राम चचारान्वेष्यं
गतवानित्यर्थः । दक्षिणानिलेन मानवतीनां मानो दूरीभवतीति भावः ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

वसन्तऋतु का मित्र दक्षिणानिल, मानवती स्त्रियो के मन में से निकल
कर वेग से भाग चलने वाले मान का प्राणान्त करने के लिये मर्निं उसकी खोज
मे सब दिशाओं में घूमने (बहने) लगा । अर्थात् दक्षिणानिल के लगते ही
मानवती का मान एक दम दूर हो जाता है ।

वियोगिनीनामवशान्मुल्लोठ कण्ठेषु लीलाकलपञ्चमो यः ।
तेनैव चक्रे मदनस्य कार्यं पुण्यैर्यशोऽभूत्पिकपञ्चमस्य ॥४४॥

अन्वयः

अवशात् वियोगिनीनां कण्ठेषु यः लीलाकलपञ्चमः लुल्लोठ तेन एव
मदनस्य कार्यं चक्रे । पुण्यैः पिकपञ्चमस्य यशः अभूत् ।

व्याख्या

अवशात्प्रियविरहवेदनया मनसोऽज्ञामप्यात् स्वशरीरवेष्टायाः वारतन्म्या-
द्वियोगिनीनां विरहिणीनां कण्ठेषु गलेषु यो लीलया विलासेन कलः मधुरः पञ्चमः

पञ्चमस्वरो क्रीलाकलपञ्चमो सुलोठ समुच्चारितस्तेनैव तासां कण्ठस्थित-
पञ्चमस्वरेणैव महनस्य कामस्य कार्यं सर्वलोकविजयात्मकं चक्रे अकारि ।
पुण्यैस्तु कुतरेव पिकपञ्चमस्य कोकिलपञ्चमस्वरस्य यशः कीर्तिरभूत् बभूव ।
कोकिलपञ्चमस्वरस्य यत्कामोद्दीपनात्मकं कार्यं तद्वियोगिनीकण्ठगतपञ्चमस्वर-
निनादेनैव सम्पादितम् । परन्तु प्रसिद्धिबशात् पुराकृतपुण्यैः कोकिलपञ्चमस्व-
रस्यैव तद्विषये यशो जातम् ।

भाषा

विरहजन्य पीडा जनित असामर्थ्य से विरहिणियों के गलों में से जो विलास
से भरा सुन्दर पञ्चम स्वर निकलता है वही कामदेव के सब कामोद्दीपक
कार्यों को करता है । किन्तु प्रसिद्धि के कारण उसका यश, पुरातन सुकृतों से,
कोयल के पञ्चम स्वर को प्राप्त हुआ है ।

पदातिसंवर्गणकारणेन पदे पदे चम्पकराशिभङ्ग्या ।

वसन्तसामन्तविकीर्यमाणं हेमेव रेजे स्मरपार्थिवस्य ॥४५॥

अन्वयः

पदे पदे चम्पकराशिभङ्ग्या स्मरपार्थिवस्य पदातिसंवर्गणकारणेन
वसन्तसामन्तविकीर्यमाणं हेम इव रेजे ।

व्याख्या

पदे पदे स्थाने स्थाने 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गाश्रितस्तुषु' इत्यमरः ।
चम्पकराशिभङ्ग्या चम्पकपुष्पसमूहव्याजेन स्मरः काम एव पार्थिवस्तस्य कामनृपतेः
पदातीनां कामसैनिकानां संवर्गणभावजन्यमाकर्षणमित्यर्थः । तस्य कारणेन
वसन्त एव सामन्तस्सहायकनृपस्तेन मन्त्रिणेत्यर्थः । विकीर्यमाणं पुरस्काररूपेण
वीर्यमानं हेमेव सुवर्णमिव रेजे शशभे । सापह्नुबोत्प्रेषालज्झारः ।

भाषा

स्थान स्थान पर, कामदेव की पैदल सेना के लिये, चम्पे के फूलों के ढेर के
मिथ से, मानो वसन्त रूपी सामन्त राजा अर्थात् मन्त्री के द्वारा पुरस्कार के रूप
में दिया जाने वाला सोना ही शोभित हो रहा था ।

चचार चूतदुममञ्जरीषु चुचुम्ब नानाकलिकासुखानि ।
स्त्रीराज्यमन्यस्य इव द्विरेफः स्थातुं न लेभे चक्षमेवमेव ॥४६॥

अन्वयः

द्विरेफः चूतदुममञ्जरीषु चचार । नानाकलिकासुखानि चुचुम्ब ।
स्त्रीराज्यमन्यस्यः इव एवम् एव क्षयं स्थातुं न लेभे ।

व्याख्या

द्विरेफो भ्रमरः 'द्विरेफपुष्पलिङ्गमुल्लङ्घयन् भ्रमरालयः' इत्यमरः । चूतदुमाणां
सहकारपावपानां 'आश्रयचूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिहीरमः' इत्यमरः ।
मञ्जर्यः बल्लर्यस्तासु 'बल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियो' इत्यमरः । चचार विहरति
स्म । नानाकलिकामां विभिन्नपुष्पकोरकाणां सुखानि बह्वान्यप्रभागानित्यर्थः ।
चुचुम्बाऽऽस्वादयत् । स्त्रीणां नारीणां राज्यं तस्य मध्ये तिष्ठतीति स्त्रीराज्य-
मन्यस्य इव कामिनीराज्यान्तर्गत इवमेव कर्मरहितः क्षणमीककालपर्यन्तमपि
स्थातुं मनश्चाञ्चल्यं विहाय धैर्येणावस्थातुं न लेभे न प्राप । स्त्रीसमूहान्तर्गतो
नरो मनसः स्थिरत्वं विधातुं न शक्नोति । ध्रुवमेव कामाभिभूतस्तस्मै ताभिस्तह
रमते तथैव भ्रमरोऽपि । इत्यप्रकृतव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

भ्रमर आम की बीरो पर चक्कर काटने लगा । विभिन्न फूलों की
कलियों के मुखों का चुम्बन करने लगा अर्थात् अग्रभाग का आस्वादन लेने
लगा । स्त्रियों के राज्य में अर्थात् मध्य में रहने वाले के समान वह बिना कुछ
व्यापार किए एक क्षण भी स्थिर न रह सका । अर्थात् सदैव मञ्जरी व कलिका
रूपी कामिनियों के साथ रहने से कामाभिभूत होकर एक क्षण भी स्थिर चित्त
से न रह सका ।

विलासिनामादिगुरुस्त्रिलोक्या-मन्योन्यलीलाभुजबन्धनेषु ।
उत्तम्बिताशोकपलाशपाणिर्न चैत्रमल्लः प्रतिमल्लमाप ॥४७॥

अन्वयः

त्रिलोक्यां विलासिनाम् अन्योन्यलीलाभुजबन्धनेषु आदिगुरुः उत्तम्बि-
ताशोकपलाशपाणिः चैत्रमल्लः प्रतिमल्लं न आप ।

व्याख्या

प्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी त्रिभुवनं तस्यां विलासिन्मह्यं विलासिनश्चेति विलासिनस्तेषां विलासिनां 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । कामविलासयुक्तानामन्योन्यस्य परस्परस्य लीलायां कामक्रीडायां भुजबन्धनानि बाहुबन्धनानि तेषु कामक्रीडाबाहुबन्धनविशयेष्वादिगुणः प्रथमाचार्यो हठात्मवर्तकः, नितरां कामोद्दीपकत्वात् । उत्तम्भितौ युद्धाह्वानायोत्थापितौ, अशोकश्च पलाशश्चाऽशोकपलाशावेव पाणी येन सः चैत्र एव मल्लो वीरश्चैत्रमल्लः प्रतिमल्लं प्रतिपक्षवीरं न आप युद्धार्थं न प्राप । चैत्रमासः सर्वोत्कृष्टत्वेन कामिनामुद्दीपकः । तेन तुल्यः कोऽपि नेत्यर्थः ।

भाषा

तीनों भुवनो में काम विलास से मुक्त प्राणियो को परस्पर कामक्रीडा में भुजबन्ध की शिक्षा देने वाला, आदि गुरु, और अशोक और पलास रूपी दोनों हाथो को उठाकर युद्ध के लिये ललकारने वाले चैत्र मास रूपी योद्धा को लड़ने के लिये कोई विपक्षी योद्धा न मिल सका । अर्थात् चैत्र मास में कामोद्दीपक अशोक और पलास के नृशों को देख कर सभी प्राणी कामासक्त हो जाते हैं और चैत्र के प्रभाव से कोई भी वञ्चित नहीं रह सकता ।

पुरन्निगण्डूषसुराभिलाषं पर्यवशोको बकुलद्रुमस्य ।

प्रियप्रियापादतलप्रहार—मात्मानमल्पव्यसनं विवेद ॥४८॥

अन्वयः

बकुलद्रुमस्य पुरन्निगण्डूषसुराभिलाषं पर्यन् अशोकः प्रियप्रियापाद-
तलप्रहारम् आत्मानम् अल्पव्यसनं विवेद ।

व्याख्या

बकुलद्रुमस्य केसरवृक्षस्य 'अथ केसरे । बकुलो बन्वुलोऽशोके' इत्यमरः । 'मूलसरी' इति भाषायाम् । पुरन्ध्रीणां कामिनीनां गण्डूषस्य या सुरा मुखवर्ति मद्यं तस्याऽभिलाषमिच्छां पश्यन्निरीक्षमाणोऽशोकः अशोकद्रुमः प्रियोऽभीष्टः प्रियायाः कान्तायाः पादतलस्य चरणतलस्य प्रहारस्ताडनं यस्य स तमात्मानं स्वमत्पं कुत्रं न्यूनं वा व्यसनं प्रकृत्या प्रियवस्तु यस्य स तमल्पव्यसनं विवेद ज्ञातवान् । कान्तामुल्लोच्छिष्टमद्याभिलाषस्य निन्दितत्वात्तद्वेक्षया कान्तापादतलप्रहारस्याऽल्प-

व्यसनत्वं, तत्र कामिनीस्पर्शजनितसुखानुभवश्चेति भावः । 'वासावस्तावकोर्कं विकसति वक्रुर्लं योवितामास्यमर्चः' इति कविसमयः ।

भाषा

मीलसरी के वृक्ष की, (फूलने के लिये) कामिनी के शराब के कुल्ले की अभिलाषा को जानने वाला अशोक वृक्ष, (अपने फूलने के लिये) कामिनी के पाद प्रहार की अभिलाषा रखने वाले अपने को अपेक्षाकृत कम व्यसनी समझने लगा । अर्थात् अपने ऊपर झूठी शराब के धूके जाने से कामिनी की लात खा लेना अच्छा है ऐसा समझने लगा । क्योंकि उसमें कामिनीस्पर्शजनित-सुखानुभूति होती है ।

चूतद्रुमालीभुजपञ्जरेण रणद्विरेफावलिकङ्कणेन ।

मित्रं मधुः कोकिलमञ्जुनाद-पूर्वाभिभाषी स्मरमालिलिङ्ग ॥४६॥

अन्वयः

मित्रं कोकिलमञ्जुनादपूर्वाभिभाषी मधुः रणद्विरेफावलिकङ्कणेन चूतद्रुमालीभुजपञ्जरेण स्मरम् आलिलिङ्ग ।

व्याख्या

मित्रं सुहृत् 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः । कोकिलानां पिकानां मञ्जुनादः प्रियव्यनिः पूर्वा यस्मिन्कर्मणि तत् कोकिलमञ्जुनादपूर्वं यथास्यात्सखाऽभिभाषते स्वागतं वदतीति अथवा कोकिलनादेन पूर्वाभिभाषी प्रथमस्वागतकर्ता मधुर्धसन्तो रणन्तो झङ्कारशब्दं कुर्वन्तो द्विरेफाः भ्रमरास्तेषामावलिकः पङ्क्तिः 'वीर्यालिरावलिकः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः । एव कङ्कणं यस्य स तेन भ्रमरपङ्क्तिरूपकङ्कणयुक्तेन चूतद्रुमाणां सहकारवृक्षाणामावलिकः पङ्क्तिरेव भुजपञ्जरं बाहुपिञ्जरं बाहुपाश इत्यर्थः । तेन सहकारवृक्षावलिक्यबाहुपाशेन स्मरं काममालिलिङ्गं परिरञ्जयान् । मयी मित्रत्वारोपचूतद्रुमाल्यां भुजपञ्जरत्वारोपो रणद्विरेफावल्वां कङ्कणत्वारोपश्च स्मरकर्मकालिङ्गने हेतुरिति रूपकम् ।

भाषा

मित्र तथा कोयल की कोमल कूकों से प्रथम स्वागत करने वाले वसन्त ऋतु ने गुजार करने वाले भीरों की कतार रूपी कंगन वाले आम के पेड़ों की कतार रूपी बाहुपाश से कामदेव का आलिङ्गन किया ।

उन्निद्रपङ्क्तिस्थितचम्पकानि चकाशिरे केलिवनान्तराणि ।
वियोगिनीनां कवलीकृतानां सुवर्णकाञ्चीभिरिवाश्रितानि ॥५०॥

अन्वयः

उन्निद्रपङ्क्तिस्थितचम्पकानि केलिवनान्तराणि कवलीकृतानां वियोगिनीनां सुवर्णकाञ्चीभिः अश्रितानि इव चकाशिरे ।

व्याख्या

उद्गता दूरीभूता निद्रा संकोचो येषां तान्मुन्निद्राणि विकसितानि पंक्तौष्येणीषु स्थितानि विद्यमानानि चम्पकानि चम्पककुसुमानि येषु तानि केलिवनानां क्रीडोद्यानानामन्तराणि मध्यभागाः कवलीकृतानां चम्पकाविपुष्यसमृद्धिमता वसन्तेन भक्षितानां हृतानामित्यर्थः । वियोगिनीनां विरहिणीनां सुवर्णकाञ्चीभिः काञ्चनरक्षणाभिरश्रितानि तत्समानपीतवर्णत्वात्समन्वितानीव चकाशिरे विविक्षुतिरे । वसन्ते पतिविरहाद्दशमविरहावस्थां प्राप्तानां मृतानामित्यर्थः । वियोगिनीनां पीतवर्णत्वात्काञ्चनकाञ्चीरूपाणीव चम्पकपुष्पाणि क्षुब्धभिर इति भावः । उत्प्रेषालंकारः ।

भाषा

फूले हुए और कतार में लगे पीले चम्पे के फूलों से युक्त क्रीडा कानन के मध्यस्थल, वसन्त ऋतु के कारण पति वियोग से दशम विरहावस्था को प्राप्त अर्थात् मृत वियोगिनियों की मानो सोने की पीली करधनियों के रूप से शोभित हो रहे थे ।

मर्मव्यथाविस्मयधूर्णमान-मूर्धोच्छलत्कुण्डलविभ्रमेण ।
शब्दानुसारेण वियोगिनीभिः क्षिप्ताः पिकानामिव कण्ठपाशाः ॥५१॥

अन्वयः

वियोगिनीभिः मर्मव्यथाविस्मयधूर्णमानमूर्धोच्छलत्कुण्डलविभ्रमेण पिकानां शब्दानुसारेण कण्ठपाशाः क्षिप्ताः ।

व्याख्या

वियोगिनीभिर्विरहिणीभिर्मर्मव्यथायाः कोकिलकूजितज्वजजनितमानिकवेदनाया विस्मयेनाऽऽविश्येनाऽव्यथा विस्मयो लोकसीमातिवर्तित्वं तेन विविधेषु

चचार्येषु लोकतीव्रतिवर्तिषु । विस्फारयन्तेतौ यस्तु स विस्मय उवाहृतः' इति साहित्यदर्पणे । धूर्तमानेभ्यो भ्रमभूषो धूर्तस्यो मस्तकैश्च उच्छ्रितामूर्ध्वं गच्छतां कुण्डलानां कर्णमूषणानां विभ्रमेण ध्याजेन पिकानां कोकिलानां शब्दस्य रचस्याऽनुसारोऽनुसरणं तेनाऽमुकस्त्वानतः शब्दः समायातीत्यनुमानेन तेषां बन्धनाय कण्ठपाशाः कण्ठरज्जव इव लिप्ता मुच्यताः । पिकस्वरानां पीडादाय-
कत्वेन पिकानां बन्धनार्थं विरहिणीभिः कर्णमूषणचक्रमणध्यायात्पाशाः लिप्ता इवेति भावः । अत्रापनृतिरलङ्कारः ।

भाषा

वियोगिनिजों ने कोकिल के शब्दों को सुन कर मार्मिक वेदना के आधिक्य से मस्तकों को सतत हिलाने से ऊपर गोलाकार रूप में हिलने वाले कर्णमूषणों के मिश्र से मानो कोयल के शब्दों का अनुसरण कर उनके गलों को बांध कर उनका प्राणान्त करने वाले पाशों को छोड़ा ।

उदञ्चयन्किशुकपुष्पसूचीः सलीलमाधूतलताकशाग्रः ।

वियोगिनां निग्रहणाय सज्जः कामाक्ष्या दक्षिणमारुतोऽभूत् ॥५२॥

अन्वयः

किशुकपुष्पसूचीः उदञ्चयन् सलीलम् आधूतलताकशाम् दक्षिण-
मारुतः कामाक्ष्या वियोगिनां निग्रहणाय सज्जः अभूत् ।

व्याख्या

किशुकपुष्पाणि पलाशकुसुमान्येव सूचय स्ताः (कर्म) किशुकपुष्पसूची
वरञ्चयन्नुपयन् लीलया विलासेन सहितं सलीलं यथास्यासथा आधूतं कम्पितं
लतैव कशा तस्या अग्रं येन स दक्षिणमारुतो मलयपवनः कामस्य मकरध्वजस्या-
ऽऽज्ञयाऽनुशासनेन वियोगिन्यश्च वियोगिनश्चेति वियोगिनस्तेषां वियोगिनां
'पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः' । निग्रहणाय शासनाय सज्ज उपतः संजडोऽभूत् । यथा
शकटस्थबलीबर्हंप्रेरणाय सूचीकशयोः प्रयोगः क्रियते तथैव कामाक्ष्या कामिजन-
पीडनाय वसन्तेन किशुकपुष्पलतयोः प्रयोगः कृत इति भावः । अत्र रूपका-
लङ्कारः ।

भाषा

पलाश के फूल रूपी काँटे को लिए हुए, विलास से लता रूपी कोड़े

वा चाबुक के अग्रभाग को हिलाने वाला दक्षिण वायु, कामदेव की आज्ञा से, वियोगी और वियोगिनीओं पर शासन करने के लिए तयार हो गया । गाड़ी के बेल को हँकने के लिये चाबुक और चाबुक के दण्डे में एक काँटा भी लगा रहता है जिससे गाड़ीवान बेलों को ठीक चलाता है । उसी प्रकार वियोगी और वियोगिनीओं पर अपना शासन चलाने के लिए काम की आज्ञा से वसन्तऋतु पलाश का फूल रूपी काँटा और लता रूपी चाबुक लेकर, तयार हो गया ।

प्रसूननाराचपरम्परामिर्वर्षत्सु योषेष्बिव पादपेषु ।

वसन्तमत्तद्विरदाधिरूढः प्रौढत्वमाप स्मरभूमिपालः ॥५३॥

अन्वयः

योषेषु इव पादपेषु प्रसूननाराचपरम्परामिः वर्षत्सु (सत्सु) वसन्त-
मत्तद्विरदाधिरूढः स्मरभूमिपालः प्रौढत्वम् आप ।

व्याख्या

योषेषु भटेष्बिव 'भटा योषाश्च योद्धारः' इत्यमरः । पादपेषु वृक्षेषु प्रसूनानि पुष्पाण्येव नाराचाः प्रश्वेडना लोहनिर्मितशरास्तेषां परम्परास्ताभिः प्रसूननाराच परम्परामिर्वर्षत्सु पुष्पबाणधाराः पातयत्सु सत्सु, पादपेभ्यः पुष्पेषु पतस्त्विति-
भावः । वसन्त एव मत्तो मदान्धो द्विरदो गजस्तमधिरूढोऽधिष्ठितः स्मरः काम एव भूमिपालो राजा प्रौढत्वं प्रकर्षमौल्यमित्यर्थः । आप प्राप । पुष्पोद्गमेन वसन्ते कामस्य प्रभावः प्रसृत इति भावः ।

भाषा

योषाओं के समान वृक्षों के पुष्परूपी लोहे के बाणों की वृष्टि करते रहने पर अर्थात् अत्यधिक फूलों के उत्पन्न होकर नीचे गिरते रहने पर वसन्त रूपी मदोन्मत्त हाथी पर सवार कामरूपी राजा उन्नत अवस्था को प्राप्त हुआ अर्थात् काम का साम्राज्य चारों ओर फैल गया ।

समर्प्यमाणाद्भुतकौसुमास्त्रयैत्रेय चित्रिकृतकाननेन ।

अधिन्यधन्वापि पराबुद्धोऽभून्निषङ्गमारे भगवाननङ्गः ॥५४॥

अन्वयः

चित्रकृतकाननेन चैत्रेण समर्प्यमाणाद्भुतकौसुमाक्षः अविष्यधन्वा
अपि भगवान् अनङ्गः निवङ्गभारे पराङ्मुखः अभूत् ।

व्याख्या

चित्रकृतकाननेन चैत्रेण समर्प्यमाणान्भुतकौसुमाक्षः । काननं वनं 'अट-
व्यरूपं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । येन स तेन चैत्रेण वसन्तमासे-
नेत्यर्थः । समर्प्यमाणं दीयमानमभुतं विचित्रं कौसुमं पौष्पमस्त्रं बाणो यस्मै
स क्वां श्रीर्वाभिगतमविष्यं अनुयस्य सः समारोपितबाणोऽपि भगवान् पूज्योऽनङ्गः
कामो निवङ्गभारे तूष्णीरभारग्रहणे पराङ्मुखो निरभिलाषोऽभूत् । चैत्रेण
कानने महान्पुष्पकयबाणराशिरेकचित्रकृतो वृत्तश्च कामाय येन बाणसंरक्षणाय
तूष्णीरधारणस्याऽऽवश्यकर्तव्यं न जातेति भावः ।

भाषा

जंगलो को रंगबिरंगी फूलों से सुशोभित करने वाले चैत्र से, आश्चर्यजनक
फूलों के बाणों को पाकर, धनुष बढ़ाकर रखने वाले भी भगवान् कामदेव, तरकस
धारण करने में विमुख रहे । अर्थात् सदैव चैत्र द्वारा पुष्पबाण दिये जाने के
कारण धनुष बढ़ाए रहने पर भी तरकस में बाण रखकर उसे पीठ पर लटका
रखने की आवश्यकता भगवान् कामदेव को न पड़ी ।

शृङ्गारिणीमार्जितदन्तपङ्क्ति-कान्त्येव निर्यन्त्रासुच्छलन्त्या ।

प्रधान्यमानस्य शनैरवापु-रनिन्द्यमिन्दोः किरणाः प्रसादम् ॥५५॥

अन्वयः

निर्यन्त्रणम् सुच्छलन्त्या शृङ्गारिणीमार्जितदन्तकान्त्या प्रक्षाल्यमानस्य
इव इन्दोः किरणाः शनैः अनिन्द्यं प्रसादम् अवापुः ।

व्याख्या

निर्यन्त्रणं निरर्थकमुच्छलन्त्योर्ध्वं प्रसरन्त्या शृङ्गारिणीभिरङ्गनाभिर्मार्जिता-
स्त्वच्छीकृता वक्त्रीकृता इत्यर्थः । दन्ता वदनास्तेषां कान्तिस्तथा प्रक्षाल्यमानस्य
संमार्जितस्येव वक्त्रीकृतस्येत्यर्थः । इन्दोश्चन्द्रस्य किरणाः कराः शनैः कमलो-
जिह्वं निर्मलं प्रसादं वाक्स्थववापुः प्रापुः । उत्प्रेक्षासङ्कारः ।

भाषा

बिना रोक टोक ऊपर की ओर फैलनेवाली, अङ्गनाओं द्वारा साफ किए हुए दाँतों की कान्ति से मानों धोए हुए अर्थात् साफ किए हुए चन्द्रमा के किरण, धीरे धीरे अपूर्व स्वच्छता अर्थात् धवलता को प्राप्त हुए ।

अथ विरहिणीविलापं वर्णयति कवि :—

त्वं चैत्र मित्रं यदि मन्मथस्य तस्मिन्नङ्गे कथमक्षताङ्गः ।
ज्ञातं तवान्तर्गतमागतोऽसि मिषेण नाशाय वियोगिनीनाम् ॥५६॥

अन्वयः

हे चैत्र यदि त्वं मन्मथस्य मित्रं (तर्हि) तस्मिन् अङ्गे (सति) त्वं कथम् अक्षताङ्गः । तव अन्तर्गतं (मया) ज्ञातम् । त्वं मिषेण वियोगिनीनां नाशाय आगतः असि ।

व्याख्या

हे चैत्र ! हे वसन्त ! यदि त्वं मन्मथस्य कामस्य मित्रं सुदृढतर्हि तस्मिन्का-
मेऽङ्गेऽङ्गहीने सति त्वं कथमक्षताङ्गः यस्य स असम्भाव्यबोऽविकलश-
रीर असौत्यर्थः । तव वसन्तस्याऽन्तर्गतं मानसगतो भावो मया विरहिण्या ज्ञातं
बुद्धम् । त्वं मिषेण व्याजने वियोगिनीनां विरहिणीनां नाशाय विष्वंसनायाऽऽ-
गतस्समायातोऽसि । कामस्याऽङ्गत्वे जातेऽपि त्वमधुना पुष्पविकासविष्याजेन
तदीयं वियोगिनीनाशक्यं कार्यं सम्पादयसीति भावः ।

भाषा

हे वसन्त ! यदि तुम कामदेव के मित्र हो तो कामदेव के शरीर रहित होने पर तुम कैसे अविकल शरीर वाले हो अर्थात् तुम कैसे बिना आघात के रह गये । तुम्हारे हार्दिक भाव को मैंने समझ लिया । तुम बहाने से वियोगिनीओं का नाश कर डालने के लिये आए हो । अर्थात् कामदेव के काम में तुम, फूलों को पैदा कर बहाने से सहायता कर ही रहे हो ।

नूनं महापातकिनं वितर्क्य वियोगिवर्गव्यदीक्षितं त्वाम् ।
पस्पर्श न श्रम्यकनेत्रवद्धिः पापैरखण्डैः प्रियखण्डितानाम् ॥५७॥

अन्वयः

अयम्बकनेत्रवह्निः प्रियसखिदत्तानाम् अक्षयद्वैः पापैः त्वां वियोगिनी-
श्रयवीक्षितं नूनं महापातकिनं वितर्क्य न पस्पर्श ।

व्याख्या

श्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य स अयम्बकः शिवस्तस्य नेत्रवह्निर्नवनान्निः
शिवनेत्रवह्निः श्रियेण कान्तेन कण्डिता विरहितास्तासां विरहिणीनामथवा प्रियाः
कण्डिता सुदूरं गता यासां तासां वियोगिनीसम्बन्धिनामित्यर्थः । अक्षयद्वैरसिम्हद्वि-
पापैर्बुधकृतैः प्राणापहरणकर्मैरित्यर्थः । त्वां वसन्तं वियोगिनां विरहिणां वर्मस्य
समूहस्य अये नाशकार्यं वीक्षितं संजातवीक्षं सन्नद्धमत एव नूनं निश्चयेन महापा-
तकिनं महापापिनं वितर्क्य विचार्य न पस्पर्श न स्पृष्टवान् न हन्वनामित्यर्थः ।

भाषा

शंकर की आंख की आगने, वियोगिनिओ के सम्बन्ध में किये हुए बड़े २
पापो से, तुम को विरही लोगो के समूह को नाश करने में लगे हुए अत एव
निश्चय पूर्वक महापातकी समझ कर, नहीं छूना अर्थात् नहीं जलाया ।

हराहवे पञ्चशरं विमुच्य पलायितः क्षत्रपराङ्मुखस्त्वम् ।
अस्य क्षताङ्गस्य पुरोऽधुनात्र हा चैत्रचाण्डाल कथं स्थितोऽसि ॥५८॥

अन्वयः

क्षत्रपराङ्मुखः त्वं हराहवे पञ्चशरं विमुच्य पलायितः । हे चैत्र-
चाण्डाल ! अधुना अत्र क्षताङ्गस्य अस्य पुरः हा ! कथं स्थितः असि ।

व्याख्या

क्षत्रियकुलचाचकस्य क्षत्रशब्दस्याऽत्र लक्षणया क्षत्रियधर्मोऽर्थः । क्षत्रात्-
क्षत्रियधर्मात्पराङ्मुखो निरपेक्षस्त्यक्तक्षत्रियधर्मस्त्वं हरस्य शंकरस्याऽहो युद्धे
तस्मिन्, शत्रूरेण सह संजाते युद्धे पञ्चशरं कार्यं 'कामः पञ्चशरः स्मरः'
इत्यमरः । विमुच्य परित्यज्य पलायितोऽपसृतः । प्राणभयात्समेकाकिनं परित्यज्य
पलाय्य दूरं गत इत्यर्थः । चैत्र एव चाण्डालस्तत्सम्बोधने हे चैत्रचाण्डाल !
हे चैत्रायन ! अधुनेदानीमत्राऽस्मिन्प्रदेशे अतं भग्नं शरीरं वार्धं यस्य स तस्य
भग्नचाचस्याज्य कामस्य पुरोऽग्रे हा श्वेतसूचकमव्ययम् । कथं केन प्रक्षारित

स्थितोऽसि विद्यमानोऽसि । धीरसङ्कटे त्वत्तसङ्गस्य कामस्य पुनः सन्मुखो
समाप्तमस्ते निर्लज्जत्वमेव द्योतयतीति भावः ।

भाषा

अत्रियधर्म से विमुख तुम, शिव के साथ भये हुए युद्ध में कामदेव को
छोड़कर भाग गये थे । हे नीच चैत्र ! इस समय, इस स्थान पर भग्न शरीर
कामदेव के सन्मुख हाथ ! कैसे उपस्थित हो सके हो । अर्थात् धीर संकट
में कामदेव का साथ छोड़कर भाग जाने वाले तुम, इस समय यहाँ कामदेव के
सन्मुख कैसे उपस्थित होकर निर्लज्जता प्रकट कर रहे हो ।

इहैव सङ्गः फलवान्बभूव त्वया महापातकिना पिकानाम् ।
यदर्धदग्धोल्मुककरमलेन देहेन लोकस्य बहिश्चरन्ति ॥५६॥

अन्वयः

महापातकिना त्वया पिकानां सङ्गः इह एव फलवान् बभूव । यत्
(ते) अर्धदग्धोल्मुककरमलेन देहेन लोकस्य बहिः चरन्ति ।

व्याख्या

महापातकिनाऽप्युपपापिना त्वया वसन्तेन पिकानां कोकिलानां सङ्गस्तद्द्वारात्
इहैवाऽस्मिन्नेव जन्मनि फलवान् फलसंग्रहो बभूव जातः । 'अत्युपपुण्यपापा-
नामिहैव फलमश्नुते' इति वचनात् । यद्यस्मात्कारणात् ते पिका अर्थे इगंधं
व्यक्तितमुल्मुकमलातम् 'अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्' इत्यमरः । तद्वत्कर्मलेन
कृष्णवर्णेन देहेन शरीरेण लोकस्य जनस्थानस्य जनसमुदायस्य वा बहिर्बाह्यदेशे
वने इत्यर्थः । चरन्ति भ्रमन्ति । महापातकिना वसन्तेन सह पिकानां संसर्गात्
तेषामपि पापसम्बन्धात्कृष्णवर्णत्वं लोकाद्बहिर्निष्कासनञ्च जातमिति भावः ।

भाषा

महापापी तुम्हारे साथ कोयलों का साथ होने से कोयलों को उसका फल
इसी जन्म में मिल गया । क्योंकि कोयल अचञ्चली मशाल के समान काले रंग
के शरीर से जन समूह के बाहर जंगलों में भटकने लगीं । अर्थात् पापी के
संसर्ग के पाप से काली पड़ कर नगर से दूर जंगलों में रहने लगीं ।

त्वं दृष्टदोषोऽपि पुनः स्मरेद्यत्संगृहीतः शृणु तत्र हेतुम् ।
अङ्गीकृतस्त्रीवधपातकेन केनापि न स्वीकृत एव भारः ॥६०॥

अन्वयः

यत् दृष्टदोषः अपि त्वं स्मरेद्यत् संगृहीतः तत्र हेतुं शृणु । अङ्गी-
कृतस्त्रीवधपातकेन केन अपि एव भारः न स्वीकृतः ।

व्याख्या

यत् यतो दृष्टः परिज्ञातो दोषो मित्रसाहाय्यकारित्वाभावरूपो दुर्गुणो यस्य स
विज्ञातदुर्गुणोऽपि त्वं वसन्तः, स्मरेण कामेन पुनर्बुद्धः संगृहीतोऽङ्गीकृतस्तत्र
तस्मिन्निवधे हेतुं कारणं शृणु समाकर्ष्य । अङ्गीकृतमुररीकृतं स्त्रीणां नारीणां
वधरूपं पातकं पापं येन स तेन स्वीकृतनारीहननरूपपापेन केनाऽपि केनाऽपि
व्यक्तित्वविशेषेण एव स्त्रीवधरूपो भारः कार्यं न स्वीकृतो मुररीकृतः ।

भाषा

कामदेव ने, मित्र की सहायता न करने के दोष से युक्त भी तुमको फिर से
क्यों अपने साथ रख लिया, इसका कारण सुनो । स्त्रीवध का पाप स्वीकार
करने वाले, तुम्हारे सिवाय किसी ने भी इस बोझ को उठाना अर्थात् इस कार्य
को करना स्वीकार नहीं किया । अर्थात् स्त्रीवध का पाप किसी के स्वीकार
न करने से, तुम जैसे दोषी को भी उसने अपना लिया ।

इत्थं वियोगज्वरजर्जराद्या-मुद्वेजितानां मधुमासलक्ष्म्या ।
आसन्मुहुः पद्मललोचनानां चैत्रे विचित्रोक्तिविचेष्टितानि ॥६१॥

अन्वयः

चैत्रे मधुमासलक्ष्म्या उद्वेजितानां वियोगज्वरजर्जराद्यां पद्मललोचना-
नाम् इत्थं विचित्रोक्तिविचेष्टितानि मुहुः आसन् ।

व्याख्या

चैत्रे वसन्ते मधुमासलक्ष्म्या वसन्तशोभयोद्वेजितानां पीडितानां वियोगज्वरेण
यसिबिरहकण्ठद्वारेण जर्जराद्यां शिबिलीभूतानां पद्मलानि धनपद्मयुक्ता
‘पद्मलानि किंचित्के तत्त्वाद्यं ज्योतीयसि’ इत्यमरः । लोचनानि नयनानि

यासां तास्तासां पद्मसल्लोचनानामङ्गलानामित्थमनेन पूर्वोक्तप्रकारेण विचित्रा
आश्चर्योत्पादिका उक्तयो भाषितानि 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः'
इत्यमरः । तासां विधेष्टितानि विलसितानि मुहुर्बारम्बारमासन् बभूवुः ।

भाषा

वसन्त ऋतु में वसन्त की शोभा से पीड़ित, और पति विरह से जर्जरित,
सुन्दर गङ्गीन पत्नीनियों वाली नारियों के इस प्रकार के आश्चर्य कारक उक्तियों
के विलास बार २ होते थे । अर्थात् विरह के कारण पीड़ित हो, स्त्रियाँ इस
प्रकार के अनेक विचित्र उद्गार बार २ निकालती थीं ।

गम्भीरता चाटुपराकुमुखत्वं सौभाग्यमन्यप्रमदारदाहः ।

दोषोऽपि यूनां गुण एव मेने पुरन्ध्रभिर्मानपराकुमुखीभिः ॥६२॥

अन्वयः

मानपराकुमुखीभिः पुरन्ध्रभिः यूनां गम्भीरता चाटुपराकुमुखत्वं
सौभाग्यं अन्यप्रमदारदाहः दोषः अपि गुणः एव मेने ।

व्याख्या

माने श्रेष्ठ पराकुमुख्यो वसन्तर्तुकारणेनोत्सुक्यादुदासीनास्ताभिर्मानरहिताभिः
पुरन्ध्रभिरङ्गनानियूनां युवजनानां गम्भीरता श्रेष्ठ चाटुपराकुमाव इत्यर्थः ।
चाटुपराकुमुक्तत्वमनुयानुक्रमप्रेमवार्ताप्रचाररहितत्वं 'अस्त्री चाटुचटुसलाघा
प्रेम्णा मिथ्या विकल्पनम्' इत्यमरः । सौभाग्यं सुन्दरभाग्यशालित्वं स्त्रीसमाग-
मात्सीञ्छयां क्लेशराहित्यमित्यर्थः । अन्यासां प्रमदानां स्त्रीणां रदानां बहाना-
नामङ्गुलिचिह्नं 'कलङ्काङ्गुलौ लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः ।
इति दोषोऽपि गुण एव मेने तत्र दोषत्वबुद्धिरेव न जातेति भावः । वसन्तर्तुकृता-
त्युपकामवेदनया यूनां सकलदोषान् विस्मृत्य ताः कामपरवशाद्भाता इत्यर्थः ।
यूनां दोषा अपि तासां कृते तस्मिन्काले कामोद्दीपका जाता इति भावः ।

भाषा

स्त्री के सामने विद्यमान रहने पर भी युवकों का गम्भीरता से बिना किसी
प्रकार की चटुचलता दिखाते हुए बैठे रहना, मीठी २ रस भरी प्रेम की बातें न
करना, स्त्री समागम की इच्छा करते हुए भी किसी प्रकार के क्लेश से पीड़ित
न होकर, अपनी ही ऐंठ में रहना, और उनके शरीर पर के अन्य स्त्री के या

सीत के दांत से काटने के बिन्हु—इन दोनों को भी, मान रहित स्त्रियों ने गुण ही समझा । मुवा कामियों में, इन दोनों को देख कर पत्नियां क्रुद्ध हो जाती हैं । परन्तु वसन्त-ऋतु के प्रभाव से जिनका मान ही दूर हो गया है अतएव कामासक्त भई हुई स्त्रियों ने इन दोनों को भी गुण ही समझा ।

बन्धितं वसन्तवर्षेणमारभते कविः—

मानग्रन्थिकदर्थनाय कथिताः सर्वत्र पुंस्कोकिलाः

केलीकर्मणि दाक्षिणात्यमरुतामध्यक्षभावोऽर्पितः ।

पुष्पाक्षस्य जगत्त्रयेऽपि विरहप्रत्यूहहेवाकिनः

संनद्धोऽयमसाध्यसाधनविधौ साम्राज्यमन्त्री मधुः ॥६३॥

अन्वयः

सर्वत्र मानग्रन्थिकदर्थनाय पुंस्कोकिलाः कथिताः । केलीकर्मणि दाक्षिणात्यमरुताम् अक्षभावः अर्पितः । जगत्त्रये अपि विरहप्रत्यूह-हेवाकिनः पुष्पाक्षस्य साम्राज्यमन्त्री अयं मधुः असाध्यसाधनविधौ संनद्धः । (अस्ति) ।

व्याख्या

(वसन्तेन) सर्वत्र सर्वस्थानेषु मानः कोप एव ग्रन्थितस्य कदर्थनाय भञ्जनाय विनाशायेत्यर्थः । पुंस्कोकिलाः पिकाः कथिता आश्रिताः । केलीकर्मणि काम-कीडाविलासे रत्यादिष्वित्यर्थः । दाक्षिणात्यमरुतां मलयपर्वतानामध्यक्षभाव आधिपत्यमर्पितो वसन्तः । जगतां भूवनानां 'विष्टपं भूवनं जगत्' इत्यमरः । त्रयं तस्मिन् त्रिलोक्यामपि विरहे वियोगसमये प्रत्यूहा विघ्नाः 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । क्लेशोत्पादका उपद्रवा इत्यर्थः । तेषां हेवाक^१ उत्कटेच्छा-स्त्यस्येति तस्य प्रियविरहसमये पीडोत्पादनकामस्य पुष्पाक्षस्य कामस्य साम्राज्यस्य सार्वभौमराज्यस्य मन्त्री धीसन्निवः 'मन्त्री धीसन्निवोऽनास्यः' इत्यमरः । अयं प्रसिद्धो मधुर्वसन्तोऽसाध्यानामसम्भवानां विरहिणुःसामां साधनमुत्पादनं, तस्य

^१ हेवाकशब्दः कश्मीरकविभिः कल्हणविल्हणादिभिरेव प्रायः प्रयुक्तः ।

'जायन्ते महतामहो निरुपमप्रस्थानहेवाकिनां

निःसामान्यमहत्स्वयोगपिण्डना वार्ता विपत्तावपि' इति कल्हणः ।

विधिः प्रक्षिप्ता तस्मिन्संमदः सुसम्बोद्धः । शार्दूलविष्कीर्तितः । “सूर्याव-
मंसजस्तताः समुरवः शार्दूलविष्कीर्तितम्” इति सप्तधात् । क्वकालङ्कारः ।

भाषा

वसन्त ने सब स्थानों में प्रेमकोप रूपी गाठ को खोल डालने के लिये
कोयलों को आज्ञा दे दी । रत्यादि कामक्रीडाओं में मलयानिल को मुख्य स्थान
दे दिया । तीनों लोकों में वियोगजनित कष्ट देने की उत्कट इच्छा रखने
वाले कामदेव के साम्राज्य का मन्त्री, यह वसन्त, विरही जनों में, असम्भव दुखों
को उत्पन्न करने के काम में कटिबद्ध है । अर्थात् कोयल व मलयानिल की
सहायता से वसन्त ऋतु, वियोगियों को अत्यधिक कष्ट पहुँचाने की कामदेव
की उत्कट इच्छा को पूर्ण करने में सहायता करता है ।

लीलास्नानविधिष्वमं मधुलिहां पुष्पेषु जातं मधु

स्थायित्वं कलकण्ठकण्ठकुहरेष्वासेवते पञ्चमः ।

एकच्छत्रजगज्जयार्जनरुचेर्देवस्य शृङ्गारिण-

चैत्रश्चित्रमकाण्ड एव समभूत्त्रैलोक्यजैत्रो भटः ॥६४॥

अन्वयः

मधुलिहां पुष्पेषु लीलास्नानविधिष्वमं मधु जातम् । पञ्चमः कलकण्ठ-
कण्ठकुहरेषु स्थायित्वम् आसेवते । एकच्छत्रजगज्जयार्जनरुचेः शृङ्गा-
रिणः देवस्य अकाण्डे एव चैत्रः त्रैलोक्यजैत्रः भटः समभूत् (इति)
चित्रम् ।

व्याख्या

मधुलिहां भ्रमराणां (कृते) पुष्पेषु कुसुमेषु लीलया कीडया स्नानं तस्य
विधिविधानं तस्य स्मरं योग्यमत्यधिकमित्यर्थः । मधु पुष्परसो जातं समुत्पन्नम् ।
पञ्चमः पञ्चमस्वरः कलो मधुरः कण्ठो येषां ते कलकण्ठाः कोकिलास्तेषां कण्ठा
एव कुहराणि गुहास्तेषु स्थायित्वं स्थिरतामासेवते जुषते । ‘चिको बवति
पञ्चमम्’ इत्युक्तेः । एकं छत्रं यस्य स एकच्छत्रो यो जगतो भुवनस्य ‘विष्टं
भुवनं जगत्’ इत्यमरः । जयो विजयस्तस्याऽर्जने प्राप्नो हविः प्रीतिर्यस्य स तस्य
शृङ्गारिणो देवस्य कामस्य भगवतोऽकाण्डेऽकस्मादेव चैत्रो वसन्तमासस्त्रैलोक्यस्य
त्रिभुवनस्य जैत्रो जयनशीलो भटो योद्धा समभूत् संप्राप्त इति चित्रमावर्ण्यकरणम् ।

भाषा

भीरों के लिये, फूलों में श्रीरामपूर्वक स्नान करने योग्य अर्थात् अत्यधिक पुष्कर (मकरन्द) उत्पन्न हो गया । पञ्चम स्वर, कोकिलों के कण्ठकुहरों में स्थिर हो गया । जगत् का एक छत्र विजय प्राप्त करने की अभिलाषा रखने वाले कामदेव का योद्धा चैत्र, अचानक ही, तीनों भुवनों को जीतने वाला हो गया—यह एक आश्चर्य की बात है ।

भृङ्गैर्विश्ववियोगिवर्गदलनोत्तालस्य वैतालिकैः

प्रारब्धा विरुदावलीव पठितुं शृङ्गारबन्धोर्मधोः ।

नादः कोकिलयोषितां प्रमुषितत्रैलोक्यमानग्रहः

कामः सम्प्रति कौतुकाद्यदि परं पौष्पं धुनीते धनुः ॥६५॥

अन्वयः

वैतालिकैः भृङ्गैः विश्ववियोगिवर्गदलनोत्तालस्य शृङ्गारबन्धोः मधोः विरुदावली पठितुं प्रारब्धा इव । प्रमुषितत्रैलोक्यमानग्रहः कोकिलयोषितां नादः (प्रारब्धः) । यदि परं सम्प्रति कामः कौतुकात् पौष्पं धनुः धुनीते (तर्हि धुनोतु नाम) ।

व्याख्या

वैतालिकै राक्षसं प्रातःकाले निद्राप्रबोधजनकस्तुतिकारकैः 'वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाष्टिकार्थकाः । स्मृमगिषास्तु मगषा बन्धिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । भृङ्गैर्मरं विंशेयां सर्वेषां वियोगिनां वियोगिस्त्रीपुरुषाणां (पुसान्-स्त्रियेति-एकशेषः) धर्मः समूहस्तस्य दलनं संहारस्तस्मिन्नुत्ताल उत्कटस्तस्य सकल-वियोगिसमूहसंहारोत्कटस्य शृङ्गारस्य स्त्रीपुंसोः परस्परं सम्भोगस्मृहाया बन्धुमित्रं सहायक इत्यर्थः । तस्य, उक्तञ्च—“पुंसः स्त्रिया स्त्रियाः पुंसि संभोगं प्रति या स्पृहा । स शृङ्गार इति ख्यातः कीदृशस्याधिकारकः” ॥ यद्वा शृङ्गारस्य कामस्य बन्धोमित्रस्य मधोर्बलस्तस्य विरुदानां यशःप्रशस्तीनामावली पङ्क्तिविरुदावली 'वीर्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः । पठितु-मुञ्चारयितुं प्रारब्धा इव । प्रमुषितो अलाहिनाक्षितस्त्रैलोक्यस्य मानग्रहः कोपग्रहं येन सः कोकिलयोषितां पिकीनां नादः सम्बोधि प्रारब्ध इति भावः । यदि परं यदि केवलं सम्प्रत्यक्षना कामो मनोजः कौतुकात्कौतूहलात्पौष्पं कुसुममयं धनुः

सरासनं धुनीते सञ्चालयति तर्हि धुनोतु नाम सञ्चालयतु, तदीयं कार्यं
मृङ्गमधुकोकिलः सम्पादितमेवेति भावः ।

भाषा

स्तुतिपाठ कर जमाने वाले बैतालिक रूपी भौरों ने, सब विरहिजनों के समूहों का संहार करने में प्रबल और स्त्री पुरुषों की परस्पर संभोग की अभिलाषा के सहायक, वसन्तऋतु की, अथवा कामदेव के मित्र वसन्त ऋतु की, मानो यश-प्रशस्ति का पाठ करना प्रारम्भ कर दिया है । अर्थात् वसन्त ऋतु के आने से भौरों की गुजार पारों ओर होने लगी है जो कामोत्पादक है । तीनों लोकों की मनिनिजों के कोप को हठात् दूर कर देने वाली कोकिलाओं की कूक भी प्रारम्भ हो गयी है । अगर इसके ऊपर भी कामदेव, खेलवाड में अपने फूलों के धनुष्य को चलाने लगे तो भले ही चलावें, उनका कार्य तो मृङ्ग आदि सेवकों ने कर ही दिया है ।

कूजत्कोकिलकोपिता गुलिधनुःशिखां समासेवते

खिन्ना चन्दनमारुतेन मलये दावाग्निमाकाङ्क्षति ।

किञ्चान्विष्यति दुर्मना दलयितुं कामेन मैत्रीं मघोः

कर्तुं धावति दुर्लभे त्वयि सखी कां कां न वातूलताम् ॥६६॥

अन्वयः

त्वयि दुर्लभे (सति), सखी कूजत्कोकिलकोपिता (सती) गुलिधनुःशिखां समासेवते । चन्दनमारुतेन खिन्ना (सती) मलये दावाग्निम् आकाङ्क्षति । किञ्च दुर्मनाः (सती) कामेन मघोः मैत्रीं दलयितुम् अन्विष्यति । कां कां वातूलतां कर्तुं न धावति ।

व्याख्या

त्वयि विष्णुमाङ्गवेवे दुर्लभे दुष्प्राप्ये सति त्वद्वियोगावस्थायामित्यर्थः । सखी कामिनी कूजङ्गुः शब्दं कुर्वाणैः कोकिलः पिकः कोपिता रोषं प्रापिता सती गुलिधनुषो मृङ्गगुलिकां निधाय येन यन्त्रेण धानरेषु पक्षिषु च गुलिकाप्रहारः क्रियते तच्चान्नं तस्य "धनुही" "गुलेला" इति आचार्या प्रसिद्धस्य, शिलालम्भ्यासं समासेवते करोति । कोकिलसम्बन्धेन त्वद्वियोगावस्थायां पीडा न भवेदिति कोकिल-दूरीकरणार्थं गुलिधनुषोऽभ्यासं प्रारभत इति भावः । चन्दनबाधुना चन्दनगन्ध-

मुस्तबाधुना दक्षिणामितेन क्षिता दुःक्षिता सती मलय मलयपर्वति दावानि
मनबाह्काणि दावानलमित्यर्थः । आकाशजति वाञ्छति । येन दावानलेन
मलयमचन्दनवृक्षेषु वृक्षेषु चन्दनबाधोरभावः स्यादिति भावः । किञ्चाऽप्यक्ष
दुर्मना दुःक्षितहृदया सती कामेन मग्नेन मन्मथेन मन्मथेन सती सख्यं दत्तमितुं
विनाशयितुमन्विष्यति प्रेच्छति उपायं मृणयसीति भावः । कां कां वातुलता-
मुन्मत्ता 'वातुलः पुंसि वात्यायामपि वातसहे त्रिषु' इत्यमरः । कर्तुं सम्भावयितुं
न शक्यति न वेगेन प्रवर्तते ।

भाषा

तुम्हारे न मिलने पर अर्थात् तुम्हारी विरहावस्था में, कामिनी, कूकने
वाली कोयलों से क्रुद्ध होकर गुलेला चलाने का अभ्यास प्रारम्भ करती है जिससे
गोली से कोयलों को मार कर उड़ादे जिसमें उनके शब्दों से विरहावस्था में
कष्ट न हो । चन्दन की सुगन्ध युक्त वायु से अर्थात् मलयानिल से क्षिप्त
होकर मलयाचल में दावानल लगने की अभिलाषा करती है । जिसमें सब
चन्दन के वृक्ष जल कर भस्म हो जाएँ और विरहावस्था में चन्दन वायुओं से
कष्ट न हो, और दुःखित होकर, कामदेव और वसन्त की मित्रता का नाश
करने के उपायो को खोजती है । कौन २ सा पागलपने का काम करने में वह
शीघ्रता से नहीं प्रवृत्त होती है ।

सञ्जदं माधवीनां मधु मधुपवधूकेल्लिगणद्वययोग्यं

विभ्राम्यन्ति भ्रमेण क्वचिदपि मरुतो न चर्यं दाक्षिणात्याः ।

क्रीडाशैलीभवन्ति प्रतिकलमलिनां कौसुमाः पांसुकुटा—

चैत्रे पुष्पास्त्रिमित्रे तदिह विरहिणां कीदृशी जीविताशा ॥६७॥

अन्वयः

माधवीनां मधु मधुपवधूकेल्लिगणद्वययोग्यं सञ्जदम् । दाक्षिणात्याः
मरुतः भ्रमेण क्वचिदपि क्षणं न विभ्राम्यन्ति । अलिनां कौसुमाः
पांसुकुटाः प्रतिकलं क्रीडाशैलीभवन्ति । तत् पुष्पास्त्रिमित्रे चैत्रे (सति)
इह विरहिणां जीविताशा कीदृशी ।

व्याख्या

माधवीनां वासन्तीकृतायां 'वासन्ती माधवीकृता' इत्यमरः । मधु पुष्परसो

मनुष्याणां भ्रमराणां बध्यः कान्तास्तासां केलयः क्रीडास्तसु गन्तुं नृणाम् नृणाम्पूतः
 'मध्वबो नृणाम्पूतः' स्यात्' इति हेमः । तेषां योग्यं तदर्थं पर्याप्तं सज्जं मनुषीभूतं
 समागतम् । माधवीलतासु मकरन्दाधिक्यं जातमिति भावः । दक्षिणास्या
 दक्षिणदिशात् आगता मकरो मलयानिलाः अनेन दूरदेशागमनपरिश्रमेण क्वचिदपि
 कुत्रापि क्षणमीषत्कालपर्यन्तमपि न विश्राम्यन्ति विश्रान्ति न काङ्क्षन्ति । अस्मिन्नां
 भ्रमराणां कृते कौतुभाः पौष्पाः पांसुकटा धूलिसमूहाः प्रतिकलं प्रतिकर्णं क्रीडा-
 क्षीलीभवन्ति लीलापर्वतीभवन्ति लीलापर्वत इवाऽऽचरन्तीति भावः । अभूततदभावे
 ऽपि । तत्तस्मात् कारणात् पुष्पाभ्येव कुसुमान्येवाऽस्त्राणि शरा यस्य स पुष्पबाणः
 कामस्तस्य मित्रं सखा तस्मिन् चित्रे वसन्ते विद्यमाने सतीहाऽस्मिन् जगति विरहिणां
 वियोगावस्थापन्नानां स्त्रीपुंसां जीवितस्य जीवनस्याऽऽशा कीदृशी किमिति । न
 जीवनाक्षेति भावः । अर्थापत्तिरलङ्कारः । अगधरावृत्तम् । "अन्धैर्यानां त्रयेण
 त्रिमुनियतियुता अगधरा कीर्तितेयम्" इति लक्षणात् ।

भाषा

वासन्ती लताओं में मकरन्द, मीरियों के लीलागत कुल्ला करने के योग्य
 तयार हो गया है । दक्षिण दिशा से बहने वाले मलयानिल, धकावट से कहीं
 भी विश्राम नहीं लेते हैं अर्थात् लगातार बहते ही रहते हैं । मीरो के लिये
 पुष्पधूलि के ढेर प्रतिकर्ण क्रीडापर्वत का काम करते हैं । इसलिये कामदेव के
 मित्र वसन्त के आने पर वियोगियों के जीते रहने की आशा कैसी ? अर्थात्
 ऐसे समय में वियोगियों का जीते रहना सम्भव नहीं है ।

पुष्पैर्भ्राजिष्णुमस्त्राकरणिमगणितैः शास्त्रिनः के न याता-

अश्रिंशलेखामयमिव भुवनं भृङ्गमालामिरास्ते ।

त्रैलोक्याकाण्डव्यवहृदरखनिविडोत्साहकयद्बलदोषः

पुष्पेशोर्जैत्रशस्त्रव्यतिकरविधये साधु सज्जो वसन्तः ॥६८॥

अन्वयः

के शास्त्रिनः अगणितैः पुष्पैः भ्राजिष्णुमस्त्राकरणिं न याताः । भृङ्ग-
 मालाभिः भुवनं अश्रिंशलेखामयम् इव आस्ते । त्रैलोक्याकाण्डव्यवहृ-
 दप्रहरणनिविडोत्साहकयद्बलदोषः पुष्पेशोः जैत्रशस्त्रव्यतिकरविधये वसन्तः
 साधु सज्जः ।

व्याख्या

के शास्त्रिनः के वृक्षा अग्नितैरसंख्याकं पुष्पैः कुतुर्भ्रंशिविष्णुर्वेदीप्यमाना या भस्त्रा धर्मप्रसेविका 'भस्त्रा धर्मप्रसेविका' इत्यमरः । तुणीर इत्यर्थः । तस्या आकराणि स्वर्चां सावुष्यं वा न याता न प्राप्ताः । पुष्पबाणस्य कामस्य तुणीर-सावुष्यं न प्राप्ता इति भावः । भृङ्गमालाभिर्धर्मरथेभीभिर्भुवनं लोकदण्डवन् वेगवान्यो निस्त्रिषाः कङ्कस्तस्य लेखामयमिव एकस्मितमयमिवाऽऽस्ते । भ्रमर-पङ्क्तिभिस्तर्बन्त जगत् कामस्य वेगवत्कङ्कलेखामयमिव बरीवतीति भावः । 'प्राचुर्ये भयद् प्रत्ययः' । त्रिलोक्यस्य भुवनत्रयस्याऽकाण्डेऽनवसरे यच्छब्दं भयङ्करं प्रहरणं संहारस्तस्मिन्निबिडेन घनेनोत्साहेन मनःप्रसारेण कण्ठूतः कण्डुमुपगतो बोरुर्बो यस्य स तस्य पुष्पेषोः पुष्पाण्येषेषो बाणा यस्य स तस्य कामस्य जेष्ठाणि जयनशीलानि शस्त्राण्यायुधानि 'आयुधं तु प्रहरणं सस्त्रमस्त्रमवास्त्रियौ' इत्यमरः । तेषां व्यतिकरः सम्बन्ध एकत्रीकरणमित्यर्थः । तस्य विषये सम्पादनाय वसन्तो वसन्तर्तुत्साधु सम्यक् सज्जः संभट्टः । कामस्य कङ्कधारणं त्वप्रसिद्धम् । अत्र वसन्तकृतकामशस्त्रसज्जीकरणेन भावी भवनविजयो ध्वन्यते ।

भाषा

कौन ऐसे वृक्ष थे जिन्होंने असंख्य फूलों से, चमकने वाले कामदेव के तरकस की स्पर्शा न की हो । क्योंकि कामदेव के तरकस में पुष्प ही बाणरूप से रहते हैं । भौरो की पंक्तियों से तीनों भुवन वेगयुक्त कामदेव के कङ्क की रेखा से भरे से हो गये हैं । अर्थात् कालेरंग के भौरो की पंक्तियाँ कालेरंग की कङ्क की रेखाओं के समान दिखाई पड़ती हैं । तीनों लोको का अचानक तीक्ष्ण संहार करने के अत्यधिक उत्साह से खुजलाने वाली भुजावाले कामदेव के जयनशील शस्त्रास्त्रों के एकत्र करने के कार्य में वसन्तऋतु लग गया है ।

शून्याः भीखण्डवातैरभिलषति भुवश्चन्दनाद्रेः परस्ता-

ह्रीलोधाने सखीनां सृजति कलकलं कोकिलोत्सारणाय ।

स्तौति क्रीडावनालीनिखिलपरिमलाचान्तये चञ्चरीकौ-

श्वारुभूस्त्वद्वियोगे कमिव न भजते जीवरक्षाम्युपायम् ॥६६॥

अन्वयः

श्वारुभूः त्वद्वियोगे चन्दनाद्रेः परस्तात् सुखः भीखण्डवातैः शून्याः अभिलषति । ह्रीलोधाने कोकिलोत्सारणाय सखीनां कलकलं सृजति ।

क्रीडावनासीनिखिलपरिमलाचान्दये चञ्चरीकान् स्तौति । कम इव जीव-
रक्षाभ्युपायं न भजते ।

व्याख्या

चारु भुवौ यस्याः सा सुभ्रूस्तव विक्रमाञ्ज्वलस्य वियोगे विरहे चन्दनाग्ने-
लयपर्यंतस्य परस्तादनन्तरं भुवः पृथ्वीः श्रीलङ्कानां चन्दनानां वाता वायवस्तीः
ज्ञेया रहिता अभिलषति वाञ्छति । चन्दनवायोविरहस्तप्तापोद्दीपकत्वाच्चन्दनस्थाने
तवागमनं कष्टप्रवमिति तस्मै स्थितिर्मलयपर्यंत एव भवत्स्वित्प्रभिलषतीति भावः ।
सीलायाः क्रीडाया उद्धानमृपवनं तस्मिन् क्रीडाबाटिकायां कोकिलानां पिकाना-
मृत्सारजाय दूरीकरणाय सखीनां स्वसखीनां कलकलं शब्दप्राचुर्यं सुवत्पुत्पादयति ।
कोकिलशब्दस्य विरहपीडाकारकत्वात् सखीकलकलेन कोकिलान् दूरीकरोतीति
भावः । क्रीडावनानां क्रीडोद्यानानामालीषु पद्मक्षितेषु यो निखिलस्तकलः परि-
मलस्तुगन्धस्तस्याऽऽवान्तिः पानं तस्यै चञ्चरीकान् भ्रमरान् स्तौति प्रार्थयति ।
यदि भ्रमरैः सकलसुगन्धः पीतः स्यात्तर्हि सुगन्धाभावाद्विरहोद्दीपनं न स्यादिति
भावः । कमिव क्रीडशं जीवरक्षायाः प्राणरक्षाया अभ्युपायं साधनं न भजते न
सेवते । सकलमेव प्राणरक्षोपायं सम्पादयतीति भावः ।

भाषा

सुन्दर भौवो वाली कामिनी, तुम्हारे वियोग में, मलयाचल के बाहर की पृथ्वी
को चन्दनवायुओं से रहित होना चाहती है अर्थात् चन्दन वायु मलयाचल को
छोड़कर अन्यत्र पृथ्वी पर कहीं न बहें, ऐसा चाहती है । क्योंकि विरहावस्था में
यह चन्दनवायु बहुत दुःखप्रद होता है । सँवर करने के बाग में कोयलों को उड़ा
देने के लिए अपनी सखियों से शोर कराती है जिसमें कोयलें भाग जाँय और
उनकी कूक सुनकर विरहावस्था में कष्ट न हो । बगीचों की कतार में के सब
सुगन्ध को पी जाने के लिए भौरों से बिनती करती है जिसमें विरहावस्था में
सुगन्ध से विरहज्वाला अधिक न भभक पड़े । कौन सा ऐसा उपाय है जिसे
प्राण बचाने के लिए वह नहीं करती है ।

मलयगिरिसमीराः सिंहलद्वीपकान्ता-

मुखपरिचयलब्धस्फारकर्पूरवासाः ।

द्रविडयुवतिदोलाकेलिलोलाभितम्ब-

स्थलशिथिलितवेगाः सेव्यतामाप्नुवन्ति ॥७०॥

अम्बुधः

मलयगिरिसमीराः सिंहलद्वीपकान्तामुलपरिचयलम्बस्फारकर्पूरवासाः
द्रविडयुवविदोलाकेलिलोलमितम्बस्थलशिबिलितवेगाः (सन्तः) सेव्यताम्
आप्नुवन्ति ।

व्याख्या

मलयगिरिसमीरा मलयाचलानिलाः सिंहलद्वीपस्य 'सीलोन' इति क्यातस्य
कान्ताः स्त्रियस्तातां मुलान्यानानि तेषां परिचयः सम्पर्कस्तस्मात्लम्बः प्राप्तः
स्फारो बहुलः कर्पूरस्य वासः सुगन्धो वैस्ते, द्रविडयुवतीनां चोलदेशाङ्गनानां
दोलाकेलयः प्रेङ्गाक्रीडास्तासु लोलन्तश्चलन्तो नितम्बा एव स्थलानि तैस्तत्संघट्टनै-
रिस्पर्शः । शिबिलितः शिबिलीकृतो वेगो जघो 'वेगः प्रवाहजघोरपि' इत्यमरः ।
येषां ते तथा सन्तः सेव्यतां प्राप्नुयतामाप्नुवन्ति लभन्ते । मलयाचलानिलाः
सिंहलद्वीपनारीमुखसम्पर्कात् कर्पूरगन्धयुक्ताश्चोलदेशाङ्गनानां दोलाक्रीडासु
लोलनितम्बसंघट्टनात् शिबिलीकृतवेगास्तन्तश्चलन्तजग्न्यं क्षैत्यं कर्पूरजग्न्यं सुगन्धं
नितम्बसंघट्टनजग्न्यं मन्बलम्बश्च वायूनां शीतलमन्बसुगन्धेति पुनत्रयं धारयन्तः
सेव्या भवन्तीति भावः । मालिनीच्छन्दः । उदात्तालङ्कारः ।

भाषा

मलयाचल के पवन, सीलोन की अङ्गनानाओं के मुखों के सम्पर्क से कर्पूर
की सुगन्ध को धारण कर और चोलदेश की कामिनीयों के रसयुक्त झुला झुलने
में चञ्चल नितम्बस्थलों से टकरा कर मन्दगति होने से सेवनीय हो गये थे ।
अर्थात् दक्षिणानिल, चन्दन का क्षैत्य, कर्पूर का सुगन्ध और नितम्बों की टक्कर
से मन्द गति, एवं शीतल, मन्द व सुगन्ध इन तीनों वायुओं के गुणों से युक्त
होने से सेवनीय हो गये थे ।

पानीयं नालिकेरीफलकुहरकुहूत्कारि कञ्जोलयन्तः

कावेरीतीरतालद्रुमभरितसुरामाण्डभाङ्गारचण्डाः ॥

उन्मीलशीलमोचापरिचयशिशिरा वान्त्यमी द्राविडीनां

कर्पूरापाण्डुगण्डस्थलछुटितरया वायवो दाक्षिणात्याः ॥७१॥

अम्बुधः

नालिकेरीफलकुहरकुहूत्कारि पानीयं कञ्जोलयन्तः, कावेरीतीरतालद्रुम-

भरितसुराभाण्डभाङ्गारचयडाः उन्मीलनीलमोचापरिचयशिशिराः द्राविडीनां
कर्पूरपाण्डुगण्डस्थललुठितरवाः अमी दाक्षिणात्याः वायवः बान्ति ।

व्याख्या

मालिकेरीफलानां नारिकेलफलानां कुहरेषु मध्यस्थगङ्गारेषु कुहूत्कारि कुहूविति
शब्दफलं शब्दायमानमित्यर्थः । पानीयं जलं कल्लोलयन्तस्तरङ्गयन्तः कावेरी-
नद्यास्तीरे तटे तालद्रुमास्तालवृक्षास्तैर्भरितानि तालनिस्तुतजलेन 'ताडी' इति
प्रसिद्धेन परिपूरितानि सुराभाण्डानि मद्यपात्राणि तेषां भाङ्गारेण शाङ्गारेण
शब्देनेत्यर्थः । चण्डाः प्रचण्डाः सुराया मादकत्वानुप्रस्वरा इत्यर्थः । उन्मीलयन्त्यो
विकसन्त्यो नीला नीलवर्णा मोचाः शास्मलिवृक्षाः कदम्बो वा 'पिण्डिला पूरणी
मोचा स्थिरायः शास्मलिर्द्वयोः' इत्यमरः । 'कवली वारणमुता रंभा मोचांशुमत्फला'
इत्यमरः । तासां परिचयेन सम्पर्केण शिशिराः शीता द्राविडीनां चोलदेशाङ्गनानां
कर्पूरवदापाण्डूनि घनसारवण्डभ्राणि 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारवण्डसंज्ञः
सिताभ्रो हिमबालुका' इत्यमरः । गण्डस्थलानि कपोलस्थलानि तैर्लुठितः संभग्नः
रयो वेगो घेवां ते अमी स्पर्शगम्या दक्षिणे भवा दाक्षिणात्या वायवो मलयानिला
बान्ति चलन्ति । अत्र दाक्षिणात्यवायुषु वायव्युषव्यवहारप्रतीत्या समासोक्ति-
रलङ्कारः । सगंधराण्डवः ।

भाषा

नारियलो के बीच के कुहूत् ऐसा शब्द करने वाले जल को तरङ्गित करने
वाले, कावेरी नदी के किनारे के ताड़ के वृक्षों से चूने वाली ताडी से 'परिपूर्ण'
(ताडी रखने के) बर्तनों के शब्दों से उग्ररूप धारण करने वाले, फूलने वाली
नीले (हरे) रंग के सेमर के या केलों के सम्पर्क से ठण्डे, चोलदेश की नारियो
के कपूर के ऐसे श्वेत गालों से टकराने से मन्द वेग, ये मलयानिल बह रहे हैं ।

भृङ्गालीभिरधिगम्यमन्मथघनुर्लीलां लभन्ते लताः

किं पुष्पं न विमर्ति पुष्पघनुषल्लोक्यवैत्रास्तताम् ।

दोलान्दोलनकेलिलोलवनितासंचारिताल्लोऽधुना

पञ्चेषुवल्लवमेदविधिना गर्व समारोहति ॥७२॥

अन्वयः

लताः भृङ्गालीभिः अधिगम्यमन्मथघनुर्लीलां लभन्ते । किं पुष्पं पुष्प-

धनुषः त्रैलोक्यजैत्राक्षतां न विभर्ति । दोलान्दोलनकेलिखोलवनितासं-
चारितकः पद्मेधुः अधुना चलासन्नभेदविधिना गर्भं समारोहति ।

व्याख्या

लता बीजवः 'लता प्रतानिनी बीजव्' इत्यमरः । भुङ्क्तालीभिर्धर्मरपन्ति-
भिर्धर्म्यौर्बीजमभिगत अधिक्यं सज्जं ममयस्य कामस्य धनुष्यापस्तस्य लीलां शोभां
लभन्ते प्राप्नुवन्ति । किं पुष्पं कुसुमं पुष्पधनुषः कामस्य त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य
जेत्रं जयनशीलमस्त्रं तस्य भावस्त्रैलोक्यजैत्रास्त्रता तां न विभर्ति न धारयत्यपि
तु सर्वाणि पुष्पाणि त्रैलोक्यजैत्रास्त्रतां धारयन्त्येव । दोलास्तु प्रेङ्खनस्वान्दोलन-
केलय दोलावेगेनोपर्यधोगमनकीडास्ताभिलोलाम्बला वनितास्तास्तु सञ्चारितानि
सम्प्रापितान्यस्त्राणि येन स अथवा वनिता एवाऽङ्गना एव सञ्चारितानि प्रयुक्ता-
न्यस्त्राणि येन सः पञ्च इवबो बाणा यस्य सः कामोऽधुनेदानीं वसन्तसमये
चलाम्बस्थिराणि ललाणि शरव्याणि 'ललां सख्यं शरव्यं च' इत्यमरः । अङ्गना-
व्याणि कामुकव्याणि वा तेषां भेदो विचारणं तस्य विधिः करणं तेन गर्भं गर्भं
समारोहति प्राप्नोति । स्थिरलक्ष्यभेदावस्थिरलक्ष्यभेदनं कठिनमिति वर्ण्येतुः ।
काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविकीर्तितच्छन्दः ।

भाषा

लताएँ, भीरो की कतारों से युक्त होने से कामदेव के बीबी से युक्त अर्थात्
सज्ज धनुष की शोभा को प्राप्त कर रही है । कौन फूल, कामदेव के, तीनों
लोकों को जीतने योग्य अस्त्रत्व को नहीं धारण करते हैं अर्थात् सभी फूल तीनों
लोकों को जीतने वाले अस्त्र का काम करते हैं । हिंडोले के, ऊपर नीचे होने की
क्रीड़ा से चंचल कामियों और कामिनीओं पर अस्त्र का प्रयोग करने वाला
कामदेव इस वसन्त ऋतु में अस्थिर निशाने का भेदन करने के कार्य से, या
चंचल कामिनी रूपी अस्त्र का प्रयोग करने वाला कामदेव इस वसन्तऋतु में
कामुक रूपी अस्थिर निशाने का भेदन करने के प्रावीण्य से, घमण्ड कर रहा है ।

उन्माद्यन्मधुपेन पुष्पमधुना केलीविवः पङ्क्तिः

सर्वे भङ्गमयं दिशन्ति कुसुमप्राग्मारतः पादपाः ।

चैत्रेयास्त्रपरम्पराव्ययविधौ दैन्यं परित्याजितः

कामः सम्प्रति बाह्यमोक्षरसिको लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च ॥३३॥

अन्वयः

उन्माद्यन्मधुपेन पुष्पमधुना केलीभुवः पङ्क्तिः (जाताः) सर्वे पादपाः कुसुमप्राग्भारतः भङ्गभयं दिशन्ति । संप्रति चैत्रेण लक्ष्येषु अलक्ष्येषु च बाणमोक्षरसिकः कामः अक्षपरम्पराव्ययविधौ दैन्यं परित्याजितः ।

व्याख्या

उन्माद्यन्तो मधुं प्रापिता मधुना भ्रमरा येन स तेन पुष्पाणां कुसुमानां मधु रसस्तेन मकरन्देन केलीभुवः कीडास्थानानि पङ्क्तिः कर्दमसंयुक्ता जाताः । सर्वे पादपा वृक्षाः कुसुमानां पुष्पाणां प्राग्भारतो बाहुस्थास्तद्भारात् भङ्गस्य पतनस्य द्रुतनस्येत्यर्थः भयं भीतिं दिशन्ति प्रकटयन्ति । सम्प्रत्यधुना चैत्रेण वसन्तेन लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च निर्विचारमित्यर्थः । बाणमोक्षे क्षरसन्धाने रसिकः समासक्तः कामोऽस्त्राणां शस्त्राणां परम्परा समूहस्तस्या व्ययविधौ समुत्सर्जनेऽविचार्यं प्रयोगकरणे इत्यर्थः । दैन्यं दीनतां निवृत्ताहमिति-भावः । परित्याजितः परिहापितः । अगणितपुष्पास्त्राणां समर्पणावस्त्रविषयकं कामस्य दैन्यं दूरीकृतमिति भावः । शार्ङ्गलविक्रीडितछन्दः ।

भाषा

भीरो को मदोन्मत्त करने वाले मकरन्द से कीडास्थलों में कीचड़ हो गया है । अर्थात् कीडास्थलो में अत्यधिक मकरन्द चूआ है । सभी वृक्ष अत्यधिक फूलों के बोझ से टूट जाने का भय सूचित करते हैं । इस समय निशाने का विचार न कर यथेच्छ बाण छोड़ने में आसक्त कामदेव की बाणों के अधिक खर्च अर्थात् समाप्त हो जाने की दीनता को वसन्त ने दूर कर दिया है । अर्थात् वसन्त में अत्यधिक फूलों के होने से, पुष्पसायक कामदेव को, बिना बिचारे पुष्पबाणों का प्रयोग करने की कोई कमी नहीं है ।

नीता नूतनयौवनप्रखयिना चैत्रेण चित्रां क्षिपि

हर्षाद्दर्शति का न काननमही पुष्पैः कटाचैरिव ।

दोलारूढपुरनिघ्नीनजवनप्राग्भास्माधुन्वतः

किं मानहुमभङ्गनाय गहनं लङ्घानिलस्याधुना ॥७४॥

अन्वयः

नूतनयौवनप्रखयिना चैत्रेण चित्रां क्षिपि नीता का काननमही कटाक्षेः

इव पुष्पैः हर्षात् न वर्धति । अधुना दोलारुढपुरन्ध्रपीनजघनप्राग्भारम्
आधुन्यवः लङ्घानितस्य मानहुममङ्गनस्य किं नहन्म् ।

व्याख्या

नूतने नवीने वीचने युवावस्थायां प्रणयः स्नेहो यस्य स तेन वीच्येन वसन्तेन
चित्रां विचित्रां विविधवर्णयुक्तां लियिमकारविन्यासं शोभामित्यर्थः । नीता
प्रापिता का कानममही का कीडोद्यानभूमिः शुक्लस्वरस्तत्पनीलत्वात् कटाक्षरिवाऽ-
पाङ्गवर्णनैरिव 'कटाक्षोऽपाङ्गवर्णने' इत्यमरः । पुष्पैः कुसुमैर्हर्षाद्वागन्वातिरेकात्
वर्धति वृष्टिं न करोति । उद्यानभूमिः पुष्पैराच्छादितेति भावः । अधुनाऽ-
स्मिन्समये दोलासु प्रेङ्गसु आरुढा उपविष्टाः पुरन्ध्रयो युवतयस्तासां पीनं स्खलं
जघनं स्त्रीकटपाः पुरोभागः 'पश्चाद्भित्तवः स्त्रीकटपाः क्लीबे तु जघनं पुरः'
इत्यमरः । तस्य प्राग्भारो विस्तारस्तमाधुन्यवः कम्पयतो लङ्घानितस्य दक्षिण-
पवनस्य भानिनीनां मानरूपस्य हुमस्य वृक्षस्य भञ्जनाच्च पातनाय विनाशाद्ये-
त्यर्थः । किं गह्रं किं कठिनं, न दुष्करमित्यर्थः । सम्प्रत्यनायासेनैव भानिनीनां
मानभङ्गो भवतीति भावः । शार्बूलविष्कीडितच्छब्दः ।

भाषा

नई जवानी में प्रेम रखने वाले वसन्त के कारण, रंग बिरंगी विचित्र शोभा
को प्राप्त, कौन सी उद्यान की भूमि हर्षपूर्वक, कटाक्ष के समान फूलों की वृष्टि
नहीं करती है अर्थात् सर्वत्र पुष्पवृष्टि हो रही है । ऐसे समय में हिंडोलो पर
झूलती हुई कामिनियों के तने हुए विस्तृत जघनस्थल को कंपाने वाले दक्षिण
पवन के लिये मान रूपी वृक्ष को तोड़ कर गिरा देना अर्थात् नष्ट कर देना
क्या मुश्किल है ? अर्थात् वसन्त ऋतु में रंग बिरंगी फूलों को देखने से, झूला
झूलने से जघनस्थल में कोंप कोंपी पैदा होने से और दक्षिणानिल के स्पर्श से,
भानिनियों का मान अनायास ही छूट जाता है ।

पौलस्त्योद्यानलीलाविटपितलमिलन्मैचिलीपादमुद्राः

कर्पूरद्वीपवेलाचलविपिनतटीपांसुकेलीरसज्ञाः ।

क्रीडाताम्बूलचूर्णग्लपितमुखहृत्प्रान्तवः कैटलीना-

ममोदन्ते समीराः स्मरमुमदजवाकाङ्क्षिणो दाक्षिणात्याः ॥७५॥

अन्वयः

पौलस्त्योद्यानलीलावितपितलमिश्रमैथिलीपादमुद्राः कर्पूरद्वीपवेला-
चलविपिनतटीपांसुकेलीरसज्ञाः केरलीनां क्रीडातान्मूलचूर्णग्लपितमुखादृत-
क्षान्तयः स्मरसुभटजयाकाङ्क्षिणः दाक्षिणात्याः समीराः आमोदन्ते ।

व्याख्या

पौलस्त्यस्य रावणस्योद्यानमुपवनमशोकवाटिका तस्य लीलावृक्षो-
ऽशोकतस्तस्य तलेऽथो मीलन्यो विद्यतन्वो चिरकालावस्पष्टीकृता इत्यर्थः ।
मैथिल्याः सीतायाः पादमुद्राश्चरणचिह्नानि यैस्ते, कर्पूरद्वीपस्याऽन्तरीपविशेषस्य
वेलाचलः समुद्रतटस्थपर्वतस्तस्य विपिनतटी वनतटी तस्याः पांसवो धूलयस्तासु
केली क्रीडा तस्या रसज्ञा रसिकाः, केरलीनां केरलदेशजकामिनीनां क्रीडामी
रत्यादिक्रीडामिस्तान्मूलेन चूर्णेन कर्पूरेण च ग्लपितानि क्षिप्तानि श्रान्तानीत्यर्थः ।
मुक्षान्माननानि तेषां हुता दूरीकृता क्लान्तिम्लानता यैस्ते, स्मर एव काम एव
सुभटो सुयोद्धा राजा तस्य जयस्य विजयस्याऽऽकाङ्क्षिण इच्छुका दक्षिणे भवा
दाक्षिणात्याः समीरा बायवो दक्षिणानिला इत्यर्थः । आमोदन्ते आमोदं सुगन्धं हर्षं
वा 'आमोदः सोऽतिनिर्हारी' इत्यमरः । परितो विस्तारयन्ति । अम्बराच्छन्दः ।

भाषा

रावण की बाग में विद्यमान, लीलावृक्ष अशोक के नीचे श्री सीता जी के
चरणचिह्नों को अघमिटा करने वाले, कर्पूर द्वीप में समुद्र तट के पर्वत के
प्रान्तभाग में विद्यमान जगल की धूल में खेलवाड़ करने के रसिक, केरलदेश की
अङ्गनाओं के रत्यादिक्रीडाओं में पान और कपूर के खाने से श्रान्त अत एव
क्षिप्त मुखों की ग्लानि को दूर करने वाले और वीर राजा कामदेव का विजय
प्राप्त होने की अभिलाषा रखने वाले दक्षिणानिल, चारो ओर सुगन्ध या हर्ष
फेला रहे हैं ।

यश्चूताङ्गुरकन्दलीकवलनात्कर्णामृतग्रामखी-

रक्षायामात्रपरिग्रहेऽपि जगृहे पञ्चोषुजैत्रेषुताम् ।

ताम्यत्तालुवितङ्कसंकटतटीसञ्चारतः पञ्चमः

सोऽयं कोकिलकामिनीगलचिलादामूलमुन्मूलति ॥७६॥

अन्वयः

धृताङ्कुरकन्दलीकवलनात् कर्णामृतमामृषीः यः क्षायामात्रपरिग्रहे अपि पञ्चपुञ्जैरेषुतां जगृहे, सः ताम्यतालुविटङ्कुसंकटवटीसंचारतः अयं पञ्चमः कोकिलकामिनीगलबिलात् आमूलम् उन्मूलति ।

व्याख्या

धृतानामाघ्राणां 'आघ्रव्यूतो रसालोऽसौ सहकारोतितीरजः' इत्यमरः । आङ्गपुष्पाणामित्यर्थः । अङ्कुराः कोमलाग्रभागा एव कन्दस्यः कन्धास्तासां कवलनाङ्गुलजात् कर्णयोः धोत्रयोरनुतानां पीयूषतुल्यवस्तूनां ग्रामणीः श्रेष्ठः 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिवु' इत्यमरः । यः पञ्चमस्वरः क्षायामात्रस्यांशमात्रस्य परिग्रहेऽपि ग्रहणेऽपि प्रतिष्वन्यांशमात्रकर्णगोचरीभूतेऽपि पञ्चेषुः कामस्तस्य जैत्रा जयनशीला इषबो बाणास्तेषां भावस्तां जगृहे स्वीकारः । धृतपुष्पं कामबाणः । असौऽस्य कवलनात् कोकिलकामिन्याः शब्दस्य पञ्चमस्वरस्य कामजयनशीलबाणत्वं संजातमिति भावः । स ताम्यत् किलिष्यत् तालुं काकुर्व 'तालु तु काकुर्वम्' इत्यमरः । तस्य विटङ्कुमूर्ध्वस्थानं तस्य सङ्कुटा सङ्कुला या तटी प्रान्तभागस्तस्यां संचारतो गमनादयं प्रसिद्धः पञ्चमः पञ्चमस्वरः कोकिलानां पिकानां कामिन्यः काम्नास्तासां गलबिलात् कण्ठरंध्रामूलं कण्ठरंध्रमूलतः प्रारभ्योन्मूलति निर्यच्छति बहिर्निस्सरतीत्यर्थः । पञ्चमस्वरध्वनिस्तालुनलिकासंचारादेव भवतीति स्वरविधाङ्कुशालानां गायकानामेवाऽनुभवगम्यम् । कोकीलाश्चङ्चुमुपरिकृत्वैव कूजन्तीति गलरंध्रमूलात्तस्य पञ्चमस्वरस्योत्पत्तिरिति कवेराशयः । शाङ्खलंविषीडितच्छन्वः ।

भाषा

जो आम के (फूलों के) अङ्कुर की गाँठ को खाने से कान को सुख देनेवालों में श्रेष्ठ है, जिसकी भनकमात्र कान में पड़ने से जो कामदेव के जयनशील बाणों का काम करता है, ऐसा यह प्रसिद्ध पञ्चमस्वर, दबाई हुई तालू के उच्चभाग में की सकड़ी गली में से होकर निकलने वाला होने से कोकिलाओं के गले के छिद्र की जड़ में से निकल कर बाहर पड़ता है । अर्थात् पञ्चमस्वर सदैव तालू की नलिका से ही उत्पन्न होता है यह स्वरशास्त्रकोविद गायक ही अनुभव कर सकते हैं । कोकिलाएँ सिर ऊपर उठाकर ही सदैव शब्द करती हैं अतः यह पञ्चमस्वर उनके गले के मूल में से ही निकलता है ।

विरहविधुरकामिनीसहस्र-प्रहितमनोमवलोलसूक्तिमिश्रैः ।
सुरभिसमयवर्णनैरकुर्वन्मिति नृपतेरथ बन्दिनः प्रमोदम् ॥७७॥

अन्वयः

अथ बन्दिनः इति विरहविधुरकामिनीसहस्रप्रहितमनोमवलोलसूक्ति-
मिश्रैः सुरभिसमयवर्णनैः नृपतेः प्रमोदम् अकुर्वन् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं बन्दिनः स्तुतिपाठका इति पूर्वोक्तप्रकारेण विरहेण कान्तबियो-
गेन तत्कृतनित्यकलेशेनेत्यर्थः । विधुरा बिल्हलाः कामिग्यस्तासां सहस्रं तेन प्रहिताः
प्रेषिता मनोमवलोलः कामसम्बन्धिलिखितपत्राणि तेषु सूक्तयस्तुभाषितानि
ताभिर्मिश्राणि मिलितानि सैः सुरभिसमयस्य वसन्तर्तौः 'वसन्ते पुष्पसमयस्तुरभिः'
इत्यमरः । वर्णनानि तैर्नृपते राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य प्रमोदमानन्दं मनोविनोदमि-
त्यर्थः । अकुर्वन् चक्रः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ।

भाषा

इस प्रकार स्तुतिपाठक लोगो ने, विरह से व्याकुल भई हुई हजारो कामिनीओ
के द्वारा भेजे जाने वाले प्रेमपत्रों की सूक्तियों से मिश्रित, वसन्त ऋतु के
वर्णनों से, राजा विक्रमाङ्कदेव को आनन्दित किया ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री बिल्हण-विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये सप्तमः सर्गः ।

नेत्राञ्जाभयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र वामोदरात्
भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुबेरपण्डितवरात्सम्प्राप्तसाहाय्यक—
छीकायुग्ममिदं रमाकदगया सर्गे नवे सप्तमे ॥

ॐ शान्ति. शान्ति. शान्ति. ।

॥ श्रीसङ्कष्टनाशिन्यै नमः ॥

—॥ हरिः ॐ ॥—

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री सङ्कष्टनाशिन्यै नमः ॥

परिशिष्टम्

क.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य सप्तसर्गान्तर्गताः
सूक्तयः ।

प्रथमसर्गे—

श्लोकाः

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतिः कृतिनामृदेति सौभाग्यलाभप्राप्तभूः पदानाम् ॥ ६ ॥
साहित्यपाथोनिधिमन्यनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।
यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥ ११ ॥
गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराशाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरघापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥ १२ ॥
कुण्ठत्वमायाति गुणः कवीनां साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु ।
कुर्यादनाद्रेषु किमङ्गनानां केशेषु कुप्यागरुधूपवासः ॥ १४ ॥
व्युत्पत्तिरावर्जितकोविदाऽपि न रञ्जनाय क्रमते जडानाम् ।
न मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका प्रगल्भते कर्मणि टङ्किकायाः ॥ १६ ॥
कथासु ये सम्भरसाः कवीनां ते नातुरज्यन्ति कथान्तरेषु ।
न ग्रन्थिपर्शप्रणयाश्चरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्तृक्षेषु ॥ १७ ॥

दशलोकाः

सङ्क्रापतेः सङ्क्रचितं यशो यद् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवाऽऽदिकवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः बितोन्दैः ॥२७॥

द्वितीयसर्गे—

फलं हि पात्रप्रतिपादनं श्रियः ॥ ॥२६॥

प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा तथा न भूषाविभवेन गेहिनी ।
सुतेन निर्व्याजमलीकहासिना यथाङ्कपर्यङ्कगतेन शोभते ॥३२॥

किमश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चेन्नोभयलोकवान्धवः ।
श्रद्धं पितृश्यामपनेतुमद्यमाः कथं लभन्ते गृहमेघिनः शुभम् ॥३४॥

तृतीयसर्गे—

परां प्रतिष्ठां लिपिषु क्रमेषु जगाम सर्वासु नरेन्द्रसूनुः ।
पुण्यात्मनामत्र तथाविधानां निमित्तमात्रं गुरवो भवन्ति ॥१७॥
इयं हि लक्ष्मीर्धुरि पांसुलानां केषां न चेतः कलुषीकरोति ॥४२॥

चतुर्थसर्गे—

शुभाशुमानि वस्तूनि सम्प्लुक्षानि शरीरिणाम् ।
प्रतिबिम्बमिवायान्ति पूर्वमेवान्तरात्मनि ॥३४॥
न कैश्चिदपि लभ्यन्ते निष्कम्पाः सुखसम्पदः ॥४६॥
उचिताचरखे केषां नोत्साहचतुरं मनः ॥६१॥
न कुच्छ्रेऽपि महाभागास्त्यागव्रतपराङ्मुखाः ॥६७॥

महात्मनाममार्गेण न भवन्ति प्रवृत्तयः ॥६५॥
 एषा भगवती केन भज्यते भवितव्यता ॥६७॥
 त्यागो हि नाम भूपानां विश्वसंबननीषधम् ॥११०॥
 किं लक्ष्मीसुखमुग्धानामसम्भाव्यं दुरात्मनाम् ॥१११॥
 राज्यग्रहगृहीतानां को मन्त्रः किं च मेघजम् ॥११५॥

पञ्चमसर्गे—

किं न सम्भवति चर्मचक्षुषां कर्म लुब्धमनसामसात्विकम् ॥५॥
 अप्रतर्क्यभुजवीर्यशालिनः सङ्कटेऽप्यगहनास्तथाविधाः ॥६॥
 वारणः प्रतिगजं विलोकयंस्तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः ।
 आददे न विशदं नदीजलं शीलमीदृशममर्षशालिनाम् ॥१२॥
 दूषणं हि मुखरत्वमर्थिनाम् ॥१३॥
 यत्र तत्र भुजदण्डचण्डिमा चित्रमप्रतिहतो मनोबुधः ॥१४॥
 आलुपेन्द्रमवदातविक्रमस्त्यक्तचापलमसावर्षयत् ।
 दीपयत्यविनयाग्रदूतिका कोपमप्रखतिरेव तादृशाम् ॥२६॥
 प्लावनाय जगतः प्रगम्भते नो युगान्तसमयं विनाम्बुधिः ॥३६॥
 केसरी वसति यत्र भूवरे तत्र याति मृगराजतामसौ ॥३८॥
 तेन तस्य वचनेन चारुणा प्राप कुन्तलपतिः प्रसन्नताम् ।
 तीव्ररोषविषवेगशान्तये मेघजं विनय एव तादृशाम् ॥४७॥

काम्यकेषु मिषमात्रमीक्षते नित्यकुप्यहलितकार्मुकः स्मरः ॥४८॥

दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

धारभावमपनीय गृह्यते वारिधेः सलिलमेव वारिदाः ॥५१॥

वेत्ति कश्चरितमृषतात्मनाम् ॥५२॥

कार्यजातमसमाप्य धीमतां निद्रया परिचयोऽपि कीदृशः ॥७३॥

अद्यजातमपि मूर्ध्नि धार्यते किं न रत्नममलं वयोधिकैः ॥८३॥

षष्ठसर्गे—

यशसि रसिकताम्रपागतानां तृणगणना गुणरागिणां धनेषु ॥२॥

कुसुममृद्नि मनांसि निर्मलानाम् ॥३॥

प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः प्रसरति सन्ततिमप्यनुग्रहीतुम् ॥६॥

मरयामपि तृणं समर्थयन्ते मनसिजपौरुषवासितास्तरुण्यः ॥१३॥

अवतरति मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुरुपायदर्शनेषु ॥१४॥

अपि नयनिपुणेषु नो भरेण विपति पदं किमुत प्रमादिषु श्रीः ॥२८॥

अवतरति मतिः कुपार्थिवानां सुकृतविपर्ययतः कुतोऽपि तादृक् ।

ऋतिरिति विचटते ययानुपधीस्तटगिरिसिंघटितेव नौः पयोधेः ॥२६॥

व्रतमिदमिह शस्त्रदेवतानां दृढमधुनापि कलौ निरङ्कुशोऽपि ।

अविनयपथवर्तिनं यदेताः प्रबलमपि प्रघनेषु वञ्चयन्ति ॥३०॥

सकलमपि विदन्ति हन्त शून्यं स्थितिपक्षयः प्रतिहारवारण्यमिः ।
 क्षणमपि परलोकचिन्तनाय प्रकृतिजडा यदमी न संरमन्ते ॥३२॥
 गुणिनमगुणिनं वितर्कयन्ती स्वजनमभिन्नमनाप्तमाप्तवर्गम् ।
 वितरति मतिविश्रवं नृपाणामियमुपसर्पणमात्रकेण लक्ष्मीः ॥३६॥

मलिनधियां धिगनार्जवं चरित्रम् ॥६१॥

इह हि विहितभूरिदुष्कृतानां विगलतिपुण्यचयः पुरातनोऽपि ॥६४॥

यशसि रतिर्महतां न देहपिण्डे ॥७७॥

विमलविजयलालसाः खलानामवसरमन्यमपि प्रतिक्षिपन्ति ॥७८॥

त्रिभुवनमहनीयबाहुवीर्यद्रविणविभूतिमतां किमस्त्यसाध्यम् ॥६१॥

दासी यद्भवनेषु विक्रमधनक्रीता ननु श्रीरियम्
 तेषामाश्रितपोषणाय गहनं किं नाम पृथ्वीमुज्याम् ॥६६॥

सप्तमसर्गे—

गुणो हि काले गुणिनां गुणाय ॥३२॥

—श्रीरस्तु—

—

परिशिष्टम्

ख.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य सप्तसर्गान्तर्गतानां श्लोकानां
अकारादिवर्णानुक्रमेणाऽनुक्रमशिका ।

“अ”	पृष्ठ	अथ सुरपथवल्गुदिव्य	पृष्ठ
अकथयदवनीन्दो	१४८	अदत्त चापरिच्छिन्न	४०८
अकाण्डे विधिचाण्डाल	२३४	अदरिद्रीकृता भूमि	२४६
अकार्येऽपि कुमारस्य	२७३	अदर्शयत्कामपि	२३७
अस्त्वर्गवर्गस्मितदन्तुरेण	३९	अदृश्यैः कैश्चिदागत्य	१९४
अगणितसृणिभि	३७०	अघरहसितकिशुका	२२६
अगाधपानीयनिमग्न	६९	अधीतवेदोऽस्मि कृत	३५०
अग्रजे तृणवदपितं	३०६	अध्युवासवनवासमण्डल	११५
अग्रे समागतेनाऽथ	२६१	अनन्यसामान्यगुणत्व	२९६
अङ्कुर्वतिनमश्चकुमा	२८२	अनन्यसामान्यतनूज	१८
अङ्गानि चन्दनरसादपि	३३९	अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य	१२८
अचिन्तयन् च किं कार्यं	२७६	अनर्थवाताविहृत	८
अतिदूरं समुत्प्लुत्य	२४५	अनर्थयत्विजयश्रियि	२३१
अतिविशदतया दिशा	४०७	अनियतविजयश्रियि	३९७
अति शिशिरतया मरुत्सु	४०६	अनुकृतसमर्थापान	३९९
अत्यजत्प्रतिगज	२९०	अनुचितममुना	३६८
अत्र द्राविडभूमि	२०४	अनुसरदसितातपत्र	३७०
अत्रान्तरेभूज्यार्सिह	१६८	अन्तक प्रतिभटक्षमा	२८५
अत्रान्तरे मन्मथबाल	४१२	अन्तर्दाहमिवालोच्य	२३६
अथ कतिपु चिदेव	३६०	अन्तर्दाहमिवालोच्य	३११
अथ कालकलाः	२४९	अन्यपौरुषगुणे	७६
अथ नृपतनये कृतप्रयाणे	३६९	अन्यायमेकं कृतवान्	२६२
अथ समुचिते कर्मण्या	१४९	अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण	२१५
		अन्विध्यन्मरणोपायं	२३४
		अपरिश्रान्तसंताप	

	पृष्ठ		पृष्ठ
अपसरणमितः करोमि	... ३८२	अशेषविघ्नप्रति	... ७
अपारवीरव्रत पारणस्य	... ६४	असितविलसितेन	... ३७७
अपास्तकुन्तलो	... २६६	असुमिरपि मियासुमिः	... ३९४
अपि स्वयं पङ्कज	... ४२	अस्मरद्विरददान	... २९१
अपूर्वः कोपि दुर्मेधाः	... २५५	अहमहमिकया	... ३८९
अप्रयाणरहितै.	... ३३०	अहह महदनर्थ	... ३८०
अप्रियावेदने जिह्वा	... २२९	अहो नु चैत्रं प्रति	... ४१५
अब्रवीच्च मनसः	... ३१४	अहो शौर्यमहो धैर्य	... २५५
अभजत मणिकुण्डलं	... ३५४		
अभज्यन्त गजैस्तस्य	... २०७		
अभिसरणपरा	... ३६६	आकर्ण्य कर्णाटपतेः	... १७३
अभ्यासहेतो क्षिपत.	... १६३	आक्रान्तरिपुचक्रेण	... २२५
अमुष्य लोकत्रितया	... १०६	आख्यायिकासीम्नि कथाद्भुतेषु	... ६६
अम्भोषिः श्रीभुजङ्गस्य	... २१२	आत्मानमुन्मदद्वास्थ	... २४०
अर्चासतप्रणयपूर्णं	... ३३८	आपाण्डुपाण्ड्यमालोल	... २३३
अलं चुलुक्यक्षिति	... १२२	आरक्तमध्यर्पिणतत्पराणां	... २७
अल विषादेन	... ११४	आर्येण सौकुमार्येक	... २५८
अलक्षणं बालमृगाक्षि	... १०९	आलम्ब्य द्वार करपल्लवेन	... १५२
अलङ्करोत्यद्भुत	... १६९	आलुपेन्द्रमवदातविक्रमः	... २९८
अलङ्कृता दुष्प्रसहेन	... १३६	आसन्नरत्नगृहभित्तिषु	... १४७
अलभ्यत प्राक्तन	... १४५	आसीत्तस्य समुत्सुकः	... २०२
अलौकिकोल्लेख	... १९	आस्ते यदैरावणवारणस्य	... ३१
अवगाहितनिःशेष	... २२७	आज्ञापयामास च	... १९१
अवतरति मतिः	... ३६२	आज्ञा शिरश्चुम्बति	... १७१
अवन्ध्यपातानि	... ५८		
अवागुरं नेत्र	... १०५		
अविरततरुणीसहस्र	... ३६६	इति क्षितीन्द्रश्चिरमिन्दु	... १२१
अविस्मृतश्र्यम्बक	... १०२	इति गिरमभिधाय निष्कलङ्कां	... ३८३
अवीक्षमाणा सदृशं	... ११०	इति भ्रमत्सीरभमांसलेन	... ४२०
अशक्तिरस्यास्ति	... १८७	इति मुषितधियः	... ३६३

	पृष्ठ		पृष्ठ
इति मे कृतकृत्यस्य	... २३९	उन्नम्य दूरं मुहु	... ४२६
इति स मनसा	... २७८	उन्निद्रपंक्तिस्थित	... ४४६
इति स्फुरच्चाव	... १४०	उन्माद्यन्मधुपेन	... ४६५
इत्थं वियोगज्वर	... ४५३	उपरि निपतितः	... ३९६
इत्यादिभिश्चित्रतरैर्वचोभिः...	१८८	उपरि प्रतिबन्धेन	... २७१
इत्युक्त्वा विरते	... २४७	उपविश्य शनैः	... २३२
इत्युदीरितवता	... ३३७	उभयनरपतिप्रताप	... ४०३
इयं त्वदीया दयिता	... १२२	उरसि मनसिजा	... ३५३
इह निहतनयः	... ३८१	उल्लेखलीला घटना	... १५
इहैव सङ्गः फलवान्	... ४५२	उवाच कण्ठागत	... १०८
		उवाह घोता क्षिति	... १३०

“ई”

ईदृशी सुजनतामजानता ... ३१५

“ए”

“उ”

		एकस्तनस्तुङ्गतर.	... ४
उच्चचाल पुरतः	... २९७	एकत्रवासादवसानभाज	... ७९
उच्चैः स्थितं तस्य	... १६७	एकस्य सेवातिशयेन	... २५
उत्कन्धरानेव रणाङ्गणेषु	... १९७	एकातपत्रोजितराज्य	... २००
उत्सातविश्वोत्कट	... ४७	एतद्बु.खानभिज्ञेभ्यो	... २४९
उत्तम्भयामास पयो	... ८३	एतानि निर्यान्ति वचासि	... १८१
उत्तर्जनीकेन मुहुः	... ३८	एनमेत्य जयकेशिपायिवः	... २९७
उत्प्रतापदहन	... ३०९	एवविधदुराचार	... २४८
उत्सङ्गमारुह्य	... १५७	एव विनिश्चित्य कृत.	... १७१
उत्सङ्गे तुङ्गभद्राया	... २४२	एवमादिभिरनेन	... ३२१
उदञ्चदानन्द जल	... १२५	एष स प्रियतमः श्रियः	... ३३५
उदञ्चयन्किशुक	... ४४७	एवास्तु चालुक्य	... २४
उदञ्चितभ्रूमुखराणि	... १३९		
उदरालोडनोद्भ्रान्त	... २१७		
उदृष्ट्वा तेन डिण्डीर	... २४४		
उद्वृत्तचामरोद्दाम	... २७०		

“औ”

और्वाग्नितापतपाधोषी ... २०९

	पृष्ठ		पृष्ठ
“कृ”		किमपरमुपरि प्रतापभाजा	४०३
ककुमां भर्तृभक्तानां	२३०	किमश्वमेधप्रभृति	११२
कतिचिदपि दिनानि	३५६	किमस्ति दुष्प्रापमसौ	११६
कथमपि विनिपत्य	३९१	किमिति न गमनाप्रिवारितो	३४५
कथासु ये लब्धरसा.	१४	किमिदमुपनतं यशो	३८४
कनकसदनवेदिका	३५६	कियद्भिरपि सोऽध्वान	२६०
कन्दर्पदेवस्य विमानसृष्टिः	४२०	किरीटमाणिक्यमरीचि	६३
कन्यका कुलविभूषणं	३१२	कीदृशी क्षशिमूक्षी भवेदिति	३१४
कन्यान्तःपुरधाम्नि	३४१	कुचस्थलैर्निर्दलितो वधूना	४२७
कन्याविभूषणमिय	३४०	कुटिलमतिरसौ विशङ्क	३६०
करटिशतविकीर्णकर्णताल	३४९	कुण्डलमायाति गुण.	११
करोति गण्डस्थलचन्द्रमण्डले	९७	कुण्ठीकृतारिशस्त्रस्य	२५६
करोमि तावद्युवराजमेन	१७०	कुर्वन्नङ्गेषु वक्लव्य	२६६
कर्णतालपवनोमिश्रीतलै.	३२४	कुलिशकठिनलोहबन्ध	३७४
कर्णामृत सूक्तिरस	२३	कुलिशनिक्षितकङ्कपत्र	४०१
कर्णे विशेषेण कलहेन	७७	कूजत्कोकिलकोपिता गुलिघनु	४५८
कलकलमपरा मुधा	३५२	कृतकार्यं परावृत्य	२२५
कलत्रमुर्वीतिलकस्य	१३६	कृतप्रकोपा. पवनाशनानां	४१३
कश्चलुक्चयनूपवशमण्डन	३०२	कृतप्रणाममासन्न	२३१
कषोपले पौरुषकाञ्चनस्य	४२	कृतावतारशक्तिभार	१३४
काञ्ची पदातिभिरमुध्य	२०३	कृतेषु सर्वेष्वथ	१४१
कार्यतो युवराजत्वे	२०६	केलिकाननशकुन्त	२९३
किं करोषि निजयाषवा	३०७	कैश्चिदेव सततप्रयाणकैः	३१९
किं करोषि वयसाधिकेन	३३७	कौशेयकक्ष्मातिलकस्य	६८
किं किरीटमणय क्षमाभुजा	३१०	क्रमात्ताभ्यामदुःखाभ्यां	२६२
किं चारुचारित्रविलास	२०	क्रमादर्घ्यप्रदुद्धानि	२३५
किं तवान्यदुचितं वदान्यता	३१८	क्रमेण तस्यां कमनीय	१२६
किं बहुप्रलपितं. पुनः पुनः	२८६	क्रमेण संपादितचूलकर्मा	१५६
किं वा बहुकृतैः पुल्लूत एषः	३४	क्रीडन्तनुत्सारितवारनारी	१६०
किञ्चित् न मे हृषणमस्ति	१८४	क्व नु न विलसति	३७८

	पृष्ठ		पृष्ठ
“क”			
खङ्गवारि भवतः किमुच्यते	३०३	चालुक्यरामे हरिबाहिनीभिः	१९२
“ग”			
गगनमुपगतेन शोभते	३५८	चालुक्य वंशामल मौक्तिक	५६
गजोन्मूलितनिक्षिप्त	२११	चालुक्यवशोऽपि यदि	१७५
गम्भीरता चाटुपरा	४५४	चिन्तया दुर्बलं देह	२२२
गते समार्पित नरनाथचक्रे	४१२	चिन्तामणिर्यस्य पुरो वराकः	७३
गते हिमर्तो ध्रुवमुष्णस्त्रिभूतः	४४०	चुचुम्ब वक्त्राणि चकर्व	४२८
गतोऽपि यत्र प्रतिबिम्ब	९२	चूतद्रुमाली भुजपञ्जरेण	४४५
गलितोत्तुङ्गभृङ्गत्वात्	२२०	चेतसोऽपि दधतीरल	३२८
गायन्ति स्म गृहीतगोड	२०१	चोलकेलिसलिलावगाहन	३३३
गाहतेऽत्र घृतकामुके	३२०	चोलभूमिपतिरप्यनन्तर	३२२
गिरं निपीय श्रुति	१२४	चोलभूमिपतिरुज्ज्वलैर्गुणै	३११
गिरमिति स निश्चय	३८७	चोलस्य यद्भूतिपलायितस्य	८६
“ज”			
गिरा प्रवृत्तिर्भम नीरसाऽपि	२२	चोलान्त पुरगेहेष	२२१
गीतेषु याताः किमु	४२९	जगत्त्रयीकार्मणकर्मणि	९८
गुणिनमगुणिनं ब्रवितुर्कथयन्ती	३६७	जगत्प्यनर्घेषु समस्तवस्तुषु	१०७
गुप्तभूषणरखेव सर्वतः	२८२	जगाद देवोऽथ मदीप्सितस्य	१७२
गृहशिखरमगम्यमध्यरो	३५१	जगाम याङ्गेषु रथाङ्गनानां	३०
गृहोदरस्थे जरतीपरिग्रहे	१४४	जडेषु जातप्रतिभाभिमाना	१४
गृह्णन्तु सर्वे यदि वा	१०	जनेषु दोलातरलाः	४२२
ग्रहकलितमिवाग्रज	३८०	जयन्ति ते पञ्चमनादमित्र	८
“ख”			
खकार कल्याणमिति	८९	जयैकरागी विजयोद्यमेषु	८४
खड्ग स्तम्भेरमा पृष्ठे	२६७	जलाशया यत्र हसन्ति	९३
खचार चूतद्रुमपञ्जरीषु	४४३	जवसमुचितधावनानुरूपा	३७६
खञ्जववारणदीयमान	१४९	जात. पापरतः कैश्चित्	२६४
खन्दनस्यन्दि द्विष्टीर	२०८	जानामि करिकर्णान्त	२४१
		जानामि मार्गं भवतो	१८३
		जिगीषवः केऽपि विजित्य	४९
		जैत्रवाजिपुतना	३२८

	पृष्ठ		पृष्ठ
ज्येष्ठं गुणैरिष्टोऽपि ...	२६३	तस्मिन्विरुद्धे गिरि ...	१९५
ज्येष्ठं परिम्लानमुख ...	१७६	तस्मिन्समाकर्षति ...	१९५
ज्येष्ठे कृतेऽपि प्रतिपत्ति ...	१८९	तस्य भूरिगुणरत्न ...	३१७
“त”		तस्य मग्नमवनी ...	२८३
		तस्य वाहनमेकैकं ...	२१४
तं बालचन्द्रपरि ...	१६४	तस्य सज्जघनुषः ...	३००
तं विभाव्य रभसा ...	२९९	तस्यारिलक्ष्मी ...	२००
तज्जघनूरजसि दूरमुदगते ...	३२५	तां विधाय कतिचिद्दिना ...	२९३
तटद्रुमाणां प्रति ...	९५	तातश्चिरं राज्यमलङ्क ...	१७७
ततः कतिपर्यैरेव ...	२४३	तुङ्गभद्रा नरेन्द्रेण ...	२४४
ततः प्रदीपेज्वलि ...	१४३	तेजस्विनामुन्नति ...	१६७
तत्करीन्द्रनिवहा ...	२८८	तेजोनिषीनां रत्नानां ...	२७०
तत्कुम्भिकुम्भस्थल ...	१९२	तेन केरलभूपाल ...	२१६
तत्प्रतापमवोचन्त ...	२२०	तेन तस्य वचनेन ...	३१३
तत्र दक्षिणतटे कृत ...	३३३	तेन सैन्यघनुषा ...	३२९
तत्रावतीर्य धौग्यो ...	२४६	तेनानास्पदमात्मीय ...	२२४
तथाविधायी सदृशं ...	१२१	तेनैव युवराजत्वं ...	२३९
तथेति देव्या कृत ...	११८	त्यक्त्वोपविष्टान्यदसौ ...	१५४
तथेति वचनं राज्ञः ...	२४३	त्यजन्ति हंसाः सरसी ...	१०४
तदुद्भवैर्मूर्तिभिः ...	५०	त्यागमेव प्रशंसन्ती ...	२७७
तदेव तावत्तपसे ...	११६	त्वं चैत्रमित्रं यदि ...	४५०
तदेव विश्राम्यतु ...	१७८	त्वं दृष्टदोषोऽपि पुनः ...	४५३
तद्दन्तिपदसंघट्ट ...	२१४	त्वद्भिया गिरिगुहाश्रये ...	३०८
तद्वाहुदण्डविश्लेषे ...	२५३	त्वद्भुजप्रणयिचाप ...	३०४
तद्भूयार्त्सिहलक्ष्मीप ...	२१८	त्वमिह महति वत्स ...	३८५
तन्मे प्रमाणीकुरु ...	१८५	त्वरोपयातप्रिय ...	४३१
तपः स्वहस्ताहत ...	११८	त्वादृशेन विजिगीषुणा ...	३०५
तवादिक्कूर्मं कर्माणि ...	२५०	“वृ”	
तस्मादभूदाहवमल्ल ...	६५		
तस्मिन्प्रविष्टे मलया ...	१९३	वक्षप्रबालौष्ठसमर्पणाय ...	४३७

	पृष्ठ		पृष्ठ
दक्षिणार्णवतटादुपागतैः	३३१	“क्ष”	
दक्षिरे तद्वज्राः पाद	२१३	वत्से जगद्रक्षणयामिकत्वं	१७२
दर्शयन्तममृतद्रवो	३१७	धर्मद्रुहामत्र निवारणाय	३५
दहृत्यशेषं प्रतियोगि	८७	धात्रेयिकियाः स्मित	१५५
दिग्गजश्रवणभङ्ग	३३३	धुनानेन धनुश्चित्र	२१८
दिग्गजास्त्यजतस्वैर	२५१	धृतसुभटकरक्कुमक्कुवति	४०२
दिग्गजयव्यसनिना पुनः	३१६	धैर्येण तस्मिन्भवधीर्य	१६५
दिग्मितयः क्षरश्रेणि	२३७	धैर्यस्य धाम विधि	३४०
दीपप्रतापानलसुप्रिधानात्	६८	ध्रुवं रणे यस्य	७२
दुराग्रहश्चन्दनमारुतस्य	४१८	ध्रुवमरिषु पदं व्यघत्त	३९८
दृष्टारिदेहो समरोपमर्दं	५९		
दृश्यन्तेऽद्यापि तद्भीति	२२२	“म”	
देया शिलापट्टकपादमुद्रा	४१६	न दुर्जनानामिह	१६
देवस्य चालुक्यविभू	१५२	नन्दनद्रुमनिकुञ्ज	३२६
देवोपदेशाद्गुण	१९०	न भोजराज कविरञ्जनाय	१९९
दोर्दण्डवर्पाद्द्रविड	८४	नयनगतिमरातिवीरचूडा	३९३
दोलाधिरूढस्य वधू	४२१	नरपतितनयः कयापि	३५५
दोलाविनोदेन विलास	४२२	नरेन्द्रकान्ता कुचहेम	१३१
दोलासु यद्दोलनमङ्गनाना	४२५	नरेन्द्रपुत्रस्य कृते	१३२
दोषजातमवधीर्य	३१६	नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया	१४६
द्रविडनरपतिप्रताप	३५७	नवीनदन्तोद्गममुन्दरेण	४३४
द्रविडनरपतेरदत्त	३४४	न शशाक निराकर्तुं	२७५
द्रविडनृपतिपुत्रिकां	३४६	नाद्ययावदवलोकिता	३२१
द्रविडपतिकथाद्भुन	३४५	नारिकेलफलखण्ड	२९५
द्रविडबलभरे क्रमा	३७९	निःशेषनिर्वासितराज	७०
द्रविडविषयरज्य	३४८	निष्ठातरक्षीधधिगेह	१४४
द्राविडोऽपि नृपति.	३३४	निजतनुभरवीरवाद्	३७२
द्विरदपतिरमुष्य	४०१	निजदशनयुगैकबद्धवासां	३७१
द्वीपक्षमापाल	५१	निजासु राजधानीषु	२५२
द्वीपेषु कर्पूरपरागपाण्डुषु	५१	निधिः प्रतापस्य पदं	१२३

	पृष्ठ		पृष्ठ
निपीड्यचन्द्रं पयसे ...	१३०	पुरन्धिगण्डूषसुरा ...	४४४
निरन्तरामाससमर्चयन्धिता ...	१३३	पुराङ्गनावकनसहस्र ...	९४
निराकृते यत्र स्या ...	१००	पुण्यं भ्राजिष्णुमस्त्राकरणि ...	४६०
निरादरश्चन्द्रशिखा ...	४८	पृथ्वीपते. सन्ति न यस्य ...	२१
निर्मदत्वमुपयान्ति हन्त ...	३०५	पृथ्वीभुजङ्गः परिकम्पिता ...	८५
निर्वैङ्गिरतिमात्रोष्णं ...	२३०	पीलस्त्योद्यानलीला ...	४६७
निर्वर्तिताश्चन्दनलेप ...	९०	प्रकटितपटुमौक्ताकावतंस ...	३९०
निवारण पल्लवबीज ...	४३२	प्रकण्वत्या कपिशीर्षं ...	९३
निवेदितश्चारजनेन ...	३५	प्रकोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनील ...	३७
निशम्य देवस्य ...	११३	प्रणयप्रवणैवासीत् ...	२७४
निशासु यत्रोन्नतसीध ...	१०४	प्रतापभानो भजति ...	६२
नीता नूतनयौवनप्रणयिना ...	४६६	प्रतापशौर्यादिगुणै ...	११२
नून महापातकिन ...	४५०	प्रतिक्षणं कुन्तलपाधिवस्य ...	१५९
नृपं कठोरव्रतचर्यया ...	११९	प्रतिक्षणं क्षालितमन्युना ...	९६
नृपप्रिया स्वापयितु ...	१३८	प्रतिदिशमधिरोहिताश्व ...	३७७
नैष दुर्मतिरिम सहिष्यते ...	२८१	प्रतिफलननिभात् ...	३७५
		प्रत्यक्ता मधुनेव ...	३७९
		प्रधावत्सम्मुखानेक ...	२५७
पददलितवृहत्कपाल ...	३९८	प्रविश्य कण्ठध्वनेऽथ ...	२४७
पदातिसवर्गणकारणेन ...	४४२	प्रविश्य यद्वेक्ष्यसु ...	१००
पक्षे पद्माकरानेव ...	२५३	प्रसरदुभयतः प्रहार ...	३८८
परां प्रतिष्ठा लिपिषु ...	१६२	प्रसाध्य तं रावणमध्वु ...	४९
परिकलितचुलुक्य ...	३५४	प्रसार्य पादौ विहितः ...	४२५
पादयोः प्रणतये ...	३३६	प्रसूननाराचपरं ...	४४८
पानीय नातिकेरी ...	४६३	प्रस्थाप्य शक्ने धृतिमान् ...	४४
पाश्वर्यस्थपृथ्वीधरराज ...	५	प्रहतिनिबहमूर्च्छितो ...	३९२
पितुरपि परिपन्थिनीं ...	३८२	प्राप्तः कोदण्डपाण्डित्य ...	२३८
पिशाच इव सर्वेषां ...	२७२	प्राप्तमप्यनयपङ्क ...	२८४
पुत्राद्ब्रह्मः श्रोत्रपवित्र ...	१७९	प्राप्तस्ततः श्रीजयसिंह ...	६०
पुरन्दरेण प्रतिपाद्य ...	३६	प्राप्तोदयः पावनलैश्च ...	१६१

“प”

	पृष्ठ		पृष्ठ
श्रियप्रसादेन विलाससम्पदा...	११०	भोगाय वैपुल्यविशेष	३८
प्रेषितैरथ तयोः परस्परं ...	३३५	भोजनमापालविमुक्त	७१
प्रीतिप्रकर्षेणपुराणरीति ...	१२	भ्रमयन्नङ्कुशं दर्पात्	२७४

“क”

“म”

फलेन शून्यः सुतरा	...	१०८	मदकरटिनमुत्कटप्रताप	...	३८८
फालादिव्यमिवागृह्णन्	...	२६८	मदस्ताम्बेरमैस्तस्य	...	२०७

“ख”

बलेः समुल्लासमपाचकार	...	१३४	मम शुद्धे कुले जन्म	...	२४०
बहुना किं प्रलापेन	...	२७५	मया निपीड्यमानास्ते	...	२७७
बहुभिरभिहितैः किमद्भुतैः	...	३७९	मलयगिरिसमीरा	...	४६२
बाणेन हत्वा मृगमस्य	...	४१७	मलयेन तदीयस्त्री	...	२१०
बाधिर्यमिव मङ्गल्य	...	२६५	मर्मव्यथाविस्मय	...	४४६
बाहुराहवमल्लस्य	...	२५१	महति समरसङ्कटे	...	३९३
ब्रह्माभिर्ब्रह्ममयी	...	२६	मातुस्तनोत्सङ्गविलास	...	१५३
ब्रूमस्तस्यकिमस्त्रकौशल	...	८७	मानप्रन्थिकदर्यनाय	...	४५५

“म”

भवमुवनमहोत्सवे	...	३८६	मुखपरिचितराजहस	...	४०५
भान्यभूमिमपि भारतादिषु	...	३०९	मुखमसितपताकया	...	३८९
भान्यैः प्रभूतैर्मंगवान्	...	१८०	मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलाष	...	१५९
मिषगिम्भरापादितसर्व	...	१४२	मुदितमनसि जातमानसिद्धौ	...	३४४
भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी	...	१	मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीप	...	१५४
भूपेषु कूपेष्विवरिक्त	...	६७	मुहुः प्रकोपादुपरिस्थितासु	...	१३८
भूमृत्सहस्रापितदेहराधैः	...	५८	मृगाङ्गचूडस्य किरीट	...	१२०
भुङ्गालीभिरधिज्यमन्मथ	...	४६४	मृगीदृशः श्यामलचूचुक	...	१३२
भृङ्गैर्विश्ववियोगिवर्ग	...	४५७	मृणालसूत्रं निजवल्लभायाः	...	२६
			मृदुहृदयतया गुणानुरागा	...	३४७
			मौलिषुम्भितवसुन्धरा	...	३०१

	पृष्ठ		पृष्ठ
“२”		“२”	
यं बारिधिः प्रज्वलदस्त्र ...	८०	रञ्जितः परिजनोजस्य ...	३३१
यं वीक्ष्य पाषोधिरधिज्य ...	८१	रणजलधिविलोडन ...	३७३
यः कोटिहोमानलधूमजालैः ...	७१	रण रभसविलास ...	३४७
यत्पार्थिवैः शत्रुकठोरकण्ठ ...	४७	रत्नोत्करग्राहिषु ...	८१
यत्पूरयामास विलासदोला ...	४२७	रथस्थिताना परिवर्त ...	४१४
यत्र तिष्ठति विरोध ...	२९४	रसध्वनेरध्वनि ये ...	१७
यत्र मास्तविधूत ...	२९५	राजहंसमिव बाहु ...	२८६
यथाविधि विधायाप ...	२५९	राज्ञा प्रणामाञ्जलि ...	१५८
यदातपत्र मम नेत्र ...	३२	रामस्य पित्रा भरतो ...	१७८
यदि ग्रहास्तस्य न राज्य ...	१८६	राशीकृत विषवमिवावलोक्य ...	८२
यदीयलीलास्फटिक ...	९५	राशीकृताः पुष्पपरागपुञ्जाः ...	४३८
यदीयसीधध्वजपट्ट ...	१०१	रुद्रवर्त्मसु गजेषु बाजिनः ...	२९०
यदुत्थितः सोऽङ्गुलिसग्रहेण ...	१५६	रुधिरपटल कर्दमेन दूरं ...	३९१
यद्वा मूषा तिष्ठतु दैन्य ...	४१८	रुधिरभूतकपालपङ्क्ति ...	३९५
यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनां ...	७९		
यध्नन्दने कल्पमही ...	३३	“३”	
यक्षः कूर्चिकया चित्रं ...	२१९		
यशोवतसं नगरं ...	६५	लक्ष्मीरिवप्रदानेन ...	२६१
यश्चूताङ्कुर कन्दली ...	४६८	लक्ष्म्याः करं ग्राहयितुं ...	१७६
यस्य प्रतापेन कदर्थ्य ...	६१	लग्नद्विरेफध्वनिपूर्वमाणं ...	४३९
यस्याः कृते भूमिभूता ...	१८१	लङ्कापतेः सङ्कुचितं ...	२२
यस्याञ्जनश्यामल ...	५४	लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गतेयं ...	१८२
यस्यासिरत्युष्मलता ...	७८	लब्ध्वा यदन्तःपुरसुन्दरी ...	८३
यस्येषवः संयुग ...	५७	लावण्यलक्ष्मीकुलशोभि ...	१६६
याति पुण्यफलपात्र ...	३०७	लावण्यलुब्धाभिरलब्ध ...	१६४
यातोयमुपकाराय ...	२४२	लीलाशुकाः कोकिलकूजितानां ...	४३२
यात्रासु विष्णालपुरी ...	६३	लीलास्तानविधिक्षमं ...	४५५
यात्रासु यस्य ध्वजिनी ...	६२	लोकेषु सप्तस्वपि विभ्रुतो ...	२४

“वृ”	पृष्ठ	विलासिनामादिगुह	...	पृष्ठ
वक्षःस्थली रक्षतु सा	३	विवेश सुभूरथ	...	४४३
वचांसि वाचस्पति	६	विश्वम्भराकष्टकराष्ट्र	...	१४२
वरकरिषु गभीरदुन्दुभीनां	४०७	विशीर्णकर्णा कलहेन यस्य	...	५३
वर्णयामि विमलत्वमम्भसः	३०२	विहितसमरदेवता	...	७६
वशमवनिपतिद्वयं	४००	वीक्ष्य पुष्पमधु पांसु	...	४०४
वहन्ति हिला पशव	१११	वेत्सि मे पतिमवञ्चकं	...	३२७
वाचालतैषा पुरत	१७४	व्यजनचटुलबालधि	...	३१९
वारण. प्रतिगज	२८८	व्यरज्यत समस्तोऽपि	...	३७४
विघटनमटवीधनुर्धराणा	३५९	व्याजावतीर्णेन जनादेनेन	...	२७२
विघटितकवच	३९५	व्यापृतरविरतं शिलीमुखै.	...	१९८
विघटितपरिपन्थि	३५८	व्युत्पत्तिरावर्जितकोविदा	...	२९९
विचारचातुर्यमपा	१७४	व्रतमिदमिह शस्त्रदेवताना	...	१३
विजित्य सर्वा ककुभ	१०६			३६३
वितरितुमिदमग्रजस्य	४०५	“शु”		
विदधति कुधियोऽत्र	३६५			
विदुमेषु समुद्रस्य	२१६	शतक्रतोर्मध्यमचक्रवर्ती	...	७३
विधाय रूप मशक	७४	शनैर्विधाय व्रतपारणा	...	१२६
विधाय शान्त्यै कलुष	११७	शिलाभिः करटिक्षुण्ण	...	२१२
विधाय सैन्य युधि	५६	शीतर्तुभीत्या विविशुः	...	४१३
विधास्यति कथ	२५७	शुभाशुभानि वस्तूनि	...	२२७
विधिलिखितमिदं	३६८	शून्या श्रीखण्डवार्त	...	४६१
विधेहि दृढमात्मान	२३२	शृङ्गारिणीमार्जितदन्त	...	४४९
विपक्षवीराद्भुतकीर्ति	४५	शौर्वोष्मणा स्विक्षरकस्य	...	५३
वियोगिनीना किमु	४१९	श्रवणमधुरविस्फुरद्ध्वनीना	...	३७२
वियोगिनीनामवशाल्लु	४४१	श्रीचालुक्यनरेन्द्रसूनुरनुज	...	४०९
विरहविधुरकामिनी	४७०	श्रीतैलोपो नाम नृपः	...	५२
विरूक्षणीय सखि दाक्षि	४१६	श्रीधाम्नि दुग्धोदधि	...	२
विलासदोलाफलके	४२३	श्रुत्वेति वाक्यं पितुरादरेण	...	१८६
विलासदोलायितदन्त	९१	श्रुत्वेव वृत्तावसरं तुषारं	...	४३३
		श्लाघ्यं शेषफणाचक	...	२५४

	पृष्ठ		पृष्ठ
"सु"		स विक्रमेणाद्भुत	... १५१
षट्पदध्वनिभिराकुलीकृत ...	२८९	स व्यसर्जयदध	... २८४
"सु"		स शङ्कतकुमासाध	... २२६
		सशब्दकाञ्चीमणि	... १३५
संक्रान्तभृङ्गीपदपंक्ति ...	४३५	स सर्वमावर्ज्य रिपुप्रमाथी	... ४११
सप्तदं माधवीनां मधु	... ४५९	स सोमवक्षेत्रचकोर	... १२७
सकलमपि विदन्ति हन्ता	... ३६४	स सौकुमार्यैकधनो	... ११९
सखीव निखिलैस्तस्य	... २१०	सस्नेहमङ्गे विनिवेश्य	... १७९
सज्जावज्रं वनदेवतानां	... ४३०	सह विभवभरेण तत्र	... ३४३
स जानु जातुषीं मेने	... २६९	सहस्रश. सन्तु विशारदानां	... ११
स तत्सन्नात्परिस्नान	... २२९	स हेमवृष्टि महती	... १२९
स तु शपथसतैः प्रपद्य सर्व	... ३८४	सहोदराः कुंकुमकेसराणां	... १७
स दिग्बलयमालोढ्य	... २६३	साक्रन्दमिति चान्यथ	... २५९
स धीरमूर्खीन्दुरधीरलोचना	... ११४	सान्द्रचन्दननिस्यन्द	... २०९
सन्धिवन्धमवलोक्य	... ३२२	सान्द्रां मुदं यच्छतु	... ५
सन्ध्यासमाधौ भगवास्थितो	... ३१	साम्राज्यलक्ष्मीदयित	... १८४
सपदि न शुभमस्ति	... ३८६	साहित्यपाषाणिधि	... ९
सपीडयन्नायसपञ्जर	... १६१	सिन्धुतीरनिलया	... ३३२
समजति कलमेखला	... ३५०	सुगन्धिनिःश्वास	... ४३४
समर्प्यमाणाद्भुतकौसुमा	... ४४८	सुतद्वयं ते निज	... १२४
समाश्रोद्दोषरि पादपानां	... ४३६	सुधाकरं वार्धकत.	... २८
स मालवेन्दु शरणं	... १९६	सुभटशतनिज्ञात	... ३६१
समुच्छलन्मोक्तिक	... ९७	सुरप्रसूनान्यपतन्	... १४६
समुद्रवेला रतिरत्न	... १०३	सुवर्णनिर्माणमभेद्य	... ४०
स यौवराज्यश्रियमाश्रितस्य	... १९०	सौन्दर्यमिन्दीवर	... ४२४
सरोजिनीव हंसेन	... २६०	स्थितस्य गर्भे प्रमयेव	... १२८
सर्वतः श्रवणनैरव	... ३२४	स्नानसक्तपरिवार	... २९२
सर्वस्वदानमालोच्य	... २२८	स्फूर्जद्यशोहंसविलास	... ५५
सर्वासु विद्यासु किमप्य	... १६९	स्मरप्रशस्तिप्रति	... ९९
सलीलमङ्गीकृत	... ४३८	स्मरस्य यत्राद्भुत	... १०२

	पृष्ठ		पृष्ठ
स्वःसुन्दरीबन्धि	... ४१	क्षपाकरः कातररश्मि	... ९०
स्वभावादाद्रभावेन	... २४७	क्षपामुखेषु प्रतिबिम्बितः	... १३७
स्वयं समाधास्यति	... १८८	क्षिप्ता मुकुटमाणिक्य	... २३६
स्वाभाविकादुष्ण	... ७५	क्षुण्णास्तत्करिभिस्तोय	... २१३
		क्षोणिरेणुमिश्रितः	... ३२६
“हृ”		क्षमाभृत्कुलानामुपरि	... ४४
हराहवे पञ्चशरं विमुच्य	... ४५१		
हस्तद्वयीगाढगूहीत	... ४३०	“क्ष”	
हृदि विहितपदेन शुद्ध	... ३५२	त्रिलोकक्षम्येव सलील	... १४१
हेमाचलस्येव कृतः	... ४३	त्रिलोकवीरः कियतो विजिग्ये	१९७
“क्ष”		“क्ष”	
क्षणमुदचलदुच्चलत्	... ३९७	ज्ञातास्वादः स्वयं लक्ष्म्याः	... २६९
क्षणाद्विगलितानर्घ्यं	... २२३	ज्ञात्वा विधातुस्त्वुक्तात्प्रसूतिं	२९

परिशिष्टम्

ग.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्ये सप्तसर्गान्तर्गतानां प्रधाननाम्नां सूची ।

(अत्र प्रथमसंख्या सर्गसूचिका द्वितीया श्लोकानाम्)

अयोध्या	१/६३	धारा	१/९१-९४
आलुपेन्द्रः	५/२६	पाण्डवः	४/४५
आहवमल्लदेवः	१/८७, १-१८	मलयः	४/२-३०
कर्पूरद्वीपः	७/७५	मलयगिरिः	३/६३, ७/७०
कल्याणपुरम्	२/१-२५	मानव्यः	१/५८
काठ्ची	४/२८, ६/१०	राजिगः	६/२६
कामरूपदेशः	३/७४	वनवासमण्डलम्	५/२३
कुन्तलेन्द्रः	३/४१	विक्रमाङ्कदेवः	६/२५, ५/२६, ४/६९-
कृष्णवेणि-वेणी	४/३६	८७, ७/१५, ४/११९, ३/७६.	
केरलदेशः	४/१८, ५/७	४/२८, ३/७४, ४/१८, ५/२७.	
कोङ्कणदेशः	५/२५, ७/७	४/२१, ३/७४, ४/३०, ५/१८.	
गाङ्गाकुण्डम्	४/२१, ६/२१	६/१, ३/६६, ६/२४, ३/६१.	
गौडदेशः	३/७४	४/२५, ७/२, ५/३१-४६, ४/२७.	
चक्रकोटः	४/३०	२/८५, ५/२५, ५/१०, ४/१-३०.	
पालुकमर्वसः	१/५७-६७	५/२९, ४/२६, ३/६५, ४/२२.	
चोलः	४/२५, ५/६१	५/२४, ३/६३, ४/२-१०, ३/६७.	
चोलराजिगः	६/३८	६/३९-९०, ६/९४-९८, ५/२३.	
जयसिंहः	३/२५	४/२९, ६/९९, ४/२०, ५/७-८.	
जयसिंहदेवः	१/७९-८६	वेङ्गिदेशः	४/२९
डाहलदेशः	१/१०२-१०३	वेङ्गिनाथः	६/२६
तुङ्गभद्रा	४/५९-६३	सत्याश्रयः	१/७४-७८.
तैलपः	१/६८-७३	सिंहदेवः	५/१.
वसिणापथजान्हविः	४/६२	सिंहलद्वीपः	४/२०-४५, ७/७०.
वसिणाम्बुधिः	४/११७	सोमदेवः (सोमेश्वरः)	२/५७-५८,
ब्रविहः	१/११४	६/२७, ४/९७-११४, ३/५५.	

हारीतः

१/५८.

परिशिष्टम्

घ.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य विक्रमादित्यस्य च वर्णनात्मका
लेखा ग्रन्थाश्च ।

१. इतिहास प्रवेश—श्री जयचन्द्र विद्यालङ्कार पृ० २५६
२. राजतरङ्गिणी—श्री महाकवि कल्हण
३. सोलंकियों का प्राचीन इतिहास—म० म० पं० श्री गीरीशंकर ओझा
४. विक्रमाङ्कदेव चरित चर्चा—श्रीमान् पं० महावीर प्रसाद द्विवेदी
५. चालुक्य वंश विक्रमादित्य का जीवन व समय—श्री रामनाथ दीक्षित,
साहित्य शिरोमणि, साधोलाल रिसर्च स्कालर, बनारस—श्री ए० व्ही०
वेङ्कटरमण द्वारा तेलिग भाषा में लिखित The Life and Times
of Chalukya Vikramaditya VI. का अनुवाद ।
6. Kalhana's Chronology of Kashmir by *Stein*.
7. Indian Antiquary. Page 325.
8. Indian Historical quarterly, Calcutta.
9. Kadamb Kula. by *J. M. Moraes, Bombay*.
10. Journal of the Royal Asiatic Society, Bombay.
11. Journal of the Bombay Branch of Royal Asiatic
Society.
12. Journal of the Royal Asiatic Society, London.
13. History of Sanskrit Literature by *A. B. Keith*
14. History of classical Sanskrit Literature by *M. Krishnamachariar*.
15. History of Paramar Dynesty by *D. C. Ganguly*.

16. Historical Inscriptions of Southern India. by *Sewell and Aiyangar*.
  17. Early History of Deccan. by *R. G. Bhandarkar*.
  18. Ancient India. (and South Indian History & culture) Chola Impire of India-pages 622-636. by *K. Krishnaswami Aiyangar*, Madras. Page 142
  19. Dynesties of the Kanarese District. by *J. F. Fleit*.
  20. Bombay Gazetteer.
  21. Dynastic History of Northern India. by *H. C. Roy*, Calcutta.
  22. विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यम् Edited by *Dr. George Buhler*, with an elaborate Introduction.
  २३. विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यम् Edited by पं० रामवतार शर्मा, and printed in the ज्ञानमण्डल प्रेस, बनारस ।
  २४. विक्रमाङ्कदेवचरितम्—(१-२ सर्गाः), चौखम्बा संस्कृत सीरीज ।
-

बीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० २२१ दिनांक ७/११/७१
लेखक Bhavadung Sastri Vatsanala
शीर्षक The Vibramanahadevachal
Charita Mahakavya
संख्या ५११ क्रम संख्या ५११